میژووی ئێران

له سه‌ره‌تاوه هه‌تا هاتنی ئیسلام

WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM
منتدى إقرأ الثقافي

منتدى إقرأ الثقافي
للكتب (كوردي - عربي - فارسي)
www.iqra.ahlamontada.com

نووسه‌ر: ڕۆمه‌ن گیرشمه‌ن

وه‌رگێڕ: سه‌لاحه‌ددین ئاشتی

مێژووی ئێران

لە سەرەتاوە هەتا هاتنی ئیسلام

نووسەر: ڕۆمەن گیرشمەن

وەرگێڕ: سەلاحەددین ئاشتی

بنکەی ژین

٢٠١٣

سەرپەرستی چاپەمەنییەکانی بنکە: سدیق ساڵح

زنجیرە: ١٦٦

کتێب: مێژووی ئێران لە سەرەتاوە هەتا هاتنی ئیسلام، نووسینی ڕۆمەن گیرشمەن

وەرگێڕ: سەلاحەددین ئاشتی

پیتچن: پەروین پیرەبابی

بەرگ: ئاوات حەکیمزادە

ساڵی چاپ: ٢٠١٣

بەرگەژمێر: ١٠٠٠

ژمارەی سپاردن: ١٧٣٧/٢٠١٣

شوێنی چاپ: ئێران، تاران

سەرچاوەی سەرەکی: ایران از آغاز تا اسلام، رومن گیرشمن ، ترجمه به فارسی دکتر محمد معین ، چاپ بیستم ١٣٩٠خورشیدی، تهران شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

سەرچاوەی دووهەم: تاریخ ایران از آغاز تا اسلام، رومن گیرشمن ، ترجمه به فارسی محمود بهفروزی، چاپ سوم ١٣٨٥ خورشیدی، تهران انتشارات جامی

سەرچاوەی یارمەتیدەر: دەقی فەرانسە .L'Iran des origines a L'Islam

تێبینی: ڕووبەرگی کتێبەکە بریتییە لەو کەشەفە زێوەی کە لە گوندی زێوییەی سەر بە شاری سەقز دۆزراوەتەوە. پیاوەکان لە چەپەوە بۆ ڕاست سەمبولن بۆ چەکدارانی ماد، هەخامەنشی، ئەشکانی و ساسانی.
پشتبەرگ وێنەی گۆڕەبەردینەی "فەقرەقا"یە لە باکووری شاری مەهاباد و بەپێی بۆچوونی نووسەر سەر بە سەردەمی مادەکانە.

بنکەی ژین

بۆ بووژاندنەوەی کەلەپووری بەڵگەنامەیی و ڕۆژنامەوانیی کوردی

عێراق: هەرێمی کوردستان، سلێمانی، شەقامی پیرەمەگروون، گەڕەکی بەرانان(١٠٧)، تەنیشتی مزگەوتی شێخ فەرید. تەلەفۆن ٢-٣١٩٤٧٣١ ئاسیا ٤٨٤٦٣٣٥٧٧٥ یا ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤ کۆرەک ٠٧٥٠١١٢٨٣٠٩ سندووقی پۆست:١٤

ماڵپەڕ:WWW.Binkey jin.com ناونیشانی ئەلکترۆنی: Info@binkeyjin.com

پێرست

سەرەتا ٧
پێشەکی.. ١٣
دەسپێک:
باروودۆخی سروشتیی ئێران ١٥

بەشی ١

بەرلە مێژوو:
ئادەمیزادی ئەشکەوتنشین ٢٧
یەکەمین دانیشتووانی پێدەشتان.. ٣٠
شارستانییەتی بەرلە مێژووی ئێران؛ گەڕانەوە بۆ هەزارەی چوارەمی پێش‌زایین ٣٦
ئێران لە دەسپێکی هەزارەی سێهەمی پێش‌زاییندا ٥٥
ئێران لە هەزارەی سێهەمی پێش‌زاییندا................................... ٦٣
ئێران لە هەزارەی دووهەمی پێش‌زاییندا ٧٧
عیلام.. ٨٢
کاسییەکان ٨٣

بەشی ٢

هاتنی ئێرانییەکان:
کۆچی مادەکان و پارسەکان ٩٧
پێکهاتنی یەکییەتیی ماد ١٢٤
کیمیرییەکان و سەکاییەکان ١٣٥
پادشایەتیی ماد ١٣٨
کەل‌وپەلە مەفرەقییەکانی لوڕستان ١٣٩
کیاکزار [کیاکسار].. ١٥٠
گەنجینەی [زێوییەی] سەقز ١٥١
پادشایەتیی ماد... ١٦٠
عیلام و پارسەکان ـ سەرەتای پادشایەتیی هەخامەنشییەکان ١٧٠

بەشی ٣

خۆرهەڵات دژی خۆرنشین:

پادشایەتیی هەخامەنشی ١٨٣
کووررووش (٥٥٩ـ٥٣٠ی پ.ز) ١٨٥
گیرانی بابل ١٩١
پاسارگاد ١٩٥
کەمبووجییە(٥٣٠ـ٥٢٢ی پ.ز) ١٩٨
داریووش (٥٢٢ ـ ٤٨٦ی پ.ز) ٢٠٣
دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی ٢٠٨
شەڕ و پەلامارەکانی داریووش ٢١٤
دەسکەوتە سیاسی و دادوەرییەکانی داریووش ٢٢٣
دین ٢٢٨
زمان و خەت ٢٣٩
هونەر ٢٤١
بارودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتی ٢٦٤
جێنشینەکانی داریووش ٢٧٥
خەشایارشا (٤٨٦ـ٤٦٥ی پ.ز) ٢٧٨
ئەردەشێری یەکەم (٤٦٥ـ٤٢٤ی پ.ز) ٢٨٣
داریووشی دووهەم (٤٢٤ـ٤٠٥ی پ.ز) ٢٨٧
ئەردەشێری دووهەم (٤٠٥ـ٣٥٩ی پ.ز) ٢٨٩
ئەردەشێری سێهەم (٣٥٩ـ ٣٣٨ی پ.ز) ٢٩٥

بەشی ٤

خۆرنشین دژی خۆرهەڵات:

برانەوەی ئیمپراتۆریی هەخامەنشی ـ ئەسکەندەری گەورە ٣٠٢
سلۆکییەکان ٣٢٥
هونەر ٣٤٦
بارودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتی ٣٥٣

بەشی ٥

پارتەکان ٣٦٣
پارتەکان و ڕۆژهەلات ٣٩٠
دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی ٣٩٥
پارتەکان و یۆنانییەکان ٤٠١
دین ٤٠٤
شارسازی، نۆیاروانی، هونەر ٤١٢
بارودۆخی ئابووری و کۆمەلایەتی ٤٢٧

بەشی ٦

گەشە و پەرەی شارستانییەتی ئێرانی:

ساسانییەکان ٤٤١
پێکهاتەی کۆمەلایەتی و دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی و هێزی چەکدار ٤٧٥
دین ٤٨٤
وێژە و هونەر و زانستەکانی تر ٤٩٣
بارودۆخی ئابووری و کۆمەلایەتی ٥٢٢

ئاکامی سەرجەمی باس و بابەتەکان ٥٣٧
سەرچاوەکان (بابەتە گشتییەکان) ٥٥١
وێنەکان ٥٦١
لیزگەی هەموو ناوەکان ٥٩٧

سەرەتا

نووسەری ئەم کتێبە دوکتۆر ڕۆمەن گیرشمەن (۱۸۹۵-۱۹۷۹)، شوێنەوارناس و مێژوونووسێکی پایەبەرزی فەرانسەوییە کە لە زانکۆی سۆربۆن و قوتابخانەی بەرزی لووڤر خوێندوویەتی. ساڵی ۱۹۳۰ بۆ یەکەم جار وەک ئەندامی شاندێکی شوێنەوارناسی چۆتە وڵاتی عێراق و ماوەیەک دواتر گەیوەتە ئێران و ئەفغانستان. گیرشمەن لەو گەشت و گەڕان و کەندەوکۆژانەدا پێگەیشتووە و بۆتە سەرۆکی شاندی شوێنەوارناسیی وڵاتەکەی لە دەرەوە و پاش نووسینی چەندین کتێب و وتار سەبارەت بە شوێنەوارە لەمێژینەکانی ئێران، سەرەنجام ساڵی ۱۹۵۱ ئەم بەرهەمەی لە پاریس بڵاو کردۆتەوە.

هێندەی پێنەچووە کە ئەم کتێبە پڕ نێوەرۆکە کەوتۆتە بەر دڵی زانایانی ئێرانی و خوابەخشیو دوکتۆر محەممەد موعین کردوویەتە فارسی و ساڵی ۱۹۵۷ لە تاران بڵاو کراوەتەوە. ئەم وەرگێڕانە وەکوو سەرچاوەیەکی زانستی هەتا ساڵی ۲۰۱۱، بیست جار چاپ کراوەتەوە. بێجگە لەم وەرگێڕانە، بۆ جارێکی دیکە و پاش ٤٣ ساڵ ڕێزدار مەحموود بێهفرووزی چۆتەوە سۆراغی و دەقە فەرانسەکەی کردۆتەوە فارسی و بۆ یەکەم جار ساڵی ۲۰۰۰ لە چاپی داوە و هەتا ئێستا چەندین نۆرەی دیکەش بڵاو کراوەتەوە. پێموایە خودی ئەم

هەنگاوەی دوایی زیاتر بایەخی بەرهەمەکەی گیرشمەن و ڕوونتربوونەوەی ئاسۆی زمانی فارسی و پەیدابوونی ڕوانگەی تازە لەسەر شێوەی وەرگێڕان دەخەنە بەرچاو. گەشەی زمان و ڕوانگەی نوێ باسێکی سەربەخۆن، جا هەر بۆیە ڕوو دەکەمەوە کاکڵی بەرهەمەکە و خۆ لەو دوو خاڵەی دیکە لا دەدەم.

وەکوو ئاشکرایە نووسەر لە ڕەوتی کارەکەی‌دا هەر تەنیا نەپرژاوەتە سەر چارەنووسی میران و مەزنان و تۆمارکردنی شەڕ و سەرکەوتن و بەزینیان، بەڵکوو باسی دین و وێژە و هونەری وڵات و هەرێمەکانی خستوونە بەرباس و بە ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتیی خەڵکدا چۆتەوە و تیشکەی هاویشتوونە سەری. ئەگەرچی ماوەیەکی یەکجار دووری بیست‌هەزار ساڵە بەرەودوا کشاوەتەوە، بەڵام هێندە هەست بە کورتیی کارەکەی ناکرێ و چوارهەزار ساڵەی تەمەنی پڕ هەوراز و لێژی نەتەوەکانی بانووی ئێرانی بە لەسەرەخۆیی بڕیوە.

دامەزرانی پادشایەتیی ماد و پێکهاتنی ئیمپراتۆریی هەخامەنشی و ئەشکانی و ساسانی و چارەنووسی هەموویان لێرەدا بە پوخت و پاراوی ڕەنگی داوەتەوە و دەتوانێ بیری خوازیارانی تینووی زانین، بەتایبەت خوێندکارانی مێژوو تێراو بکا و دەروویەکی ڕوونیان بە ڕووی‌دا بکاتەوە. جا هەر ئەم خاڵە دیار و درەوشاوانەن کە وایان کردووە هەتا خۆشەویستانم کاک دوکتۆر فەریدوون نووری و کاک کەماڵ عەبباسی، کە هەردووکیان خوێندەوار و مامۆستای بواری مێژوون، هەڵمپێچن تاکوو وەرگێڕاوەکەی دوکتۆر موعین بکەمە کوردی. پاش خوێندنەوە و هەڵسەنگاندنی وەرگێڕانەکەی موعین و بەراورد کردنی لەگەڵ وەرگێڕانەکەی بێهفرووزی، پەخشانی سەردەمییانەی دەقی دواییم پتر بە لاوە پەسند بوو، بەڵام پێداگریی دۆستەکانم و چەند شارەزایەکی دیکە، دەقی

وەرگێڕانەکەی موعینی وەکوو سەرچاوەی سەرەکی و یەکەم خستە بەردەستم و بێهفرووزی بوو بە سەرچاوەی دووهەم.

لەگەڵ دەسپێکردنی کاری وەرگێڕان، دەقەکانم پێکدەگرتن و ئاوا هێندێک جیاوازیی ورد و درشتی نێوانیانم بۆ دەرکەوت. پاش تەواو بوونی کارەکە چوومە تاران بۆ دیداری سەیدا مەحموود بێهفرووزی کە پیاوێکی شارەزایە لە بواری وەرگێڕانی بەرهەمی مێژوویی‌دا. پاش باس و ڕاوێژێکی تەسەل، دیسانیش هێندێک لە پرسیارەکانم بێ‌وەڵام مانەوە و گرێیەکان تەواو نەڕەوینەوە. لەسەر جەختی من و ڕێنوێنیی بەڕێزیان دەقی سەرەکیی فەرانسەم وەگیر هێنا و بە کەیف قنجی گەڕامەوە مەهاباد. نووسەر و هاوڕێی بەڕێزم کاک سەید کەماڵ عەبدوڵلاهی نەیهێشت بۆ دۆزینەوەی کەسێکی فەرانسەزان دابمێنم و خێرایەکی لەگەڵ کاک ڕەحیم مرادزادە کردمی بە ئاشنا کە دەیان ساڵ لە وڵاتی فەرانسە ژیاوە و لێزانی زمانەکەیە. بەپێی ڕێ‌وشوێنێکی دیاری‌کراو کەوتینە دۆزینی دەقە فارسییەکان و هەڵسەنگاندنی لەگەڵ دەقی سەرەکیی فەرانسە و سەرلەبەری ئەو گرێ‌کوێرانەمان کردنەوە کە بۆ من جێی پرسیار بوون. پاش بڕانەوەی کارەکە، بۆم دەرکەوت کە شێوازی کاری وەرگێڕەکان و مەودای ڕۆژگاری نێوان دوو وەرگێڕانەکە پتر بوونە گرێ لە لام و بەهەڵکەوت لە زانینی مانای ڕستەیەک‌دا بە هەڵە چوون. لە ڕاستی‌دا دەقەکەی موعین زۆر کەم هەڵەی وەرگێڕانی تێدایە، بەڵام بەداخەوە چەند جێگایەکی کورتی دەرهاویشتووە و چەن برگە و ڕستەیەکی لێ زیاد کردووە. بە باری زانستی‌دا ئەمە کارێکی ناپەسندە، چونکە دەنگی نەکردووە و بۆ ئەوەی قسەی نەیەتەوە سەر دەکرا لە پێشەکی یان لە پەراوێزی ئەو شوێنانەدا باسیان بکا و بیاندرکێنێ. لە ڕووی دەقی بێهفرووزی و دەقی فەرانسەوە هەموویان چوونە سەر دۆخی پێشوویان و لە جێی خۆی‌دا

قامکم لەسەر داناون. بە هەڵە چندرانی ساڵەکان لە دەقی موعیندا بەرچاون، بەڵام دەبێ ئێستا لێرەدا گرێیان نەمابێ. لە دەقی بێهفرووزیدا تەنیا برگەیەک لە قەڵەم کەوتووە و ئەویش دەکرێ بە لە بیر چوون دابندرێ و لێرەدا ڕاست کراوەتەوە.

خاڵێکی بەرچاوی کارەکەی موعین دەگەڕێتەوە سەر پێکگرتنی لەگەڵ ئەو دەقەی کە ساڵی ١٩٥٤ پسپۆڕی شوێنەوارناسیی ڕۆژهەڵاتی نیزیک لە زانکۆی کەمبریج خاتوو مارگارێت مون ڕانکین کردوویەتە ئینگلیسی و دیانا کیرکبراید پێیداچۆتەوە و هەڵە و پەڵەی بۆ هەڵگرتۆتەوە و پرۆفسۆر مالۆوان، مامۆستای شوێنەوارناسیی ڕۆژهەڵاتی نیزیک و ئاسیای خۆرنشین پێشەکییەکی بۆ نووسیوە. موعین دەڵێ گیرشمەن کە دیوناس و ئاشنای خۆم بوو، وەرگێڕانە ئینگلسییەکەی بە دڵ نەبوو، چونکە هەڵپاچین و پێوەنانی تێدا بووە و ڕایئەسپاردووە کە دەقەکەی خۆی بکاتە فارسی؛ ئەویش بە گوێی کردووە و تەنیا زۆربەی وێنەکانی کۆتایی کتێبەکەی لە دەقە ئینگلیسییەکە وەرگرتووە کە ئێمەش بە باشمان زانی و دەرماننەهاویشتن.

ناوی ئەم کتێبە بەپێی دەقی فەرانسە دەبێتە «ئێران لە سەرەتاوە هەتا هاتنی ئیسلام»، بەڵام وەکوو دیارە مەبەست «مێژووی» ئێرانە و بەبێ هێنانی ئەم وشەیە سەردێڕەکە تەم و مژێکی لێ دەنیشێ، هەر بۆیە چوومە سەر ڕێبازی بێهفرووزی و کردمە «مێژووی ئێران لە سەرەتاوە هەتا هاتنی ئیسلام».

زۆربەی ئەو پەراوێزانەی کە موعین و بێهفرووزی نووسیویانن و بە پێویستم زانیون هەڵمنەقرتاندوون و هێناومن و خۆشم لە جێی خۆیدا کۆبەم لە کتێبەکە ناوە یان وشە و ڕستەیەکم زیاد کردووە و خستوومەتە نێو قولاپەوە. لێرەدا چەند کورتەنیشانەیەک وەبەرچاو دێن کە بریتین لە:

١- پیتی «م»، بۆ «محەممەد موعین».

٢- پیتی «ب»، بۆ «مەحموود بێهفرووزی».

٣- پیتی «و»، بۆ «وەرگێڕ».

٤- پیتی «ق»، بۆ وێنەی« قەڵەمکێش».

٥- پیتی «و»، بۆ «وێنە».

لە کۆتایی‌دا دیسان دەگەڕێمەوە سەر زەحمەتەکانی کاک ڕەحیم مرادزادە کە دەورێکی دیاری لە پتەوتربوونی دەقەکەدا گێڕاوە و خۆم بە ئەمەگداری دەزانم. خاتوو پەروین پیرەبابی، کاک ئاوات حەکیم‌زادە و کاک هەباس چراغمەننان وەک زۆر جاران دەسباریان لەگەڵ گرتم کە پڕ بە دڵ سپاسیان دەکەم. ئەرکی کاروباری چاپی کتێبەکە خرایە سەر شانی کاک کەیوومەرس کەرباسی و ئەویش خێرایەکی ڕاپەڕاند و جێگای پێزانینە.

سەلاحەددین ئاشتی

١٣٩٢/٤/٢٥ی هەتاوی ٢٠١٣/٧/١٦ی زایینی

پێشەکی

دۆزینەوە کارێکی دڵبزوێنە

بەڵام گەڕان بە شوێن دۆزینەوەدا دڵبزوێنترە

ئێدوارد هێریۆ

مەبەست لە نووسینی ئەم کتێبە کە هێنانە بەرباس و ناسینی ڕۆژگارانی کۆن و شارستانییەت و مێژووی ئێرانە، لە نێو تانوپۆی جوغرافیایی‌دا زۆر بە دەگمەن سنووری باڵی خۆرنشینی بانووی ئێرانی بەزاندووە. ئەم بانووە لە خۆرهەڵاتەوە دەگاتە بناری چیاکانی دەوروپشتی سێند، بەڵام جێی خۆیەتی بزانین کە ئەم بەشەی خۆرهەڵات، هەمیشە نەکەوتۆتە نێو بازنەی دەسەڵاتی پادشایەتیی ئێرانەوە.

ئەوەی ڕاستی بێ خوێنەر لەم بەرهەمەدا سەربوردەی مادەکان و بەتایبەت پارسەکانی لێ ڕوون دەبێتەوە کە بوونە بناغەدانەری یەکەمین ئیمپراتۆریی جیهانی و وەکوو گرینگترین لقی تۆرەمەکانی ئاریایی کە ئێرانین خۆیان نواندووە. لە سەردەمی کۆن و کەوناراداا شوێنی ژیانی ئەو نەتەوە ڕەسەنانەی ئێرانی کە بەشێک بوون لە جەماوەری گەورەماڵی هیندوئوورووپایی یەکجار بەربڵاو بوو. ئێرانی لە ڕووباری فوراتەوە هەتا ئاسیای خۆرهەڵات و ناوەندی و تەنانەت سنوورەکانی چین بنەیان داکوتابوو. هەروەها لە باشووری ڕووسیاوە تا دەگاتە زارکی ڕووباری سێند نیشتەجێ ببوون. پارسەکان و مادەکان، سەگزییەکان و سەرمەتەکان، خارەزمییەکان، سۆغدییەکان و بەلخییەکان،

کووشانییەکان و سکاییەکان، هەفتالییەکان و حەشامەتی نێو شینکایەتی و ئاوەدانییەکانی تورکستانی چین، هەموویان لەو توخم و تۆرەمانەی ئێرانی بوون کە چەندین جار توانیبوویان حکوومەتی خۆیان دامەزرێنن. ئەمانە سەرلەبەریان بوونە خاوەنی شارستانییەت و هونەری خۆیان و کەلالەیان بۆ دارشت و پێیان‌گەیاند. ئەم نەتەوانەی ئێرانی کە بەشێکیان بنەگر و بەشێکیان کۆچەر و دەوارنشین بوون، دنیای کۆنیان کردبوو بە سێ کوت و خۆیان لە بەشی نێوەڕاست داسەکنیبوون و بەم شێوەیە توانیبوویان کە باڵی خۆرنشین، یانی شوێنی شارستانییەکانی سامی و «یۆنانی ـ ڕۆمی» لەگەڵ خۆرهەلاتی دوور کە دەبێتە چین و هیند لە یەکتر دابڕن. کەوایە هەر لەڕێوە دەوری گرینگی نەتەوەکانی ئێرانیمان بۆ دەردەکەوێ کە چۆن بوونە پردی پەیوەندیی نێوان کولتووری خۆرنشین و خۆرهەلات و لە مەیدانی گەشە و پەرەی شارستانییەتی جیهانیدا شوێن‌پەنجەیان دیارە.

لاپەڕەکانی داهاتوو دەبنە ئاوێنەی مێژووی لەمێژینەی ئێران بە واتای تایبەت، یانی مێژووی پارسەکان کە دەورێکی گرینگیان لە ژیانی نەتەوەکانی ئێرانیدا گێڕاوە. بێ‌گومان کەندەوکۆژەی بەردەوامی شوێنەوارناسی، ڕۆژایەک هەل بۆ نووسینەوەی دیرۆکی نەتەوەکانی دیکەی ئێرانیش دەڕەخسێنێ کە هەموویان دانیشتووی شوێنێک بوون لەو خاکە بەربلاودا و ڕۆژهەلاتناسێکی گەورە بە «ئێرانی دەرەوە»ی ناودێر کردووە.

شووش، ڕۆمەن گیرشمەن

دەسپێک

بارودۆخی سروشتیی ئێران

بانووی ئێران بریتییە لە سێگۆشەیەکی نێوان دوو کەند و قووڵان، کە یەکیان دەبێتە کەنداوی فارس لە باشوور و دەریای خەزەر لە باکوور (ق١).

ئەم بانووە وەکوو پردێکی پەیوەندی وایە لە نێوان ئاسیای ناوەندی و ئاسیای نیزیکدا و کۆمەڵێک هەوراز و لێژی بەدی هێناوە کە ئاسیای نێوخۆ بە بانووی ئاسیای بچووک و ئورووپاوە دەبەستێتەوە. ئەم بارودۆخە سروشتییە، دەکەوێتە گێرانەوەی سەربوردەی دەوری دیرۆکیی بانووی ئێران کە لە ماوەی هەزارانساڵی مێژووی مرۆڤایەتی‌دا گێراویەتی.

کۆمەڵە شاخێک لە دەوری ئەم سێگۆشەیە هاڵاون و بە گەرانگەری جەرگەی‌دا تێوەسووڕاون کە سەردەمانی پێشوو کۆنەکەند و دەریا بووە و ئەمڕۆکە پێدەشت و بیروونێکی قاقڕ و ڕووتەن و هەڵچڕاوە. چیاکانی باڵی خۆرنشین یان زنجیرە چیای زاگرۆس لە باکووری خۆرنشینەوە بەرەو باشووری خۆرهەڵات ڕاکشاون و پتر لە ١٠٠٠ کیلۆمیتر پەلیان هاویشتووە و ٢٠٠ کیلۆمیترێک پان ڕاکەوتوون. ئەم زنجیرە کێوانە ١٠٠٠ تا ١٧٠٠ گەز

ق١- نەخشەی هەوراز و لێژەکانی بانووی ئێران

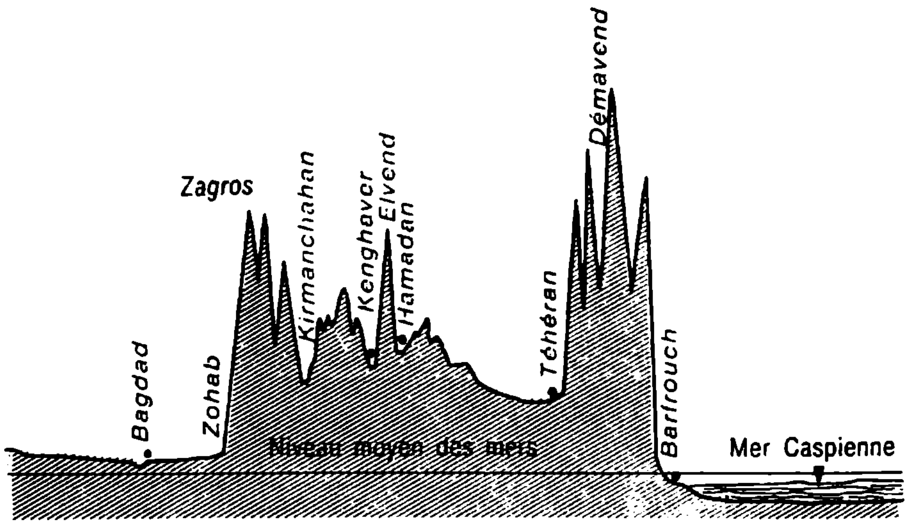

ق٢- ڕووبەری بانووی ئێران لە بەغداوە هەتا دەگاتە دەریای خەزەر

پێهەڵاچوون و بە خوارەکەوپێچەکە و شانەوشان و بە کۆمەڵ پاڵیان بە یەکەوە داوە و پڕن لە دۆڵی درێژی ٥٠ تا ١٠٠ کیلۆمیتری و بە باری بەرینایی‌دا ١٠ تا ٢٠ کیلۆمیترێک خۆیان کێشاوەتەوە (ق ٢). مێرگ و لەوەڕگەی بەزرەبناری ئەم شاخە بڵێندانە پاشماوەی لێرەواری چڕیان لێ بەدی دەکرێ و بە داربەڕوو، دارگوێز، بادامی کێوی، پستە و دەوەن شین هەڵگەڕاون. کاتێک زەوی بەرەو دەرە و دەشتی بان هەورازان ڕێ دادەگرێ، ڕەز و هەنار و هەنجیر ڕادەسێن و هەڵدەچن. بڵێسەی گەرمای هاوینان، تین بۆ مەڕداری نێو شیو و دۆڵی نشێوان دێنێ و بەرەو لەوەڕگەی هاوینەهەوارانیان دەبا و لە بڵێندان مێگەلی بزن و مەڕ و ڕەوەی ئەسپیان تێر و دابین دەبێ.

به‌م شێوه‌یه به‌شێکی به‌رچاوی دانیشتووان سه‌ر وه‌به‌ر ژیانی ده‌وارنشینی دێنن که سروشت و که‌ش‌وهه‌وا به سه‌ریدا سه‌پاندوون. له جه‌رگه‌ی زنجیره چیای زاگرۆس‌دا، تیره‌شانێکی تیژ داده‌بڕێ و به‌ره‌و خۆرنشین ڕاده‌خوشێ و خۆی به ده‌شتی دووچۆماندا ده‌کا و قۆرت و پێچێک ده‌خاته ڕووباری دیجله‌وه و له‌و شوێنه‌دا له ڕووباری فوراتی نیزیک ده‌کاته‌وه. ئه‌م تیغه‌ره و تیره‌شانه ده‌ڵێی کێردێکه و له سه‌رانه‌وه ده‌شته‌که چاوترسێن ده‌کا. هه‌ر لێره‌وه، واته له «لوڕستان»ی ئه‌مڕۆوه بوو که «کاسی»یه‌کان له هه‌زاره‌ی دووه‌می پێش‌زایین‌دا، په‌لاماری بابلیان دا و بۆ ماوه‌ی زیاتر له پێنج سه‌دان ده‌سه‌ڵاتیان به سه‌ریدا شکایه‌وه.

باڵی باکووری ئه‌م سێگۆشه‌یه به زنجیره چیای « ئه‌لبورز» دیاری کراوه که لووتکه‌ی هه‌ره به‌رزی ده‌بێته کێوی ده‌ماوه‌ند و سه‌ری ده‌گاته ٥٦٠٠ گه‌ز. ئه‌م زنجیره چیایه‌ی که ده‌ڵێی ماڵی‌که‌وانه، شان‌به‌شانی لێواری باکووری ده‌ریای خه‌زه‌ر سه‌ری پێکه‌وه ناوه و بۆته شووره‌یه‌کی به‌رز و باریک که مه‌ڵبه‌ندی پڕ گژوگیا و لێره‌واری که‌ناری ده‌ریا له مه‌ڵبه‌ندی چۆڵ و بیابانی ناوه‌ندی داده‌بڕێنێ (ق٣). کلکه‌ی باڵی خۆرنشینی زنجیره چیای ئه‌لبورز ده‌گاته ئازه‌ربایجانی ئێران که گۆلی سوێری ورمێ [واته به‌حری خوێیه] که‌وتۆته جه‌رگه‌ی. ئه‌م مه‌ڵبه‌نده پڕ جه‌ماوه‌رترین ناوچه‌ی ئێرانه و له ده‌ره و ده‌شتی به‌پێزه‌ویدا گه‌نم، هه‌رزن، په‌مۆ، برینج، تووتن، گه‌رچه‌ک، کاڵه‌ک و شووتی ڕه‌نێو دێ.

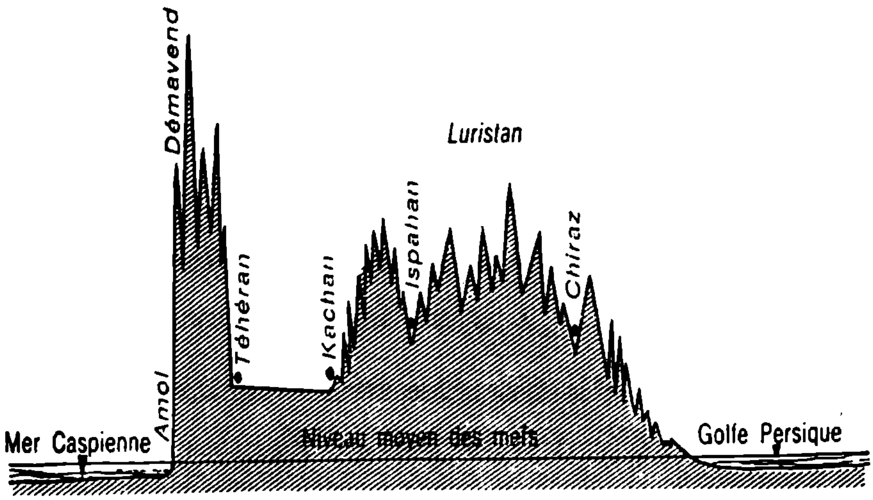

ق٣- ڕووبەری بانووی ئێران لە کەنداوی فارسەوە هەتا دەگاتە دەریای خەزەر(کاسپییەن)

ئازەربایجان کە پێی دەڵێن «بەرزەکی مادی»، بۆ باری هاتوچۆ یەکێکە لە ناوچە بێگرێوگۆڵەکانی وڵات و ڕێوبان لە باڵی باکووری خۆرنشین و باکوور و باکووری خۆرهەڵاتەوە ڕووی تێدەکەن. ئەم هەرێمە کە بە یەکێک لە دوو تڵیشەکانی نێو شاخوداخ و کۆسارانی ئێران دادەندرێ، لە درێژاییی مێژوودا چاوی کەوتووە بە هاتن و نیشتەجێبوونی مادەکان، پارسەکان، کوردەکان، مەغۆلەکان و تورکانی تاتار لە دۆڵ و دەشتی دەوروبەری گۆلی ورمێ. زنجیرەی پادشایانی ماد و پارس لەوێوە بووژەڵە بوون و کەوتوونە سەر پێ. هەروەها لەم ناوچەیە کە وەکوو دەروازەی ئێران وایە زنجیرەی پادشایانی پارس بۆ ماوەی سەدان ساڵ کەوتوونە پاراستنی و بوونە بەرهەڵست و بەرگێرەوەی گەلێک لەو پەلاماردەرانەی کە لە پێدەشتەکانی باشووری ڕووسیاوە دەهاتن و بە خاکی قەفقازدا تێپەڕیبوون. وەکوو دیارە ئێستاش پاشماوە و هەرەسی شوورە و سەنگەر و قایمەلانی ئەو سەردەمە هەر ماون.

تێکەڵبوونی توخم و تۆرەمان و باڵئەنگاوتنی کەشوهەوای تەڕ و تووش و کەچی بە گیانخۆشی، وێڕای خاکی بەپیت و ڕێژەو، ڕەگەزێکی زەحمەتکێش و بەهێز و گوڕی پەروەراندووە کە زۆریان یاریدەی گەشە و نەشە و بەختەوەربوونی ئەم هەرێمە کەونارایە داوە.

لە باڵی خۆرهەڵاتەوە، زنجیرە چیای ئەلبورز شاخەکانی خوراسانی لێدەکەوێتەوە کە هێندە بەرز نین و هاتوچۆیان پێدا بێگرێیە و پڕن لە خڕ و دۆڵی یەکجار بەڕێژەو کە گەنم، جۆ، برینج، پەمۆ، خاشخاش و ترێیان لێهەڵدەگیرێ. ئەم هەمارەی دەغڵودان و بژیوەی ئێران بەپێی هەل و هەڵکەوتی جوغرافیایی بە دووهەمین بازگەی تێپەڕین بۆ بانووی ئێران دادەندرێ. شەپۆلی پەلاماردەرانی پێدەشتەکانی ئاسیای نێوەڕاست کە هەزاران کیلۆمیتری بەرەو قۆڵی باکوور و خۆرنشین و خۆرهەڵاتی دادەگرت، لەم ڕەوگەیەوە گەیشتۆتە بانووی ئێران. خوراسانیش وەکوو ئازەربایجان چوارڕێیانی نەتەوەکانە و هەتا کلکەی سەدەی نۆزدەهەمی زایینی کەوتۆتە بەر هێرشی تاڵانوبڕۆی تورکمانان. دەرەی «ئەترەک» و دەشتی «گورگان» لە نێوان دەریای خەزەر و زنجیرە چیای ئەلبورزدا بوونە ئاوەدانی و نیشمەنگای سروشتیی کۆچەرانی بەرەو ئێران. پادشایانی ساسانی بە ئامانجی بەرەنگاربوونەوەی خەنیمان، لەوێ بە خشتی سوور دیوارێکی چەندین کیلۆمیترییان ڕاکێشاوە و هێشتاش شوێنەواری هەر ماوە. لەم مەڵبەندەی باکووری خۆرهەڵاتی ئێران چەند بنەماڵەیەکی پادشایەتی وەکوو ئەشکانییەکان، سەفەوییەکان و قاجارەکان پێگەیشتوون.[1]

١ـ سەبارەت بە ئەشکانییەکان و قاجارەکان قسەی لەسەر نییە. بەڵام وادیارە پێوەری نووسەر بۆ سەفەوییەکان تەنیا زمانی تورکییە. وەکوو دیارە سەفەوییەکان لە باکووری خۆرنشینی ئێرانەوە کوانووی ژیان و [دەسەڵاتیان] داگیرساندووە (گۆڤاری کۆلێژی ئەدەبیات، تاران ١:٣، ل ٧٨، دوکتور ئیحسان یارشاتر).م.

زنجیرە چیای دەوراندەوری سێگۆشەی ئێران بە باسک و بەندەنی باڵی باشووری دادەکووژێ و دەبڕێتەوە کە پێی دەڵێن چیای مەکران و دوو ڕەوگەی لێدەبێتەوە کە بریتین لە: ڕێگای «بەندەرعەبباس» کە لە پێشوودا لەنگەرگایەکی ئاوەدانی دەریای عومان بووە و ئەوی دیکەیان دەبێتە ڕێگای بەرەو ڕۆژهەڵات کە دەچێتە بەلووچستان و کووەیتەی پاکستان.

لە جەرگەی بانووی ئێراندا کە دوو زنجیرە چیای پێدا تێدەپەڕێ، بە قووڵداچوون و ڕۆچوونێک بەدی دەکرێ کە ویشکارۆترین ناوچەی دنیایە و دەبێتە بیابانی «کەویری نمەک» لە باکوور و بیابانی «کەویری لووت» لە باشوور. بەشی یەکەم بریتییە لە زنجیرەیەک دەر و دەشتی خۆڵەپۆتینە و لمستانی شۆرەکات کە هیچ شتێکی لێ شین نابێ و هیچ بوونەوەرێکی لێ ناژی. لە چەند شوێنێکی دەگمەنی کەند و قووڵان کە خەستاییی شۆرەکات کەمترە، چەماوەری دەوری شینکاوان بنەیان داکوتاوە و کراون بە جێژیان. بەپێچەوانە شۆرەکاتی «لووت» ناوچەیەکی ویشک و قاقڕی ڕووتە و ئەو گەڕیدە و دۆزەرەوانەی وێراویانە بەم چۆلستانە میوانجزێنەدا تێپەڕن دەڵێن بیابانە بەرپانەکانی ئاسیای ناوەندی، بۆ وێنە شوێنێکی وەکوو«گۆبی» لەچاو ئەم خیزەڵانە چۆلەوارە دەڵێی جێگایەکی ئاوەدانی بەرێژەوە.

جا بەپێی ئەم باسەی سەرەوە، ژیان لە بانووی ئێران تەنیا دەتوانێ لە خەمرک و بناری زنجیرە چیا بەرزەکان پەرە بگرێ؛ بەڵام لە دەشتە بەرینەکانی دەر و ژووری ئێرانیشدا ژیان پێشکەوتنێکی زۆری بە خۆیەوە دیتووە. گرینگترینی ئەو پێدەشتانە، دەشتی «خووزستان»ە و کەوتۆتە باشووری خۆرنشین و هەمان «سووزیان»ی کۆنە و بە باری هەل و هەڵکەوتی جوغرافیاییشدا هەر دەبێتە درێژبۆوەی دەشتی دووچۆمان. ئەم دەشتە کە بە

سینەی زنجیرە چیای زاگرۆس‌دا ڕۆچووە، ئەگەر لێی ورد دەبییەوە دەبینی هاودەقە لەگەڵ گۆشەی دیوی دەرەوەی شاخستانەکانی لوڕستان، واتە پشتکۆ. سووزیان [سووزیانا] ناوچەیەکە کە لە کۆنەوە ڕووی کردۆتە شارستانییەت و توانیویەتی شوێن‌پەنجەی بخاتە سەر هۆزانی چیانشینی سەرەتایی و ماڵبەکۆڵ و نیوەکۆچەری دەوروبەری خۆی. ئەو کاتەی کە سنووری سیاسیی ئیمپراتۆریی ئێران لە لای خۆرنشینی زاگرۆسەوە پەل‌وپۆی هاویشتە دووران، هەر لەم دەشتەدا بوو کە بناغەی «شووش»ی پایتەخت و شاری هەرە گەورەی داندرا و بوو بە ناوەندی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی و توانی بە سووک و هاسانی ڕایەڵەی پەیوەندی لەگەڵ دووچۆمان و ئاسیای بچووک دامەزرێنێ.

کۆمەڵێک دەشتی دیکەش کەوتوونە دەرەوەی زنجیرە چیاکانی ئێران و شان‌بەشانی دەریای خەزەر سینگیان ڕاخستووە. شاخە بەرزەکانی تەنیشتاوتەنیشتی دەریا دەبنە خاوەکەرەوەی ڕەوتی تێپەڕینی گەواڵەهەوران و بارینی بارانێکی زۆر و تێراوبوونی زەوی‌وزاری باریکە و یەکجار بەپێژەوی ناوچەکە. ئێرە کە مەڵبەندێکی پڕئاوی ئێرانە، بە لێرەوار و قامیشەڵان و زۆنگاوان تەندراوە و برینج، لۆکە، توتن، چا، نەیشەکەر، نارنج، لیمۆ، توو، هەنجیر و هەناری لێ بەرهەم دێ و نیزیکەی سێ‌یەکی بژیوی جەماوەری وڵاتی لێ کۆ دەکرێتەوە؛ بەڵام ئەوەی ڕاستی بێ دیسانیش دەشتەکانی دەرەوەی بانووی ئێران دەورێکی پلە دوویان لە پەرە و گەشەی شارستانییەتی ئەم وڵاتەدا گێڕاوە. جا هەر بۆیە لە دێرزەمانەوە ئەو شارستانییەتە چڕ بۆتەوە لە نێو ئاوەدانییە پرش‌وبڵاوەکانی ئامێزی زنجیرە چیای گەرانگەڕی ئێران‌دا کە هەوری ئاوس و بزێ و باراناوی گل دەدەنەوە. لێرەدا دەبێ بیخەینەوە یاد کە جەرگەی ئەم وڵاتە سەرلەبەری ویشکارۆ و بیابانە و تەنیا ئەو شوێنانەی بە کەلکی

کشتوکاڵ دێن کە بە ئاوی کەرێز و چاڵاو و ئاوداشتنی دەسکردی مرۆڤ پاراو دەکرێن و دەکەونە کۆنەبەستێنان و گەلێک بەرپێژەون. لەبەر جیاوازبوونی کەشوهەوا، واتە سەرمای سەختی زستان و گەرمای بەتینی هاوین، لە هەر جێگایەکی ئادەمیزاد بتوانێ ئاوی پاراوی ئەم زەوی‌وزارانە دابین بکا، بەرهەمێکی زۆری بۆ رەنێو دێ.

هەموو سەردەمێک لە بانووی ئێراندا دابینکرانی ئاو بۆتە گرێیەک بۆ درێژەی ژیان. لە رۆژگارانی بەرلە دیرۆکەوە لەم ولاتەدا زەوی‌وزار بە شێوەیەکی دەسکرد پاراو دەکران و لە چاخی هەخامەنشی‌دا رایەڵەی کەرێزان پەلوپۆیان بێروبەوی‌دا راکێشابوو. تەنانەت ئەمرۆش لە هێندێک ناوچەی بەربناران دەکەونە هەڵێنجانی ئەو ئاوانەی دەیان گەز بە سینەی زەوی‌دا رۆچوون و رایاندەگوێزن بۆ ٣٠ تا ٤٠ کیلۆمیتر ئەولاتر. وەکوو دیارە هەموو ساڵێک هەزاران کرێکار و [جووتیار] دەکەونە دەردان و خاوێنکردنەوەی کەرێزان و جۆماڵی جۆگان و لێدانی چاڵاو و کەرێزی تازە. لە پیت و بەرەکەتی ئەم ئاوانە و بارانی بەرەحمەتی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس و ئەلبورز، کۆمەڵێک ئاوەدانی و زەوی‌وزاری کشتوکاڵی و شارەدێ وەکوو دەنکە تەسبێحی پساو لێرولەوێ خۆ دەنوێنن. تێکرای پایتەختەکانی ئێران لە زەمانی گوورانی یەکەم پادشایەتی لە هەرێمی ماد، کەوتوونە لێواری بیابان و سەر رەوگەی دوو شارێی نێوخۆ کە بە بناری زنجیرە چیا مەزنەکانی زاگرۆس و ئەلبورزدا تێپەرپون. شارەکانی هەگمەتانە [هەمەدان = هەگمادانە]، قەزوێن، تاران، رەی، سەتدەروازە (دامغان) و هەرات [هیرات] کەوتوونە سەر ئەو رێگا سەربازی و بازرگانییەی لە

خۆرنشینەوە ڕوو دەکاتە خۆرهەڵات. هەروەها شارەکانی ئیسفەهان، پاسارگاد[١]، ئیستەخر، تەختیجەمشید[٢] و شیراز لەسەر شارێی باشووری هەڵکەوتوون.

ئەم مەبەستە کە سەبارەت بە چاخ و خولی مێژوویی ئێران ئۆباڵی لەسەر کێشراوە و پشتئەستوورە بە هەڵکەوتی جوغرافیایی ئەم وڵاتە، بۆ سەردەمانی بەرلە مێژووش ڕاستە، چونکە توێژینەوە تازەکانی شوێنەوارناسی دەریخستووە کە مرۆڤی چاخی کوچک هەر ئەو کاتەی لە چیاوە دابەزیوە و بنەی لە پێدەشتان داکوتاوە، لەسەر هەمان ڕەوگە کەوانییەی قەراغ «کەویری نمەک» نیشتەجێ بووە. چەند شارێکی وەکوو کاشان (ناوچەی سیێلکە)[٣]، قوم، ڕەی و دامغان ئەو شوێنانەن کە هەتا ئێستا وەکوو ناوەندی بنەگربوونی مرۆڤ لەم ڕەوگەیەدا ناسراون و پەرستگاکانی وڵاتیش هەر کەوتوونە سەر ئەو ڕێوبان و هێڵە سروشتییانەی یەکتر دەگرنەوە و بە یەکەوە گرێ دراون. ئەوەی ڕاستی بێ تەنانەت ئەمڕۆش دوو شاری پیرۆزی ئێران، یانی مەشەد و قوم، یەکیان کەوتۆتە سەر ڕێگای خۆرنشین ـ خۆراوا و ئەوی دیکەیان لەسەر ڕێوبانی باکووری ـ باشووری چەقیوە.

وەکوو دیارە لە ڕاستیدا ئێران وڵاتێکی کشتوکاڵی و ئاژەڵدارییە و پڕە لە کانگای هەمەڕەنگی دەوڵەمەند. لە هەزارەی سێهەمی پێشزایینەوە بەردی مەرمەڕی سپی و بەردی مەرمەڕی ئاسایی کانگایان لێ داخراوە و پێداویستییەکانی میرانی سۆمێرییان دابین کردوون. هەروەها کاریتە و کۆڵەکە و ئاڵوواری کۆشک و بارگای ئەم میرانە لە لێرەوارەکانی ئێرانەوە دەنێردران کە ئەو کاتی هەر شین دەچوون و کێو و تەلانیان داپۆشیبوو. نابێ لە بیرمان بچێ

١ـ ڕەنگە لە ڕاستیدا « پارسەگەد» یان « پارسەگەرد» [یا پارسەگرد.و] بووبێ.م.

٢ـ لە سەردەمی کۆندا ناوی پارسە بووە.م.

٣ـ نووسراوە سیەلک. بەڵام زۆر وێدەچێ سیێلکە یان سیێلەکە بێ. و.

کە ئەم کێوانە ئێستا داڕووتاون و کەچەڵە بوون. کاری دەرهێنانی بەردی یاقیق و پیرۆزە و لاژوەرد هەر لە کۆنەوە لێرە برەوی بووە. ئاسن، مس، قەلایی و قورقوشم سەرنجی ئاشوورییە سەرکەوتووەکانیان بۆ لای خۆیان ڕاکێشابوو. هەردک بناری زاگرۆس کانگای بەردەگەچە و سەرینچاوەی نەوتە کە لە سەردەمی هێرۆدت‌دا وەکوو بەرهەمێک ناسیبوویان و لەم پەنجا ساڵەی دوایی‌دا کەوتوونە هەڵێنجانی.[1]

ئەوەی ڕاستی بێ ئەگەرچی ئێران بەرواڵەت هەژارە، بەڵام خاوەنی کان و پاشەکەوتێکی بێ‌ژمارە کە تازە کانگایان لێ داخستوون و خەریکن دەریاندێنن. ئەگەرچی ئەم وڵاتە کەوتۆتە باوەشی شاخوداخەوە، بەڵام لە ڕاستی‌دا گەڕانگەڕی کراوەیە و دەگاتەوە دەشتەکانی دووچۆمان و ڕووسیا و خاکی هیندووستان و کەنداوی فارس و [دەریای عومان]. ئێران ناوەندی ئەو بازگە و ڕێبازە گەورانەی هات‌وچۆیە کە خۆرهەلات و خۆرنشین پێکەوە دەبەستێتەوە و کۆنترین ڕێگای بازرگانی کە «ڕێگای ئاوریشم»ە بە وێ‌دا تێپەڕیوە، هەر بۆیە بۆتە شوێنی تراتێنی پەلاماردەرانیش. ئێران ئەگەرچی وڵاتێکی شاخاوی و کێوپارەیە و بە لەگیران‌نەهاتوو خۆی دەنوێنێ و بە باری سروشتی‌دا چیا و چۆل و هەوراز و نشێوە و شەڕ و بەرەنگاری تێیدا بە شێوەیەکی بەرچاو کەند و کۆسپی وەبەر دێ، بەڵام دیسانیش گەلێک جار گیراوە و بە سەری‌دا زاڵ بوون. هەر ئەم ڕەوتە بە شێوەیەکی تەکولۆ بۆتە هۆی بەدی هاتنی چەرخ و خولی داڕووخان و شوورەیی یان هەستانەوە و شانازی، چونکە کۆمەڵانی جەماوەری هۆز و نەتەوەکانی ئەگەرچی بە جودا و لێرولەوێ بە کشت‌وکاڵەوە خافڵاون، بەڵام خاوەنی هێز و بڕشتی پێکهێنانی شارستانییەت بوون. پەرەی

١ـ بەپێی ڕێکەوتی نووسرانی دەقی کتێبەکەیە لە ساڵی ١٩٥١دا.و.

بیروبۆچوون و ڕێوشوێنی ژیان و گەشەی دینی و هونەری کە لە ئێراندا بەدی هاتووە، توانیویەتی شەقڵی شوێنپەنجەی خۆی لەسەر شارستانییەتی وڵاتانی دەرەوە بەجێبهێڵێ.

***

بەشی ١

بەرلە مێژوو

ئادەمیزادی ئەشکەوتنشین

لێکۆڵینەوە تازەکانی زەویناسی دەریخستووە کە ئەو زەمانەی بەشی هەرە زۆری ئورووپا کەوتۆتە ژێر بارستی سەهۆڵ، بانووی ئێران بە چاخی باراندا تێپەڕیوە و تەنانەت دەر و دەشتە بەرزەکانیشی ئاویان بە سەر کشاوە. جەرگەی بانووی ئێران کە ئەمڕۆکە بیابانێکی بەربڵاوی شۆرەکاتە، لەو سەردەمیدا زرێبارێکی گەورە بووە کە کۆمەڵێک ڕووبار لە چیا بەرزەکانەوە تێیڕژاون. پاشماوەی گوێماسیلە و شەیتانۆکە کە نەک تەنیا لە بیابانان بەڵکوو لە دۆڵە بڵێندەکانیش وەبەرچاو دێن، دەبنە ئاوێنەی باڵانوێنی چەند هەزار ساڵەی ئەم وڵاتە لە چاخی بەرلە دایکبوونی مەسیحدا.

لە ڕۆژگارێکدا کە دەگەڕێتەوە بۆ دە تا پازدە هەزار ساڵ بەرلەزایین، وردەوردە کەشوهەوا دەستی کردووە بە گۆڕان. چاخی بارانی تێپەڕیوە و وشکەچاخ و بارانبڕان جێی گرتۆتەوە و هێشتاش درێژەی هەیە. کەمبوونەوەی باران لە لایەک و ئاستی بەرزی دەریا و دەریاچەکانی نێوخۆ لە لایەکی دیکەوە،

تیژ تێپەڕینی ئەو ڕووبار و جۆبارانەیان خاو کردەوە کە لووزەویان بۆ بەستبوون. ڕەوتی تێپەڕینی چۆماوان قوڕ و لیتەی لەگەڵ خۆی دەبرد و لە ئاوڕێژگان دەیخستە سەر یەکتر و بەرەبەرە پەڵە زەویی ئاوماڵکان سەریان قوت دەکردەوە و لە ئاو دەکشانەوە و دەبوونە مەودای نێوان دەشت و دۆڵی داهاتوو لەگەڵ کێوەکان.

لەم چاخەدا، ئادەمیزادی بەرلە مێژوو کە زۆربەی لە بانووی ئێران‌دا دەژیا، پەنای بردە بەر داڵدەی ئەو کون و کەلەبەرانەی کە لە قەدپاڵی لێرەواری چڕ بەدی هاتبوون و بە لک و پۆپی داران داپۆشرابوون. هەروەها زۆر جاران یەکێک لەو ئەشکەوت و پەسیوەبەردە بەربڵاوانەی هەڵدەبژارد کە زۆربەیان بەستێنی کۆنە ڕووباری ژێر زەوی بوون.

ئێمە بەهاری ساڵی ١٩٤٩، لە جەنگەی هەڵکەندن و پشکنینی ئەشکەوتێک‌دا لە ئێران، بۆ یەکەم جار شوێنەواری ژیانی مرۆڤی ئەو چاخەمان دۆزییەوە. ئەم ئەشکەوتە کەوتۆتە « تەنگەی پابدا»ی چیاکانی ناوچەی بەختیاری لە باکووری خۆرهەڵاتی شووشتەر. لێرە مرۆڤ بۆ دابینی بژیوی خۆی ڕاوی کردووە و بۆ وەدی هێنانی ئامانجی، فێڵوفرتی خستۆتە پێشەوەی دەسەڵات و دەستبزاوتنی. ئەو دەیزانی کار بە چەکوچەبەردینە و تەورەبەردینەیەکیش بکا کە لە دەسکێکی دارینی سەر قەڵەشاوەی ترینجاندبوو. تەواوی ئەمانە کۆمەڵێک ئامرازی سەرەتایین کە هێندێک لێک و لووس کراون (و١). ئامرازی وەکوو درێشە کە لە یەسکی گیانلەبەران ساز دەکران، زۆر لە دەسکاری بەردین کەمتر باو بوون، بەڵام ئادەمیزاد لەو کاتەدا چەشنێک دەفری قوڕینی نالەباری نیوەکاڵی هێنابوویە بەرکار و لە بنەبانی چاخی ئەشکەوتنشینی‌دا ئەوەندەیان دووکەڵ لێ نیشتبوو کە زۆر چاک ڕەش‌هەڵگەڕابوون. ئەم جۆرە دەفرانە لەگەڵ کۆنترین شوێنەواری

ژیانی مرۆڤی دەشتەکیش دیتراونەوە و بە دیاردەیەکی گرینگی نێوان ئەم دوو قۆناخانەی نیشتەجێبوون دادەندرێ.

لەم کۆمەڵە کاڵ و نەکوڵیوەدا چەند ئەرکێکی تایبەت خرابوویە ئەستۆی ژنانەوە کە بریتی بوون لە پاراستنی ئاورێک کە ڕەنگە خۆیان دایانهێنابێ و سازکردنی دەفری سواڵینە. ژنی بەرلە مێژوو دەبوو کوتەکێک بە دەستەوە بگرێ و بە چیا و نساراندا بخولێتەوە و بنج و پنجی شینکە و ڕووەکی پێبژیو هەڵکەنێ و بەری داری کێویلە بچنێتەوە. ناسینی گژوگیا و خۆڕسکان و جەنگەی شینبوونیان و ئەو دەنک و تۆوانەی کە کۆیان دەکردنەوە، ئاکامی بینینی دوور و درێژ و بێپسانەوە بوون کە بەرەو تاقی کردنەوەی چاندن و کشتوکاڵ هانی دان. یەکەم هەنگاوی تێکۆشەرانەی ژن لە بابەت کشتوکاڵەوە دەگەڕێتەوە بۆ چاندنی تۆو لە نێو زەویوزاری ئاوماڵک و کۆنە بەستێنان. جا لەو دەمەدا کە پیاو تۆزە پێشکەوتنێکی بە خۆیەوە دیتبوو، ژن لە چاخی نوێکوچکیدا کە سەر بە ڕۆژگاری ژیانی نێو ئەشکەوتە، وێڕای دەسپێکردنی کشتوکاڵی بەرایی، کۆمەڵێک داهێنانی هێنایە ئاراوە. هەر بۆیە وادیارە دەبێ چەشنێک بێپارسەنگی لە نێوان کار و ئەرکی ژن و پیاودا بەدی هاتبێ و ڕەنگە هەر ئەم مەبەستە بووبێتە بنەمای پێکهاتە و قەوارەی هێندێک لە کۆمەڵانی سەرەتایی کە ژن بە سەر پیاواندا ڕاشکاون و «مێوەجاخی» ڕەنگی داوەتەوە. لە نێو کۆمەڵانی «مێوەجاخی»دا، بەتایبەت ئەوانەی کە لەسەر ڕەوتی «فرەمێردی» دەڕۆن، ژن کاروباری هۆز بەڕێوە دەبا و دەگاتە پلەی پێشەوایەتیی دینی. زنجیرەی دانەبڕاوی بنەماڵە لەسەر باری جێنشینایەتیی ژنان دەسووڕێ و خوێنی پاک و پاڵاوتەی هۆز لە ڕێی ژنانەوە ڕادەگوێزرێ. لە درێژەدا بۆمان دەردەکەوێ کە ئەم ڕەوتەی مێوەجاخی یەکێکە لە بنەماکانی تایبەت بە دانیشتووانی سەرەکیی

بانووی ئێران و زۆر دواتر خزیوەتە نێو کولتووری سەرکەوتووانی ئاریایی و کردوویانەتە باو.

یەکەمین دانیشتووانی پێدەشتان

ویشـــکبوونی پـــەرەگری دەرە و دۆڵ و لاپـــاڵان کـــە ئاکـــامی داهاتنـــی ویشکەچاخی و بێئاوی بوو، گۆڕانێکی قووڵی لە هەلومەرجی ژیانی مرۆڤدا بەدی هێنا. زرێباری هەراوی ناوەندی، بچووک بۆوە و قوڕ و لیتەی ئاوبردەی کـەنارەکانی کـە ڕووبـار لەگـەڵ خۆیـان هێنابوویـانن، زەمینـی بـەرپێژەویان لێکەوتـەوە و بوونـە مێـرگ و مێرغـوزاری زەمەنـد و زەنـوێر. ئـەو کێـوی و بوونەوەرانەی کە لە چیاکان دەژیان بەرەو لەوەڕگا تازەکان داگەڕان و مرۆڤ کە بە گۆشتی نێچیران بەرێدەچوو کەوتـە پەیکـەردەیان و لـە پێدەشـتان بنـەی داکوتـا. لـەم چاخـەوە کـە مێژووەکـەی دەگەڕێتـەوە بـۆ دەورووبـەری سـەدەی پێنجـەمی پێشزایـین، دەکـرێ بێدابـران بکەوینـە پێوشـوێنی ئـەو گەشـە و پێشکەوتەی کە لە ژیـان و کولتـووری شارسـتانییەتی مرۆڤـی بـانووی ئێراندا بـەدی هـات. ئـەم شارسـتانییەتە بـەپێی هەلومـەرجی جێژیـان کەوتۆتـە ژێـر بانـدۆری بـارودۆخی سروشـتیی زەویوزار، کـەشوهـەوا، پەیوەنـدی لەگـەڵ دراوسێیان و لێشاوی هێرش و کۆڕەوی تیرە و هۆزان؛ بەڵام لێرەدا ناکرێ ئەم ئاڵوگۆڕانە بخرێنە بەر باس و لێدوان، چونکە بەراستی هێشتاش زۆربەی ئەم ئاڵوگۆڕانە بە لامانەوە ناڕوون و بزرن و تەنانەت هەتا ئەمڕۆش سەرتاسەری ئاقاری ئێران بە باری لێکۆڵینەوەی شوێنەوارناسیدا هەر مۆر و دەق نەشکاوە. کۆنترین جێگای ناسراوی نیشتەجێبوونی دەشتان «سیلکە»ی نیزیک کاشانە لە باشووری تاران، کە یەکەم جێپێی بنەگربوونی مرۆڤی پێوە دیارە و لە بەرپاڵی گردێکی دەقنەشکاوی توورەکەڕێژدا خۆی دەنوێنێ.

لەو هەرەتەدا هێشتا مرۆڤ بە شێوەی سازکردنی خانووبەرەی نەزانیوە و لە ژێر باڵی کەپری بە چرپیوچاڵاندا حاواوەتەوە و خۆی پاراستووە. پاشان خێرایەکی ئادەمیزاد لەسەر پاشماوەی ئەم شوێنانە چینە قوڕی لەسەر یەک هەڵچنیوە و دیواری مۆرەی پێ داناوە و کەوێڵی ساز کردووە. مرۆڤ کە هەروا بێوچان بە شوێن نێچیردا دەگەڕا و ڕاوی دەکرد، کاروباری کشتوکاڵیشی پەرە پێدەدا. ئەم دوو کار و سەرقاڵییە یەکی دیکەشیان هاتە سەری و بوونە سێ و ئەویش بریتی بوو لە ئاژەڵداری؛ چونکە یەسکوپرووسکی گاوگۆل و مەڕ و مێگەلی دەستەمۆکراو لە نێو کەلوپەل و نێوماڵ و کەرەستەکانی مرۆڤی ئەم چاخەدا کە چاخی یەکەمە دۆزراوەتەوە. بێجگە لە کاسە و کەوێڵی سواڵینەی ڕەشی دووکەڵاوی کە لە ئەشکەوتاندا بە دەست و بێچەرخی هەورگەری ساز دەکران، چەشنێک دەفری تازەی سووریش هاتوونە ئاراوە کە لە کوورەی زۆر سەرەتاییدا لە گڵ دەردەچوون و جاروبارە تووشی ڕەشهەڵگەڕانیش دەبوون. هەر لەم چاخەدا یەکەم گەشە و پێشکەوت لە کاری هەورگەریدا خۆی نواند و ئەویش نەخشاندنی دەفران بوو. دەفرە نەخشینەکانی ئەم ڕۆژگارە بریتی بوون لە کاسەی نالەبار و قرچۆک و خۆنەگر کە لای بەرەوەیان هێلکەیی هەڵدەخرا و بە گڵەسپی لینجاو دەدرایەوە و خەت و کووزی وەکوو ڕایەڵ و پۆی پێدا دەهات. بە وردبوونەوەی زیاتر بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە ئەم ڕازاندنەوەیە لاساکردنەوەی سەوەچنینە، چونکە هێشتا هێندە لەو زەمانە تێنەپەڕیبوو کە مرۆڤ لەبری دەفر و ئامان چەشنێک سەبەتەی بە قوڕ دادراوی وشک کراوەی بەر هەتاوی داهێنابوو؛ کەوایە ئێستاش بە کێشانەوەی ئەم خەت و کووزانە هەمان شێوازی تێکبەزیوی شووڵی سەبەتەی چندراوی دەخستەوە بەرچاو(ق٤).

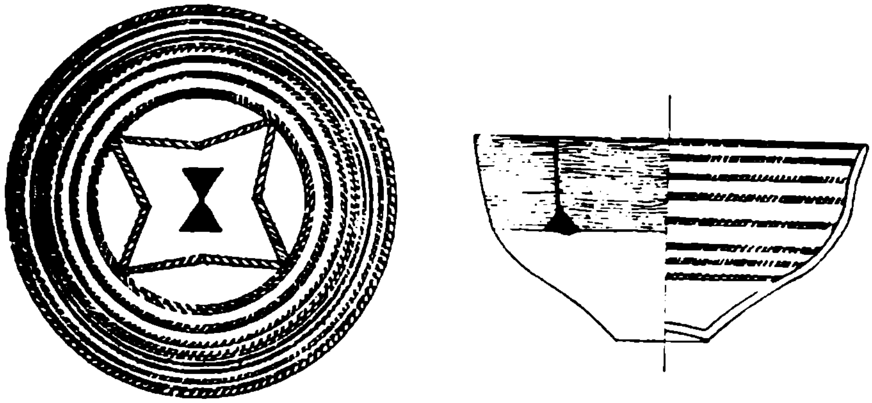

ق٤ـ سیلکە: دەفر و ئامانی سواڵینەی نەخشین، سەر بە چینی یەکەم

دۆزرانەوەی کۆمەڵێکی بەرچاوی ئاڵقەی خەرەک کە لە قورەسوورەی سوورەوەکراو یان بەرد ساز کراون، دەریدەخا کە مرۆڤی کۆن و لەمێژین بنەماکانی ڕستن و تەنینی کاڵ و پێنەگەیشتووی پارچەی زانیوە. ئامرازی کار هەموویان بەردین بوون، وەکوو دمی کێردی بەردەچەخماخ[1] و دمەداس و تەوری لێک و لووس کراو لەگەڵ ئامرازی تیفتیفەدان. وەکوو دیارە هەر چۆنێک بێ لە بنەبانی ئەم چاخەدا، شتومتی بچووکی مز کە هێشتا هەر بە زەبری چەکوش ساز دەکران ڕووی خۆیان نواند. مرۆڤی ئەشکەوتان تازە خەریک بوو ئەو کانزایە بناسێ کە دەبوو دەکاری بێنێ و دەیزانی مز نەرمە و پان دەکرێتەوە و دەبێتە پەڕە، بەڵام هێشتا لە ڕێوشوێنی قاڵکردنی ڕانەهاتبوو. ئەم چاخە ڕاست دەبێتە بنەبانی چاخی نوێکوچکی.

ژن و پیاو بەبێ جیاوازی مەیلیان لە خۆ ڕازاندنەوە بوو. ملوانکەی گوێماسیلەیان دەهۆندەوە و ئەنگوستیلە و دەسبەندیان لە سەدەفی گەورە یان

١ـ بەردەبەلکە یان بەردەستی. و.

بەردی نەرم ساز دەکردن. وادیارە کوتانی خاڵ یان لانیکەم سووراوسپیاویش باو بووبێ و پێداویستییەکانی ئەم کارەیان بە دەستاونگی ژیکەڵە کوتابێ (ق٥).

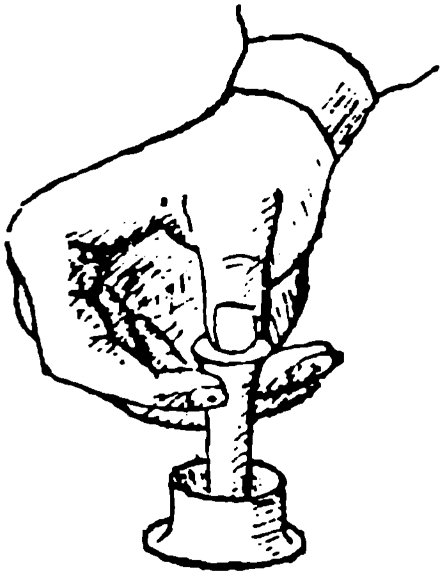

ق٥ـ سێلکە: هێنانە بەرکاری دەستاونگ بۆ هارینەوەی سووراوسپیاو

چێشکەی هونەری لە دیمەنی کەندەکاری کراوی سەر یەسکدا خۆی دەنوێنێ. پێشتر مرۆڤ کێشانەوەی قەڵافەتی ئادەمیزاد و بوونەوەری دەست پێکردبوو. هونەرمەندی چاخی نوێکوچکی شەقڵی داویشتە سەر یەسک و لەسەری هەڵدەکەند و دەسکی ئامرازەکەی خۆی بە دیمەنی سەری ئاسک یان کەروێشک دەڕازاندەوە. بێگومان جوانترین شوێنەواری تا ئێستا دۆزراوەی لەم چەشنە، دەسکە چەقۆیەکە کە مرۆڤی ئەو سەردەمە دەخاتە بەرچاوان کە ئارەقچنێکی لە سەری ناوە و تەنوورەیەکی قوڵەی بە کەمەرەیەک لە نێوقەدی شەتەک داوە.

ئەمە یەکێک لە کۆنترین دیمەنی و قەڵافەتەکانی دۆزراوەی مرۆڤی ڕۆژهەڵاتی نیزیکە(و ٢).

مردوویان بە قوونەوە لە تەرکی ژوورانیدا دەناشت. ئەم نزیکی و دانەبڕانەی مردوو، کەسانی پاشەواری لە ئەرکی دابینی بەشینەوەی نەزرینەی مردووان دەپەڕاندەوە، چونکە ڕووحی کۆچکردوو دەبوو بە شەریکەبەشی بژیوی بنەماڵە. کەوایە بۆمان دەردەکەوێ مرۆڤ هەر لە کۆنەوە پێی وابووە کە پاش نەمانیش لەسەر شێوەی زەمانی مانی دەڕوا و بە یەکجاری نابڕێتەوە. بۆ سەلماندنی ئەم مەبەستە دەبینین کە لە تەنیشت مردوویەکی نێژراو تەورێکی مشتومال کراو داندراوە و شەویلاکەی دوو مەڕیش کەوتوونە لای سەری (و ٣). لەگەڵ خۆراکی ویشکە زۆر وێدەچێ شلەمەنیش خرابێتە نێو گۆڕی مردۆوە و لەبەروەی ئاسەواری دەفرەکان نەماون، دەکرێ وای لێکبدەینەوە کە دەبێ شتی وەکوو کوولەکەی نێوبەتاڵ یان سەبەتە و زەمبیلەی دەسکرد بووبن، کە زوو دەرزێن و دەبنەوە خۆڵ. بەپێی داب و نەریتێک مردوویان بە ڕەنگی سوور ڕەنگاندووە و ئەم کارە لە جێگای دیکەش وەبەرچاو کەوتوون. هەڵبەت وێدەچێ کە مرۆڤی زیندوو خۆی بە ڕەنگی سوور ڕەنگاندبێ یان بەرلە نێژرانی مردوو، تۆز و بڕشتی ژەنگارگرتووی ئاسنیان بە مەیتەکەی هەڵپڕژاندبێ.

دەستەمۆ کردنی ئاژەڵان کە ڕەنگە بگەڕێتەوە سەر هانی دەروونیی ئادەمیزاد بۆ دۆزینەوەی قوربانی، دەورێکی گرینگی لە پێشکەوتی فەرهەنگی شارستانییەتی مرۆڤدا گێڕاوە. ئاژەڵ بێئەوەی چاو لە دەستی مرۆڤ بێ بۆ تفاق و لەوەڕی خۆی، خۆراک و پۆشاکی بۆ دابین دەکرد و سەرچاوەیەکی هێز بوو کە دەیتوانی لە کاری گەیاندن و گواستنەوەدا یاریدەی بدا. ئاژەڵداری و بەخێوکردنی مەڕ و ماڵات پێویستی بە پێکهاتنی بنەماڵەی پڕ ژن و منداڵ و تەنانەت کۆیلانیش

هەبوو. بەم شێوەیە لەم دەور و زەمانەدا توخمە سەرەتاییەکانی ئابووریی ئادەمی بەدی هاتبوو کە بریتی بوو لە نێچیروانی و ڕاوەماسی، باغەوانی و کشتوکاڵ و پاشان ڕاهێنانی ئاژەڵ و دەرهێنانی کانگا لە دڵی زەوی. مرۆڤ لەو قۆناخە تێپەڕی کە بۆ دابینی بژیوی ڕۆژانەی دەبوو بچێتە ڕاو و بەم شێوەیە کە خۆی دایە کاری بەرهەمهێنان، پێی نایە سەرەتای دەورانی گەشەپێدانی بازرگانی، چونکە دەیتوانی ئەوەی لە بژیو و پاشەکەوتی خۆی دەمایەوە، لەگەڵ کالا و کەلوپەلی دیکە بیگۆڕێتەوە. ئەوەی ڕاستی بێ بازرگانی کردن لە پێشتردا بەدی هاتبوو. ئەو گوێماسیلکە و سەدەفانەی کە خەڵک خۆیان پێڕازاندوونەوە و لە «سیێلکە» دۆزراونەوە و لێکۆڵینەوەیان لەسەر کراوە، دەریانخستووە ئەو چەشنانە تەنیا لە کەنداوی فارس هەبوون، کە مەودای لەگەڵ سیێلکە نیزیکەی ١٠٠٠ کیلۆمیترە. ڕوون و ئاشکرایە کە ئەم ئاڵوگۆڕانەی شتومەک بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ نەدەکران، بەڵکوو دەبێ چەرچی ئەو کارانەیان ڕاپەڕاندبێ. تەنانەت لەم چاخەشدا دانیشتووانی گوندێکی بەرلە مێژوو لە چوارچێوەی ژیانێکی تەریک و داخراودا تەمەنیان تێپەڕ نەدەکرد. شانەبەرزەی دەسپێشخەریی کاروباری ئاڵوویر و بازرگانی تایبەت نادرێ بە دانیشتووانی بانووی ئێران، چونکە هاوچەرخانیان لە ئاڵمان بۆ هێنانی سەدەف ڕوویان دەکردە ئۆقیانووسی هیند و فەرانسەوی و ئینگلسییەکانیش یاقیقیان لە دەریای باڵتیکەوە دەبرد.

ڕەنگە بڕوای کۆنباوی «جوولەکە – مەسیحی» سەبارەت بە دەرکرانی ئادەم و [حەوا] لە بەهەشت، یاد و بیرەوەرییەک بێ سەر بە قۆناخی بڕانەوەی چاخی نوێکوچکی و چوونی بۆ نێو قۆناخی پەیدا بوونی جووتیاری گوندنشین

کە لە ڕاستیدا بە یەکێک لە گەورەترین ئاڵوگۆڕەکانی کۆمەڵی مرۆڤ دادەندرێ و ئاکامەکانی هەتا ئەمڕۆش درێژەیان هەیە.

شارستانییەتی بەرلە مێژووی ئێران؛ گەڕانەوە بۆ هەزارەی چوارەمی پێشزایین

قۆناخی تازەی گەشە و پێشکەوتنی شارستانییەتی بەرلە مێژووی ئێران کە بە چاخی دووهەمی ناودێر دەکەین، بریتییە لە دەورانێک کە لەچاو دەورەی ڕابردووی باسکراو، تۆزێک پێشکەوتووترە. گەلێک شوێنەواری سەبارەت بەم چەرخەی ژیانی مرۆڤی نیشتەجێی دەشتان هەر ماوە و پارێزراوە. وێناچێ کە هیچ شەڕوشووڕ و ئاڵوگۆڕێکی لەگوڕی کۆمەڵایەتی بووبێتە هۆی تێکچوونی بارودۆخی ئەم گوندەی بەرلە مێژوو، چونکە هێز و شەپۆلێکی دەرەکی نەیتوانیوە سەری پێدا بکا و سنووری ببەزێنێ.

ئەوەی ڕاستی بێ لەبەروەی مرۆڤ زۆربەی ژیانی سەرقاڵی دابینی ئامراز و کەرەسەی پێتەویستی خۆی بوو، بە شوێن ڕازاندنەوە و ڕێکوپێکی و خۆش کردنی خانە و لانیدا هەنگاوی دەنا و نەیدەخستە پشت گوێ. خانووبەرە بەرفراوانتر بوونەوە و دەرگایان بۆ دابین کرا و ئێستاش شوێنەواری جێی تێگیران و هەڵاوەسرانیان دیارە. دیواری چینچینی مۆرە لیرە بەولاوە پاشەکشەیان کرد و دیواری خشتی کاڵی نوێباو جێیان گرتەوە؛ بەڵام خشتەی ئەو سەردەمە تەنیا تۆپەڵەقوڕ بوو کە بە دەستی چاک دەشێلدرا و دەکرایە سندە و کڵۆ و بە تیشکی تاو ویشک دەکرایەوە. ئەو شەقڵانەی کە بە قامکە گەورەی دەستان دەخرایە سەریان، لە دانان و هەڵچنینی ڕیزەکاندا، قوڕی ڕاخراویان چاکتر پێوەدەنووسا و باشتر یەکانگیر دەبوون (ق ٦).

وەکوو دیارە خشتە لەچاو چینەقوڕ دیواری ڕێک و لەبارترە و ناهێڵێ بقەڵشێ. بە ڕەنگی سوور دیواری ژوورەکانیان گەسکەسواغ دەدا و

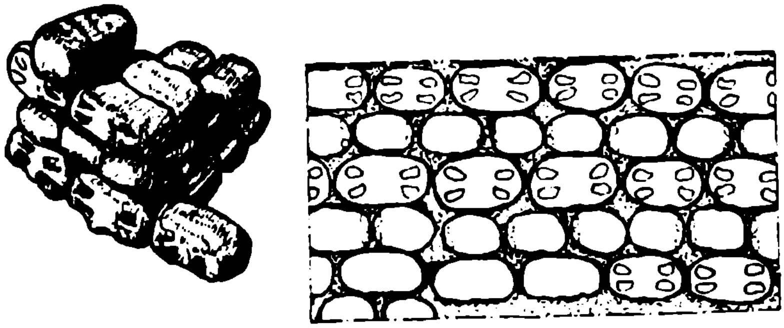

ق ٦– سیلکە: یەکەمین خشتی سوورەوەکراو

دەیانڕنگاند و بۆ ئەم مەبەستەش ژەنگاری ئاسن و شیلەی میوەیان تێکەڵ دەکرد، کە لە بانووی ئێراندا باو بوو. ئەم کارە نیشانەی داخواز و وزە و بڕشتی داهێنانی ئادەمیزادە بۆ بەتاقیکردنەوەی هەنگاوی نوێ.

تەرکی پەستواوی ژوورەکان و ڕۆچوونی ئێروئەوێی نیشانەی نێژرانی مردووانە کە بستێک یان قولانجێک گڵیان وەسەر دەکردن. بەم شێوەیە کەسی مردوو بە قوونەوە دەنێژرا و لە پەنا بنەماڵەی خۆی ئۆقرەی دەگرت.

ئەم وردەکارییەی کە لە ڕێکوپێک بوونی خانووبەراندا دیارە، لە هەوڕوهاڵی تازەی سوورەوەکراویشدا وەبەرچاو دێ. شانبەشانی کاسە و دیزە و گۆزەی پێشوو، چەشنێک دەسکاری نوێ و ژیکەڵەتر خۆی دەنوێنێ کە بە شێوەیەکی چاکتر و لەبارتر و لە کوورەیەکی پێشکەوتووتردا لە کڵ دەرچوون. ئەم کارە نیشانەی داهێنانی ئامێری هەوڕگەرییە و بریتی بووە لە تەختەیەکی ساکاری باریکەڵە کە لەسەر عەرز داندراوە و شاگردی بەردەستی وەستا سووڕاندوویەتی. ئەم هەوڕانە بۆیە زۆر دڵگر و جێگای سەرنج بوون، چونکە

لەسەر رووکاری سوورەترشانەیان، بە رەنگی رەش وێنەی بزنەکێویی رەوبردە و بەراز و باڵندەی هەمەچەشنە کێشراوەتەوە (و ٤). بوونەوەرەکان بە چەند خەت و کووزێکی ساکار و لە جەنگەی جووڵانەوەیاندا کێشراونەوە و لە راستەقینەیان لانەداوە و هەورگەر هاوکات ویستوویەتی بابەتی سروشتی بە باری ساکاریدا بکەوێ، بەڵام کەوتۆتە سەر شێوازێکی وا کە زۆر جاران تێگەیشتنی مەبەستەکەی دژوارە (ق ٧). لەم رۆژگارەوە بەو لاوە، ئێرانی بەرلە مێژوو، هونەرێکی ئەوەندە ورد و باریک و درەوشاوە لە هەورگەریدا دێنێتە ئاراوە کە وەبیرهێنەوەی کەندەکارییە لەسەر پەسقان لە چاخی رابردوودا. لە هیچ شوێنێکی دنیا شارەزایی و وەستایەتیی ئەوتۆ لەم کارەدا وەبەرچاو نایە و ئەمە دەریدەخا کە بانووی ئێران زێدی سەرەکیی دەفر و ئامانی نەخشینە. کاسە و گۆزەی هیچ جێگایەکی دیکەی ئەو سەردەمە کۆنەی جیهان، مۆرک و نیشانەی ئاوا رێئالیستیانەی بەهێزی لەسەر نەکێشراوەتە کە هێندە بەخێرایی گەیشتبێتە قۆناخێکی خەیاڵمەندانەی رووت. ئەم هەنگاوە بۆ یەکەم جار و دەوروبەری ساڵی ٤٠٠ی پێش‌زایین، گۆزەکەری بەرلە مێژووی ئێران هاویشتوویەتی.

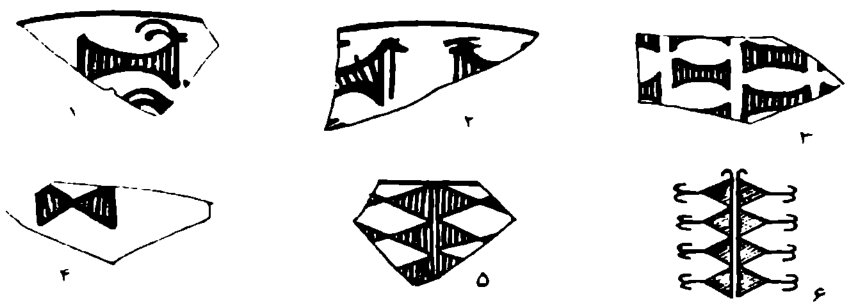

ق ٧– سیێلکە: نەخشاندنی دەفران بە دیمەنی بوونەوەران

کانزا بەرەبەرە بۆ سازکرانی ئامرازان کەلکی لێوەرگیرا و بەردیش لە بایەخی پێشووی کەم نەبۆوە. هەتا ئێستاش مزیان هەر بە چەکوچ دەکوتایەوە و نەیاندەتواندەوە و دەیانکردە درێشە یان چەشنێک شووژن. واوێدەچێ کە هەرگیز وەکوو بەشێکی جەماوەری میسری بەرلە مێژوو نەخش و نیگاریان لەسەر مز هەڵنەکەندبێ. لە لایەکی دیکەوە کاروباری گەواهێرگەری ڕووی کردە زیادبوون و بە تێوەردانی یاقیق و پیرۆزەی گەش و تروسکەداری دڵبزوێن هێندەی دیکەی پەرە ئەستاند.

بێجگە لە یەسکوپرووسکی ئاژەڵی دەستەمۆکراوی سەر بە سەردەمی پێشوو، یەسکوپرووسکی تۆرەمەیەک تاژی و ئەسپی «پرزێرێڤالسکی»ش دۆزراوەتەوە. ئەم ئەسپە چوارپەل قایم و قوڵە و ئەستوورە و ئازا و بەیاڵ و پڕە. وێدەچێ کەرەکێوی و ئەسپی ئەمڕۆ بە چەند پشتان بچنەوە سەر ئەو توخمەیە (ق ٨). هێنانە بەر باری ئەم یەکسمانە کێشەی هاتوچۆ و گەشت و گەڕان و گەیاندن و گواستنەوەی چارەسەر کرد و لە لایەکی دیکەوە کێڵانی مەزراشی کەوتە سەر شانی.

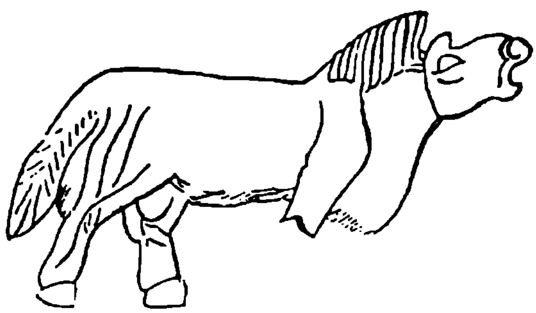

ق٨ ـ شووش: ئەسپی پرزێژێڤالسکی کە لەسەر یەسقان هەڵکەندراوە.

گوند خێرایەکی گەشەی کرد و کاری کشتوکاڵی پەرەی ئەستاند. مرۆڤ کە لە کۆنەوە نیر و ئامووری داهێنابوو، لێبڕا هەتا پتر لە پێشوو بەشداری کاری

هاوبەش و هەرەوەزی بێ و بۆ دانانی خانووبەرە و ئاوداشتن و تەخت کردنی زەوی‌وزار یارمەتی له دراوسێیانی وەربگرێ. لەم ڕۆژگارەدا ژن خۆی دەداتە کاروباری باغەوانی و دابینی خوردوخۆراک و بێ‌وچانیش دەست لە دیزە و گۆزە کردن هەڵناگرێ؛ بەڵام لەم چاخەدا سازکردنی دیزە و گۆزە دەکەوێتە دەست کۆمەڵە وەستاکارێک کە تەختەیەکی پانکەڵەی خولدەر دەخەنە بەرکار. زۆربەی توێژەران لایان وایە کە داهێنانی ئامێری هەورگەری بۆیە تەنەخی و دواکەوتنی تێکەوتووە، چونکە ئەو وەستایەتییە بۆ ماوەیەکی درێژ لە ماڵەوەدا بە چنگ ژنانەوە بووە.

لەم زەمانەدا کاروباری ئاڵوویر و بازرگانی ڕمێنی پەیدا کرد و برووزی ئەستاند. هەر شتێکی مرۆڤ بەرهەمی دێنا دەیتوانی لەم ڕەوتە تازە دامەزراوەدا وەکوو نرخی کڕین و فرۆشتن کاری پێ بکا. بۆ وێنە کەوڵی ئاژەڵ و تیر و تەورەبەردینە و لە هەمووان سەرتر بژیوی وەکوو گەنم و جۆ و میوە گۆڕینەوەیان پێ‌دەکرد و لەمانەش بترازێ سەودای مەڕ و پاتاڵ چاک و بەرچاو بوو، چونکە دەیتوانی زیاد بکا و بنەماڵە بەرەو دەوڵەمەندی بەرێ. ئەم مەبەستە سەلمێندراوە کە ئادەمیزاد لەم سەردەمەدا تازە پێی ناوەتە دەکار کردنی کانزا و کردوویەتە جێگرەوەی هێندێک ئامراز و کەرستەی بچووکی یەسقانی. زۆربەی توێژەران لەسەر ئەم باوەڕەن کە چالاکی و کاری بازرگانیی مرۆڤ لە بواری گۆڕینەوەی گیاوگۆڵ و ڕووەک و نەمامانّدا، هەلی بۆ پێشکەوتنی کۆمەڵی خەڵک بەدی هێناوە. گەنم و جۆ کە بەرهەمی خۆماڵیی ئێرانن و بە شێوەیەکی خۆڕسک و دێمەکار دەڕوێن، وادیارە لە زەوی‌وزاری دەمبەستێنان چێندراون و پاشان براون بۆ میسر و ئورووپا. هەرزن کە بە ڕەسەن بەرهەمی هیندە دەنێردرایە ئیتالیا و بەپێچەوانە پەڕش و خاشخاشکی ئورووپا دەگاتە ئاسیا و

تەنانەت سەر بە دوورترین مەڵبەندەکانی «چین»یش‌دا دەکا. لە سەرەتای هەزارەی چوارەمی پێش‌زایین‌دا ئاسۆی ڕوانین و ڕوانگەی مرۆڤ بە باری پێکهێنانی کۆمەڵی نوێ‌دا بەرین دەبێتەوە کە هاوکاتە لەگەڵ ئەو ڕۆژگارەی وا بە شێوەی بەرچاو بەرەو سەردەمــی برەوی هێنانە بەرکاری بەربڵاوی کانزا هەنگاو دەنێ.

قۆناخی دواتری پەرە و ئاڵوگۆڕی شارستانییەتی بەرلە مێژووی ئێران دەبێ لە چاخی سێهەمی «سیلکە»دا بۆی بگەڕێین و بیخەینە بەرچاو. لەم شوێنە چەند چینێک کەوتوونە سەر یەکتر و ئەوانەی بەرەوە لەچاو ئەوانەی سەرەوە کۆنترن. زۆربەی چینەکانی لای سەرەوە سەبارەتن بە هەزارەی چوارەمی پێش‌زایین. لەم ڕۆژگارەدا نژیاروانی کەرەسەیەکی تازە بە خۆیەوە دەبینێ، یانی خشتەی هێلکەیی پێژانی کوێر دەبێتەوە و خشتەی تەخت و لاکێشەیی جێی دەگرێتەوە کە هەتا ئەمرۆش هەر لەباوە. گەڕەکی گوندان بە کووچە و کۆڵانی باریک و پێچاوپێچ لە یەکتر جوێ دەبنەوە و سنووری مڵک و ماڵان دیاری دەکرێن. دیواری دەرەوەی ماڵان بە مەبەستی وەرگرتنی تیشک و سێبەر کەند و قووڵیان تێدەکەوێ و جاری وایە بناغەیان لەسەر وشکەبەرد دادەندرێ. نێودەرانە هەروا تەسک و نەوی بوون و بەرزایی سەردەرانەی زۆربەیان لە هەشتا ـ نەوەد سانتیمیتر تێنەدەپەڕی. پەنجەرەش ببوو بە باو و زۆربەیان بەرەو کۆڵان دەکرانەوە. بۆ ئەوەی خانوو شەدار نەبن، سواڵینەی گەورەیان لە دیواران ڕۆدەبردن. دیوی ژوورەوەیان هەر بە ڕەنگی سوور دەڕەنگاندن، بەڵام لەم ڕۆژگارەدا ڕەنگی سپیش هاتە کایەوە. هەتا ئێستاش مردوویان هەر لە ژووری ماڵەوە و بە قوونەوە دەناشتن و چەند هێما و نیشانەیەکیان بە گڵەزەردە لەسەر

چواربەندەی پەسقانی دەنەخشاند و کەلوپەل و پێداویستییەکی زۆریان دەخستە پاڵدەستی.

لەم سەردەمەدا پێشکەوتنێکی تازە و بەرچاو کە مرۆڤ هەتا ئەمڕۆش کەلکی لێوەردەگرێ، لە هەورگەریدا بەدی هات و ئەویش بریتییە لە داهێنانی دەزگای هەورگەری و کوورەی تایبەتی سوورکرانەوە. گۆزەکەر بەو ئامراز و کەرەسە تازانەی کە کەوتبوونە دەستی، کۆمەڵێک سواڵینەی هەمەچەشن و نەخشینی بەرهەم دێنا کە هێندێکیان بریتی بوون لە پیاڵەی گەورە، کاسەی هەرە چاک، دەفری پایە بڵێندی شەراب و شاکووپەی تایبەتی ئازووخە. ڕەنگی هەموو دەفرێک بەپێی تین و بڵێسەی کوورەی سوورکرانەوە دەگۆڕا و هەورگەر دەیتوانی بە دڵی خۆی ڕەنگیان بکاتە بۆر و کەسک و سوور و ئاڵ. شانبەشانی ئەم کارە نەخش و نیگاری ڕووکاری دەفران پتری گەشە دەکرد و بایەخی بالاتر دەڕۆیی.

هونەرمەندان لە سەرەتادا زیاتر مەیلیان بە لای شێوازی ڕیئالیستیدا دەشکایەوە و وێنەی مار، پڵینگ، بەرانەکێوی، بزنەکێوی، لەگلەگ و وشترمەلیان دەکێشانەوە و بە شارەزایی بە دوای یەکتردا ڕیزیان دەکردن. ئەم وێنەگەرییە نیشانەی داشکانەوەی مەیلی هونەرمەندانە بە لای سروشتدا، بەلام لەگەڵ شێوازە باس کراوەکەی پێشوو، جیاوازی زۆر و بەرچاوە. ئیتر قەلافەتی بوونەوەریان بە چەند خەت و کووژێکی ساکار نەدەکێشایەوە و ئەندازەی قەبارەشیان وەبەرچاو دەگرت و پارسەنگیان نەدەبەزاند(ق ۹).

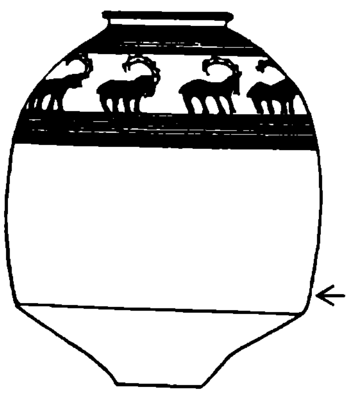

ق ۹ـ سێلکە: شاکووپە، سەر بە چینی سێهەم

دواتر سەرلەنوێ شێوازی کار دەگۆڕێ و وای لێدێ کە کلکی ئاژەڵ درێژتر دەکێشرێتەوە و شاخەکانی لە قەبارەی خۆیان دەردەچن و پانتر و گەورەتر دەبن. هەر ئەم شێوازە بۆ مەلی پەلدرێژیش ڕەچاو کراوە (ق ١٠).

ق١٠ـ شووش: شەربە، سەر بە شێوازی یەکەم

هێندەی پێناچێ کە شاخی ئاژەڵ وا گەورە دەبێتە و قەف دەخواتەوە کە قەڵافەتی چی وای لێ نامێنێتەوە (ق ١١). هەروەها قەڵافەتی پڵینگ بە شێوەیەکی ساکار کورت دەکرێتەوە وەک سێگۆشەیەک خۆی دەنوێنێ (ق ١٢). ئەم هونەرە ئەگەرچی بنەماکانی پێشووی ڕەچاو دەکرد، بەڵام ڕەوتێکی دیکەی دەپێوا؛ واتە کەمتر بە دڵخواز و زیاتر بەپێی ڕێسایەکی بیرمەندانە هەنگاوی دەنا. دواتر بەپێی پێویستی ئاڵوگۆڕ، گەڕانەوەیەک بەرەو ڕیئالیسم ڕووی دا، بەڵام ئەویش شێوەیەک بادانەوە بوو بۆ سەر ناتوورالیزمی نوێ و پڕ بوو لە ژیان و گەشەوەری.

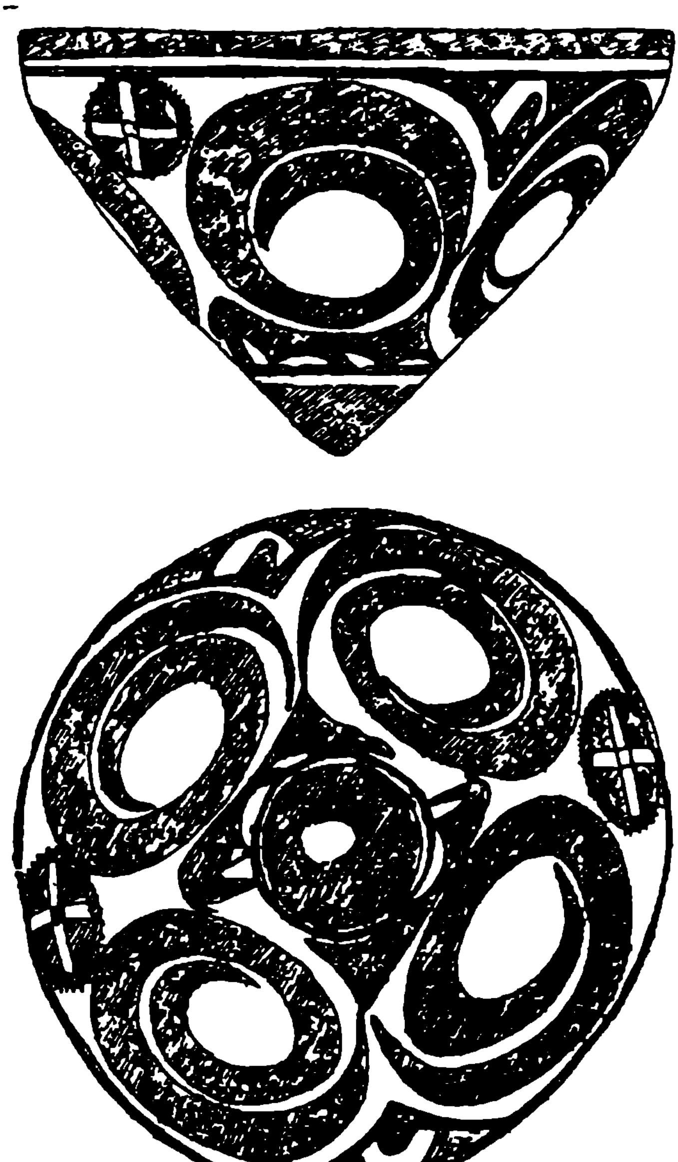

ق١١- تەختیجەمشید: پیاڵەیەکی سواڵینی نەخشین

ق١٢ـ تەپەی حەسار: پەرداخی بلووریی نەخشین

دیمەنگای ڕاو نێوەنێوە بە دیمەنی تێکهەڵچوون لەگەڵ بوونەوەرانی کێوی دەنەخشێندرا. لەم ڕەوتەدا جاری وایە ڕاوچییەک ژێ لە کەوان دەکێشێتەوە یان جووتیارێک گایەکی قەمتەرکراو بە دوای خۆیدا دەکێشێ و هەلی واشە پۆلێک سەماکەر، سەرقاڵی سەمایەکی پیرۆزن (ق ١٣).

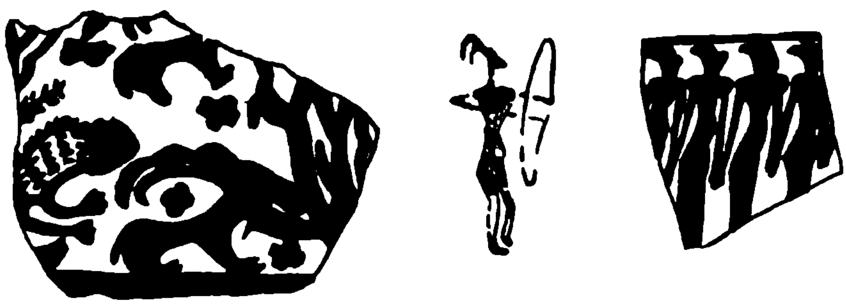

ق١٣ـ سیلکە: کۆمەڵێک دەفری نەخشین (b,a)، شووش (c)

لە ماوەی پتر لەو هەزار ساڵە سێ قۆناخییەی کە ژیانی مرۆڤی بەرلە مێژووی پێدەشتانی پێدا تێپەڕی، هونەرمەند هەرگیز خۆی لە نێو بەند و داوی

شێوازی ڕابردوودا نەدەبەستەوە و بێبڕانەوە ئاڵوگۆڕی دڵخوازی بـە سـەر دێنا و دیمەنی تازەی دادێنا. ئەم هونەرە کە وێنەی لە سەرچاوەی تایبەتی خۆی هەڵدەگرتەوە و نەوەستان و قەتیس‌مانی تێدا نەبوو، نوێ دەکرایەوە و گۆڕانی بە سەردا دەهات و تین و تیشکەی پەڕی هەڵداویشت و دەگەیشتە دوورەدەستان و سنووری سروشتیی بانووی ئێرانی دەپەڕاند.

داخوا ئەم دیمەنانەی کە هونەرمەند لەسەر ڕوخساری دەفران دەیخوڵقاندن، وێنە هەڵگرتنەوەیەکی ڕاست و ڕاشکاوانە بوو کە لە ژینگەی دەوروبەری خۆیدا دەیدی، یان لە دیوی نادیاری ئـەم هێمـا و نیشـانە فرەچەشـن و بەرچاوانـەدا، ویستی درکانـدنی مەبەسـت و بابـەتێک شـاراوەتەوە؟ بەکورتی داخـوا وەکـوو هێندێک لە زانایان لێکیان‌داوەتەوە، ئەم وێنەگەرییانە وەکوو دەقێکی نووسراو وا بوون؟ ئێمە نەکەوتووینە پێوشوێنی دۆزینەوەی وڵامی ئەم پرسیارەی دوایی، بەڵام وەبیرتان دەخەینەوە کە بنەبانی ئەم چاخە پڕشنگدارەی دەفری نەخشینی بانووی ئێران، هاوکاتـە لەگـەڵ ئـەو زەمانـەی کـە مرۆڤی دانیشـتووی دەشـتی دراوسێی دووچۆمان گەیشتە باڵاترین لووتکەی داهێنانی خۆی و ڕێوشـوێنی نووسینی داهێنا. کەوایە داخوا دەکرێ پێمان وابێ داهێنەرانی خـەت، وێنەیان لە شێوازی کاری هونەرمەندانی خەیاڵمەندی بانووی ئێران هەڵگرتۆتەوە و ئەوان بە کێشانەوەی وێنە و دیمەن و نیشانان، گەڵاڵەیان بۆ داڕشتوون؟ هەر چۆنێک بێ ڕێی تێدەچێ وابێ و پێویستە کـە بزانین ئـەم هونـەرە بـە قۆنـاخی سـەرەتایی دادەندرێ بۆ خەتی وێنەیی.

هەورگەری ئەم ڕۆژگارە فێری سازکردن و داڕشتنی پەیکەرە دەبێ و دەست دەکا بە داڕشتنی پەیکەری هەموو بوونەوەرێک و ڕەنگە بۆ لەیستۆکی منداڵان بووبن یان وێدەچێ وەکوو نەزرینە بۆ خودا و خێوی پارێزەری مەڕ و پاتاڵ لە

قالبدا دارێژرابن. کۆمەڵێکی بەرچاو پەیکەرەی دایکەخوای تێری و تەسەڵی و پیت و بەرەکەتی بەرهەمی زەوی ساز کراون. سەری زۆربەی ئەم پەیکەرانە پەڕیون و بە دەستی ئانقەست شکێندراون، چونکە ویستوویانە کە دوای نەمانی خاوەنەکانیان کەسی دیکە خێریان لێ نەبینێ.

سەنعاتی کانزاگەریش گەشە دەکا. دەست دەکرێ بە تواندنەوەی مز و قالبڕێژکرانی. ژمارە و فرەچەشنیی دەسکاری وەستاکاران لەچاو سەردەمی پێشوو بەرچاوە؛ بەڵام دەکارکردنی ئامرازی بەردین هەروا لە برەودایە و هەموو لایەک کەلکی لێوەردەگرن و زۆر بە ساوەساو و لەقەلەق تەورێکی لووسی مزی تایبەت بە هۆزی «سیڵت»ی هیندوئورووپایی جێی تەورەبەردینە دەگرێتەوە و پێمەرەش پەیدا دەبێ. خانووبەرەکانی سەر بەو سەردەمە کۆمەڵێک کێرد و خەنجەری مزیان تێدا دۆزراوەتەوە. هاوکات وەستاکاران دەست دەکەن بە سازکردنی شتی خۆ ڕازاندنەوە و خۆ جوانکردن. ئاوێنەی تەختی لێوهەڵگەڕاوە لەگەڵ دەرزیلەی سەرخڕ دێنە گۆڕ. خشڵ و گەواهێرات ئەوەندەی دیکە پەرە دەستێنن و کەرەسەی خاوی زیاتریان تێوەدەدرێ. جگە لە سەدەف و یاقیق و پیرۆزە، مرواری و بەردی بلوور لەگەڵ لاژوەردی «پامیر»ی و بەردەکەسکەی ناوچە دوورەدەستەکان، دەکەونە بەردەستی هونەرمەندان.

شانبەشانی پەرەی کاروباری بازرگانی، پێویستیی ئەوەش دەهاتە ئاراوە کە بار و نێوەرۆکی تێر و جەواڵ و کووپان بە مۆری و دەقنەشکاوی بگاتە جێ و چاوەدێری بکرێ و دەستەبەربوونی لەسەر بێ. بۆ ئەم مەبەستە مۆر یان هێمایەکی تایبەت بە خاوەنماڵەکە لەسەر تۆپەڵەیەک قوڕەسوورە شەقڵ دەکرا و لە زارکی کووپەکە دەدرا یان بە پەتێک پێیانەوە دەبەست. لەمێژینەترین شکڵ و شێوەی مۆر کە ماوەیەکی زۆر گۆڕانی بە سەردا نەهات بریتی بوو لە

کوتەبەردێکی قووچەکی و هەڵکەندراو کە ئاڵقەیەکی تێخرابوو. لە سەرەتادا ڕووکاری مۆرەکان لەسەر بیچمی ئەندازەیی دەڕۆیشتن (ق ١٤)، بەڵام هێندەی پێنەچوو کە دیمەن و قەڵافەتی مرۆڤ و ڕووەک و بوونەوەر لەگەڵ کۆمەڵێک درۆشم و نیشانە هاتنە ئاراوە. بێگومان تەواوی ئەمانە وێنەیان لە کاسە و دیزە و گۆزەی نەخشین هەڵگیرابۆوە و ڕەنگە ئەم نەخش و نیگارانە واتای نوسینیشیان لێوەرگیرابێ.

لە درێژەی ئەم قۆناخەی شارستانییەتی دەشتەکیدا، بناغەی ئابووری ماڵ دادەندرێ و خۆی دەگرێ و گەشە دەکا و ئادەمیزاد لە تەواوی بوارەکاندا پێشکەوتنی بەرچاو وەدەست دێنێ. ئەم قۆناخە دەکەوێتە سەرەتای سەردەمێکی نوێ کە تێیدا کۆمەڵانی کاڵی دراوسێ، وێڕای دامەزراندنی کۆمەڵێک ناوەندی گەورە، ئابووریی شارنشینانە بەدی دێنن. ڕەنگە بکرێ بڵێین کە بارودۆخێکی ئاوا باڵی بە سەر دەشتی دەوڵەمەندی دووچۆمان کێشابوو، بەڵام لە ئێراندا شتێکی ئەوتۆ بەدی ناکرێ و هێشتا زووە. بارودۆخی سروشتیی بانووی ئێران دڕ و نالەبارە و خاکی ڕەقەن و پڕ هەوراز و لێژە و پرش‌وبڵاویی ئاوەدانی و کۆمەڵانی کەم جەماوەر و پاراستنی کولتووری کۆن لە بواری ئابووریی ماڵەکیدا، ئاڵوگۆڕی ئەم بەشەی جیهان بۆ سەدان ساڵ وەدوا دەخا. تەنیا بابەتێکی ناوازە، ناوچەی باشووری خۆرنشینی «سووزیان»ە، کە دەبێتە درێژبۆوەی خۆرسکانەی دووچۆمان و گەشەی هاوشێوەی ئەوێی پێوە دیار بوو. لە سەرەتای هەزارەی سێهەمی پێش‌زایینیدا لەم ناوچەیە چەشنێک ژیانی بنەگرتووی شارنشینی بەدی دێ و یەکەمین حکوومەتی یاسامەند دادەمەزرێ کە پادشایەتیی عیلامە.

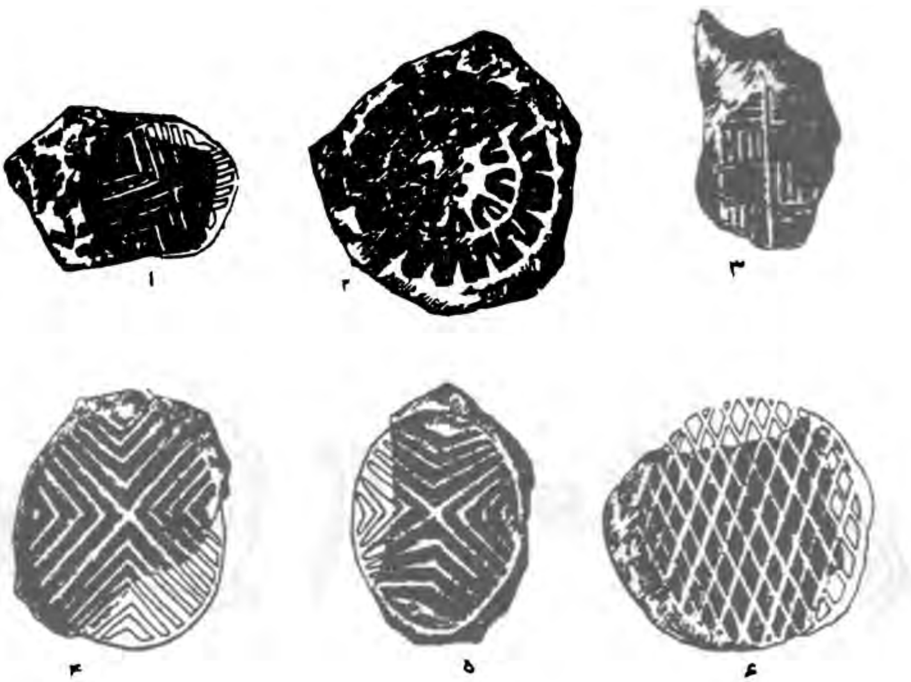

ق١٤- سیێلکە: کۆمەڵێک مۆری نەخشێندراو

ئەم سێ قۆناخەی شارستانییەتی بەرلە مێژووی ئێران کە پێشتر باسی کرا، لە هیچ شوێنێک ئەوەندەی بانووی ئێران کەندەوکۆژەی شوێنەوارناسییانەی لەسەر نەکراوە و جێگاکانی نەناسراوە. هەبوونی دوو شارستانییەتی کۆن تەنیا لە کەنارەکانی شۆرەکاتی ناوەندی، واتە سیێلکە، قوم، ساوە، ڕەی و دامغان کەوتوونە بەر لێکۆڵینەوە. ئەو ناوچانە دەڵێی بەرموورن و لەسەر هێڵێکی کەوانی بە دوای یەکتردا ڕیز بوون و کەوتوونە لێواری خۆرنشین و باکووری دەریای

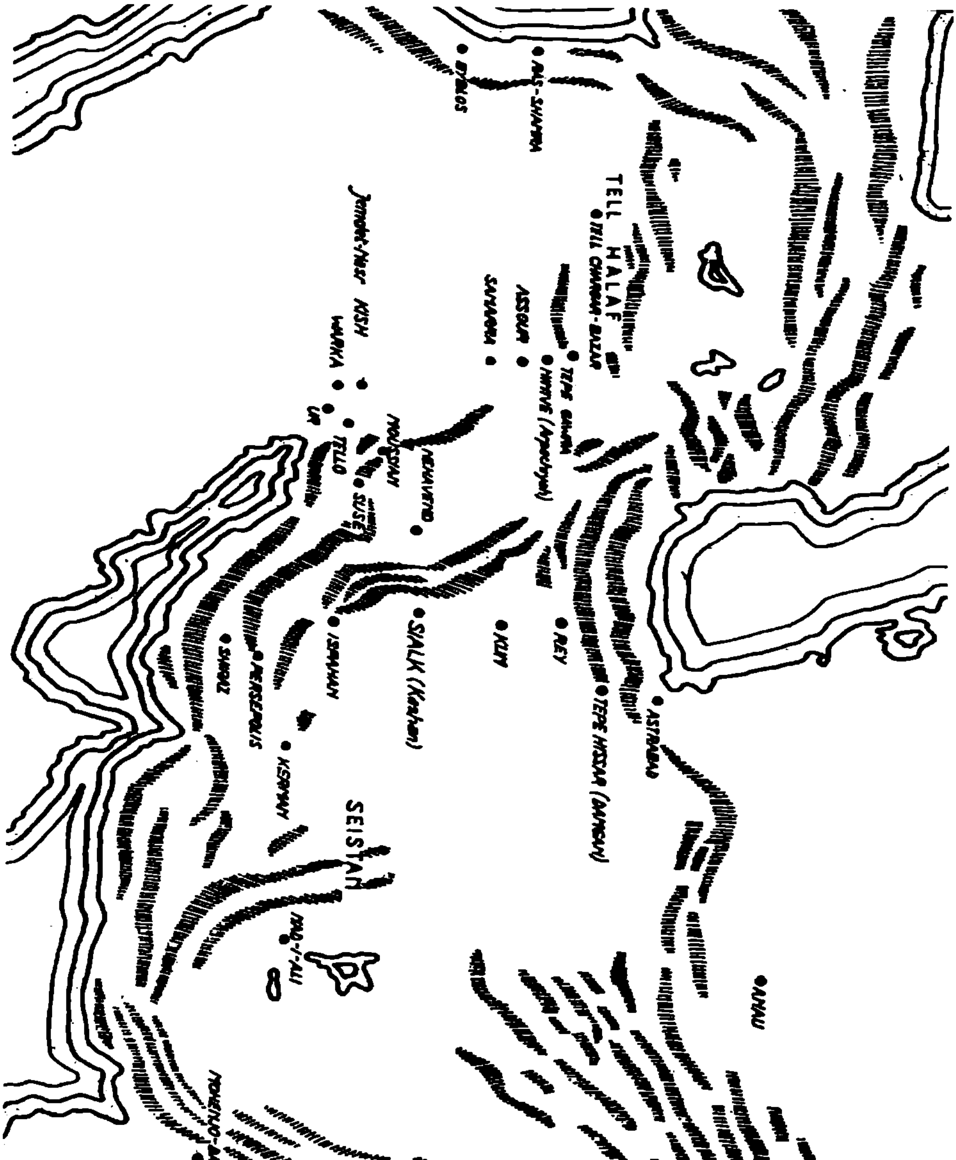

ق ١٥ـ نەخشەی ئێرانی بەرلە مێژوو

کۆن (ق ١٥). وێدەچێ ئەم ناوچەیە لە ماوەی ویشکەچاخی‌دا بە قوڕ و لیتەی ئاوبردەی بەجێماوی ئەو چۆماو و جۆبارانەی کە دەڕژانە دەریاوە وەرێژەو هاتبێ و گەلێک زووتر لە دۆڵ و دەرەکانی کەژ و کۆی زاگرۆس، هەڵچۆڕابێ. چەند مەڵبەندێکی وەکوو تەپەی «گیان»ی نیزیک «نەهاوەند»ی باشووری هەمەدان و «تەلی باکون»ی دەوروبەری تەختی‌جەمشید لەگەڵ شووش، هەتا کۆتاییی چاخی دووهەم چۆلەوار بوون؛ بەڵام لە دوای ئەم چاخەوە، کولتووری هەورەهاڵی سواڵینی نەخشینی ڕەنگین لە سەرتاسەری بانووی ئێران‌دا پەرەی ئەستاند و هەموو وردەکاری و ئاڵوگۆڕ و بنەما و ڕێساکانی پەنجەنەخشینی ڕەچاو کرا و بێجگە لە دیزە و گۆزە کردن، کانزاگەریشی گرتەوە.

ئەوەی ڕاستی بێ دەفری گڵێنی نەخشینی سوورەوەکراو لەبەرەوەی لەسەر ڕێسایەکی نەگۆڕ و یەکهەوا نەڕۆیشتووە، توانیویەتی خۆی نوێ بکاتەوە و سەرنجی خەڵک پتر بۆ ئەم هونەرە سەرەتایی و دەوڵەمەندە ڕابکێشێ. هەر ناوچە و کارگایەک خاوەنی شێواز و مۆرکی تایبەتیی خۆی بووە و کاری فرەچەشن پرشنگی داوەتەوە. هەورگەری شووش شەربەیەکی شووش و باریک و تەنکی داهێنا، کەچی وەستاکاری تەختی‌جەمشید دڵی بە شکڵ و شێوەی قووچەکی دەکرایەوە و لێی ڕاهاتبوو. کاسەکەرانی «سیێلکە» و «حەسار» هۆگری کاسە بوون. باشە چ بایەخێکی هەیە کە یەکێک لەو ناوەندانە لەبری ڕازاندنەوە و کارناسکی بە لای قورسی و قایمیی بەرهەمی‌دا دەکەوێ یان جێگایەکی دیکە بۆ گەیشتن بە ڕێئالیسم یان سەمبولیزم، دەکەوێتە خاوەخاو؟ ڕاستییەکەی ئەوەیە کە هەر ئەم تایبەتمەندی و فرەچەشنییە لە داهێنانی دیمەنەکان‌دا دەبێتە پشتیوان و دەستەبەری پشکووتنی هەستی بەرزی هونەرمەندانەی ئەو نەتەوانەی سەرقاڵی خولقاندنی بەرهەمی هونەرین.

ڕوخسار و ڕووکار و قەبارەی دەفران خۆی دەگرێ و تیشکی داوێتە دەوروبەران و ئەوەندە چاک بوو کە بەرەبەرە مەڵبەندی بڵاوبوونەوەی دوورتر ڕۆیی. ئەم وەستاکارییە لە مەودای ڕێگای باشووری‌دا هەتا سیستان ڕۆیی و لەوێ پەلی هاویشت بۆ بەلووچستان و دەرەی سێند. لە باڵی باکوورەوە بناغەی کولتوور و شارستانییەتێکی لە ئاوەدانییەکانی مەڵبەندی «مەرو» دانا و زۆر وێدەچێ تەنەوەی کردبێ بۆ بەلخ (باکتەریا) کە ئێستا شوێنە کۆن و کەوناراکانی چاوەڕوانی پاچ و پێمەرەی کۆژەران دەکەن. وەکوو پاشان بۆمان دەردەکەوێ، زۆر دواتر ڕۆژاواش سوودی لە داهێنانەکانی بانووی ئێران وەرگرت.

توێژینەوەکانی ڕەگەزناسی لەسەر کۆنترین یەسکوپرووسکی دانیشتووانی ئەم ئاوەدانییانە، هەبوونی ڕەگەزێکی ڕەسەن و یەک توخمە ناسەلمێنن. تەنانەت ناکرێ بڵێین دوو چەشنی جیاوازی مرۆڤی سەر درێژ یان سەر چەکوچی کە لەو ناوچانە وەبەرچاو دێن بە دوای یەکتردا هاتوون یان بەپێچەوانە سەر بە تاقمێکی ڕەگەزین کە ناسراوە بە مرۆڤی مەدیتەرانەیی. ئەم تاقمەی دوایی لە چاخی بەرلە مێژوودا بە تەواوی ئاسیای خۆرنشین‌دا بڵاو بوونەوە و لە دەریای مەدیتەرانەوە هەتا تورکستانی ڕووس و دەرەی سێند بنەگر بوون. بەگشتی ئەم دوو ڕەگەزە بە «ئاسیایی» ناودێر کراون کە زاراوەیەکە بۆ نیشان‌دانی تۆرەمە جیاوازەکان و دەڵێ ئاسیایی نە «سامی»یە و نە هیندوئوورووپایی. تاقمێک لە توێژەران کە ویستوویانە ڕاشکاوانەتر بدوێن ئەم ڕەگەزەیان بە قەفقازی یان خەزەری یان یافسی[1] ناودێر کردوون. لەم ڕەگەزەدا سێ دەستە دیارن:

١ـ یافسی واتە سەر بە تۆرەمەی بەرەبابی «یافس»ی کوڕی «نووح» کە دەبێتە باپیرە گەورەی هۆز و نەتەوەکانی هیند و ژێرمەن .و.

١ـ ئوورارتییەکان یان وانییەکان[1]، کە دەبنە دانیشتووانی کۆنی ئەرمەنستان، هەروەها کاسییەکان، عیلامییەکان، خوتییەکان (هیتییەکان) و میتانییەکان.

٢ـ لیکییەکان، کارییەکان، میسییەکان و هەروەها ئیترووسکییەکان و ئیقریتۆشیان.

٣ـ ئیبێرییەکان و باسکاکان.

وێدەچێ کە تەواوی ئەمانە بە زمانێکی پەیوەست و پێکەوە گرێدراو دوابن. جا ئەم بۆچوونە بۆتە هۆی پەیدابوونی ئەم گریمانەیەی کە پێی‌وایە دەبێ سۆمێرییەکانیش هەر لەم تاقمی ڕەگەزییە بووبن، بەڵام لە ڕۆژگارانی زۆر دووردا لێیان دابڕاون. ئەم سەرچاوەیەی ئاسیایی، واتە ئەو ڕەسەنایەتییەی ڕەگەزی کە تەواوی نەتەوەکانی ئاسیای خۆرنشین تێیدا هاوبەشن، زۆر دواتر دەبێتە بەدیهێنەری کولتووری ئەم هەرێمەی جیهان. ئەم تۆرەمە خەڵکە بەتایبەت هونەرێک دەخوڵقێنێ کە بە هونەری ڕەسەنی ئاسیای خۆرنشین دێتە ژمار و ئێرانیش بە هێنانە ئارای دەفرە نەخشینەکانی خۆی، بە یەکێک لە ماکە و هۆکارەکانی گەشەی دادەندرێ.

زانیاریی ئێمە سەبارەت بە دینی لەمێژینەترین دانیشتووانی ئێران زۆر کەمە. لە ناوچە و مەڵبەندی دووچۆمان کە دانیشتووانەکەی هەر لە ڕەسەنی جەماوەری بانووی ئێران بوون، پێیان وابوو کە ژیان ئافراوی خواژنێکە و سەرلەبەری جیهان پتر کۆنە هەتا خوڵقاو و بەپێچەوانەی بۆچوونی میسرییەکان پێیان وابوو کە سەرچاوەی ژیان مێیە نەک نێر. ئەو کۆمەڵە پەیکەرۆکە ڕووتانەی خاتوونەخوایان کە لە نێو شوێنەوارەکانی بەرلە مێژووی ئێراندا دۆزراونەوە، ڕێگەمان بۆ خۆش دەکەن کە لە بیر و باوەڕی ئادەمیزادی بەرلە

١ـ ئوورارتووەکان یان دانیشتووانی ناوچەی «وان»ی کوردستان. ڤان.و.

مێژووی ئێران حاڵی بین. وادیارە ئەم خاتوونەخوایە دەبێ هاوسەرێنێکی بووبێ کە هاوکات هەم شووی بووە و هەم کوڕی. بێگومان دەبێ بۆ دۆزینەوەی دەسپێکی زەماوەندی نێوان مەحرەمان بگەڕێینەوە دینەکانی سەرەتایی. ئەم دابە لە خۆرنشینی ئاسیادا باو بوو. ئێرانییەکان و دواتر نەبەتییەکان[1] ئەم نەریتەیان لە کۆمەڵانی خۆجێیی بە میرات وەرگرت[2]. هەروەها بنەمای زەماوەندی نێوان دایک و کوڕ کە پێشینەی زۆر کەمە، هەر دەگەڕێتەوە سەر ئەم ڕێبازە دینییەی کە باسی کرا. هەروەها ڕەنگە بیروڕای گوێزرانەوەی خزمایەتی و گەڕانی خوێنی ڕەسەن لە لایەن بەرەی دایکەوە، هەر لێرەوە گەرای دانابێ و ئاشکرایە کە ئەم ڕوانگەیە لە نێو عیلامییەکان و ئێترووسکییەکان[3] و میسرییەکان و بەتایبەت لە نێو لیکییەکاندا زۆر باو بووە. چاکە لێرەدا وەبیری بێنینەوە کە لە نێو کۆمەڵێک نەتەوەدا ژن سەرکردەی لەشکر بووە و هۆزی چیانشینی گووتی لە کوردستان ئەم نەریتەی ڕەچاو کردووە.

گومانی تێدا نییە کە تەوەرەی بارودۆخی سیاسی لەسەر پێکهاتەی بنەماڵەیی و جڤاتی پیران یان کەیخودایەتی هەڵدەسووڕا. بیروبۆچوونی بەخشینی دەسەڵات بە کەسێکی سەرۆک کە زۆر دواتر بوو بە شا، ماوەیەکی پێچوو هەتا لە ئێراندا وەدی هات و وەڕاست گەڕا. بارودۆخی سرووشتیی ناوچەکە، کۆمەڵێک ناوەندی بچووک و دوور لە یەکتری بەدی هێنابوو، هەر بۆیە

١- یەکێک لە هۆزەکانی عەرەب کە لە سەدەی شەشەمدا لە عەرەبستانەوە بەرەو باکوور تێهەڵچوون.پ.

٢- ئیحسانی یارشاتر دەڵێ ئەم مەبەستە جێی گومانە. چونکە بەپێی دەقێکی کۆن، جەمشید لەگەڵ خوشکی خۆی زەماوەندی کردووە.م.

٣- یەکێک لە هۆزەکانی ئاسیای بچووک کە لە سەرەتاکانی هەزارەی یەکەمی پێشزاییندا لە ڕۆژاوای شێوەدوڕگەی ئیتالیا بنەیان داگرتووە.

ناکۆکی و ناتەبایی نەیتوانی باڵیان بە سەر بکێشێ و شەڕ و کێشەیان لە نێوان‌دا نەقەوما.

ئێران لە دەسپێکی هەزارەی سێهەمی پێش‌زایین‌دا

لە سەرەتای نیوەی دووهەمی هەزارەی چوارەمی پێش‌زایین‌دا، یەکەمین نیشانەکانی هەڵوەشانەوەی یەکانگیربوونی کولتووری هەورگەڕیی نەخشینی ئێران وەبەرچاودێ. لەناکاو کاری هەورگەریی نەخشین لە شووش پەکی دەکەوێ و بنەی دێ و هەورۆهاڵی سەرتاپا سووری هەنگڵەداری وەکوو قۆری جێی دەگرێتەوە. ئەم شێوازە هێندە نامۆ نییە و بەئاشکرا وێنەی لە دەسکاری دەشتی دووچۆمان هەڵگیراوەتەوە و سەردەمەکەی ناسراوە بە ئوورووکی چوارەم[١]. ئەم سەردەمە لە ئاڵوگۆڕی شارستانییەتی دووچۆمان‌دا دەوری سەرەکی گێڕاوە، چونکە لە کۆتایی‌دا دەگاتە داهێنانی خەتی وێنەیی. ماوەیەک دواتر و لە ئاخرین سەردەمی بەرلە دەسپێکی هەزارەی سێهەمی پێش‌زایین‌دا شارستانییەتێک لە شووش بەدی دێ و ئەگەرچی زۆر کەوتۆتە ژێر باندۆری بەهێزی دووچۆمان، بەڵام دیسانیش دەتوانێ خەتی تایبەتی خۆی کە بە «عیلامیی بەرایی» ناودێرە، دابێنێ (ق ١٦). ئەم هەنگاوە هاوکاتە لەگەڵ پادشایەتیی «جێمدەت نەسر» لە دەشتی بەربڵاوی دراوسێ کە دووچۆمانە.

شووش تەنیا شار و ناوچەیەکی باشووری ئێران نییە کە دەکەوێتە ژێر باندۆری خۆرنشییەوە. کەندەوکۆژە تازەکانی شوێنەوارناسی لە باکووری ڕۆژهەڵاتی کەنداوی فارس دەریانخستووە کە سەرانسەری ڕەخی باڵی باکووریی دەریا سەری وەبەر ئەم کارتێکرانە هێناوە. وەکوو دیارە لە سەرەتای ئەم

١ـ ئووروک یەکێکە لە شارە بەناوبانگەکانی بابلی کەونارا و ئێستا هەرەسەکانی ماون و پێی دەڵێن «ورکە». ب.

چاخەوە و لە ماوەی هەزارەکانی دواتردا، ئەم بەشە بچووکەی ئێران بێپسانەوە سەرقاڵی ملانە و بەربەرەکانی بووە لەگەڵ برووزی کولتووری بەهێز و پتەوی دووچۆمان.

ق ١٦- خەتی عیلامیی بەرایی [خەتی سەرەتایی]

وا وێناچێ کە ناوەندە کولتوورییەکانی باڵی ڕۆژاوای بانووی ئێران کەوتبنە ژێر تین و تەوژمی دەرەکی. شێواز و نەریتی دەفری نەخشین تەکولۆی تێنەکەوت و هەورگەریی«گیان» ئەگەرچی لەسەر پێوشوێنی ڕابردووی دەڕۆیی، بەڵام بە دوای نەخش و دیمەنی جوان و تازەتردا دەگەڕا. لە باڵی باکووری ڕۆژهەڵات شتێکی وەکوو ئەوان وەبەرچاو نەهاتووە و لە «حەسار»ی نیزیک «دامغان» ئاڵوگۆڕێکی خاو و خلیسک خۆی دەنوێنێ کە چەند سەدەیەکی کێشاوە، هەر جارێک کۆمەڵێک دەهاتن و جێی کۆمەڵی پێشوویان دەگرتەوە، لە

ژمارەی کاسە و دیزە و گۆزەی نەخشین کەم دەبۆوە و دەفری ڕەش و ڕەشبۆر دەچوونە جێیان. ئەم دەفرانە لە ڕەنگ و قەوارەدا تەواو لە بانووی ئێران نامۆ دەنوێنن (و٥). بە وردبوونەوە لەم دەفرانە بۆمان دەردەکەوێ کە کۆچەرانی بنەگربووی نێو ڕیزەکانی خەڵکی خۆماڵی کاریان لە ئاڵوگۆڕی ڕەوتەکەدا کردووە. ئێمە شتێکی ئەوتۆ دەربارەی سەرچاوەی ئەم کولتوورە تازەوە نازانین و تەنانەت ئێستا ناکرێ بڵێین کامە نەتەوە لەگەڵ خۆی هێناویەتی. وێدەچێ ئەم کولتوورە لە ناوچەکانی پاڵەوپاڵی سەیحوون و جەیحوون و دەشتەکانی تورکستانی ڕووس و تەنانەت ڕەنگە لە ناوچە دوورەدەستەکانی جەرگەی ئاسیای ناوەندییەوە، هاتبێ. ئەم کولتوورە لە باکووری ڕۆژهەڵاتی بانووی ئێران تەنەوەی کرد، بەڵام پاشان لە باکوور بایەخی زیاتری پێدرا و بە کەناری دەریادا ڕۆیی و گەیشتە کاپادۆکییە و شوێنەواری لە «کولتەپە» دۆزرایەوە. ئەم دەفرانە کە وەکوو دەسکاری کۆنی دووچۆمان دەچن، لەبەرروەی لوولەدارن ڕمێن پەیدا دەکەن.

جەرگەی بانووی ئێرانیش کەوتە ژێر باندۆری دەرەکی. لە سێلکە خانووبەرەی سەر بە بنەبانی جاری سێهەمی [ئاوەدان بوونەوەی] گەیشتنە خاڵی کۆتایی و کوێر بوونەوە. بەپێی ئەو بارستە ئەستوورە خۆڵەمێشەی کە بە سەریان کشاوە، وادیارە دەبێ تووشی سووتمانێکی قورس بووبنەوە. بەشێک لە کاول و هەرەسەکانی ئێرە خانووی تازەیان لەسەر ساز دەکرێتەوە. دەفر و ئامانی نەخشین خاشەبڕ دەبن و ڕەنگی یەکتەختە سوور و بۆر دەچنە جێیان. شکڵ و شێوازی ئەم دەفرانە ڕاست وەکوو ئەو دەفرانە دەچن کە لە شووش دۆزراونەوە و سەبارەتن بە بنەبانی هەزارەی چوارەمی پێشزایین. مۆری گردەڵە بوو بە جێگرەوەی مۆری تەخت کە لە تۆپەڵەقوڕ ساز دەکرا و ئەوەش نیشایەکی

دیار و ئاشکرایە کە نووسینەوە گەیوەتە سەر تەتەڵەی قوڕین. ئەو تەتەڵانەی کە بە خەتی عیلامیی بەرایی نووسراون و لە کەندەوکۆژەکانی شوێنەوارناسی‌دا دۆزراونەوە، هەموویان لە قوڕەسوورە ساز کراون. وێدەچێ کە شوێن‌دانانی وردەوردە و نەرم و ئاشتیخوازانەی ئەو جەماوەرەی لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئێران کەلکیان لە هەورەهاڵی ڕەش وەردەگرت، وێڕای دەرکەوتنی شارستانییەتێک کە خەتی عیلامیی بەرایی لەگەڵ خۆی هێناویە و مۆرکی زاڵبوونێکی بەزەبروزەنگی پێوە دیارە، گەلێک جیاوازە. ئەم نەتەوەیە هونەرێکی یەکجار سەرتر و دەوڵەمەندتر و پێشکەوتووتری هێنایە سیێلکە و ئەوەش بێ‌گومان دەگەڕێتەوە سەر ئاکامی لێکدرانی کولتووری خۆماڵی لەگەڵ کولتووری دووچۆمانی کە لە درێژەی سەدەکانی ڕابردوودا لە شووش هەڵدەدا و گەشە دەکا. وەبەرچاوهاتنی مۆرکی ئاسەواری شووش لە سیێلکە و وێکچوونی بێ‌سێ‌ودووی، دەریدەخا کە ئەم شارستانییەتە بە دەستی زۆر داسەپاوە.

دانانی خانووبەران وردەکاریی زیاتریان تێدا کراوە، بەڵام دیسانیش سەردەرانەی دەرگاکان بە شێوەیەکی سەیر نەوین. لە حاند زارکی خانووبەران ئاورگێکی دووبەر دامەزراوە کە وادیارە دەبێ یەکیان چێشتیان لەسەر لێنابێ و ئەوی دیکە نانیان لێ کردبێ. لە سووچێک کووپەیەکیان بۆ تێکردنی ئاو بە زەوی‌دا ڕۆبردبوو. لەم ماڵە بچووکەدا، کەل‌وپەلێکی کەم و ساکار و سازکراو لە قوڕی شێلدراو خۆیان دەنوێنن و ئەگەرچی یەکجار سەرەتایین، بەڵام پێویستیان بە تاقچە و کەرکەرۆکەی بەردینی نەوییە و کولێنی جێی ڕاگرتنی بژیویش وەبەرچاو گیراوە. مردوویان بە قوونەوە لە ژووری ماڵەکان‌دا دەناشت و بستێکیان گڵ وەسەر هەڵدەدا و دەیانتەپاندەوە و ڕێکیان دەکرد. هەرچی شتومەکی گرانبایی و پێداویستی تایبەت بوو دەخرایە پاڵدەستی و ئەمانە لەچاو

کەلوپەلی هەژارانەی نێو گۆڕەکانی سەردەمی پێشووی سیێلکە، زۆر بایەخدارترن (ق ١٧). وێڕای دەفری تازەی سوالێن، کووزووی وردەڵەی بەردین کە ڕەنگە عەتردان بووبێ و دەوریی بچووکی بەردین و جوانتاشراو و ئاوێنەی مزینی خڕ و هێندێک ڕەپ و کووڕ لەگەڵ کۆمەڵێک خشڵ و سلسلە و پلپلە بەدی هاتن. زۆر جاران مردوویان بە زێڕوزەمبەران دەڕازاندەوە کە بریتی بوون لە: ملوانکەی زێوین کە بە قیل بەردی لاژوەردی تێدەگیرا، زێڕ و سەدەفی زێوئاژنی لەپکلەپک، گوارەی زێڕ و بەردی لاژوەرد، بازنەی زێوین و بەرمووری درێژ کە بە زێڕ، زێو، لاژوەرد، یاقووت و بەردەسپی دەهۆندرایەوە (ق ١٧). وێدەچێ کە لە نێو ئەم ماڵانەی سیێلکەدا چەند شوێنێک هەبووبێ بۆ کڕین و فرۆشتنی بەردی لاژوەرد کە لە چیاکانی پامیرەوە دەهاتن و دەگەیەندرانە دووچۆمان، چون لەوێ خوازیارێکی زۆریان هەبوو. ئەو هەمووە زێڕ و زێو و متومووروو و گەوهەرەی کە بەوپەڕی وردەکاری دەکرانە خشڵ و بە دەسکاری وەستاکارانی شووش و تەنانەت دووچۆمانیش دادەندران، دەکرێ بڵێی کە پێشەنگی ئەو گەوهەرگەرییە دۆزراوەی نێو گۆڕی پادشایانی «ئوور»ە کە سەیر دنیای سەرسوڕماو کرد.

سەنگ و بایەخی ئەو کولتوور و شارستانییەتەی کە لە شووش ناسراوە و هەتا جەرگەی ئێران پەلی هاویشتووە، پێش هەموو شتێک لەبەر داهێنانی نووسینە کە هەتا ئێستاش ڕەمزی خوێندنەوەی تەتەڵەکان وەکوو گرێپووچکە نەکراونەوە (ق ١٨)؛ بەڵام خەتی نیمچەوێنەیی ئەوان نیشانەی پێشکەوتنێکی بەرچاوە لەچاو خەتی وێنەیی لە سەردەمی پێشوودا. توێژەران نووسینی ژمارە و کۆکرانەوە و داشکاندنی دەقەکانیان بۆ ڕوون بۆتەوە، هەر بۆیە ڕەنگە بکرێ ئەوانە بە بەڵگەنامەی دارایی دابندرێن و بخرێنە ڕیزەی بەڵگەنامەی

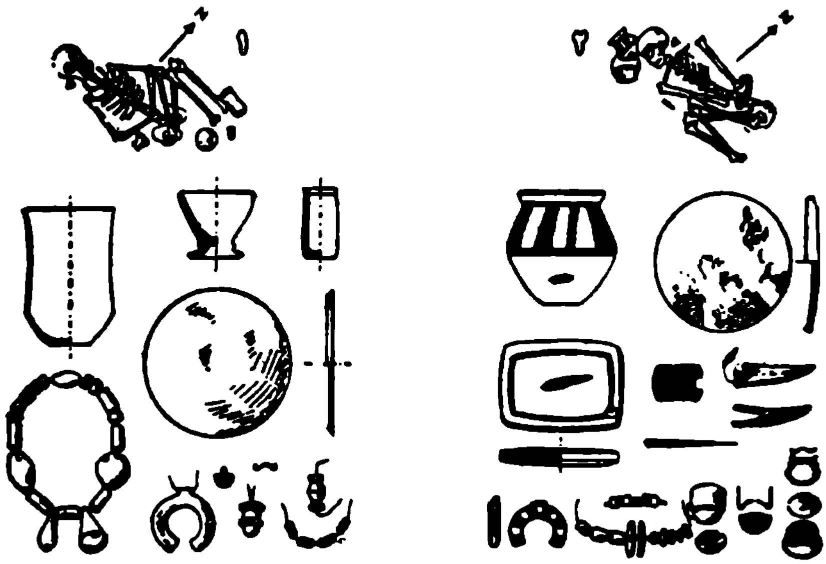

ق١٧ـ سیلکە: دوو گۆڕی سەر بە سەردەمی خەتی عیلامیی بەرایی

ژمێریاری و پسوولەی داهات و دەرکەوت. هێندێک لەم تەتەڵانە کون کراون و پەتێکیان تێخراوە هەتا بە کاڵاوە هەڵاوسرێن و ئاوایە کە دۆزراوەکانی سیلکە گریمانەی پسوولەبوونیان دەسەلمێ. بە داهێنانی خەت، مۆری گردەڵە دەبێتە باو کە لەسەر قوڕەسوورەی کزربۆوە هەڵدەکەندرا و بە واژۆی خاوەنی دادەنـدرا (ق ١٩). وێدەچێ درۆشـم و هێماکانی سـەر ئـەم چەشـنە مۆرانـە، تێبەسـتەی هونەری هەورگەریی نەخشینی باوی سـەردەمی پێشـووی بـانووی ئێران بێ. سیلکە تەنیا جێگایەکی باڵی خۆرنشینی بانووی ئێرانە کە شوێنەواری نووسراوی سەر بـە دەورانـی بەرلـە هەخامەنشـییەکانی لـێ دۆزراوەتـەوە. بـەم شـێوەیە کارپێکرانی خەت و نووسین لە ئێران‌دا سوور بۆتەوە، ئەگەرچی داهێنانی خەت دەگەڕێتـەوە بـۆ دەشـتـەکانی بـاڵی باشـوور کـە ڕاسـتەوخۆ بـە دووچۆمانـەوە

بەسترابوونەوە. خەت بەپێی گەشەی شارستانییەت و کولتووری عیلامی و پاش کۆمەڵێک سەرکەوتن و دەسکەوتی سیاسی، گەیشتە بانووی ئێران و بێگومان ئەم پەل هاویشتنە ئامانجی ئابووریشی تێدا ڕەچاو کرابوو. هەتا ئەو دەمەی کە شارستانییەتی عیلامی لە جەرگەی ئێران‌دا مابوو، خەت خۆی ڕاگرت، بەڵام وێدەچێ بە چۆل کرانی ئەم ناوەندە بازرگانییە، بۆ ماوەی چەند سەدەیەک پەکی کەوتبێ و بە سەر کوێربوونەوەدا کەوتبێ.

ق١٨- سێلکە: تەتەڵەی عیلامیی بەرایی

ئێمە لە گەرمەی کاروباری شوێنەوارناسیی خۆمان‌دا، چەند شوێن و ناوەندێکی ئێرانمان لە هەزارەی سێهەمی پێش‌زایین‌دا خستۆتە بەر لێکۆڵینەوە کە کەوتوونە ژێر باندۆری کولتووری دەرەکی و ڕوون بۆوە کە ئەم ڕەوتە هەم لە باشووری خۆرنشین و هەم لە باکووری خۆرهەڵات بۆتە هۆی بەدی هاتنی کۆمەڵێک گۆڕانکاری لە کولتوور و شارستانییەتی کۆنی ئێران‌دا و تەنانەت

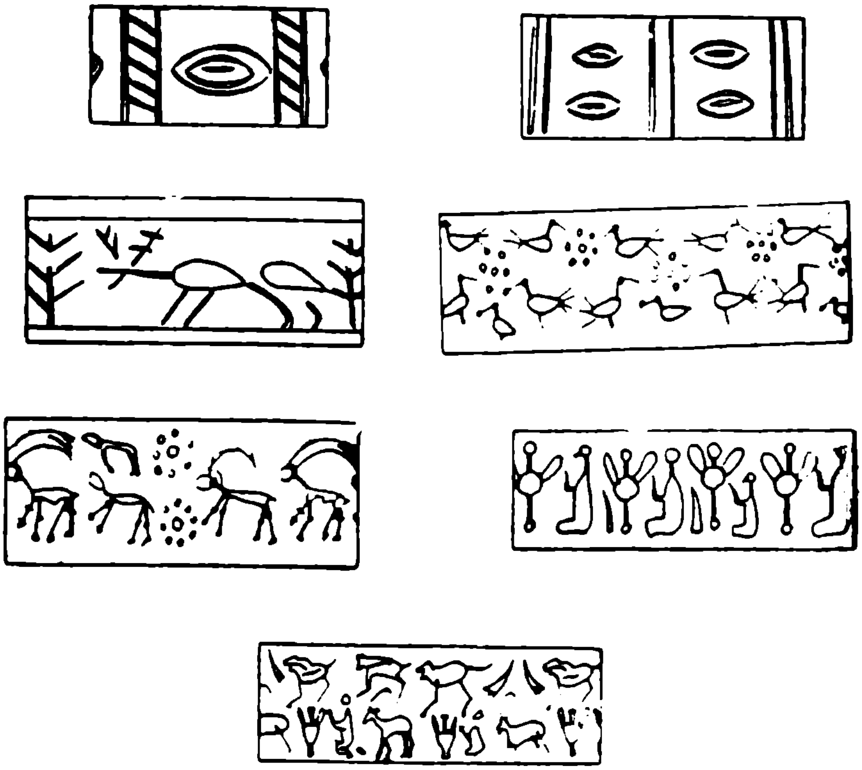

ق١٩- سێلکە: کۆمەڵێک مۆری گردەڵەی سەر بە سەردەمی تەتەڵەکانی عیلامیی بەرایی

جاری وایە ئەوەندەیان کارتێکردووە کە بە جارێک هەڵیانگێڕاوەتەوە یان چواربەندە و پێکهاتەی هەزاران ساڵەیان گۆڕیوە. هەر چۆنێک بێ ئێران سەری وەبەر تەواوی ئەم ئاڵوگۆڕانە هێنا، بەڵام دەستی لە گەشە و پەرەی شارستانییەتی خۆی هەڵنەگرت و بۆ دەرەوە و دوورەدەستانی بەڕێکردن. ئەوەی ڕاستی بێ ئێران لەو کاتەدا کە کولتووری دەرەوە وەردەگرێ، کولتوور و شارستانییەتی خۆی دەنێرێ بۆ هەندەران. لێرەدا تەنیا نموونەیەک دێنینەوە: ئەو

شارستانییەتەی کە لە نیوەی دووهەمی هەزارەی چوارەمی پێش‌زایین‌دا لە ناوچەی دووچۆمانی باکووری - واتە ئاشووری داهاتوو - سەری هەڵدا، شێوازێکی شاز و شکۆمەندی لە هەورگەری‌دا برەو پێدا کە لە ڕووی ڕەنگ و ڕووکار و ڕازانەوەی‌ڕا دیارە وێنەی لە ناوەندە کولتوورییەکانی ئێران هەڵگیراوەتەوە کە بریتی بوون لە سێلکە و حەسار.

وەکوو ئاشکرایە ئێران بەپێی هەل و هەڵکەوتی جوغرافیایی بۆتە شارێی هاتوچۆ و تێکەڵاوی و بزووتنەوەی گەلان و گۆڕینەوەی بیر و باوەڕ و کولتووران. جا بۆیە هەر لە سەردەمانی بەرلە مێژووڕا و بۆ ماوەی پتر لە هەزار ساڵ بوو بە دەورگێرێکی نێوبژیوان و پردێکی پەیوەندی لە نێوان خۆرهەڵات و خۆرنشین‌دا. ئەم پردەی نێوان خۆرهەڵات و خۆرنشین هەرگیز لەم ڕەوتەدا دوورەپەرێز و کەنار ڕانەوەستا و دەستی وەرگرتن و بدەی کراوە بوو، یانی وەریدەگرت، گەشەی پێدەدا و پاشان دەیگواستەوە.

ئێران لە هەزارەی سێهەمی پێش‌زایین‌دا

لە سەرەتای هەزارەی سێهەمی پێش‌زایین‌دا، پێدەشتی بەرێژەوی دووچۆمان لە قۆناخی بەرلە مێژوو دادەبڕێ و پێ دەنێتە چاخی مێژوویی. بەپێی پاشماوەی کۆمەڵێک دەقی نووسراوی جەماوەری نیشتەجێی مەودای نێوان دوو چۆمەکە کە سەبارەتن بە دیرۆکی نیشتمانی خۆیان، یەکەمین تیشکەی ترووسکەدار دەبزوێ و جەرگی ئەو پەردە ڕەش و تاریکە دەدڕێ کە ماوەی دووهەزار ساڵ بە سەر ڕووکاری دیرۆکی ئێران کشابوو. هەڵبەت دەبێ عیلام لەم ڕێسایە دەرهاوێژرێ کە زۆر زوو پێی‌نایە چاخی مێژوویی؛ بەڵام ئەوەی کە سەبارەتە بە سووزیان (شووش) و ئێمە هێندێکی کەم و کورتی لێ دەزانین، زۆربەی تایبەتە بە سەرچاوەکانی بابلی و لەوێمان وەرگرتووە. ئەو سەرچاوانەش مەبەست و

بابەتێکی ئەوتۆیان پێنییە دەربارەی مێژووی ناوچە و مەڵبەندەکانی نێوخۆ و جەرگەی بانووی ئێران، چونکە ئەوان هەر باسی ئەو ناوچە سنوورییانە دەکەن کە لە لایەن چیانشینانەوە ئاوەدان کرابوونەوە و کۆمەڵانی سۆمێری و سامیرەگەزی دووچۆمان بێپسانەوە پەیوەندییان پێیانەوە بووە. ئەم هۆزانە لە باشوورەوە بەرەو باکوور بریتی بوون لە: عیلامییەکان، کاسییەکان، لۆلۆبییەکان و گووتییەکان(ق٢٠). تەواوی ئەمانە سەر بە تاقمێکی ڕەگەزین و زمان و زاراوەکانیان سەر بە توخمێکن. تین و تەوژمی جەماوەری دووچۆمان کە زووتر توانیبوویان دامودەزگای پادشایەتیی بەهێز دامەزرێنن، هەمووی ئەوانیان ناچار کرد کە سەردەمێک پێکەوە یەککگرتوو بن، ئەگەرچی بۆ دەمێکیش بووبێ. هەرا و کێشەی نێوان ڕەوەندەکان و نیمچەڕەوەندەکان لەگەڵ جەماوەری بنەگرتوو درێژەی کێشا. بەپێی نووسینەوە و گێڕانەوەی قەڵەمدارێکی بابلی کە لەو ڕۆژگاریدا ژیاوە، شارستانییەت لە بنارەکانی چیای زاگرۆسەوە واوەتر نەچووە. وەکوو دیارە ماوەی ٢٥٠٠ ساڵی پێدەچێ هەتا ئێرانی بە خۆیاندا دێن و ئیمپراتۆریی هەخامەنشی دادەمەزرێنن و ئەو کات سنووری دنیای ژیارمەند تا ئاسیای ناوەندی پەل داوێ و دەگاتە باکووری سەیحوون. هەر کاتێک کە وڵاتی بابل دەکەوتە دەست خانەدانێکی بەهێز، تینهێنانی دەشتی دووچۆمان بۆ سەر چیانشینان پتری شاڵاو دێنا. لە لایەکی دیکەوە لاوازی و دارمانی بابل وەکوو توورەی کەڵەشاخێک وابوو کە بە گوێی چیانشینانیدا دەدا هەتا بەرەو پێدەشتی دەوڵەمەند داورووژێن و مل بنێنە تاڵان و تەنانەت لە چەند قۆناخێکدا بۆ ماوەیەکی زۆروکەم درێژ داگیری بکەن.

زۆر جاران ئەم وێنا گشتییە عیلام ناگرێتەوە و لێی دەردەچێ. عیلامییەکان لەو زنجیرە کێوانەوە کە دەشتی سووزیانیان لە باکوور و خۆرهەڵاتەوە گرتبووە

ئامێز داوەرییبوون و لە چواریەکی هەزارەی سێهەمی پێش‌زایین‌دا، بناغەی پادشایەتییەکیان دامەزراندبوو کە حکوومەتی بە سەر ناوچەیەکی بەربڵاوی چیا و دەشتان‌دا دەکرد و بەشێکی گرینگی لێوارەکانی کەنداوی فارس هەتا بووشێهری دەگرتەوە. بەردەنووسی پادشایەک کە بە زمانی سۆمێری نووسراوە لەم ناوچەیە دۆزراوەتەوە، چونکە لەو سەردەمەدا ئەگەرچی عیلامییەکان خاوەنی خەتی تایبەتی خۆیان بوون، بەڵام بە خەتی دراوسێیەکانیان دەیاننووسی و تەنانەت کاریان بە زمانەکانیشیان دەکرد. کاتێک زنجیرەی میرانی سامی‌ڕەگەزی سارگۆن لە «ئاگادێ» بناغەی حکوومەتیان دانا، عیلام بۆ پاراستنی ئازادی و سەربەستیی خۆی کەوتە شەڕ و ملانەیەکی توندوتیژ. هێزەکان بارتەقای یەکتر نەدەهاتنەوە و یەکیان لاسەنگ بوو. سەرکەوتەی گەورە دوو جاری عیلام بەزاند و تەنانەت وێدەچێ کە «شووش»یشی وەسەر قەڵەمڕەوی خۆی گێڕابێ. وادیارە «مانیشتووسوو»ی کوڕی سارگۆن لە شەڕی دژی عیلام‌دا سەرکەوتووتر بووە و تەنانەت هێزەکانی دەگەنە واوەتری کەنداوی فارس هەتا ئەو شارێیە بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیان کە کەرەسەی خانووبەرە و کانزای کانگاکانی چیانشینانی پێدا ڕادەگوێزرا. لە ڕۆژگاری «نارام سین»دا، هەرا و ڕاپەڕینێک کە عیلامی گرتەوە هەتا چۆمی «زێ»یە، زۆر بە توندی سەرکوت کرا (و ٧). نارام سین کارگێڕێک بۆ حکوومەتی شووش دادەنێ و ئەویش چەند کۆشکەڵ و خانووبەرەی جوان و خۆشی لێ ساز دەکا. زمانی ئەکەدی، زمانی عیلامی دەبەزێنێ و تەنانەت ناوی خەڵکیش زۆربەیان دەبنە سامی. لاساکردنەوەی کوێرانە، کولتووری خۆماڵی دەخاتە مەترسی، بەڵام لە سایەسەری جێپەنا و پەسیوە سەخت و چڕ و ئەستەمەکانی، خۆی بۆ ڕادەگیرێ. ئەوەی ڕاستی بێ ڕێبازی ئاشتیخوازانە و شارەزایانەی نەتەوەی

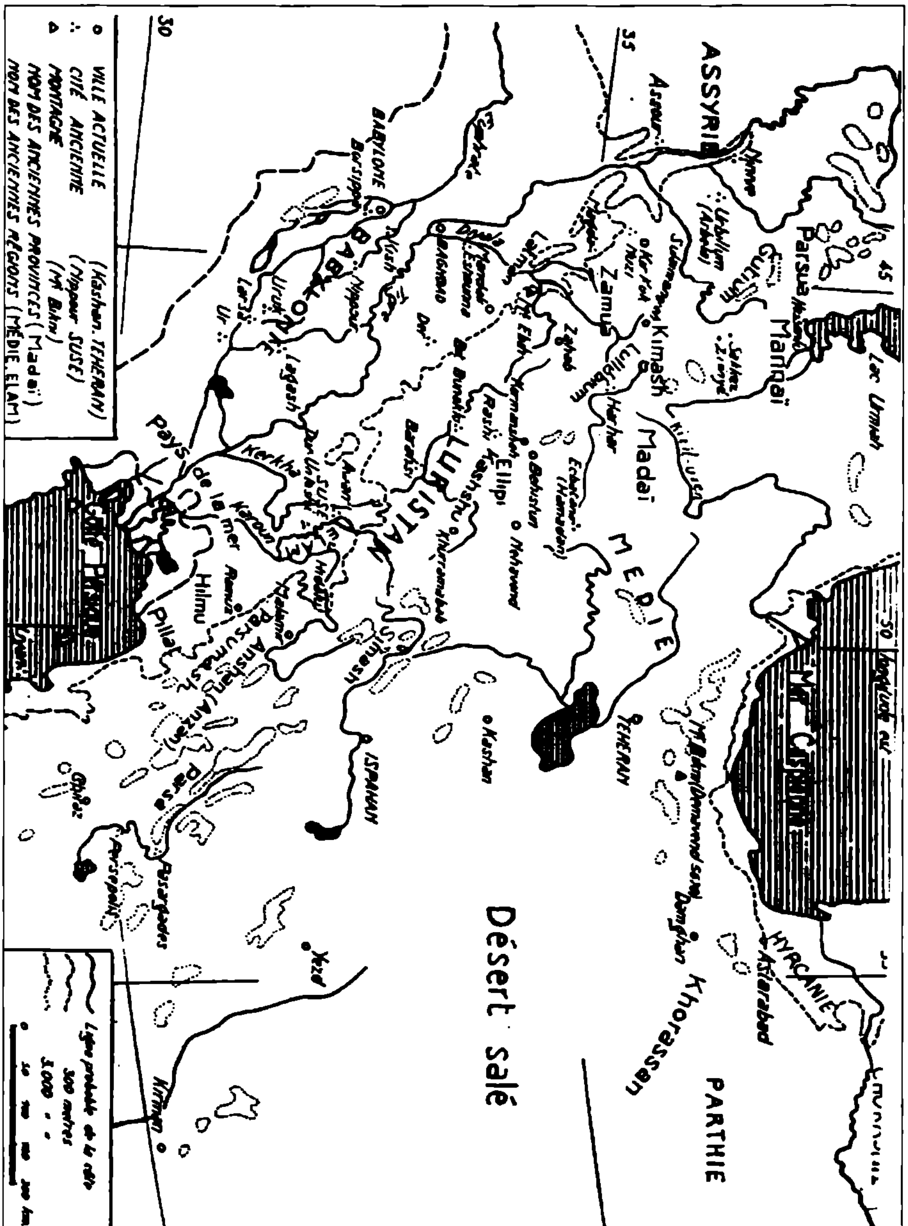

٢٠ـ نەخشەی شوێنەوارناسیی ئاسیای خۆرنشین

پێملکراو، وردەوردە بارودۆخەکەی بردەوە سەر ڕەوتی جارانی. یەکێک لەوان بە ناوی پووزوور ئینشووشیناک کە نارام سین دەیکاتە حوکمداری گەورەی شووش و دەچێتە جێی سەرکردەیەکی سامیڕەگەز، بزووتنەوەیەکی نەتەوایەتی بەدی دێنێ و هێندەی پێناچێ کە عیلام لە ژێر دەسەڵاتی بێگانە دەرباز دەکا. ئەم حوکمدارە گەورەیە لە لایەکەوە شانبەشانی دەقی ئەکەدی، دەقی زمانی عیلامی و خەتی عیلامیشی برەو پێدا کە بە ڕیز لە سەرەوەڕا بۆ خوارەوە دەنووسرا و لە لایەکی دیکەوە بە بیانووی پاراستنی قازانج و بەرژەوەندیی سەرۆکی سامیڕەگەزی خۆی، بەرفرەوان کردنەوەی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی ڕەچاو کرد و ئەسپی بەرەو ناوچە دوورەدەستەکانی باکووری تاو دا و تەنانەت پەیوەندیشی لەگەڵ گووتییەکان دامەزراند. پووزوور ئینشووشیناک کە پیاوێکی ئاوەدانکەرەوەی گەورە بوو، بە تێڕژاندنی خەنیمەت و دەسکەوتی پەلامارەکانی بۆ سەر هۆز و نەتەوە بەزیوەکان، شووشی خەنی کرد و کۆمەڵێک پەرستگا و خانووبەرەی لێ ساز کرد. وای لێهات کە میران و قوڵەپادشاکانی دراوسێی چوونە خزمەتی و سەریان وەبەرهێنا. ئەم سەرۆکە پاش نەمانی نارام سین سەربەخۆیی ڕاگەیاند و بە سەرکردایەتیی خۆی هێرشی بردە سەر بابل و تەنانەت پێی نایە خاکی «ئەکەد»یش، بەڵام زۆر بە زەحمەت پاشەکشەیان پێکرد. لەوی بەو لاوە بە یەکجاری لە پادشایەتیی لاوازی ئەکەدی دابڕا و توانی سەربەخۆیی خۆی بپارێزێ. دارزانی دەسەڵاتی پادشایەتیی ئەکەد لە چاوی دراوسێیانی چیانشینی ون نەبوو. سەربەستی و سەرکەوتنەکانی پووزوور ئینشووشیناک هێز و ورەی وەبەرنابوون و کارێکی وای کرد هەتا گووتییەکان و لۆلۆبییەکان یەک بە دوای یەکدا لە بەرزەبنارانەوە دابەزن و هەڵکوتنە سەر بابل و بیگرن.

لۆلۆبییەکان ئەو ناوچە و مەڵبەندانەیان گرت کە کەوتوونە سەر ڕەوگەی شارێی کۆنی بەغدا و کرماشان کە بەرەو هەمەدان و تاران دەڕوا و هەتا ئێستاش هەر ماوە. تەمەنی ئەم ڕێگایە چەند هەزار ساڵە و یەکێکە لەو دەگمەن بازگە سروشتییانەی ڕوو دەکاتە بانووی ئێران. سارگۆنی ئاگادێ، پێشتر ئەم تیرە و هۆزە چیانشینانەی بەزاندبوو، بەڵام قورسترین زەبر نارام سین وەشاندی. پاش ئەو سەرهەڵدانەی کە باسی کرا، حوکمداری سامیڕەگەز، لە شەڕ و تێکهەڵچوونێکی بەربڵاودا، توانی هاوپشتی و یەکانگیریی گووتی و لۆلۆبییەکان تێکبشکێنێ و یاد و بیرەوەریی ئەم سەرکەوتنە لەسەر تاشەبەرد و تەلانی کێوێکی«شارەزوور» هەڵکەندراوە و بە نەمری ماوەتەوە. ئەوەی ڕاستی بێ لەم زەمانەدا وەکوو پێشوو، تێکهەڵەنگووتنی هۆزەکانی شاخستانی و ڕەوەندەکانی دەشتەکی هەر نەدەگەڕایەوە سەر شەڕوشووڕ. جەماوەری چیانشین بەپێی هەلومەرجی ژینگەی خۆیان، ڕێگاکانی بەرەو باڵی خۆرنشینی ئێرانیان بە دەستەوە بوو. بەم شێوەیە بزووتن و هاتوچۆی کاروانەکانی بازرگانی دەکەوتنە ژێر چاوەدێری. ئەگەرچی ئەوان خۆیان بە خەنیمی بابل دەزانی، بەڵام دیسانیش کاڵا و کەلوپەلیان بۆ دەنارد و لە ڕەوتی هەڵسوکەوتی ئاشتیخوازانەی بازرگانیی خۆیاندا، بەناچاری دەکەوتنە ژێر باندۆری دراوسێیانی شارستانیتر. ئەم بابەتە لە ڕووی دوو بەردەتاشەوە ڕوون دەبێتەوە و دەسەلمێ کە بە فەرمانی دوو کەس لە پادشاکانیان لەسەر تاشەبەردەکانی ناوچەی «سەرپێڵی زەهاو» هەڵکەندراون و واوێدەچێ کە لانیکەم یەکیان وێنەی لە بەردەتاشی«نارام سین» هەڵگیرابێتەوە (ق ٢١). لەم دیمەنەدا، میرێکی خۆماڵی کەوانێکی بە دەستەوەیە و پێی ناوەتە سەر سینەی

دوژمنێکی بەزیوی پشتەوقەفار، کە وادیارە دەپاڕێتەوە و داوای لێبووردن دەکا. ئەم بەردەتاشە کە زۆر هەڵوەریوە، دەڵێ ئەم میرە ناوی «تارلوونی»یە.

بەردەتاشێکی دیکە کە زیاتر جێی بایەخە و بریتییە لە دوو دیمەن، کەوتۆتە سەر سینەی ڕەوەزێکی زارکی ڕێگای گوندی تازەی سەرپێڵی زەهاو. ئەم بەردەتاشە دیمەن و قەڵافەتی «ئەنووبانینی»ی پادشای لۆلۆبی دەخاتە بەرچاو کە ڕیشی درێژ و تەشوێ‌تاشە و کڵاوێکی تەپلەخڕی کردۆتە سەری و جلوبەرگی کورتی کردۆتە بەری و کەوانێکی پێیە لەگەڵ تەورێکی ساکار. پادشا دوژمنێکی پشتەوقەفاری پێخوست کردووە و لەسەری چەقیوە.

ق٢١ـ بەردەتاشی هوورین لە شێخ‌خان

خاتوونەخوای«نینی» بەرەوڕووی ڕاوەستاوە و کڵاوێکی وەک سەلکەزوڕنای لە سەری ناوە و باڵاپۆشی پەشمینی کوڵکن و شۆڕابەداری ئاودامێنی دەگاتە سەر گوێزینگی. نینی دەستێکی بەرەو پادشا ڕاداشتووە و بە دەستەکەی دیکەی دوو دیلی ڕووتی پەت کردوون. وەکوو دیارە لە دیمەنەکەی لای بەرەوەدا شەش دیلی دیکە ڕست کراون. دیلەکان هەموو ڕووتن و دەستیان لە پشتەوەڕا بەستراوە. دەقێک کە بە زمانی ئەکەدی نووسراوە، پاڕانەوەی تێدایە لە دەرگانەی کۆمەڵێک خێو و خاوەند ـ کە زۆربەشیان ئەکەدین ـ هەتا دژی دوژمنانی یاریدەی بدەن (ق ٢٢).

ئەوەی ڕاستی بێ چونکە بەردەتاش و بەردەنووس لەم سەرزەمینەدا زۆر کەمن، ئەم دووانەی باسمان کردن خاوەنی نرخ و بایەخی تایبەتین بۆ بەرچاوڕوونی سەبارەت بە کولتووری خۆجێیی. هەموو دیاردە و نیشانەکان دەریدەخەن کە جەماوەری ئەم ناوچەیە خاوەنی خەتێکی تایبەت نەبوون هەتا زمانی خۆیانی پێ بنووسنەوە. لە ڕاستیدا واوێدەچێ کە ئەوان لەو ڕۆژگارەدا کەموزۆر کەوتوونە ژێر باندۆری شارستانییەتی بابلی و لەبەر تێکەڵاوبوون و هاتوچۆیان لەگەڵ دراوسێیانی باڵی خۆرنشین، فێری خەت و زمانی ئەکەدی بوون و کاریان پێکردوون. هەروەها دەکرێ بڵێین کە هاوکات پۆلی ئەنگوستبژێری هونەرمەندانیان لە شوێنەوارەکانیاندا هەتا ڕادەیەکی یەکجار زۆر کەوتوونە ژێر باندۆری هونەری دووچۆمانی. لێرەشدا وەکوو عیلام، شارستانییەتی دووچۆمان بە شێوەیەکی ئاشتیخوازانە یان لە ڕێگای زەبروزەنگی سپاوە دزەی کردە ناوچەکە. لەگەڵ ئەمەشدا ئەرک و دەوری ئێرانییانەی ئەم دوو بەردەتاشە، یەکجار گرینگ و نەپساوەیە. بیری داتاشینی دیمەنی ئەوتۆ پەرەی گرت و بە درێژایی مێژووی لەمێژینی ئەم سەرزەمینە، پادشایان وێنەیان

لێهەڵگرتوونەوە. ئەم بەردەتاشانە کە تۆماری شەڕ و تێکهەڵچوونیان بە ڕووکارەوە دیارە و کەوتوونە سینەی ڕەوەزان و لەسەر ڕەوگەی کاروانان خۆیان دەنوێنن، تەنەوەیان کردە گۆشە و کەناری ئێران.

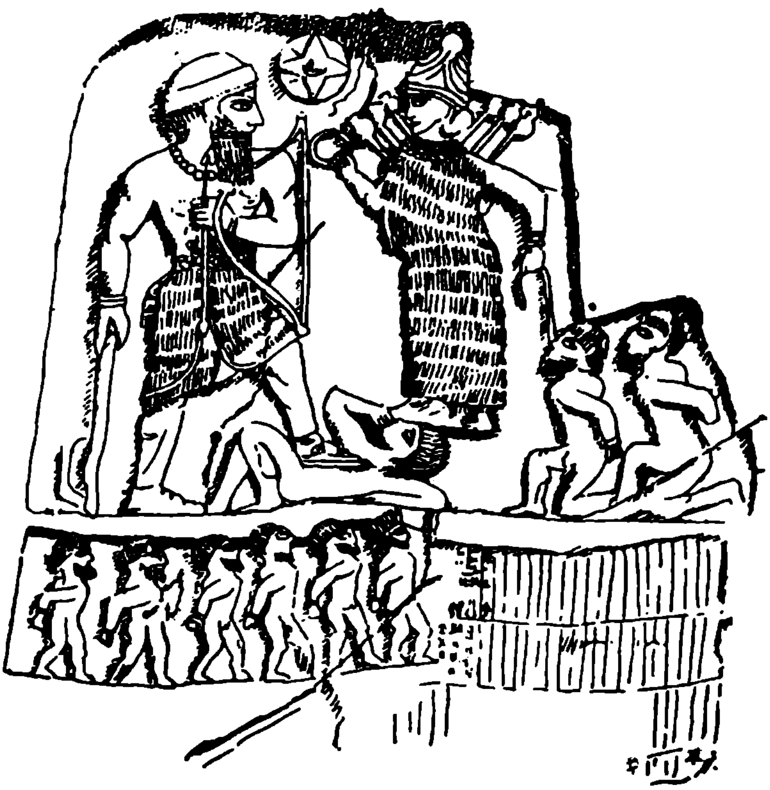

ق٢٢- بەردەتاشی ئەنووبانینی، پادشای لۆلۆبییەکان

لە نێوەڕاستەکانی ئەم هەزارەیەدا، پەلاماری گووتییەکانی چیانشین لە باڵی خۆرنشینی چۆمی زێی بچووکەوە کە دابەزیبوونە دەشتی دیالە، حکوومەتی بابلیان خستە لەرزە. گووتییەکان لە ماوەی چەند سەدەیەکدا هەرەشەیەکی

بێپسانەوە بوون بۆ سەر جەماوەری دەشتەکی. بەپێی ئەو لێکۆڵینەوانەی کە لە بەستێنەکانی ڕووباری باڵەک (بالیخ) کراون و لقێکی ڕووباری فوراتە، ڕوون بۆتەوە کە سارگۆنی ئاگادێ (ئەکەد) بە مەبەستی بەرەنگاربوونەوەی ئەم چیانشینانە، بناغەی شوورە و قەڵاتێکی قایم و پتەوی داناوە و جێنشینەکانی پەرەیان پێداوە. ئاکامی هێرش و پەلاماری چیانشینان سەرەنجام سەرکەوتنی بە شوێندا هات و خاشەی حکوومەتی ئاگادێیان کێشا. وێدەچێ کە عیلامیش لە چنگیان دەرباز نەبووبێ. گووتییەکان بۆ ماوەی ١٢٥ ساڵ بوونە ئاغا و کوێخای دڕ و بێبەزەی ناوچەکە. شار و گوندیان کاول کردن و شیرازەی چەند حکوومەتێکیان پساندن و خاشەیان کیشان و تەنیا دەستیان لە چەند قوڵەمیرێک نەبزاوت.

لیزگەی درێژی پادشاکانیان، نیشانەی سەردەمێکی پڕ ئاژاوەیە. وادیارە لە دەوروبەری کلکەی دەسەڵاتی گووتییەکاندا، کولتوور و شارستانییەتی بابل گیانێکی تازەی وەبەر هاتۆتەوە و توانیویەتی پەکی هەنگاوی تێکدەرانەیان بخا. بەم شێوەیە جووڵانەوە و خەباتێکی بەرەبەرە دژی ئەوان پێک دێ و زنجیرەی پادشایانی تازەی ئوور لێیان وەخۆ دەکەوێ. پادشایانی شەڕکەری بابل هەڵیانکوتایە سەریان و تێکیانشکاندن. دیسانیش شووش و تەواوی دەرە و دەشتی سەر بە بابل و هەرێمەکە دەچنەوە سەر دۆخی جارانیان؛ بەڵام تەمەنی دەسەڵاتی ئەم خانەدانە کورتی هێنا. هێشتا سەدەیەک بە سەر دەسەڵاتیاندا تێنەپەڕیبوو کە ئاخرین پادشایان بەزی و بە دیل بردیانە چیا. ئەم جار نۆرەی سەرهەڵدانی سەرکەوتەیەکی نوێ بوو بە ناوی «سیماش» و وێدەچێ خەڵکی شاخستانەکانی خۆرنشینی ئیسفەهان بووبێ. سیماشی پادشا لەو دیوی چیای زاگرۆسەوە شانی لە شەڕی پادشایانی بابل شل کرد و هاوکات دەسەڵاتی

بە سەر شووش و عیلامیش‌دا شکایەوە و حکوومەتی بە سەردا کردن. هێندەی پێنەچوو کە بەرەیەک بە دژی خانەدانی سیماش پێکهات و زنجیرەی پادشایانی «ئیسین» بناغەی دەسەڵاتیان دانا و عیلامیان گرت و بنەیان بە حکوومەتی خانەدانی سیماش هێنا، بەڵام بۆ جارێکی دیکەش دایانەوە دەست بێگانان.

لە مەودای هەزارەی سێهەمی پێش‌زایین‌دا، نرخ و بایەخی دەوری ئێران لە ژیانی هۆز و نەتەوەکانی ئاسیای خۆرنشین‌دا ڕوون دەبێتەوە. پادشایەتییە گەورەکانی دووچۆمان کە لەسەر تەوەرەی ئابووریی گەشەکردووی شارستانی هەڵدەسووڕان، لە بواری ژیانی سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابووریی خۆیان‌دا چاکیان هەڵدا و یەکڕۆژەیان، دووڕۆژە بوو. پێویستیی ئەوان بە کڕینی کەرەسەی خاو بۆ ساز کردنی خانووبەرە و چەکوچۆڵ و کەل‌وپەلی هونەری و ڕەچاوکردنی قازانجی گشتی پەرەی ئەستاند. شان‌بەشانی پێهەڵچوونی دەسەڵاتی میری، زۆربەی کەل‌وپەلە پێویستەکان لە چەند ناوەندێکی دووچۆمان ساز دەکران. هەڵوێست و ڕێبازی ئابووریی پادشایان، ئەم شوێنانەی ناچار کرد هەتا زیاتر لە پێشوو بکەونە دوای دۆزینەوەی بازاڕی کڕین و فرۆشتن. جا بە مەبەستی وەدی هێنانی ئەم ئامانجە لە سەردەمی حکوومەتی سارگۆنی ئاگادێ‌دا، چەند کۆمەڵێکی بازرگانان لە ئاسیای بچووک کەوتنە جموجووڵ. ئاسیای بچووک ناوەندێکی ڕاستەقینەی ئاڵوگۆڕی کاڵا بوو بۆ بازرگانانی سامی هەتا بتوانن کەل‌وپەلە پێویستەکانی وڵاتی خۆیان دابین بکەن. ئێرانیش وەک پێویست توانیبووی سەرنجی حکوومەتە شلک و تازەکان بۆ لای خۆی ڕابکێشێ و چونکە دەکەوتە پاڵەوپاڵ و نیزیکیان و پڕ بوو لە کانگای دیار و دەوڵەمەند، تەواوی ئەوانەی لە خۆیان ڕادەدی، قرمیان لێ خۆش کردبوو کە باڵی خۆرنشینی بخەنە سەر قەڵەمڕەویان. وەکوو ئاشکرایە ئەم خاکە قورقوشمی ئەرمەنستان و

لاژوەردی «بەدەخشان»ی پێدا ڕادەگوێزرا، بەڵام خۆشی لە هەرێمی«ماد» خاوەنی کانگای دارمالی زێڕ و هەروەها قورقوشم و قەڵایی بوو. بەردی چاک و لەباری بۆ دانانی کۆشک و پەرستگاکانی بابل دەناڵی و داروباریشی یەکجار بەناوبانگ بوو. لە هەزارەی سێهەمی پێش‌زایین‌دا پادشایانی بابل بە دوو مەبەست تینیان بۆ ئێران دێنا: یەکەم بۆ ئەنگاوتنی ئامانجی سیاسی، یانی خۆیان دێناودەبرد و قۆشەنیان دەبزاوت هەتا ڕێ لە پێکهاتنی حکوومەتێکی ڕێک‌وپێک بگرن و ئاوا بتوانن ناوچەکانی دراوسێیان بهاوێنە سەر قەڵەمڕەویان و شارستانییەتی خۆیان بە سەردا بسەپێنن؛ جا کاتێک ئامانجی یەکەم وەدی هاتبا، ئەوی دیکە هەر بە لێوان بوو، کە بریتی بوو لە باری ئابووری و ڕاگواستنی سامانی ئێران بۆ ناوەندەکانی بابل؛ بەڵام ئەوەی ڕاستی بێ سەرەڕای بێ‌هێزی و لاوازیی حکوومەتەکانی، لەم کێشە و ملانەیەدا سەرکەوت. لە ماوەی ئەم هەزارەیەدا چیانشینانی ئێران دوو بەرەی پادشایانی بابلیان تل پێدان و خاشەیان کێشان. ئەم خانەدانەی کە سارگۆنی ئاگادێ (ئەکەدی) بناغەی حکوومەتی بۆ دانابوون بە دەستی گووتییەکان تێداچوون و پادشایانی خانەدانی سیماش، تۆماری تەمەنی ئەو زنجیرە میرانەیان تێکەوەپێچا کە بە سێهەمین زنجیرەی ئوور ناسرابوون.

ئێمە هیچ شتێک سەبارەت بە باری سیاسیی بانووی ئێران و تەنانەت بارودۆخی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی دووچۆمان نازانین؛ بە چەشنێک کە سنووری دەسەڵاتی پادشایەکی عیلامی، لۆلۆبی یان گووتی بە لامانەوە ڕوون نەبۆتەوە. لە سێلکە بۆ ماوەی نیزیک ۲۰۰۰ ساڵ بە سەر کەلەبەر و بۆشایی‌دا دەکەوین و سەرچاوەی زانیاریمان کوێر دەبێتەوە؛ بەڵام لە «گیان» ڕەوتی ژیانی کۆمەڵایەتی بەبێ ئاڵوگۆڕێکی قووڵ و گرینگی جێی باس درێژە دەکێشێ.

هونەری هەورگەری لەسەر ڕەوتی بەرهەمهێنانی سوالّینەی نەخشین دەڕوا و شوێنەوارەکان زۆر وەکوو ئەوانە دەچن کە لە شووش دۆزراونەوە و بە شێوازی دووهەم ناودێر کراون (ق٢٣).

ق٢٣ـ شووش: دەفرێکی سوالّین، سەر بە شێوازی دووهەم

ئەو دەفرانەی دۆزراونە وەکوو دیزەڵەی بن خڕ دەچن و لای سەرەوەیان بە ڕەنگی ڕەش نەخشێندراوە. بەرچاوترین دیمەنی سەر ڕووکاریان باڵندەی باڵئەنگاوتوویە. ئەم شێوازە کە بۆتە هەوێنی سەرەکی، باوی ناسراوی هونەری دووچۆمانە و هەڵویەکە و ڕۆبۆتە نێچیری (ق ٢٤).

ق٢٤ـ گیان: دەفری سواڵین، سەر بە چینی چوارەم

لە کۆنە قەبرەکانی ئەم ناوچەیەدا، کۆمەڵێک خشڵی مزقەڵایی[1] و زێوین، نیوتانج و بەرمووری مرواری و گوارە دۆزراونەوە. ئەو دەرزیلانەی کە دامێنی

١ـ مەفرەق. مەفرەغ یان برۆنز.و.

جل‌وبەرگیان پێ لە یەکتری قایم کردوون و لە مزقەڵایی ساز کراون یەکجار زۆرن. هێندێکیان وەکوو دەرزی سەریان پەخ نەکراوەتەوە و هێندێکیان سەریان پەخ و پان یان قووچەکییە و وەکوو ئەوانە دەچن کە لە گۆڕەکانی پادشایانی «ئوور»دا دۆزراونەوە. لە «تەپەی حەسار» کاری جێگۆڕکەی سواڵینەی ڕەنگین لەگەڵ سواڵینەی «ڕەش ـ بۆر» کۆتایی پێ‌دێ. لە باڵی خۆرنشینی بانووی ئێران، نیشانەی گەشە و پەرەی بەرچاوی بواری کانزاگەری بەدی دەکرێ، بەتایبەت ئەو شتە بچووکانەی کە زۆربەیان لە مزقەڵایی ساز دەکران. مزقەڵایی لەو سەردەمی‌دا کەم بووە و ڕەنگە بایەخی لە زێڕ و زیو پتر بووبێ. ئێران لەم ڕۆژگارەدا پێ دەنێتە چاخی مەفرەق.

ئێران لە هەزارەی دووهەمی پێش‌زایین‌دا

بەرچاوترین ڕووداوی نێو مێژووی ئاسیای خۆرنشین لە ماوەی هەزارەی دووهەمی پێش‌زایین‌دا، پەیدابوونی ئەو هۆزانەن کە دەکرێ لەو برگە زەمانییەدا بە هیندوئورووپایی ڕەسەن و خۆماڵی ناودێر بکرێن. ئێرانیش لەم ڕەوتی کۆچ‌وبارە دەرباز نابێ، بەڵام ئەم کۆچەرە تازانە ناتوانن دەورێکی بەرچاو لە بانووی ئێران‌دا بگێڕن. وادیارە ئەم هیندوئورووپایی‌یانە لەبەر تین هێنانی تیرە و هۆزەکانی دیکە، زێد و نیشتمانی خۆیان بەجێ‌هێشتبێ و لە دەشتەکانی «ئووراسی»ی باشووری ڕووسیاوە داوەرِیبن. وادیارە کە لە جەنگەی کۆڕەودا بوونە دوو قۆڵ، یەکیان کە ئێمە پێی دەڵێین لقی خۆرنشین بە دەوری دەریای ڕەش‌دا لێهاڵانەوە و پاش تێپەڕین بە «باڵکان» و «بۆسفۆر»دا، دزەیان کردە نێو خاکی ئاسیای بچووک. ئەم لقە لە نێو نەتەوەکانی ئاسیایی‌دا، کە وێدەچێ دانیشتووانی ڕەسەنی ناوچەکە بووبن، بنەی دادەکوتێ و هێندەی پێناچێ کە

دەگەنە قۆناخی باڵادەستی و یەکییەتیی هیتییەکان[1] دادەمەزرێنن. دواتر ئەو پادشایەتییەی پێکی‌دێنن، دەبێتە یەکێک لە چالاکترین ئەندامانی یەکییەتیی حکوومەتانی ڕۆژاوا. هیتییەکان سەرکەوتنەکانی خۆیان لە ئاسیای بچووک پەرە پێدا و هەتا بابلیش کردیانە شەڕانخێوی و گرتیان و دایانڕووتاند. ئەوەی ڕاستی بێ ئەم هێرشە سەرکەوتنێکی بێ‌ئاکام بوو. چونکە ئەوان نەیانتوانی درێژە بدەن بە سەرکەوتنەکانیان و خێرایەکی وەرسووڕان و پاشەکشەیان کرد؛ بەڵام هەر ئەم هۆزە پاش تێپەڕاندنی قۆناخێکی تێمان و کڕی و بێ‌وازی لە نیوەی دووهەمی هەزارەی بەرباس‌دا، سەرلەنوێ وەخۆ کەوتنەوە و هێزێکی زۆریان تێزایەوە و لە ئاکام‌دا چەند حکوومەتێکی دراوسێیان تەفروتونا کرد و خاشەیان کێشان، بۆ نموونە پادشایەتیی هووریان و میرانی میتانی تێداچوون دوابەدوای ئەم کارانە، کەوتنە بەرەوڕووی میسر کە ئەو سەردەمی لەوپەڕی پەرەی دەسەڵاتی خۆی دابوو لە ناوچەی سووریا و فەلەستین.

لقی ڕۆژهەڵاتی کە بە ناوی هیندوئێرانی ناسراوە، بە شانی ڕۆژهەڵاتی دەریای خەزەردا خرمژنی کرد. دەستەیەکیان کە وادیارە دەبێ زۆربەیان کەسانی شەرکەر بووبن، لە «قەفقاز»ەوە تێپەڕین و هەتا گەوە و پێچی ڕووباری فورات گیر نەبوون. ئەوان لەگەڵ هووریانی خۆجێیی، کە هۆزێکی ڕەسەنی ئاسیایی بوون، تێکەڵاوبوون و پادشایەتیی میتانییان پێکهێنا و بۆ پەرەی دەسەڵاتیان هەر بە دووچۆمانی باکوورییەوە نەوەستان، بەڵکوو دەوری حکوومەتی ئاشووریشیان تەنی و دۆڵ و دەرەی زاگرۆسی باکووریشیان وەسەر خۆیان گێرا کە مەوتەنی هۆزی گووتی بوو. بەم شێوەیە توانییان بناغەی دەسەڵاتیان پتەو بکەن. پرشنگدارترین زەمانی درەوشانەوەی دەسەڵاتی ئەم

١- خوتییەکان

پادشایەتییە دەگەڕێتەوە بۆ دەورووبەری ساڵی ١٤٥٠ی(پ.ز). میسر بوو بە هاوپەیمانی و بە دەسەڵاتترین فیرعەونەکان، کچیان دان بە پادشایانی میتانی؛ بەڵام کێشە و هەرا و ڕقبەرقەی نێوخۆی خانەدانی میری، حکوومەتی وا بە سەر کزی و لاوازی‌دا خست کە ئیتر نەیتوانی لە حاند هێز و بڕشتی پەرەگری حکوومەتی هیتی‌دا خۆی بگرێ و سەربەستیی بپارێزێ. لە بنەبانی سەدەی چاردەهەمی پێش‌زایین‌دا، میتانییەکان بە یەکجاری لە لاپەڕەی ڕۆژگار پاک بوونەوە، بەڵام شارستانییەتێکیان لە پاش خۆیان بە میرات بەجێهێشت، کە هونەری پتەویان توانی لە نێو هونەری سۆمێرییەکان‌دا ڕیشە دابکوتێ و بە تێکەڵ بوون لەگەڵ جوانکاریی میسری و «ئێژەیی» دەوڵەمەندتر بوو. وادیارە کە دوای تێکەوەپێچرانی تۆماری تەمەنی پادشایەتیی میتانی، هووریییەکان توانییان کاکڵ و شیلەی هەوێنی ژیارمەندی و کولتووری هیندوئورووپایی وەربگرن و تەنیا چەند لایەنێکی دین و ناوی خودایانی خۆیان وەکوو یادگار پاراست. بەم شێوەیە بەپێی ڕێکەوتنێکی کە لە نێوان پادشای هیتییەکان و پادشایەکی میتانی‌دا نووسراوە، ناوی چەند خودایەکی وەکوو میترا(مێهر)، ڤاروونا، ئیندرا و نازانیا هاتوونە گۆڕ، کە هەموویان دەگەڕێنەوە نێو باوەڕی میتانییەکانی هیندوئورووپایی. ئەم خودایانە لەو کاتەدا توانیویانە لە هیند جێگای خۆیان خۆش بکەن و لە لایەن هیتییەکان و کاسییەکانەوە ڕێزیان لێ گیراوە. هیندوئێرانییەکان چەند دەقێکیان سەبارەت بە بەخێوکردن و ڕاهێنانی ئەسپ لە پاش بەجێماوە کە وێدەچێ خۆیان هێنابێتیان بۆ ئاسیای خۆرنشین. بەپێی ئاسەوارێکی دیکە وادیارە هیندوئورووپایی باوەڕیان بە دینێکی جووت‌خودایی بووە. یەکیان بریتییە لە خودای مەزن کە دەبێتە خودای توخم و ماکەکانی

سروشتی، لووتکەی چیاکان، ڕەشەبا و باران و ئەوی دیکەیان خاتوونەخوایەکی گەورەیە کە جاری وایە [سەمبولی] خۆرە و هەلی وایە [سەمبولی] زەمینە.

لقێکی ئەم شەنگەسوارە شەڕکەرانە، بە شانەوشانی پێچ و گەوە و کەلەکاوکەلەکی زاگرۆسی ناوەندی‌دا ئەسپیان تاودا و گەیشتنە ناوچەیەکی بەرەوەی شارێی کاروانان، ناوچەیەکی کە بۆ بەخێوکردنی ئەسپی ڕەسەن بەناوبانگە. ئەوان وەکوو کەمینەیەکی چالاک لەم ناوچەیە بنەیان داکوتا، بەڵام وادیارە کە هەر خێرایەکی بە دەست جەماوەری هۆزی کاسی کە بە ڕەسەن ئاسیایی بوون، بەرەو توانەوە چوون. بە گشتی تەنینەوەی هێز و دەسەڵاتی ئەم لقە بچووکەی هیندوئورووپایی هەتا ڕادەیەک وەکوو ڕووداوی هەڵمەتی کیمیرییەکان و سەکایی‌یەکان دەچێ لە سەدەی هەشتەمی پێش‌زایین‌دا. دەبێ لەم پێداچوونەوە خێرایەی ڕەوتی مێژوودا سەبارەت بە پەیدابوونی تۆرەمەیەکی تازە لە ئاسیای خۆرنشین، ئەم خاڵەمان لەبەرچاو بێ: هەر جارێک کە لە ڕووی بەڵگە و شانیکی کۆن و پتەورا، تێکەڵاوبوون و لێکدرانی دوو تاقمی ڕەگەزیی زۆر جیاوازی وەکوو ئاسیایی و هیندوئورووپایی، ڕوون دەبێتەوە، تەنانەت ئەگەر تێکەڵاوبوونەکە لاسەنگیش بووبێ، کەم و زۆر بۆتە هۆی سەقامگیربوونی ڕەگەزی تێکەڵاو یان دوورڕە لە بواری سیاسی، سپایی، ئابووری و کولتووری‌دا و ئەم ڕەوتە لە چاخی بەرلە مێژوودا جێی سەرسوڕمانە. هەر بۆیە ئەو حکوومەتانەی کە لە پێش‌دا تەنیا بریتی بوون لە چەند میرنشینی بچووکی پرش‌وبڵاو و دەسەڵاتیان بە سەر کۆمەڵێک شاری سەربەست یان پەرستگا و جەغزێکی دینی‌دا دەڕۆیشت، بوونە چەند کۆنفێدراسیۆنێکی بەهێز و تەنانەت توانییان کۆمەڵێک پادشایەتیی چالاک و بەدەستوبرد دامەزرێنن و بە تین و تاو بەرەوپێش بازوێن و بکەونە ڕیزی پێشەوەی حکوومەتە هێزدارەکانی

هاوچەرخیان. ئاوا بوو حاڵ‌وباڵ و چارەنووسی هیتییەکان و میرانی میتانی و وەکوو دواتـر بـۆمـان ڕوون دەبێتـەوە «کاسی»یـەکانیش هـەر ئـەم ڕەوتەیان پێواوە.

سەرەنجام ئەو تیرە و هۆزە گەورانەی کە پێکهێنەری لقی ڕێک و یەکانگیری باڵی خۆرهەڵاتی کۆچەرانی هیندوئورووپایی بوون، بەرەبەرە بەرەو خۆرهەڵات داخزین و لە ئەوبەرڕووبار (ماورالنهر) و جەیحوون (ئاموودەریا) تێپەڕین. پاشـان دوای مانەوەیـەکی کـەم و کـورت لـە دەشـتی باکتـەریا (بـەلخ)، بـە دەربازگـەکانی هیـندوکوش‌دا هەڵکشـان و کەوتنـە سـەر ڕەوگـەی لەمێژینـەی هێرشبەرانی هیندی و بە ڕێ‌وبانی «پێنج‌شێر» و ڕووبـاری «کـابول»دا شـۆڕ بوونەوە. هەڵبەت ڕەنگە لە جەنگەی هرووژمی تێپەڕینیان بە باکتـەریادا چەند تیرە و تۆرەمەیەکیان بەرەو خۆرنشین ڕادابێ، بەڵام داخوا ئەوان لەو زەمانەدا شیاوی ئەوە بوون کە بتوانن دەست بـە سـەر ناوچـەی «حەسار»دا بگرن؟ سـەبارەت بـە دوایـین قۆنـاخی نیشـتەجێ‌بوون لـەم دەشـتەدا، بـۆچـوونەکان جیاوازن و قرەی توێژەران نەبڕاوەتەوە، چونکە بەپێی ئـەو کەندەوکـۆژانـەی لێی کراون، وادیارە هەڵمەتێکی بەگوڕ، ڕەگ و ڕیشەی دەرهێناوە. ئەگەر زەمانی پەلامارەکە سەبارەت بێ بە نێوەڕاستەکانی هەزارەی دووهەمی پێش‌زایین، دەبێ ئـەم خاشەکێشـانە بدرێتـە پـاڵ ئـەو بزووتنـەوەی هیـندوئورووپایی کـە پێشـتر باسمان کردن؛ بەڵام ئەگەر بێتوو پێمان وابێ پەلامارەکە دەکەوێتە سـەدەکانی بنـەبانی هـەزارەی دووهـەم، دەبـێ گومانمـان بچێتـە سـەر شـەپۆلی تـازەی جەماوەری هیندوئورووپایی کە ئێرانییەکانیان هێنایە نێو خاکی بانووی ئێرانەوە.

عیلام

لە هەزارەی دووهەمی پێش‌زایین‌دا، لە عیلام حکوومەتێکی تازەی پادشایەتیی نەتەوەیی دادەمەزرێ کە پادشاکانیان بە خۆیان دەڵێن: «خودا، باوکی گەل و پادشای ئەنزان و شووش.» لەم سەردەمەدا بەڵگەنامەکانی ئابووری بە زمانی ئەکەدی نووسراون، بەڵام هەبوونی کۆمەڵێک وشەی خۆجێیی، نیشانەن بۆ گەشەی شارستانییەتی خۆماڵی و نەتەوەیی و ئەم ڕەوتە لە بواری دینیش‌دا هەر وایە؛ ئێمە لێرەدا تووشی خاتوونەخوای «شالا» و«ئینشووشیناک»ی شووی دەبین کە بەرەگەیان لە خودایانی بابلی بڕیبێوە. لە سەرەتای هەزارەی دووهەمی پێش‌زایینەوە، عیلامییەکان پەلاماری بابلیان دا و گرتیان و یەکێک لە مەزنەکانیان لەوێ زنجیرەی پادشایەتییەکی تازەی دامەزراند. ماوەیەک دواتر عیلامییەکان حکوومەتی پادشایانی «ئیسین»یان ڕووخاند و هەروەها دەستیان بە سەر شاری ئووروک و بابلیش‌دا گرت. کاتێک پادشای بەرزەجێ «حامووڕابی»[1] لەسەر تەختی پادشایەتیی بابل پاڵی دایەوە، بوو بە کۆسپی سەر ڕێگای پەرەی دەسەڵاتی عیلام. عیلامییەکان پاش هەوڵ و تێکۆشانێکی بێهوودە لە پێناو پاراستنی خۆیان‌دا لە لارسا، تێکوپێک شکان و ناوی عیلام بۆ ماوەی سەدەیەک لە ساڵنامەکان سڕایەوە؛ بەڵام پاش ئەم ماوەیە پادشایەکی نەتەوەیی بە ناوی «کووتیر- ناخوونتێ»[2]، سەرلەنوێ حکوومەتێکی بەهێز دادەمەزرێنێتەوە و عیلامی ناویان دێتەوە ئارا. بەڵگەنامەکانی سەر بە سەردەمی دەسەڵاتی کووتیر ـ ناخوونتێ بە زمانی ئەکەدی نووسراون و ئاوا دەردەکەوێ کە بڕشت و بڕستی جیهانی سامی لە ماوەی سەدەی ڕابرووودا چەندە

١ـ حەموورابی

٢ـ کووتیر- ناهوونتی

بەهێـز بـووە. دوای دەیـان سـاڵی دیکـە ئیدی ئێمـە تـووشی نـاوی عیلام نـابینـەوە و لـە پـەڕوپۆ دەبێتـەوە و بنـەی دێ. بـەم شـێوەیە سـەردەمی سەرکەوتنە بەرچاوەکانی کاسییان دادێ.

کاسییەکان

بەپێی هێندێک بەڵگەنامە و نیشانەی کۆن، وادیارە لە سەرەتاکانی حکوومەتی کـوڕی حـامووڕابیدا، قۆشـەنی بابـل توانیبوویـان بەرپـەرچی پـەلامارەکانی کاسییەکان بدەنەوە. لەوی بەو لاوە بۆ ماوەی سەدە و نیوێک، بابل کەوتە بەر شەپۆلێکی نەرم و پێدزکانەی ئەو چیانشینانەی ڕوویان دەکردە دەشتان و بە شـوێن کـاردا دەگـەڕان. کاسـییەکان لـە نێوەڕاسـتەکانی سـەدەی هەژدەهـەمی پێش‌زایین‌دا، بە زۆرەملی خۆیـان بـە بابل‌دا کرد و بـە زەبـری هێزی چەکدار حکوومەتەکەیان ڕووخاند. زاڵبوونی ئـەوان کـە بـە درێژتـرین و خۆڕاگرترین دەسەڵاتی دەرەکی دادەندرێ لە دووچۆمان، ٥٧٦ی ساڵی دریژە کێشـا و هـەتا ساڵی ١١٧١ی پ.ز. بڕی کرد. زێد و نیشتمانی سەرەکیی کاسییەکان، کەم‌وزۆر دەبێتە جەرگەی ئەو زنجیرە کێوانەی کە ئەمڕۆ بە لوڕستان ناسراوە؛ بەڵام بە بـڕوای تاقمێـک لـە تـوێژەران، قەڵـەمڕەوی دەسـەڵاتیان لـە بـاڵی بـاکوور و ڕۆژهەڵاتەوە خۆی کێشابۆوە و هەتا ناوچەی«هەگمەتانە»ش پەڕی هەڵدابوو. لە سەرەتای هەزارەی دووهەمی پێش‌زایینەوە، زۆربەی هۆز و نەتەوە ڕەسەنەکانی ئاسیایی، کەوتبوونـە ژێـر بانـدۆری فەرهـەنگی ئـەو هیندوئوروپاییانـەی کـە بناغـەی مەزنـەوەجاخێکی کـەم و پـوختی سـەربازییان پێکهێنـابوو. ئـەم تاقمـە توانیبوویان بگەنە نێو ڕیزی چینی دەسەڵاتدار و خۆیان داسەپێنن؛ بەڵام هێندەی پێنەچوو کە زمانی خۆیان لە بیر چۆوە. ئەو دەق و سەرچاوانەی بابلی کە باسی کاسـییەکان دەکـەن، قامـک لـەسـەر هـەبـوونـی ڕەوتێکـی بـاوەڕمەندانەی

جووتخودایەتی دادەنێن لە نێو کۆمەڵی خوداکانیاندا و چەند خودایەکی ڕەسەنی ئاسیایی لە پاڵ خودایانی بابلی خۆیان دەنوێنن. لە نێو ئەم کۆمەڵەیەدا خودایانی هیندوئورووپاییش دیارن و ژمارەیەکیان بریتین لە: شووریاشن یان هەمان«سووریا»ی هیندووەکان، مارووتاش یا«مارووت»ی هیندی و«بووریاش» کە دەبێتە «بۆرێئاس»ی یۆنانییەکان. وێدەچێ کە لە ڕوانگەی کاسییەکانەوە ئەسپ دیاردە و نیشانەیەکی خودایەتی بووبێ و ڕەنگە بە دەستی چینی دەسەلاتدار چووبێتە ئەو ناوچەیە؛ وەک چۆن لە حکوومەتی میتانیشدا ئەم کارە هەر ئاوا ئەنجام درابوو. خودای خۆماڵییانەی «کاشوو»، بێگومان ئەو هۆزەی پێ ناودێر کراوە، چونکە ئەم کارە دابێکی باوی نێو هۆزەکانی ئاسیایی بوو.

کۆنترینی ئەو سەرچاوانەی کە ناوی کاسییەکانیان تێدا هاتووە، دەقەکانی سەبارەت بە سەدەی بیستوچوارەمی پێشزایین و سەر بە سەردەمی «پووزوور ئینشووشیناک»ن. واوێدەچێ کە ئەوان لە ماوەی هەزارەی سێهەمی پێشزایینددا بە هێند نەگیرابن. ئاشوورییەکان پێیان گوتوون «کاسی» و سترابۆن [سترابۆ] بە کۆسایوویی ناوی هێناون و دەڵێ مەوتەنیان پتر دەکەوێتە شانی ڕۆژهەلات و دەرە و دۆڵی خەزەر و لای سەرووی تاران. هێندێک کەس لایان وایە کە ناوی قەزوێن و دەریای کاسپیەن (خەزەر) لە ناوی ئەوانە وەرگیراوە. وشەی یۆنانیی«کاسیتیرۆس» بە واتای قەلایی، ناوی کانزایەکە کە لە «جێژیانی کاسییەکانەوە دێ». ناوی هەگمەتانە بەرلە سەردەمی مادەکان «ئاکاسیا» بووە کە لە ئاشووریدا «کار- کاسی» بە واتای شار و هەرێمی کاسییەکانە. لە ڕاستیدا ڕەنگە زاراوەی «کاسی - سی» یان «کاس- پی» خاوەنی واتایەکی بەربلاوتری ڕەگەزی بێ و لە نێو کۆمەڵەی هۆزانی زاگرۆسدا

تەنیا بە ناوی هۆزێکەوە نەگیرسێتەوە و تێکڕای جەماوەری ئاسیایی بگرێتەوە. ناوی کاسییەکان هەروەک دواتر سترابۆن باسی کردووە، وەکوو کۆنە میراتێکی دانیشتووانی پێشوویە و ئەگەرچی جەماوەری خۆجێیی لەمێژ بوو بڕابوونەوە، بەڵام ئەم ناوە بە سەر پەلاماردەرانی تازەدا سەپێندرا.

بیرەوەریی پەلامار و سەرکەوتنی کاسییەکان بە شێوەیەکی قووڵ و بێبڕانەوە لە ناخی بابلییەکاندا پنجی داکوتا. ئەم یاد و بیرەوەرییە تێکەڵاوی ترس و تۆقینە لە داسەپانی دەسەڵاتی پڕ زەبرو زەنگی بێگانەکان و دەتوانێ پاساودەرەوەی مانەوەی درێژماوەیان بێ؛ بەڵام دیسانیش بەجێمانی کەلەپوورێکی کەم و کورتی نووسراوی سەر بە سەردەمی کاسییەکان، جێگای سەرسوڕمانە و ئەم گریمانەیەی هێناوەتە گۆڕ کە دەبێ سەردەمەکەیان تووشی داوەستانێکی درێژخایەن بووبێ. وادیارە کاسییەکان بوونە هۆکاری بەدی هاتنی ئەم بێدەنگی و قەتیس‌مانە درێژماوەیەی باڵی بە سەر بابل و عیلامدا کێشاوە؛ بەڵام لە لایەکی دیکەوە و بەپێی کۆمەڵێک زانیاری بۆمان دەردەکەوێ کە کاسییەکان پەیوەند و نێوانێکی بێنێوبڕیان هەبووە لەگەڵ میسری سەردەمی «ئەمارنا». لەم ڕۆژگارەدا ئاشوور هێزێکی دێتەوە بەر، چونکە توانی سنووری خۆی بە شێوەیەکی ڕێکوپێک و بە بەستنی پەیمانێک لە حۆلوان دیاری بکا.[1]

بڕانەوەی کاسییەکان و داڕووخانی دەسەڵاتیان ناگەڕێتەوە سەر بزووتنەوەی بابلییەکان؛ بەڵکوو عیلام وەکوو یەکەم حکوومەتی هاوسەردەمیان، کە بەوپەڕی دەسەڵاتەوە بابلی خستبوویە ژێر چۆکەوە، هێزی وەبەرهات و زەبری یەکلاکەرەوەی وەشاند. بەم شێوەیە لە دەوروبەری هەزارەی سێهەمی

١ـ لە دەقی وەرگێڕانی ئینگلیسیدا ئەم ڕستەیەی لێ زیاد کراوە: «دوای لەشکرکێشانی ئەدەد نیراری یەکەم».م.

پێش‌زایین‌دا، خانەدانێکی تازه له عیلام بوونه خاوەنی تاج و تەخت. چەند مەزنێکی پایەبەرزی وەکوو«شووترووک ـ ناخوونتێ»، «کووتیر ـ ناخوونتێ» لەگەڵ «شیلهاک ـ ئینشووشیناک»، سەردەمی زێڕینی عیلامیان بەدی هێنا. یەکێک له پادشایانی پێشووتریان به ناوی «ئوونتاش ـ هووبان» یان «ئوونتاش ـ گال» که به گەورەترین بناغەدانەری ئەم دەسەڵاته بووژاوەیه دادەنـدرێ، وڵاتەکەی به سازکردنی کۆمەڵێک شاری تازه و جوان و نۆژەن‌کردنەوەی شاره کۆنەکان، خۆش کرد. ئەگەر بۆ هەڵسەنگاندن و پێداچوونەوەی دەسکاری وەستاکاران تەنیا پەیکەرەی«ناپیر ـ ئاسوو»ی شاژنی «ئوونتاش ـ هووبان» بخەینه بەرباس (و ١٨)، بۆمان دەردەکەوێ که له سەردەمی ئەودا، هونەر، بەتایبەتی هونەری کانزاگەری گەیشتبوویه ئەوپەڕی درەوشانەوەی خۆی. بابل به خۆی و حکوومەتی بەرەو نەمانی کاسی، تازه به ڕکەبەرێکی مەترسیدار نەدەهاته ژمار، بەڵکوو ئاشوور وەکوو هەڕەشەیەک خۆی دەنواند که دەستی دۆستایەتیی بۆ لای بابل درێژ کردبوو. لەم کۆ و کاتەدا شەڕێک هەڵدەگیرسێ و عیلام یەکەمین سەرکەوتنی نەپساوەی به ناوی خۆی تۆمار دەکا.

له سەردەمی حکوومەتی «شووترووک ـ ناخوونتێ»ی یەکەمدا (١٢٠٧ـ ١١٧١ی پ.ز). عیلام دەگاته پەڕپەڕۆچکەی هێز و دەسەڵاتی. ئەم پادشایه کۆمەڵێک پەرستگای له تەواوی شاره گرینگەکانی قەڵەمڕەوی‌دا ساز کرد. شووترووک ـ ناخوونتێ پێشاوبڕکەی ئاشووری دایەوه و به سەرکردایەتیی خۆی هێزی گاڵ دا و بابلی گرت و بنەی به دەسەڵاتی دوایین پادشای کاسی هێنا و «کووتیر ـ ناخوونتێ»ی کوڕی خۆی له جێی دانا و ئەویش پەیکەرەی مەردووخ [مەردووک]ی خودای نەتەوەیی بابل ڕادەگوێزێته

شووش. وڵاتی بابل لە ژێر دەسەڵاتی چیانشینانی ئێران ڕزگار دەبێ و دەکەوێتە بەر نیری ئێرانییانی دەشتەکی. لە زەمانی شا «شیلهاک ـ ئینشووشیناک»دا (١١٦٥ـ ١١٥١ی پ.ز)، سەرکەوتنەکانی عیلام هەتا دوورەدەستان پەڕ هەڵدەدا. قۆشەنچییانی لە باڵی باکوور باڵادەست بوون و هەتا ناوچەی دیالە ڕۆیشتن و گەیشتنە دەوروبەری «کەرکووک». لەوێوە ئەسپیان تاودا و پاشەکشەیان بە هێزەکانی ئاشوور کرد و بابلیان گەمارۆدا. بەم شێوەیە سەرتاسەری دەرە و دۆڵی دیجلە و زۆربەی لێوارەکانی کەنداوی فارس و زنجیرە چیای زاگرۆسیان کەوتە بەردەستی. سەرلەبەری ناوچە و مەڵبەندەکانی ڕۆژاوای ئێران، کە لەگەڵ گیرانی باڵی خۆرنشین و باشووری زاگرۆس پەرەی ئەستاندبوو، لەم سەردەمەدا بوونە یەک و یەکانگیر و بە سەرۆکایەتیی عیلام، بناغەی یەکەمین پادشایەتییان دامەزراند.

لە جەنگەی ئەم سەرکەوتنانەدا، هەست و سۆزێکی نەتەوەیی لە عیلام دەبووژێتەوە و تینی تێدەزێ و ڕەنگ دەداتەوە. وای لێدێ کە زۆربەی هەرە زۆری تەتەڵە و بەردەنووسەکان بە زمان و خەتی عیلامیی بەرایی دەنووسرێن و دژکردەوەی بەرەنگاربوونەوەی کولتووری بێگانە پتر پەرە دەستێنێ؛ ئینشووشیناک دەگاتە پلەی خودایەکی نەتەوەیی و پادشا و بنەماڵەی پادشایەتی لە ماوەی ژیانی خۆیاندا بە خودا دادەندرێن. تازەگەرییەک لە بواری هونەری و نژیاروانیدا سەر هەڵدەدا و شووش دەبێتە یەکێک لە ناوەندە گەورەکانی هونەری؛ بەڵام وەک چۆن لە مێژووی نەتەوە کۆنەکاندا باوە، هەموو سەرکەوتن و پێهەڵاچوونێک، دابەزینی خێرای بە شوێنەوەیە. چارەنووسی عیلامیش لە بنەبانی هەزارەی دووهەمی پێشزاییندا ئەوتۆ بوو. دابەشبوونی عیلام هاوکاتە لەگەڵ گەشە و گوورانی خانەدانێکی نوێ بە سەرۆکایەتیی

بوختوننەسسەر [بوختوننەسر یان نەبووکۆدۆنۆسۆر] لە بابل. ئەم پادشایە پاش چەند جارێک تێکشکان لە جەنگەی پەلاماردانی عیلامدا، سەرەنجام بەزاندی و «شووش»ی گرت و پەیکەرەی «مەردووک»ی بە شانازی و شکۆوە گێڕایەوە شوێنی جارانی لە بابل. بۆ جارێکی دیکە عیلام لەسەر لاپەڕەی مێژوو سڕایەوە و ئەم جارەیان سێسەد ساڵی پێچوو. دوو حکوومەتی تازە دامەزراوی بابل و ئاشوور، بە مەبەستی زاڵبوون بە سەر دەشتی دووچۆماندا کەوتنە ڕقبەرقە و ملانەیەکی درێژخایەن. بانووی ئێران گەشە و بزووتنەوەی تێدا نەما و کەوتە ڕیزی دواوە، بەڵام بە سەر چۆلەواری و تێداچووندا نەکەوت. ئەم هەرێمە بەناچاری چەند سەدەیەک هەستی لە خۆی بری و چاوەڕوانی کۆمەڵێک ڕووداو مایەوە کە بە تەواوەتی ڕوخساری دنیای کۆنیان گۆڕی.

ئەو بۆشایی و دابڕانەی کە لە ماوەی هەزارەی سێهەمدا پەنجەی بە سەر «سیلکە»دا گرتبوو، لە هەزارەی دووهەمیشدا درێژەی کێشا و ژیان لەم شوێنەی جەرگەی بانووی ئێران تەنیا لە نیزیک بنەبانی هەزارەی دووهەمی پێشزاییندا دەستی پێکردەوە. ئێمە پێشتر باسی چارەنووسی «حەسار»ی باکووری ڕۆژهەڵاتمان کرد کە لە ماوەی نیوەی دووهەمی هەزارەی دووهەمدا ئاسەواری نەما؛ بەڵام«گیان» لە قۆڵی خۆرنشین، بە سەرچاوەیەکی بەنرخ دادەندرێ و دەروویەکمان سەبارەت بە ڕووداوەکانی ئەو سەردەمی بە ڕوودا دەکاتەوە. چینی سێهەمی گردی «گیان» کە وادیارە دەبێ درێژەی کولتووری سواڵینەی نەخشینی خۆماڵی بێ (ق ٢٥)، کۆمەڵێک سواڵینەی نوێی سەیری سێپێچکەی ناخۆماڵییانەی تێدا دۆزراوەتەوە. بە بڕوای ئێمە ئەمانە ناکرێ لە هەرێمێکی دووری وەکوو «چین»ەوە هاتبن. چوونی ئەم چەشنە دەفرانە بۆ خانە و لانەی کاسییەکان، هاوکاتە لەگەڵ چوونی مێرخاسانی هیندوئورووپایی بۆ

نێو ئەو هۆز و نەتەوانەی کە پێشتر باسمان کردن. تۆرەمەی میرانی میتانی لەگەڵ خزمانی نیزیکی خۆیان ڕێچکەیان بەست و لەسەر باڵی ئەو ناوچە بەرێژەوە بنەیان داکوتا کە دەتگوت کەمەی کەوانە و لە زاگرۆسەوە دەچوو بۆ ئاسیای بچووک و بە باکووری سووریادا تێدەپەڕی. دەبێ بۆ دۆزینەوەی سەرچاوەی ئەم دەفرە سەیر و تایبەتانە، باڵی خۆرنشین لە سووریا یان ئاسیای بچووک بکەونە بەر سەرنج و پشکنین؛ چونکە لەم ناوچانە ئەم چەشنە دەفرانە دیتراونەوە. واوێدەچێ کە لە چەند ناوچەیەکی زاگرۆس دەفری سێپێچکە باو بووە و بە قووڵی ڕیشەی داکوتاوە و زەمانێکی درێژخایەن خۆی پاراستووە. ئەوەی ڕاستی بێ لە گۆڕەکانی «لوڕستان»دا، وێڕای کۆمەڵێک کەلوپەلی مزقەڵایی (مەفرەق)، کە سەبارەتن بە هەزارەی یەکەمی پێشزایین، سواڵینەی ئاوا دۆزراونەوە.

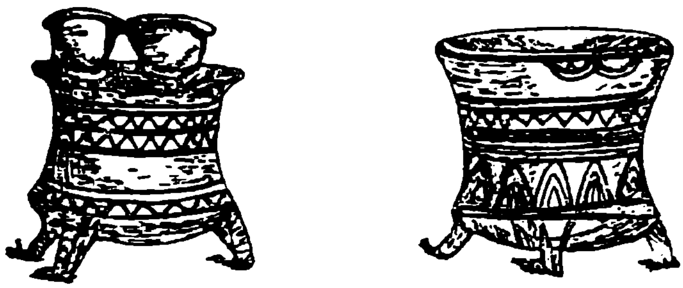

ق٢٥ـ گیان: دەفری سێپێچکە، سەر بە چینی سێهەم

لە چینی دووهەمی «گیان»دا، سواڵینەی بەرلە هاتنی ئێرانییەکان خۆی دەنوێنێ، بەڵام چەشنێک گەڕانەوەی تێدا بەدی دەکرێ بۆ سەر نەخشاندنی

دەسکاری هەورگەران بە دیمەنی بوونەوەران. وەکوو دیارە ئەم شێوازە لە سەردەمی چینی سێهەمی‌دا کوێر بۆتەوە. ئەم ڕازاندنەوەیە شێوازێکی تازەیە و مەودای دیار و لێکدابڕاو، وێڕای کۆمەڵێک هێڵ و خەت و کووزی هاوتەریب یان چوارخانە، دەستیان تێکگرتووە و لە نێوەڕاستەکانی هەزارەی دووهەمی پێش‌زایین‌دا هەتا ناوچە دوورەدەستەکان بڕەوی ئەستاندووە و تەنانەت گەیوەتە«فەلەستین»یش (ق ٢٦).

ق٢٦- گیان: دەفرێکی سواڵین، سەر بە چینی دووهەم

شان‌بەشانی ئەم دەفرانەی خۆماڵی، چەشنێکی دیکە بەدی دێ کە گڵێکی نەرم و برووقەداری بۆ دەشێلدرێ و بە کۆمەڵێک هێما و نیشانەی هەندەسی دەنەخشێندرێ. لەم کارەدا ڕەنگی ڕەشی تۆخ و جاری وایە هەڵپریواوی خۆنەگر خۆی دەنوێنێ. ئەم جۆرە هەورە ئەمڕۆ بە «کاڵای خابوور» ناسراوە و بۆ لای خۆرنشین هەتا مەڵبەندی دەریای ڕۆم [دەریای نێوەڕاست، دەریای سپی یان مەدیتەرانە] پەرەی ئەستاندووە. ئەم چینەی گردی «گیان» سەبارەتە بە سەردەمی هێرشی«هیکسۆس»ەکان و گیرانی بابل بە دەستی کاسییەکان؛ واتە ئەم دوو

بزووتنەوە و ڕاپەڕینەی کە ڕایەڵوپۆیان یەکتری گرت و جارێکی دیکە توانییان ببنە پردی نێوان دەریای مەدیتەرانە و زاگرۆس.

کاول و هەرەسەکانی چینی یەکەمی«گیان» کەوتۆتە ژێر کارتێکرانێکی یەکجار ئاڵۆز و شێواوی دەرەکی. بەبێ وەبەرچاو گرتنی هەلومەرجی بارودۆخی سیاسیی نەتەوە دراوسێیەکانی دانیشتووی خۆرهەڵات و خۆرنشینی زاگرۆس، ئاستەمە ئاڵوگۆڕەکانی هەورگەریی ئەو سەردەمە بکەوێتە بەر تاقیکرانەوە و توێژینەوە. وەکوو دیارە لەمێژینەترین سواڵینەکانی ئەم ڕۆژگارە، لەسەر شکڵ و شێوازی شەربەی ژیکەڵەی تۆزێک گووپن خۆیان دەنوێنن و بە دیمەنی بوونەوەران یان شێوەیەک حەسیری گرێچن نەخشێندراون (ق٢٧).

ق٢٧ـ گیان: شەربە، سەر بە چینی یەکەم

ئێمە دەزانین ئەم دەفرانە سەرچاوەیان دەگاتەوە کوێ و دیارە کە وینەیان لە هونەری «هووری» هەڵگرتۆتەوە. ئەم دەفرانە دەسکاری میتانییەکان بوون، کە پادشاکانیان لە سەدەکانی پازدە و چاردەی پێش‌زایین‌دا، بەرەو ڕۆژهەڵات پەرەیان بە قەڵەمڕەوی خۆیان دا و دەستیان بە سەر زاگرۆسی نیشتمانی «گووتییەکان»دا گرت. لەم دواییانەدا کۆمەڵێک گۆڕ لە«گیان» دۆزراونەوە کە دەفری لەم

شێوەیان تێدا بووە؛ بەڵام بۆ یەکەم جارە کە دەفرەکان ساکارن و هیچ شتێکیان لەسەر نەکێشراوەتەوە. ئێمە لەمێژە لێمان ڕوون بۆتەوە کە ئەم دەفر و گەواهێراتانە، وەکوو ئەوانەی بابلی سەردەمی بنەبانی دەسەڵاتی کاسییەکان دەچن، لە سەدەکانی سێزدە و دوازدەی پێش‌زایین‌دا.

واوێدەچێ کە لەم برگە زەمانییەدا، شەپۆلی هەڵکەوت و ڕووداوەکانی باڵی خۆرنشین، کە لە ماوەی چەند سەدەیەکدا باڵی ڕۆژهەڵاتی بانووی ئێرانیان خستبوویە ژێر باندۆری خۆیان، بنەیان براب‌ێ. بابل و ئاشوور کەوتنە نێو مەیدانی کێبەرکێ و ملانەیەکی درێژخایەن و ڕەنگە کێشەی نێوانیان، پەیوەندیی مابەینی زاگرۆس و دنیای خۆرنشینی هەڵبڕیبێ و شەپۆلی کولتووری خۆرهەڵاتی جێی گرتبێتەوە. یەکەم نیشانەی گۆڕان ئەوەیە کە لە «سیلکە» و «گیان» دەفری «ڕەش ـ بۆر» یان ڕەشی یەکدەست ساز کراوە، کە پێشتر نموونەی وەبەرچاو نەهاتووە. ئێمە بە سۆراغی ئەو دەفرانە دەزانین، چونکە زووتر لە هەزارەی سێهەم‌دا، ئەو کۆچەرانەی دروستیان دەکردن، وردەوردە لە «حەسار» بنەیان داکوتابوو. ئەم ڕەوتە کارێکی وای کرد هەتا دەفری نەخشین پاشەکشەی پێبکرێ و قۆناخی تازە لە باکووری ئێران پەرە بگرێ. ئەم کولتوورە بە زۆرەملی خۆی بە «سیلکە»دا دەکا و گۆڕستانی «ئەلف» تەنیا دیزە و گۆزەی ڕەش ـ بۆری لێوەدەرکەوتووە. لە «گیان» کەم‌وزۆر پاشماوەی سەردەمی ڕابردوو باڵادەستە، بەڵام دیسانیش بۆتەوە خاوەنی شکڵ و شێوازی دەفری تایبەت بە خۆی. وێدەچێ ئەو گریمانەیە وابێ کە پێی‌وایە دەفرە بەرباسەکان لەگەڵ تیرە و هۆزی دەرپەڕێندراوی باکوور و باکووری ڕۆژهەڵاتی، گەیشتوونە ئێران و ڕەنگە خاپووربوونی «حەسار»، پتر شیکەرەوەی بابەتەکە بێ. ئەم شریتە کێوانەی وەکوو کەوان پاڵیان ڕێکداوە، هەتا ئەو کاتی وەکوو قەڵغانێک

وابـوون لـە نێـوان خـەنیمانی بـانووی ئێـران و دنیـای بـاکوور و بـاکووری خۆرهەڵاتی‌دا؛ بەڵام ئـەوەی ڕاستی بێ لێرەوە بەرلـەوەی خـودی پـەلاماردەر سەروسۆراغی پەیدا بێ، تین و تـەوژمی کولتـووری دەست پێدەکا و وادیـارە شوێنەواری لە گۆڕستانی «ب»ی «سیێلکە»دا وەبەرچاو دێ. لە ڕاستی‌دا هـەر ماوەیەک دواتر، شەپۆلێکی نوێ بە کولتوورێکی تایبەت و فرەباش و داهێنەرانە، بـوو بـە جێگـرەوەی دەفـری ڕەش- بـۆر. ئـەوەی باسـی دەکـرێ کولتـووری گۆڕسـتانی «ب»ی «سـیێلکە»یـە کـە دەبـێ ئێمـە بابدەینـەوە سـەری و لەگـەڵ کولتووری گۆڕەکانی «شێوازی لوڕستان»ی لە «گیان» هاوشێوەیە. ماوەیەک لەمەوبەر جووتیارانی خەڵکی گوندی «خۆروین» کە ٨٠ کیلۆمیترێک کەوتۆتـە باڵی خۆرنشینی تاران و لە بەرپاڵی باشووری زنجیرە چیای ئەلبورزە، ئاڵقەی پێکەوە گرێدرانی ئـەم دوو کولتوورە دۆزرایەوە. ئـەم شتانەی ئێرە هـەر لـەو توخم و ماکەیەن کە لە گۆڕستانەکانی «ئەلف» و «ب»ی «سیێلکە»دا دیتراونەوە، بەڵام دەفرەکان - بێجگە لـە چـەند شاکووپەیەکی ناقۆڵا و ئـاسـایی - زۆربـەیان ڕەش- بۆرن. ئێرە لەچاو گۆڕستانی «ئەلف» ئاسنی زیاتر تێدا دۆزراوەتەوە کە زۆربەشی هـەر خشـڵە. کۆمـەڵێک ئەنگوستیلەی کەللەبـەرانی زۆر بـاو بـووە و لوولێنەیەکی بەرچاویش بەدی دەکرێ کە زۆر وێدەچێ تایبەتی نێو گۆڕان بێ.

ئەگەر بێتوو بمانهەوێ کە زنجیرەی دانەبڕاوی ئـەم قۆناخانـەمان بـۆ ڕوون ببێتەوە و بزانین لە کوێوە یەکتر دەگرنەوە، بێگومان پێویستە هەتا شوێنەوارە دۆزراوەکان بە سەر سێ قۆناخی جیاوازدا دابەش بکەین:

١- دەورووبـەری سـەدەی دوازدەهـەمی پێش‌زایـین، تیـرە و هۆزەکـانی گەڕانگەڕان، هێزێکی دەرەکی تینیان بۆ دێنێ و بەرەو خۆرنشـین و باشـووری

خۆرنشین پاڵیان پێوه‌ده‌نێ و ئه‌مانه ئاسه‌واره‌كانیان له گۆڕستانی كه‌ناراى «ئه‌لف»ی «سیێلكه»دا وه‌به‌رچاو دێ.

٢ـ له «خۆروین» تێكه‌ڵاوییه‌ك ده‌كه‌وێته نێوان شوێنه‌واره‌كانی گۆڕستانی كۆنی«ئه‌لف»ی سیێلكه و كولتوورێك كه ئه‌م له جێی خۆ هه‌ڵكه‌ندران و كۆڕه‌وه‌ی به‌دی هێناوه.

٣ـ گۆڕستانی كه‌ناراى «ب»ی سیێلكه نیشانده‌ری كولتووری ده‌سه‌ڵاتێكی تازه‌ی داسه‌پێندراوه كه ده‌بێته هۆی كۆمه‌ڵێك جووڵانه‌وه‌ی به‌ربڵاوی دوایین قۆناخه‌كانی هه‌زاره‌ی دووهه‌می بانووی ئێران. ئێمه له جه‌نگه‌ی دۆزینه‌وه‌ی گۆڕستانی «ب»دا، ده‌رفه‌تی ئه‌وه‌مان هه‌بوو كه بۆچوونه‌كه‌ی خۆمان سوور بكه‌ینه‌وه. به‌پێی ئه‌م بۆچوونه، ئه‌و كولتووره باس كراوه سه‌باره‌ته به یه‌كه‌مین تیره و هۆزه‌كانی ئێرانی كه ده‌وروبه‌ری ساڵی ١٠٠٠ی پێش‌زایین، گه‌یشتوونه باڵی خۆرنشینی بانووی ئێران.

داهاتنی چاخی مه‌فره‌ق (مزقه‌ڵایی) كه له ئێراندا هاوكاتی ساڵی ٢٠٠٠ی پێش‌زایینه، وادیاره ئاڵوگۆڕێكی ئه‌وتۆی له بواری ئابووریی ئه‌م سه‌رزه‌مینه‌دا به‌دی نه‌هێناوه. ئه‌مه ڕاسته كه كۆمه‌ڵێك ناوه‌ندی گونده‌كیی سه‌باره‌ت به كلكه‌ی چاخی كوچك به‌دی هاتن و په‌ره‌یان گرت، به‌ڵام هه‌رگیز نه‌گه‌یشتنه پای شاره به‌رچاوه‌كانی خۆراوا. باری ئابووریی ئه‌م جێگایانه له‌چاو شاره گه‌وره‌كانی بابل، ئاسیای بچووك و میسر به دواكه‌وتوو داده‌ندرێ؛ هه‌ڵبه‌ت عیلام جیاواز و ناوازه‌یه و وێده‌چێ كه زۆر به‌وردی له‌گه‌ڵ دووچۆمانی دراوسێی ئاشتیی پاراستبێ. بێ‌گومان بارودۆخی بانووی ئێران و شێوه‌ی په‌یوه‌ندییه‌كانی نێوخۆ، به هۆكاری پله دووی كاروباره‌كانی ئه‌وده‌م داده‌ندرێ. ئه‌وه‌ی ڕاستی بێ كه‌مبوونی ئاو گرێی وه‌به‌ر كاری كشت‌وكاڵ دێنا و چۆنیه‌تی كه‌ش‌وهه‌وا و

هەلومەرجی هەرێمایەتی، پتر ژیانێکی کۆچەرانە و نیمچەکۆچەرانەیان دادەسەپاند و دەکەوتنە پلەی یەکەم؛ بەڵام لە درێژاییی هەزارەی دووهەمی پێشزایینیدا، ئێران لەچاو پێشوو هێندە ناکەوێتە دەرەوەی جەغزی دنیای ژیارمەندی سەردەمی خۆی. لەم چەرخوخولەدا، لە سایەی کانگا دەوڵەمەندەکانی خۆیەوە پێ دنێتە مەیدانی ئابووریی جیهانی و لە ئاستێکی بەربڵاودا دەبێتە هۆی گەشەی کوتوپڕی ئابووریی شارەکی لە مەڵبەندەکانی خۆرنشین. هەڵبەت ئەوەی ڕاستی بێ ئابووری بازرگانی گەشەیەکی ئەوتۆ ناکا و ئاڵوویری کاڵا هەر لە قۆناخەکانی سەرەتاییدا چەق دەبەستێ. بازرگانانی دەوڵەمەند کە دەبوو بە ناوچەی بێتەناهی و کەسبەکەسدا تێپەڕن، سەرمایەی خۆیان ناخەنە مەترسی و وای بە چاک و بەرژەوەند دەزانن کە ئەوەی هەیانە لەگەڵ پادشایان، پیاوماقووڵان و پێشەوایانی دینی بیخەنە گەڕ و ئاوا قازانجێکی قورس کۆ بکەنەوە. لەم ڕەوتەدا بازرگانان دەبوونە ورکەخۆری دین و حکوومەت. هەروەها لەم سەردەمەدا کۆمەڵێک پیاوی کۆنەکڕ دەخولانەوە و ئاسنەواڵەیان کۆدەکردەوە و دەیانتواندەوە و وەکوو ئاسنگەر ملیان لە کار دەنا. تاقمێک لە شارەزایان و پسپۆڕان لەبەر گوێزەگوێزیان بۆ ئێروئەوێ، دەسکاری خۆیان لەو ناوچە و مەڵبەندانەدا بڵاو دەکردەوە کە پێشتر هەرگیز نەیانتوانیبوو دەستیان پێی ڕابگا.

تێکەڵ کردنی مز و قەڵایی و داهێنانی کانزای «مزقەڵایی»، گەشەی بە شێوەی سازکردنی کەلوپەلی کانزایی دا و داوای دابینی کەرەسەی خاو برووزی ئەستاند. لێرەدا ئێران بە خۆی و کانگا و پاشەکەوتی دەوڵەمەندەوە، وەکوو یەکێک لە گرینگترین بەرهەمهێنەرانی مز، قەڵایی، قورقوشم، دار و بەردی خانووبەران، دەچێتە ڕیزەی گەلانی ژیارمەند. جاران کە مشتەرییەکانی هەر

دراوسێیانی باڵی خۆرنشین بوون، وای لێهات کە ڕۆژبەڕۆژ مشتەریی تازەی لە دوورەدەستانەوە بۆ پەیدابوو. هیند بێئەوەی بتوانێ جێی بابل بگریتەوە، دەبێتە یەکێک لە گەورەترین کڕیارانی بەرهەمی کانگاکانی ئێران. هاوکات لەگەڵ گەشە و پەرەی پەیوەندییەکانی بازرگانی، کاروانەکانیش پتر دەبوون و خەڵک زیاتر لە پێشوو دەچوونە دوورەدەستان. پەرەپێدانی پەیوەندیی سیاسی، بۆ وێنە لەگەڵ حکوومەتی میتانی، سەنگبایی و ناوبانگی بانووی ئێران پێهەڵدەبا و ڕێگای پەلهاویشتنی بۆ لای ڕۆژهەڵات و ئەوبەری زاگرۆس خۆش دەکا. یەکێک لە دیاردە بەرچاوەکانی پەیوەندیی ئێران لەگەڵ باڵی ڕۆژاوا، ئەم ئاڵوگۆڕانەن کە لە هەزارەی دووهەمی پێشزاییندا بە سەر هەورگەریی ئەم سەرزەوییەدا دێن و بە نیشانەی پەیوەندێکی نەپساوەی نیزیکی بانووی ئێران لەگەڵ فەرهەنگ و شارستانییەتی ئەو هەرێمە دادەندرێ. ئێستا کاتی ئەوە هاتووە کە ئێران بێتە دەنگ و بڵێ توانیویەتی لە ئابووریی ئاسیای خۆرنشیندا خاوەنی پلە و پێگە بێ. باڵادەستبوونی سیاسیی ئێران، کە پتر لە پێنج سەدەی هەزارەی دووهەمی پێشزایین دەگریتەوە و سێبەری دەخاتە سەر هەرێمێکی ژیارمەندی وەکوو بابل، دەبێ هەر لە چوارچێوەی ئەم ئاڵوگۆڕەی بواری ئابووریدا لێکبدرێتەوە.

***

بەشی ٢

هاتنی ئێرانییەکان

کۆچی مادەکان و پارسەکان

لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێشزاییندا، دوو ڕووداوی یەکجار گرینگ کە هیچ پەیوەندییەکیان پێکەوە نەبوو، مۆرکی خۆیان هاویشتە سەر مێژووی هۆز و نەتەوەکانی ئاسیای خۆرنشین. ڕووداوەکان بریتی بوون لە کۆچی بە کۆمەڵی هیندوئورووپایییەکان و برەوی کارپێکرانی ئاسن. ئەگەرچی ئەم دوو هەڵکەوتە دەکەونە برگەیەکی هاوکاتەوە، بەڵام ناکرێ هەڵکەوتی دووهەم بە ئاکامی هەڵکەوتی یەکەم لێکبدرێتەوە. هاتنی هیندوئورووپایییەکان وێدەچێ کە بە زۆر باراندا هاوشێوەی هرووژمی پێشوویان بێ و ڕەنگە هەر بەو ناوچانەدا تێپەڕیبن. هەروەک چۆن بناغەدانەرانی پادشایەتیی هیتی لە بنەبانی هەزارەی سێهەمی پێشزاییندا، سەرتاسەری «باڵکان» و «بۆسفۆر»یان بڕی و گەیشتنە ئاسیای بچووک، ئاواش تیرە و هۆزەکانی دانیشتووی تراس (تراکییە) و «فەریجییە»ش، دەوروبەری ساڵی ١٢٠٠ی پ.ز. لە ژێر تەوژمی

شالاوی«ئیللیرییەکان»دا[١] خۆیان گەیاندە ئاسیای بچووک؛ «دورگەکان دڵیان لە خێڵەوە هات و ڕشانەوە و بەجارێک دانیشتووانی خۆیان لە دەم دەرپەڕی.» لەم سەروبەند و هاتوباتەدا فەریجییەکان، ئەرمەنەکان، تراکییەکان، میسییەکان[٢] و هۆز و خێڵاتی باڵکان هەڵیانکوتایە سەر پادشایەتیی هیتی و تۆزیان لێ بە با کرد و لەم کارەساتەدا تەڕ و ویشکیان پێکەوە سووتاند و دەستیان لە دۆست و دوژمن نەپاراست. شەپۆلی ئەم هرووژمە فەلەستینییەکانیشی گرتەوە کە لەو هەرێمەی ئێستایان بنەیان داکوتا و ناوی هۆزی خۆیان لەسەر ئەو شوێنە دانا. هێز و قۆشەنی پەلاماردەران، واتە «هۆزە دەریاوانەکان» بە خۆیان و سوارەی شەڕکەر و کۆمەڵێکی بەرچاو عارەبانەسوار و پاڵپشتیی پەل و پۆلی گەمێیان کە شانبەشانیان دەریایان دەبڕی، لە سووریا و فەلەستینەوە تێپەڕین و لە پشت دەروازەکانی میسر قوتبوونەوە. لەوێ تەنیا بەرەنگاربوونەوەی ئازایانە و چالاکانەی «ڕامسێس»ی سێهەم توانی وڵاتەکەی لە چارەڕەشی ڕزگار بکا. هۆزە بەهێز و گەنجەکانی پەلاماردەر، کاتێک لە میسر بەرپەرچ درانەوە، هەڵمەتیان بردە سەر سووریا و ئاسیای بچووک. لە ئاسیای بچووک دوو حکوومەتیان دامەزراند کە بریتی بوون لە پادشایەتیی فەریجی(فەریژی) لە خۆرنشین و پادشایەتیی «مووشکی» لە خۆرهەڵات. لە باڵی خۆرنشین چەند میرنشینێک دامەزران، بۆ نموونە لە حەلەب، حەما، کارکێمیش[٣] و مەلەتییە.

ئێران، ئەو خاک و سەرزەمینەی کە ئێرانییەکان لە دەسپێکی هەزارەی یەکەمی پێشزاییندا لێی وەژوور کەوتن، ئەم جارەیان جیاواز لە هەزار ساڵ

١ـ ئیللیرییەکان دەبنە چیانشینانی باڵکان لە درێژەی دەریای ئادریاتیکدا.ب.

٢ـ جەماوەری دانیشتووی سەرزەمینی کۆنی هەڵکەوتووی باکووری خۆرنشینی ئاسیای بچووک کە شاری ئەفسانەییی ترۆوا بەشێکە لەوی.ب.

٣ـ لە وەرگێڕانی ئینگلیسیدا کراوەتە «کەرخی میسان».م.

لێرەوبەر کە هرووژمیان بۆ هێنا، کەوتە ژێر کارتێکران. وادیارە ئەم جاریش داگیرکەران هەر ئەو دوو ڕێ و ڕەوگەی پێشوویان بڕی و بە «قەفقاز» و «ئەوبەرڕووبار»دا تێپەڕین و بە کۆمەڵی چڕوپڕ و بێنێوبڕ، گەیشتنە جێ. وەکوو ئاشکرایە لەم سەردەمەدا نەکەوتنە بەر گوڕمی شەپۆلی توانەوە لە نێو جەماوەری خۆجێیی ئاسیایی‌دا. ئەوان چەشنی میتانییەکان، هوورییەکان و کاسییەکان هەپروون بە هەپروون نەبوون، کە تەنیا ورکەوپرکەیەکی دین و زمانیان لە پاش بەجێبمێنێ. ئێرانی بە جووڵانەوەیەکی نەرم و پێدزکانە لە ماوەی سەدان ساڵدا سەرەنجام تەواو پنجیان دادەکوتن و دەبنە مەزن و دەمڕاستی ئەم خاکە و خۆیان لە گرتنی دنیا خۆش دەکەن.

لقی خۆرهەڵاتیی ئەو ئێرانییانەی کە لە ئەوبەرڕووبارەوە هاتبوون، نەیتوانی بگاتە باشووری هیندوکوش و پێیدا بڵاو ببێتەوە، چونکە سەرانسەری ناوچەی ڕۆخج (ئاراخۆزی) و پەنجاب، پێشتر کەوتبوویە دەست خزمانی ئاریایی یان بە واتایەکی تر هیندووەکانی داهاتوو. وەکوو دیارە ئەوان لە سەردەمی کۆڕەوی پێشووی هیندوئورووپایی‌یەکان لەو شوێنە دامەزرابوون؛ جا هەر بۆیە کۆچەرانی تازە ناچار بوون ملی ڕێگای خۆرنشین بەرەو بانووی ئێران بگرنەبەر کە لە بەلخەوە ڕوو دەکاتە جەرگەی ئێران. ئەم بەشەی خاکی ئێران هێندەی هیند سەرنجی ڕانەدەکێشا و چەند بستێکی زەوی‌وزاری نەبێ، ئەوی دیکەی بە کەلکی کشتوکاڵ نەدەهات. ئێرانییەکان هەرگیز ئامانجی داگیرکردنەوەی ڕۆخجیان وەلا نەنا. شەڕی سەخت و درێژخایەن بەزینی هۆزی «ڤێدایی» لێکەوتەوە و هەرێمەکە وەسەر خاکی ئێران گەڕا.

شەپۆلی بەربڵاوی کۆچ و کۆڕەوی هیندوئورووپایی‌یەکان بۆ ئاسیا، واتە کۆچانی تراکییەیی ـ فەریجییەکان بۆ ئاسیای بچووک و هاتنی ئێرانییەکان بۆ

بانووی ئێران، پەیوەست بووە بە گوێزەگوێزی بە لێشاوی هۆزە داگیرکەرەکانی باشوور و خۆرنشینی ئورووپا لەو سەردەمەدا. کێلتییەکان و ئیتالیایی‌یە سەرپانەکان، وەکوو هیندوئورووپایی‌یەکانی نێو ئێران، بوونە جێگرەوەی سەردرێژانی خۆماڵی. ماوەیەکی کەم بەرلە دەرکەوتنی ئێرانییەکان، شارستانییەتی سەردەمی مینۆئین[1] بە لافاوی هێرشی سەرپانەکان تەفروتونا بوو. دەوروبەری ساڵی هەزاری پێش‌زایین، سەرپانەکان پەلاماری ئینگلستانی نیشتمانی سەردرێژەکانیان دا و گرتیان. هێرشبەران پەرەیان بە چەند شێوەزارێکی هیندوئورووپایی دا، هەروەک چۆن ئێرانییەکانیش شێوەزاری خۆیان هێنا و سەپاندیان. لێرەدا مەبەستێک دێتە ئاراوە کە جێی بایخە. ئەگەر بێتوو خزمایەتیی نیزیکی نێوان شێوەزارکانی ئیتالیایی و کێلتی ڕێ بدا کە ئۆباڵ لەسەر بوونی کۆمەڵێکی ڕەگەزی و تەنانەت سیاسیش بکێشین لە سەردەمی کۆنی باب و باپیرانیان‌دا، بەگوێرەی تێگەیشتنی توێژەران پەیوەندێکی زمانی هەیە لە نێوان هیندوئێرانی و ئیتالیایی و کێلتی (سێلتی)دا. هەروەها توێژەران لایان وایە کە پارسیی کۆن لەگەڵ زمانی سلاڤییەکانی باڵت خزمە و ئەم بابەتە گریمانەی ئەوەی ساز کردووە کە باب‌وکاڵی ئێرانییەکان دراوسێی سلاڤییەکان بوون. بە بڕوای توێژەران ئۆسیتەکانی ئێستا، ئالقە و گەوی پێکەوە گرێدرانی نێوان سلاڤییەکان و ئێرانییەکان بوون.

ئەو دەشتەکی و بیابانگەردانەی کە هرووژمیان کردە ئورووپا، لە ڕاستی‌دا وەکوو ئێرانییەکان ئاژەڵدار بوون و هێندێکیشیان لە کشت‌وکاڵ دەزانی. ئەم

١ـ مینۆئین سەردەمێکی بەرلە مێژووییە و بریتییە لە سێ بەش: مینۆئینی کۆن. مینۆئینی نێوەڕاست و مینۆئینی نوێ. ناوی سەردەمەکە دەدرێتە پاڵ یەکێک لە ئوستوورەکانی یۆنانی بە ناوی «مینۆس» کە شارستانییەتەکەی لە دورگەکانی مەدیتەرانە و بەتایبەت لە «کریت» گەشەی کردووە.ب.

جەماوەرە چاکیان لە ڕاهێنان و بەخێوکردنی ئەسپ دەزانی و هێزی سوارە و عارەبانە سواریان دەستەبەری سەرکەوتنی ئازایانەیان بوون. گۆڕەکانیان وەکوو گۆڕستانە کۆنەکانی ئێرانی، میچیان بە کوورەبان هاتبۆوە و وێنەیان لە خانووبەرەکانی «نۆردیک» هەڵگیرابۆوە. ڕەنگە ئەم کارە ڕەنگدانەوەی هەمان ڕوانگەیە بێ کە گۆڕەکانی «ئیترووریا»ی[1] سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش‌زایینی وەکوو خانووبەرە لە ڕووی ساز کراوە. ئەم نۆردیکانەش چەشنی ئێرانییەکان بەرەبەرە هەنگاویان دەنا و جووڵانەوەی پڕبەر و سێبەریان توانی ئاڵوگۆڕێکی قووڵ و بنەڕەتی بە سەر ئورووپا بێنێ.

ئەوەی بوو بە بەرگێڕەوەی پێشکەوتی ئێرانییەکان، شاخ و کێوی هاوتەریبی زنجیرە چیای زاگرۆس نەبوو، ئەگەرچی وەکوو شوورەیەکی قایم و پتەو، ڕێی دەرچوونیان پڕ بوو لە گرێ‌کوێرە. لە باڵی خۆرنشین شریتەیەک حکوومەتی لەمێژین و خاوەن کولتووری سەدان ساڵە – ئەگەر نەڵێین هەزاران ساڵە ـ وەکوو بەرزەدیوارێک پەرەی ژیارمەندانەیان ئەستاندبوو. خێڵات و هۆزانی ئێرانی کە شان‌بەشانی کەل و کەلەکە و لابەلای زاگرۆس‌دا بەرەو باشووری ڕۆژهەڵات دەیانئاژاوت، لە باشوورەوە بەرەو باکوور تووشیان هاتن کە بریتی بوون لە: عیلام کە سووزیان (شووش) و ناوچەکانی نێوپەڕی دەگرتەوە؛ دووچۆمان کە لە باکووری بابل سنووری هاوبەشی هەبوو لەگەڵ ئاشوور و سەرەنجام هێندێک دوورتر بۆ لای باکوور و باکووری ڕۆژهەڵات بە شانی «گۆلی وان»دا، یانی ئەو شوێنەی کە زاگرۆس لە چیاکانی قەفقازدا

١ـ ئیترووریا یان ئیترووری، ناوچەیەکە لە ئیتالیا. ئیترووسکەکانی بە ڕەگەز هیندوئورووپایی کە لە ئاسیای بچووکەوە هاتبوون، لەوێ نیشتەجێ ببوون. ب.

دادەکووژێ و دەبێتە نیشتمانی حکوومەتی ساوای ئوورارتوو (ئارارات) کە ١٤٠٠ ساڵ دواتر بناغەی پادشایەتیی ئەرمەنستانی دامەزراند.

لەو سەردەمەدا ئێرانی ئەوەندەیان هێز و بڕشت نەبوو کە بتوانن ئەم لەمپەرە بشکێنن. لە ماوەی چوار سەدەی داهاتوودا، ئەوان توانییان نەتەوەی ڕەسەن و خۆماڵی بتوێننەوە و شارستانییەتی تایبەتی خۆیان سەقامگیر بکەن. ئەم شارستانییەتە لەسەر تەوەرەی کولتووری حکوومەتانی دراوسێی کە ڕێگای چوون بەرەو باڵی خۆراوایان لێ گرتبوو، بەڵام هەمیشەش بە نەیاری دانەدەندران، بە خۆیدا هات و پەلی داکوتا. داگیرکەران لە دۆڵەکانی زاگرۆسدا نیشتەجێ بوون و گەڵاڵەیەکیان بۆ ژیانی سیاسی، کولتووری و هەتا ئەندازەیەکیش دینیی خۆیان دارشت کە شارستانییەتە باسکراوەکانی پێشوو بۆیان ئامادە کردبوون؛ بەڵام دواتر هەر خۆیان ئەم شارستانییەتانەیان تواندنەوە.

نیوەی یەکەمی هەزارەی یەکەمی پ.ز. لە مێژووی مرۆڤدا بە خاڵێکی وەرچەرخان دادەندرێ. ناوەند و مەکۆی «سیاسەتی جیهانی» لەم سەردەمەدا، جێگۆڕکە و گوێزەوە دەکا و بەرەو باکووری ناسازگار و بێڕێژەو هەڵدەکشێ و لەم ڕەوتەدا شەڕ و ملانەی بوون بە هێزێکی جیهانی ڕەنگ دەداتەوە. وەکوو دیارە شارستانییەتە پڕشنگدارەکانی پێدەشتە خۆشکەشوهەوا و بەرپێژەوەکانی دەرەی «نیل»ی نیشتمانی میسرییەکان یان دەشتە بەربڵاوەکانی پاراو بە ئاوی دیجلە و فورات کە مەوتەنی «سۆمێری ـ سامییەکان» بوون، پێشتر ئەم قۆناخەیان بڕیبوو. لەم زۆرانبازییەدا سێ خەنیم خۆیان دەنوێنن: ئاشوورییانی سامیڕەگەز کە خاوەنی پادشایەتی و حکوومەتێکی بەربڵاون؛ ئوورارتوو، پادشایەتییەکی بەهێزی ڕەسەنی ئاسیایی و ڕقەبەری چڕ و سەختی

ئاشوورییەکان کە جاری واشە بەزاندوویانن؛ سەرەنجام ئارییاییەکان یانی ئێرانییەکان کە پاش تێکهەڵچوونی دژوار و درێژخایەن، توانییان بە سەر هەردک خەنیمی خۆیاندا زاڵ بن و بە خەنیمەت و دەسکەوتەکانیان یەکەمین ئیمپراتۆریی جیهانییان دامەزراند.

دیاری کردنی هۆکاری ئەم بزووتنەوە بەربڵاوانەی هۆزەکانی هیندوئوروپایی کە لە بەشی هەرە زۆری دنیای ئووراسیدا[1] نواندوویانە هێندە سووک و ساکار نییە. توێژەران وای بۆ دەچن کە زەوروزوویی یەکجار زۆری مێگەل و گاران و ڕەوەی ئەسپ و بارەبەران، ئاژەڵدارانی ناچار کردوون هەتا بە شوێن دۆزینەوەی لەوەڕگەی تازەدا، تۆتەکە نەگرن و بخولێنەوە. ئەم ڕەوتە کە بوو بە هۆی تێداچوونی نێوەنێوەی گیاجارەکانی ئووراسیش، ڕەنگە تینی بۆ هێنابن تا بۆ چارەسەری گرفتەکەیان بە دوای جێگای زەمەند و زەنوێری خۆشلەوەڕدا بگەڕێن. ئەم سوارە شەڕکەرانەی خەنیمی هۆزانی نیشتەجێ، پیاوی کارامە و شارەزا و بەئەزموونی تێکهەڵچوونان بوون و لە سایەسەری ئازایەتی خۆیانەوە توانییان پەرە بە کولتووریان بدەن. جووڵانەوە و کۆڕەویان سەدان ساڵی درێژە کێشا و سەرەنجام سەرکەوتووان و بەزیوان وا تێکەڵ بوون کە لە یەکتری نەناسرانەوە و شوێنەواری توخمە و ماکەیان بزر بوو.

لێرەدا گرێ و گرفتی وەرگرتنی ئیزنی مانەوە و نیشتەجێبوون، بەو شێوەیەی کە لە کلکەی سەدەی چوارەمی زایینیدا حکوومەتی ڕۆم بۆ «بەربەر»ەکانی کردە باو، لە ئارادا نییە. سوارانی شەڕکەری ئێرانی بە خۆیان و ژن و منداڵ و سامانی ئاژەڵەوە تێرژان و هەلی لێکدابرانی بەرچاوی هەرێمەکەیان قۆزتەوە کە چەندین حکوومەتی بچووکی تێدا بەدی هاتبوو.

١ـ ناوێک کە جاری وایە دەدرێتە پاڵ دوو کیشوەری ئاسیا و ئوورووپا.م.

زۆربەی سەرۆک خێڵەکان وێڕای سوارەکانیان سەریان وەبەر میرانی خۆجێیی دێنا و دەبوونە پیاویان. چەکدارانی شمشێروەشێنی بەکرێگیراو بەرەبەرە جێی مەزن و ماقووڵانیان دەگرتەوە هەتا ڕۆژایەک ببنە جێگرەوەی ئەو میرانەی ببوونە خزمەتکاریان. بەم شێوەیە میرنشینە بچووکەکان، کە زۆربەیان لە شارێک و باغ و باغات و زەویوزاری دەوروبەری تێنەدەپەڕین، کەوتنە چنگ کۆچەرانی تازەهاتوو. لە ماوەی چەند سەدەیەکی بێنێوبڕدا، بەرەبەرە ڕەوتی جێگرتنەوە گەیشتە سەرەنجام و بە شێوەیەکی جیاواز ئێروئەوێی بانووی ئێرانی گرتەوە و دانیشتووانی خۆماڵی ڕۆژبەڕۆژ ناچار بوون کە پتر خانە و لانەی خۆیان بۆ قۆشەنی پەلاماردەر بەجێبهێڵن. جارێ بۆمان ناگونجێ کە مێژووی ئەم پەلوپۆ هاویشتنە بنووسینەوە، چونکە سەرچاوەکان زۆر کەم و پرشوبڵاون. ساڵنامەکانی ئاشووری، تاقانە بەڵگەی نووسراوی بەجێماون، بەڵام ناسینەوە و بەراوردی ناوی پادشایان، میران، شارەکان و ناوچەکان ئەوەندە دژوارە و یەکلایی نابێتەوە کە بێدەنگەی لێ بکەین باشترە؛ ئەگەرچی وێدەچێ ڕووداوێکی وەکوو کێشەی نێوان ڕۆم و «بەربەر»ەکان قەومابێ، بەم جیاوازییەوە کە لێرە لەبری ڕووباری «ڕاین» و «دانووب»، لەمپەری چیا ببوونە بەرگێڕەوەی لێشاوی پەلاماری بێبەرگێڕەوەی هۆزەکان بۆ نێو جیهانی ژیارمەند. لەوێ ڕۆم یەکگرتوو بوو، لێرە شارستانییەتەکان بەربڵاو. بەپێی ئەو قسانەی کران، زۆر بێگرێ تانوپۆ و پێکهاتەی کولتووری ئێران وەبەرچاو دێ و هەستی پێدەکرێ.

ماوەیەکی کەمە کە ئێمە لێکۆڵینەوەمان سەبارەت بە شارستانییەتی ئەم شەرکەرانە، بەتایبەت شارستانییەتی خێڵەکی دەست پێکردووە کە باڵی بە سەر ئاوەدانیی کاشان کێشاوە و ئێستا دەمانهەوێ قسەی لێ بکەین. لە سەر گردی

دەسکردی سیێلکە کە باسی شوێنەوارەکانیمان کرد، هێرشبەران هەر دەگەنێ، لەڕێوە قەڵاتێکی شکۆمەند و پتەو ساز دەکەن و گەڕەک و خانووبەران دەخەنە داوێنی و بە شوورە و کڵاوقووچان دەورەی دەدەن (ق ٢٨).

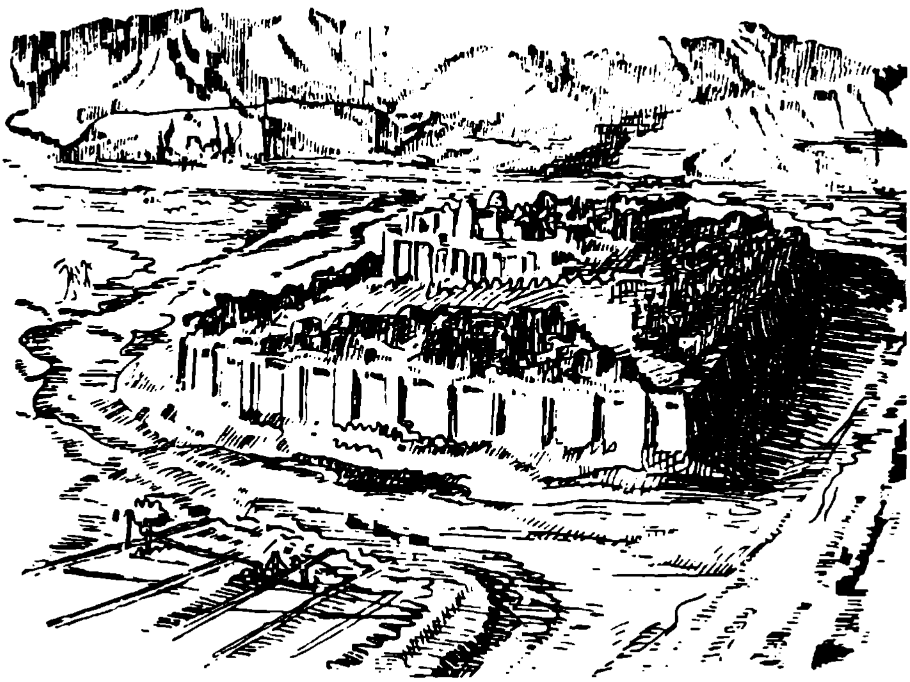

ق٢٨- شاری سیێلکە: کەلاَلەیەک کە بە خەیاڵ داڕێژراوەتەوە.

لەوێ گۆڕانێکی بەرچاو لە شێوازی ناشتنی مردووان‌دا بەدی دێ کە دەبێ بە نیشانەی جێگیربوونی هۆز و ڕەگەزی تازە و دەرپەڕاندنی ئەوانی پێشوو دابندرێ. تازە مردوو لە ژووری ماڵەکان‌دا نەدەنێژران. گۆڕستان چەند سەت گەزێک لە ئاوەدانی دوور خرایەوە کە پێیان دەگوت «شاری مردووان».

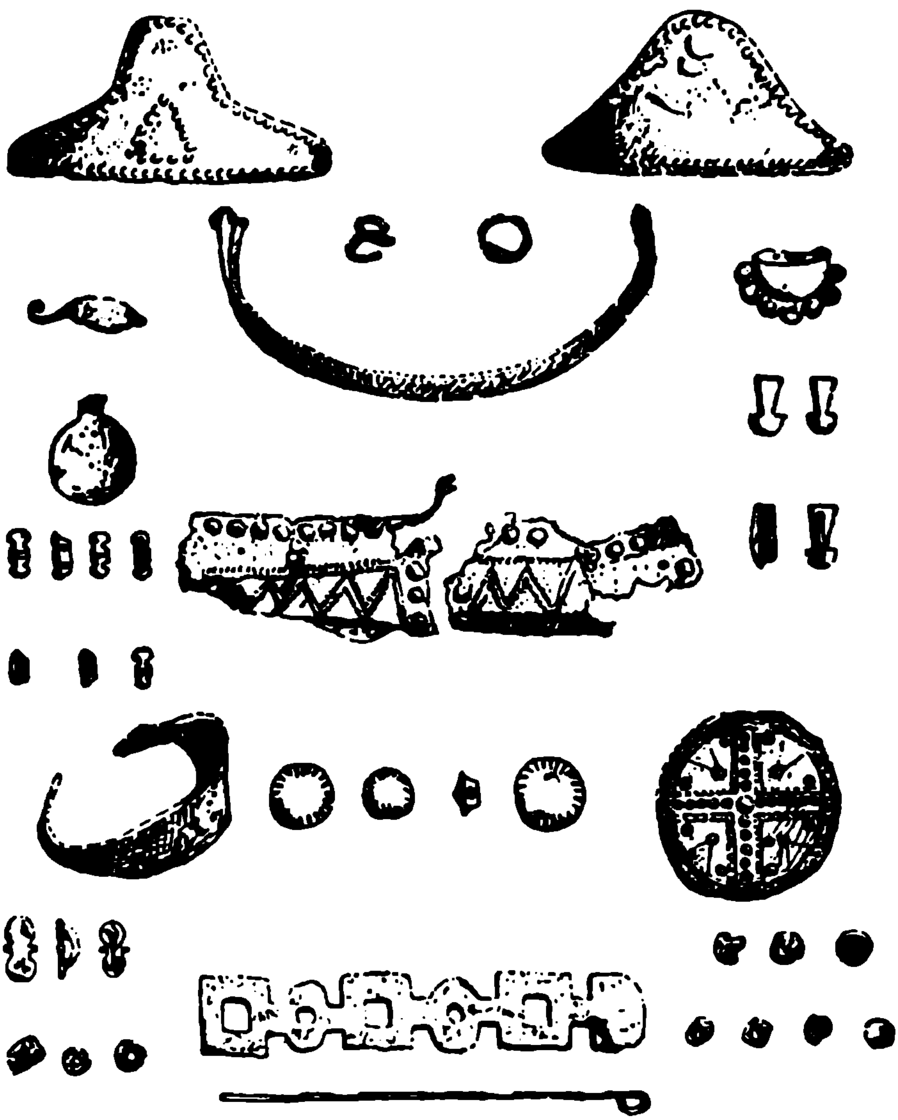

ق٢٩ـ سێلکە: کۆمەڵێک خشڵی زێوین و مزقەڵایی، سەر بە گۆڕستانی«ب»

مردوویان هەروەکوو پێشوو بە کەڵوپەلەوە دەناشت، کە جاری وایە لە هێندێک گۆڕاندا ژمارەیان دەگاتە سەتیش (و٦). وەکوو دەرکەوتووە دەبێ هەموو

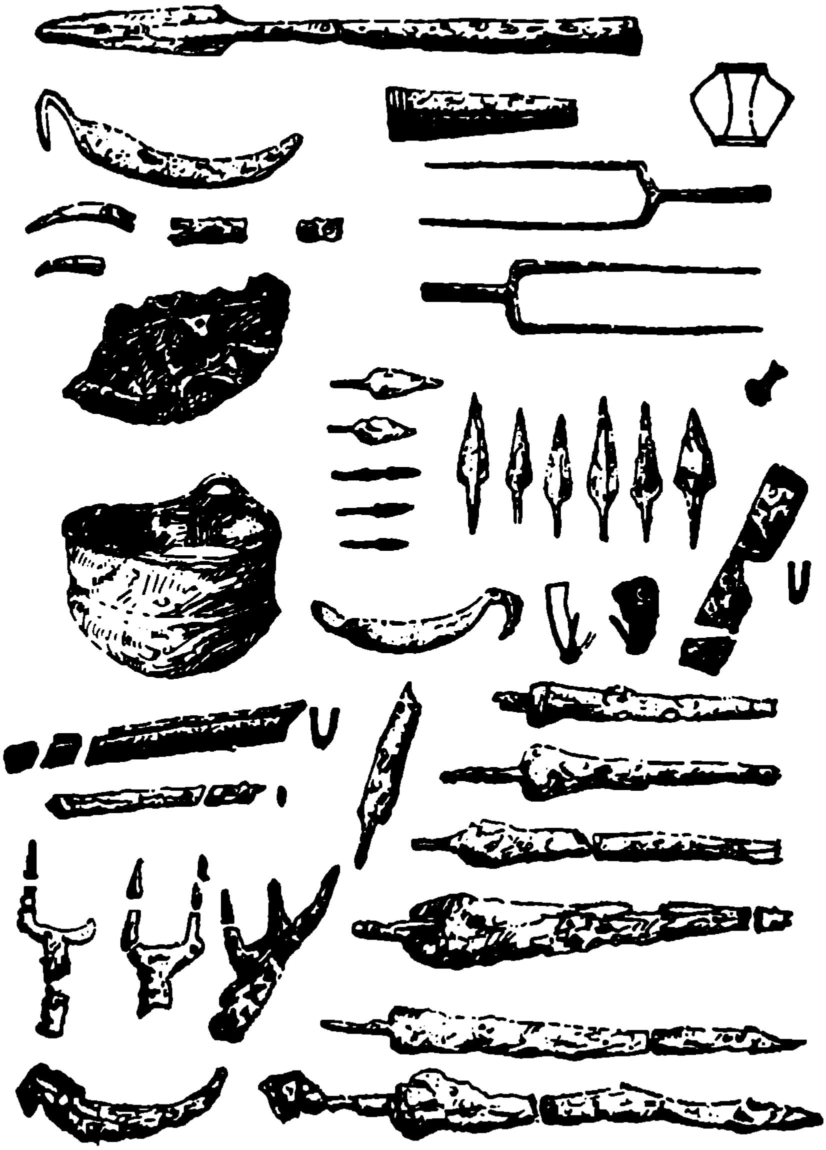

ق٣٠ـ سێلکە: چەک و ئامرازی مزقەڵایی و ئاسنین، سەر بە گۆڕستانی«ب»

مردوویەک کڵاوێکی چەرمی ڕازاوە بە پەرەنگ و پووڵەکەی زێوینی کرابێتە سەری، کە چەرمەکە بۆتەوە خۆڵ و تێداچووە و هەر ئەو زێوانە ماون. بڕ و

جۆری خشڵی زێوین و مزقەڵایی زۆر و بەرچاون و بریتین لە: دەرزیلە کە وێنەی سەرەکانیان لەسەر بیچمی بوونەوەران ساز کراون و دڵخوازی جەماوەری نۆردیکی بوون و شێوازێکی هەرە چاکیان تێدا ڕەچاو کراوە. پاشان دەگاتە دەسبەند، گوارە، ئەنگوستیلە، گوڵەسەر و ئاغزوونە و قولاپی کەمەرە کە بۆ ژن و پیاوان بووە. خرخاڵ پتر لە مزقەڵایی و جاری واشە لە ئاسن دادەڕێژرا (ق ٢٩). هەر چەشنە چەکێکی وەکوو شمشێر، خەنجەر، مەتاڵ و نووکەتیر لە ئاسن یان مزقەڵایی ساز دەکران (ق٣٠).

گۆڕی هەرکام لە سوارانی شەڕکەر، کۆمەڵێک خرینگە و پرینگەی مزقەڵایی و ئاسنی وەکوو لغاو و سەرکەللە و سینەڕێزی ئەسپی تێدا وەبەرچاو دێ (ق٣١). بە مەبەستی دابینی خۆراکی مردوو مەنجەڵی گەورەی هەنگڵەداری مزقەڵایی و چەنگاڵ یان شیشی دوولکەی مزقەڵایی و ئاسنینی گۆشت برژاندن دەخرانە گۆڕەکانەوە. ئەم مەنجەڵانەی باسیان کرا لە نێو «سیت»ەکان چێشتیان تێدا ساز دەکرا.

ئەوەی ڕاستی بێ بەشی هەرە زۆری دەفرەکان بریتی بوون لە دەفری سواڵینەی نەخشین یان یەکڕەنگی ڕەش- بۆر، سوور و خورمایی کاڵ کە لە ماڵان کەلکیان لێوەردەگیرا یان تایبەتی ڕێوڕەسمان بوون. لە ڕووی ئەم دەسکارانەوە دەردەکەوێ کە کارگەی هەورگەری بە شێوەیەکی بەربڵاو کاریان تێدا کراوە. ئەوەی یەکجار سرنج ڕادەکێشێ گۆزەڵەیەکی لوولە درێژە و لەوە ناسکترە کە هەمیشە کاری پێکرابێ و ڕەنگە تایبەتی هەڵپرژاندنی شلاوکێکی پیرۆز بێ لە جەنگەی ناشتندا (ق ٣٢).

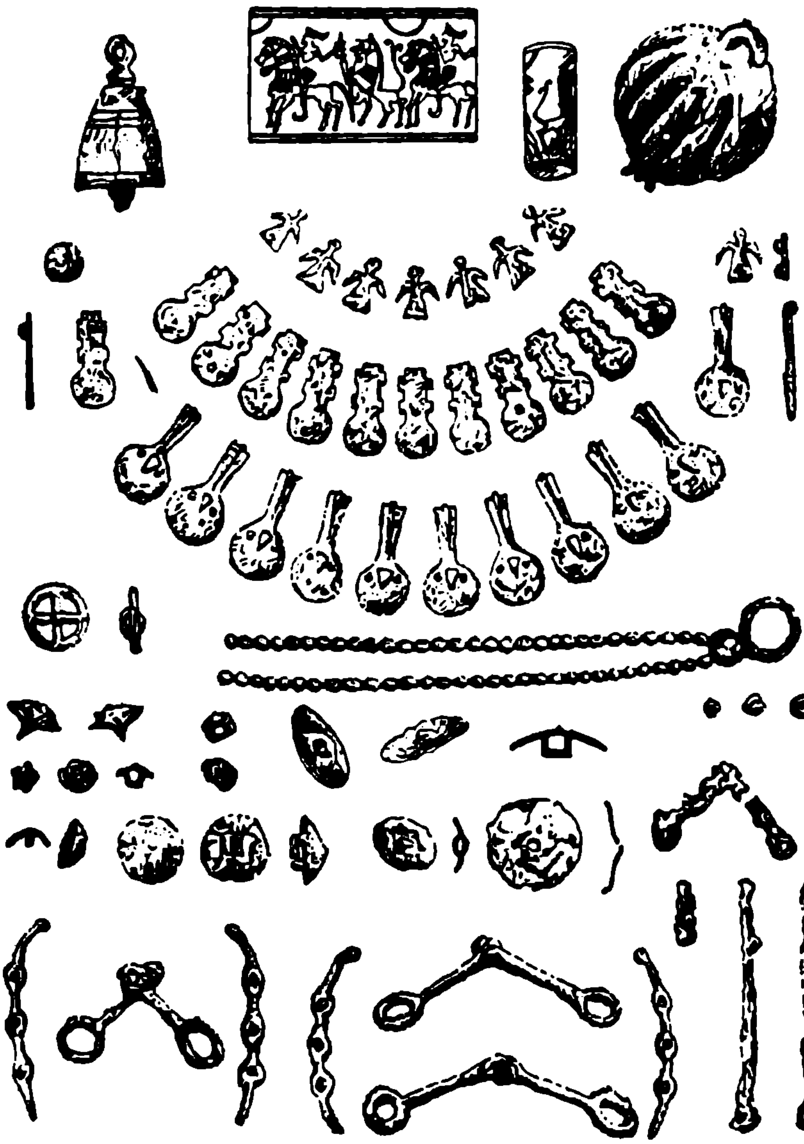

ق۳۱ـ سیڵکە: مۆری گردەڵەی بەردین و وردەکوت و خرینگە و پرینگەی ئاسن و مزقەڵایی،

سەر بە گۆڕستانی«ب»

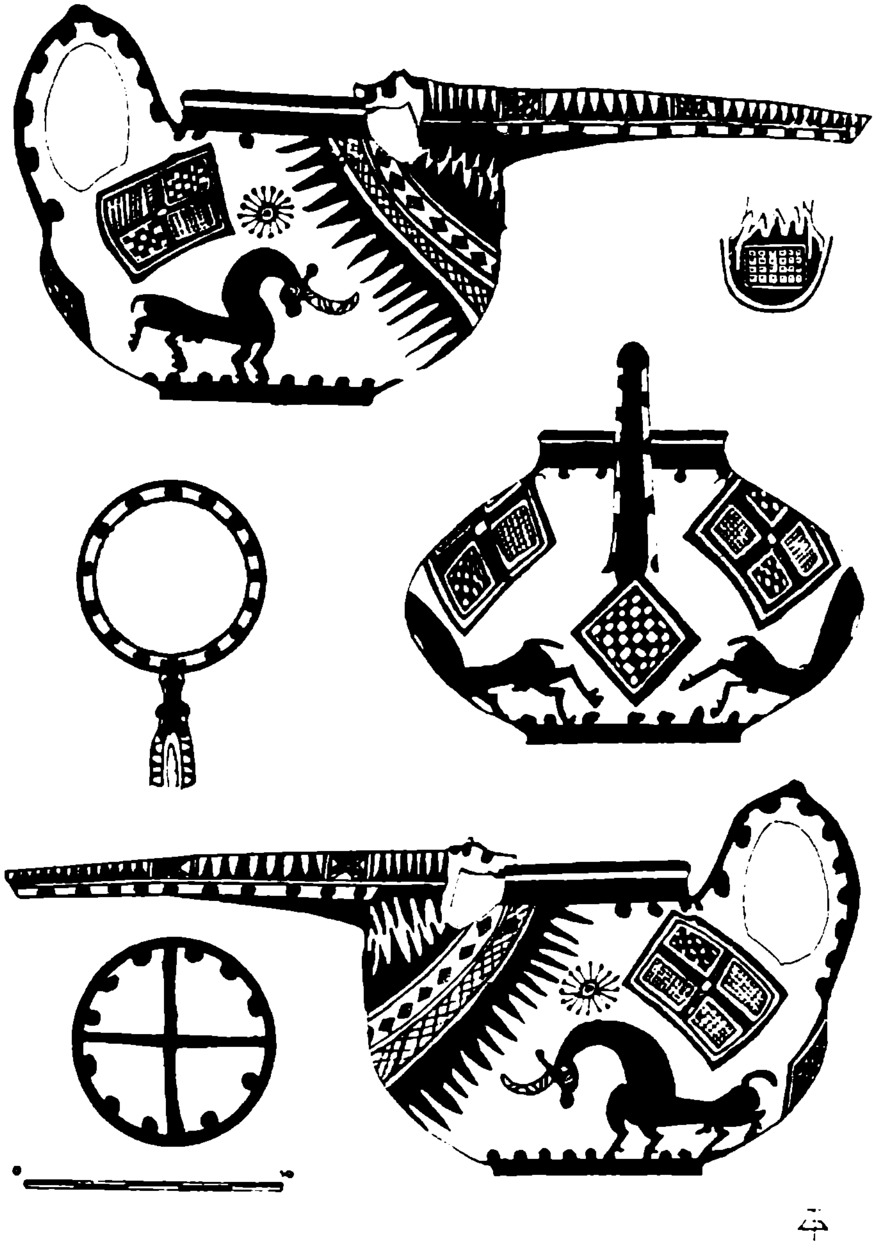

ق٣٢ـ سێلکە: کۆمەڵێک دەفری نەخشینی سواڵین، سەر بە گۆڕستانی «ب»

ئەم چەشنە دەفرە شاز و هەرە جوانە لە سەرتاسەری ئێراندا ڕەمێنی پەیدا کرد و لە سێلکە، گیان ، لوڕستان، باشووری تاران، دەوروبەری کەرەج، باشووری گۆلی ورمێ و ناوچەی سندووس[1]، دۆزراوەتەوە. ئێمە تەنانەت ئەم جۆرە گۆزەڵەیەمان لە «نادعەلی»ی سەر لێواری ڕووباری هیلمەند (هیرمەند)ی قەراخ بیابانی خیزەلانی سیستانی ئەفغانیش، وەبەرچاو هاتووە. ئەم بەرهەمەی سێلکە یەکجار جوان و نەخشین و دەوڵەمەند و پڕ مانایە. بێگومان ڕیشەی سەرەکی و ڕەسەنی، دەگەڕێتەوە بۆ سەر دیزە و گۆزەی ڕەنگینی بانووی ئێران کە هەرگیز نێوبڕی تێنەکەوت. هەروەک ئاشکرایە ڕووکاری هەوڕوهاڵی سێلکە ئەوەندە چڕوپڕ نەخشێندراون کە مۆرکی چێشکە و داهێنانێکی تازەیان پێوە دیارە، کە هیچ شوێنێک بە بەتاڵی بەجێناهێڵێ. وێڕای کێشانەوەی شکڵ و دیمەنی هەندەسی کە لە نێویاندا بازنەی خۆر خاوەنی جێگە و پێگەیەکی تایبەت و شیاوی سرنجە، هێندەی پێناچێ کە قەلافەتی ئەسپ جێی بزنەکێوی دەگرێتەوە و لە شێوەی کاری هونەری «هاڵشتات»[2] دەکا. ئەسپ و خۆر وەکوو دوو سەمبول، شانبەشانی یەکتر دەڕۆن و کەموزۆر لە هونەری تێکڕای هۆز و نەتەوەکانی هیندوئورووپاییدا پەرە دەستێنن و دەگەنە پلەیەکی هێژا لەم ڕەوتەدا. لەسەر ڕووکاری دەفرەکانی سێلکە، ئەسپی باڵدار خۆی دەنوێنێ و هەر ئەم دیمەنە لە سندووس لەسەر پەلکەیەکی خڕی مزقەلایی شەقڵێندراوە و ڕەنگە خلخلە و پلپلەی ڕازاندنەوەی ئەسپی شەڕگە بووبێ.

١ـ ناوچەی سندووس کەوتۆتە نێوان مەهاباد و شنۆ و شاری نەغەدەی تێدا ساز کراوە.و.

٢ـ هاڵشتات یەکێکە لە شارەکانی ئێستای ئۆتریش (نەمسا). ساڵی ١٨٤٦ی زایینی. لە پەنا کانگا خوێیەکانی ناوچەی Salskammergut، گۆڕستانێکی کەونارا دۆزرایەوە کە هەزار گۆڕی لە خۆ گرتبوو. ئەم گۆڕستانە پەردەی لەسەر هەبوونی شارستانییەتێک لادا کە بە شارستانییەتی هاڵشتات بەناوبانگە و بریتییە لە دوو قۆناخ: قۆناخی یەکەم دەبێتە ١٠٠٠ـ٧٠٠ی پێشزایین و قۆناخی دووهەم لە ٧٠٠ هەتا ٥٠٠ی پێشزایین بڕ دەکا.ب.

کێشرانەوەی وێنەی مرۆڤ لەسەر بەرهەمەکانی سێلکە لەچاو دەسکاری یۆنان لەمێژینەترە، چونکە لە سەدەی هەشتەمی پێش‌زایین، لاڕوخساری مرۆڤ سواڵینەی گەشەکردووی پێ‌نەخشاوە. لەسەر دەفرەکانی سێلکە، دیمەنی پیاوان لە جەنگەی تێکهەڵچوونیان‌دا خۆ دەنوێنن کە کڵاوی بە باڵ و پەڕیان کردۆتە سەر و کورتەکەوایەکی ڕێک و چەسپیان کردۆتە بەر (ق٣٣). لەسەر ڕووکاری مۆرێکی گردەڵە، دیمەنی جەنگاوەرێکی ئەسپ‌سوار شەقڵێندراوە کە هەر جلکی ئەوتۆی پۆشیوە و پێڵاوی نووکهەڵگەڕاوەی لە پێ‌دایە و لەگەڵ دێوەزمەیەک تێهەڵچووە (ق٣١، بڕواننە مۆرەکە). لەسەر مۆرێکی دیکە کە بە شێوەیەکی ناشیانە هەڵکەندراوە، پیاوێک لەسەر گەردوونە یان عارەبانەیەکی دووئەسپە چەقیوە و تیریکی بەرەوڕووی نێچیری ناوەتە بەر کەوانی.

وەکوو دیارە، ئەمە دیمەنی ڕاوچی و شەڕکەرە کە هونەرمەندی هەورگەر و بەردتاش نەخشاندوویانن. ئەو مەبەستانەی ئەوان دایانهێناون ڕەسەن و کۆنباون لە هونەری ئێرانی‌دا و مۆرکیان بە سینەی ڕۆژگارەوە دیارە.

بانی گۆڕەکان بە بەرد یان سواڵینە داپۆشراوە و بە کوورەبان هاتوونەوە و گڵیان وەسەر هەڵدراوە. لەم گۆڕانەدا هەمان بیر و باوەڕی هۆزەکانی نۆردیکی هیندوئوورووپایی ڕەنگ دەداتەوە کە کاتی خۆی دەستیان بە سەر ئیتالیای کۆن‌دا گرتبوو؛ بەڵام سەرەڕای تەواوی ئەم ئاڵوگۆڕانە لە بواری ناشتنی مردووان‌دا، ئێرانییەکان وا زوو پەیوەندیی خۆیان لەگەڵ داب و نەریتی لەمێژینەیان نەپساند و وازیان لێ نەهێنا. گۆڕی کووروووشی گەورە بەڵگەیەکی ڕوون و ئاشکرایە لەسەر سووربوونەوەی ئەم بۆچوونە.

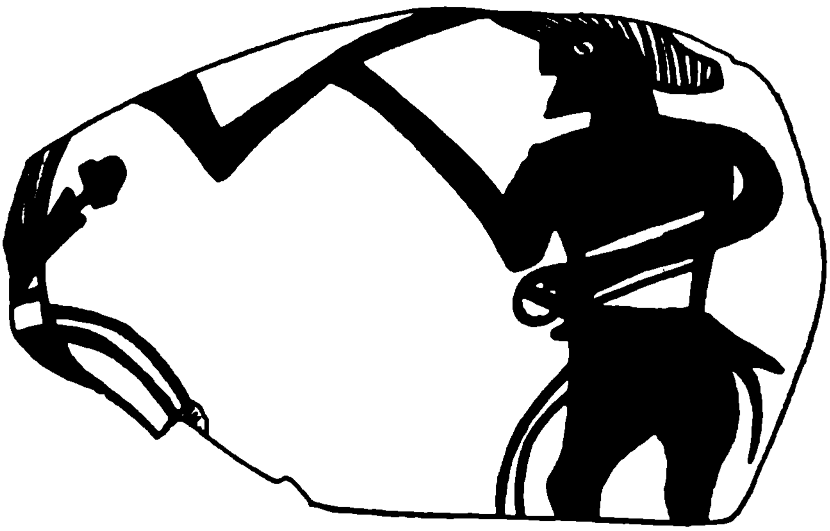

ق٣٢ـ سیێلکە: دەفرێکی سوالێنی لینجاودراو [کاشی]، سەر بە گۆڕستانی«ب»

زۆربەی ئەو قاپێلکەسەرانەی لەم گۆڕستانە کۆنەدا دۆزراونەوە، لە تۆرەمەی «سەرپان»ن و پێشتر لە بانووی ئێراندا نەبوون. ئەم کاژەڵاکانە وەبیرهێنەوەی هەمان تۆرەمە سەرپانەکانی هیندوئورووپایین کە هاوکات ڕژانە ئیتالیا، ئورووپای خۆرنشین و تەنانەت «برۆتانی»ش. پۆپەی گردی سیێلکە کە چەند گوندێکی کۆنی بەرلە مێژووی لێ سازکرابوو، کاول و تەخت کران، هەتا فەرمانڕەوای نوێ بناغەی کۆشک و بارگای لێ دابنێ. ئەم خانەمیرە ئێستا نەماوە، بەڵام لە لایەک هەرەسێکی بەسەریەکدا تەپیوی ٤٠ گەز درێژ دیارە و پێ و داوێنی دیوارەکان نێوەنێوە بە خشتی کاڵ و بەرد هەڵچندراوە کە بەڕوونی نیشانەی نژیاروانییەکی تازەیە و هەتا ئەو کاتە لە بانووی ئێراندا باو نەبووە. زۆر وێدەچێ کە سەرکەتووان دەبێ بە ئاشنایەتی و تێکەڵاوبوون لەگەڵ

دراوسێیان و لە ڕەوتی پەرەی وردەوردەی خۆیاندا فێری ئەم شێوازی کارە بووبن. تەختکردنی جێگایەکی پانوبەرین بە مەبەستی دانانی کۆشک و ماڵە مەزن و میران، پێویستی بە شان و باهۆی هەزاران کرێکار، وەستاکار، خشتبڕ و کۆمەڵێک هونەرمەند و خاوەنپیشەیە. جا هەر بۆیە دەکرێ بگەینە ئەم ئاکامە کە میران بۆ خۆیان و پیاوماقووڵانی پایەبەرز و پاسەوانەکانیان، خەڵکیان بە بێگار گرتوون و کاریان پێکردوون. ئەم کۆمەڵگایە پێشتر بە سەر دوو بەشی زۆر جیاوازدا دابەش کرابوو، کەوایە دیارە کۆمەڵی چینایەتی پێکهاتووە و تەنانەت نێوەرۆکی دەوڵەمەند و هەژارانەی گۆڕەکان بەجوانی جیاوازیی چینایەتی دەخەنەڕوو: بەشێک لە مردووکان بە خشڵ و پلپڵەی زێوین و چەکوچۆڵ و کەلوپەلی فرەچەشنەوە نێژراون، بەڵام گۆڕی هەژاران تەنیا چەند پرکە پرینگە و پووڵەکەی ئاسن و گۆزە و گۆزەڵەیان تێدایە. گۆڕی هەژاران بە شێوازی ماڵی جەماوەری باشووری بە کووڕەبان دانەپۆشراون. تۆبڵێی ئەم هەژارانە خەڵکی خۆماڵی نەبووبن کە سەریان وەبەر داگیرکەران هێنابێ؟ ئەمە گریمانەیەکی وێچوویە، چونکە کەلوپەلی نێو گۆڕەکانیان بریتین لە ئامراز و کەرەسەی کشتوکاڵ و پیشەی دەسکرد.

لە جەنگەی دامەزرانی چینی سوارانی شەڕکەر و سەرکەوتوودا، گوندی بەرلە مێژووی سیلکە، بوو بە شارۆچکە یان شارێکی خاوەن شوورە و کلاوقووچە. کۆشک و ئەو کۆمەڵە خانووبەرەی پێیەوە لکاون لەگەڵ چەند گەڕەکێکی ئاوەدان و ڕەنگە پەرستگایەکیش، دیواری وایان بە گەڕانگەڕیدا لێهاڵاوەتەوە کە دەیانتوانی لە حاند گەمارۆی دوژمندا خۆڕاگر بن. حوکمدارانی تازە نەک تەنیا هەر دەچوونە شەڕی یەکتر و میرانی خۆجێیی، بەڵکوو لەگەڵ گەورەهێزانی خۆراواش، بەتایبەت ئاشوورییەکان تێکهەڵدەچوون، ئەگەرچی

جاری واشە دەبوونە داردەست و بەکرێگیراویان. ڕوخساری بانووی ئێران وردەوردە دەگۆڕێ و لە کۆشک و تەلارسازیدا، وێنە لە شێوازی ئاشووری هەڵدەگیرێتەوە و کەموزۆر وردەکارییەکانی دەپارێزرێ و ڕەچاو دەکرێ. شارەکانی ئێران شوورەی چەندقەد بە دەوریاندا تێوەدەسووڕایەوە و خەندەکی پڕئاو یان ڕووباریان هەڵدەگێڕانەوە و دەوری شوورەیان پێ دەدان. لە نێو شوورە و دیواری پڕپەمشاریدا کڵاوقووچە بەژنیان پێهەڵچووە. پارێزەرانی شاران لە سووچ و کەلێنی پڕپەی دیواران پەنایان گرتووە و داوێنی حەوشەی قەڵایان بە بەرد داندراون. ئەمە چاخێکی تازەی شارنشینییە لە ئێراندا و وادیارە دەبێ داهێنانی ئەو ڕەگەزە بێ کە بنەی لێ داگرتووە و دەبێتە سەردەق و دەسپێکی بەدی هاتنی ڕەوتی یەکییەتی و یەکبوونی بەشێکی زۆری میرنشینان و قوڵەپادشایانی ئێران (ق٣٤).

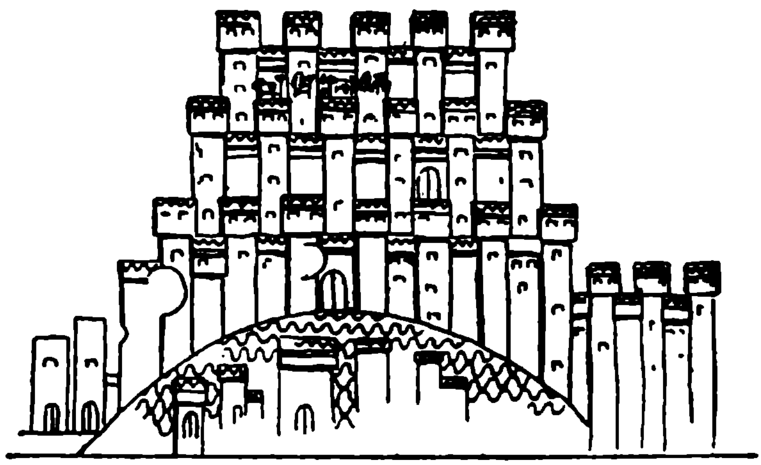

ق٣٤ـ شاری کیشیسیم لە باکووری خۆرنشینی ئێران کە لەسەر تەتەڵەیەکی ئاشووری داڕێژراوە.

پادشا لەگەڵ مەزنان و هاوڕکێفانی دەژیا و حکوومەتی بە سەر جەماوەری خواردەستەی‌دا دەکرد. دەرەبەگانی خۆماڵی خەرج و بژیویان بۆ دابین دەکرد و نێچیروانی لەگەڵ ڕاوەماسی و ئاژەڵداری میرانەیان پێوەبەسترابوو. فەرمانڕوا خاوەنی زەوی‌وزاری تایبەت بوو کە کۆیلە کاریان تێدا دەکردن و جووتیارەکان دەبوو بەشێکی بەرهەمیان بۆ ئەو وەلانابا. هەروەها دەبوو بۆ کاروباری هەمووانی، وەکوو لێدانی ڕێگا، جۆماڵ، هەڵبەستنی پرد و دانانی قەڵا و قایمان، شان بدەنە بەر بێگاری.

ئەوەی ڕاستی بێ پشتەمێرانی میری لەگەڵ کۆمەڵ و ئاپۆرای مەزن و ماقووڵانی بارگا کە دەبوونە نێوک و نێرکی قۆشەن و دامەزراندنی پەیوەندیی دۆستایەتی لەگەڵ حوکمدارانی خۆجێیی کە پێویستی بە بەخشینی دیاری هەبوو، وێڕای خەڵات کردنی خەڵک و ڕەنگە پێشەوایانی دینی و گەلێک شتی دیکەش هەموویان خەرجێکی وایان تێدەچوو کە زۆر جاران پیتاک و داهاتی دیکەی حکوومەت دەروەستیان نەدەهات. جا هەر بۆیە خۆیان لە شەڕ خۆش دەکرد و ئەگەر بێتوو ئاکامی چاکی لێ کەوتبایەوە، دەسکەوتەکان کەلێنی کەمبوونی داهاتی پیتاکیان پڕ دەکردەوە.

کۆمەڵ بە سەر چەند چینێک‌دا دابەش دەبوو: پادشا، مەزنەوەجاخان، ئازادمەردانی خاوەنی زەوی‌وزاری کشت‌وکاڵی، خەڵکانی ڕەش‌وڕووت و کۆیلان. لەم ڕۆژگارەدا هەر لە سەرەتاوە کۆمەڵێک نیشانەی تێکهەڵچوونی نێوان خەڵکی بەلەنگاز و گوندەکی لەگەڵ مەزنەوەجاخان بەدی دەکرا. لە یەکەم سەدەکانی هەزارەی یەکەمی پێش‌زایین‌دا، زۆر وێدەچێ کە بارودۆخی ئێران وەکوو

«هێلیارد»[1] بێ کە «هۆمێر» باسی دەکا. واوێدەچێ کە لە کۆشک و سەرای پادشایان و میرانی ئێرانی سەدەکانی نۆهەم و هەشتەمی پێش‌زایین‌دا، کۆمەڵێک غولام و کەنیز و کۆیلە و تاقمێک وەستاکاریش هەبووبن کە تەواوی پێداویستییەکانی مەزنی خۆیان دابین کردبێ. هەڵبەت تاقمێک سنعاتکار و خاوەن‌پیشەی ئازادیش هەبوون، بەڵام زۆر بەهەڵکەوت کاریان پێ ئەسپێردراوە. زێدەبەرهەمی ئەم ئابوورییە داخراوە دەفرۆشرا و ئابووریی نەتەوەیی پشت‌ئەستوور بوو بە بەرهەمی کشت‌وکاڵ و ئاژەڵدارییەکی یەکجار گرینگ و بەربڵاو. هەروەها ئەم چاخە هاوکات بوو لەگەڵ زەمانی پەرەگرتنی ڕەوتی قوڵەئاغایەتی [واتە وردەمالیکی]. تێکرای توێژەران لایان وایە کە بێ‌گومان وەرزێرانی ئێرانی لەو سەردەمەدا لەچاو وەرزێرانی دووچۆمانی یان میسری پەروباڵیان کراوەتر و ئازادتر بوون. واوێدەچێ کە کشت‌وکاڵ بەرەو دابەش‌بوونی مڵک و پەیدابوونی وردەمالیک پەلی کوتابێ. ئەم بارودۆخە لەچاو هەل‌ومەرجی زاڵ بە سەر خۆرهەڵاتی چاخی مزقەڵایی‌دا کە بوو بە بنەمای مێژووی ئابووریی جیهانی، پێشکەوتنێکی جێی سەرنج بوو.

شان‌بەشانی پەرەی کشت‌کاڵ، دەرهێنان و ڕەنێوهێنانی بەرهەمی کانگاکانیش کە بە دەست میرانەوە بوو، ڕمێن پەیدا دەکا. ئێران یەکوچان دەوری بەرهەم‌هێن دەگێڕێ و ئەم بوارەی کارەکانی لە نێوەرۆکی ساڵنامەکانی ئاشووری‌دا زۆر چاکی ڕەنگداوەتەوە. پادشایانی ئاشوور پەیتاپەیتا پەلاماری بانووی ئێرانیان دەدا و تاڵانێکی زۆر و زەبەندی مز و ئاسن و لاژوەردیان لەگەڵ خۆیان دەبرد.

١ـ ناوی کۆنی یۆنان لە پاڵەوان‌نامەکانی یۆنانی‌دا.ب.

میر کە نەیدەتوانی هەر بە داهاتی کشتوکاڵ و کانگا و گرتنی خەنیمەتان بەرێ بچێ و کاروباری قەڵەمڕەوی ڕاپەڕێنێ، دەبێتە پشتیوانی بازرگانان کە لەم سەردەمەدا زۆربەیان ئێرانی نین و ئەگەر بێتوو دەسەڵاتێکی ئاشقەداهات نەیانپارێزێ، کاریان بڕ ناکا و جەغزی هەڵسووڕانیان بەرفرەوان نابێتەوە. بازرگانیی دیار و بەکڵۆ پتر بریتی بووە لە خشڵ و کەلوپەلی جوانی زێڕین و زیوین و گەواهێراتی دەگمەن و کووتاڵی پڕ نەخش و نیگار. میر بێئەوەی لە جەغزی قەڵەمڕەوی خۆی و جەماوەری بترازێ، خۆی دەداتە پەرەی ناوەندەکانی بازرگانی و دانانی هەمار و هاندانی خەڵک بۆ گەشەی کاروباری بازرگانی لە شار و شارۆچکاندا. بەم شێوەیە بناغەی ئابوورییەکی تێکەڵاو و تایبەت لە ئێراندا بەدی دێ کە زیاتر لەسەر تەوەرەی کشتوکاڵ و ئاژەڵداری هەڵدەسووڕێ و ئەم ئابوورییە وەرزێری [یان گوندەکییە] سەدان ساڵ خۆی ڕادەگرێ و پاش هەخامەنشییەکان دەگاتە ئەوانەی پێدەگەن و جێگایان دەگرنەوە. جا هەر بۆیە دەکرێ بڵێین ئێران بە خۆی و ئابووریی وەرزێریی دەرەبەگانە و بە نەبوونی شاری گەورەی وەکوو ئاشوورییەکان و بابلییەکان و میسرییەکان، زیاتر وەک یۆنانی هاوچەرخی خۆی دەچێ.

پەرەگرتنی ڕۆژبەڕۆژی ئاسن لە سەردەمی بەرباسدا، بەگشتی بنەما و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و ئابووری ژێروژوور دەکا. ئەگەرچی هیتییەکان و میتانییەکان لە سەدەی پازدەهەم و میسرییەکان لە سەدەی دوازدەهەمدا ئاسنیان دەناسی، بەڵام دیسانیش هەتا سەدەی نۆهەم بۆ حەوتەم، لە ئێراندا هێندەی کەڵک لێوەرناگیرێ. کارپێکرانی ئامرازی نوێی ئاسن، گەشە بە ڕەنێوهاتنی بەرهەمان دەدا و ئەم ڕەوتەش دەبێتە هۆی دابەزینی بەرچاوی نرخی کەلپەل. شێوەی پێشکەوتووتر، ڕێگای ڕاپەڕاندنی کاروباران خۆشتر دەکا و

زەوی‌وزاری بەپیار و چۆڵەوار بە سەر ئاوەدانی‌دا دەخا. کانگای ئاسن کە زیاتر و دەوڵەمەندتر بوون لە کانگای مز، ئەو ناوچانەی بووژاندەوە کە پێشتر بۆ کاری بازرگانی ئاوڕێکی وایان لێ نەدەدرایەوە و بۆ نموونە دەبێ ناوی باکووری ئێران و هەرێمەکانی دەوروبەری بێتەگۆڕ. ئاڵوگۆڕی بەربلاوی جیهانی، هەر لە ئیسپانیاوە هەتا چین دەتەنێتەوە و کاروباری بازرگانی یەکاودوو گەشە دەکا و ئەگەرچی ئێران سنووری ناگاتەوە هیچ دەریایەک، بەڵام دیسانیش لەم بوارەدا دەگاتە جێگە و پێگەیەکی تایبەت. ئەو هەرێمەی کە دەبێتە مەیدانی هەڵسووڕانی ئێران لە کاروباری بازرگانی و گۆڕینەوەی کەل‌وپەل و کاڵادا، لە لایەکەوە سەرزەمینی غالیا (گۆل) و برۆتانی و لە لایەکی دیکەوە هەتا هیند، ئاسیای ناوەندی و چین دەگرێتەوە.

وەکوو دیارە، کاتێک ئێمە لەم سەردەمەدا باسی ئاسن دەکەین، نابێ هەنگاوی بێ‌پارێز باوێین؛ چونکە پەرەی دەکارکرانی ئاسن، نابێتە جێگرەوەی مز و مزقەڵایی کە بۆ ماوەیەکی درێژخایەن و بە شێوەیەکی بەرچاو کەلکیان لێوەرگیراوە. گۆڕستانی کۆنی سێلکە زۆر بە چاکی شوێنەواری سەردەمی تێپەڕینی لە سەدەکانی سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش‌زایین‌دا پاراستووە و دەیخاتەڕوو. گۆڕی پایەبەرزانی هێزی سوارە، پڕن لە چەک‌وچۆڵ و شمەکی ئەسپ و کەرەسەی دیکەی ئاسن، ئەگەرچی دیسانیش کەل‌وپەلی مزقەڵاییش هەر وەبەرچاو دێن. سەرەڕای ئەمەش ئاسن هێندەی مز دەکار نەکراوە. ئەگەر بێتوو لە کۆگای خەنیمەتەکانی ئاشووری وردبینەوە، بۆمان دەردەکەوێ کە قەت ئامراز و شمەکی ئاسنی تاڵان‌کراوی شارەکانی ئێران ناگاتە پای مز و نیوهێندەی دەبێ و نابێ. ئەم ڕەوتە ڕوونی دەکاتەوە و قسەکەی هێرۆدۆت دەسەلمێنێ کە دەڵێ دەوروبەری ساڵی ٥٠٠ی پ.ز. کۆمەڵێک لە تیرە و هۆزەکانی ڕۆژهەڵاتی

ئێران وەکوو ماساژێتەکان، ئاسنیان نەناسیبوو. بوونی هێندێک خرینگە و پرینگەی ئاسن لە گۆڕی هەژارەکانی «سیێلکە»دا، بە بەڵگەیەکی پتەو داناندرێ، ئەگەرچی دەکرێ وەک پێوەری هەڵسەنگاندن لەگەڵ شوێنەکانی دیکە بخرێتە بەرچاو. وەکوو ئاشکرایە هێزە چەکدارەکانی سارگۆنی دووهەم، لە بنەبانی سەدەی هەشتەمی پێش‌زایین‌دا، هێشتاش بە تەور و نێزەی مزقەلایی تەیار بوون و خەزێنەی «ئالیاتێس»ی فەرمانڕەوای یەکجار دەوڵەمەندی لیدییە لە سەرەتای سەدەی حەوتەمی پێش‌زایین‌دا، دەفری کەندەکاری‌کراوی ئاسن و زێڕ و زیوی تێدا بووە. هەروەها «کرۆزووس»ی جێنشینی، کۆمەڵێک دەفری ئاسنی وەکوو دیاری نارد بۆ پێشەوای غەیبزانی [پەرستگای] دۆلفی. هەروەها گەلێک نووکەتیر و قوڵەنێزەی سەر دوولکەی ئاسن لە نێو گۆڕەکانی «سیێلکە»دا دۆزراونەوە، بەڵام هەر ئەم شێوە شتانە کە سەر بە سەدەی حەوتەمن و تازە لە شووش وەدەرکەوتوون، هەموویان لە مزقەلایی ساز کراون. لێرەدا پێویستە وەبیری بێنینەوە کە کۆژەرانی شارە دەوڵەمەندەکانی وڵاتی ئوورارتوو بۆیان ڕوون بۆتەوە کە کەل‌وپەلی ئاسن لەچاو مزقەلایی زۆر کەمترن.

بە خاشەبڕبوونی شارستانییەتی سەردەمی گۆڕستانی لەمێژینی «ب» لە سیێلکە، ژیان لەم ناوچەیەدا بە یەکجاری بنەی دێ و دادەکووژێ. لە «گیان»، لەسەر ئەو چینە خاکەی کە هەڵگری شارستانییەتێکی هاوشێوەیە، کۆمەڵێک بینای قایم و پتەو سازکراون کە بنڕیسمەی دەرگاکانیان تەواو لەسەر شێوازی ئاشوورییەکانی سەدەی هەشتەمی پێش‌زایینە. ئەم دیمەنە دەریدەخا کە خاپووراندنی بەشێک لەم شارانەی شوورەی سەخت و پتەو لە ئامێزی گرتبوون، کاری هێزەکانی ئاشووری بووە و مێژووەکەی ناگەڕێتەوە بۆ بەرلە سەدەی

هەشتەم و حەوتەمی (پ.ز)، واتە ئەو سەردەمەی کە ئیمپراتۆریی ئاشوور بەوپەڕی تواناوە سەرقاڵی تێکهەڵچوونە لەگەڵ ئێرانی شلک و ساوا.

وەکوو پێشتر باسمان کرد، برەودان بە کارپێکرانی ئاسن، هەم لە کاروباری سپایی و هەم لە بواری کشتوکاڵدا، ئاڵوگۆڕی بە سەر بارودۆخی بازرگانیی سەدەکانی سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێشزایینددا هێنا. ئەم بازرگانییە کە لەسەر تەوەرەی کڕین و فرۆشتنی مز و کانزای تایبەتی تێکەڵاوبوونی هەڵدەسووڕێ، بە هاتنی ئاسن، داوا لەسەر کڕینی مز بە جارێک دادەبەزێ و جێگە و پێگەی ئەو ناوچانەی کە کەرەسەی خاویان دەنارده دەرەوە، دەگۆڕێ. ئاشوور کە یەکە کڕیار و دەکارکەری بازاڕ بوو، کانگای ئاسنی نەبوو. وڵاتی ئوورارتووی دراوسێی ڕێگای بە ناوچە پڕ کانگاکانی لێواری دەریای ڕەش و ئەوبەر قەفقازی لێ تەنیبوو. جا هەر بۆیە سرنجی کەوتە سەر ئێران و ئەویش نەک هەر تەنیا لەبەر کانگای ئاسن، بەڵکوو پتر لەبەروەی کە دەیتوانی ئاسنی پێداویستی ئاشوورییەکان لەو ناوچانەوە بێنێ کە ئەوان دەستیان پێیڕانەدەگەیشت و بە خاکی خۆیدا ڕایدەگواست. ئاشووری جگە لە ئاسن، بە شێوەیەکی بەرچاو خوازیاری کڕینی مز و بەردی لاژوەردیش بوون. هەروەها دەبێ بزانین کە دەرە و دەشتی ئێران ناوەندی زۆر و زەوەندی بەخێو کردنی باشترین تۆرەمەی یەکسم بوو کە قۆشەنچییانی ئاشووری گیانێکی خودایان پێیانەوە بوو. هەڵبەت کۆمەڵێک هۆکاری دیکەش بوونە دنەدەر و ڕێکخۆشکەری هەڵوێستی پەلاماردەرانەی ئاشوور بۆ سەر ئێران. پێویست بوو ئەوان هەر چۆنی بۆیان دەلوێ، ناوچەی زاگرۆس کە سنووری باڵی ڕۆژهەڵاتی پادشایەتی بوو نەهارووژێ و دەبوو چیانشینانی ئازای ئەو ناوچەیە کە پەستاپەستا دەسەڵاتیان پەرەی دەستاند، پێمل کرابان. ئەم ناوچەیە بەتایبەت شوێنێکی لەبار

بوو بۆ پیلانگێرانی پادشایانی ئوورارتوو و بە هەڕەشەیەکی ڕاستەقینە و هەمیشەیی دادەندرا بۆ سەر حکوومەتی ئاشوور. پادشایانی ئاشوور زۆر جاران هەوڵیان دەدا کە ناوچەکە بگرن و بیخەنە سەر خۆیان و حکوومەتێکی دەسنێژی لێ دامەزرێنن، بەڵام سەرنەدەکەوتن و ئەگەریش سەردەکەوتن، دەسەڵاتیان هێندەی نەدەبرد و زۆربەی پەلامارەکانیان سەرلەبەری بۆ تالانی شارەکان بوون. گوند و شار دەسووتێندران و خاپوور دەکران. خەڵک بە دیل دەگیران و گاڕان و مێگەل و ڕەوەیان ڕادەدرا و خەزنەخانەی کانزا و گەوهەران دەستیان ڕێدەخرا و هەڵدەتەکان. دانیشتووان لە تاوان پەنایان دەبردە بەر چیا و خۆیان دەربـاز دەکـرد و پـاش کشـانەوەی هێزەکـانی ئاشـووری، دەگەڕانـەوە. ئاشوورییەکان بەهەڵکەوت و بەپێچەوانەی ئەوەی قەڵەمدارەکانیان تۆماریان کردوون، بە کاوی دڵی خۆیان گەیشتوون. ئەوان زۆربەی جاران ئەوەندەیان هێز لە نێو هۆزە بەزیوەکاندا دەهێشتەوە کە بتوانن دوای ماوەیەکی کەم و کورت، هەرایەکی دیکە هەڵگیرسێننەوە.

ئەم ڕەوتی دوژمنایەتییە کە سەدان ساڵی درێژە کێشا، تەنانـەت تـوانی شوێنپەنجەی بخاتە سەر پێکهاتە و ڕێکخستنی سپای ئاشوورییەکان. هەروەک چۆن چین لە سەردەمی دەسەڵاتی پادشایانی «هان»دا ناچار بوو خۆی لەگەڵ هەلومەرجی داسەپیوی سوارانی بیابانگەردی بگونجێ و گۆڕانێک بە سەر جلوبەرگ و چەکوچۆڵی جەنگاوەرانی بێنێ، ئاشوورییەکانیش ناچار کران کە پێکهاتەی لەشکریان تازە بکەونەوە و بیگۆڕن. لە سەردەمی پادشایەتیی «ئاشوور نەسیرپاڵ»دا (٨٨٤ ـ٨٦٠ی پ.ز)، سپای ئاشوور هێشتا هێزی سوارەی پێکنەهێنابوو. چەکی زەبروەشێنیان بریتی بوو لە عارەبانەیەکی ساکار کە ئەسپ ڕایدەکێشا و کارێکی وای بۆ نەدەکرا و زیاتر بۆ ڕاگرتنی ورە و باری

دەروونی بوو. ئەم عارەبانەیە لە جەنگەی ئاژوانی بۆ شەرگەی پڕ هەوراز و لێژی چیاکانی زاگرۆس و بەرەوڕووبوونی لەگەڵ سوارانی خەنیم، تێدەما. تێپەڕینی عارەبانە بە کەل و ملەی کاروانەڕێدا، بە کارێکی قارەمانانە دادەندرا، هەر بۆیە هونەرمەندانی ئاشووری زۆر جاران دیمەن و قەڵافەتی پادشایان لە سەر عارەبانەیەک دەکێشایەوە کە بە کێو یان ڕووبارێکدا تێدەپەڕی. بۆ تێکهەڵچوون لەگەڵ سپای سوارە، دەبوو سپایەکی ئەوتۆ پێکهاتبا و ئاشوورییەکان سێودوویان لێنەکرد. ئێرانییەکان چەند سەدە بەرلەوەی کە خۆیان بۆ شەڕ لەگەڵ ڕژمییەکان تەیار بکەن و شانیان لە شانی بدەن و تینیان بۆ بێنن هەتا سپای سوارە پێکبێنن، توانییان ئەم گۆڕانە بە سەر ئاشوورییەکاندا بسەپێنن.

پێکهێنانی سپای سوارە، لەڕێوە دیمەنی شەڕی گۆڕی. ئاشوورییەکان کە هەتا ئەو زەمانی زیاتر بە دوای گرتن و بردنی ڕەوەی ئەسپانی خۆشبەزدا دەگەڕان و گرتنی خاکی دوژمنیان وەبەرچاو نەدێنا، وایان لێهات کە زۆر قووڵ بە ناخی ئێراندا ڕۆبچن و بگەنە جەرگەی زاگرۆس. پادشایانی ئاشوور لە ساڵنامەکانیاندا خۆیان هەڵدەکێشن کە توانیویانە بگەنە شوێنی وا کە هیچکام لە پێشنییەکانیان پێیان تێنەناوە. گەلێک جار ناوی کێوی «بیکنی» دێتە گۆڕ، کە دەبێ مەبەست کێوی دەماوەندی نیزیک «تاران» بێ. هەروەها باسی دەشتێکی شۆرەکات دەکەن کە دەکەوێتە باشووری کێوی «بیکنی». دەستەیەک لە زانایان کە مێژووی بارگای «تیگلات پیلسەر»ی سێهەمیان سەبارەت بە شەڕی ساڵی ٧٢٨ی پ.ز. خستۆتە بەر لێکۆڵینەوە، پێیان وایە دەبێ مەبەست ئاراخۆزیا (قەندەهار) و هیلمەند[١](سیستان) بێ، کە هیچ وێناچێ وابێ.

١ـ هیلموند یان هیرمەند

پێکهاتنی یەکییەتیی ماد

لە ساڵنامەکانی شەلمانسەری سێهەمدا، بۆ یەکەم جار باسی کۆمەڵێک ئێرانی دەکا کە لە بەرەی زاگرۆس چوونە بەرەنگاربوونەوەی سپای ئاشوور. ئاشوورییەکان ساڵی ٨٤٤ی پ.ز. پارسەکان[١] و ساڵی ٨٣٦ی پ.ز. مادەکانیان[٢] ناسیون، بەڵام خۆ هیچ بەڵگەیەک لە ئارادا نییە کە پێمان وابێ هۆزی پارس بەرلە هۆزی ماد گەیوەتە ئێران. بەپێی نووسراوەکانی ئاشووری، لەم سەردەمەدا پارسەکان نیشتەجێی باڵی خۆرنشین و باشووری خۆرنشینی گۆلی ورمێ بوون و مادەکان کەوتوونە باڵی باشووری خۆرهەڵاتی بەرەو نیزیکی هەگمەتانە. ئەوەی ڕاستی بێ وێناچێ کە وشەی «پارسوا» و «مادای» هەڵگری مانای هۆزی و ڕەگەزی بن، بەڵکوو زیاتر وێدەچێ کە ناوی ئەو ناوچانە بن وا هۆزە باسکراوەکان لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆیەمی پێشزایینـدا لێیان نیشتەجێ بوون. کۆچ و کۆڕەوی سەرلەبەری هۆز و خێڵاتی ئێرانی ماوەیەکی زۆری پێدەچێ. سێهەمین و گرینگترین کۆڕەوی ئێرانییەکان، کۆچی خێڵاتی «زیکیرتوو»یە کە بە ڕاوێژی یۆنانی پێیان گوتوون «ساگارتی»[٣]. ئەمانە زیاتر بۆ لای شانی ڕۆژهەڵات ڕۆیشتوون و هەتا تەوریز و سنوورەکانی قەڵەمڕەوی پادشایەتیی ئوورارتوو چوون. لقێکی مادەکان هەتا ئیسفەهان بەرەو خوار ڕۆیشتن و لەوێ عیلامییەکان بەرەگەیان لێگرتن. هێندێک پتر بۆ لای ڕۆژهەڵات، هۆزی «پارتاوا»[٤]یان هەمان پارتەکانی داهاتوو لە گوێی دەریای

١ـ پارسووا [پارسوێ = پەسوێ.و.]

٢ـ مادای

٣ـ ساگارتین

٤ـ پەرسووە

خەزەر بنەگر بوون و «هارایڤا»کان[1] لە باشووری خوراسان و هەرات جێیان خۆش کرد.

«شەمشی ئاداد»ی پادشای ئاشوور (٨٢٣–٨١٠ی پ.ز) بە شانازییەوە دەڵێ کە توانیویەتی سەرکردەیەکی ئێران بە خۆی و ١٢٠٠ چەکدارەوە لە باکووری گۆلی ورمێ ببەزێنێ. ئەم ژمارەیە خاوەنی مانایەکی گرینگە، چونکە شارەدێیەکانی بەشووورە و قەلاتی دەرەبەگانی ڕۆژاوای ئێران، سەرجەم چەکداریان لە ٢٠٠٠ تا ٣٠٠٠ کەس تێنەدەپەڕی و ڕقبەرقە و پێکەوە نەحاوانەوەیان هۆکارێکی کارساز بوو بۆ سەرکەوتنی هەڵمەتی هێزەکانی ئاشووری. هەڵبەت لەم ڕۆژگارەدا ناوی ئەو میرانەی قەڵەمدارانی ئاشووری تۆماریان کردوون، زۆربەیان ئێرانی نین و ئەمەش بەڵگەیەکە لەسەر کۆچ و کۆڕەو و نەگیرسانەوەیان، چونکە ئەگەر لە جێگایەک بە یەکجاری بنەیان داکوتابا، وردەوردە دەسەلاتیان پەرەی دەگرت. هەروەها لەم ڕۆژگارەدا، چەند ناوێکی ئێرانیمان لە نێو ڕیزەکانی سپای «ئوورارتوو»دا وەبەرچاو دەکەوێ. پادشایەتیی «ماننا» دەکەوێتە نێوپارەی ناوچەکە و باشووری گۆلی ورمێ کە بەشی هەرە زۆری کوردستانی ئەمڕۆ لە خۆ دەگرێ و خەڵکەکەی ئاسیایی بوون. ماننا ئەوەندە بەهێز بوو کە بتوانێ ڕێگای پەرەی مادەکان بێ.

وێناچێ پارسەکان ماوەیەکی درێژخایەن لە باکووری خۆرنشین تۆتەکەیان گرتبێ. ڕەنگە ئاکامی بزووتن و کۆڕەویان بگەڕێتەوە سەر پەلاماری نەپساوەی ئاشوورییەکان، یان تین بۆ هێنانی ئوورارتووەکانی دراوسێی باکووری یان هۆز و خێڵاتی دیکە. ئەوەی ڕاستی بێ ئەوان لە سەدەی هەشتەمی پێش‌زایین‌دا، وردەوردە بەرەو باشووری ڕۆژهەلات و بە بنارەکانی زاگرۆس‌دا داکشاون.

١ـ هەرەیڤە

ڕەنگە دەوروبەری ساڵی ٧٠٠ی پ.ز. لە ناوچەی خۆرنشینی چیاکانی بەختیاری هەتا خۆرهەڵاتی شاری تازەی «شووشتەر»، لەو جێیەی کە ئەوان ناویان ناوە «پارسوواش» یان «پارسووماش» و لە ساڵنامەکانی ئاشووریدا تۆمار کراوە، نیشتەجێ بووبن. هەروەک لەو سەردەمەدا زۆر باو بووە، تیرە و هۆزەکان ناوی خۆیان لە شوێنی نیشتەجێبوونیان دەنا و جاری وایە گەورەترین شاری خۆشیان پێ ناودێر دەکرد.

کلکەی سەدەی نۆهەم و نیوەی یەکەمی سەدەی هەشتەمی(پ.ز)، سەردەمی گلۆربوونەوەی دەسەڵاتی ئاشوورییەکانە و تین و تەوژمی ئوورارتووی جیرانیان تەنگیان پێ هەڵدەچنێ. پادشایەتیی ئوورارتوو، تەمەنێکی وای بە سەردا تێنەپەڕیوە و هەتا سەرەتاکانی سەدەی نۆهەمی (پ.ز)، پارسەنگی پێ ڕاست ناکرێتەوە؛ بەڵام لەم چاخەدا دەگاتە پۆپەی دەسەڵاتی، چونکە ماوەیەکی دیار و بەرچاوە کە زۆربەی قوڵەمیرانی ناوچەی «نائیری»، کە لە سەدەی دوازدەوە لەگەڵ پادشایانی ئاشووری شەڕیان بووە، پێکەوە پێکدێن. ئەم ناوچەیە لە ڕۆژهەڵاتەوە، واتە لەو شوێنەی کە دوو لکی ڕووباری فورات یەکتر دەگرنەوە، هەتا گۆلی وان و دەرە و دەشتی ڕووباری ئاراس، پەڕی هەڵدابوو. بە باری ڕەگەزیدا، جەماوەرەکەی بە درێژەی تۆرەمە و زاوزێی هوورییەکانی دووچۆمانی باکووری دادەندران. لە سایەسەری دەقی کۆمەڵێک تەتەڵەی بەجێماوی پادشایانی ئوورارتوو کە بە ڤانیک (وانی = ڤانی) ناسراون، زمانی ئاخاوتنی ئەوانمان لێ ڕوون بۆتەوە کە نیزیکە لە شێوەزارەکانی ئیبێریان یان گورجیی هاوڕەگەزی زمانی قەفقازی. ئەو هەرێمە پڕە لە چیای سەرکەش و دەشتی زۆر بەرێژەو کە بە ئاوی ڕووبار و کانیاوان پاراو دەبن و بۆ کشتوکاڵ و ئاژەڵداری دەناڵن. ئێرە جێگایەکی لەبار و گونجاوە بۆ بەخێوکردنی

ئەسپ کە بەشێکی داهاتی ئەوێی پێ دابین دەبێ. لێرەواری بەربڵاو و کانگای هەمەچەشنە قۆڵیان تێککێشاوە و کەش‌وهەوای پاک و سازگارە. جا کەوایە هیچ سەیر نییە کە لێرە شارستانییەتێکی خۆکرد و بەهێز بەدی هات کە بناغەی لەسەر پاشماوەی شارستانییەتی کۆنی بابل داندرابوو.

شوێنەوار و ساڵنامەکانی ئاشووری و تەتەڵە و بەردەنووسەکانی بەجێماوی پاتشایانی ئوورارتوو، لەگەڵ ئاکامەکانی کاروباری شوێنەوارناسی، ڕێگامان بۆ خۆش دەکەن کە بەپێی کۆمەڵێک بەڵگەی پتەو، دیمەن و ڕوخساری شارستانییەتی ئەم حکوومەتە دابڕێژینەوە. لەم ڕەوتەدا بۆمان دەردەکەوێ کە کۆمەڵێک تیرە و هۆزی پرش‌وبڵاوی دۆڵ و دەشتان پاڵیان بە یەکەوە داوە و پادشایەتییەکی یەکانگیر و یەکگرتوویان پێکهێناوە.

بەگوێرەی لێکۆڵینەوەکان دەرکەوتووە کە کۆمەڵێک شاری شوورەداری پڕ قەڵا و قایمە و نژیاری گەورە هەبوون کە دانیشتووانی دووچۆمان لەو شێوازەیان نەزانیوە. هەڵبەت نژیاروانیی ئوورارتوو کە زیاتر لەسەر بەرد ساغ ببۆوە، گەلێکی بایەخ دەدا بەوەی کە پایەی دیواران هەتا دەگاتە میچ بە بەرد هەڵبچندرێ و کووڕەبانی بکەوێتە سەرشانی، بەڵام هەرگیز نەگەیشتە داهێنانی کۆڵەکەی یەکسەرەی بەردین و داتاشینی سەرەکۆڵەکە. لەوێ کۆڵەکە بە دوو ڕیزە پێچ و گەوەی لێهاڵاوە ڕازابوونەوە و هەر دەتگوت لە ڕەوتی پێگەیشتن‌دا بەرەو شێوازی «ئیۆنیی بەرایی»، قۆناخێکی نوێیان بەدی هێناوە. بەکورتی لێرەدا چەشنێک نژیاروانیی تایبەت و باوی نێو پارسەکان لە پاسارگاد و تەختی‌جەمشید دێتەوە بەرچاومان. نابێ لە بیرمان بچێ کە پارسەکان بەرلەوەی بە تەواوی زاڵ بن بە سەر فارس [پارس]دا و بنەی لێ داکوتن و پاش ئەوەی

ناوچە سنوورییەکانی ئوورارتوویان چۆڵ کرد، لە هەر ناوچەیەکی نیشتەجێ بوون، کۆشک و قەڵا و خانووبەرەی ئەوتۆیان ساز کرد.

کاتێک پارسەکان هاتنە خاکی ئێرانەوە، ماوەیەکی درێژ لە تەنیشت ئەم حکوومەتە گەنج و چالاکە خانخانی و دەرەبەگییەدا، ژیانیان تێپەڕاند و زۆر شتیان لە شارستانییەتەکەی خواستەوە. لە ڕۆژگاری دیاری گەشەی ئوورارتوودا، کە ئاکامی کزبوون و داڕووخانی ئاشوور بوو، پارسەکان وێڕای هۆزەکانی باکووری خۆرنشینی ئێران، کەوتنە ژێر دەسەڵاتی حکوومەتی تازەوە. لە ئوورارتوو، شا «ئیشپووینی» کە «مینوا»ی کوڕی خۆی کردبوو بە شەریکەدەسەڵاتی، تەواوی ناوچەکانی شانبەشانی زێی گەورە و دیجلەی سەرووی لە چنگ ئاشوور دەرکێشا و تەنانەت لە باشووری گۆلی ورمێ دەستی بە سەر سەرزەمینی ماننائاکاندا گرت. دوابەدوای ئەم سەرکەوتنانە، سازکرانی کۆمەڵێک قەڵا و قایمە و شاری تازە دەستیان پێکرد، چونکە دەبوو بۆ بەرەنگاربوونەوەی دژکردەوەی لەنەکاوی ئاشوورییەکان، تەیار بووبان. جا هەر بۆیە لە گۆشەی باکووری خۆرنشینی گۆلی ورمێ، جێگایەکی وەکوو «مووساسیر» کە ناوەندێکی گرینگی سیاسی و دینی بوو لە زەمانی خۆیدا، هەتا سەردەمی پادشایەتیی سارگۆنەکان، لە قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی ئوورارتووەکان دانەبرا(ق٣٥).

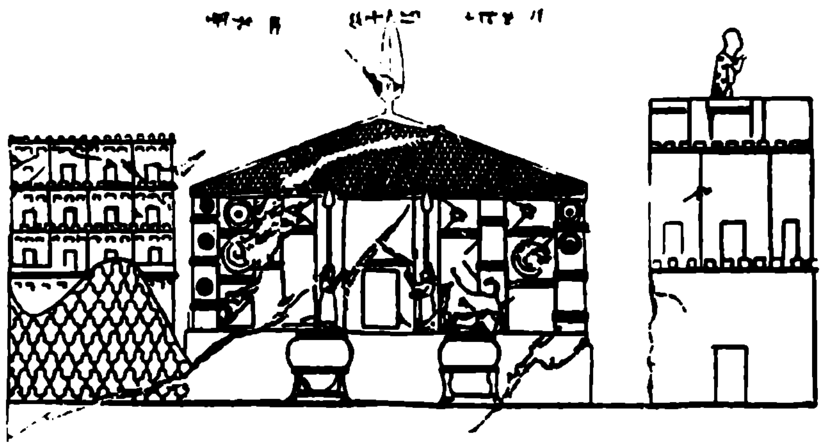

ق٣٥- شار و پەرستگەی مووساسیر لە باکووری خۆرنشینی ئێران؛ لە

ڕووی بەردەتاشێکی ئاشوورییەوە کێشراوەتەوە.

ئەوەی ڕاستی بێ بۆمان ڕوون نەبۆتەوە کە پارسەکان بۆ چ ماوەیەک لە ژێر دەسەڵاتی ئوورارتووەکان‌دا ماونەوە، بەڵام دیارە ئەو کاتەی کە لەو ناوچەیە دەرچوون، زۆر بە چاکی لە شارستانییەتی ئەوان ڕاهاتوون و توانیویانە بەشێکی لەگەڵ خۆیان بەرن بە دیاری. وەکوو ئاشکرایە پرشنگی کاروباری نژیاروانی لە نێو کولتووری پارسەکان‌دا ڕەنگی داوەتەوە و لە هەر جێگایەک بنەیان داکوتاوە، خێرایەکی کردوویانەتە باو و پەرەیان پێداوە؛ چونکە پارسەکان لە ڕۆژگاری ماڵبەکۆڵی و کۆچەری‌دا شتی ئاوایان نەدەزانی.

ئیشپووینی و مێنوا لە باڵی باکوور و باشوورەوە پەرەیان بە سەرکەوتنەکانی خۆیان دا و حکوومەتێکیان دامەزراند کە قەڵەمڕەوی بەربڵاوی دەگەیشتە شانی ئاشوور و تەنانەت لێشی تێدەپەڕی. بەردەنووسەکانیان دەریدەخا کە چالاکی و جووڵانەوەیان بۆ گەشەی باری شارستانی، نەبۆتە کۆسپی سەر ڕێی

سەرکەوتنی هێزەکانیان. لە بواری ئاوەدێری‌دا، دەستیان کرد بە ڕاکێشانی جۆگە و جۆباری بەردین و لێدانی کەرێزان و بەم کارە بەربلاوەیان، ڕوخساری گەلێک ناوچە و مەڵبەندیان بەتەواوی گۆڕین و زەوی بەیاریان بەراو کردن. بێ‌گومان خێڵاتی پارس لەم کارانە ڕاهاتبوون کە توانییان لە شارستانییەتی خۆیان‌دا گەشە و پەرەیان پێ بدەن.

لە جەنگەی حکوومەتی «ئەرگیشتی»دا[1] کە هاوچەرخی «شەلمانسەر»ی سێهەم بوو، شەڕی نێوان دوو کەڵەهێزەکەی ناوچە درێژەی کێشا، ئەگەرچی ئاشووری گەلێکیان پەلامار دێنا، بەڵام دیسانیش سەرکەوتن هەر بە ئوورارتووەکان بوو. لەم هەرا و تێکهەڵچوونانەدا سەرلەنوێ ناوی «پارسووا» هاتەوە گۆڕ. سەرکەوتووی مەزن «ئەرگیشتی»، تەواوی ناوچە و مەڵبەندەکانی گەرانگەڕی گۆلی ورمێی خستە سەر قەڵەمڕەوی خۆی و کاتێک بە شانی خۆرنشین‌دا وەرسووڕا، زۆربەی قوڵەمیرانی وڵاتۆکەی خۆرنشینی ئاسیای بچووکی پێمل کردن، کە هەتا ئەو زەمانی پاشکۆ و دەسنێژی حکوومەتی ئاشوور بوون. ئەو کزی و داهێزانەی کە دەسەڵاتی ئاشووری تەنیبۆوە هێند بەگوڕ بوو، کە وێنەدەچوو تازە بتوانێ بووژەڵە بێتەوە و هەستێتەوە سەرپێ، هەر بۆیە هەموو لایەک پێیان وابوو تازە ئاشوور کاری کراوە و دەبێ مەیدانەکە بۆ ئوورارتوو چۆڵ بکا؛ بەڵام کاتێک گەورەپیاوێکی وەکوو «تیگلات پیلسەر»ی سێهەم هاتە سەر دەسەڵات، بارودۆخەکەی بە جارێک گۆڕی.

پادشای تازەی ئاشوور، وەکوو برووسکە و با وەخۆکەوت و تەواوی ناوچە داگیرکراوەکانی مابەینی ڕووباری فورات و دەریای مەدیتەرانەی ئەستاندەوە و شاردووری دووهەمی پادشای ئوورارتووی بەزاند. پاشان شەڕەکەی گواستەوە

١- ئارگیشتی، ئەرژیشتی

بۆ جەرگەی خاکی دوژمن و شاری شکۆمەند و لە گیراننەهاتووی پایتەختی لە بەستێنی گۆلی وان، گەمارۆ دا، بەڵام بۆی نەگیرا. پەلامارەکانی ئاشوور بۆ سەر مەڵبەندی زاگرۆس پەرەیان گرت و جارێکی تر ناوی میرانی ئێرانی و ئاسیایی و قەفقازی لە ساڵنامەکانی ئاشووری‌دا خۆیان دەنوێنن. قۆشەنچییەکانی دەسکەوتێکی زۆریان دەبێ و هەر لە تەنیا شارێکی داگیرکراو دە تۆن لاژوەرد بە خەنیمەت دەگیرێ(؟). پاشان تیگلات پیلسەر، شەڕی کێشایە نێو مادەکان لە باکووری خۆرنشینی هەگمەتانە. لە نێو دەقی قەڵەمدارانی پادشایانی ئاشووری‌دا، ناوی ناوچەی «پارسووا»ش وەبەرچاو دێ. پادشای ئاشوور هێزەکانی خۆی گاڵ دا بۆ کێوی «بیکنی» یان هەمان دەماوەند و دەوروبەری دەشتی شۆرەکات (کەویری نمەک). لە نێو جەللەی ناوی شار و قەڵا داگیرکراوەکان‌دا، باسی «شیرکاکی»[1] یان «شیلکاکی» دەکرێ، کە وێدەچێ هەمان سیێلکە بێ. هەروەها لە ساڵنامەکان‌دا باسی مەڵبەندی نێشای ـ یان دەشتی نێسا ـ کراوە لە باشووری شارێی هەگمەتانە، کە لەبەر ئەسپانی خۆشبەزی بەناوبانگ بووە و کەوتۆتە ناوچەی «گیان». هەر جێگایەکی دەگیرا وەکوو هەرێمێک دەخرایە سەر قەڵەمڕەوی ئاشوور و حوکمدارێکی بۆ دیاری دەکرا و شارە خاپوورکراوەکانی جەنگەی شەڕان، نۆژەن دەکرانەوە. ئەم کارە ڕەنگە لە گیان ڕووی دابێ، چونکە لەسەر گردەکە شوێنەواری کۆشکی ئاشووری وەبەرچاو دێ. پادشای ئاشوور سەرەڕای ئەوەی کە جیهانگیرێکی گەورە بوو، بە جیهاندارێکی بەمشوور و کارزانیش دادەندرا. لەبری ئەوەی کۆمەڵانی ئاشووری بکۆچێنێ و لە ناوچە داگیرکراوەکان دایانمەزرێنێ و سەرزەمینی خۆی بە سەر چۆلەواری‌دا بخا، تیرە و هۆزە بەزیوەکانی لە جێی خۆیان هەڵکەندن و ڕایگواستن و پاکتاوێکی

١ـ شیرکەری

ڕاستەقینەی ڕەگەزی ڕەنگی دایەوە. دوای پەلاماردانی ماد ٦٥٠٠٠ دیلی لەگەڵ خۆی هێنا و لە «دیالە» و بە درێژاییی کەوشەنی ئاشوور کۆچوباری پێخستن و ئارامییەکانی بانووی ئێرانی گواستنەوە بۆ ماد. تەنانەت بابلیش وەبەر هەڵمەتی پادشا کەوت و خرایە سەر قەڵەمڕەوی ئاشوور.

«ڕووسا»ی یەکەمی پادشای تازەی ئوورارتوو، هەوڵی دا کە تیرە و تایفەکانی سەر سنوورانی کۆ بکاتەوە و وەکوو هۆزێک لێکیان هاڵێنێ و بە پشتیوانی و یاریدەی ئەوان، شکستەکانی ڕابردوو تێهەڵێنێتەوە. ئەم هەڵوێست و ڕێبازەی چاکی بۆ گرت و تاقمێک لە سەرۆک خێڵەکانی مادیشی گرتەوە کە لە نێویاندا بۆ یەکەم جار تووشی ناوی دیاکۆ دەبین. دیاکۆ هەمان «دیۆکێس»ە کە هێرۆدۆتی مێژوونووسی یۆنانی باسی دەکا و بە بناغەدانەری پادشایەتیی مادی دادەنێ، بەڵام بەپێی دەقی ساڵنامەکانی بارگای پادشایانی ئاشووری، دیاکۆ نەگەیوەتە پلەیەکی ئەوتۆ کە باسی کرا. هەرچۆنێک بێ دیاکۆ بە یەکێک لە سەرۆکانی ماد دادەندرێ کە هەستی بە مەترسییەکی قورس و گران کرد بۆ سەر تیرە و تایفە و خێڵاتی لێکدابڕاوی ماد و بۆ یەکەم جار کەوتە سەر دارشتنی گەڵاڵەی یەکییەتی و یەکبوونەوەیان.

گرینگترین هەنگاوی سارگۆنی دووهەم (٧٢٢ ـ ٧٠٥ی پ.ز) بریتی بوو لە گرتنی سامەڕا و کۆچپێدانی ٣٠٠٠٠ جوولەکە بۆ نێوخۆی وڵاتەکەی کە تاقمێکیان گەیشتنە خاکی مادەکان، بۆ وێنە لە «ئیسفەهان»ی داهاتوو، بنەگر کران. بەم شێوەیە توخم و تۆرەمەی هۆز و خێڵات لە زاگرۆس تێکەڵاو بوون و لە بنەبانی سەدەی هەشتەمی پێشزایین‌دا، یەکی دیکەشیان پێوە زیاد بوو. ئەم تێکەڵاوییە پەل‌وپۆی هاویشت و ڕیشەی داکوتا و کۆمەڵێکی بەدی هێنا کە هەتا ئەمڕۆش نەبڕاوەتەوە. لێکهەڵوەشانی بابل کارێکی وای کرد کە قەڵەمڕەوی ئاشوور

بەرفرەوان بێتەوە و لەگەڵ عیلام ببێتە دراوسێی ڕاستەوخۆ و سنووریان لە یەکتر بگەڕێتەوە. هێندەی پێنەچوو کە سارگۆن هرووژمی کردە سەر عیلام، کەچی سەرکەوتنێکی وەچنگ نەهێنا. سەرهەڵدان و ئاژاوە لە عیلامەوە تا ئاسیای بچووک تەشەنەی کرد. ئەگەرچی سارگۆن لە چەند بەرەیەکدا شەڕی دەکرد، بەڵام ماد بە گرینگترین شەڕگەی دادەندرا. ڕاپەڕینی «ماننا» بە ڕێبەرایەتیی سەرکردەیەکی ئێرانی و بە دنەی «ڕووسا»، زۆر بە توندی سەرکوت کرا؛ بەڵام خاو بوونەوە هێندەی پێنەچوو، چونکە ئوورارتوو هەروا بەهێز بوو. پارسەکان تووشی پەلامارێکی دیکەی ئاشوورییەکان بوونەوە و ۲۸ کەس لە سەرۆک خێڵانی ماد بەناچاری سەریان وەبەر دەسەڵاتی سارگۆن هێنا.

پاتشای ئوورارتوو لە ساڵی ۷۱۵ی پێش‌زایین‌دا، بە پشتیوانی پادشای ماننا، هەڵمەتی بردە سەر ئەو هەرێمە. دیاکۆ، یەکێک لە سەرۆکانی ماد و هاوپەیمانی ئوورارتوو، بە مەبەستی سەلماندنی وەفاداری، کوڕێکی خۆی وەک بارمتە ناردە پایتەختی «ڕووسا» و لە بەرژەوەندیی وی هەنگاوی هەڵێنایەوە. سارگۆن لەڕێوە دژکردەوەی نواند و جارێکی تر هاوپەیمانانی داپڵۆسین و دیاکۆ بە دیل گیرا و لەگەڵ بنەماڵەکەی دوورخرایەوە بۆ «حەما»ی سووریا. تۆبڵێی ژیان و مانی دیاکۆ قەرزدارباری ڕێز و بایەخی کەسایەتیی خۆی بووبێ کە لە نێو خێڵاتی «ماد»دا هەیبوو، یان نەخێر دەگەڕێتەوە بۆ لێکدانەوەی وردی سارگۆن کە پێی وابوو کاتێک سەرکردەیەکی شەڕکەری لە بەر چنگی‌دا بێ، هەر کاتێک بە پێویستی بزانێ دەتوانێ وەکوو پادشای ئوورارتوو بیخاتە بەرڕکێفی؟!

هەر چۆنێک بێ، هەڵوێست و هەنگاوی «ڕووسا» بە ئامانجی دابینی قەڵغانی پاراستن لە سنوورەکانی قەڵەمڕەوی‌دا، شکستی هێنا و هەرێمێکی بێلایەن کە پیاوانی ئێرانی بتوانن دەوری تێدا بگێڕن، سەری نەگرت. ڕوون و ئاشکرایە و

دەبێ بیسەلمێنین کە دیاکۆخوازانی بەرایی، کار و هەنگاوی پێشوو دەدەنە پاڵ ئەو کەسەی کە بۆ یەکەم جار خۆی لە نێو مادەکاندا نواند و هێرۆدۆت ناوی لە مێژوودا تۆمار کرد، ئەگەرچی لە ڕاستیدا پاشەوارەکانی بوونە هەوێنی ڕاستەقینەی پێکهاتنی یەکییەتیی ماد و لە پێناو سەربەستبوونیدا شیریان وەشاند.

ساڵی دواتر، سارگۆن دیسانیش دەچێتەوە «ماد» و لیزگەی ناوی میرانی خۆجێیی لە ساڵنامەکاندا دووروودرێژە. شای ئاشوور ساڵی ٧١٣ی پ.ز. درێژەی بە شەڕ و تێکهەڵچوون دا و ٤٥ کەس لە سەرۆکانی مادی پێمل کردن کە هێندێکیان لەولای هەگمەتانە (هەمەدان) دەژیان. پادشای ئاشوور لە ساڵنامەکانی بارگای خۆیدا بە سەرکەوتنەکانی لە ماد و بەزاندنی میرانی دەسەڵاتداری ماد دەنازێ، بەڵام ڕاستەقینە شتێکی دیکەیە: ئەم سەرۆک و سەرکردانە خاوەنی دەسەڵاتێکی ئەوتۆ نەبوون و هەرکامەیان تەنیا بە پاڵپشتی پۆلێکی دەوروبەریان ببوونە حوکمداری شارەدێیەکی ماد. یەکێک لەو سەرۆکانە دیاکۆیە کە هەڵیانداشت بۆ تاراوگە و دەستی چارەنووس خێڵ و خانەدانی هاویشتنە سەر ڕێچکەی ڕێبەرایەتی و بوون بە فەرمانڕەوا. لە زەمانی حکوومەتی کوڕەکەیدا کە هێرۆدۆت پێی دەڵێ فرائۆرتێس [فرەوەرتیش]– بەڵام بەپێی بەردەنووسی «بێستوون»ی داریووش، ناوی بە «خشەسریتە »ش هاتووە[١]ـ ئاواتی دڵخوازی دیاکۆ کە بریتی بوو لە یەکییەتیی ماد، وەدی دێ.

وێدەچێ لە سەردەمی حکوومەتی سێناخریبدا (٧٠٥ـ٦٨١ی پ.ز) کە زۆر بەگەرمە سەرقاڵی شەڕ و ملانە بوو لەگەڵ سەرهەڵداوانی بابل و عیلام و

١ـ داریووش دەڵێ «فرەوەرتی» بوو، بەڵام بە خۆی دەگوت خشەسریتە. لە خانەدانی هووەخشتەرە.و.

خەنیمانی میسر و یەهوودییە، وەکوو ڕۆژگاری سارگۆنی دووهەم، تەنگیان بە مادەکان هەڵنەچنیبێ و تەوژمەکە خاو بووبێتەوە. ڕەنگە ئەم هەڵوێستە یەکێک لەو هۆکارانە بووبێ کە هێزە ئێرانییەکانی لە دەوری بنەماڵەی دیاکۆ کۆکردبێتەوە و بە یەکگرتوویی سەریان وەبەر سەرۆکایەتیی خشەسریتە هێنابێ. ئەوەی ڕاستی بێ خشەسریتە لە پێش‌دا حوکمداری شارێک بوو، بەڵام هێندەی پێنەچوو کە بوو بە سەرۆکی یەکییەتییەکی بەهێز. وەکوو دیارە خشەسریتە پیاوێکی خاوەن هورم و هێزا بووە، چونکە پاش ئەوە ئێسارهادۆن [ئیسارحادۆن] بوو بە جێگرەوەی «سێناخریب»، لەڕێوە باڵوێزێکی نارده لای. خشەسریتە، هەر تەنیا مادەکانی لە خۆی نەهاڵاند، بەڵکووماننایی و کیمیرییەکانیشی کۆکردنەوە. کیمیرییەکان بە ڕەسەن ئێرانی بوون کە لەگەڵ سەکایی‌یەکان لە کۆڕەوێکی تازەدا بە «قەفقاز»دا تێپەڕین و سەریان لە ئاسۆی دوو حکوومەتی ڕقەبەری ئاشوور و ئوورارتوو هێنایەدەر.

کیمیرییەکان و سەکایی‌یەکان

هرووژمی هۆز و خێڵاتی ئێرانی لە بنەبانی سەدەی هەشتەمی پێش‌زایینەوە، هەرا و ئاژاوەیەکی وا بەگوڕم لە باکووری خۆرشینی ئێران دەنێتەوە کە پریشکەی ئاورەکەی دەگاتە ئاسیای بچووک و هەتا سووریا و فەلەستین دەتەنێتەوە. ئەم باڵی باکووری خۆرنشینە پێشتر لەبەر شەڕ و کێشەی نێوان ئاشوور و ئوورارتوو و ماد بارودۆخی شێوابوو. لێشاوی کیمیرییەکان و سەکایی‌یەکان هیچ وەک هاتنی مەند و پێدزکانەی ماد و پارسەکان نەبوو لە سێ‌چوار سەدەی پێشوودا. ئێستا ئیتر باسی ئەو تیرە و هۆزانە نییە کە بە شوێن دۆزینەوەی لەوەرگەی مۆر یان پەنا و پەسیوێکی بێ‌مەترسی‌دا دەگەڕان، بەڵکوو باسی شەپۆلی لافاوی ئاگرپژێنی شەڕکەرانی سووکەڵەسوار و تاڵانکەرە

کە لە بناری باشووری چیاکانی قەفقازەوە لووزەویان بەستووە. هێرۆدۆت هێندێک لە ڕووداوەکانی برگەی ئەم ڕۆژگارەی تۆمار کردوون و مێژوونووسانی ئاشووریش کۆمەڵێک زانیاریی بەنرخیان خستوونە سەر پەڕەی ساڵنامەکان. لە ساڵنامەکان‌دا ناوی کیمیرییەکان و سەکایی‌یەکان بە گیمیررای و ئیشکووزای تۆمار کراون و ڕاست ئەم ناوانە لە تەوراتیش‌دا هاتوون. وێدەچێ هۆزی یەکەم بە ڕەسەن خەڵکی قریم (کریمێ) بن و بە ناوی ناوچەی خۆیانەوە ناودێر کرابن. وێناچێ قسەکەی هێرۆدۆت وابێ کە دەڵێ سەکایی‌یەکان وەخۆکەوتوون و کیمیرییەکانیان ڕەپاڵ ناوە. ئەم دوو هۆزە پێکەوە خزمی نیزیک بوون و کەم‌وزۆر بە زمانێک دەدوان و بە تالان و چەتەیی بەڕێدەچوون. پێشتر لە سەردەمی سارگۆنی دووهەم‌دا، ئوورارتوو یەکەم حکوومەت بوو کە کەوتە بەر زەبری خەساری کیمیرییەکان. ئەگەرچی پاش پەلامار پاشەکشەیان پێکرا، بەڵام زەبرێکی وا گۆرچووبڕیان وەشاند کە ڕووسای یەکەمی پادشای ئوورارتوو لە حەیبەتان خۆی کوشت.

کیمیرییەکان بوونە دوو قۆڵ: قۆڵێکیان بە شانی گۆلی ورمی‌دا بزووتن و ماوەیەک دواتر بوونە هاوپەیمانی خشەسریتە. قۆڵەکەی دیکەیان کە بریتی بوون لە بەشی هەرە زۆری سووکەڵەسوارانی شەڕکەر، پاش پەلامارێکی سەرنەکەوتوو بۆ سەر سنوورەکانی باکووری ئاشوور، بایاندایەوە سەر باڵی خۆرنشین و ئاسیای بچووک و بە شەڕوشووڕ و تاڵان‌وبڕۆ، ڕەوگەی خۆیان خاپوور کرد. پاشان لەگەڵ «تریر»ەکان و خێڵاتی دیکەی ئاسیایی، کۆنفیدراسیۆنێکیان پێکهێنا و لە لێواری باشووری دەریای ڕەش و ناوچەی «سینۆپ» و ڕێژاوگەی هالیس (قزل ئیرماق) بنەیان داکوتا و نێوەنێوە بۆ داڕووتاندنی مەڵبەندەکانی ئاسیای بچووک دەبزووتن. هەر ئەوانە بوون کە

خاشەی حکوومەتی فەریجییەکانیان کێشا و ئەوەندەیان تین بۆ «میداس»ی دوایین پادشایان هێنا کە خۆی کوشت. لیدییەش کەوتە بەر گورمی پەلاماریان و «ژیگێز»ی پادشایان، ئەگەرچی شارە یۆنانییەکانی ئیۆنییەش پشتیوانییان لێدەکرد، بەڵام بەرگەی نەگرت و کوژارا. ماوەیەک دواتر، ئاشوور بانیپاڵ لە کەل و ملەی کلیکییە تێکیشکاندن و تەقورەویان تێکەوت و هەزارەزیلەیان چوونە پاڵ تاقمەکانی سەکایی.

ئەم هۆزەی دوایی، لە سەرەتای پادشایەتیی «ئێسارهادۆن»دا، بە لایەکی دیکەدا ڕۆیشتن و پاشەکشەیان بە هێزی سوارەی کیمیری کرد بۆ باشووری هەگمەتانە و لە باشوور و باشووری ڕۆژهەڵاتی گۆلی ورمێ و لە خاکی ماننا، کە دەسەڵاتی ئاشووری بە سەرەوە نەمابوو، بە پتەوی بنەیان داکوتا و نیشتەجێ بوون . ئەم نەیارە سامناکانە، لە دەقی پێشگۆتنەکانی ئاشوورییانی هاوچەرخدا، ناویان کەوتە پاڵ مادەکان و ماننا‌کان. پێشگۆتنەکان سەبارەتن بە هێرشی هێزەکانی ئاشوورییان بۆ سەر جەرگەی ئێران، کە ئامانج لێی کەمتر خۆنواندن و بڵاوکردنەوەی تۆوی ترس و تۆقین بوو، بەڵکوو زیاتر هێنان و ڕادانی ڕەوەی ئاسپان بوو بۆ بەرکێفی سوارانی ئاشووری. لە زەمانی پادشایەتیی «پارتاتوا»دا بەگوێرەی سەرچاوەکانی ئاشووری یان وەک هێرۆدۆت دەڵێ «پرۆتۆتیس»، قەڵەمڕەوی پادشایەتیی سەکایی، بەشێکی هەرە گەورەی هەرێمی ئاترۆپاتێن ـ واتە ئازەربایجانی ئەمڕۆ ـ ی دەگرتەوە، کە ناوەندەکەی دەکەوتە باشووری گۆلی ورمێ. پادشای ماننا دانی هێنابوو بەو دەسەڵاتەدا و وێدەچێ لەگەڵ مادەکانیش نێوانیان خۆش بووبێ. ئەوەی ڕاستی بێ چونکە ئوورارتوو هەروا بە خەنیمێکی سامناک دادەندرا، پادشای ئاشوور هەڵدەسووڕا کە بە سەریاندا سوار بێ. پارتاتوا کە بەم سەرکەوتنانەی هێزێکی وەبەرهاتبوو،

خوازبێنیی شادۆتێکی ئاشووریی کرد و وێدەچێ زەماوەندەکە سەری گرتبێ، بەڵام مێژوو لەم بارەدا هیچی نەدرکاندووە و بێدەنگە.

پادشایەتیی ماد

نیشتەجێبوونی سەکاییەکان لە باشووری گۆلی ورمێ، نەیتوانی بەر بە پەرەی دەسەڵاتی ماد بگرێ. فرەوەرتیشی سەرۆکیان کە توانیبووی یەکییەتی و یەکبوونیان لە نێودا بەدی بێنێ، قەڵەمڕەوی بەربڵاوی دەسەڵاتی لە هەمەدانەوە تا ڕۆژهەڵاتی دەماوەند و باشووری کەنارەکانی دەشتی شۆرەکاتی ناوەندیی ئێران، چەتری هەڵدابوو. فرەوەرتیش(خشەسریتە) لەگەڵ کیمیرییەکان و ماناکان دەبێتە هاوپەیمان و پشت بە بەڵێنی پشتیوانیی سەکاییەکان دەبەستێ؛ هەر بۆیە پاش ئەوەی پارسەکانی پێمل و دەستەمۆ کردن، بڕیاری دا زەبرێکی گورچووبڕ لە نەینەوا بوەشێنێ. هەڵبەت نابێ لە بیرمان بچێ کە پارسەکان لە بنەبانی سەدەی هەشتەمەوە، پتر داکشابوونە باشووری ڕۆژهەڵاتی گۆلی ورمێ و لە ناوچەی دەوروبەری پارسووماش نیشتەجێ ببوون. بڕیاری ئازایانەی فرەوەرتیش بۆ لێدانی نەینەوا، چارەڕەشی و کارەساتی بۆ مادەکان بە دواوە دەبێ، چونکە «مادیس»ی کوڕی «پارتاتوا»ی سەکایی، کە هاوپەیمان و پشتیوانی ئاشوورە، لە پشتەوەڕا پەلاماری دەدا و دەیبەزێنێ و گیانی لێ دەستێنێ و ئەمەش دەبێتە ساڵی (٦٥٣ی پ.ز). سەکاییەکان هەڵەکە دەقۆزنەوە و هێرش دەبەنە سەر ماد و دەیگرن و وەک هێرۆدۆت دەڵێ بۆ ماوەی ٢٨ ساڵ (٦٥٣ ـ ٦٢٥ی پ.ز) دەسەڵاتیان بە سەریدا دەشکێتەوە.

دوای شکانی مادەکان، سەکایی هێزێکیان وەبەردێ و هەڵدەکوتنە باڵی خۆراوا. لەم هەڵمەتەدا دەستیان لە ئاشووری هاوپەیمانی پێشوویان ناپارێزن و بە یاریدەی سوارانی ڕاکردووی شەڕ لەگەڵ ئاشوور بانیپاڵ، ئاسیای بچووک،

باکووری سووریا، فنیقییە، دەمیشق و فەلەستین دادەڕووتێنن و کاولی دەکەن. نەقڵ و نەزیلەی ئەم پەلامار و تراتێنە لە کتێبی «ئێرمیا»دا [بەشی٤، ئایەی ١٣][١] هاتووە و بە ڕاوێژێکی خەماوی دەستاودراوەتەوە: «بڕوانن! دوژمن پەلاماری هێناوە و ئێستا وەکوو هەور دەگاتە سەرمان؛ عارەبانەکانی دەڵێی گێژەڵووکە و ڕەشەبان و ئەسپەکانی لە هەڵۆ تیژباڵترن. سەڵا لە خۆمان کە تازە تێداچووین.» فیرعەونی میسر، خۆی دەکڕێتەوە و پارەیان بۆ دەنێرێ و سەری ئەسپیان پێ وەردەگێڕێ و سەکایی بە دەم تاڵانوبڕۆوە دەگەڕێنەوە زاگرۆس.

کەلوپەلە مەفرەقییەکانی لوڕستان

بیست ساڵێکی پتر پێچوو هەتا ئەو شوێنەوارانەی کە گوندنشینانی ناوچەی کرماشان، بەتایبەت جووتیارانی هەرسین، ئەلەشتەر و خوڕڕەمئاباد لە باشووری لوڕستان، دۆزیبوویاننەوە، چوونە نێو خەزنەخانەی عەنتیکەداران و مووزەکانی ئورووپا و ئەمریکاوە و هەزاران کەلوپەلی مەفرەق و ئاسن بوونە ڕازێنەرەوەی ئەو شوێنانە. هەموو یان بەڕاستی زۆربەی هەرە زۆری ئەو شتانەی دۆزراونەوە، هی ئەو گڵکۆیانەن کە هەتا ئێستا هیچکامیان بە شێوەیەکی زانستی هەڵنەدراونەوە و کاریان لەسەر نەکراوە. بەپێی گێڕانەوەکان، ئەم گڵکۆیانە بریتین لە کۆمەڵێک قوڵکەی وا کە تەختی بنەوەیان سەنگڕێژ کراوە و هەموویان بە تەختەبەردێکی پان داپۆشراون. زۆربەی ئەم گڵکۆیانە، گڵیان لەسەر هەڵدراوەتەوە و بە ورکەبەردان جەغزێکیان بە دەوریدا هاتووە.

١ـ ئێرمیا یەکێکە لە چوار پێغەمبەرە گەورەکانی بەنیئیسرائیل. پێشگۆتن و شینگێرانەکانی لەسەر کاول و هەرەسی بەیتولموقەددەس لە تەوراتدا تۆمار کراوە.ب.

زۆر بە هەڵکەوت شارستانییەتێکی خۆکردی وەکوو شارستانییەتی لوڕستان وەبەرچاو دێ کە بێئەوەی هیچ نیشانەی پەیوەندییەکی قووڵی لەگەڵ شارستانییەتی پێش خۆی هەبێ ـ وەک چۆن لەم ناوچەدا دۆزراوەتەوە ـ پێگەیشتووە و گەشەی

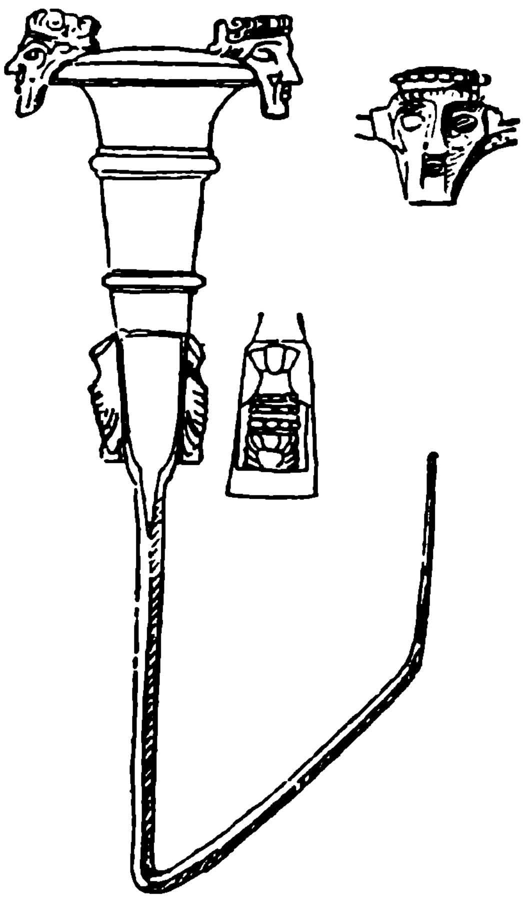

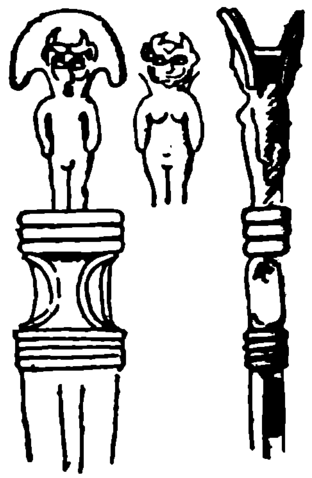

ق٣٧ـ لوڕستان: دەسکی خەنجەری مەفرەق

ق٣٦ـ لوڕستان: شمشێری ئاسن

کردووە و کەلپەلی مەفرقی بەرهەم هێناوە. ئەگەر بێتوو تێکڕای ئەو شتومەکە زۆر و فرەشێوە و فرەچەشنە نەخشین و ڕازاوانە لە پەنای یەکتر کۆ بکەینەوە،

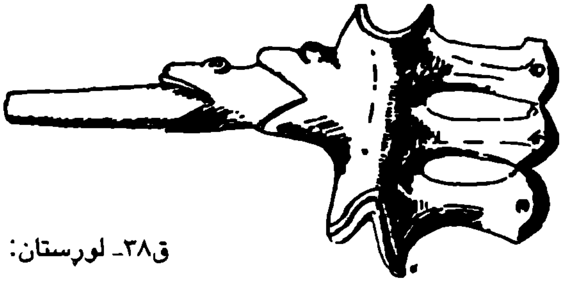

ق٣٨ـ لوڕستان: کولینگی مەفرەق

بەرلە هەموو شتێک بیرمان بۆ ئەوە دەچێ کە دەبێ خاوەنی ئەو شتانە هۆزێکی شەڕکەری سوارە یان عارەبانەسوار بن، کە لە جێگایەک ئۆقرە و تۆتەکەیان نەگرتووە و هەر بۆیە ئاشق و تامەزرۆی سامانێکی وا بوون کە بتوانن لەگەڵ خۆیان ڕایگوێزن. لە لوڕستان ئاسەوارێکی وا کە شیاوی ڕاگوێزران نەبن، یەکجار دەگمەنن. ئەم بۆچوون و تێبینییە، بە نەبوونی شوێنەواری نیشتەجێبوون لە تەنیشت گۆڕەکان، سوور دەبێتەوە. لە نێو ئەو شتانەدا، چەکوچۆڵێکی زۆر وەبەرچاو دێ، بۆ نموونە شمشێری درێژی ئاسنی دەسک

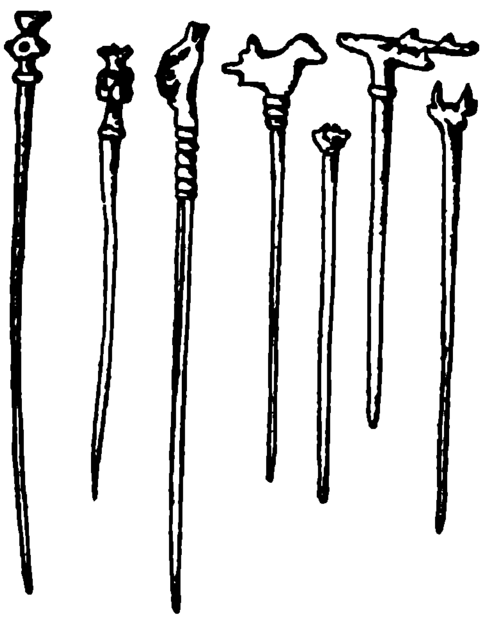

ق٣٩ـ لوڕستان: دەرزیلەی مەفرەق

ئاسن کە بە سەری ئادەمیزاد یان ئاژەڵ ڕازێندراوەتەوە (ق ٣٦)؛ یان شمشێری

قوڵەی مەفرقی دەسک ساکار و هلۆڵ، لەگەڵ خەنجەری مەفرق یان ئاسن کە دەسکیان بە دیمەنی ئادەمیزاد یان ئاژەڵ نەخشێندراون (ق٣٧). هەروەها کوڵێنگ و تەوری ئاسن یان مەفرق (مزقەلآیی) کە زۆربەیان بە دیمەنی بوونەوەران یان ئەندامێکی بوونەوەران ڕازێندراونەوە (و ٨)؛ شاز و سەرنج ڕاکێشترینی تەورەکان ئەوانەن کە دەم یان دەسکیان لەسەر شێوەی شەویلاکەی داپچڕاوی بوونەوەرێک داڕێژراوە و باڵندەیەک خەریکە لێی دەردەپەڕێ (و٩، ق٣٨).

هەروابێتەوە نابێ ئەم شتانەی خوارەوەشمان لە بیر بچێ: سەرنێزە، قوڵەنێزەی دووفلیقانە، سەرەتیری ئاسن یان مەفرقی وەک گەڵای دارخورما، قووچەکی یان سێپەلکە؛ تلیسقەوفلیسقە یان قفڵ و قەڕازەی ئەسپ و عارەبانە، بەتایبەت لغاو و سەرکەللەی یەکسەرە یان جومگەدار، کە تێکڕایان بوارێکی کراوەیان بۆ وەستاکاران دەرەخساند (و ٢١). لەسەر ڕووکاری ئەمانە دیمەنی ئەسپ، بزنەکێوی، گا، بوونەوەرانی ئەفسانەیی یان تێکەڵکراو لەگەڵ عارەبانان دەنەخشێندران (و١٠). لە نێو شتە زۆر دەگمەنەکاندا دەبێ باسی دەسکارێکی مزقەلآیی (مەفرەق) بکرێ کە خولخولە و زەنگوڵەیەکی پێوەیە و دەبێ بۆ چوڵەپێچ کران بووبێ. لەسەر ڕووکاری ئەم دەسکارە دوو پیاو لەگەڵ چەند شێران تێکهەڵچوون و دوو گا کەوتوونە لای سەرروویان و دوو مەیموونیش لە سەرووترن. ئەم شتە دەبێ لە سەری کەژوویەکی نەخشین خرابێ و قۆڵی عارەبانەی بە ئەستۆبەندی ئەسپەوە گرێ دابێ، کە لە دیمەنی بەردەتاشی ئاشوورییەکاندا دەبیندرێ (و١٠). هەر لەو شێوە شتانە دەکرێ باسی سەری ئەستۆبەندێکی مەفرق بکەین کە دوو شێری سەمبولیک و هەڵۆیەکی باڵئەنگاوتووی لەسەر شەقڵێندراوە (و١١- ١٢). چەند لغاوێکیش هەن کە دوو

قەڵافەتیان لەسەر داڕێژراوە و وێدەچێ دیمەنی ڕێورەسمی بەخشینی پلە و پایە بێ (و١٣).

لە نێو سڵسڵە و پلپلەی خۆ لە گوڵدان و ڕازانەوەدا، دەرزیلەی فرەچەشن وەبەرچاو دێن کە سەرەکانیان لەسەر شێوەی سەری ئاژەڵ و باڵندان یان قەڵافەتی سەرتاپاخواری بوونەوەران داڕێژراون (و١٤، ق٣٩). لەسەر ڕووپەڕی کەمەرەیەکی کە بەجوانی نەخشێندراوە، زۆر بەوردی دیمەنی ڕاو و کۆمەڵێک بابەتی ئەفسانەیی شەقڵ کراوە. ئاوێنەی مەفرەقی ئەو زەمانە هێندێکیان دەستەیان لەسەر قەڵافەتی ژنێکی ڕووت داڕێژراوە کە لە لاجەوە دەڵێی دەمی شمشێری زۆر شازی لوڕستانە (و١٩). لە نێو وردەشتی نەزرینەدا کە هێشتاش بە چاکی نازانین چۆن و لە کوێیان کار پێکردوون، دیمەنی بزنەکێوی یان ئاژەڵی دیکەی کێوی بە شێوەی سەمبولێک هەڵکەندراون و تێکهەڵچوونی قارەمانێک لەگەڵ دوو دڕندە دەخەنە بەرچاو (و٢٤). لە نێو کەلوپەلی پێویستی بەڕێوەچوونی ڕێورەسمی دینیدا چەند دیزەڵەی مزقەلایی وەبەرچاو دەکەون کە نەخش و نیگاری تایبەت بە میوانداری یان دێوی لەسەر پاشوو چەقیوی بەرەوڕووی داری پیرۆزیان لەسەر هەڵکەندراوە(ق٤٠).

دەبێ بۆ دەرزیلەی سەروپرچان کە سەری پانکەڵەیان نەخش و نیگاری هەڵزەقاویان پێوەیە باسێکی تایبەت دابمەزرێ. ئەو ڕوخسارەی کە لە ڕووبەڕوورا بە تەواوی دیارە، دەبێ دیمەنی «خاتوونەخوای دایک»ی نێو هۆز و نەتەوەکانی ئاسیایی بێ کە لە ئاسیای بچووکەوە هەتا شووش دەپەرسترا. وەک لەسەر ڕووکاری هێندێک لەو وردەشتانەڕا دیارە، ئەم خاتوونەخوایە لینگی لێک بڵاون و مەمکی ڕێککوشیون و خەریکە دەزێ (و٢٨). هەزاران پەیکەرۆکەی ئاوا لە ڕۆژهەڵاتی نیزیک دۆزراونەوە و لە شووش ئەم خاتوونەخوایە سەمبولی

داهات و بەرهەمی بەپیزەوە و بە ناوی «کیویرشە» لە ماوەی سەدان ساڵدا پەرستراوە. ئەم ڕێبازە کە بە «نانایا» ناودێر کراوە، هەتا سەردەمی پارتەکان بڕی کردووە و کۆمەڵێک پەیکەرۆکەی سواڵینەی ئەم خاتوونەخوایە لە گۆڕستانی کۆنی پارتەکاندا دۆزراونەوە. لێرەدا بە سەر پرسیارێکدا دەکەوین: داخوا ئەم دایکەیە کە سەمبولی داهات و بەرهەمی بەپیزەوە، هەمان ئاناهیتا نییە؟ داخوا لە ڕووی یەکترخوێندنەوەی ڕێوشوێنی پەرستن و هێندێک لەو دیمەنانەی وەبەرچاو دێن، دەبێ ئاناهیتا نەبێ؟ ئەم بۆچوون و گریمانەیە لە ڕووی قەراخی هێندێک دەوریڕا دەسەلمێ کە تایبەتی دابودەستووری دینین و دیمەنی ماسی و هەناریان لەسەر شەقڵێندراوە و ئەوانیش سەمبولی ئاو و بەرهەمی بەپیزەون.

ق۴۰ـ لوڕستان: دیزەڵەی مزقەڵایی

هەروەها دیمەنی نەخشێندراوی سەر کیتەڵەیەکی مەفرەقی مووزەی لووڤر، بەڵگەیەکی دیکەیە و ڕەنگە نموونەی سەرەکیی دیمەنی ئەهوورامەزدا بێ (و۲۷).

ئەم دەرزیلانە کە لای سەرەوەیان بریتییە لە پەڕەیەکی پانکەڵە، ڕەنگە لە قەڵشتی دیواری بەردینی نزیارێک (پەرستگایەک؟) ڕۆکرابن و لەوێ دۆزرابنەوە. ئەم کارە دابی کۆنباوی ڕۆمییەکان دەخاتەوە یاد کە بە مەبەستی تەراندنی نەخۆشیی «چاوقوڵکە» بزماریان لە دیواری پەرستگایان دادەکوتا. ڕەنگە لە لوڕستان سازکرانی پەیکەرۆکەی ئەم خاتوونەخوایە بە مەبەستی وەدی هاتنی ئاواتی تێری و تەسەلی و زۆربوونی بەرهەم و داهات لە دیواری پەرستگایان درابن. ئەم ڕوخسارانە لەسەر شێوازی ڕووبەڕوو نەخشێندراون، بە شێوەیەک کە هەستی پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ لە نێوان هێزی خوایەتی و بڕواداردا بەدی دێنێ. تەتەڵەکانی لوڕستان دەکەونە ڕیزی کۆنترین شوێنەوارە دەسکردەکانی مرۆڤ کە «ڕێسای هاودەقی»یان تێدا ڕەچاو کراوە، [یانی دیمەنەکان بە شێوەیەکی دەقاودەق دەکەوتنە بەرەوڕووی یەکتر یان تەواو لە ڕووبەڕووڕا نیشان دەدران.] ئەم شێوازە داهێنانی تایبەتی هونەری ئێرانییە و پێشتر لەسەر ڕووکاری دەفرە نەخشینەکانی گۆڕستانی سیێلکەدا وەبەرچاو هاتووە و وەستاکارانی سەردەمی پارتیش بە شێوەیەکی بەربڵاو پەرەیان پێداوە.

وەک دەڵێن، لە شوێنێکی نە هێندە دووری کە ئەم دەرزیلانەیان لێ دیتراوەتەوە، گۆڕستانێک هەبووە و گۆڕەکانی پڕ بوون لە یەسکوپرووسکی تێکەڵوپێکەڵ. تۆبڵێی لێرە نێژرانی دوو قۆناخی هەبووبێ، وەک چۆن لە نێو موغەکاندا باوە؟ موغەکان هەر ئەو کەسانە بوون کە لە نێو مادەکاندا بە کاروباری دینی ڕادەگەیشتن و چەشنی هۆزانی بیابانگەردی نۆردیک (باشووری)، سەرەتا تەرمی مردوویان لە دەرەوە دادەنا و پاشان [یەسکوپرووسکیان] بە خاک دەسپارد.

هه‌روه‌ها زۆر پێویسته که به‌وردی له شاخی درێژی ئه‌و بزنه‌کێوییه خوردبینه‌وه که شاکاری په‌یکه‌رسازانی لوڕستانه (و ١٥). ئه‌م شێوازه به‌وپه‌ڕی شاره‌زایی له هونه‌رمه‌ندانی ئاشووری خوازراوه‌ته‌وه و بۆ چکۆله کردنه‌وه‌ی په‌یکه‌ران بوونه پێشه‌نگی وه‌ستاکارانی هه‌خامه‌نشی. ئه‌م هونه‌رمه‌ندانه هێنده چاکیان له ده‌رهێنانی جه‌غزی ڕوخسار نه‌ده‌زانی و بۆیان هه‌ڵنه‌ده‌زه‌قی و که‌پۆ هه‌میشه درێژ و چاو خڕ و ته‌واو داپچڕاو بوون (و ١٦). زۆر به‌هه‌ڵکه‌وت شارستانییه‌تێکی وا وه‌به‌رچاو دێ که کولتوور و هونه‌ری بگاته شانی شارستانییه‌تی ده‌سکاری لوڕستان. به‌رده‌وامی و نه‌پسانه‌وه‌ی کولتووری کۆنی ئه‌م ناوچه‌یه ته‌نیا له چه‌ند ده‌فرێکی سێ‌پێچکه‌ی باوی هه‌زاره‌ی دووهه‌می پێش‌زایین‌دا خۆی ده‌نوێنێ و وادیاره ده‌بێ ماوه‌یه‌کی درێژ خه‌ڵک کاریان پێکردبن و ئێمه له توێژینه‌وه‌کانمان‌دا زۆر جاران تووشیان هاتووین. له لایه‌کی دیکه‌وه زۆر وێده‌چێ که ته‌واوی هه‌وڕوهاڵه نه‌خشینه‌کانی لوڕستان ڕه‌سه‌ن و خۆماڵی بن. هه‌ڵبه‌ت له نێو ئه‌م شوێنه‌وارانه‌دا چه‌ند پارچه‌یه‌کی باوی کلکه‌ی هه‌زاره‌ی دووهه‌می پێش‌زایینیش وه‌به‌رچاو هاتوون. هونه‌ری لوڕستان خاوه‌نی خاڵی هاوبه‌ش و په‌یوه‌ندییه‌کی زۆره له‌گه‌ڵ کولتووری گۆڕستانی «ب»ی سیێلکه، و ئه‌ویش هی ئه‌و تیره و هۆزانه‌ی ئێرانین که‌وا ماوه‌یه‌ک زووتر هاتوونه بانووی ئێران.

هونه‌ری لوڕستان ده‌یان نموونه‌ی ڕه‌سه‌ن له ئاسه‌واری کولتووری ئه‌م سووکه‌ڵه‌سواره ئازایانه ده‌خاته به‌رچاو که بریتین له چه‌کوچۆڵ، تلیسقه‌وفلاسقه‌ی ئه‌سپ، ده‌فری مزقه‌ڵایی یان هه‌وڕی لووله‌درێژ که پێشتر باسیان کراوه. هه‌روه‌ها باسی کۆمه‌ڵێک په‌یکه‌رۆکه‌ی مزقه‌ڵایی و ورده‌شتی خۆجوان‌کردن و ده‌رزیله‌ی نه‌خشێندراو به دیمه‌نی بوونه‌وه‌ران کراوه؛ که‌چی

دیسانیش شکڵ و شێوەی تازەبابەت کە لە ناوچە و هەرێمەکانی دەوروبەر و دووردەستەوە هاتوون کەم نین. بێجگە لە هونەری کۆنی دووچۆمان کە دیمەن و قەڵافەتی «گیلگامێش»ی[1] تێکهەڵچوو لەگەڵ هەموو چەشنە دڕندەیەک دەخاتە بەرچاو، کەندۆخینی وردەکارانەی «کەرکووک»یش بەدی دەکرێ کە بە کۆمەڵێک بابەتی ئەفسانەیی و خەیاڵی، هونەری بتسازیی ئاشووری دەوڵەمەند دەکا. هونەری ئاشووری شوێنەواری خۆی لەسەر ئەو دەفرانە بەجێهێشتووە کە تایبەتی داب‌ودەستووری دینی بوون و دەسکیان لەسەر شێوازی سەری بەرانەکێوی داڕێژراون. تەورەکان لەسەر شێوازی سەری بوونەوەران ساز کراون کە دەڵێی دەمی تەورەکەیان یەق کردۆتەوە و دەبێ وێنەیان لە هونەری هوورییەکان هەڵگیرابێتەوە. ئەگەر بێتوو بە هەڵە نەچووبین، سەری قولاپەی نەخشێندراوی کەمەران، هونەری کۆن و تایبەتی سەکاییەکانە و شتی ئەوتۆ لە کەندوکۆژەکانی باشووری ڕووسیادا دۆزراونەوە. کۆمەڵێک بابەتی باوی سەدەی هەشتەم یان حەوتەمی پێش‌زایین، کە لە هونەری «سووری - هیتی»ش‌دا وەبەرچاو دێن، خۆیان لەسەر ئەم وردەشتانە دەنوێنن. بۆ وێنە ڕاوکەرێکی کە تیرەکەی بزنەکێوییەکی ئەنگاوتووە و ئەویش بە شێوەیەکی سەیر سەری بۆ لای پەلاماردەرەکەی وەرسووڕاندووە. ئەم بابەتە لە نێو هونەری میرنشینەکانی هیتی‌دا باوە بووە کە کەوتوونە ئاسیای بچووک و باکووری سووریا و ناوبانگی بە «هیرۆگلیفی» ڕۆیشتووە. لەم ئاخرییانەدا، نموونەیەکی جوانی ئەم دیمەنە لە جەنگەی کەندەوکۆژەی «قەرەتەپە»دا دۆزراوەتەوە. دەکرێ ئەم دەسکارانە لەگەڵ شتەکانی ناوچە دوورەدەستەکانیش پێکەوە بەراورد بکرێن و هەودای پەیوەندییان لەگەڵ شارستانییەتی «سیس»ەکانی ئەم بەرەی قەفقاز و جەماوەری

١- گلگامێش، گلگەمێش

لوڕستان: پەڕەیەکی زێوین

ئەوبەری قفقاز و تەنانەت ڕەنگە «چین»یش لە دەمامکی «تائۆتیە»دا، یەکتر بگرێتەوە.

ئەوەی ڕاستی بێ تازە هونەر دەکەوێتە خزمەت ڕوانگە و لێکدانەوەی کۆنباوی نەتەوەکانی ئێرانی. هەر لەسەر ئەم ڕەوت و ڕێبازەیە کە دەوری «زوروان»[1]، خودای [نێرمێ]، لەگەڵ دووانەی ئوورمەزد (ئەهوورامەزدا) و ئەهریمەن کە لە داوێنی خۆی بەربوونەوە، دەردەکەوێ. هەروەها سێ کەسایەتیی پایەبەرزی سەمبولی سێ سەدەی مێژووی مرۆڤ، لەسەر پەڕەیەکی زێوین، دەناسرێنەوە. سێ کەسایەتی کە لە ڕێورەسمێکی دینیدا هێمای دەسەڵات یان «بەرسوم» وەردەگرن[2]. لە دیمەنێکی دیکەدا، خاتوونەخوایەکی

۱- زورڤان

۲- گیاپیرۆزە

چەندسەر، لە گژ دوو دێوەزمەی شاخداری ملدرێژ ڕاچووە کە شەویلاکەیان لێ داپچڕیوە. ئێزەدێکی «هەزارگوێ» و «هەزارچاو» هەیە بە ناوی «سێرەئۆشا» [سرووش] کە وێڕای «میترا» و«ڕاشنوو»، تەرازووداری کاروباری ئەو مردووانەن کە دەیانهەوێ بە باریکەپردی «چینڤەت»دا بپەڕنەوە کە لە دەمی شمشێر تەسکترە.[1] هەبوونی بتی ئاوا لە نێو گۆڕی مردووانەدا، بەڵگەیەکی ڕوون و ئاشکرای لە پشتە: مردوو بۆیە خاتوونەخوای پێیە هەتا لە تاوانی خۆش بێ. سەمبولی بوونەوەرییانەی سێرەئۆشا، کەڵەشێرە کە دوو تا چوار سەرە کەڵەشێر لە دیمەنەکەدا دیارن[2].

لورستان: پەیکەرەی مەفرەقی

بە ڕێکخستن و پێکەوە هەڵسەنگاندنی ئەم تێبینی و لێکۆڵینەوانە لە بواری کەلالەیەکی ڕەگەزیدا و بە هەوڵ و تێکۆشان بە مەبەستی ڕۆچوونی زیاتر بەم گرێکوێرەیەدا کە سەرەپرچک و هەودای دەگاتەوە نێو دین و ڕێبازەکانی دوور و نیزیک، دەگەینە ئەم ئاکامەی کە لە نێو کۆمەڵی توێژەراندا گەلێکی لایەنگر هەیە: تیرەیەکی سوارانی شەڕکەر کە پێشتر کەموزۆر لە نێو هۆزەکانی ئێرانیدا توابوونەوە، تێکەڵی هۆزێکی ئاسیای بوون. ئەم تۆرەمە تازە شەڕکەرە، لە ماوەی کۆچ و کۆڕەوی خۆیدا، دەستی لە تالانوبڕۆ نەپاراست و گەیشتە هەر

١ـ لە گێرانەوەی ئیسلامیدا هاتووە کە «پردی سیرات» لە مووی سەر باریکتر و لە ئەڵماس تیژترە.و.

٢ـ وەکوو بزمان ڕوون بزوە ئەم برگەیەی دوایی لە وەرگێرانەکەی دوکتور موعین دەرهاوێژراون.و.

جێگایەک خاپووری کرد و چەند ناوچەیەکی ئاسیای خۆرنشینی بە تراتین و ڕمبازێن داڕووتاند. دەبێ بیسەلمێنین کە زۆربەی کەلوپەلەکانی لورستان سەبارەتن بە سەدەی هەشتەم و حەوتەم و تەنانەت پێشتری پێش‌زایین. بەراستی پێویستە کە توێژەرێکی باریک‌بینی مێژوو بە دوای شوێن‌پێی کیمیرییەکان و سەکاییەکان‌دا بگەڕێ و دوایین کۆڕەوی کۆچەران بێنێتە بەرچاو. ئەو کۆچەرانە پاش هرووژمی تالانکەرانەیان کە قەفقاز و سنوورەکانی میسر و لێوارەکانی ئاسیای بچووکی گرتەوە، لە زاگرۆس پاشەکشەیان پێکرا و چوونە ژێر دالدەی حکوومەتی مادەکان و سوارەکانیان بە سەر ناوچەیەکدا کەوتن کە باشترین تۆرەمەی ئەسپی لێ بەخێو دەکرا. لەوێ کارسازترین هۆکاری سەرکەوتن کە بریتی بوو لە سوارە و ئەسپی چالاک، هێزێکی بەرچاویان بۆ حکوومەتی ماد پێکهێنا، کە تازە لە گەڵای داری دەدا و گەیبوویە پۆپەی دەسەڵاتی.

کیاکزار [کیاکسار][1]

هێرۆدۆت پێی‌وایە ئەو ساڵانەی کە کیاکساری کوڕ و جێگرەوەی فرەوەرتیش (خشەسریتە) بە نابەدڵی سەری وەبەر دەسەڵاتی سەکاییەکان هێنا، بۆ داهاتووی هێز و لەشکرداریی مادەکان، خێری پێوە بووە. فەرمانڕەوای ماد، پێکهاتەی هێزەکانی خۆی سەرلەنوێ داڕشتەوە و سوارە و پیادە و کەوانداری بە جوێ دانان. هەروەها وێدەچێ کە وێنەیەکی زۆری لە ڕێوشوێنی هێزی سەربازیی سەکاییەکان هەڵگرتبێتەوە کە لە شەڕی پارتیزانی‌دا گەلێک شارەزا و بەئەزموون بوون. تەنانەت وێدەچێ کە مادەکان هێندێک شێوەی کۆنباوی هونەری سەکاییشیان ڕەچاو کردبێ. کیاکسار (هووەخشتەرە)،

١ـ هووەخشتەرە

هەلومەرجی سیاسیی خۆی بە گرتنی چەند ناوچەیەکی دەوروبەری گۆلی ورمێ، پتەوتر کرد. وەک هێرۆدۆت دەڵێ، توانی لە شەڕی «مادیس»ی سەکایی‌دا، سەرکەوتنی پڕشنگداری یەکلاکەرەوەی چارەنووس‌ساز وەچنگ بێنێ و وێدەچێ مادیس بە خۆی و داروودەستەی خاکی ماننای بۆ خەنیمانی چۆل کردبێ.

گەنجینەی [زێوییەی] سەقز

بە بڕوای ئێمە، بەسەرهاتی ڕابردووی سەکایی‌یەکان لە هەڵکەوتێکی دەگمەن‌دا، تیشکی دەخرێتە سەر، کە خەڵکی گوندی [زێوییەی] سەقزی باشووری گۆلی ورمێ، لەم دوایی‌یانەدا، ئاسەواری دەدۆزنەوە و دەیخەنە بەرچاو. لامان وایە ئەم کۆما ئاسەوارە سەری دەگاتەوە سەر خەزێنەیەکی میری و ڕەنگە زەمانێکی هی پارتاتوا یان «مادیس»ی کوڕی بووبێ، بەڵام لێمان ڕوون نییە کە داخوا لە گۆڕێک‌دا دۆزراونەوە یان لە حەشارگەیەک‌دا. ئەم کۆمەڵەیە بە سەر چوار دەستەی تەواو جیاوازدا دابەش دەکرێ: بێ‌گومان هێندێکیان لە ڕووی نێوەرۆکی هونەری و شێوەی کارەوە ئاشوورین؛ تاقمەکەی دیکە سەکایین؛ لەوان بترازێ کەلوپەلی تێکەڵەی هونەری «ئاشووری ـ سەکایین» و زۆر وێدەچێ کاری هونەرمەندانی ئاشووری بن و سەرەنجام دەستەی چوارەم، دەسکاری کارگەی خۆماڵی و ڕەنگە ماننایی بن، بەڵام بە هێندێک شێوازی جوانکاریی هونەری ئوورارتوو نەخشێندراون.

لە نێو کەلوپەلەکانی دەستەی یەکەم‌دا، دەبێ باسی دەسبەندێکی زێڕی بێ‌خەوش و شاز بکرێ کە زۆر بەوردی کاری لەسەر کراوە و هەردک سەری بە دوو کەللەشێری شەویلاکە داپچڕاو، داکووژاوە. سەرێکیان لە جێی خۆی دەجووڵێتەوە و هاتوچۆ دەکا هەتا دەسبەندەکە بچێتە مەچەکەوە و بە

ئاڵقەڕیزێکی وردەڵە دادەخرێ. قەفی دەسبەندەکە بریتییە لە چوار لۆی تەخت کە هەتا بەرەو نێوەڕاست دەڕۆن، پانتر دەبنەوە و لەو جێیەی تەواو پان ڕادەکەون، دوو بەچکە شێری ڕاکشاو، هەڵزەقێندراون. ئەمە شاکارێکە لە هونەری کەندۆخان و زێڕینگەرانی ئاشووریدا. لەسەر ڕووکاری پەڕەیەکی زێڕین دوو دەستە بوونەوەر و جنۆکەی باڵدار هەڵزەقێندراون کە بەرەو داری دەسکردی ژیان دەڕۆن. لەسەر ئەو پەڕە مەفرەقانەی کە بە سەر سندووقە دارینە پڕ گەنجەکەدا کشاوە، کۆمەڵێک بزنەکێوی شەقڵێندراون کە خەریکی هەڵبەزدابەز و ڕاوڕاوێنن و هیچیان مافیان بە سەر هیچیانەوە نییە و پەلە گوڵی داودی، بە شێوازی کۆنی ئاشووری، لە یەکتری دابڕیون. شانەوشانی سندووقەکە، کە ڕووکەشی مەفرەقی پێوەیە و یەکجار ژەنگار گرتوویە، بە دیمەن و قەڵافەتی پایەبەرزانی بارگا ڕازاونەوە کە پێنجیان جلوبەرگی ئاودامێنی ڕیشۆڵەداریان پۆشیوە و وێدەچێ یاران و هاوڕکێفانی پادشای ئاشووری بن، بەڵام ئەوانەی لە دواوە وەبەرچاو دێن و هەشت کەسن بەلەکیان ڕووتە و ڕەنگە پاسەوانی میری بن کە بەوپەڕی وردەکارییەوە هەڵکەندراون. بابەت و نێوەرۆکی ئەوتۆ لە نێو کۆشک و تەلاران، لەسەر ڕووبەری تەتەڵەی هەڵزەقێندراو، وێنەگەریی نەخشینی دیواران و کاشی ڕەنگین و گەوهەربەند زۆر بەدی دەکرێن. لە ڕووی هێندێک نیشانە و تایبەتمەندییەوە دەردەکەوێ کە دەبێ ئەو کۆمەڵەیە سەر بە سەردەمی پادشایەتیی ئیسارحادۆن (٦٨١-٦٦٨ی پ.ز) یان هێندێک دواتر بێ. ئەم مێژووە، نابێتە کۆسپ لەسەر ڕێگای ئەم بۆچوونە کە پێی وایە دەکرێ بەشێک لەم گەنجینەیە، گیازی شادۆتی ئاشووری بێ کە مێردی بە پارتاتوای پادشای سەکایی کرد. شوێنی دۆزرانەوەی ئەم گەنجینەیە یەکێکە لەو گوندانەی کوردستان کە هەتا ئەمڕۆ ناوی خۆیان پاراستووە.

وەکوو دیارە «سەقز» ناوی خۆی لە سەکاییەکان یان سەککەکان وەرگرتووە، کە لە تەورات و دەقەکانی ئاشووریدا بە ئیشکووزای ناودێر کراون. لە ڕاستیدا تێکڕای دیاردە و نیشانەکان دەمانخەنە سەر ئەم بڕوایە کە سەقز پایتەختی سەکاییەکان بووە، ئەم مەبەستە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو زەمانەی کە سەکایی توانییان دەست بە سەر قەڵەمڕەوی «ماننا»دا بگرن لە باشووری

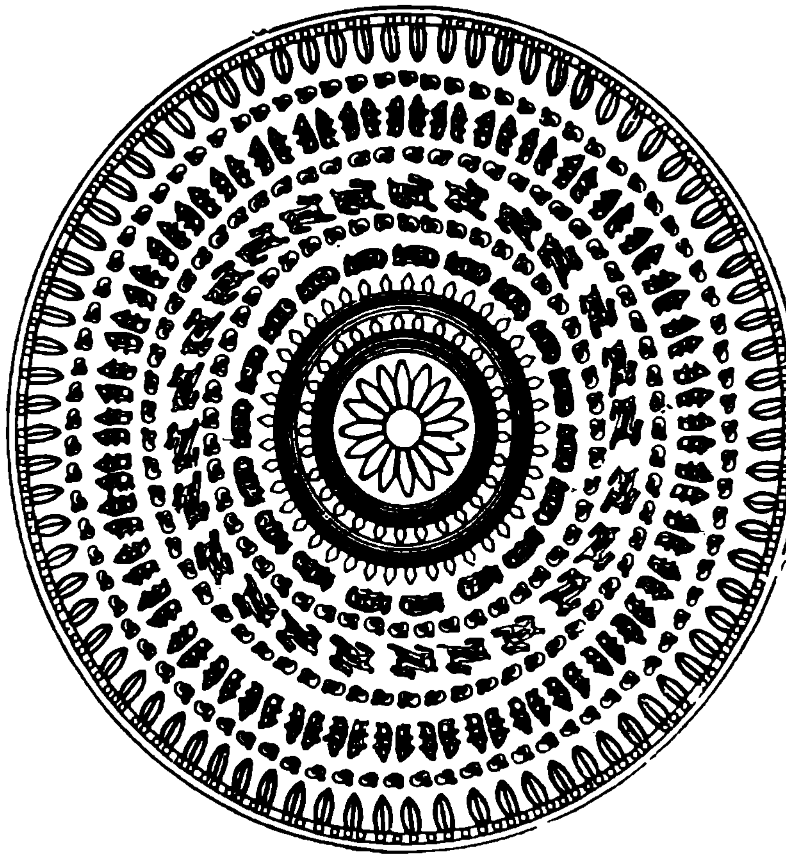

ق٤١ـ گەنجینەی [زێوییەی] سەقز: کەشەفی زێو

گۆلی ورمێ و ئەوەندەش دەزانین کە زۆر جاران ناوی هۆزی سەرکەوتوو، پایتەختەکەی پێ ناودێر کراوە.

بەرچاوترین شتی نێو تاقمی دووەم، بریتییە لە کالانێکی زێڕینی جوانی دەسکاری سەکایی. ئەم کالانە بە کۆمەڵێک سەری بزنەکێویی هەڵزەقێندراو رازاوەتەوە. قەفی شاخی بزنەکان وەکوو کەمەی ئامێری چەنگ هاتوونەوە. جێدەستی ئەم کالانە لە زێڕی عەیارچاکە و لە هەردک بەرانەوە سەری مرۆڤی لەسەر هەڵزەقێندراوە و شێوازێکی زۆر وردەکارانەی تێدا ڕەچاو نەکراوە. سەرەکان تەواو هاوشێوەن و کەموزۆر وەکوو دەمامکی «تائۆتیە» دەچن (و١٧). چەند پەڕە و پەلکەیەکی زێڕینیش، کەمەرەی پانی کالانەکەیان ڕازاندۆتەوە (و٢٩). زانایان لەسەر دیاری کردنی مەبەست و ئامانجی پەلکە تەتەڵە زێڕینەکان، کە ڕەنگە کرابنە ڕووکەشی سندووقان، دوودڵن (و٢٠). ئەو دیمەنانەی کە لە سەریان شەقڵکراون و هەڵزەقاون بریتین لە چەند کەللەسەری ورشەگ(؟)[1] کە لە ڕووبەڕووڕا دیارن و بە خەت و کووزی کەوانی تێکخراون. نێوەنێوە بزنەکێوی و بزنی ڕاکشاو کە پەلیان بردوونەوە بەرخۆیان وەبەرچاو دێن و شاخیان بە شێوەی ڕەسەنی هونەری کۆنباوی سەکایی بۆ لای تیغەرەی پشتیان، پشتەوشکێن بۆتەوە. ئەوەی لە نێو ئەم دەستەیەدا جێگای سەرسوڕمان و تێڕامانی تایبەتە، کەشەفێکی زێوە کە ٣٦ سانتیمیتر پانە و لێوارەکەی بەحاڵ و دووبەلا بۆ لای ژوورەوە هەڵگەڕاوەتەوە و بە گوڵەبزماری سەرخڕۆکەی زێڕ نەخشێندراوە (ق٤١).

وەکوو دیارە ڕووکاری ئەم کەشەفە بە شێوەیەکی ورد و باریک کەندەکاری کراوە و بریتییە لە چەند ڕیزەبابەتی فرەچەشن کە هەرکام لە نێو بازنەیەکدا

١ـ چەشنێک پشیلەی کێوی کە قەڵافەتی بە قەد ڕێوییە و ئازایە و لە تۆرەمەی بەورەباریکەیە.و.

خولاونەوە. نێوەڕاستەکەی دەڵێی قوبەی قەڵغانە و گوڵێکی شازدە پەلکەیە کە حەوت بازنەی بە دەوریدا لێهاڵاوەتەوە. پاشان دوو ڕیزە سەرەنێزە دیارن کە بە حەوت بازنەی دیکە لێک جودا کراونەوە. دواتر ڕیزە بوونەوەرێکی وەکوو ورشەگ بەدی دەکرێن کە لەسەر کەلەکەی چەپ ڕاکشاون و سەریان هەر بەو شانیدا وەرسووڕاندووە و دەڵێی لەو کەروێشکانە خەفتاون کە بە شانی ڕاستدا بازرە بوون و بە ڕیزێک سەری ورشەگی درندە لێکدابڕاون. ئەم سەرانە کە تەنیا دەنکێکیان لە ژێر داڕێژراوە، دوو ڕیزن، کە جارێک روویان لە لای ڕاستە و جارێک لە لای چەپ. ڕیزێکی سەرەوەی کەروێشکەکان و ڕیزێکی کە بە دەوری ورشەگەکاندا لێهاڵاونەوە هەر لەو درندانەی کێوین کە باسیان کرا. جەللەی ورشەگی ئەم جار لەسەر چینچکان هەڵتووتەکاون و دەڵێی بۆ ڕاوێ ڕاساون و هەر جووتەی ڕوویان لە یەکتری کردووە. ئەم دیمەنە وەکوو نەخش و نیگاری سەر کالانی هەڵکەندراوی سەکایی دەچن کە لە «کێلێرمێس» و لە جەنگەی کەندەوکۆژەی «مێلگونۆڤ»دا دۆزراونەوە. لە ڕیزی ئاخریدا، لیزگەیەک گەڵای تیژکەڵە کە هێڵێک بە نێوەڕاستیاندا تێپەڕیوە، دەستیان تێکگرتووە و بنیان لێواربەلێواری گوڵەبزمارە زێڕەکان ڕۆیشتووە. گومانی تێدا نییە کە ئەم هێما و نیشانانە دەبێ دەقێکی نووسراویان بەدی هێنابێ و ئەمە تەنیا شوێنەوارێکی نووسراوە کە لە نێو کەلپەلەکانی سەکاییدا دۆزراوەتەوە(ق٤٢).

هونەر و نووسینی سەر ئەم کەشەفە، بەڵگەیەکی هێژایە بۆ ئەوەی بتوانن بە کۆنترین شوێنەواری دیرۆکیی سەکایی دابنێین کە ڕێسا و ڕێوشوێنی ناسراوی «سیت»ی تێدا ڕەچاو کراوە. تۆبڵێی ئەم شێوە نووسینە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی لەگەڵ خەتی «هیرۆگلیفیی هیتییەکان» نەبێ کە بەرلە سازکرانی ئەم کەشەفە، لە ئاسیای بچووک و باکووری سووریا برەوی هەبوو؟ تاقمێک لە

ده‌رزیله ساكاره زێره‌كان، ده‌یسه‌لمێنن كه ئه‌م خه‌زێنه‌یه ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ سه‌رده‌می پێش سه‌ده‌ی هه‌شته‌م و ئێمه وامان پێخۆشه كه مه‌ودای نێوان سالآنی ٦٨٠ و ٦٢٥ی پێش‌زایینی بۆ دیاری بكه‌ین.

له نێو كه‌ل‌وپه‌له‌كانی ده‌سته‌ی سێهه‌مدا، ده‌كرێ باسی ده‌سك یان هه‌نگڵی زێڕینی مه‌نجه‌ڵۆكان بكرێ، كه یه‌كیان له‌سه‌ر شێوه‌ی شه‌هێنێكی ده‌ندووك خواری چاوخڕ داڕێژراوه و ئه‌وه‌نده‌ی ئاگامان لێیه، یه‌كێكه له هه‌ڵكه‌وتووترین شاكاره‌كانی هونه‌ری سه‌كایی و به‌شێكی زۆریان له گۆڕی سه‌كایی‌یه‌كانی باشووری ڕووسیادا دۆزراونه‌وه و ده‌كه‌ونه نێو چوارچێوه‌ی هونه‌ری

ق٤٢ـ گه‌نجینه‌ی [زێوییه‌ی] سه‌قز: ده‌قێكی نووسراو له‌سه‌ر كه‌شفی زێو

جوانكاری و نه‌خشاندنی «ئووراسی» له هه‌رێمی گیاجاڕی ئه‌و وڵاته‌دا (و٢٥). ده‌سكه‌كه‌ی دیكه له‌سه‌ر دیمه‌نی شێر داڕژاوه (و٢٦)، به‌ڵام شێرێكی ئارام و ده‌سته‌مۆیه و به‌پێچه‌وانه‌ی هونه‌ری ئاشوورییه‌كان سه‌یر جوانه، ئه‌گه‌رچی وێنه‌شی له هونه‌ری سه‌كایی‌یه‌كانی باشووری ڕووسیادا وه‌به‌رچاو دێ. شتێكی

دیکەش کە وامان پێ باشە بیخەینە نێو ئەم دەستەیەوە، دەسبەندێکی گران و سەنگینە کە هەردک سەری مراوییە و پێکەوە جووتن، بەڵام سەریان بە پشتەوەدا شکاوەتەوە. قەفی دەسبەندەکە پێچپێچە و لە هونەری هەخامەنشیدا سەرنجێکی زۆری خراوەتە سەر و لە گەنجینەی سەقزدا بە تەواوی ناسێندراوە (و٣١). گرینگترین خشڵ کە بە شێوەیەکی سەرسوڕهێن هەموو کوت و لەتەکانی پارێزراوە و خراوەتەوە سەر یەکتر، تۆق یان سینەبەندێکی زۆر پانی زێڕە (و ٣٢)؛ لێرەدا نابێ لە بیرمان بچێ کە بەداخەوە کەلوپەلەکانی گەنجینەی سەقز بە شێوەیەکی بێبەزییانە لە کاتی دابەشین لە نێو خەڵکی ئاواییدا شکاون و کوتکوت کراون. ئەم سینەبەندەی باسی دەکەین بە دوو هێڵی پانی وەکوو کەوان ڕازێندراوەتەوە. کۆمەڵێک ئاژەڵ و بوونەوەری لێکدراو کە ڕوویان کردۆتە دوو داری سەمبولیک لەسەر ئەم هێڵانە نەخشێندراون. پۆلێک دار، چەند سەرێک نێرییەکێوی، دێوانی باڵدار، گاگەلی باڵدار لەسەر دیمەنی ئادەمیزاد (لاماسوو)، کۆمەڵێک قەڵافەتی ئەفسانەیی لەگەڵ بەری داری کاژ کە کەوتوونە قەراخان، هەموویان هێندە دیار و ئاشنان، کە ئەگەر بێتوو لە گۆشە و کەناران کەروێشک ملیان نەنابا لە هەڵبەزدابەز و درندەیەکی خۆمەڵاسداو بەدی نەکرابا، دەکرا بڵێین ئەمە دەسکاری زێڕینگەرانی ئاشوورییە؛ بەڵام دیمەنی کەروێشک و درندەی خۆمەڵاسداو، ڕاست هەروەک ئەوانەن کە لەسەر کەشەفەکە نەخشێندراون و بەڕاشکاوی سەر بە شێوازی سەکایین. ئەم پارچەزێڕە، زیاتر لە هەموو شتێکی دیکە، بیری هەبوونی هونەرێکی نوێ دەخاتەڕوو کە لە باکووری خۆرنشینی بانووی ئێراندا، گووراوە و ڕووی کردۆتە گەشە. ئەم شێوازە وێنەی لە هونەری ئاشووری هەڵگرتۆتەوە کە ڕیشەی دەچێتەوە سەر

هونەری سەکایی و بژتە دوو تۆوە؛ واتە دوو کولتوور کە لە باڵی خۆرنشین و باکوورەوە پەرەی دەستاند و خەریک بوو هەموو لایەکی دادەگرت.

لە دەستەی چوارەم و ئاخریدا، پەڕەیەکی تەنکەڵەی زێڕمان وەبەرچاو دێ کە ڕەنگە بە کەمەرەیەکی چەرمەوە درواب‌. لەسەر ڕووکاری ئەم پەڕەیە دوو ڕیز ئادەمیزاد دیارن کە باج و پیتاکیان پێیە و دەیبەن. ئەمانە چەند سەر ئاژەڵێکیان بە دوای خۆیاندا پەت کردوون و ڕایاندەکێشن. ئەم ڕووکەشە چەکوچخۆر کراوە و دیمەنەکانی لەسەر شەقڵێندراوە (ق٤٣). بێجگە لە چەند جیاوازییەکی بچووک، ئێمە لێرەدا ڕاستەوڕاست تووشی هونەری لوڕستان دەبین. مرۆڤەکان لووتیان درێژە و ڕاست لە نێوچاوانیان هەڵچووە و نە چەنەیان هەیە و نە ڕیشیان بەرداوەتەوە. هەموویان کڵاوی پانکەڵەی پشتەوشکێنیان لە سەریان ناوە و جلێکی ئاودامێنیان پۆشیوە و کەمەرەیان لەسەر بەستووە. هەروەها ئاژەڵەکانیش لەسەر شێواز و ڕێوشوێنی هونەرمەندانی زێوگەریی لوڕستان نەخشێندراون. چاویان بادامین، موویان بە چەند ڕیزە خەتێکی هاوتەریب دیاری کراون. ماسوولکەیان زۆر بە زەقی نیشان دراون. سمی دووقاشی ئاژەڵەکان کە تەواو لە لاجەوە دیارن، ئەو قەڵشتەی کە دەیانکاتە دوو کوت، خۆ نەدەبوو ئاوا دیار بن. ئەم شوێنەوارە بۆ باری ناسینی هونەری خۆجێیی، یەکجار گرینگە کە هۆگری و تێکەڵاوبوونی لەگەڵ هونەری لوڕستان ڕەوتێکی سروشتی و بەجێوڕێیە، چونکە هاوچەرخ و دراوسێی یەکتر بوون. هێنانە گۆڕی مەبەستی باج و پیتاکدەران بابەتێکی گرینگە کە هونەری هەخامەنشی لەسەر لادیواری پلیکانەکانی «تەختیجەمشید» گەشە و پەرەی پێداوە.

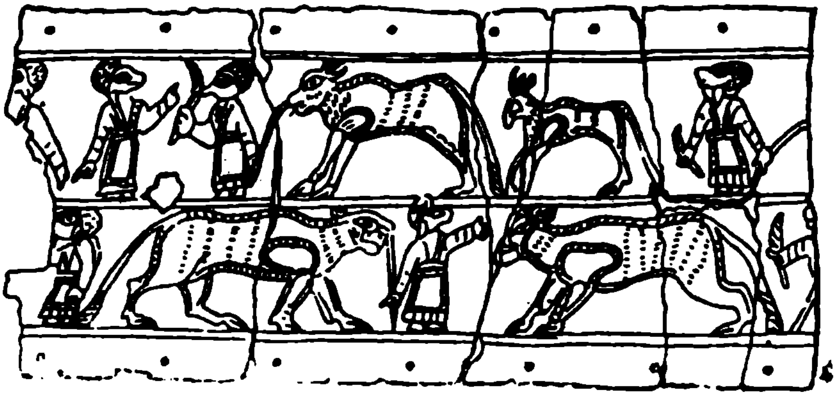

ق٤٣ـ گەنجینەی سەقز: کەمەرەی زێڕ

نرخ و بایەخی ئەم کۆمەڵە ئاسەوارە هێژایە، بۆ ناساندنی سەرلەبەری هونەری زێڕینگەرانی ئاشووری و سەکایی زۆر بە سانایی هەستی پێدەکرێ، گەنجینەی [زیوییەی] سەقز، بەڵگەیەکە لەسەر گەشە و پەرەی چاوەڕواننەکراوی ئەم هونەرانە. مادەکان لە ڕۆژگاری پێکهێنانی شارستانییەتی خۆیاندا، بێنێوبڕ لەگەڵیان لە پەیوەندیدا بوون و لێمان ڕوونە کە هونەری سەکایی بارتەقای هونەری ئاشووری، شوێنی لەسەر هونەری تایبەتی مادەکان داناوە و هەردک لایان بەشێک لە هونەری ڕەسەنی خۆیان بەجێهێشتووە. لێرەدا هەر بۆ نموونە تەنیا ئاماژە دەکەینە کالانی شمشێری یەکێک لە مەزنەوەجاخانی مادی کە لە ڕیزەی کۆڕی هاوڕێیانی «داریووش»دا وەبەرچاو دێ. ئێمە لێرەدا پاشماوەی ئاسەواری سەکاییمان لەسەر ڕووکاری ئەم چەکەی مادی بۆ دەردەکەوێ (بڕواننە بەشی ٢، قەڵەمکێشی ٧٠).

ڕوون و ئاشکرایە کە ناکرێ هونەری خۆماڵییانەی جەماوەری دانیشتووی باکووری خۆرنشینی ئێران بخرێتە پشت گوێ و تێنەهێندرێ، چونکە ڕەنگە ئەوە

هونەری مانناییی بێ کە توانی لەم بەشەی ئێراندا، گەورەترین یەکییەتیی سیاسی بەدی بێنێ؛ بەڵام ئەوەی ڕاستی بێ ئێمە شتێکی زۆر سەبارەت بەو هونەرە نازانین و چەند ژمارەیەکی کەمی نەبێ، وەبەرچاومان نەکەوتوون. ئەوانەی بە دەستەوەن هیچیان لە ڕەوتێکی کەندەوکۆژەی زانستیدا نەدۆزراونەوە (و٣٣-٣٤).

پادشایەتیی ماد

لە سەردەمی پادشایەتیی هووەخشتەرەدا، سەکایی بەزێندران و مانناکان دانیان بە دەسەڵاتیدا هێنا و پارسەکان پێملی بوون و چوونە ڕیزەی جەماوەری بەرفەرمانی. ئەو ئێستا ببوو بە خاوەند و فەرمانڕەوای بێبەرگێڕەوەی بانووی ئێران و وەکوو ئاشکرایە «هەگمەتانە»ی کردە پایتەخت، کە بە واتای شوێنی کۆبوونەوەیە[1]. پاشان خۆی لە ئاشوور هەڵکرد، کە پێشتر توانیبووی بەرپەرچی پەلاماری [فرەوەرتیش]ی باوکی بداتەوە، کە ئازایەتی بوو بە خەنیمی گیانی. وادیارە دەبێ هووەخشتەرە [کیاکزار] هەڵمەتەکانی خۆی بە داگیرکردنی «هارهار»ی کەناری «دیالە» دەست پێکردبێ کە ناوەندی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتیی ئاشوورییەکان بوو لە دۆڵ و دەشتەکانی زاگرۆس، هەتا ئاوا ڕێگای «نەینەوا»ی بە ڕوودا بکرێتەوە. فەرمانڕەوای ماد ئێستا بۆ پەلاماردانی پایتەختی ئاشوور تەنیاباڵ نەبوو: یەکێک لە میرانی بابلی بە ناوی «نەبۆپۆلاسسەر»[2]، لەبەر سیاسەتی شارەزایانە و مشوورخۆرانەی خۆی و لاوازبوونی ئاشوور، بوو بە میر و دەسەڵاتداری بێلەمپەری بابل و شاڵاوی

١- ئیکباتان (هەمەدان)، هەمان «هەگمادانە»یە و ڕەنگە بە واتای شوێنی کۆبوونەوەی مادان بێ.و.

٢- نابۆپۆلەسسار (Noabopolassar)

بردە سەر پادشای پێشووی، بەڵام فیرعەونی میسر کەوتە نێوان و بوو بە نێوبژیوان و ئاشووری ڕزگار کرد. هەڵبەت ئەم بارودۆخە هێندەی خۆ نەگرت و ساڵی ٦١٥ی پ.ز. هووەخشتەرە هەڵیکوتایە سەر نەینەوا و هێزەکانی ئاشوور زۆر بەگەرمە لێی وەدەست هاتن؛ هەر بۆیە ئەویش ڕەوگەی پەلاماری گۆڕی و لەشکری بەرەو باکوور گاڵدا و پایتەختی پێشووی لێگرتن. نەبۆپۆلاسسەر تۆقی و کەوتە پەلەپرووزە و خێرایەکی پەیمانی پێکهاتنی لەگەڵ پادشای ماد بەست و بارگرژییەکە بە زەماوەندی «بۆختوننەسر»ی[1] جێگرەوەی میری بابل لەگەڵ «ئامیتیس»ی نەوەی هووەخشتەرە، خاو بۆوە. بەپێی سەرچاوەکانی مێژوویی، شکستی هووەخشتەرە لە شەڕی نەینەوادا، دەگەڕێتەوە سەر یاریدەی سەکاییەکان کە چوونە فریای ئاشوور. هووەخشتەرە سەرلەنوێ هەڵمەتی بردەوە سەر ئاشوورییەکان و تەنگی پێهەڵچنین. ساڵی دواتر (٦١٢ی پ.ز)، هووەخشتەرە و نەبۆپۆلاسسەری هاوپەیمان، نەینەوایان گرت. دوایین پادشای ئاشوور ڕایکردە حەرران و دوو ساڵ دواتر ئەگەرچی میسر باڵی گرت و یاریدەی دا، بەڵام ئەم جارەیان هاوپەیمانان زەبرێکی وایان لێ وەشاند کە بۆ هەتاهەتایە ئاشوور ناوی لە نێو لیزگەی کەڵەهێزانی دنیادا سڕایەوە. دەبێ لە بیرمان بێ کە پادشایەتیی ئوورارتووش هەر لەو سەردەمەدا تێکهەڵگلا و خاشەی بڕا. هووەخشتەرە [کیاکزار] زیاتر بە شانی خۆرنشیندا ئەسپی تاودا و خۆی لە لیدییەی ناوەندی گەشەکردووی بازرگانیی جیهانی ئەو سەردەمە، خۆش کرد. هێزەکانی ماد و لیدییە بۆ ماوەی پێنج ساڵ، گیرۆدەی شەڕێکی بێئاکام بوون و وەک هێرۆدۆت دەڵێ ڕۆژگیرانێک یان زۆر وێدەچێ نێوبژیوانیی بۆختوننەسەر- کە لە بابل جێی باوکی گرتبۆوە - هەراکەی داکووژاند. جارێکی

١- نەبووکۆدۆنۆسۆر، نەبووکەدنەسسەر

دیکەش زەماوەندێک پەیمانی پێکهاتنی پتەوتر کرد. پادشای لیدییە کچی خۆی دا بە «ئاستیاگ»ی[1] کوڕی هووەخشتەرە، کە ساڵی ٥٨٤ی پ.ز. جێی باوکی گرتەوە. بەپێی ئەم پەیمانە ڕووباری هالیس (قزڵ ئیرماق) وەکوو سنووری نێوان دوو حکوومەتەکە دیاری کرا.

سەرتاسەری ئاسیای خۆرنشین، بێجگە لە لیدییە، لە نێوان مادەکان لە باکوور و بابل لەگەڵ سووریا و فەلەستین و عیلام لە باشوور، دابەش کرا. هێز و بڕشتی ماد ڕاستەقینەیەک بوو کە بابل دەبوو دڵی لێی بترسێ و بۆختوننەسر کە بە بوونی ئەو هەڕەشە گەورەیەی دەزانی، بە مەبەستی بەرەڵێگرتنی پەلاماری لەناکاوی، شوورە و قەڵای سەخت و ئەستەمی ڕێتێنەچووی لە سنوورەکانی باکووری قەڵەمڕەوی خۆی ساز کردن. بابل چاوەڕوانی ڕووداوێکی ئەوتۆ بوو: پێشگۆتنەکانی «حێزقیال» وەکوو پێشگۆتنەکانی «ئێرمیا» جێی‌سەرنج و ورياکەرەوە بوون. وەختی خۆی پێشگۆتنی ئێرمیا بە ڕاست دەرچووبوو کە گوتبووی لافاوی هرووژمی هێزی ماد، وێڕای ئوورارتوو وماننا و سەکایی، کە ببوونە پاشکۆ و یاریدەری، بە سەریان وەردەبێ. شەڕ و تێکهەڵچوون بە سەرکردایەتیی «نەبوونید»ی ئاخرین پادشای بابل لە دەوروبەری حەرران دەستی پێکرد. ئەوەی ڕاستی بێ ئاستیاگ خۆی خۆش کردبوو کە بابل بگرێ و خاشەی دەسەڵاتی پادشای بکێشێ، چونکە نەبوونید ببوو بە دەمڕاستی پەرستگای گەورەی «سین»، کە لە ڕاستی‌دا ناوەندێکی گرینگی بازرگانی و بانکداری بوو لە ناوچەکەدا. حەرران کە ڕێگایەکی دەچۆوە سەر دەریا و لەنگەرگاکانی مەدیتەرانە [دەریای نێوەڕاست]، ببوو بە سێ‌ڕێیانی بازرگانیی نێوان باکوور و ڕۆژهەڵات لەگەڵ ڕۆژاوا. نەبوونید خۆی

١ـ ئەژدەهاک. ئیشتوویگو

بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئاستیاگ ئامادە کرد و بە زیرەکی لەگەڵ کووورووشی دووهەمی فەرمانڕەوای پارسەکان پێکهات کە دەیهەویست چنگ بە سەر شارێی بازرگانیی هەگمەتانەدا بگرێ. ڕقەبەرێکی تازە پێی نابوویە مەیدانەوە. پادشایەتیی پارس لەم ڕۆژگارەدا هەراش و لە خەمڕەخسیو بوو. هێزی گەنج و بەهێزی پارس کە تازە گۆپاڵی لە خیزی هاتبووەدەر، بە سەرۆکایەتیی پادشاکەی، کە یەکێک بوو لە ئازاترین سەرکردەکانی دنیای کۆن، خۆی لە گرتنی دنیا خۆش کرد.

ئێمە شتێکی ئەوتۆ دەربارەی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتیی حکوومەتی ماد نازانین و وەکوو پێشتر باسمان کرد، پیاوانی خانەدانی دیاکۆ، بە هەوڵ و هەڵسووڕانی بوێرانە و بە پشوودرێژی و بڕینی ڕێگای هێمنانە یان نواندنی زەبروزەنگ، توانییان کۆمەڵێک میرنشینی پرش‌وبڵاو، کۆ بکەنەوە و بیانخەنە ژێر باڵی خۆیان و حکوومەتێکیان پێ دامەزرێنن. یەکانگیربوونی ئێرانییەکان لەچاو تیرە و هۆزەکانی میسری و سۆمێری، زۆر بە خاوی ڕێگای بڕیوە، چونکە ئاگادارین کە ئەوان هەر پاش تێپەڕبوون لە قۆناخی ڕاو، بوونە کۆمەڵانی ڕێکوپێکی جووتیار و ئاژەڵدار و کەوتنە سەر دامەزراندنی حکوومەتانی پادشایەتی. هۆکاری ئەم دواکەوتنە دەگەڕێتەوە سەر تێکەڵاوبوونی تێکڕای ئەو تیرە و تۆرەمانەی کە جەماوەری مادیان پێکدێنا و بارودۆخی سروشتی و هەرێمی و کەش‌وهەوا کە دانیشتووانی هەزارەی یەکەمی پێش‌زایین، تووشی هاتبوون دەوری خۆی گێڕا. سەرکەوتووانی ئێرانی بۆ ئەوەی بتوانن بە سەر جەماوەری ڕەسەنی خۆماڵیدا زاڵ بن و پێکەوە بیانکوڵێنن، پێویستیان بە زەمانێکی درێژخایەن بوو. لە بنەبانی سەدەی هەشتەمی پێش‌زایینیدا هێشتا ئەم

ڕەوتە نەگەیبوویە سەرەنجام و سەقامگیربوونی ئێرانییەکان، ڕەوتێکی درێژ و دژوار بوو.

ئێران بە ئاوی ڕووباری وەکوو نیل و دیجلە و فورات پاراو نابێ؛ ئەم ڕووبارانەی کە هەموو ساڵێک هەڵدەستن و ناوچەکانی دەوروبەریان دەبووژێننەوە و خاکی بەپێزەوی لێمشتان دێنن. وەرزەبارانی ڕێکوپێک کە بتوانێ پەڵە بە زەوی بدا و تێراوی بکا، نایگرێتەوە. لە ڕۆژگارانی هەرە کۆنەوە، ئاو بۆتە کوولەکەی ڕوحی ئەم سەرزەمینە، چونکە مرۆڤ تەنیا دەتوانێ لە جێگایەک سەقامگیر بێ کە ئاوی بۆ دابین بکرێ. جا هەر بۆیە دانیشتووانی ئێران بە ناچار بوونە تۆوی هەرزن و هەر یەکەی پەڕیوەی جێیەک بوون و نەیانتوانی وەکوو حەشامەتی میسر و دووچۆمان لە دەوری یەکتر وەکۆبن. ئەم مەبەستە زۆر بە جوانی لە ڕووی ئەو گرد و تەپۆڵکە دەسکردانەوە دەردەکەوێ، کە لێرولەوێ و لە مەودای دەیان کیلۆمیتری‌دا وەبەرچاو دێن و زەمانێکی لەمێژین نشیمەنگای کۆمەڵانی خەڵک بوون. هەلومەرجی سروشتی بوو بە هۆی پەرەی چەشنێک سەربەخۆیی لە هەر ناوچە و تەنانەت دەرە و دۆڵێکدا و هەتا ئێستاش شوێنەواری هەر ماوە[1]. جا هەر بۆیە ئێران پڕە لە خێڵاتی کۆچەر و نیمچەکۆچەر و بنەگر، کە هەرکام زاراوە و داب و نەریتی خۆیان پاراستووە. هەر بۆیە لە ڕوانگەی سیاسییەوە، یەکگرتوویی و یەکپارچەیی خاکی ئێران بەند بووە و بەندە بە هەڵسوکەوتی ئەو فەرمانڕەوایانەی کە حکوومەتیان بە سەردا کردووە و دەیکەن. هەڵبەت هۆکاری دەرەکیش دەوریان لە پێکهاتنی یەکییەتیی«ماد»دا گێڕا کە بریتین لە: گەفی ئوورارتووەکان لە لایەک و

۱ـ ئەم بۆچوونە لە ناوی وشەی «دەرەبەگ»ی کوردیش‌دا ڕەنگی داوەتەوە. دەرەبەگ بریتییە لە «دەرە+ بەگ»، واتە کەسێکی مەزن و میری دۆڵ یان دەرەیەک بێ. دواتر ئەم وشەیە ماناکەی پەرەی ئەستاندووە.و.

هەڵوێست و ڕێبازی دەسەڵاتپەرستانەی ئاشوور لە لایەکی دیکەوە کە پتری تین بۆ هێنابوون. مادەکان لەو هەلومەرجەدا ناچار بوون کە لەم دوو ڕێگایە یەکیان هەڵبژێرن: یان ژیان لە بن سێبەری یەکییەتی‌دا، یان مل ڕاکێشان بۆ ئەگەری توانەوە لە ژێر نیری بێگانەدا. ئەوان ڕێچارەی یەکەمیان هەڵبژارد و ڕەنگدانەوەی ڕوونی ئەم هەنگاوە لە ناوی«هەگمەتانە» [هەگمادانە]ی پایتەختیان‌دا وەبەرچاودێ کە بە واتای شوێنی کۆبوونەوەی [مادانە]. ئەم شارە کەوتۆتە سەر ئەو ڕێگایەی کە هێزەکانی ئاشوور بەزاندبوویان و بە مەبەستی هەس‌دانەوەی هێرشکەران لێدرابوو. سەرکەوتنی لەرزۆک و خۆنەگری ئاشوورییەکان، وای لێ‌کردن کە بەرەو ڕەچاوکردنی سیاسەتی کۆلەداری هەنگاو باوێن و ئەم بۆچوون و لێکدانەوەیە لە ڕووی ئەو کۆمەڵگا کۆلەدارییانەی جوولەکانەوە ڕوون دەبێتەوە کە لە «ڕەگا»ی[1] نیزیک تاران، دایانمەزراندن. ئەوەی ڕاستی بێ ئەم کارەیان تەنیا بۆ دڵدانەوەی خۆیان بوو، چونکە ئیمپراتۆریی نەینەوا نەیدەتوانی هەگمەتانە باوێتە پشت‌گوێ. ئەگەر بێتوو بڕوا بە دەقی نێوەرۆکی ساڵنامەکانی ئاشووری بکەین، بۆمان دەردەکەوێ کە هیچکام لە تیرە و هوزەکانی ژێردەسەڵاتیان بە ئەندازەی مادەکان ڕانەپەڕیون. مادەکان بە چەکی خۆیان لە پێناو سەربەخۆیی‌دا خەباتیان دەکرد و بە مەبەستی بەرەنگاربوونەوەیەکی بەگوڕتر لە حاندی دوژمن، پاڵیان بە یەکترەوە دەدا. سەرەتای دامەزرانی حکوومەتی ماد هێندە بە ئاشتی و ئارامی تێنەپەڕیوە کە ئیدەئالیستێکی وەکوو هێرۆدۆت باسی دەکا.

ئەگەر بکرێ بڵێین کە پێکهاتەی دامودەزگای سیاسیی مادەکان، زۆر وەکوو هی ئاشوورییەکان چووە، خۆ دیسانیش هیچ زانیارییەکمان سەبارەت بە

١ـ ڕاگا، ڕاگە، ڕێگا و ڕێگە هەموویان لەگەڵ ڕەی (ڕێ) دەچنەوە سەر بنج و بنەوانێک.و.

چوارچێوەی کولتووری ماکی و میناکیی[1] ئەوانەوە بە دەستەوە نییە. لە ڕاستیدا هۆزێکی کە هێشتا لە جەغزی ژیانی پڕ کوێرەوەریی کشتوکاڵ و گوندەکیدا دەژیا و بە مەبەستی سەقامگیربوونی لە شوێنی خۆی دەجەنگی، هەر دەگاتە شانی ژێرمەنەکان، ڤاندالەکان، ویزیگۆتەکان و فرانکەکان. بە باری هونەریدا، مادەکان دەبێ چەشنی سەکاییەکان و کیمیرییەکان، وردەکار و خاوەن چێشکە بووبن و چەکوچۆڵی نەخشێندراو، قایشوقورووش و خرینگە و پرینگەی ڕازاوەی ئەسپ، هەوروهاڵی زێر و زێو و جلوبەرگی چەشناوچەشنی ڕەنگینی گوڵدۆزیکراو و زێوارگیراو، لە نێویاندا باو بووبن.

ق ٤٤- پیاوێکی مادی کە وێنەی لە ڕووی بەردەتاشێکی ئاشووری هەڵگیراوەتەوە.

لە بەردەتاشەکانی ئاشووریدا، دیمەن و قەڵافەتی چینی خواردەستە وەبەرچاو دێن:

پیاوەکان ڕیش و سمێڵیان چڕوپڕە و لەسەر کورتەکراسێکی تەسکەبەر

١- ماددی و مەعنەوی

کەوڵێکیان هاویشتۆتە سەر شانی خۆیان. کاڵە و پێتاویان هەتا ئەژنۆیان هەڵکێشاوە و چەند سەر ئەسپێک بە دیاری دەبەن بۆ سەرکەوتووانی ئاشووری (ق٤٤).

بە پێداچوونەوەی گەنجینەی [زێوییەی] سەقز، دەکرێ گەلاڵەیەکی گشتیمان لە هونەری ئەوان بێتە بەرچاو؛ ئەو هونەرەی کە وادیارە پاش زاڵ بوون بە سەر تیرە و هۆزی لە خۆیان ژیارمەندتردا خوازراوەتەوە و پەرەی پێدراوە. ئەوەی ڕاستی بێ تەنیا چەند شوێنەوارێکی هونەریی مادەکان بە یادگار ماوەتەوە کە بریتین لە: شێرەبەردینەی هەمەدان کە بەشی هەرە زۆری سواوە و تێداچووە(ق٤٥)، چەند گۆڕێکی لە بەرد داتاشراو کە یەکیان لە نیزیک سەرپێڵ [ی زەهاوە و کەوتۆتە سینەی ڕەوزێکی] بنارەکانی زاگرۆس (ق ٤٦)؛ ئەوانی دیکە [وەکوو فەقرەقایە و] کەوتوونە کوردستان (ق ٤٧)[1]. لە ڕاستیدا

ق٤٥ـ شێرەبەردینەی هەمەدان

١ـ ئەوەی پێشووش هەر لە کوردستانە.و.

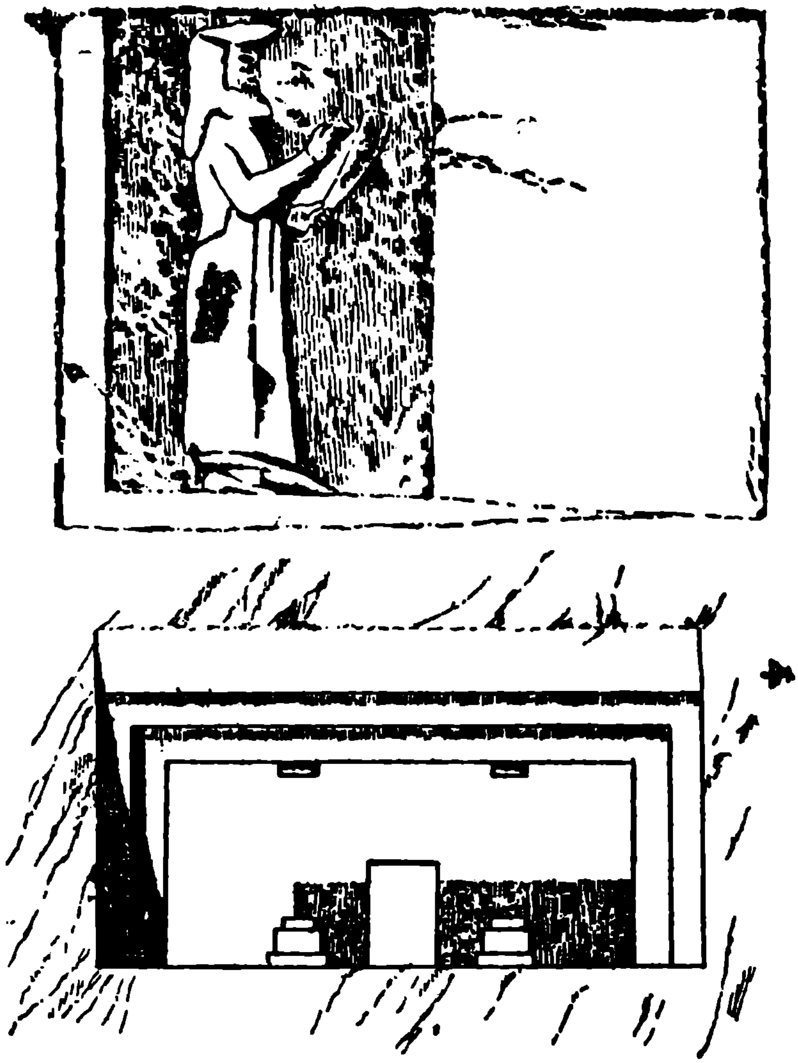

ق٤٦- دووکانی داود: گۆڕی داتاشراو لەسەر سینەی ڕەوزێکی نیزیک سەرپێڵ[ی زەهاو].

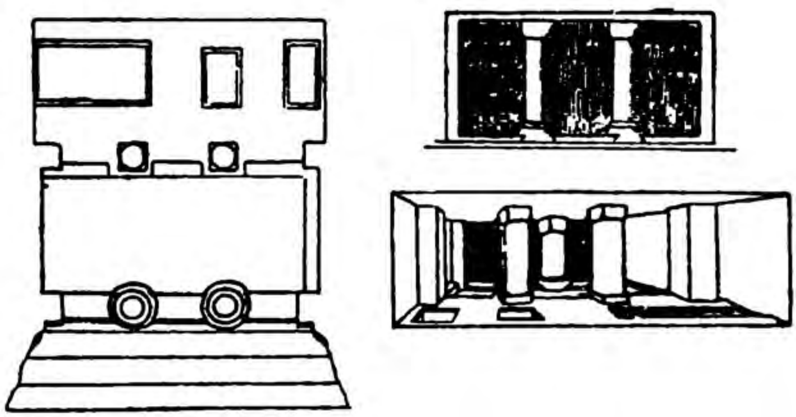

ق٤٧ـ فەخریکا [فەقرەقا]: گۆڕی داتاشراو لە سینگی زەرد و ماهیکی باشووری گۆلی ورمێ

[تێبینی: ئەم وێنەیە خۆم زیادم کردووە و فەخریکا یان فەقرەقا کەوتۆتە باڵی باکووری مەهاباد و ١٥ کیلۆمیترێکی لێ دوورە.و.]

ئەمانــە کۆمــەڵێک بەردەتاشــی شــکۆمەندن کــە لەســـەر ســـینەی ڕەوەز و تیشەشاخێک داتاشراون. ئەوەی لە [سەرپێڵی زەهاوە]، دیمەنی ڕێورەسمێکی دینی دەخاتە بەرچاو کە پیاوێک چەپکە «بەرسوم»ێکی تایبەتی ئەم ڕێورەسمانەی بە دەستەوەیە.

عیلام و پارسەکان

سەرەتای پادشایەتیی هەخامەنشییەکان

لە ڕاستیدا ئێمە هیچ شتێک سەبارەت بە عیلامی نێوان سەدەی دوازدەهەم تا نێوەڕاستەکانی سەدەی هەشتەمی (پ.ز) نازانین و تەنیا جاروبار ئاماژەیەکی تێژتێپەڕ سەبارەت بە شەڕی لەگەڵ ئاشوورییەکان لە ساڵنامەکاندا، تۆمار کراوە. هۆکاری ئەم تاریکییەی کە لە بواری دۆزینەوەی سەرچاوە و زانیاریدا باڵی بە سەر عیلام کێشاوە، دەبێ بگەڕێتەوە سەر کۆمەڵێک ڕووداوی نێوخۆ و دەرەکیی چارەنووس‌ساز کە زۆر لەزەبر ئەم حکوومەتەیان ڕاوەشاندووە و ژێروژووریان کردووە. یەکێک لەو ڕووداوانەی کە باسیان کرا بریتییە لە هاتن و بنەگربوونی توخم و تۆرەمەی تازە کە شوێنێکی بەرچاویان لەسەر ڕەوتی لاوازبوونی عیلام دانا. ئەم تۆرەمانە، خێڵاتی پارس و تەنانەت ئارامییەکانی باڵی چەپی ڕووباری دیجلەش بوون، کە زۆر لە کۆنەوە، بنەیان لەوێ داکوتابوو.

سەبارەت بە پارسەکان، پێویستە بڵێین کە دەوروبەری ساڵی ٧٠٠ی پێش‌زایین لە پارسووماشی بناری چیاکانی بەختیاری نیشتەجێ بوون. پارسووماش کەوتۆتە خۆرهەڵاتی شووشتەر و ناوچەیەکی ئەوبەرەوبەری چۆمی کاروونە و دەبێتە ئەو شوێنەی کە پێش ئەوەی چۆمەکە بەرەو باشوور بخوشێ، قۆرتی تێدەکەوێ و لێدەهاڵێتەوە. لەو زەمانەدا تازە عیلام دەسەڵاتی ئەوەی نەمابوو کە پێشیان پێبگرێ و نەهێڵێ لە نێو قەڵەمڕەوی خۆیدا نیشتەجێ بن. عیلام حکوومەتی بە سەردا دەکرد و وێدەچێ پارسەکان مەزنایەتیی ئەوانیان سەلماندبێ. پارسەکان بە سەرۆکایەتیی هەخامەنش،

حکوومەتی بچووکی خۆیان دامەزراند، کە لە چارەی نووسرابوو زۆر گەورە بێ و ناوی هۆزی پارسیان کردە پێناسەی.

تێکهەڵچوونی نێوەنێوەی نێوان ئاشوور و عیلام دەگەڕایەوە سەر هەڵوێستی پادشایانی عیلام لەسەر پرسەکانی سەبارەت بە بابل. بەم شێوەیە لە چاخی پادشایەتیی «هووبان ئوومێنا»دا (٦٩٢ـ ٦٨٨ی پ.ز)، بە مەبەستی پشتیوانی لە مافی مسۆگەری پادشای بابل لە ئاست ئاشوور، هێزێکی زۆر و زەوەند کۆکرایەوە و لەو کاتەدا بۆ یەکەم جار ناوی پارسەکانی «پارسووماش» هاتە گۆڕ. شەڕێکی قورس و خوێناوی و بێئاکام لە هێلوولێ (حێلوولێ) قەوما. هێندەی پێنەچوو کە «سێناخریب» بابلی گرتەوە و جارێکی دیکە عیلام پاشەکشەی پێکرا بۆ سەر سنوورەکانی خۆی.

ئاشوور بە مەبەستی خاشەکێشانی دوژمن، تەواوی هێز و توانای لەشکری و سیاسیی خۆی دژی عیلامی بەرەو تێداچوون، خستە گەڕ. لە لایەکەوە بە شوێن ڕێبازی جوێبوونەوەدا دەڕۆیی و لە لایەکی دیکەوە تەنیا پشتیوانیی لەو قوڵەمیرانە دەکرد کە گفتیان دەدا، پێی وەفادار بن. پادشای ئاشوور بە دڵی خۆی دەسەڵاتدارانی عیلامی دادەنان و لێی دەخستن. لە کەش و هەوایەکی ئاوا هاڵۆزدا، لەبەر دەمتێکنانی خودی عیلامییەکان و ڕژانی خوێنێکی زۆر، بارودۆخەکە ئەوەندەی دیکە شێوابوو. عیلامی ببوونە دوو بەرەی لایەنگر و دژی ئاشوور و لەم هەلەدا، حکوومەتی بچووکی پارس درێژەی بە گەشەی نەرم و پێدزکانەی خۆی دەدا.

چیشپیش (٦٧٥ـ ٦٤٠ی پ.ز)، کوڕ و جێنشینی هەخامەنش، پێشتر ناوی بە «پادشای شاری ئانشان» ڕەنگی دابۆوە و ئەم ناوچەیەی بە دەستەوە بوو هەتا دەگەیشتە باکووری ڕۆژهەڵاتی پارسووماش. ئەگەرچی توانیبووی لە ژێر

دەسەڵاتی عیلام دەرباز بێ، بەڵام ئەگەر بێتوو قسەکەی هێرۆدۆت ڕاست بێ، وادیاره که دەوروبەری ساڵی ٦٧٠ی پ.ز (؟) بەناچاری سەری وەبەر دەسەڵاتی «فرەوەرتیش»ی پادشای ماد هێناوه. وەکوو دەزانین فرەوەرتیش به مەبەستی لێدانی ئاشوور، هێزێکی گەورەی کۆکردبۆوه و یەکییەتییەکی بەربڵاوی پێکهێنابوو، بەڵام به هۆی شکستی ئەم هەڵوێست و هەنگاوانه و نەمانی فرەوەرتیش له ساڵی ٦٥٣ی پێشزاییندا و دوابەدوای وی هێرشی سەکاییەکان و پێملبوونی مادەکان بۆ ماوەی ٢٨ ساڵ، چیشپیش سەری له ئاست دەسەڵاتی مادەکان بادا و دەرباز بوو. ئەم فەرمانڕەوایه له حاند دەسەڵاتی بەرەو داڕمانی عیلامدا، هێزی زیاتری وەبەرهات و هەرێمی پارسەی خسته سەر حکوومەتەکەی خۆی. وادیاره که هەوڵ و تێکۆشانی لەسەرەخۆ و پشوودرێژانەی چیشپیش بۆ داهاتووی حکوومەتی شلک و تازەدامەزراوی [پارسەکان] دەبێ زۆر گرینگ بووبێ. چیشپیش به هاویشتنی هەنگاوی بوێرانه و بەپارێز، توانی ناوچه و مەڵبەندێکی بەربڵاو بگرێ و ئەوەندەی بۆی دەکرا، خۆی له تێوەچوونی شەڕی نێوان زلهێزەکان دەپاراست و هەر لەسەر ئەم ڕێبازه، به شێوەیەکی ئاقڵانه داخوازەکانی عیلامی بردەوەپاش. عیلام لەو کاتەدا پشتیوانی له «شەمەش شوموکین»ی پادشای بابل دەکرد که ئاشوور بانیپاڵی برای لێی خستبوو.

دوای نەمانی چیشپیش، قەڵەمڕەوی پادشایەتیی پارسەکان بریتی بوو له هەرێمی پارسووماش که ئانشان (ئەنشان) و «پارسه»شی خرابوویه سەر. ئەو وەکوو پادشایانی «مێرۆڤینژی»[١]، جەغزی دەسەڵاتەکەی له نێوان دوو کوڕی

١ـ مێرۆڤینژی یان مێرۆڤینژین، بریتین لەو زنجیره پادشایانەی که بۆ یەکەم جار له فەرانسه حکوومەتیان کردووه.م.

خۆیدا دابەش کردبوو: یەکەم ئاریارەمنە (دەوروبەری ٦٤٠–٥٩٠ی پ.ز) کە لە نێو دەسڕۆیشتوویی و دەوڵەمەندیدا پێی نابوویە جەغزی ژیان و ئەویتر کووروشی یەکەم (دەوروبەری ٦٤٠ ـ ٦٠٠ی پ.ز)، کە بوو بە پادشای گەورەی پارسووماش. بەهەڵکەوت تەتەڵەیەکی زێڕ لە هەمەدان دۆزراوەتەوە، کە بە خەتی بزماری و بە زمانی پارسیی کەونارا،[1] سەرناوەکانی ئاریارەمنەی لەسەر نووسراوە (ق٤٨).

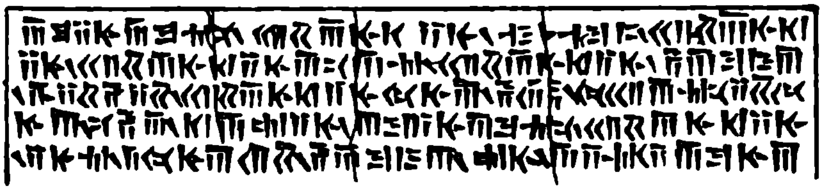

ق٤٨ـ تەتەڵەی زێڕی ئاریارەمنە، کە بە خەتی بزماریی پارسیی کەونارا نووسراوە.

ئاریارەمنەی پادشا لەم دەقەدا دەڵێ: «ئەم سەرزەمینەی پارسەکان کە من خاوەنیم، ئەسپی باش و پیاوی چاکی تێدایە، کە یەزدانی مەزن ئەهوورامەزدا باربووی کردووم. من پادشای ئەم سەرزەمینەم.» ئەم تەتەڵەیە کۆنترین بەڵگەنامەی تا ئێستا ناسراوی سەبارەت بە هەخامەنشییەکانە (هەڵبەت دەستەیەک لێی دووشکن و [پێیان وایە دواتر ساز کراوە و هەڵبەستراوە]). لەم دەقەدا باسی پێشکەوتی بەرچاوی خێڵاتی پارس کراوە لە سەدەی حەوتەمی پێشزایینیدا، بەڵام وەکوو دیارە خێڵاتی پارس تازە لە قۆناخی دەوارنشینیڕا پێیان نابوویە قۆناخی نیشتەجێبوون. ئەلفوبێی پارسەکان کە بە کۆمەڵێک

١ـ زمانی «پارسیی کەونارا»، خولقێندراوی دەم و دەستی تاقمێکە لە توێژەران. چونکە ئەوەی ڕاستی بێ، داریووش لە بەردەنووسی بێستووندا دەڵێ بە زمانی «ئاریە»م نووسیووە. نەک زمانی پارسی (؟!).و.

هێمای بزماری نووسراوەتەوە، نیشانەی پێشکەوتنێکی ڕاستەقینەیە لە خەتی نیشانەیی و بڕگەییی ئاشوور و عیلامدا کە هێشتاش کاریان پێکراوە و بە بازێکی گەورە دادەندرێ، جا با پارسەکان وێنەشیان لەوان هەڵگرتبێتەوە. پارسەکان لە سەرەتای مێژووی خۆیانەوە، واتە لەو کاتەوە کە تازە حکوومەتی بچووکیان خەریک بوو خۆی دادەڕشت، کارێکیان کرد کە وێدەچێ دانیشتووانی ڕەسەنی بانووی ئێران لە ماوەی سەدان ساڵدا، هەرگیز بۆ لای نەچووبووبن و ئەویش بریتییە لە نووسینەوەی زمانی خۆیان بە خەتی تایبەتی خۆیان. تەتەڵەی ئاریارەمنە، کە بۆمان دەردەکەوێ شوێنەوارێکی تاقانە نییە لە چەشنی خۆیدا، ئەوەندە وەکوو کارێکی کەسنەکردە دەچێ کە زۆرێک لە توێژەران و زانایان بە بەڵگەیەکی ڕەسەنی نازانن. پارسەکان هەر لە سەرەتای شارستانییەتی خۆیاندا، ڕەسەنایەتی و تازەگەریی ڕووحی داهێنەری خۆیان نیشان داوە و توانیویانە بیروبۆچوونی دەرەکی وەربگرن و بە وزەی بلیمەتیی سروشتیی خۆیان، دەستاوی بدەنەوە و ڕێکوپێکی بکەن.

ئەو ڕووداوانەی کە لە عیلام قەومان، کارێکی وایان کرد کە ئاشوور دیسان وەخۆ کەوێتەوە و هێزەکانی دژی ئەو حکوومەتە بجووڵێنێتەوە. «تاماریتوو»ی پادشای عیلام کە بەڕاشکاوی وێڕای بڵێ وەفاداری «ئاشوور بانیپاڵ»ە، سەرکردەیەکی خۆماڵی لەسەر دەسەڵاتی لابرد و ئەویش هەڵات، بەڵام ڕێی دەرنەکرد و قۆشەنچییانی ئاشووری گرتیان و بردیانە نەینەوا. هێندەی پێنەچوو کە هەڵوێستی دوژمنانەی پادشای تازەی عیلام دژی ئاشوور ڕەنگی دایەوە و بارودۆخەکە زیاتر بەرەو گڕی ڕۆیی، هەر بۆیە ئاشوور بانیپاڵ تەمای گرت زەبرێکی کوشندەی لێ بوەشێنێ. بۆ وەدی هاتنی ئەم مەبەستە پادشای ئاشوور دوو ئامانجی وەبەرچاو گرتن کە بریتی بوون لە شووشی باڵی باشوور و

«ماداکتوو»ی باڵی باکوور، لە دۆڵەکانی نێوپارەی لای ڕووباری کەرخە. ماداکتوو لەگەڵ چەند شارێکی سەر ڕەوگەی ڕووباری کەرخە گیران. سەرەنجام ئاشوور بانیپاڵ، شا ماریتووی بردەوە سەر تەختی دەسەڵاتی شووش و دۆخی جارانی. ئەم ڕێکخستنەوە تازەیە هێندەی بە بەرەوە نەبوو؛ پادشای ژێر داڵدەی ئاشوور جارێکی دیکەش لێخرا و پەنای بردەوە بۆ پشتیوانەکەی خۆی.

سەرلەنوێ هێزەکانی دژی ئاشوور هاروژانەوە و ئاشوور بانیپاڵ لێبڕا کارەکەی لەگەڵ عیلام یەکلایی بکاتەوە. ئاشوور کە تەنیا چارەکە سەدەیەکی مابوو هەتا تۆماری تەمەنی تێکەوەپێچرێ، خاشەی عیلامی کۆنترین دوژمنی بابلی، کێشا.

ماداکتوو دیسان گیرایەوە و کەرخە بوو بە بوارگەی سپای سەرکەوتەی ئاشوور. شووش تالان کرا و ئاشوورییەکان بە شوێن پادشای ڕەویوی عیلامدا، گەلێک شاری ئەو نیشتمانەیان گرتن، بۆ وێنە «دوور ئوونتاشی» واتە «چۆغا زەنبیل»ی ئێستاکە، کە «ئوونتاش ناپیرشا» بناغەی بۆ پایتەخت دانابوو. قۆشەنچییانی ئاشوور بە شوێن سەرکەوتنەکانی خۆیاندا، لە ڕووباری «ئیدیدە» یانی «ئابدیز»ی ئێستاکە تێپەڕین و گەیشتنە «هیدالوو» کە دەبێ لە ناوچەی شووشتەر بێ. سەرداری ئاشووری لەوێشی تێپەڕاند و خۆی گەیاندە یەکەمین بەرزاییەکانی کوێستانەکانی بەختیاری کە خاڵی سنووری خۆرنشینی پادشایەتیی پارسووماش بوو. پادشای ئەم سەرزەمینە کە قەڵەمدارانی ئاشووری ناویان بە کووروش تۆمار کردووە، کووروشی یەکەمی کوڕی چیشپیش بوو کە مەبەستی نواندنی وەفاداری سەبارەت بە سپای سەرکەوتوو، «ئارووکوو»ی کوڕە گەورەی وەک بارمتە نارده ئاشوور.

ئەم ڕووداوە، کە دەبێتە یەکەمین وێککەوتنی ڕاستەوخۆی پارسەکان و ئاشوورییەکان، کۆمەڵێک زانیاریی بەنرخمان سەبارەت بە چوارچێوەی دیاریکراوی سنوورەکانی خاکی پارسووماش دەخاتە بەردەستی. نابێ لە بیرمان بچێ کە «مەسجیدسولەیمان»ی ئێستا، واتە ناوەندی هەڵێنجانی نەوت، دەکەوتە ئەو قەڵەمڕەوەی پارسووماشەوە. بەکورتی لێرە، پاشماوەی تەپۆلکەیەکی توورەکەڕێژ وەبەرچاو دێ کە پاڵی بە چیاوە داوە (ق٤٩). دەستەیەک لە توێژەران لەبەر هەبوونی نەوت لەو ناوچەیەدا، لایان وایە شوێنەکە ئاورگایەکی هەرگیز نەکووژاوە بووە و بە هەڵم و گازی کانە نەوتەکان ئاییساوە. بەپێی لێکۆڵینەوەکانی ئێمە دەبێ ئێرە وەختی خۆی ئاوەدان و نیشمەنگای میران و پادشایان بووبێ. لەوێ ئێستاش سێ ڕیزە هەیوان دیارن. دیوارەکان بە گابەردی ویشکەچن هەڵچندراون و زۆر وەکوو ئەو نژیارانە دەچن کە بە «سیکلۆپێئین» ناسراون (و٣٥)[1]. شوورەی گەڕانگەڕی لە ڕووی خوارەکەوپێچەکەی‌ڕا، وادیارە تایبەت بە خۆڕاگری و بەربەرەکانی سازکراوە. دە پلیکان بە دوای یەکتردا هەڵکشاون کە پانایی یەکیان هەتا دەگاتە سەر گردەکە، ٢٥میترێک دەبێ. ئەم کۆمەڵە زۆر شاز و هەڵبژاردەیە و بە داهێنانێکی تازە دادەندرێ لە بانووی ئێراندا. نە عیلامییەکان و بابلییەکان و ئاشوورییەکان و نە خەڵکی خۆماڵیی مەڵبەندەکە، هەرگیز شێوازی ئاوایان نەدیوە. تەنیا خاک و ناوچەیەکی نیزیک و دراوسێی ئێران کە ئاوا بەڕوونی شوورە و دیواری لێ ساز کراوە و بە بەربڵاوی ئەم شێوازە نژیاروانییەی تێدا ڕەچاو کراوە، قەڵەمڕەوی پادشایەتیی ئوورارتوویە.

١ـ ئەم نژیارانە دراونە پاڵ دیوەزمە یەکچاوەکانی نێو ئەفسانەی یۆنانی و مەبەست لەو نژیارە زۆر گەورانەیە کە لە گابەردان سازکراون.ب.

هۆزی ئوورارتوو، ئەو کاتەی کە پارسەکان لە باڵی خۆرنشینی گۆلی ورمێ دەژیان، دراوسێی پاڵەوپاڵیان بوون و تەناتەت ماوەیەکیش پارسەکانیان بردنە ژێر ڕکێف و دەسەڵاتی خۆیان. کەوایە دەکرێ گردی مەسجیدسولەیمان بدرێتە

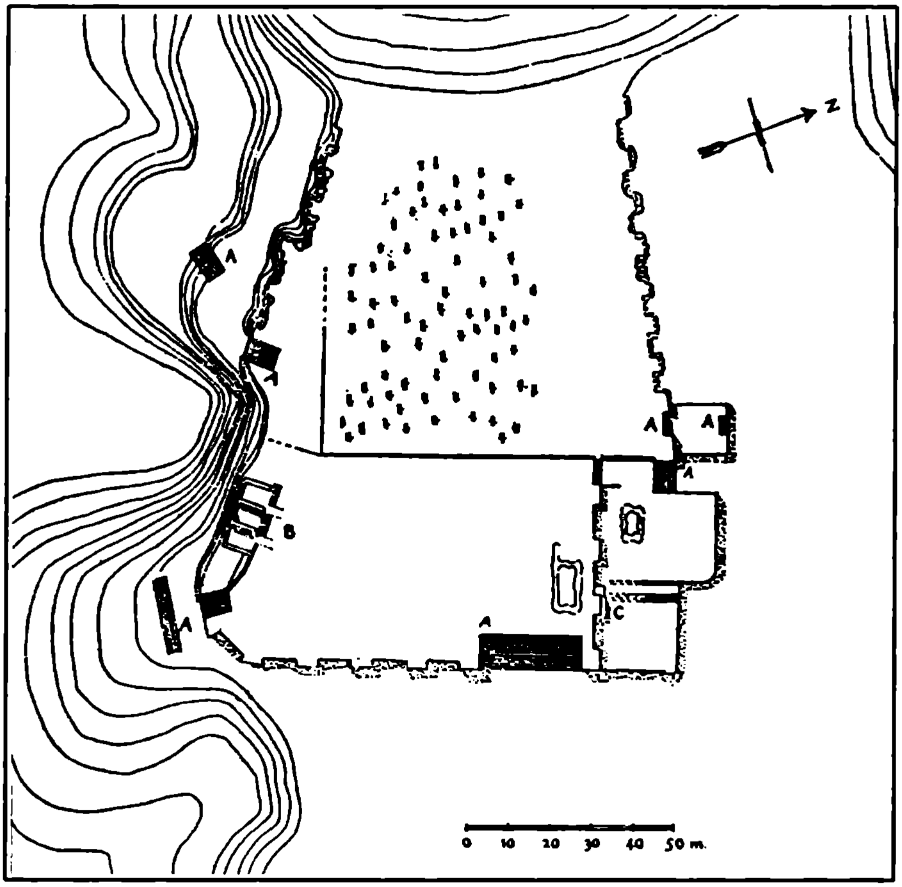

ق٤٩ـ کەلاڵەی گردی مەسجیدسولەیمان

پاڵ ئەو پارسانەی کە دوای سەدەی هەشتەم، لە باکووری ئێران کۆچوباریان تێکناوە و ڕۆیشتوون و لە بناری کوێستانەکانی بەختیاری تاوڵ و ڕەشماڵیان هەڵداوە. لە ڕاستیدا ئەم گردە، شوێنێکی تاق و تاقانە نییە و ٢٥ کیلۆمیتر

ئەولاتــر بەشــانی بــاکووری خۆرهــەڵاتدا، لــە جێگایــەک کــە پێــیدەڵێن «بەردەنیشاندە» و دووسێ کیلۆمیتریک لە ڕووباری کاروونەوە دوورە، نژیاری لەم چەشنە، بەڵام بەربڵاوتر لە تەنیشت کانی و ئاو و کاول و هەرەسی شارۆچکەیەک، وەبەرچاو دێ. ئێمە سێ کۆڵەکەی بەردمان وەدەرخستوون، کە وادیارە دەبێ ڕۆژی خۆی سەریان وەبەر بێڵایەکی سێسووچ هێنابێ. ڕەنگە لەم دوو شوێنە بناغەی یەکەمین خانەمیری پارسەکان بە دەستی هەخامەنش یان چیشپیش داندرابێ. ئێمە وامان پێخۆشە بڵێین گردی پارساگادیش کە هەمیشە بۆتە هەتەڵۆکە و مەتەڵۆکەیەک، بە جێگایەکی وەکوو ئەوانەی پێشووی بزانین. ئەم شوێنە دەبێ کاری پادشایانی بنەماڵەی هەخامەنشی بێ، بنەماڵەیەکی کە لە زەمانی پادشایەتیی ئاریارەمنەوە بوو بە فەرمانڕەوای فارس و تەتەڵەی زێڕینی ئاریارەمنە ئێستا بە دەستەوەیە. جا هەر بۆیە ئاسەوارەکانی گردی مەسجیدسولەیمان، بەردەنیشاندە و پاسارگاد، دەبێ بە پێشەنگی تەختیجەمشید، دابندرێن. شێوازی کاری تەختیجەمشید، هەر ئەو شێوازەیە کە پارسەکان دوابەدوای چوون بۆ باشووری خۆرنشینی بانووی ئێران، ڕەچاویان کردەوە و سیلەچاویان داوەتە دەسکاری دراوسێیانی باکووریی خۆیان و ئێران پێشینەی شێوازی ئاوای تێدا نەبووە. بە بڕوای ئێمە دەبێ هەر لەو گۆشەنیگایەوە بڕوانینە گۆڕەبەردینەی «داودوختەر»ی نیزیک فەهلیان (ق٥٠). بێگومان «داودوختەر» دەبێ یەکێک لە پادشایانی سەرەتای پێکهاتنی دەسەڵاتی هەخامەنشی دایتاشیبێ و بۆتە وێنە و نموونەیەک بۆ گۆڕەبەردینەکانی کە لە سەردەمی حکوومەتی داریووشەوە لە نەخشی ڕۆستەم بوونە باو و سینەی ڕەوەزیان ڕازاندەوە.

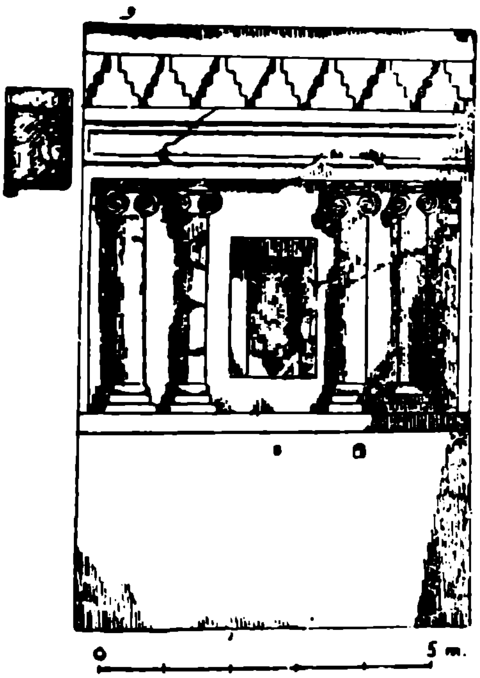

ق٥٠ـ گزرەبەردینە داودوختەری فارس
که لە سینەی ڕەوەزێک داتاشراوە.

لەبەرڕوەی دەسەلاتی مادەکان لە زەمانی هووەخشتەردا، ڕۆژبەڕۆژ پتری پەرە دەستاند، دوو حکوومەتی بچووکی پارس، نەیانتوانی لە ژێر ڕکێفی بەزێنەری نەینەوا دەرباز بن، ئەگەرچی بەپێی ڕێککەوتن لەسەر دابەشینی ناوچەکان، لە نێوان ماد و بابلییەکان‌دا، مەلبەندی شووش و سووزیان دەکەوتنە نێو قەلەمڕەوی بابلییەکان. پاش نەمانی ئاریارەمنە، ئارشامی[1] کوڕی جێی گرتەوە. ماوەیەک لێرەوبەر تەتەڵەیەکی زێڕینی ئەویش لە هەمەدان و هاوکات لەگەڵ تەتەڵەکەی باوکی دۆزرایەوە. ئەویش خۆی بە « شای مەزن، شای شاهان، شای پارسە (پارس)، کوڕی ئاریارەمنە» دەناسێنێ و لەگەڵ دەقی تەتەڵەکەی باوکی بێ جیاوازییە. ئەم دوو بەڵگە بچووکە دەبێ بەڵگەنامەی بنەماڵەی میری بووبن کە کووروشی گەورە لەگەڵ خۆی بردوونی بۆ هەمەدان. ئێمە لە ڕووی دەقی تەوراتەوە ئەم مەبەستەمان بۆ ڕوون بۆتەوە و وێدەچێ گەران و هەڵکۆڵینەکانی شووش و تەختیجەمشیدیش، ئۆبالی لەسەر بکێشن. دەبێ ئەوەندەمان لە بیر بێ کە نابێ هیچکام لەو بەڵگانەی لەم دوو پایتەختە

١ـ ئارشامە، ئارشامێ

کۆنەدا دۆزراونەوە و سەریان دەگاتە دەیان هەزار تەتەڵە، بە بەشێک لە بەڵگەنامەکانی ئارشیوخانەکانی میری دابندرێن یان وەک بەڵگەی سەر بە کاروباری پادشایەتی دەستەبەندی بکرێن.

بەم شێوەیە، تەتەڵەی ئارشام دەریدەخا کە ئەم پادشایە، پاش نەمانی ئاریارەمنە و بەرلە مەرگی خۆی، حکوومەتی بە سەر «پێرسید»یش‌دا کردووە. ڕەنگە کەمبووجییەی یەکەم لەسەر دەسەڵاتی لادابێ و بۆ پەڕاوێزی ڕادابێ. بەپێی گێڕانەوەی هێرۆدۆت، ویشتاسپ (گوشتاسب)ی کوڕی، لە سەرەتای حکوومەتی کووروشی گەورەدا، حوکمداری پێرسید بووە. بەرەبابی ئاریارەمنە تەنیا تاجی پادشایەتییان لە کیس چوو، بەڵام دواتر لە ژێر دەسەڵاتی بەرەبابی کووروش‌دا، هەروەک میر و حوکمداری ناوچە و مەڵبەندەکانی خۆیان مانەوە. دەقێکی دۆزراوەی داریووش لە شووش بەڕوونی دەریدەخا کە لە جەنگەی نووسرانەوەی‌دا کە دەبێتە ساڵانی سەرەتای حکوومەتەکەی، ویشتاسپی باوکی و ئاریارەمنەی باوەگەورەی هەر ماون.

کەمبووجییەی یەکەمی پادشای پارسووماش و ئانشان و ڕەنگە پارسەش، بوو بە زاوای ئاستیاگی پادشای ماد کە مەزن و فەرمانڕەوای بوو. لە ڕاستی‌دا ئەم زەماوەندە نیشاندەری سەنگ و بایەخی بەرەبابی ئەوە لە نێو خانەدانی هەخامەنشی‌دا و ڕەنگدانەوەی پڕشنگی دەسەڵاتی هەردک حکوومەتی یەکگرتوویە لە ژێر سێبەری ئاڵایەکی فەرمانڕەوایەتی‌دا. بەرهەمی ئەم زەماوەندە لە دایکبوونی کووروشی گەورەیە کە پاسارگادی کردە پایتەختی خۆی و کۆمەڵێک کۆشک و پەرستگەی لێ ساز کرد. بەپێی دەقی ئەو بەردەنووسانەی کە لە داوێنی دیواری کۆشکی خۆی هەڵکەندراون، کووروش خۆی بە «پادشای گەورەی هەخامەنشی» ناودێر کردووە. ئەم سەرناوە دەریدەخا کە کووروش

هێشتا لە ژێر فەرمانی ئاستیاگی باپیریدا بووە. هێندەی پێنەچوو کە کووروووش تینی بۆ عێل و عێلاتی بە ڕەسەن ئێرانی و ئاسیاییەکانی ڕۆژهەڵات و باشووری ڕۆژهەڵات و باکووری ڕۆژهەڵاتی قەڵەمرەوی بە میرات بەجێماوی باوکی هێنا، کە سەری وەبەر بێنن. نەبوونیدی پادشای بابل کە هەستی بە سرشتی خۆپەرستانەی کووروووش کردبوو، بەگوێرەی سیاسەتێکی ورد و باریک و بە یاریدەی کووروووش، هەرایەکی دووبەرەکیی نایەوە و لە ئاکامدا توانی حەرران لە چنگ مادەکان دەرکێشێتەوە، کە بەرەگەی ڕێگای چوون بۆ ئاشووریان لێ تەنیبوو. کاتێک ئاستیاگ بەو کاکەوبرالەیەی نێوانیانی زانی کە بە دژی وی دەشکایەوە، ناردی بە شوێن کووروووشدا کە بچێتە هەگمەتانە (ئیکباتان)، بەڵام بە گوێی نەکرد. پادشای ماد هیچ چارەیەکی دیکەی نەما، جگە لەوەی کە هەڵگەڕانەوەکەی بە زەبری هێز وڵام بداتەوە. دوو جار شەڕی قورس و خوێناوی قەومان و جاری دوایی خودی ئاستیاگ سەرکردایەتیی تێکهەڵچوونەکەی دەکرد، بەڵام بەرگەی نەگرت و شکا و بە دیل گیرا و کووروووش بەوپەڕی ڕێز و دڵپاکی لەگەڵی جووڵایەوە. بە فەرمانی کووروووش هەگمەتانە کرایە پایتەختی ئێرانی یەکگرتوو. سەرکەوتنی کووروووش بە سەر ئاستیاگدا لاپەڕەیەکی نوێ بۆ مێژووی هۆزی پارس دەکاتەوە، کە چارەنووس لەگەڵ مادەکان لێکیدان و یەکانگیری کردن.

***

بەشی ۳

خۆرهەڵات دژی خۆرنشین

پادشایەتیی هەخامەنشی

مێژووی ئەم ئیمپراتۆرییەی کە هەخامەنشییەکان بە زەبری شمشێر دایانمەزراند، دەگەڕێتەوە بۆ سێیەکی نیوەی دووهەمی هەزارەی یەکەمی پیش‌زایین. گەلان و شارستانییەتەکانی دیکە هەر لەسەر ڕەوتی پێشوویان دەڕۆیشتن، بەڵام بەگشتی لە تەواوی دنیای ئاوەدان‌دا، ئیمپراتۆریی هەخامەنشی دەکەوێتە ریزی پێشەوە و ئەرکی سەر شانی مێژوونووسانە کە هەمیشە زۆربەی هەرە زۆری ڕووداوەکانی ئەو ڕۆژگارە بخەنە بەرباس و توێژینەوە. خەیاڵی دامەزراندنی حکومەتێکی تاقانە لە ئێران‌دا، قەرزداری هەخامەنشییەکانە و ئەوان وەڕاستیان گێڕا. سەربەستی و مانەوەی ئەم حکوومەتە، بوو بە کەلەپوورێک بۆ وەچەکانی داهاتوو.

شێوازی بەڕێوەبردنی کاروباری نێوخۆی هەخامەنشییەکان، بە هیچ بارێک‌دا وەکوو شێوازی ڕۆمییەکان ناچێ کە هۆز و نەتەوە بەزیوەکانیان ناچار دەکرد هەتا سەر وەبەر کولتووری باوی گشتی بێنن و هەتا پلەی ئەوان هەڵکشێن و لە ئابووریی هاوبەشیان‌دا بەشدار بن. ئەم کارە زۆر جاران وای دەکرد کە جەماوەری خاوەن داب و نەریتی تایبەت، خۆیان بکوتن بۆ پلەکانی سەرووتر. هەلومەرجی کارەکان لە زەمانی کووروش و داریووش‌دا، جیاوازە لەگەڵ ئەو

بابەتەی ئێستا باسی کرا. ئەم پادشایانە بێجگە لە هێندێک ناوچەی دوورەدەست کە ئاستی کولتووری خەڵکەکەیان پاشکەوتوو بوو، بە لێکدانی دووچۆمان، سووریا، میسر، ئاسیای بچووک، کۆمەڵێک شار و دورگەی یۆنانی و بەشێک لە هیند، پەرەیان بە جەغزی دەسەڵاتیان دا و چەشنێک شارستانییەتی تێکەڵاویان لەگەڵ بەربڵاوترین ئیمپراتۆریی مێژووی دنیا پێکهێنا. ئەگەر بێتوو هەخامەنشییەکان ئەو هەرێم و ناوچانەیان بەرەو ئاستی شارستانییەتی خۆیان پاڵ پێوەنابا، رەوتێکی گەڕانەوە و پاشکەوتوویی دەستی پێدەکرد. ئەوان دەیانزانی تازە پێیان ناوەتە نێو کۆمەڵی گەلانی هەزار ساڵە و خاوەن شارستانییەتی لەمێژینی پێشکەوتووتر لە خۆیان. تێگەیشتنی کووروش لەو بابەتە، سەربەستیی نێوخۆیی بۆ هۆز و نەتەوەکان کردە دیاری و هەڵوێست و رێبازی زیرەکانەی داریووش، ئەم کولتوورە دەوڵەمەندە کۆنانەی پاراست و رەنگە بۆ گەشەی سەقامگیری و ڕاگیرانی لەنگەری وڵات، پارسەنگ بووبن. ڕانەگیرانی پارسەنگ و هاوسەنگی لە سەرتاسەری مێژووی ئیمپراتۆریدا، خاڵێکی شاراوەی لاواز و جاری وایە مەترسیدار بوو کە ڕێگای لە مەیل و تاسەی پەرەی هۆزی گەنج و دانەسەکنیوی پارس تەنی و بە یەکێک لە گەورەترین هۆکارەکانی تێشکان و دارمانی دادەندرێ.

خۆگرتنی ئیمپراتۆریی ڕۆم، دەگەڕایەوە سەر ڕەوتێکی خاو و بەساوەساو لە درێژەی سەدان ساڵدا و ئەم دواکەوتنی پێگەیشتنە، ببوو بە دەستەبەری هێز و سەقامگیربوونی. هەخامەنشییەکان بە خۆیان و بە حکوومەتێکی گومناوی قوڵەپادشایی لەپڕێک، لە بنارەکانی باشووری خۆرنشینی ئێران، سەریان هەڵدا و لە ماوەی دەسەڵاتی وەچەیەکدا، پادشایەتییەکی بەربڵاویان پێکهێنا کە هەتا زیاتری پەرە دەستاند، هێزی سەقامگیربوونی پتر دادەبەزی. هەرا و ئاژاوەکانی

جەنگەی دوای نەمانی کوڕی کووروش لەم شاهانشاهییەدا، ئەوەندە لەگوڕ بوون کە تەنیا پیاوێکی بەدەسەلاتی وەکوو داریووش دەیتوانی دایانکووژێنێ و سەروبەری کارەکان وێکبێنێ و باروودۆخەکە هێور بکاتەوە. دەکرێ ئەم سەردەمە پەژارەبارەی دیرۆکی هەخامەنشییەکان لەگەڵ شەڕەکانی نێوخۆی ڕۆم بەراورد بکرێ. لە ڕۆمی ڕۆژگاری «ئووگوست»دا، وەکوو ئێرانی سەردەمی داریووش، پاش ڕاتڵەکانێکی بەگوڕ، خۆ ڕێکخستنەوە دەستیان پێکرد و بە شێوەی ئاڵوگۆڕی سیاسی، دانانەوەی بنەمای دامودەزگای گشتی و چاکسازیی ئیداری و کۆمەلایەتی، ڕەنگیان دایەوە. دیسانیش سەرەڕای هاوێژرانی هەنگاوی ئاوەزمەندانە و دووربینانە، هێزی ڕاکردن و کشانەوەی هۆزان و نەتەوەکانی پێکهێنەری ئیمپراتۆری بۆ دەست لێکبەردان، بنەی نەهات و سەرەنجام شیرازەیان لێکهەڵوەشاند و ڕووخاندیان.

کووروش (٥٥٩ – ٥٣٠ی پ.ز)

کووروش بۆ شەڕ و تێکەوتنی ڕاستەوخۆی لەگەڵ ماد، نەیدەتوانی پشتی بە یاریدەی بابلی هاوپەیمانی دوورەدەستی ببەستێ و دەبوو هێزەکانی خۆی بە تەنیایی ئەم ئەرکە ڕاپەڕێنن. هەڵبەت کاری کۆکردنەوە و یەکخستنی ئەم هێزانە لە کۆمەڵێک هەوڵ و هەڵسووڕانی بەربڵاوی پێشوودا بە مەبەستی بەدی هێنانی یەکییەتی و هاوپشتی لە نێوان خێلاتی خۆجێیی و قۆشەنی ئێرانی و تەنانەت نائارییاییش‌دا، دەستی پێکردبوو. هێرۆدۆت لیزگەی ناوی ئەم تیرە و هۆزانەی تۆمار کردوون کە لە گۆشەی باکووری خۆرنشینی دەریای خەزەرەوە هەتا ئۆقیانووسی هیند نیشتەجێ بوون و بە پێکهێنەری نێوک و نێوەرۆکی حکوومەتی کووروش. لە قەراری قسانڕا وادیارە وەدی هاتنی ئەم یەکییەتی و هاوپشتییە زیاتر گەڕاوەتەوە سەر ڕەچاوکرانی ڕێوشوێنی هێمنانە و دەکرێ قبووڵی بکەین

کە هەر لەو زەمانەوە قوتابخانەی ئەنجومەنی حەوتەوانە یان حەوت کەسە دامەزرێندراوە و بۆتە ئەنجومەنێکی پاتشایەتی و پێکهاتووە لە مەزنانی پارس و خودی شا سەرۆکیان بووە. بەم شێوەیە لە چوارچێوەی ئێراندا بە واتایەکی تایبەت، یەکییەتییەک بەدی هات کە سەرۆکهۆز و سەرخێڵان، بە چەشنێکی چالاک بوونە بەشداری دامەزراندنی حکوومەت، ئەگەرچی هەموویان نەریت و کولتووری دەوارنشینی یان نیشتەجێبوونی خۆیان پاراستبوو.

زاڵبوونی هەخامەنشییەکان بە سەر مادەکاندا، هیچ وەکوو سەرکەوتنی بابلییەکان و عیلامییەکان و کارتاژەکان[1] ناچێ، بە سەر ئەو تیرە و هۆزانەدا کە بەزێندراون و هەمیشە تووشی کوشتاری خوێناوی و تالانوبڕۆ بوونەوە. هەگمەتانە [ئێکباتان = هەمەدان]، نە تەنیا هەر پارێزرا، بەڵکوو هەروا بە پایتەختی مایەوە و بوو بە ناوەندی ئارشیوخانەی میری و زۆر وێدەچێ کە کووروش دوو تەتەڵەی زێڕینی ئاریارەمنە و ئارشامی لەگەڵ بەڵگەنامەکانی دیکەی خانەدانی میری، ڕاگواستبێتە ئەو شوێنە. کاربەدەستانی مادی کە چەند پیاوێکی پارسیش بوونە هاوکاریان، لەسەر کاری خۆیان لانەدران. گۆڕانی دەسەڵاتەکە ئەوەندە بە نەهێنی کرا، کە نەتەوەکانی باڵی خۆرنشین، لایان وابوو حکوومەتی پارسی هەر حکوومەتی مادییە. کووروش پاش ئەوەی بۆی کرا هەردک پادشایەتی لە ژێر فەرمانی خۆیدا بکاتە یەکپارچە، لەسەر لووتکەی دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییەکی بەربڵاودا ڕاوەستا کە پڕ بوو لە کان و کانگای دەوڵەمەندی سروشتی و هەڵکەوتی جوغرافیایی هەلی ئەوەی بۆ ڕەخساندبوو کە ببێتە پردی پەیوەندیی نێوان شارستانییەتەکانی خۆرنشین و خۆرنشینی دوور. ئێران لە

۱ـ قەرتاجەنە. شارێکە لە ئیسپانیا و لەنگەرگایەکی کەنار دەریایە.و.

سەرتاسەری دیرۆکی خۆیدا، لەو ئەرکە قورسەی دانەبڕاوە کە دەستی چارەنووس لە ماوەی هەزاران ساڵ مان و مانەوەیدا، خستوویەتە سەر شانی.

کووروش، ئەم ڕێبەرە هێژا و شەڕزان و بەهێز و وریایە، ئێستاکە دوو ئامانجی لە بەرچاو بوو: یەکیان گرتنی باڵی خۆرنشین و هێنانە ژێر ڕکێفی کەنارەکانی دەریای مەدیتەرانە کە تەواوی گەورەڕێیانی تێپەڕیو بە ئێراندا دەچوونەوە سەر لەنگەرگاکانی و هەروەها گرتنی ئاسیای بچووک کە لەو سەرزەمینە و لە تەنیشت لیدییەی دەوڵەمەند، یۆنانی خاوەنی بنکەی دەریاوانی بوون. ئامانجەکەی دیکەی کووروش بریتی بوو لە دابین کردنی تەناهی و هێمنایەتی و دامەزراندنی حکوومەتێکی یاسامەند کە بتوانێ بەشێک لە کولتووری کۆن وەربگرێ و سنوورەکانی دنیای ژیارمەند بۆ لای ڕۆژهەڵات هەتا ناوچەکانی سەیحوون و جەیحوون پەرە پێبدا و باڵی تیرە و عێلاتی «ئێرانی دەرەوە»[1] بگرێ و یاریدەی جووڵانەوەیان بدا. کووروش ژیانی خۆی کردە تەرخانی ئەم دوو ئامانجە و گیانیشی لەسەر ئامانجی دووهەم دانا.

ئەم پادشایە کە میراتگری حکوومەتی ماد، ئاشوور، ئوورارتوو و خۆرهەڵاتی ئاسیای بچووک بوو، تەماشای کرد لیدییەی[2] لە بەردەم قوت بۆتەوە کە کرۆزووس[3] لە ساڵی ٥٦١ی پێش‌زایینەوە حوکماتی بە سەردا دەکرد. هەر بۆیە کووروش سەرەتا بە شێوەیەکی ئاشتییانە سەری بە کلیکییە نەوی کرد، چونکە ڕەنگبوو بە یاریدەی هاوپەیمانانی میسری و بابلیی لیدییە، ڕێگای پێشوەچوونی لێ بگرێ. ئەوسا ژێربەژێر دەستی لەگەڵ پیاوانی دەوروبەری پادشا تێکەڵ کرد و گەلاڵەیەکی چاکی داڕشت. سەرەتا داوای لە کرۆزووس کرد کە سەر

١ـ مەبەست ئەو باڵەی بانووی ئێرانە لە ڕۆژهەڵاتەوە.ب.

٢ـ لوودیا

٣ـ کریزووس

وەبەر دەسەڵاتەکەی بێنێ و ئەویش حکوومەتەکەی لێ نەستێنێ؛ بەڵام کرۆزووس پێشنیارەکەی بردەوە پاش. کووروووش هێزەکانی لە ئاشوور کۆکردنەوە و لە رووباری دیجلە تێپەڕی و ملی ئەو ڕێیەی گرت کە لە داهاتوودا بە «ڕێگای شاهی» ناودێر کرا و گەیشتە کاپادۆکییە و لە جەنگەی هرووژمەکەیدا دەستی بە سەر «حەرران»دا گرت، کە سەردەمی «نەبوونید» ناوەندێکی گرینگی بازرگانی بوو. لەو کاتەدا هاوپەیمانانی پێشووی پاشەکشە پێکرد کە لەگەڵ میسر و ئیسپارت پەیوەندیی دۆستایەتیی دامەزراندبوو.

یەکەم تێکهەڵچوونی دوو هێزەکە لە نیزیک رووباری هالیس [قزل ئیرماق] قەوما و ئاکامێکی ڕوون و یەکلاکەرەوەی لێنەکەوتەوە. لەگەڵ داهاتنی سەرەتای وەرزی زستان، کرۆزووس پێیوابوو، کووروووش دەست هەڵدەگرێ و دەکشێتەوە، بەڵام هێندەیان تین بۆ هێنا کە ناچار بوو سوارەی بەناوبانگی خۆی بێنێتە مەیدان و پادشای ئێرانیش وشترسواران بنێرێتە بەرەوڕوویان. یەکسمانی لیدییە کە هەتا ئەو کاتە چاویان بە جانەوەرێکی ئاوا نەکەوتبوو، ترسیان ڕێنیشت و تۆقین و گەیان گرت و ئەم تێکشانە وای لە کرۆزووس کرد کە بۆ پاراستنی گیانی پەنا بەرێتەوە «سارد»ی پایتەختی و دەرگا لەسەر خۆی گاڵە بدا. کرۆزووس بە شارێکی لە گیراننەهاتووی دەزانی، بەڵام کووروووش شانی لێ شل کرد و ئابلۆقەی دا و گرتی و بە ویستی خۆی لە نێو کۆمای لیژەدارێکی ئاگریندا سووتا. لیدییە بوو بە یەکێک لە هەرێمەکانی ئێرانی و میرهەرێمێکی پارسیی بۆ دیاری کرا.

پاشان کووروووش لە شارە دەوڵەمەندەکانی یۆنانیی سەر لێواری دەریای ڕاسپاردن و داوای لێکردن بێ پەلپ و بەبێ هیچ مەرجێک سەری وەبەربێنن، بەڵام یۆنانی لێیان نەسەلماند. گومانی تێدا نییە کە ئەوان پێشتر لە ڕیزی

جەماوەری بەرفەرمانی پادشای لیدییەدا بوون، بەڵام کاروباری بازرگانی وای ئەنگراندبوون، کە نیری لیدییە قرچۆک دەهاتە بەرچاو و هێندەیان تێنەدیتا. ڕەتکرانـەوەی داوای کـووروش بـە سـەربادان و ڕاپـەڕین لێکدرایـەوە و کووروش لێیان وەخۆ کەوت. شارەکانی یۆنانی یەکبەدوای‌یەکدا، بە زەبری زۆر یان خەیانەتی تاقمێک لە دانیشتووانیان گیران و تەنیا مـەلـەتییە پارێزرا، چونکە هەر لەڕێوە، دەستی بەردابۆوە. لەم هەرایەدا، برشتی زێڕی پارسەکان هێندەی هێزی چەکداریان بڕی کرد. بەستێنەکانی دەریا کرانە دوو هـەرێم؛ هەرێمی ئیۆنییە خرایە سەر «سارد» و هەرێمی قەراخ دەریای ڕەش ناوی گۆڕا بە هەرێمی «دانیشتووانی دەریا» [یان دەریایی‌یەکان].

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێ کە پرسی شارە یۆنانییەکانی ئاسیای بچووک، بە درێژاییـی مێـژووی هەخامەنشـییەکان، چەنـدەیان دەوری ورد و باریـک لـە سیاسەتی ئێران‌دا گێڕاوە و تا چ ڕادەیەک توانیویانە هـەل بۆ شـەڕی پیرۆزی ئەسکەندەری گەورە بڕەخسێنن. ئێرانییەکان لە زەمانی کووروشەوە بەرەودوا، لەخۆوە نەبوو کە دەیانویست ببنە خاوەنی ئەو ناوچەیە. بەرلە هەموو شتێک بۆ ئیمپراتۆرییەکی گەورە، ڕاگیرانی هورم و ئابڕووی نێونەتەوەیی لە ئارادا بوو. هێزێکی ئەوتۆ نەیدەتوانی لە حاند چەند شارێکی ئانگراوی ڕێگای بازرگانی، پاشەکشە بکا و هەل و هەڵکەوتی بارناسکی شوێنەکەش تێنەهێنێ. ئەم شارانە خاوەنی جەماوەرێکی بایەخدار بوون و پسپۆڕانی کارزان و هێژا و سەربازانی شارەزا و شەڕدیدە خۆیان تێدا دەنواندن. لەنگەرگای ئەو شارانە کە بە لای یۆنانی ئورووپادا شکابوونەوە، خاوەنی دامودەزگای گرینگ و تەیار بوون و بە دەروازەی تێکەڵاوی لەگەڵ دنیای یۆنانی دادەندران. لە لایەکی دیکەوە هەموویان زەنگین و ئـاوەدان بـوون و وەک ماکەیـەکی بـەهێز لـە کاروبـاری بازرگـانیی

ئیمپراتۆری‌دا دەوریان دەگێڕا و ئەگەر بێتوو هەمووی لە جەغزێک‌دا کۆ کردبانەوە، دەیتوانی ئەو شوورەیە برووخێنێ کە ئەوان لەسەر ڕێگای هەڵیانچنیبوو. لاوازیی شارەکانی یۆنانی کە دەگەڕایەوە سەر ناکۆکییەکانی نێوخۆیی، سەرنجی تەواوی زلهێزەکانی ڕادەکێشا و ترووسکەی زێڕی ئێران تەنانەت چاوی غەیب‌زانی خوای مەزنیشی[1] بە شەوارە دەخست. بێگومان لە تەواوی ئەم ناوەندانەدا، چین و توێژە بەهێزەکان بە قازانجیان بوو کە لەگەڵ پارسەکان پێک‌بێن و سەرنجیان ڕابکێشن. هەڵسووڕانی چینی بازرگانان لە جەرگەی ئیمپراتۆریی گەورەدا، وەکوو دۆزینەوەی خەزێنەیەکی شایان بوو.

دوای ئەوەی کووروش لە کاروباری گرتنی ئاسیای بچووک بۆوە و دەستێکی کەوتەوە بەرخۆی، لەگەڵ هێزەکانی بەرەو سنوورەکانی باڵی ڕۆژهەڵات جمی. هیرکانی (گورگان) و پارت کە هاوکەوشەنی ماد بوون، خرابوونە سەر قەڵەمڕەوی پارسەکان و ویشتاسپی باوکی داریووشیان بە میرهەرێمی خۆیان قبووڵ کرد و کووروش هەروا بەرەو ڕۆژهەڵات ئەسپی تاژاوت. درەنجیان [درانجیانا = زرەنگ = درەنگیانا]، ڕۆخج، مەرو و بەلخ (باکتەریا)، یەک‌بەدوای‌یەک‌دا، خرانە سەر قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆری. کووروش و هێزەکانی لە جەیحوون (ئامووودەریا) تێپەڕین و گەیشتنە سەیحوون (سیردەریا)، کە دەبێ ئەوێ بە سنووری باکووری ڕۆژهەڵاتی ئیمپراتۆریی هەخامەنشییەکان دابندرێ. پادشای ئێران بە مەبەستی پاراستنی ئەم هێڵی سنوورە لە ئاست پەلاماری خێڵاتی دەوارنشینی ئاسیای ناوەندی، شاری بەشوورە و قەڵای قایمی سازکردن.

١ـ مەبەست پێشگۆی ئەلەمپە.م. زلەکاهینی بتی گەورە.ب.

گیرانی بابل

کووروش لە کاتی گەڕانەوەدا، بە مەبەستی نواندنی هەڵمەت و چالاکی، بەرەو سنوورەکانی باڵی خۆرنشین دەڕوا. جەنگەی پەلاماردانی بابل داهاتووە و وێدەچێ هەلومەرجەکە بۆ وەشاندنی زەبری کۆتایی، تەواو ڕەخسابێ و گرێی لە بەر نەبێ. نەبوونید بە خۆی و بە دەسەڵاتی کلۆر و کەلەلای، لە جاران پتر خەریکی پەسن و پەرستنی خودای «سین» بوو. بە تامەزرۆیی دەکەوتە شوێن نۆژەنکردنەوەی ئاسەوارە کۆنەکان و لە بواری شوێنەوارناسی‌دا سەرقاڵی وردبوونەوە بوو. پێشەوایانی دینی لێی ناڕازی بوون و ئەویش ئاوڕی لێنەدەدانەوە و بە سەری نەدەکردنەوە و سەرەنجام هەموو کاروبارێکی بەرگری و بەربەرەکانیی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆی دابوویە دەس کوڕەی جێگرەوەی. ڕەشەبا لەسەر سەری گەورەشار کردی بە هاژوهووژ. کۆمەڵانی جوولەکەی دوورخراوە پێشبینیی پەلاماری ئێران دەکەن و پێغەمبەرەکانیان کووروش وەکوو «ڕزگاریدەر» دەناسێنن. بابل بێئەوەی کەسی وەدەست بێ گیرا و تەنیا جەرگەقەڵای میری چەند ڕۆژێک دەکەوێتە خۆڕاگری. نەبوونید بە دیل دەگیرێ و کووروش بەپێی داب و نەریتی جوامێرانەی لەگەڵی دەجووڵێتەوە. ساڵی دواتر (٥٣٨ی پ.ز)، کاتێک نەبوونید دەمرێ، دەکرێتە تازییەی گشتی و کووروش خۆی بەشداری پرسەی دەبێ.

کووروش خۆی وەکوو سەرکەوتوویەک بە خەڵکی بابل نەناساند، بەڵکوو خۆی بە ڕزگاریدەر و جێنشینی یاسایی و ڕەوای دەسەڵاتی پادشایەتی دانا و بە مەبەستی دەرخستنی سەنگ و بایەخی قەڵەمڕەوی تازەی، خۆی بە «پادشای بابل [و] پاشان هەموو سەرزەمینەکان» ناودێر کرد. تەواوی ئەو پەیکەرانەی خودایان کە نەبوونید هێنابوونی بۆ پایتەخت، بۆ شوێنی خۆیانی گێڕانەوە. لە

تافی جەژنی ساڵی نوێدا، ڕێوشوێنی پادشایانی بابلی ڕەچاو کرد و دەستی بە سەر دەستی خودای «بەعل»دا هێنا و بەم شێوەیە بەڕەسمی چووە ڕیزی زنجیرەی پادشایانی تازەی بابلەوە.

جا لەبەرەوەی کووروش ببوو بە فەرمانڕەوای بابل، تەواوی خاکی سووریاش دەکەوتە نێو جەغزی دەسەڵاتی و دەبوو بە خاوەنی و لەوێش هەر درێژەی بە ڕێبازی خێرخوازانەی خۆی دا. پادشایانی فنیقییە چوونە خزمەتی و سەریان وەبەرهێنا و هێزە دەریاوانییەکانی خۆیان نایە بەردەستی کە بارتەقای دەریاوانانی یۆنانی دەهاتنەوە. کووروش لە یەکەم ساڵی حکوومەتی خۆیدا لە بابل، فەرمانی ئازادیی جوولەکە بە دیلگیراوەکانی پەسند و بڵاوکردەوە و ڕێگای دان بگەڕێنەوە نیشتمانی خۆیان و پەرستگەی بەیتولموقەددەس نۆژەن بکەونە و بیبەنەوە سەر هەرەتی جارانی. هەروەها بڕیاری دا کە تەواوی کەلوپەل و هەوروهاڵی ڕاگوێزراوی زێڕ و زیوی بۆ بگێڕنەوە. لە ساڵی ۵۳۷ی پێشزاییندا پتر لە چلهەزار جوولەکە بە جڵەوداریی زەرووبابێل، لە بابلەوە گەڕانەوە سەرزەمینی پیرۆز [واتە کەنعان]. یەکێک لە کاربەدەستانی پایەبەرزی ئێرانی بە مەبەستی جێبەجێ کردنی فەرمانەکانی میری، لەگەڵیان ڕۆیی. لێرەشدا هەر ئەو ئاکارە جوانە جوامێرانەی کووروش وەبەرچاو دێ کە بە شوێن دڵدانەوە و سوکنایی پێهێنانی مرۆڤدا، هەنگاوی ناوە؛ بەڵام لەبەرەوەی کە پیاوێکی سیاسەتوان بوو، دەیزانی کە خاکی فەلەستین شاڕێیەکە بەرەو میسری هێشتا نەگیراو. هەڵبەت نابێ ئەو مەبەستەمان لە یاد بچێ کە لە سەردەمی ویدا، سیاسەت لەگەڵ دین تەواو شانبەشانی یەکتر دەڕۆیشتن و ئەگەر کووروش و پاش ئەویش داریووش، ئاوا بە دڵاوایی و دلۆوانی لەگەڵ جوولەکان جووڵانەوە، هەر تەنیا پاراستنی قازانج و بەرژەوەندیی ئەوان لە بەرچاو نەبووە، بەڵکوو

لێرەدا ڕوانگەی دینیی جوولەکانیش تێدەهێندرێ کە دەکەوتە سەرووی کۆمەڵەی دینەکانی دیکە و لەچاو دینی کلدانی و میسرییەکان، زۆر لە دینی ئێرانییەکان نیزیکتر و هەستپێکراوتر بوو. جوولەکەکان ئەمەگدار بوون و پاش گەڕانەوەیان بۆ نیشتمانی خۆیان، بە گۆرانی و سروودی شادمانی پەسنی ئاکاری جەماوەری ئێرانیان دەدا، چونکە ژیانەوەی «نەتەوەی هەڵبژاردە»، قەرزداربـاری ئێرانییەکان بوو.

ڕووداوگەلی سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیمپراتۆری، کووروشیان ناچار کرد کە دژی عێلاتی دەوارنشین بکەوێتە خۆ و زەبریان لێبوەشێنێ؛ جا هەر بۆیە پاش ئەوەی کەبووجییە [کەمبووجییە]ی کوڕی ڕاسپارد هەتا پێداویستییەکانی پەلاماردانی میسر دابین بکا، ڕووی کردە باڵی ڕۆژهەڵات و هێندەی پێنەچوو کە لە شەڕێکدا سەری تێداچوو. تەرمەکەیان هێنایەوە پاسارگاد و لە نێژگەیەکدا ناشتیان کە بەژن و دیمەنی بەرچاوی، وەبەرهێنەرەوەی گۆڕی ئەو یەکەم ئێرانییانەیە کە هاتنە بانووی ئێران و لەسەر شێوازی نۆردیک خانووبەرەی خۆیان ساز دەکردن(و٤٠).

لە نێو پادشایاندا، کەمن ئەوانەی کە پاش خۆیان وەکوو کووروش ناو و ناوبانگی چاکیان بەجێهێشتووە. کووروش سەردارێکی مەزن و پێشەوایەک بوو کە بەختیش یاریدەی دەدا. پیاوێکی دڵاوا و خێرخواز کە نەیدەویست ئەو شوێنانەی گرتوونی، هەموویان بخاتە سەر ڕەوگە و ڕێبازێک، چونکە ئەوەندە تێگەیشتوو بوو کە دەستی نەدەبرد بۆ پێکهاتەی باوی ئەو کۆمەڵگایانەی دەیخستنە سەر قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆی. گەیشتە هەر جێگایەک، دانی بە خودایانی دینە جیاوازەکاندا هێنا. هەمیشە خۆی بە جێنشینی یاسایی میرانی خۆجێیی دادەنا. ئەسکەندەر یەکەم کەس نەبوو کە ئەم ڕێبازەی ڕەچاو کرد،

بەڵکوو تەنیا بە شوێن ڕچەی کوتراوی کووررووش‌دا هەنگاوی نا و ئاوا کەوتە بەر پەسن و تاریفاتی ئەو کۆمەڵانەی تازە دەچوونە ژێر فەرمانی. شنەبایەکی نوێ هەڵیکرد و سەرتاسەری جیهانی گرتەوە و شارەکانی لە چنگ مۆتەکەی مەرگ و خوێنڕژانی ناڕەوا ڕزگار کرد و ئاگری شارە تاڵانکراوەکانی کووژاندەوە و هۆز و نەتەوەکانی لە داوی دیلی و کۆیلەتی ئازاد کرد.

کووررووش بەرلە هەر کەسێکی دیکە تێگەیبوو کە «دنیای کەونارا، کۆمەڵی شارانی ژیارمەند و خێڵاتی کێویلە، زۆر بە زەحمەت سەر وەبەر ئەو هێزانەی نێوخۆیی دێنن کە دەیانهەوێ هەموویان لە کۆمەڵێکی مرۆیی‌دا بتوێننەوە و بیانکەنە یەکڕەنگ.» ئێمە هەرگیز نابینین کە کووررووش وەکوو ڕۆمییەکان، نەتەوەی ڕکەبەری خۆی بکاتە هاوپەیمانی و سەرەتا چەشنی هاوشانێک لەگەڵی بجووڵێتەوە و پاشان لە جەنگەی لاوازبوونی‌دا، سەری پێ نەوی بکا و بیخاتە ژێر ڕکێفی و بیچەوسێنێتەوە. ئێرانی بە کووررووش دەڵێن «باوکە» و یۆنانییەکان کە نیشتمانی لێ‌گرتبوون بە «سەروەر» و «یاسادانەر» ناودێریان کردووە و جوولەکە پێیان دەگوت «مەسیحی پەروەردگار». ئەگەرچی ڕووحی لەشەڕی، تەنانەت پاش چەندین ساڵ شەڕ و سەرکەوتن، هەرگیز بە سەر سستی‌دا نەکەوت، بەڵام هەمیشە لە سەردەرانەی ڕوانگەیەکی بەرزەوە لە دوژمنی بەزیوی دەڕوانی و دەستی دۆستایەتیی بۆ لای درێژ دەکرد. ئەو لە دەقێکی نووسراوی مێژوویی‌دا کە لە بابل نووسراوە، ئاوا دەڵێ: «ماردووک هەموو دنیای پشکنی هەتا ئەو پادشا دادەوانەی کە بە شوێنی‌دا دەگەڕا، بیدۆزێتەوە؛ پادشایەک کە سەر وەبەر هەستی دڵ و دەروونی خۆی بێنێ. [ماردووک][١]

١ـ ماردووک [مەردووک = مەردووخ]، خودای گەورەی بابلییەکان.م.

دەستی گرت و ناوی نا کووروشی ئانشان و پادشایەتیی هەموو دنیای کردە باربووی.»

پاسارگاد

زۆربەی ڕۆژگاری پادشایەتیی کووروش بەختی شەڕ و تێکهەڵچوونەکانی کرا لە باڵی خۆرهەڵات و خۆرنشینی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی و دەرفەتێکی وای نەما بۆ چالاکی و هەڵسووڕانی دیکە، بەتایبەت سازکردنی شاران. کووروش وەختایەک کە هێشتا تەنیا میری ئانشان بوو، شووشی کردە پایتەخت و پاشان هەگمەتانە و بابلی وەک پایتەختی هاوینە و زستانە هەڵبژاردن؛ کەچی دیسانیش پاسارگادی بۆ میراتگرانی داهاتووی وەک ناوەندی دەسەڵاتی پادشایەتی بەجێهێشت. بەپێی گێڕانەوەکان لە شوێنێک بناغەی پاسارگادی دانا کە توانی شەڕی یەکلاکەرەوەی لەگەڵ ئاستیاگی [باپیری] تێدا بەرێتەوە و بیبەزێنێ. توێژەران لایان وایە کە ناوی شارەکە دەگەڕێتەوە سەر وشەی «پارسەگەد»[1] کە بە واتای «هۆردووگای پارسەکان»ە. ئەگەر بێتوو ئەم هەڵگێڕانەوەی وشە و جێگۆڕکەیە ڕاست بێ، واتاکەی دەبێتە ئاوێنەی دیمەنی باڵانوێنی شارەکە. لە ڕاستیدا ئەم جێگایە، لەشکرگایەکی پان و بەرین بووە کە شوورەیەک دەورەی داوە و کەوتۆتە نێو کۆمەڵێک باخ و سەیرانگا و کۆشک و پەرستگای لێ ساز کراوە. لەو شانەوشانی سەیرانگاوە دوو گای زلەی باڵداری بەردین داندرابوون. لە بەر دەروازەی سەرسەرای باکووری، هێشتاش یەکێک لە جووتە فریشتە چوارباڵەکان وەبەرچاو دێ (و ٣٨). لەسەر بەردەنووسێکی سێزمانەی پارسیی کەونارا، عیلامی و بابلی ئەم ڕستەیە هەڵکەندراوە: «منم کووروش، پادشا،

١ـ ڕەنگە لە بنەڕەتدا «پارسەگە» یان «پارسەگا» بێ. بە مانای جێگای پارسە یان پارسان، دەڵێن دوور نییە گردێکی سەرتەخت و پان بووبێ و پارسەگرد بێ.و.

هەخامەنشی». ئەم شوێنەواره دەبێ سەر بەو سەردەمه بێ که هێشتا له ژێر فەرمانی [ئاستیاگدا] بووه. تالاری دیداری گشتی به دیمەن و قەڵافەتی پێشەوایانی دینی ڕازاوەتەوه که خەریکن چەند سەر ئاژەڵێک دێنن بۆ قوربانی کران. هەروەها چەند هەیکەلێکی سەر و پەنجه هەڵۆ خۆیان دەنوێنن. سەرەکۆڵەکه بەردەکان لەسەر شێوەی ئەسپ، گا، شێر و شێری شاخدار داتاشراون (ق٥١).

ق٥١ـ پاسارگاد: سەری شێرەبەردینەیەک

لەسەر قەدی کۆڵەکەی چوارپاڵووی کۆشکێکی دیکه، بەردەنووسێکی سێزمانه وەبەرچاو دێ که کووروش خۆی به «شای مەزن» ناودێر کردووه (ق٥٢). بێگومان دەبێ ئێره پاش زاڵبوون به سەر مادەکاندا ساز کرابێ. له جێگای دیکه چەند کۆڵەکەیەکی دار چەقێندراون که وادیاره دەبێ به ڕەنگی شین، سەوز، سوور و زەرد ڕەنگێندرابن.

لەسەر بەردەتاشی شانی دەرگاکان پادشا خۆی دەنوێنێ کە وەکازی پادشایەتیی بە دەستەوەیە و بەشێک لە جلوبەرگ و چاوی زێرکفت کراون. ئاورگایەک لەسەر شێوەی چوارپالووی رێک و بە بەردی جوانتاشراو، ساز کراوە و زۆر وەک ئەو ئاورگایە دەچێ کە لە نەخشی رۆستەم، بەرەورووی نێژگەی داریووشە. لە مەودایەکی ئەولاتر، دوو ئاورگای پێپلکەدار وەبەرچاو دێن، کە دەبێ رێورەسمی دینی لە دەر و دەورەیان ئەنجام درابێ(ق٥٣).

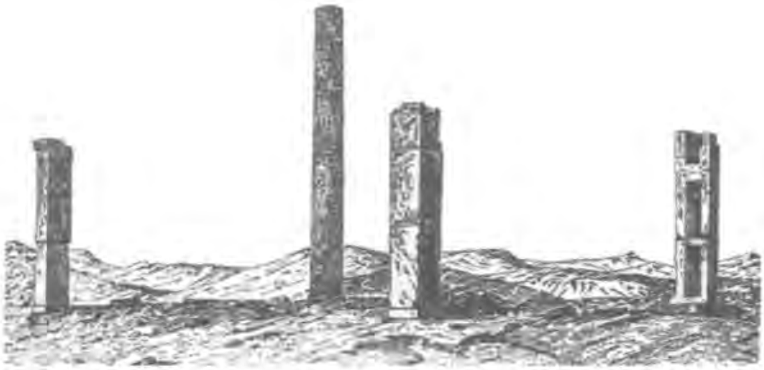

ق٥٢ـ کاول و هەرەسەکانی پاسارگاد

ق٥٣ـ پاسارگاد: ئاورگا

پاسارگاد دیمەنێکی بەربڵاوی هونەری ئێرانییە کە هێشتاش یەکەم هەنگاوەکانی داندرانی بناغەی بە لامانەوە روون نەبوونەوە. سەرەڕای تێکەڵ کران و لێکدرانی شێوازەکان و هێنانە رووی کۆمەڵێک گای باڵداری ئاشووری و داتاشرانی پەیکەرەکانی هیتییایی لە لاجەولاجی داوێنی دیواران و رەنگاندن بە شێوەی بابلی و هێمای تایبەتی میسری، لە راستیدا هەموویان دەبنە دیمەنێک لە کولتووری نەتەوەیی کە لەو رۆژگاریدا زۆر چاکی گەشە کردبوو. هەرچی لە دەرەوەڕا هاتووە، تێکوپێک هەڵشێلدراوە و رەنگی گۆڕاوە و بە هەوێنی خۆماڵی دەستاو دراوەتەوە و بۆتە خاوەنی هێز و پێزێکی تازە و هونەرێکی نوێ و تایبەتمەندییەکانی لە نیگای یەکەمدا وەبەرچاو دێن. نژیاروانی ئێرانی، بۆ کایە کردن بە رەنگەکان و بەدی هێنانی نسیورووناکی بە شێوەیەکی هەستیارانە جووڵاوەتەوە و نێوەنێوە بەردی رەش و سپیی دەکار کردوون. ئەم هونەرە بە نیشاندانی قەڵافەتی ئادەمیزاد لە تەنیشتانەوە و داتاشینی چین و گنجەکانی جلوبەرگان، گەشەیەکی بەرچاوی کردووە. هەموو وردەکارییەکان، جا چ داهێنان بن یان لە دەرەوە خوازرابێتەوە، وەسەر شێوەی ئێرانی گەڕاوە و بە بڕوای گەلێک لە پسپۆڕان، هونەری پاسارگاد زۆر کەوتۆتە پێشەوەی هونەری تەختیجەمشید.

کەمبووجییە (٥٣٠ -٥٢٢ی پ.ز)[1]

کەمبووجییەی کوڕە گەورەی کووروووش لە داوێنی شادژێکی هەخامەنشی بەربووە و لە هەشت ساڵەی دوایی پادشایەتیی باوکیدا، ببوو بە شەریکەدەسەڵاتی و بە «پادشای بابل» دەناسرا. کووروووش بە زیندیسەری خۆی، بەردیای کوڕە چووکەی کردبوویە حوکمداری هەرێمەکانی خۆرهەڵاتی.

١ـ لە دەقەکەدا نووسراوە کەبووجییە. بەڵام لە مێژوودا کەمبووجییە باوە. کامبیز.و.

پاش نەمانی پادشای گەورە، هەرا و ئاژاوەیەک کە وادیارە دەبێ بە فیتی بەردیا بووبێ، تەشەنەی کرد و هەموو لایەکی گرتەوە. کەمبووجییە کە سیاسەتوانێکی بەئەزموون و جیاواز بوو لە خدەوخووی باوکی، تەمای گرت ڕیشەی هەر جوولانەوەیەک لە بنەوە هەلکەنێ کە دەبێتە هۆی لاوازی و ناسەقامگیربوونی دەسەلاتی پادشایەتی. جا بۆیە سەرەتا بۆ ڕاستەی کاران دەستووری دا کە بەدزی بەردیای برای بکووژن. وادیارە ئامانج لە داسەپاندنی ویست و داخوازی میرانەی پەرەی دەسەلات بوو بە مەبەستی درێژەی پەلاماری سەرکەوتووانە و بوون بە تاقەسوارەی مەیدانی فەرمانڕەوایەتی؛ فەرمانڕەوایەک کە یۆنانییەکان بەئاشکرا پێیان دەگوت«ملهوڕ».

هەلکوتانە سەر میسر، پێشتر لە زەمانی باوکی‌دا کەمبووجییەی بۆ ڕاسپێردرابوو هەتا گەلالەی پێویستی بۆ دابرێژێ. کەمبووجییە دوای نەمانی باوکی، توانی هەر هەرایەک ڕۆمرکێنێ و ئارامی بالی بە سەر نێوخۆی ئێران‌دا بکێشێ. پاشان پێی نایە ڕکێف و لەگەل هێزەکانی بەرەو دەرە و دەشتی نیل کەوتەڕێ. ئاماسیسی فیرعەونی میسر کە ڕەنگە لە زەمانی گیرانی «سارد»ەوە هەستی پێکردبوو کە وێدەچێ ڕۆژایەک تاسەی خۆبەزل‌زانانەی ئیمپراتۆریی تازەی ئێران، داوێنی ولاتەکەی بگرێتەوە، لەگەل «پۆلیکراتێس»ی فەرمانڕەوای ملهوڕی «سامۆس» بوو بە هاوپەیمان، بەلام کاتێک هێزی ئێران لە غەززە لەشکربەزی کرد، پۆلیکراتێس پشتی بەردا. هەر لەم کاتەدا یەکێک لە باشترین سەرکردەکانی بە ڕەگەز یۆنانی کە لە خزمەت فیرعەون‌دا بوو، ڕایکردە لای دوژمن و نهێنییەکانی بەرگری و بەرەنگاربوونەوەی میسرییەکانی لە قاو دا. کەمبووجییە بە یاریدەی ڕەوەندان بە سەحرای سینادا تێپەڕی و گەیشتە بن شوورەی پێلووزیووم، واتە ئەو شوێنەی کە پێسامیتیخی سێهەمی کوڕی

ئاماسیسی تازەمردوو، هێزە بەکرێگیراوە یۆنانییەکانی خۆی لەوێ کۆکردبوونەوە. شەڕێکی قورس و خوێناوی قەوما و سپای میسر خۆی لەبەر زەبری ئێرانییەکان ڕانەگرت و بەرەو مێمفیس کشایەوە؛ بەڵام ئەوێش گیرا و فیرعەونی تازە دەست بەسەر کرا و نێردرایە شووش. وێدەچێ کەمبووجییە لە میسر خۆی بە جێنشینی فیرعەونان دانابێ؛ چونکە بە ڕێزەوە لە خودایانی میسری ڕوانی و پیاوێکی پایەبەرزی میسری کردە بەڕێوەبەری کاروباری وڵات و فەرمووی کە بە مەبەستی کارسازی و چاکسازی و ڕەچاو کرانی بەرژەوەندیی خەڵک هەنگاوی پێویست بهاوێژرێ.

بە مەبەستی گەشە و پەرەی دەسەڵاتی ئێرانییەکان لە دنیادا، سێ شەڕ و پەلاماری دیکەش گەڵاڵەیان داڕێژرا کە بریتی بوون لە: لێدانی کارتاژەکانی خۆرنشینی دەریای مەدیتەرانە [دەریای سپی یان دەریای نێوەڕاست]؛ گرتنی خەمرکی ئامۆن کە ڕێگای «سیرنائیکا»ی پێدا دەکرایەوە و سەرەنجام تێکهەڵچوون لەگەڵ حەبەشە؛ بەڵام دەتگوت ئەو مەلە خۆشفەڕەی بە سەر سەری باوکیدا دەسووڕایەوە، سێبەری بە سەر کەمبووجییەوە نەمابوو، چونکە هیچکام لە ئامانجەکانی وەدی نەهاتن و گەڵاڵەکانی بۆ نەچوونە سەر. هەڵمەت بۆ سەر کارتاژەکان هەر پێی نەنایە بواری جێبەجێ کران، چونکە فنیقییەکان ئامادە نەبوون دژی ئەو کۆمەڵگا کۆچەرنشینە وەخۆ بکەون کە کەس‌وکاری خۆیان بوون. بەگوێرەی دەقی ژێدەرانی یۆنانی، سپایەکی پەنجاهەزار کەسە بەرەو خەمرکی ئاممۆن گاڵ دەدرێ، بەڵام هیچیان ناگەنێ و ڕەشەبای سامناکی خیز و لم دەیانخێکێنێ و بە سەریان دەکشێ. ئەگەرچی لەو ڕێبازەدا تووشی شکست بوونەوە، بەڵام دەسکەوتیشیان هەبوو. یۆنانییەکانی دانیشتووی لیبی(لیبیا)،

سیرنائیکا و بەریقە (بەرقە)، سەریان وەبەر کەمبووجییە هێنا. بەم شێوەیە نیوەی دنیای یۆنانی و بەشی هەرە سامانداری، کەوتە ژێر ڕکێفی پارسەکان.

سەرچاوەکانی یۆنانی کە ڕەنگە چووبنە ژێر باندۆری دنەی سەرچاوەکانی میسری، دەگێڕنەوە کە هێرش بۆ سەر «حەبەشە»ش، کە خودی شا سەرکردەی بووە، شکستی هێناوە. لەشکرچی نان و بژیویان لێ دەبڕێ و لە جەنگەی گەڕانەوەدا، بەشی زۆریان تێدا دەچن؛ بەڵام چەند بەڵگەیەک بە دەستەوەن کە دەریدەخەن سپای کەمبووجییە گەیوەتە «نەبەتە»، چونکە لەوی بەم لاوە تازە ناوی ئەم حکوومەتە لە لاپەڕەی ڕۆژگار دەسڕێتەوە و هیچ سەرچاوەیەکی مێژوویی باسی ناکاتەوە. شارێک بە ناوی «مێرۆئێ»ی ژنی کەمبووجییە ساز دەکرێ و ئەمەش دەیسەلمێنێ کە پەلامارەکەی وەک ئەو چەند ژێدەرەی باسی دەکەن، هێندەش کارەساتبار نەبووە. دەکرێ قبووڵی بکەین کە کەمبووجییە لە گەرمەی سەرکەوتن و پێشکەوتنیدا، لە ئێرانەوە کۆمەڵێک هەواڵی ناخۆشی بۆ هاتبێ و بەناچاری پەلەی کردبێ و ڕێگای قەدبڕی دەشت و بیابانی ڕووتەن و ویشکارۆی هەڵبژاردبێ و تووشی کارەساتێکی ئەوتۆ بوو‌بێتەوە. هەر چۆنێک بێ، لە نێو تەواوی بەزێنەرانی میسردا، بۆ وێنە ئاشوورییەکان و بابلییەکان، هەر تەنیا کەمبووجییە توانیبووی دەست بە سەر هەموویدا بگرێ. سێ سەربازگە بە مەبەستی پاراستنی میسر داندرابوون: یەکەم لە «دافنێ»ی ڕۆژهەڵاتی ئاوڕێژگەی نیل؛ دووهەم لە مێمفیس و سێهەم لە ئێلێفانتین، کە کەمبووجییە هێزی بەکرێگیراوانی جوولەکەی لێ دانابوو.

ئەو کورتەوچانەی کەمبووجییە لە مێمفیس و دوای گەڕانەوەی لە حەبەشە، دەمەتەقەیەکی زۆری لەسەرە. ئەگەر بێتوو گێڕانەوەی سەرچاوەکانی یۆنانی بسەلمێنین، وادیارە ئەم پادشایە لە بواری دینیدا، ڕێبازی باوکی وەلاناوە، کە لە

سەرەتادا کردبوویە سەرمەشقی خۆی. کەمبووجییە گاڵتەی بە دینی میسرییەکان کرد و پەرستگاکانی خاپووراندن و بە تەمای کوشتن خەنجەرێکی لە گای پیرۆزی «ئاپیس» وەشاند. توێژەران لەم بارەدا بۆچوونیان جیاوازە و لێکۆڵینەوە تازەکان لە ڕووی پشتبەستن بە خوێندرانەوەی بەردەنووسەکانی سێراپێئووم (سێرافیئووم)، ڕێگامان بۆ خۆش دەکەن کە بڵێین ناکرێ کەمبووجییە ئاپیسی زامدار کردبێ. خاوەنی ڕاستەقینەی میسر خوداکانی بوون و تێکرای فەرمانڕەواکانی سەریان وەبەر ئەم مەبەستە هێناوە. جێگای سەرسوڕمانە کە پیاوێکی سیاسەتوانی وەکوو کەمبووجییە کارێکی ئاوا شێتانەی کردبێ. مەگین ئەوەی تووشی نەخۆشییەکی قورسی وەکوو فێداری و دەلووکاری بووبێ، کە یۆنانی پێی لەسەر دادەگرن. ئەوەی ڕاستی بێ شەڕوشووڕ و دەسەڵاتی دەرەکی نەیدەهێشت وەکوو جاران پەرستگاکان دیاری و داهاتیان دابین بێ. هەر خودی ئەم ڕەوتە دەتوانێ سەرچاوەی ئەو ئەفسانەیە بێ کە ئێرانییەکانی بە سەرکەوتووانی دڵڕەق داناوە. لەبەرەوەی هەواڵەکانی ئێران سامناک بوون، کەمبووجییە تەمای گرت بگەڕێتەوە. واوێدەچێ لە ڕێگای گەڕانەوەی‌دا کاتێک گەیشتۆتە باکووری فەلەستین، ڕاپەڕینی بەردیای درۆینە، واتە گێئۆماتای موغی لێ سوور بۆتەوە. گێئۆماتا [گێئۆمات] کە زۆر وەکوو بەردیای برای کەمبووجییە دەچوو، دەیزانی بەردیا ـ بە نەهێنی و بە فەرمانی کاکی ـ کوژراوە؛ هەر بۆیە گوتی برای کەمبووجییەیە و ئێستا پادشای ئێرانە (٥٢٢ی پ.ز). کەموزۆر سەرلەبەری هەرێمەکانی ئیمپراتۆری سەریان وەبەر پادشای تازە هێنا کە باج و پیتاکی سێ ساڵانی پێ بەخشیبوون. خەڵک خۆشیان ویست و کەوتە بەر دڵیان و وەختایەک بەم هەستەی زانی، هەڵسووڕا هەتا ئاڵوگۆڕێک بە سەر دین بێنێ و پەرستگاکان تێکرووخێنێ و

وەکوو دیارە دەبێ سەرکەوتنی خێراشی وەچنگ هێنابێ. لێمان ڕوون نییە کە کەمبووجییە دوای بیستنی باروودۆخەکە تووشی قەیرانی لەناکاوی شێتی هاتووە و بەهەڵکەوت خۆی بریندار کردووە یان بە دەستی ئەنقەست خۆی کوشتووە. دوای نەمانی کەمبووجییە ئەگەرچی پیاوانی گێئۆماتا تێدەگەڕان هەتا هێزە چەکدارەکانی لە خشتە بەرن، بەڵام دیسانیش وەک وەفاداری خانەدانی هەخامەنشی مانەوە و کەوتنە شوێن ئەو حەوت لاوە مەزنەوەجاخەی ئێرانی کە دژی گێئۆماتا ببوونە هاوسوێند. سەرجەلەیان داریووش بوو کە ڕەنگە هەر لە سەرەتاوە هاوالەکانی ئەویان وەک پادشای داهاتووی خۆیان ناسیبێ. بەپێی ئەفسانەیەک، بڕیار وابوو کەسێک ببێتە خاوەنی تەختی فەرمانڕەوایەتی کە ئەسپەکەی زووتر بحیلێنێ و بە فێڵوفرتی مەیتەری داریووش، ئەسپەکەی ئەو حیلاندنی و بوو بە پادشا. ویکچوونی ئەم بەسەرهاتە لەگەڵ ئەفسانەی هەڵبژاردنی «ڕووسا»ی فەرمانڕەوای ئوورارتوو، نیشانەی پەیوەندیی نێوان ئەم دوو شارستانییەتەیە. داریووش پاش ئەوەی بە پادشا ناسرا، ئەوەندە خێرا جووڵایەوە کە دوو مانگ دوای نەمانی کەمبووجییە، گێئۆماتا گیرا و کوژرا.

داریووش (٥٢٢-٤٨٦ی پ.ز)

نەمانی گێئۆماتا [گێئۆماتە = گێئۆمات] لە ڕوانگەی پادشای گەنجەوە، هێشتا بە دابینبوونی تەناهی و سەقامگیریی نێوخۆی وڵات لێکنەدەدرایەوە. نیزیکەی دوو ساڵێک بەناچاری چەکی دانەنا و کەوتە لێدان و ڕۆمرکاندنەوەی ئەو هەرا و ئاژاوانەی ئێروئەوێیان تەنیبۆوە. داریووش کراسی هەرمانی بڕی بە باڵای بیرەوەری و یادی سەرکەوتنەکانی خۆی و دەستووری دا هەتا بەردەتاشێک لەسەر سینگی تیشەشاخ و ڕەوەزێکی سەر ڕێی کرماشان بەرەو هەگمەتانە داتاشن کە چل گەزێک لە ڕێکی عەرزەوە بەرزە. لەم بەردەتاشەدا، پادشا

کەوتۆتە ژێر سێبەری پاراستن و بەسەرکردنەوەی ئەهوورامەزدای گەورە (و٤١). لێرە ئەهوورامەزدا لە جەغزی بازنەیەکی باڵداردا کە هێمای خۆرە خۆی دەنوێنێ و نیوەبەژنی دیارە. پادشا دوو پاسەوانی چەکداری لە دواوە ڕاوەستاون و خۆی پای ناوەتە سەر زگی بەردیای درۆینە و پێخوستی دەکا. دوابەدوای بەردیای درۆینە، هەشت پادشای درۆینەی بەزیو بە دوای یەکتردا ڕست کراون و ڕیزیان بەستووە. لە دەوری ئەم بەردەتاشە، لە چەند ڕیزێکدا، بەسەرهاتی هەڵگەڕانەوە و تێکشکانیان نووسراوەتەوە. بەپێی ئەو دەقەی کە بە سێ زمانی پارسیی کەونارا و بابلی و عیلامی هەڵکەندراوە، دیارە کە داریووش نۆهەمین پادشای هەخامەنشییە. لەم لیزگەی ناوانەدا پادشایانی هەردک بەرەبابی هەخامەنشی ئەژمار کراون کە بریتین لە: هەخامەنش و چیش‌پیش، پاشان کووروشی یەکەم؛ کەمبووجییەی یەکەم؛ کووروشی دووهەم و کەمبووجییەی دووهەم لە بەرەبابێک و ئاریارەمنە و ئارشام [ئارشامە = ئارشامێ] هی بەرەبابەکەی دیکە (و٣٩). ئەم قسەیە لەگەڵ تەواوی ئاسەوارە ناسراوەکانی تا ئەمڕۆ یەکتر دەخوێنێتەوە.[1] داریووش‌شا دەڵێ: «ئەهوورامەزدا و یەزدانەکانی دیکە یاریدەیان دام.» پاتشای تازە داوای یارمەتیی کرد لە خودای گەورە و خۆی بە جێگرەوەی یاسایی کەمبووجییە [کەبووجییە] دانا، کە بە وەجاخ‌کوێری مرد.

وێدەچێ کە ئەم دەقە پەل‌وپۆ هاویشتنی هەرا و ئاژاوەکانی بە هێند نەگرتووە، بەڵام ڕاستەقینە شتێکی دیکەیە. ئاژاوە بەکردەوە تەواوی ئیمپراتۆریی گرتەوە و شێواندی و تەنانەت پارسیش تێوەی گلا. ڕەنگە هاتنەوە ئارای باج و پیتاک، کە

١ـ بەو حیسابە دەبێ ویشتاسپی باوکی پادشایەتیی نەکردبێ. ئەگەرچی لە بەردەنووسەکەدا ناوی دێنێ و بە چوار پشتان دەیباتەوە سەر هەخامەنشی باپیرەگەورەیان.و.

بـە دەسـتووری بـەردیای درۆینـە بەخشـرابوون، بارودۆخەکـەی تێکـدابێ و نارەزامەنـدیی لـێ کەوتبێتـەوە. هەڵوێسـت و ڕێبـازی گـەلێک ئازادیخوازانـەی کووروش چاکی وڵام نەدابۆوە، چونکە هێشتا هەشت ساڵ بە سەر مـەرگیدا تێنەپەڕیبوو کە پێویست بوو پادشایەتیی ئێران لەسەر بناغەیەکی دیکە و جیاواز دابندرێتەوە.

داریـووش لـەچاو دوژمنـەکانی پیـاوێکی زیـرەک و فێڵـەزان بـوو. شـکانی یەکلەدوای‌یەکی ڕاپـەڕینی خـەنیمانی دەگەڕێتـەوە سـەر نـەبوونی گەڵاڵـەیـەکی هاوبـەش. هـەر «پادشـایەک» لـە قـازانج و بەرژەوەنـدیی خـۆی دەگـەڕا، بۆیـە هەموویان تاق‌تاق بە زەبری داریووش تێشکان و بە فەرمانی داریووش کوژران.

ڕاپەڕینی عیلام هەر لەڕێوە سەرکوت کرا؛ بـەڵام لـە بابل بارودۆخەکە بـە شێوەیەکی تر بوو. لەوێ کەسێک بە ناوی نیدینتوو بەعل، کردی بـە هـەرا کـە یەکێکە لە نەوەکانی نەبوونید و بە ناوی بەختوننەسری سێهەم داوای تـەختی دەسـەڵاتی بـابلی دەکـرد. دەستڕاگەیشـتن بـە بابـل دژواری دەنوانـد، چونکـە هێزێکـی گـەورەی دەریـایی و سـپایەکی زۆر و زەوەنـد لـە بـاڵی خۆرنشـینی ڕووباری دیجلەوە دەیپاراست. داریووش پاش ئەوەی لەوێ ماوەیەکی پێچوو، لەناکاو بە ڕووباردا تێپـەڕی و قۆشـەنی بـابلی بەزانـد و شـارەکەی گـەمارۆدا. ڕاست لەم کاتەدا ڕاپەڕینی سەرلەنوێی سووزیان (شووش) سەری هەڵدایەوە. مـەرتییەی فێڵەبازی پارسی، بەرلەوەی داریووش بگاتە سەری، گیرا و کـوژرا. ئەو ڕووداوانەی کـە لـە بـاکوور، واتـە لـە مـاد و ئەرمەنسـتان دەقـەومان، زۆر سەخت و ناخۆشتر بوون. پیاوێک بە ناوی فرەوەرتیش [فرەوەرتی] کە دەیگوت یەکێکـە لـە پاشـەوارەکانی هووەخشـتەرە، خـۆی وەکوو پادشـای مـاد ناسـاند. داریـوووش ئەگـەرچی هێزێکـی لاوازی بـە دەسـتەوە بـوو، بـەڵام دیسـانیش

بەناچاری بەشێک لەو چەکدارانەی لە دەوری بابل کردنەوە و لەگەڵ سەرکردەیەک ناردنی بۆ شەڕی فرەوەرتیش. شەڕ و لێکدانی ماد، وەکوو تێکهەڵچوونی ئەرمەنستان ئاکامێکی لێنەکەوتەوە و هەتا دوای گیرانی بابل و نەهاتنی خۆی، ڕووداوەکانی هیچیان لێ شین نەبوو. فرەوەرتیش بەزی و هەتا «ڕەی»ی نیزیکی «تاران» کەوتنە پەیکەردەی و لەوێ گرتیان و [بە فەرمانی داریووش] گوێ و لووت و زمانیان بڕی و چاوێکیان کوڵی و لە دەروازەی شاری هەگمەتانە هەڵیانواسی و چوارمێخەیان کێشا؛ بەڵام ئەم کار و چاوترسێن کرانە، نەبوو بە ڕێگر لەسەر ڕێگای سەرۆکێکی دیکەی ساگارتییەکانی مادی باکووری، کە جەماوەرەکەی نەبزێوێ و دنەیان نەدا. ئەو کابرایەش [کە ناوی چیسنتەخمە] بوو، هەر گیرۆدەی چارەنووسی فرەوەرتیش بۆوە. گرێ و کۆسپی باڵی ڕۆژهەڵاتی قەڵەمڕەوی داریووش لە هی باڵی ڕۆژاوا کەمتر نەبوون. ویشتاسپی باوکی شا و میرهەرێمی پارت و هیرکانی (گورگان)، زۆر ئازایانە بە گژ سەربزێوان‌دا چۆوە. میرهەرێمی بەلخ لەگەڵ دژبەرانی مەروی تێکهەڵچوو. لە پارس پیاوێک بە ناوی ڤەهیزداتە گوتی من بەردیام، کەچی تێکشکا و لەگەڵ هاوڕێیانی لە قەنارە درا. تاقمێک لە لایەنگرانی خەڵکی ڕۆخجیان هان دا و هەرایان نایەوە و بەرەنگاربوونەوەیان گەیشتە شاری « کەپیس» (واتە بەگرامی ئێستا) لە باکووری کابول و بناری چیای هیندوکوش. سەرهەڵدانێکی دیکە بابلی گرتەوە و کەسێکی تر گوتی بۆختوننەسرم، کەچی سەردارێکی داریووش بەزاندی.

داریووش نیزیکەی دوو ساڵی سەرەتای حکوومەتەکەی کردە بەختی ئەم تێکهەڵچوونانە. نۆزدە شەڕی کرد و نۆ پادشای بەزاند؛ ئەو زەبرانەی لێی وەشان، ڕەنگدانەوەیان گەیشتە ناوچە دوورەدەستەکانی ئەولاتری باڵی

خۆرنشین. خۆ ڕاستە کەسێکی وەکوو ئاریاند کە کەمبووجییە کردبوویە میرهەرێمی میسر، بەئاشکرا نەیگوت بە پادشا ناڕازییە، بەڵام کردەوەکانی دەریاندەخست کە ئامادەیە لەگەڵ وردەلەرزەی دەسەڵاتی پادشایەتی، سەربەخۆیی خۆی ڕابگەیەنێ. داریووش خۆی ڕۆیی بۆ میسر و فەرمانی دا بیکووژن و بە مەبەستی هێورکردنەوەی خەڵک هەنگاوی چاکی هەڵێنانەوە و مەزنەکاهینی «سائیس»ی لەسەر کارێکی گرینگ دانا. باروودۆخی ئاسیای بچووک لە شوێنەکانی دیکە چاکتر نەبوو.«ئۆرۆتێس»ی میرهەرێم لەوێ کە دەیزانی پادشا چۆن پێوە بووە، لە جەنگەی خۆیدا هێزی پشتیوانی بۆ نەنارد و هەلەکەی بۆ ڕاگەیاندنی سەربەستی بە گونجاو زانی؛ بەڵام ئەویش گیرا و لە قەنارە درا. تەنانەت یەهوودییەی بچووکیش هەدای نەدا و سەری هەڵدا. لایەنگرانی تۆرەمەی پادشایەتی، پێیان وابوو دەرفەتی چاکە و پێویستە یەکێک لە پاشەوارەکانی داود ـ ڕەنگە زەرووبابێل ـ شیاوی دەسەڵاتی بە میراتگەڕاوی پادشایانی یەهوودییە بێ. گەورەپیاوێکی ئێرانی کە بەرپرسی چاوەدێری بە سەر ئەو هەرێمەدا بوو، دەستی لە نۆژەنکرانەوەی پەرستگا هەڵگرت. جوولەکە باڵوێزێکیان ناردە لای داریووش و ئەویش گوتی لەسەر ئەو ڕێوشوێنەی کە کووروش دیاریی کردووە، مافی خۆیانە پەرستگاکەیان نۆژەن بکەنەوە. بەپێی ئەو دەقەی کە لە نێو بەڵگەنامەکانی بارگای هەگمەتانەدا دۆزراوەتەوە، داریووش فەرمانی سازکرانەوەی داوە، بەڵام ئەم تەمایە کارێکی وای نەکرد کە زەبروزەنگ دژی باڵی داودییەکان خاو بێتەوە یان کاهینێکی گەورە نەکاتە سەرۆکی کۆمەڵەی جوولەکان. بەم شێوەیە حکوومەتێکی دینی بەدی هات و کەڵتە و نۆژەنکرانەوەی پەرستگا دەستی پێکردەوە و ساڵی ٥١٥ی پ.ز. کۆتاییی پێهات. ئا بەم جۆرە تەناهی باڵی بە سەر ڕێگای میسر کێشا.

ئاوا ئیمپراتۆری سەرلەنوێ گیرایەوە و سپای بچووک و وەفاداری داریووش توانی یەکییەتی و ڕێکوپێکی وڵات بەدی بێنێ و لە میسرەوە تا سەیحوون بکەویتە نێو چوارچێوەی قەڵەمڕەوێک. داریووش کە لە دوایین هەڵمەت و پەلاماری کووروووش‌دا، لاوێکی نێزەدار بوو، لە سەردەمی کەمبووجییە و هێرشەکەی‌دا بۆ سەر میسر ببوو بە سەرکردەی دەهەزار کەسەی گاردی جاویدان، کە پاسەوانانی پاراستنی پادشا بوون. پاش نەمانی کەمبووجییە، هەلەلا و چەپڵەڕێزانی سەرکردەکانی ئەو هێزە و کۆنە سەربازانی، بوونە پشتیوانی کاتیی بە پادشا هەڵبژێرانی و تێکڕای هاوڕکێفانی سەریان وەبەر هانی. داریووش چاکەی ئەم سپا هەڵبژاردەیەی لە چاوی‌دا بوو، چونکە هاوڕێیانی ڕێبەری سەرکەوتوو کە یاریدەری پەلامارەکانی بوون، هەتا ئەمڕۆش ناویان لە هێندێک وڵاتی پادشایەتی‌دا پارێزراوە. داریووش هەر کۆشکێکی تازەی کە سازی دەکرد، جا چ لە شووش بووبا یان تەختی‌جەمشید، دەستووری دەدا هەتا بە جوانترین شێوە دیمەن و قەڵافەتی ئەم چەکدارانە لەسەر بەردان داتاشرێن (و ٣٦). دیمەن و قەڵافەتی سەربازانی ئەم سپایە لەسەر کاشیی ڕەنگ شین و سینەی دیواری کۆشکان کێشراونەوە و یادیان بۆ داهاتووان وەک یادگاری هەتاهەتایی ماوەتەوە.

دام‌ودەزگای بەڕێوەبەرایەتی

ئاوری ئەو ئاژاوانەی کە بۆ ماوەی چەند مانگێک، کەم‌وزۆر سەرلەبەری ناوچە و هەرێمە بەربڵاوەکانی ئیمپراتۆریی داریووشی گرتەوە، وەکوو جرینگەی زەنگی مەترسی وابوو. شکست‌هێنانی هەڵوێست و ڕێبازی یەکجار ئازادبیرانەی کووروووش، پێویستی بە ئاڵوگۆڕ و پێداچوونەوە بوو لە بواری بەڕێوەبردنی وڵاتەوە و بە گوێی پادشای گەنجی‌دا دەچرپاند کە دەبێ حکوومەت لەسەر

بنەمایەکی پتەوتر دامەزرێنێ. مەیل و تاسەی ئازادیخوازانەی تێکرای هۆز و نەتەوەکان لە جەنگەی ڕووداوەکانی دوایی‌دا سەلماندوویانە کە پادشا تەنیا دەتوانێ پشت بە هۆزی پارس ببەستێ، کەوایە ئەوان دەبوو بووبانە ئاغا و کوێخا و بەڕێوەبەری سەرتاسەری ناوچە و هەرێمەکانی نێو قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆری. هەر بۆیە جگە لە چەند هەڵکەوتێک نەبێ سەرکردەکانی هۆزی پارس، زەوی‌وزارێکی بەربڵاوی بەرێژەویان باربوو دەکرێ و وەکوو عەرەبەکانی سەرەتای ئیسلام، باج و پیتاکیان پێوەنابەسترێ و دەکرێنە کەللا و کەیخودای دام‌ودەزگای تازە کە بە مەبەستی دابینی بەڕێوەبردنی ئیمپراتۆری وەبەرچاو گیراوە.

لەگەڵ ئەمەش‌دا، دەبێ بزانین کە ڕەچاوکرانی ڕێبازێکی بەزەبروزەنگ و ملهوڕانە لە ئارادا نەبوو، چونکە وەدی هاتنی مەبەستێکی ئاوا نەگونجاوی دەنواند، لەبەروەی کە هۆزی باڵادەست لەچاو کۆمەڵانی بەردەست و بەزیو، لەوپەڕی کەمایەتی‌دا بوو. لەم ڕەوتەدا ڕێبازێکی ئاوەزمەندانە ڕەچاو دەکرێ. هەر نەتەوەیەک زمان، داب و نەریت، ڕێ‌وشوێنی نێوخۆیی، دین و هونەری خۆی دەپارێزرێ و دەبێ نەکەوێتە پێشێل کردنی بەرژەوەندییەکانی ئەو وڵاتەی تێیدا بەشدارە و سەر وەبەر فەرمانی ئەو پیاوە پارسییە بێنێ کە نوێنەری پادشای گەورەیە و حکوومەتی بە سەردا دەکا. بەم شێوەیە قەڵەمڕەوی شاهانشایەتی دەکرێتە بیست هەرێم و هەرکامەی میرهەرێم یان « پارێزەرانی حکوومەت»یان بۆ دیاری دەکرێ (ق ٥٤). زۆربەی ئەم پایەبەرزانە لە نێو مەزنەوەجاخانی پارسی و تەنانەت خزمانی خودی پادشا هەڵدەبژێردران و لە کارەکانیان‌دا ڕاستەوخۆ وڵامدەرەوەی ویست و ئامانجەکانی پادشا بوون.

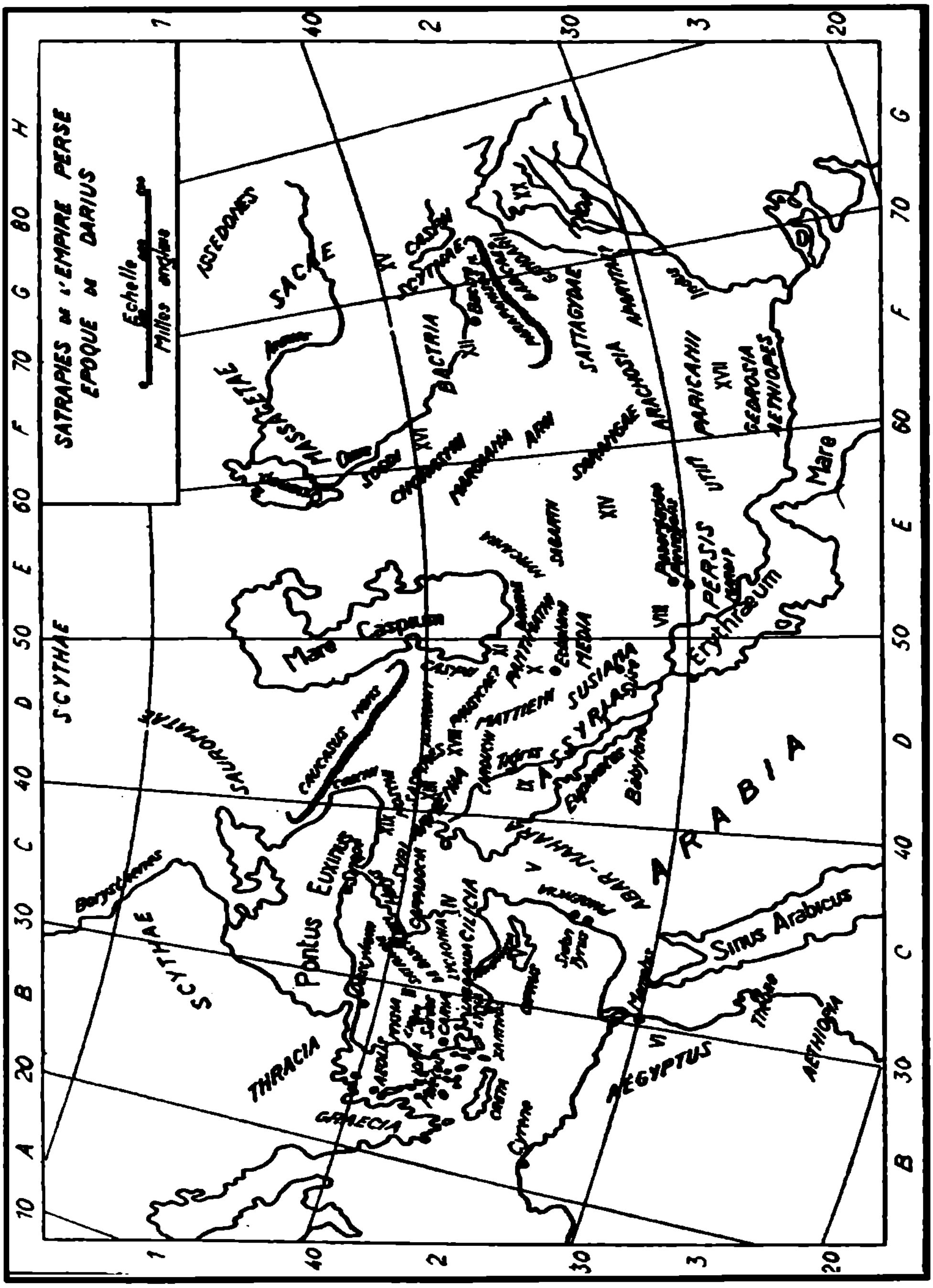

ق٥٤ـ هەرێمەکانی شاهانشایەتی لە سەردەمی داریووشدا

هەڵبەت لە زەمانی کووروش و کەمبووجییەدا، چەند هەرێمێک [ساتراپییەک] بەدی هاتبوون، بەلام داریووش پەرەی پێدان و سەرانسەری قەڵەمڕەوی حکوومەتی لەم دابەشینە هەڵنەبوارد و بە مەبەستی هەسدانەوەی هەر چەشنە هەڵگەڕانەوەیەکی لەناکاو، بنەما و دارولەلەی جیاوازی بۆ دانان. داریووش لە پاڵدەستی هەر میرهەرێمێک، سەرکردەیەکی بۆ تێکڕای هێزە چەکدارەکانی هەرێمەکە دانا، کە ئەویش بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ بەرپرسیار بوو لە حاند پادشا. شانبەشانی ئەم دوو کەسە پایەبەرزە، کەسێکی دیکەشی دانا و کردنی بە سێ. ئەم پلەدارە بەرپرسی کۆکردنەوەی پیتاک بوو. بەپێی فەرمانەکانی میری، هەر هەرێمێک دەبوو لە پای سامانی خۆی، هەموو ساڵێک بڕێکی دیاری کراو بنێری بۆ خەزێنەی پادشا، کە سەرجەم دەبوو بە ۱٤٥٦۰ تالانی زێو[1] و سێیەکی هەرێمی هیند دابینی دەکرد. جگە لەم نەغدینانەی بە زێڕ و زێو دەیاننارد، هەرێمەکان دەبوو شتی دیکەش بکەنە دیاریی دەستی خۆیان کە بریتی بوون لە: ئەسپ و مەڕ و ماڵات و بژێو. ئەوەی دەچوو پێداویستییەکانی هەزاران کەسی بارگای میری پێ دابین دەکرا یان دەکرایە مزەی هێزی هەرێمەکان یان ئەوانەی چووبوونە شەڕ. لێرەدا دەبێ لە بیرمان بێ کە هەرێمی بابل بە تەنیایی ئازووخە و بژێوی سێیەکی ساڵی دابین دەکرد.

هەر میرهەرێمێک قەڵەمدارێکی هەبوو کە گوێی لە هەستوخوست و ئاکاری ڕادەگرت و کاری پەیوەندیی نێوان ئەو و دەسەلاتی ناوەندیی دەکەوتە سەر شانی. چاوەدێریی هەر بەوەندە نەدەبڕایەوە. کۆمەڵێک بەرپرس هەبوون کە پێیان دەگوتن «چاو و گوێی پادشا» و تەواو سەربەخۆ بوون و دەگەڕان و

۱ـ تالان بریتییە لە یەکەیەکی کێشان لە نێو یۆنانییەکاندا و تالانی ئاتیک نیزیکەی ۲٦ کیلۆیە. هەروەها تالان یەکەی سکەی زێڕ و زێویش بووە.م.

دەکەوتنە پشکنین و ئەگەر پێویست بووبا هێزێکیان دەخراتە بەررکێفی و بە چوار قورنەی قەڵەمڕەوی میریدا دەسووڕانەوە و لەپڕ خۆیان بە کاربەدەستان نیشان دەدا و بە کاروباریاندا دەچوونەوە. ئەم شێوازەی داریووش دایهێنا، کەوتە بەر تاریفاتی گەورەپادشایانی دنیای کۆن و« شارلێمانی»ش بە مەبەستی دابینی پەیوەندی و لێکدانەبرانی هەموو جومگەکانی حکوومەتی خۆی، ڕەچاوی کرد. ئیمپراتۆری فەرانسە، هەموو ساڵێک کۆمەڵێک بەرپرسی بە ناوی «نوێنەرانی ئیمپراتۆر» دەناردە گۆشە و کەناری وڵات، هەتا چاوەدێر بن بە سەر کاروباری دامودەزگای خۆجێییدا.

داریووش بۆ بەدی هێنانی حکوومەتێکی نەتەوەیی و کۆدەسەڵات و بەهێز، لە ئیمپراتۆرییەکی بەربڵاوی پێکهاتووی کۆمەڵێک هەرێم و وڵاتی پێکەوە جیاوازدا کە بە سەرکەوتنی جێی سەرسوڕمانی هێزەکانی، هەمووی لە جەغزێکدا کۆکردبوونەوە، ئەرکێکی قورسی کەوتبووە سەر شانی. دامەزرانی سیستمی دەرەبەگایەتی [ئاغا و ڕعیتی] لە ڕۆژگاری کووروووشدا، ئاڵوگۆڕی بە سەر هات و کەوتە سەر ڕەوڕەوەی چەشنێک حکوومەتی ئیداری و دارایی و بەو حاڵەشەوە ڕێزی بۆ هەموو نەتەوەکان دادەنا. لە لایەکی دیکەوە، ئێران تەنیا بە دامەزراندنی دامودەزگایەکی ئاوا توانی یەکییەتیی خۆی دابین بکا. سلۆکییەکان وێنەیان لەم شێوازە هەڵگرتەوە و کاریان پێکرد و خاڵە لاوازەکانیان وەلانا.

بە مەبەستی لێکدانەبرانی پەیوەندیی نێوان ناوەندەکانی ئیمپراتۆری و پایتەختەکانی، ڕایەڵەیەکی بەربڵاوی ڕێگا و جێوچانی پێویست سازکران و هێندە بەرێوجێ بوون کە بۆ ماوەیەکی زۆر درێژ لەم وڵاتەدا مانەوە. ڕایەڵەی ڕێگاوبانان کە لە پلەی یەکەمدا بۆ ڕاپەڕاندنی کاروباری دەزگای بەڕێوەبەرایەتی بوون و دەپارێزران و چاوەدێری دەکران، بوونە ڕێی هاتوچۆی کاروانی

بازرگانی و گۆڕینەوەی خێرا و بەرچاوی کاڵا و کەلوپەل و پێکەوە بەستنەوەی تـوخم و تۆرەمـەکانی جـەغزی دەسـەڵاتی فەرمانڕەوایـەتی و بـەدی هـاتنی ئاڵوگۆڕێکی تازە. ڕەنگە ئێستاش بکرێ لە چەند شوێنێک، ڕەوگـەی تێپـەڕینی ڕێگای شـاهی دەستنیشـان بکرێ. ئـەو شـاڕێیەی کـە لـە شووشـەوە دەسـتی پێدەکرد و پاش تێپەڕین بـە ڕووبـاری دیجلـە و بـەرەوەی ئـەربێل [هـەولێر]دا، ڕووی دەکردە حەرران و لـەوێوە دەچـوو بـۆ «سـارد»، زۆر بەناوبانگ بـوو، چونکـە دەخوشـی و دەگەیشـتە ئێفێسـووس. درێژاییـی ئـەم ڕێگایـە سـەری دەگەیشـتە ٢٦٨٣ کیلـۆمیتر و ١١١ وێسـتگە و جێحەسـانەوەی تێـدا بـوو، کـە هەمیشە ئەسپی تازەپشوویان لێ بوو بۆ نێردراوان و نامەبەرانی حکوومـەتی. بەپێی کۆمەڵێک بەڵگە و شـانیک، کاروانـەکان بـە نـەوەد ڕۆژان ئـەم ڕێگایـەیان دەبڕی و نامەبەرانی میری بە حەوتوویەک دەیانتەقاند.

ڕێگای کـۆنی بـابل بـەرەو میسر کـە بـە «کارکێمیش»دا تێدەپەڕی[1]، نۆژەن کرایەوە و خرایە سەر ڕێگای بابل بۆ حۆلوان و بێستوون و هەگمەتانە (ئیکباتان = هەمەدان). پاش سەرکەوتنی تازەی ئیمپراتۆری لە باڵی ڕۆژهەڵات، ئەم ڕێگایە هەتا شیو و دۆڵی کابولی سەروو ڕۆیی و لـەوێوە بـە شـانـی ڕووبـاردا هـەتا دەرە و دەشتی سیند گیرنەبوو. شانبەشانی ئەم ڕێگا بەربڵاوانەی حکوومەتی، ڕێگایەکی تەسکتر، بەڵام پێوست بۆ هاتوچۆی بارگای میری لێدرا کە هەمیشە لە بزووتندا بـوو. یـەکێک لـەو ڕێگایانـەی باسـیان کـرا، ڕێگـای شووشـە بـۆ تەختیجەمشـید کـە چەنـد بەشـێکی سـەنگچنکراوی لـە لای «بێهبـەهان» دۆزراوەتەوە. لەسەر ئەم ڕێگایە و نیزیکی « فەهلیان»، هێشتاش ئاسـەواری کاول و هەرەسی جێحەسانەوەیەکی کـاتیی میری وەبـەرچاو دێ کـە لەسـەر

١ـ کەرخێمیش ، کارخێمیش

شێوازی ڕەسەنی شووشی یان تەختیجەمشیدی سازکراوە و کۆڵەکەی بەردی بۆ داتاشراوە. لە نێوان « فەهلیان» و «بیشاپوور»دا[١]، ڕێگاکە بە شانی چەپدا لێدەهاڵاوە و بە «دەروازەکانی پارس»دا دەگەیشتە بانووی ئێران. ڕێگایەکی دیکە بە لورستاندا تێدەپەڕی و شووشی بە هەگمەتانەوە دەبەستەوە کە پایتەختی هاوینە [یان هاوینەهەواری بارگا] بوو.

شەڕ و پەلامارەکانی داریووش

نەبوونی سەرچاوەی دەوڵەمەندی مێژوویی، دەبنە کۆسپی سەر ڕێگامان کە نەتوانین بە شێوەیەکی ورد سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتی سەردەمی سەرکەوتنەکانی کووروووش دیاری بکەین. زۆربەی توێژەران دەیسەلمێنن کە توانیویەتی هەتا «گەندارە» یان ناوچەی «پێشاوەر» بڕوا، ئەگەرچی وێناچێ کە هەڵمەتی داریووش دژی هەرا و سەرهەڵدانەکان لە ناوچەی کابول واوەتر چووبێ. ئەم پەلامارەی داریووش کە دەگەڕێتەوە سەرەتای دەسەڵاتی، دەبێ ماوەیەک دواتر گیرانی ناوچەی «گەندارە» و تێکڕای هیندی خۆرنشین و دەرە و دەشتی«سیند»ی هەتا ئاوڕێژگەی، لێکەوتبێتەوە. لەو جێگایەی ڕووباری کابول و سیند تێکەڵ دەبنەوە و دەبێتە نیزیک شاری «کەسپاپیرۆس»، داریووش فەرمانی دا پۆلێک گەمێ ساز بکەن. لەوێ دەریاوانێکی یۆنانی بە ناوی «سیلاکس کاریاند»ی کە دانیشتووی ئاسیای بچووک بوو، کردی بە فەرماندەی گەمییەکان و ناردی هەتا بە ڕووباری «سیند»دا بڕوا و ڕێگای چوونە میسر بدۆزێتەوە. ئەوە گەشت و گەڕانێکی گەورە بوو بۆ دۆزینەوەی ڕێگای دەریایی کە دەیتوانی سنوورەکانی خۆرهەڵاتی ئیمپراتوری بە باڵی خۆرنشینیەوە ببەستێتەوە و هەتا گەیشتە شوێنی مەبەست سی مانگی کێشا. جگە لەم هەنگاوە

١ـ بیهشاپوور. واتە شاپووری باش.و.

کە کارێکی سیاسی و بەڕێوەبەرایەتی بوو، کۆمەڵێک ئامانجی بازرگانیش وەبەرچاو گیرابوون، کە زۆرجاران داریووشیان بۆ هان دەدا. کارێکی دیکەی داریووش بریتی بوو لە لێدانی نوێکەندێک کە دەریای سوور و ڕووباری نیلی بە یەکەوە دەبەستەوە و سەردەقی نوێکەندی سۆئێزە؛ بەڵام دەبێ ئەوەندەش بزانین کە داریووش یەکەم کەس نەبوو هەوای ڕاکێشانی ئەم نوێکەندەی چووبوو لە کەللەیەوە. بەرلەوی «نێکائۆ»ی فیرعەونی میسر، کارەکەی دەستپێکردبوو، چونکە دەیهەویست لقی ڕۆژهەڵاتی ڕووباری نیل بگاتەوە «زرێبارە سوێرەکان» و ئاوا بەم شێوەیە کەشتی بتوانن لە دەریای سوورەوە بچن بۆ دەریای مەدیتەرانە و وەکوو دیارە داریووش درێژەی کاری «نێکائۆ»ی داوە.

لە قۆناخی دەمکوتی ئاژاوەکاندا، داریووش هەلی دەستتێوەردانی لە کاروباری ئورووپادا بۆ ڕەخسا. وەکوو باسمان کرد «ئۆرۆتێس»ی میرهەرێم بەرلەوەی دەسەڵاتی لێوەربگیرێتەوە و بە فەرمانی پادشا بکووژرێ، خاشەی «پۆلیکراتێس»ی حوکمداری ملهوڕی «سامۆس»ی کێشابوو. برای پۆلیکراتێس هاواری وەرگرتنەوەی پلە و پێگەی براکەی بردە لای داریووش و ئەویش لێی سەلماند. ئەم یەکەمین دەستتێوەردانەی داریووش لە کاروباری یۆناندا، سەردەقی ڕێبازێکی بۆ شکاند کە بتوانێ خۆی لە کاروباری ئورووپا هەڵقوتێنێ. ئەوەی ڕاستی بێ، پادشا لە جەنگەی یەکەم پەلامار و تێکهەڵچوونیدا لە خۆرنشینی گەرووی [بۆسفۆر و داردانێل]، ئامانجی گرتنی یۆنان نەبووە، بەڵکوو ویستوویەتی زەبر لە سەکاییەکانی باڵی باشووری ڕووسیا بوەشێنێ.

دەبێ چ هۆکارێک داریووشی هان دابێ کە خۆی بۆ هێرشێکی وەها سامناک لە ناوچە و مەڵبەندی ئاوادا خۆش بکا، کە هیچ شتێکی هێندەی هێرۆدۆتی

دەربارەی نەدەزانین کە نیوسەدە دواتر کەوتە گێرانەوەی ڕووداوەکانی؟! بێگومان وەکوو هەستی پێدەکرێ پەلاماردرانی دواتری یۆنان لە لایەن هێزەکانی پادشای گەورەوە لە داهاتوودا، دەبێ بە هۆکار دابندرێ. داریووش دەیهەویست لە دواوەڕا هێرش بەرێتە سەر «باڵکان» و کارێکی وا بکا کە تازە یۆنان دەستی بە دار و تەختەی ئەوێ ڕانەگا بۆ داکوتانی گەمێ. داری باڵکان بۆ یۆنان بە کوولەکەی ڕووحی دادەندرا و بێ ئەوان جووڵەی بۆ نەدەکرا و دڵی لێی نەدەدا. وەکوو دیارە یۆنان هەمیشە گەنمی پێویستی خۆی لە میسر و لیبی و بەتایبەت لە لێوارەکانی دەریای ڕەش دابین دەکرد کە ئەو کاتە هەموویان بە دەست ئێرانییەکانەوە بوون و لێرەوە بۆمان دەردەکەوێ کە داریووش ویستوویەتی گەرووی دابینی گەنمی یۆنان لە بەستێنەکانی دەریای ڕەشدا ڕێکبکوشێ و زەبرێکی گورچووبڕ لە دوژمنی داهاتووی بوەشێنێ.

ڕەنگە بکرێ ئەم هێرشەی داریووش بۆ سەر سەکاییەکان لەگەڵ فێڵوفەندی ئەسکەندەر بەراورد بکرێ کە پاش سەرکەوتن بە سەر پارسەکاندا، ڕاستەوخۆ ڕووی نەکردە ئێران، بەڵکوو ئەسپی بە مەبەستی گرتنی سووریا، فنیقییە، فەلەستین و میسر، تاودا. ئەسکەندەر هەنگاوێکی لووتبەرزانەی هاویشت بۆ گەمارۆدانی ئابووریی ئێران و نەیهێشت دەستی بە ناوچە هەرە پڕ بەرهەم و دەوڵەمەندەکانی ڕابگا. وێدەچێ داریووش ئامانجێکی دیکەشی لە بەرچاو بووبێ و چونکە زانیویەتی دەشتەکانی باشووری ڕووسیا بە شانی ڕووباری سەیحووندا دەکەونە پاڵەوپاڵی ئیمپراتۆریی ئێران، ئاوا ویستبێتی هەموو دەوارنشینانی سەر سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتی کە ئاژاوەیان دەنایەوە، ئابڵۆقە بدا. بێجگە لەمەش ئەگەر بێتوو سەرکەوتبا، هەوساری ئەو ناوچانەشی دەکەوتە دەستی کە ڕێگای ڕاگوێزرانی زێڕی کانگاکانی ئووراڵ و سیبیری بوون. ئەمە

گەلاڵەیەکی بەربڵاوی گەورە بوو کە دەکرا لەگەڵ قەبارەی ئێرانی بەهێزی تەیار بێتەوە. بەگوێرەی گێڕانەوەی سەرچاوەکانی یۆنانی، لە لایەن داریووشەوە نیزیکەی حەوسەدهەزار کەس بۆ ئەم یەکەم تێکهەڵچوونەی نێوان ئاسیا و ئورووپا وەبەرچاو گیران. پێشتریش کۆمەڵێک زانیاری سەبارەت بە ڕێ و ڕەوگەکانی دەریایی کۆکرابوونەوە. «دیمۆکدێس»ی پزیشکی بەناوبانگی داریووش، وێڕای پەلەگەمێیەک نێردرا هەتا هێندێک زانیاریی سەرەتایی سەبارەت بە بەستێنەکانی یۆنانی کۆبکاتەوە و وێدەچێ هەتا «تارانت» چووبێ. هێزێکی دیکە کە بریتی بوو لە سی گەمێ، بەشی خۆرنشینی ئاوەکانی دەریای ڕەشی پشکنی و پێیدا گەڕا. شاری بیزانس سەری وەبەر ئێران هێنا. داریووش پاش گیرانی خێرسۆنیس [تراکییە یان گالیپۆلیی ئەمڕۆ]، دەیتوانی شەڕ هەڵگیرسێنێ.

قۆشەنچییانی داریووش بەو پردەگەمێیەدا پەڕینەوە کە لە گەرووی بۆسفۆر هەڵبەسترابوو. ئاوا تراکییەی ڕۆژهەڵاتی و «گیتا» گیرا و پاشان کەوتنە پەیکەردەی سەکاییەکان و لەو پردە پەڕینەوە کە ئیۆنییەکان لەسەر ڕووباری دانووب هەڵیانبەستبوو. پادشا پێوە بوو هەتا شەڕ و تێکهەڵچوونی دەریایی و زەمینی شانبەشانی یەکتر درێژە بدرێن، بەڵام لەبەر هەبوونی زۆنگاو و ڕووباران، قۆشەنی ویشکانی خێرایەکی لە هێزەکانی دەریاوانی دابڕا و بە دڵی ناوچەکەدا ڕۆچوو. سپای پیادەی ئێران لە نێو بازنەی گەمارۆی سەکاییەکاندا تێمابوو. هەر تاوەناتاوێک هێزەکانی سەکایی لێیان وەدەردەکەوتن و خۆیان لێ ون دەکردنەوە و ئاوا بە قوونەشەڕ تەنگیان پێهەڵچنیبوون و نەیاندەتوانی پێداویستییەکانی خۆیان لەو ناوچەیەی کە خەنیم بۆخۆی ئاوری تێبەردابوو، دابین بکەن. هێزەکانی ئێرانی کەوتنە تەنگەتاوی و داریووش بڕیاری دا

بگەڕێنەوە. هێرۆدۆت لە گێڕانەوەی بەسەرهاتی ئەم شەڕەدا، باسی هەڵبەسترانی هیچ پردێکی تازە ناکا لەسەر ڕووباری دانووب؛ جا هەر بۆیە وێدەچێ سپای ئێران بە «دنیستێر»دا تێنەپەڕیبێ.

بەم شێوەیە ئیمپراتۆریی ئێران تامی تاڵی یەکەم تێشکانی چێشت، بەڵام ئەم شکانە چەندەی هەست پێکرا؟ کوژران و تێداچوونی هەشتاهەزار کەس لە مەیدانی شەڕدا بۆ دەسەڵاتێکی کە دەیتوانی هێزێکی دە هێندە کۆبکاتەوە، دەشیا قەرەبوو بکرێتەوە؛ بەتایبەت کە دەسکەوتێکی زۆریشی لێکەوتەوە. پاش گیرانی تراکییە (تراس) و چوونی بۆ نێو جەغزی دەسەڵاتی پادشایەتی و پێملبوونی مەقدوونییە، ئاسیا گەیشتە شانەوشانی ئورووپا. داریووش لە نێو دەقی بەردەنووسەکانیدا، کاتێک باسی هۆز و نەتەوەکانی ژێر دەسەڵاتی دەکا، ناوی سەکاییەکانی ئەوبەری دەریا دێنێ، کە ڕەنگە مەبەستی هۆز و نەتەوەکانی باشووری ڕووباری دانووب بێ.

ئێرانییەکان سەرلەنوێ بە «داردانێل»دا[1] پەڕینەوە و درێژەیان بە سەرکەوتنەکانی خۆیان دا و ناوچەکانی لێواری دەریایان بە دوای یەکتردا گرتن و بەم شێوەیە بەشێک لە ئامانجی پەلامار بۆ سەر سەکاییەکان وەدی هات. ئاوا جێگاپێیەک بۆ هێرشەکانی دواتر خۆش کرا. داریووش لەم گەرمەی هەرایەدا توانی دەست بە سەر ناوەندی بازرگانیی گەنمی «پێنتی»دا بگرێ و ئەمە بە دەسکەوتێکی گرینگ دادەندرا. داریووش ئێستا ببوو بە فەرمانڕەوای بەشی هەرە زۆری دنیای یۆنانی و بە مەبەستی دابینبوونی بەرژەوەندییەکانی و ئەو کارانەی هەتا ئێرە کرابوون، گیرانی سەرتاسەری یۆنانی بە پێویست دەزانی.

١ـ هێلێسپۆنت

یۆنانی ئەگەرچی کەوتبوونە بەر شەپۆلی هەڕەشەی دەرەکی، بەڵام دیسانیش یەکیان نەگرت. دوژمنایەتیی کۆنی نێوان ئاتێن (ئەسینا) و ئیسپارت، چاوی باڵی دێموکراتی دەسەڵاتداری ئاتێنی کوێر کردبوو، هەر بۆیە سیاسەتی ئەم وڵاتە هیچ ترووسکەیەکی جووڵە و پێشکەوتی تێدا بەدی نەکرا. ئاتێن کە زۆری ئێران ناخۆش دەویست و دژی بوو، لەبری پێکهاتن لەگەڵ ئیسپارت، پێمل بوون بۆ داریووشی بە باشتر زانی و بۆ ئەم مەبەستەش باڵوێزێکی ناردە شووش. لەم کاتەدا چەند ڕووداوێکی تازە لە یۆنان قەومان و کارێکی وایان کرد کە وتوویژەکان دابڕێن و دێموکراتەکان و «هیپیاس»ی حوکمدار، لەسەر دەسەڵات نەمێنن و بارزە بن. ئەوەی ڕاستی بێ، هەڵوێست و سیاسەتی ئێران ئەم ڕووداوەی وەڕووی خۆی نەهێنا و میرهەرێمی پارسی لە تەختگای خۆیەوە لە ئاسیای بچووک، هەوڵی دا بارودۆخەکە هێور بکاتەوە و ڕێی گەڕانەوەی هیپیاس بۆ سەری تەختی دەسەڵاتی ئاتێن خۆش بکا. لەم کاتەدا یەکەم بارە زێڕی ئێران گەیشتە یۆنان و سیاسەتوانانی شارەزا و فێڵاویی ئاسیایی داروپەخشیان کرد و ئاوا داریووش توانی دەست بخاتە نێو کاروباری یۆنانەوە، بەڵام ئاتێن دژکردەوەیەکی توندوتیژی نواند، کە ئێران هەرگیز چاوەڕوانی هەڵوێستێکی ئەوتۆ نەبوو. ئاتێن پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ ئێران تێکدا و چووە نێو ڕیزی دوژمنانی.

ئییۆنییەکان وەختایەک لە یۆنان بە گڕێ و گرفتەکانی ئێرانیان زانی، خۆیان نواند و بە هیوای یاریدەی یۆنان، کە وێدەچوو یەکپارچە و یەکانگیر دژی پادشای گەورە چەقیوە، لێبڕان هەتا نیری ئێران لەسەر ئەستۆی خۆیان لابەرن. ڕاپەڕینی ئییۆنییە پەردەی لە بەر نەما و ملهوڕانی داسەپاوی پارسەکان هەی‌دێیان لێکرا و دەرپەڕێندران. «یەکییەتیی ئییۆنی» پێکهات و بەڵێنیی

یارمەتییەکانی یۆنانییانی ئورووپاش وەڕاست گەڕا. کەمبوون کەسانێکی وەکوو «هێکاتێئووس»ی مێژوونووس، کە لەبەروەی دەیانزانی ئێران چەندە بەهێزە، دووشک بوون سەبارەت بە سەرکەوتنی یۆنانییەکان. دەنگی ئەمانــە لـە نێو قریوە و چەپڵەڕێزانی هیوادارانی سـەرکەوتندا، بزر دەبوو. ئیسپارت هێزی یارمەتیدەری نارد و یۆنانییەکان «سارد»یان گرت، بەڵام دیسانیش جەرگەقەڵای دەستی نەدا. ئەمە یەکەم هەنگاوی سـەرکەوتنێکی کەمخایەن بوو، چونکە هێزەکانی ئێرانی بە پڕتاو بەرەو «سارد» جمین و زەبریان لـە سـەربزێوان وەشاند و لەو شارەیان دەرپەڕاندن. لەم کاتەدا شـەڕی نێوان ئاتێن و ئێژینا (ئێگینا) قەوما کە تێکڕای یۆنانییەکانی ئورووپا تێیدا بەشدار بوون، چونکە ئێژینا هـەمووی دەرپەڕاندبوون و خـەڵکی شـارە ئورووپایییـەکانی کـەنار دەریـا و قوبروسی لێ بنەگر کردبوون. قەومانی شەڕی سالامیس (٤٩٨ی پ.ز)، لەگەڵ شەڕی مارسیاس (٤٩٧ی پ.ز)، کە مەودایەکی وایان تێنەکەوت، بۆ هاوپەیمانان کارەساتبار بوون. سەرهەڵدان لە کوڵوکۆ کـەوت و شـارەکانی یۆنـانی داگیـر کران. لە نێویاندا مێلیت (مەلەتییە)، دوو ساڵی خـۆڕاگرت و کـاهینی پێشـگۆی ئاپۆلۆن تێیدا سووتا و خەزێنەی پەرستگا لەگەڵ پەیکەرەی ئاپۆلۆن و کوتێکی مـەفرەقی کـە شـێوەی پەسـکی ڕانـی دەدا و بـە پیـرۆز دادەنـدرا، بـەڕێکران بـۆ شـووش. پەیکـەرەی ئـاپۆلۆن بـۆ مـاوەی دوو سـەدە لـە شـووش مایـەوە و سەرەنجام ساڵی ٢٩٤ی پ.ز. بە فەرمانی سلۆکووسی یەکەم نێردرایە میلێنزیان (میلێنزیان) و ئەو کوتە مەفرەقەی باسی کرا لە لایەن شاندی شوێنەوارناسیی فەرانسەوی لەو شارەدا دۆزرایەوە. دانیشتووانی شاری مێلیت بە دیل گیران و نێردرانە شووش و ئاخرییەکـەی لـە ڕێژاوگـەی ڕووبـاری دیجلـە نیشـتەجێیـان کردن. پەلەگەمێیەکانی ئێران درێژەیان بە سەرکەوتنە بێ گرێ و لەمپەرەکانی

خۆیان دا. خیۆس و لێسبۆس گیران و کوڕانی گەنجیان یەختە کردن بۆ کۆشک و سەرایان و کیژانیان بردن بۆ حەرەمخانان. بیزانس و کیزیکووس (کووزیکووس) سووتێندران و ئیۆنییەکان کە هەتا ئێستا زۆر شتیان بۆ دابین کرابوو، کەوتنە ژێر دەسەڵاتی میرهەرێمێک. سەرکوتەکە ئەوەندە توند و تیژ بوو کە ئەم وڵاتە بۆ ماوەی دووسەت ساڵ دامان و تاسان. سەرەڕای هەژاری و بێدەرەتانی، دەبوو باج و خەراجێکی وا بدا کە بۆ هەرێمێکی ئاوا کاول، یەکجار قورس بوو؛ بەڵام هەر ئەو دەمەی کە یەکەمین بزووتنەوە و دژکردەوە ڕەنگی دایەوە، ئێرانییەکان زەبروزەنگیان کەم کردەوە.

ڕاپەڕینی ئیۆنییەکان بوو بە جێی پەسند و پێداهەڵدانی یۆنانییەکان و یاریدەدانی بێپسانەوەیان، هەر بۆیە ڕاست جەنگەی ئەوە هاتبوو کە ئێرانی دژی یۆنانییەکان وەخۆکەون؛ بەڵام چونکە باڵی دیموکراتی یۆنان، سەرەڕای هەموو شتێک، ژێردالّدەبوونی پادشای گەورەی بە لاوە پەسند بوو، داریووش وای بە باشتر زانی کە سەرەتا ئەم باڵە بەهێز بکا و بۆ وەدی هێنانی ئەم مەبەستەش پایەبەرزترین پیاوانی وڵاتی خۆی ناردن، هەتا دیموکراسی لە یۆناندا خۆی بگرێتەوە. سەرەتا لە ئاسیای بچووکەوە شەشسەت کەشتی ڕوویان کردە یۆنان. ئێرانی هیوادار بوون کە بە هەڕەشەی گرتنی ئاتێن و ئێرێتریا (ئێرێتری)، یۆنانی خۆیان وەخۆ بکەون و باڵی پارێزگارانی دەسەڵاتدار لابەرن و سەریان وەبەر داریووش بێنن؛ بەڵام هەڵیکردە ڕەشەبا و بۆرانێک کە نیوەی کەشتییەکان لە نیزیک بەستێنی بەردەلانی ئاتۆس تێکشکان و بیستهەزار کەسێک تێداچوون. سەرلەنوێ پەلامار دەستی پێکردەوە و داتیسی مادی کرایە دەریاسالار. داتیس لە یۆنان دابەزی و دەورەی «ئێرێتریا»ی دا. دانیشتووانی ئەم شارە بریتی بوون لە باڵی دیموکرات و پارێزگار و لێبڕان کە بکەونە بەرەنگاری، بەڵام

خەیانەتێک شارەکەی بە گرتن‌دا. دەریاسالاری مادی لەوێ هەڵەیەکی گەورەی کرد و لەبری ئەوەی لە پیاوانی لایەنگری ئێران نیزیک ببێتەوە، پەرستگاکانی ئاورتێبەردان و شارەکەی خاپوور کرد و تێکڕای جەماوەرەکەی وەکوو کۆیلە ناردنە شووش. ئەم هەڵە گەورەیە هەست و بیری هەمووانی بزاوت و ئاگری توورەیی تێکڕای یۆنانییەکانی هەڵگیرساند و کارێکی وای کرد هەتا کێشە و هەرای نێو خۆیان وەلابنێن. یۆنانی کە تێگەیشتن ئەگەر بێتوو بشکێن، بە هیچ چەشنێک لێبووردن و چاوپۆشین نایانگرێتەوە، لێبڕان هەتا بە یەکگرتوویی بەرەوڕووی هێزی پەلاماردەر ڕاوەستن. هەر بۆیە کاتێک داریووش لە نیزیک ماراتۆن [ماراسۆن] لە کەشتی دابەزی، چاوی بە قۆشەنێکی ئاتێنی کەوت کە بێ‌ئەوەی لەسەر هاتنی هێزی یاریدەری ئیسپارت ڕاوەستن، لێی وەدەست هاتن و سەرکەوتنێکی جێی سەرسوڕمان و بەناوودەنگیان وەچنگ هێنا. ئێرانی بەزین و حەوت گەمییان گیران و ئەوانی دیکەیان ڕەوین و پاشەکشەیان کرد (٤٩٠ی پ.ز). داریووش کە هەرا و ئاژاوەکانی میسر خەیاڵیان ئاڵۆزاندبوو، خۆی نەدایە دارشتنەوەی گەلاڵەی هەڵمەتێکی دیکە بۆ سەر یۆنانییەکان. لە ڕاستی‌دا هەر ماوەیەکی کەم پاش شەڕی ماراتۆن ، میسر کە لە لایەن کۆمەڵێک سەربازگەی بەهێزی بێگانەوە دەپارێزرا و دەبوو باج و پیتاکێکی قورسیش بدا، ڕاپەڕی. داریووش کە ساڵی ٤٨٦ی پ.ز. مرد، نەیتوانی بەشداری تۆڵەی شکستی یۆنان بێ و نەبڕانەوەی هەرا و ئاژاوەکانی میسری بە چاوی خۆی نەدیت.

خەڵکی ئێریتریا کە لە پێناو ئازادی یۆنان‌دا تووشی چەرمەسەری و کوێرەوەری ببوونەوە، لە شوێنێکی دەوروبەری شووش بە ناوی «ئاردێریکا»ی تەنیشت کانگا و کانی خوێ و قیل و نەوت، نیشتەجێ کران کە دەبێتە

خووزستان و هێرۆدۆت باسی کردوون. ئەوان لەوێ مانەوە و ڕیشەیان داکوتا و لە سەدەی یەکەمی زایینیدا، کاتێک ئاپۆلۆنیووس توانەیی[1] چووە سەردانیان، تەماشای کرد نەوە و نەتیژەکانیان هەر بە زمانی یۆنانی دەدوێن و ڕەسەنایەتیی خۆیان وەلانەناوە.

سەرکەوتنی ماراتۆن بۆ یۆنانییەکان ڕووداوێکی گرینگ و چارەنووس‌ساز بوو. ئەگەر بێتوو لەشکرێکی کەمی پیاوانی لێبڕاو و خوازیاری پاراستنی ئازادیی خۆیان و وڵاتەکەیان، بتوانن بەرەورووی سپایەکی زەبەلاحی بەهێزی پادشایەکی گەورە ڕاوەستن و گەمییە شەڕکەرەکانی پاشەکشە پێ بکەن، بێگومان یۆنانێکی یەکگرتوو دەتوانێ هیوادار بێ کە لە داهاتوودا بکەوێتە بەرەنگاربوونەوەیەکی دلێرانەتر، چونکە لەشکرێکی ئاوا، تەمادارە دەستی بەرنەداتەوە. لە ڕوانگەی ئێرانییەکانەوە شکستی ماراتۆن پتر بە شکانێکی دەروونی دادەندرا، چونکە نەیتوانی شوێنێکی ئەوتۆ بکاتە سەر سپای زۆر و زەوەند و خەزێنەی پڕ لە زێڕی ئێران. ئەم شکستە توانی گرێ و کۆسپ بخاتە نێو چواربەندەی دەسەڵاتی پادشایەتی و بوو بە نیشانەیەک بۆ میسرییەکان کە هەلەکەی گونجاوە هەتا دژی ئێران ڕاپەڕن. بەگشتی ئەم بەزینە بە هیچ چەشنێک نەیتوانی دەسەڵاتی ئێران بلەرزێنێ و ئەم ڕووداوە کە پاش خولێکی سەرکەوتن قەومابوو، لە ڕوانگەی داریووشەوە تەنیا ڕووداوێکی بێدەرەتان بوو کە لە ماوەی ژیانی بەهێزترین هۆز و نەتەوەکاندا دەقەوما.

دەسکەوتە سیاسی و دادوەرییەکانی داریووش

کاتێک ئەسکەندەری گەورە بە پێداهەڵدانی دەسکەوتەکانی کووروش و داریووشەوە ڕووی کردە سەر گۆڕی دامەزرێنەرانی ئیمپراتۆریی ئێران، لەسەر

١ـ یەکێک لە فەرزانانی یۆنانی، ناسراو بە پۆلیناس.ب.

گۆڕی داریووش چاوی به به‌رده‌نووسێک که‌وت و فه‌رمووی هه‌تا بۆی وه‌رگێڕن. ستراب‌ۆن ده‌ڵێ ده‌قه‌که ئاوا نووسرابوو: «من دۆستی دۆسته‌کانی خۆم بووم. من [پیاوێکی] هه‌ره سوارچاک، تیرهاوێژێکی هه‌ره سێره‌ڕاست و میری ڕاوکه‌ران بووم. من له هه‌موو کارێکم زانیوه.» ئه‌گه‌ر بێتوو وه‌رگێڕه‌که هه‌ر له‌ڕێوه ده‌قه‌که‌ی ئاوا به ناپوختیش وه‌رگێڕابێ، به‌ڵام دیسانیش ئه‌و ئه‌فسانه‌یه‌ی که ده‌بوو سه‌باره‌ت به داریووش بپارێزرێ تێکینه‌داوه، چونکه دروشمی «من دۆستی دۆسته‌کانی خۆم بووم» بۆ داریووش، بۆته بنه‌مای په‌یوه‌ندییه‌کانی له‌گه‌ڵ خه‌ڵک. به‌رده‌نووسی داریووش له بێستوون که چه‌شنێک شایه‌تنامه‌یه هه‌ر له‌م هه‌سته پاکه‌وه هه‌ڵقوڵیوه. به‌زێنه‌ری ئه‌و گشته پادشا سه‌ربزێوانه، ڕوونی ده‌کاته‌وه که هه‌ر هۆز و نه‌ته‌وه‌یه‌کی به‌رفه‌رمانی که خۆی به دۆست نیشان دابێ ڕێزێکی زۆری لێ گیراوه. ئه‌م پادشایه‌تییه‌ی که ئاوێته‌ی سۆزه و نیشانه‌ی به‌رزبوونی ڕووحی پێوه دیاره ، به‌ڵام دیسانیش خاوه‌ن بڕشت و ده‌سه‌ڵاته. داریووش له چه‌ند ڕسته‌ی دواتردا، ناوی تێکڕای هۆز و نه‌ته‌وه‌کان ڕیز ده‌کا و ده‌ڵێ ئه‌وه‌ی ده‌مویست به ڕۆژ و به شه‌و ڕایانده‌په‌ڕاند. لێره‌وه وادیاره که ویستی پادشا وه‌کوو یاسا وایه و ڕه‌گه‌ز و دین و داب و نه‌ریتێکی تایبه‌ت وه‌به‌رچاو ناگرێ و هه‌موو لایه‌ک ـ له تراکییه‌وه هه‌تا سێند و له قه‌فقازه‌وه تا ئوقیانووسی هیند ـ وه‌ک یه‌ک ده‌خوێنێته‌وه. دامه‌زراندنی ئیمپراتۆرییه‌ک به‌بێ هه‌بوونی چواربه‌نده‌ی یاسایی سه‌ر ناگرێ و داریووش له‌م بواره‌شدا که‌مته‌رخه‌میی نه‌کرد.

ئه‌و توێژه‌رانه‌ی که توانیویانه گه‌لێک ده‌قی به‌جێماوی داریووش بخوێننه‌وه و له بێستوون، ته‌ختی‌جه‌مشید، شووش و نه‌خشی ڕۆسته‌م لێیان وردبوونه‌وه، پێیان وایه که ئه‌م ده‌قانه له‌گه‌ڵ «یاسای حه‌مووڕابی» خاوه‌نی خاڵی وێکچوون.

یاسای حەموورابی سەدان ساڵ لە ڕووی دەنووسرایەوە و ببوویە بنەمای کاری ڕاوێژکارانی داریووش.

دەقی تەواوی ئەم فەرمانانەی میری کە لەسەر بەردەتاش و بەردەنووسان تۆمار کراون، لەسەر تەتەڵە یان پاپیرووسان ڕوونووس دەکرانەوە و دەنێردرانە تەختگای هەرێمەکانی ئیمپراتۆری. بەگوێرەی ڕەوتێکی ئاوایە کە بەشێک لە نووسراوەکەی بێستوون بە زمانی ئارامی لەسەر پاپیرووس نووسراوەتەوە و لە ئێلیفانتێنی شوێنی دامەزرانی سەربازگەی بەکرێگیراوانی جوولەکە دۆزراوەتەوە یان لە بابل بە زمانی بابلی وەچنگ هاتووە. ئەو دەقەی کە داریووش فەرمووبووی هەتا لە نەخشی ڕۆستەم لەسەر گۆڕەکەی هەڵکەندرێ، بە هێندێک ئێروئەوێوە لە شووش دۆزراوەتەوە و دەڵێ:

خودایەکی گەورەیە ئەهوورامەزدا کە ئاوی ئافراندن
زەوی و ئادەمیزادی ئافراندن و
چاکەی کردە باربووی ئادەمیزادی ئافراوی خۆی و
[داریووشی کردە پادشا]!
داریووش‌شا، شایەکی تاقانە لە نێو کۆمەڵی بەرچاوی شایان‌دا کە خاوەنی گەلێک فەرمانە.
من داریووشم، شای مەزن، شای شاهان
شای چەند ناوچەیەکی دنیا بە چەند زمانەوە.
شای ئەم هەرێمە بەربڵاوەی دەگاتە دوورەدەستان.
کوڕی ویشتاسب، هەخامەنشی،
پارسی، ڕۆڵەی پارسی.
داریووش‌شا دەڵێ:

لە سایەی ئەهوورامەزداوە

من توانیومە لە دەرەوەی پارس

ئەم ناوچە و هەرێمانە بگرم و بە سەریاندا زاڵ بم و

ئەمانە هەموویان باجم بۆ دەنێرن و هەرچی داوایان لێ بکەم

گوێی بۆ شل دەکەن و دەیکەن و بڕیارەکانم ڕێزیان لێ دەگیرێ؛

[ئەمانە بریتین لە:]

ماد، عیلام، پارت، هەرات[۱]، بەلخ[۲]. سۆغد، خارەزم، زرەنگ[۳]، ڕۆخج[۴]، سەتتەگووش[۵]، قەدوو[۶]، گەندارە[۷]، هیند، گیمریانی ئامیرگی[۸]، گیمریانی تیگرەخوودە[۹]، بابل، ئاشوور، عەرەبستان، میسر، ئەرمەنستان، کاپادۆکییە، سارد، یەمەن[۱۰] کە کەوتۆتە تەنیشت... .

کە لەوبەری ڕووباری سوێرن، سکوودەرە، کەرسە.

داریووش‌شا دەڵێ:

هەر خراپەیەکی کرابوو، من بە چاکە وڵام دایەوە

ئەو ناوچانەی کە نێوانیان... یەکتریان دەکوشت، بە یاریدەی ئەهوورامەزدا، کارێکی وام کرد کە تازە یەکتر نەکووژن.

من هەرکامەیانم لە جێگای خۆی مەرزەم کرد؛

ئەوانیش سەریان وەبەر بڕیارەکانی من هێنا.

تازە بەهێز هەرا ناکاتە بێهێز و لێی نادا و تاڵانی ناکا.

داریووش‌شا دەڵێ:

۱ـ ئاریە، ئاریان، هەرەوی ۲ـ باکتەریا ۳ـ درەنجیان، درەنگی (سیستان) ٤ـ ئاراخۆزیا، ئاراخۆزی ٥ـ ساتاگیدی . سەتەگیدن، ساتاژیدی و ساتاجیدی (ئەفغانستانی ناوەندی) ٦ـ مەکی ۷ـ قەندەهار ۸ـ کیمریانی ئامیرگی، سکاییی ئەمیرگی ۹ـ سەکاییی کڵاوقووچ ۱۰ـ ئیێۆنییە

هیوادارم کە ئەهوورامەزدا و تێکڕای یەزدانەکانی دیکە پارێزەری
خۆم و خانەدان و ئەم بەردەنووسە بن.

وادیارە کە داریووش زۆری بایەخ داوە بە دابینبوونی دادپەروەری و ئەو یاسایانەی کە ڕەچاوی کردبوون، تەنانەت ماوەیەکی درێژیش پاش ڕووخانی حکوومەتی هەخامەنشی کاریان پێدەکرا. هێردۆدۆت دەڵێ: «دادوەرانی میری لە نێو پارسەکان هەڵدەبژێردران و هەتا ئەو ڕۆژەی دەمردن ئەرکی خۆیان ڕادەپەڕاند، مەگین لەبەر وەبەرچاونەگیرانی دادپەروەری لەسەر کار لادرابان. دادوەران لە دادگادا دەکەوتنە کاری داوەری و لێکدانەوە و شیکردنەوەی یاسای باو و بڕیاریان لەسەر هەموو تاوانێک دەدا.» بەڵام نەتەوە بەزیوەکان شانبەشانی یاساکانی داریووش، یاسا تایبەتەکانی خۆیان دەپاراست، وەک چۆن لە بابل وا باو بوو.

سەرڕاستی و دادەوانی دەبێ وەک بەرچاوترین تایبەتییەکانی سرشت و کەسایەتی و مەزنایەتیی داریووش دابندرێ کە لە زۆر دەقی خۆیدا خەڵکی بۆ ڕادەسپێرێ. ئەم خاڵانە لەگەڵ هەستی نەتەوایەتی تێکەڵ دەبن و وەکوو دیارە بەرلەوی، لە ئیمپراتۆرییە کۆنەکانی خۆرنشیندا، نموونەی وەبەرچاو نایە.

«ئەهوورامەزدا یاریدەی دام و تێکڕای یەزدانەکانی دیکەش.
هیوادارم ئەهوورامەزدا وڵاتەکەم لە پەلامار و ویشکەساڵی و درۆ بە
دوور بگرێ و قاتیوقڕی و درۆ و پەلامار دژی ئەم وڵاتە نەکەونەڕێ.
هاوارم بۆ دەرگای ئەهوورامەزدا و تێکڕای یەزدانەکانە و
ئەهوورامەزدا و پۆلی یەزدانەکان ئاواتم وەدی دێنن.»

ئەم هەستەی نەتەوایەتی کە ئاوا بە شێوەیەکی خەستوخۆڵ لە ناخ و دەروونی پادشادایە، مەبەستێک نییە هەر تایبەت بە خۆی؛ چونکە پادشا بە دوای

خێروبێری وڵاتێکدا دەڕوا کە چارەنووسی ئەوی خراوەتە بەردەستی و بەپێی ویست و یاریدەی خودای مەزن بەڕێوەی دەبا. تەواوی پارسەکان ئاوا نیشتمانپەروەر بوون. هێرۆدۆت دەڵێ کەسێکی پارسی قەت هەر بۆ چاکەی خۆی لە بەر خودا ناپاڕێتەوە و بەڵکوو «دۆعا دەکا بۆ پادشا و بەختەوەربوونی هەمووان و لەم پاڕانەوەیەدا خۆی بە ئەندامێکی کۆمەڵی خۆی دەزانێ.» ئەم بۆچوونە دەگەڕێتەوە سەر ڕەوشتێکی پەروەردەکراوی نەجیمانە و گەشە دەدا بە ویژدانی نەتەوەیەک کە دەور و ئەرکی نەتەوەی سەروەری وەئەستۆ گرتووە.

دین

«یەزدانێکی گەورەیە ئەهوورامەزدا و لە هەموو یەزدانەکان مەزنترە. ئەو زەوی و ئاسمانی ئافراندوون. مرۆڤەکانی ئافراندوون. ئەو مرۆڤی دانیشتووی زەمینی بە سەر کردۆتەوە. ئەوە کە شاداریووشی کردۆتە فەرمانڕەوای ئەم سەرزەمینە بەربڵاوەی کە بریتییە لە چەند وڵاتێکی وەکوو پارس و ماد و نەتەوەکانی دیکە کە هەرکامەی خاوەنی زمانی خۆیانن. پڕە لە چیا و دەشت و لە لایەک سەری دەگاتەوە دەریا و لە لایەکەی دیکەوە هەتا بیابان دەڕوا.»

بەم شێوەیە ئەهوورامەزدا، یەزدانی مەزنە و هەموو شتێکی خوڵقاندووە و چاکەی هەموو بوونەوەرێکی دەوێ و ژیانی دابین دەکا. ئەو پادشایەی کە خۆی هەڵیبژاردووە و دەسەڵاتی پێداوە، بە ویست و مەیلی خۆی دەبێتە ڕێنوێنی. پادشای هەخامەنشی بە ناوی خۆیەوە شمشێری لە ناوچە دوورەدەستەکانیش، نەوەشاندووە، بەڵکوو لە پێناو فەرمانەکانی یەزدانیدا، هەڵسووڕاوە و کردەوەکانی پادشا، جێی پەسند و ڕێپێدراوی یەزدانی گەورەن. ئەم کار و هەنگاوە نیشانەی پێملبوونی بێلاموجوومە. ئێرانی سەردەمی هەخامەنشی لەسەر تەوەرەی دین هەڵدەسووڕا، هەروەک چۆن لە ڕۆژگاری خەلیفەکانی

عەبباسی‌دا وابوو. ئەگەر سەرچاوەی دەسەڵاتی داریووش یەزدانە، بەڵام مەبەستێک بە شێوەی بڕواداربوون لەسەر پیرۆشوێنی دینێک لە ئارادا نەبووە. هیچ باسێک سەبارەت بە پەسن و پەرستنی پادشا نەهاتۆتە گۆڕ، بەڵام هەر ئەوەندەی کە شا بە ویستی ئەهوورامەزدا لەسەر تەختی دەسەڵات پاڵی داوەتەوە، بۆتە هۆی بەدی هاتنی چەشنێک یەکانگیری لە نێو دنیای ئێرانی‌دا.

ئەهوورامەزدا، یەزدانێکی تاقانە نەبووە و داریووش لێکدالێکدا چەندپاتی دەکاتەوە. ئێمە لە ڕووی نووسینەکانی هێرۆدۆتەوە وامان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە ئێرانییەکان خۆر (میترا = میهر)، مانگ، زەمین (زەم)، ئاگر (ئاتەر)، ئاو (ئاپامنەپات) و با (ڤەهیوو)یان پەرستوون. لە دەقی بەردەنووس و تەتەڵەکانی داریووش و دوو کەس لە جێنشینەکانی‌دا، ناوی هیچ یەزدانێک بێجگە لە ئەهوورامەزدا نەهاتووە و ڕەنگە لە سەردەمی هەخامەنشییەکان‌دا، جیاوازی هەبووبێ لە نێوان دینی ڕەسمی و دینی جەماوەردا. لە ڕۆژگاری ئەردەشێری دووهەم‌دا دینی ڕەسمی، ناوی کۆمەڵێک یەزدانی شان‌بەشانی ئەهوورامەزدا برەو پێداوە کە بریتین لە: میترا (مێهر = میسره)، یەزدانی خۆر، یەزدانی بەڵێن و پەیمان، کە یەکێکە لە کۆنترین یەزدانەکانی ئێرانی؛ هەروەها ئاناهیتا، خاتوونەخوای ئاوەکان و بەرهەم و ڕێژەوی زەوی‌وزار، کە مۆرکی بیروباوەڕی نائێرانی بوونی پێوە دیارە.

ئەم دینە فەریکەی ئاریایی کە لەسەر تەوەرەی چەندخودایەتی هەڵدەسووڕا و تێکڕای توخمەکانی سروشتی تێدا دەپەرسترا، ناکرێ نەکەوتبێتە ژێر باندۆری خودایانی دانیشتووانی بانووی ئێران. هەروەک چۆن یۆنانییەکان لە یۆنان کەوتنە ژێر کاریگەریی تیرە و هۆزەکانی بە ڕەسەن خۆماڵی، ئێرانییەکانیش هەر ئەم ڕێگایەیان بڕی. لەم ڕەوتی لێکدران و ئاوێتەبوونەی تۆرەمە و ڕەگەزان‌دا کە

خەریکبوو پەلوپۆی دادەکوتا، دین و ژیارمەندیش هەر تووشی ئەم چارەنووسە بوون. پارسەکان [ئێرانییەکان] بە سەربڕینی ئاژەڵان دەچوونە پەسن و پەرستنی یەزدانەکانیان. هێرۆدۆت باسێکی تێر و تەسەلی سەبارەت بەم داب‌ودەستووورە ساکار و یەکجار کاڵە کە دەچۆوە سەر سەردەمی تۆرەمەی هیندوئێرانی، گێڕاوەتەوە. هەر جێگایەکی کە قوربانیی لێدەکرا، دەبوو موغێکی لێ بێ. زۆر وێدەچێ کە موغەکان بە ڕەسەن «ماد» بووبن و کۆمەڵەکەیان خاوەنی هێندێک شانەبەرزەی سیاسی و بەتایبەت دینی بوو. لە سەردەمی هەخامەنشییەکاندا کار و پلەی موغان بە گرینگ دادەندرا و بەپێی کۆمەڵێک یاسا و ڕێسا و بەڵگەنامە، دەبێ درێژبوونەوەی چینی موغان، میراتی مادەکان بێ و بۆ هەخامەنشییەکان بەجێمابێ. موغان بە مەبەستی بەڕێوەبردنی داب‌ودەستووری قوربانی کردن لەگەڵ قۆشەن دەبزووتن؛ خەونیان لێکدەدانەوە و دەبوونە بەشداری ڕێوڕەسمی تاج لەسەرنانی پادشای تازە کە لە پاسارگاد بەڕێوە دەچوو. هەروەها بەرپرسی پەروەردە و ڕاهێنانی لاوان و زێوانانی نێژگەی پادشایان بوون، بۆ وێنە نێژگەی کووروش. زانیارییەکی ئەوتۆمان سەبارەت بە سەرچاوەی دینی موغانەوە بە دەستەوە نییە، بەڵام ئەوەندە دەزانین کە دینەکەیان لەگەڵ دینی پارسەکان جیاواز بووە. موغەکان چین و کۆمەڵێکی تایبەت بوون و زەماوەندیان لەگەڵ مەحرەمان بە ڕەوا دەزانی. لە ڕوانگەی موغانەوە دنیا بە سەر دوو کەرتی چاکە و خراپەدا دابەش‌کراوە و ئەهریمەن و ئەهوورامەزدا بەرەوڕووی یەکتر چەقیون. پارسەکان مردووی خۆیان دەناشتن، بەڵام موغەکان تەرمی مردووانیان لە دەرەوە دادەنان هەتا ببنە خۆراکی دڕندان و باڵندەی گۆشتخۆر.

وەکوو دەزانین، کاتێک ئەسکەندەر چووە سەردانی نێژگەی کووروش، تەماشای کرد تەرمی پادشای گەورە مۆمیایی کراوە و لە نێو تەختێکی زێڕیندا ڕاکێشراوە. لە سەردەمی داریووشەوە، گۆڕی تەواوی پادشایانی دیکەی ئەم خانەدانە لە سینەی ڕەوەز و هەڵدێری نەخشی ڕۆستەمدا هەڵکەندراوە (ق٥٥). تەنیا نموونەیەکی نێژران لە خاکدا کە هەتا ئێستا دەستی پێڕاگەیشتووە، لە لایەن شاندی شوێنەوارناسانی فەرانسەوی دۆزراوەتەوە. تەرمێک کە وێدەچێ هی ژنێک بێ، خراوەتە نێو تابووتێکی مەفرەق و نوقمی زێڕ و زەمبەر کراوە و هەرچییەکی پێداویستی مردووانە خراوەتە پاڵی و بۆ نموونە دەوریی زێڕین و دەفری بەردینی تێدایە (ق ٥٦، ٥٧ و ٥٨). سازکرانی مەیی مەستیهێنی هۆم (هائۆما)[1] دەکەوتە سەر شانی موغان کە لە گیایەک دەگیرا و لە ڕێوڕەسمی دینیدا دەخورایەوە. لە نێو کۆمەڵە بەڵگەنامە دۆزراوەکانی تەختیجەمشیددا، باسی هۆم و قازانجەکانی کراوە.

هێرۆدۆت دەڵێ پارسەکان خاوەنی پەرستگا و قوربانیگا و پەیکەرەی خودایان نەبوون و لە ڕوانگەی کەسێکی یۆنانییەوە وایە و ڕاست دەکا، چونکە پارسەکان خاوەنی پەرستگای بەژاوەژاو و خاوەنی جێقوربانی و ڕووگەی پڕ پەیکەرەی یەزدانەکانی جێی پەسن و پەرستن نەبوون. ئەوان لە ژێر کۆمەڵێک هەیوانی پیرۆزدا، سەکۆیان ساز دەکردن و ڕێوڕەسمی دینی لە جێگای سەرئاواڵە ئەنجام دەدرا و لەبەر ئەو ئاورەی لەسەر سکۆکان دەکرانەوە، بەو شوێنانەیان دەگوت ئاورگا و هێندێکیان بێپسانەوە نەدەکووژانەوە. ئەوەی ڕاستی بێ ئێمە سێ ئاورگامان پێ شک دێن کە بریتین لە: ئاورگای پاسارگاد کە بە فەرمانی کووروش ساز کراوە؛ ئاورگای نەخشی ڕۆستەم و بەرەورووی گۆڕی

١ـ ڕەنگە ئارماڵک یان هەمان گەسکەپێفەمبەرە بێ.و.

داریووش، کە ڕەنگە بە دەستووری خۆی سازکرابێ (و ٤٣)؛ ئەوی دیکە لە شووشە و وادیارە سەر بە سەردەمی داریووشی دووهەمە. ئەم ئاورگایانە لەسەر شێوازی چوارپاڵوو داڕێژراون و یەکی هۆدەیەکیان هەیە، کە بە ڕیزە پلیکانێکدا دەست ویێڕادەگا و لەوێ موغ ئاوری پیرۆزی دەپاراست. وەکوو باسمان کرد ڕێورەسمی دینی لە جێگایەکی سەرئاواڵە ئەنجام دەدرا، چونکە تەواوی ئەو جێقوربانییانەی ئێمە چاومان پێیان کەوتووە لە جێگایەکی بەرفرەوان و هێندێک دوور لە پەرستگایان بوون. بەگوێرەی گێڕانەوەی گزنفۆن، لەو شوێنانەوە ئاژەڵانی ئامادەی قوربانی و کۆمەڵێک درۆشکە کە ئەسپانی پیرۆزی ئێزەدی خۆر ڕایاندەکێشان، وەڕێ دەکەوتن و دەچوونە هەوێڵی پادشا و لەوێ گۆشتی قوربانی دابەش دەکرا و دەخورا.

پارسەکانیش پەیکەری ئێزەدانی خۆیان دادەتاشین. ئەردەشێری دووهەم پەیکەرەی ناهید، واتە «ئاناهیتا»ی لە شووش، هەگمەتانە (هەمەدان)، بابل و تەواوی ناوەندەکانی دەسەڵاتی حکوومەتی خۆی داناوە.

تەواوی بەردەتاشەکانی سەر ڕووکاری گۆڕی فەرمانڕەوایانی هەخامەنشی، دیمەن و قەڵافەتی پادشایەک دەخەنەڕوو کە بەرەوڕووی ئاگردانێکی ئاوری پیرۆز ڕاوەستا و نەزرینەی پێیە و سەرقاڵی بەڕێوەبردنی داب‌ودەستوورێکە. لە لای سەرەوەی بازنەیەکی باڵدار دیارە کە بەژنی ئەهوورامەزدای تێراچووە (ق٥٩)[1]. هەر ئەم دیمەنە لەسەر بەردەتاشی بێستوون و چەند جێگایەکی تەختی‌جەمشید وەبەرچاو دێ کە باڵی ئەنگاوتووە. ئەمە یەکێکە لە کۆنترین هێماکانی پەیکەرتاشینی میسرییەکان و سەر بە سەردەمی دامەزرانی یەکەمین

١ـ تاقمێک لە توێژەران لایان وایە ئەمە دیمەنی «فرەوەهەر»ە کە فریشتەیەکی پاسەوانە و لە جیهانی نادیوە یان لە ئاسمانەوە نێردراوە.و.

ق٥٥ـ نەخشی ڕۆستەم: گۆڕەبەردینەی پادشایانی هەخامەنشی و ئاورگایەک

حکوومەتی پادشایەتییه لەو ناوچەیەدا. لێره هۆرووس، یەزدانی مەزن، یەزدانی ئاسمان و هێما و سەمبولی ئاسمان، باڵی ڕادەنگاوت. دنیا کراوەته دوو بەش: ئەهوورامەزدای «سەروەری زانا» یان «زانایی» له ئاسمان فەرمانڕەوایه و «باڵی به سەر زەوی و پادشاکەی‌دا ڕائەنگاوتووه و دەیانپارێزێ». پادشای هەخامەنشی لەبری وی فەرمانڕەوایه لەسەر زەوی. ئەهوورامەزدا یەزدانی

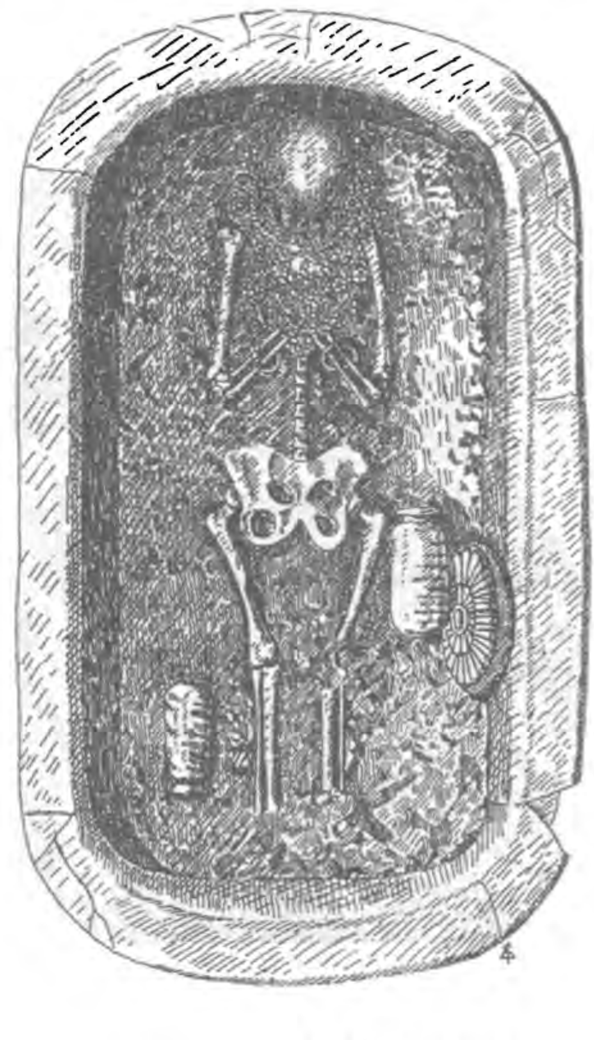

ق٥٦ـ شووش: گۆڕێکی سەردەمی هەخامەنشی

ق٥٧ـ شووش: خشڵی زێرینی نێو گۆڕێکی سەردەمی هەخامەنشی

ق٥٨ـ شووش: دەوریی زیوینی نێو گۆڕێکی سەردەمی هەخامەنشی

ق٥٩ـ ئەهوورامەزدا [یان فرەوەهەر]

پایەبەرزە و دەکەوێتە سەرووی تێکڕای یەزدانانەوە؛ بەڵام دیسانیش دینی هەخامەنشی لەسەر تەوەرەی تاقانەپەرستی هەڵنەدەسووڕا، گەرچی خەریک بوو ڕچەی ئەم ڕێبازە بشکێنێ.

لە سەردەمی هەخامەنشی‌دا، دینی مەزدایی کە زەردەشت ئاڵوگۆڕی بە سەر هێنابوو، لە سەرتاسەری ئیمپراتۆری‌دا پەرەی ئەستاند و تەشەنەی کرد. مێژووی ژیانی ئەم پێغەمبەرە هێشتاش قسەی لەسەرە. [دەستەیەک لە زانایان] پێیان وایە کە زەردەشت بە ڕەسەن خەڵکی «ماد»ە و بەناچاری پەرەوازە بووە و چۆتە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ئێران و لەوێ بانگەوازی خۆی بڵاو کردۆتەوە و جەماوەرێکی لێهاڵاوە. ئەوێ میرێکی لێ بووە بە ناوی ویشتاسپ کە تاقمێک لە توێژەران پێیان وایە دەبێ ویشتاسپی باوکی داریووش و میرهەرێمی پارت [دامغان] و هیرکانی [گورگان] بووبێ. هەر چۆنێک بووبێ، ئەم دینە تازەیە لە باڵی ڕۆژهەڵاتەوە وردەوردە پەرەی ئەستاندووە و تەواوی ئێرانی گرتۆتەوە.

توێژەران وای بۆ دەچن کە هەلومەرج و بارودۆخی ژیانی خەڵکی نیشتەجێبووی ڕۆژهەڵاتی ئێران کە هەمیشە دەکەوتنە بەر پەلاماری

دەوارنشینانی ماڵوێرانکەر، گەرای ئەم بیرەی لە ناخی زەردەشتدا گوورانددبێ کە دوو ماکەی چاکە و خراپە جیهان هەڵدەسووڕێنن. چاکە سەمبولی سرشتی ئەهوورامەزدایە و خراپە سەمبولی سرشتی ئەهریمەنە. کۆمەڵێک فریشتە لە دەوری ئەهوورامەزدا هاڵاون کە وێدەچێ هێندێکیان ئیزەدانی لەمێژین بن و لەسەر شێوەی هێزەکانی سروشت خۆیان دەنواند و دەپەرستران. کێشە و هەرای نێوان ئەم دووە چەشنێکە لە بەرەنگاربوونەوەی بیر و هۆش و لە کۆتایی‌دا سرشتی چاکە یان هەمان ڕووحی خێرخواز سەردەکەوێ؛ کەوایە لەم ڕەوتەدا دووانەپەرستی شتێکی ڕواڵەتییە و دینی زەردەشتی بە شێوەیەکی ناتەواو لەسەر «تاقانەپەرستی» دەڕوا.

مرۆڤ ناتوانێ خۆی کەنار بگرێ و نەبێتە بەشداری ئەم کێشە و هەرایە، چونکە لایەکی کۆمەڵ بریتییە لە مرۆڤی چاک و بەدین و ئاکارباش و قسەڕاست و لایەکەی دیکە دەبێتە مرۆڤی چەپەڵ و چەوت و بێ‌دین. تاقمی یەکەم دەکەونە شوێن ئەهوورامەزدا و تاقمی دووەم بە دوای ئەهریمەن‌دا دەڕۆن. پاش مردن چاکە و خراپەی هەر مرۆڤێک لێپرسینەوەی هەیە و ئەوەی ئاکارباشە دەچێتە بەهەشت و ئەوەی تاوانبارە بۆ ماوەیەکی درێژ سزا دەدرێ. جگە لەم ڕێ‌وشوێنەی کە بۆ هەموو کەسێک وەبەرچاو گیراوە، پێداچوونەوە و داوەرییەکی گشتیش هەیە و ئەویش دەبێتە تاقیکرانەوە بە ئاگر. مرۆڤ دەبێ خۆی لە باوەڕی پووچەڵ بپارێزێ و بەرەنگاری ڕابوەستێ. دەبێ لەگەڵ گیانلەبەران دلۆوان بێ و بیانپارێزێ و جوانیان لەگەڵ بجووڵێتەوە. دادوەری چەوتەکار و جووتیاری پێنەچاراو بە زەوی‌وزار و ئادەمیزادی مەردمئازار، هەموویان دەبنە تاوانبار. پادشایەکی چاک لە پێناو دینەکەی‌دا دەجەنگێ و گەلی خۆی دەپارێزێ؛ بژیوی هەژاران دابین دەکا و باڵ بە سەر بێ‌دەسەڵاتان‌دا

دەکێشێ. ئاکار و ڕەوشتی دینی زەردەشتی لەسەر ئەم سێ کۆڵەکەیە ڕاوەستاوە: بیری باش، وتاری باش و ئاکاری باش.

ئەم ڕێوشوێنەی دینی زەردەشتی بەپێی یاسا و ڕێسایەکی توندوتۆڵ ڕێکخراوە. هەر نەزرێک سەربرینی ئاژەڵانی تێدابێ قەدەغەیە، چونکە ئەو ئاژەڵانەی بەرهەمیان دەبێتە بژیوی مرۆڤ و کاری بۆ دەکەن، دەبێ ڕێزیان لێ بگیرێ. مەیی مەستیهێنی هۆمیش وەلانرا. مردوو نەدەبوو بنێژرێ، بسووتێندرێ یان بنئاو بکرێ، چونکە ترسی ئەوە هەبوو کە سێ توخمەی پیرۆزی زەوی و ئاو و ئاگر تووشی لەوتان بن. دەبوو تەرمی مردوو بەرن بۆ سەر کێوان یان بیخەنە سەر ئەو کلاوقووچانەی کە بۆ ئەم مەبەستە ساز دەکران. پاشان یەسقانی مردوویان کۆ دەکردەوە و دەیانخستە «ئۆستۆدان» واتە یەسکدانەوە و ئەوسا لە گۆڕێکی هەڵکەندراو یان یەکێکی داتاشراوی نێو بەردەڵاندا، دەیانناشت.

دینی زەردەشتی لەگەڵ دینی بوودایی، کە لە هیندووستان سەری هەڵداوە، بە ڕادەیەکی زۆروکەم هاوچەرخ و خاوەنی خاڵی هاوبەشە. هەردک دینەکە دژی ئاکار و کرداری دڵڕەقانە و دابودەستووری تێکەڵ بە خوێنی باوی دینەکانی پێشووی ئارییایین؛ بەڵام ئەم دووە ناچنەوە سەر پنجێک و چۆنیەتیی گوورانیان جیاوازە. دینی زەردەشتی دەسکەوت و هەوێنکراوی چینی مەزنەوەجاخانە، بەڵام دینی بوودایی نوێنەری ئاوات و داخوازی هەرەمەی خەڵک و چینی بێبەشانە و ڕەنگە یەکێک لە هۆکارەکانی پەرەی بەرچاوی بوودابیسم ئەمە بێ. ئێستاش دینی بوودایی خاوەنی سەدان میلیۆن شوێنکەوتەیە، کەچی پەیرەوانی ئەمڕۆی دینی زەردەشتی بریتین لە کۆمەڵ و کەمینەیەکی بچووک کە بە زەحمەت دەتوانن داکۆکیی لێ بکەن.

زمان و خەت

زۆر وێدەچێ کە داهێنانی خەتی بزماری بۆ نووسینەوەی زمانی پارسیی کەونارا بگەڕێتەوە بۆ سەردەمی چیشپیش، چونکە تەتەڵەیەکی زێڕینی ئاریارەمنەی کوڕیمان بە دەستەوەیە. ڕەنگە نووسینەوەی پارسەکان لەسەر تەتەڵەی قوڕین لە سەردەمی دەسەڵاتداریی خۆیاندا لە پارس، لە ڕووی دۆزرانەوەی تاقانە تەتەڵەیەکی بەردەستمان بسەلمێندرێ. ئەم بەڵگەیە لە شووش دۆزراوەتەوە و دەقەکەی بریتییە لە فەرمانی داریووش سەبارەت بە سازکرانی کۆشک و بە زمانی پارسیی کەونارایە. زەمانێکی کە ئەم قوڵەپادشایەتییە بوو بە شاهانشایەتی، ئەم زمان و خەتە تەنیا دەستی کەمینەیەکی چینی دەسەڵاتداری پێڕادەگەیشت. وای بۆ دەچن کە پایەبەرزان و میرانی ناپارسی ئەم زمانەیان نەزانیبێ. تەشەنە و گەشەی خێرای شاهانشایەتیی هەخامەنشی، هەلی ئەوەی نەڕەخساند کە تاقمێک وەرگێڕی شارەزا کۆ بکاتەوە هەتا بتوانن دەقەکان لە پارسیڕا وەرگێڕنە سەر تێکڕای زمانەکانی دیکە. لە لایەکی ترەوە، زمانی ئارامی هەر لە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێشزایینەوە زۆری پەرە گرتبوو. ئارامییەکان کە چەند حکوومەتێکی بچووکیان لە دەمیشق و حەما و سەمعەل[1] دامەزراندبوون و جەماوەریان لە سەرتاسەری ئاسیای خۆرنشینەوە هەتا خۆرنشینی ئێران بڵاو ببوونەوە، پێشتریش لە سەردەمی ئاشوورییەکاندا، خەت و زمانیان وەکوو پێویستییەکی بازرگانی و تەنانەت ئاخاوتنی توخم و تۆرەمە فرە ڕەگەزەکانیش، برەوی پەیدا کردبوو. هێندێک بەردەتاشی ئاشووری دیمەن و قەڵافەتی دوو نووسندە دەخەنە بەرچاو کە یەکیان تەتەڵە و قەڵەمێکی بە دەستەوەیە هەتا بە خەتی بزماری بنووسێتەوە و ئەویتریان پاپیرووس و

۱ـ ساوال

مەرەکەبی پێیە بۆ نووسینەوە بە ئارامی. زمانی ئارامی لە زەمانی هەخامەنشییەکاندا لە ئاسیا و بەتایبەت لە میسرەوە هەتا هیند زمانێکی نێونەتەوەیی بووە و لەو شوێنانە کۆمەڵێک بەڵگە بەم زمانە دیتراونەوە. وەکوو دیارە خۆ ڕاستە لە عیلام بە عیلامی و لە بابل بە بابلی دەیاننووسی، بەڵام سەرپاکی دیوانداران ئێرانی کاریان بە زمانی ئارامی دەکرد.

سەرەڕای تەواوی ئەمانەش، پارسەکان دەبوو بە زمانی خۆشیان نووسیبا. کارپێکرانی خەتی بزماری تایبەتی هەڵکەندرانی سەر بەرد و کۆڵەکەی کۆشک و تەلاران بوو کە وردەوردە لە بیر دەچۆوە. بەرەبەرە لە ژمارەی ئەو نووسندە و قەڵەمدارانە کەم بۆوە کە لێیان دەزانی. توێژەران بۆیان دەرکەوتووە کە زۆرێک لەو بەردەنووس و تەتەڵانەی بە زمانی پارسیی کەونارا [ئاریایی = ئاریە] نووسراون و سەر بە سەردەمی دوایین پادشایانی هەخامەنشین، هەڵەی زۆر زەقیان تێدایە. بەپێی تەواوی نیشانەکان دەردەکەوێ کە پارسەکان بۆ تۆماری زمانی خۆیان، خەتی ئارامییان پەژراندووە. وێدەچێ یەکێک لە بەردەنووسەکانی نێژگەی داریووش، کە بەداخەوە زۆریش هەڵوەریوە، بە زمانی پارسی و بە پیتی ئارامی نووسرابێتەوە و هیچ بەڵگەیەکی دیکەش لەسەر چەرم یان پاپیرووس نەدۆزراوەتەوە. لە خەتی بزماریی پارسیی کەونارادا چەند نیشانەیەک (ئیدیۆگرامێک) لە ئارامی وەرگیراوە و دەبێ بۆ نووسرانەوەی پارسیی کەونارا کار بەم پیت ـ یان نیشانانەی ـ ئارامی کرابێ. لێرەوە خەتی پەهلەوی کە کاری بە نیشانەکانی (ئیدیۆگرامەکانی) سامی دەکرد، پەرەی ئەستاندووە.

لە نێو هەزاران تەتەڵەی دۆزراوەی گەنجینەکانی میریدا لە تەختیجەمشید، تەنانەت یەک دەنکیش بە پارسیی کەونارا نەنووسراوە و هێندێکیان بە ئارامی و

زۆربەیان بە عیلامی نووسراون. ئەم بەڵگە سەلمێنەر و پتەوش پاڵپشتی ئەم بۆچوونەیە کە دەڵێ زمانی پارسیی کەونارا بە خەتی ئارامی نووسراوەتەوە.

هەڵێنانەوەی نەهێنی و دۆزرانەوەی شێوەی خوێندرانەوەی دەقەکانی عیلامی، قۆناخەکانی نووسرانەوەیان بۆ ڕوون کردووینەوە. وادیارە فەرمان بە زمانی پارسی لە لایەن پایەبەرزێکی بارگاوە ڕادەگەیەندرا و قەڵەمدار وەریدەگێڕایە سەر ئارامی و لەسەر پاپیرووس دەینووسی. پاشان دەقەکەیان دەدایە دەست قەڵەمدارێکی دیکە و ئەویش دەیکردە عیلامی و لەسەر تەتەڵەیەک دەینووسییەوە. تەتەڵەکان پسووله یان هەمان بەڵگەنامەی خەرج و تێچووی کاران بوون و زۆربەیان باسی مزەی ئەو سەنعەتکار و کرێکارانە دەخەنەڕوو کە بەشداری سازکرانی کۆشکی تەختیجەمشید بوون.

هونەر

لە سەرتاسەری گۆشە و کەناری دنیاوە لێشاوی زێڕ بەرەو خەزنەخانەی میری دەچوو. تازە تێپەڕیبوو ئەو زەمانەی کە پادشای هەخامەنشی ژیانێکی تاڵ و ناخۆشی سەربازییانەی ڕادەبوارد و لە خانووبەرەیەکدا دەحاواوە کە وێنەی گەورەکراوەی خانوولەی جەماوەری بەرفەرمانی بوو. ئێستا پادشا پێویستی بە چەند پایتەخت و کۆشکی شکۆمەند و بەربڵاوتر هەبوو لەچاو کۆشکی پادشایانی بەدەسەڵاتی بابل و ئاشوور. ترووسکانەوەی شان و شەوکەتی بنکەی دەسەڵاتی پادشا بە مەبەستی واقوڕمانی تەواوی ئەو کەسانە بوو کە لە دوور و نیزیکەوە بۆ پێشکەش کردنی دیاری یان سەروەبەرهێنان، تێوەی دەچوون. شێوازی داندران و ڕازانەوەی کۆشکی میری بە پێوەری هێز و دەسەڵاتی پادشا دادەندرا.

داریووش پاش مانەوەیەکی کەموکورت لە بابل، ڕەنگە ساڵی ٥٢١ی پ.ز. شووشی کردبێتە پایتەختی خۆی، داریووش دەستووری دا هەتا لەسەر کاول و هەرەسی کۆشک و پەرستگاکانی عیلامی، کە لووزەوی هێرشی ئاشوور بانیپاڵ وێرانی کردبوون، قەڵایەکی پتەوی شوورەدار لە جێی ئاکرۆپۆلیس ساز بکرێ[1]. هەروەها فەرمووی کە لەسەر گردێکی تەنیشتی، کۆشکی ئاپادانا (ئاپادانێ) وەکوو تالاری دیداران دابڕێژن. هێندێک بە شانی ڕۆژهەڵاتدا، شەقامێکی بەرپان دەکەوتە نێوان کۆشک و شار بە واتای تایبەت، کە خانووبەرە و سەرسەرای مەزنانی بارگا و گەورەگەوران و بازرگانانی لێ سازکرابوو. ئەم شوێنە شوورەیەکی خشتی کاڵ بە دەوریدا لێهاڵابۆوە و لێرولەوێی باڵەکانی کڵاوقووچە تێهەڵچووبوون کە هێشتاش لە کۆی گەلاڵەی شوورەکەدا جێگایان دیارە. داریووش دەستووری دا هەتا بە دەوری ئەم دیوارەدا خەندەکێکی بەرپان لێبدرێ و ئاوی ڕووباری «شاهوور»ی تێبکرێ کە بۆ ئەم مەبەستە هەڵیانگێڕابوویەوە و گەمارۆی شارەکەی دەدا و دەیکردە دورگەیەکی لەگیراننەهاتوو. شووشی پایتەختی دنیا کە بە ڕێگای چوار چۆماندا بە دەریاوە گرێ دەدرا و پادشایان، شازادان، باڵوێزان، پزیشکان، وێژەوانان و هونەرمەندان ڕوویان تێدەکرد، دەبوو شیاوی ئەو دەور و جێگە و پێگەیە بووبا کە شای شاهان بۆی دیاری کردبوو(و٤٤).

شاندی شوێنەوارناسیی فەرانسەوی، لە نێو کاول و هەرەسەکانی کۆشکدا دەقێکیان دۆزیوەتەوە کە داریووش تێیدا باسی چۆنیەتیی سازکرانی ئەو کۆشکە دەکا. چونکە ئەم دەقە یەکێکە لە جوانترین دەقە ئەدەبییەکانی هەخامەنشی،

١ـ ئاکرۆپۆلیس دەبێتە بەرزترین شوێن لە شارەکانی یۆنانیدا. م.

لێرەدا بەشە سەرەکییەکەی دەگێڕینەوە. داریووش پاش پاڕانەوە لەبەر ئەهوورامەزدای مەزن دەڵێ:

«ئەم کۆشکەی کە لە شووش سازم کردووە، کەرەسە و ڕازێنەرەوەی لە دوورانەوە هاتووە. ئێرە قووڵ هەڵکەندراوە هەتا گەیوەتە خار. پاش ئەم کارە بناغەی بە شفتەی خیز و ورکەبەردان داڕێژراوە. لایەکی ۲۰ گەز و لایەکی ۱۰ گەز بە شفتە پڕ کرایەوە. هەڵکەندنی زەوی و پڕکرانەوەی بە خیز و خڕکەبەردان و پێژرانی خشتان کەوتۆتە سەر شانی بابلییەکان.

داری سیدر لە کێوەکانی جەبەل لوبنانەوە هێندراون. خەڵکی ئاشوور هەتا بابلیان ڕاگواستوون و کارینەکان و ئیۆنییەکان لە بابلەوە هێناویانن بۆ شووش. داری میش‌مەکەن [یاکا] لە قەندەهار و کرمانەوە هێندراون. ئەو زێڕانەی لێرە دەکار کراون لە سارد و بەلخەوە نێردراون. بەردی لاژوەرد و یاقیقی گرانبایی لە سۆغدەوە هێندراون و بەردی پیرۆزە لە خارەزمەوە. ئەوەندە مس و زیوەی لێرە دەکار کراون لە میسرەوە هێندراون. ئەو شفرە فیلانەی [کۆشکیان پێ نەخشاندوون] لە حەبەشە و هیند و ئاراخۆزیاوە هێندراون. ئەو کۆڵەکانەی لێرە چەقێندراون، لە شارێکەوە ڕاگوێزراون بە ناوی ئابیرادووش لە عیلام.

ئەو هونەرمەندانەی بەردەکانیان تاشیوە و نەخشاندوویانن، جەماوەری ئیۆنی و ساردی بوون. ئەو زێڕینگەرانەی لێرە بە زێڕ [کۆشکیان] ڕازاندۆتەوە، مادی و میسری بوون. وەستاکارانی گەوهەربەندی ڕازێنەوەی داران ساردی و میسری بوون. ئەوانەی خشتەی نەخشینیان بریوە، بابلی بوون، ئەو پیاوانەی دیوارەکانیان ڕازاندوونەوە مادی و میسری بوون. لێرە لە شووش، دەستووری سازکرانی کۆشکێکی شکۆمەند

درا و بە شێوەیەکی هەرە بەرز کۆتایی پێهات. ئەهوورامەزدا، خۆم و ویشتاسبی باوکم و وڵاتەکەم بپارێزێ.»

نێوەرۆکی ئەم دەقە، لە جەغزی مەبەستی شاهانشـادا یـەکجار پتـر پـەلوپۆ داوێ و ئاوێتەیەکی باڵانوێنە سەبارەت بە بارودۆخی ئیمپراتۆری و نیشاندەری داخوازەکانی پادشای بەدەسەڵاتە کە هۆزان و نەتەوەکانی بەرفەرمانی دەبـوو سێودووی لێ نەکەن: بژین بۆ وی، کار بکەن بۆ وی، بچووکترین داواکانی وەدی بێنن و بمرن بۆ وی.

نژیاروانیی کۆشکی پادشا هەتا ڕادەیەکی زۆر دەگەڕێتەوە سـەر بنـەماکانی نژیـاروانیی عیلامـی کـە هەلومـەرجی کەشوهـەوای هـەرێمی بـە سـەریدا سەپاندووە. ئەم کۆشکە خاوەنی چەند حەوشەیەکە لـە نێـوخۆدا و کۆمـەڵێک تالار و ژووریان بە دەورەیدا لێهاڵاوەتەوە و هـەموویان دەچنـەوە سـەر ئـەو داڵانە درێژانەی کە پاسەوانان توانیویانە لێیانەوە بچووکترین جووڵە و هاتوچۆ بخەنە ژێر چاوەدێریی خۆیانەوە. ئەو دیوارانەی کە بە خشتی کاڵیش داندراون شـەقڵی هونـەری بابلییـان پێـوەیـە و بـە خشـتەی لینجـاودراو، کـە قەڵافـەتی پاسەوانانی گیانبازی گاردی جاویدانیان لەسەر نەخشێندراوە، یان شێر و گا و چەند بوونەوەرێکی خەیاڵیی دیکە، ڕازێندراونەوە (و٤٩، ق٦٠)؛ بەڵام شێوازی کاری سازکرانی تالاری دیدار وێنەی لە جێگایەکی دیکە هەڵگیراوەتەوە و ئەویش پەرستگایەکی میسرییە و دەڵێی لێرەواری کۆڵەکەی بەردینـە و تـەختی پادشـا کەوتۆتـە پشـتەوەیان. پادشـا دەکەوتـە شـوێنێکی نیمچـەتاریکی وەکوو زارکی پەرستگای «سێلا»ی یۆنانی، هـەتـاکوو زۆر بـە زەحمـەت وەبـەرچاو بێ. ئـەم مەیل و مەبەستە دواتر پتر ڕەنـگ دەگـرێ و خەستوخۆڵتـر دەبێتـەوە و وای لێ دێ کە لە سەردەمی ساسانیدا، پەردەیەکی درێژ و ڕازاوە بە زێڕ و زێو و

گەوهەر دەکەوێتە نێوان پادشا و ئەوانەی دەچوونە دیداری، هەتا هیچکەس بەڕوونی چاوی بەوبەری پەردەکە نەکەوێ.

ق٦٠- شووش: گای باڵداری نەخشێندراو لەسەر خشتەی لینجاودراو (ڕووکەشکراو)

بیناکە بریتییە لە سەرسەرایەک کە شەش ڕیزە شەش کۆڵەکەی بیست گەزی سەریان وەبەر میچەکەی هێناوە و سەرەکۆڵەکەکان لەسەر شێوەی گا داتاشراون. ژووری سەرسەرا لە قۆڵی باکوور و خۆرنشین و خۆرهەڵاتەوە، سێ بەرهەیوانی دوازدە کۆڵەکەیی دەورەیان داوە و بنەکۆڵەکە و سەرەکۆڵەکەکان لەسەر شێوەی جیاوازی سەرسەرا داتاشراون و سێ پلیکانی پانیش چۆتەوە سەریان کە ئەمڕۆ نەماون. هێندێک لە کۆترە یان سەرەکۆڵەکەکان

وەکوو ئەوانەی پاسارگاد ساکارن و گووپیان داوه و هێندێکی دیکەیان لەو جێیەی کە سەرەکۆڵەکە و میچ تێکدەبەزن، پێچ و گەوەیان لەسەر داتاشراوه.

کاری کۆشکی شووش تازه تەواو ببوو کە داریووش بڕیاری دا، تەختگایەکی دیکە لە خاکی خانە و لانەی سەرەکیی خۆی، واته تەختیجەمشیدی پارس ساز بکا. هەر بۆیە پاسارگادی چۆڵ کرد، کە یادگاری پادشایانی پێشووتری بەرەبابێکی دیکەی هەخامەنشی بوو. لەم ڕەوتەدا تەنیا پەرستگەی پاسارگاد وەکوو خاڵی هاوبەشی نێوانیان دەمێنێ کە هەتا برانەوەی دەسەڵاتی فەرمانڕەوایانی هەخامەنشی، بینەری شکۆ و پرشنگی ڕێورەسمی تاج لەسەرنانی تێکڕای پادشایانی ئەم خانەدانە دەبێ.

تەختیجەمشید بریتییە لە ڕووبەرێکی کە پاڵی بە چیاوە داوه و لایەکی بەردەڵانی چیای بۆ تەخت کراوه و لایەکەی دیکە بە دیواری پانی بەردین هەڵچندراوه و نێوانی بەردەکان قورقوشمی قاڵ و گیروگازی وەکوو کلکە پەڕەسێلکە بە یەکییەوە بەستوونەوە (و٣٧، ق٦١). باب‌وکاڵی داریووش ئاوایان جێگایەک تەخت و ڕێک دەکرد و بناغەی کۆشکەڵی خۆیان لێ دادەڕشت.

شوورەیەک بە خشتی کاڵ و ڕێک‌وپێک لەگەڵ هەوراز و لێژی چیا بە دەوری ئەم ڕووبەرە نالێکەدا لێهاڵاوه و لە قۆڵی پشتەوەڕا دەیپارێزێ. پێپیلکەیەکی پان و دووباڵ بەرەو پێگۆڕکەیەک دەچێ و لەوێشەوە دوو ڕیزە پلیکان هەڵچندراوه و دەگاته ئاپادانا. ئاپادانای تەختیجەمشید هاوشێوەی ئاپادانای شووشە و تەتەڵەکانی ئارشیوخانەی تەختیجەمشید بەڵگەی ئەم کارە دەسەلمێنن: هونەرمەندان و نژیاروانان و وەستاکارانی شووش، پاش ئەوەی لەوێ دەستیان لە کار دەبێتەوه، دەیانبەنە تەختیجەمشید هەتا درێژه بە کارێکی تازه بدەن. لێرەش هەروەک شووش ٧٢ کۆڵەکە هەن کە ڕووکاریان کووزکووز

کراوە و بەژنیان بیست گەزێک پێهەڵچووە و سەرەکۆڵەکەکان لەسەر شێوەی گا یان شێری شاخدار داتاشراون و سەریان وەبەر کاریتە و دارەڕای داری سیدر هێناوە (و٥٢، ق٦٢).

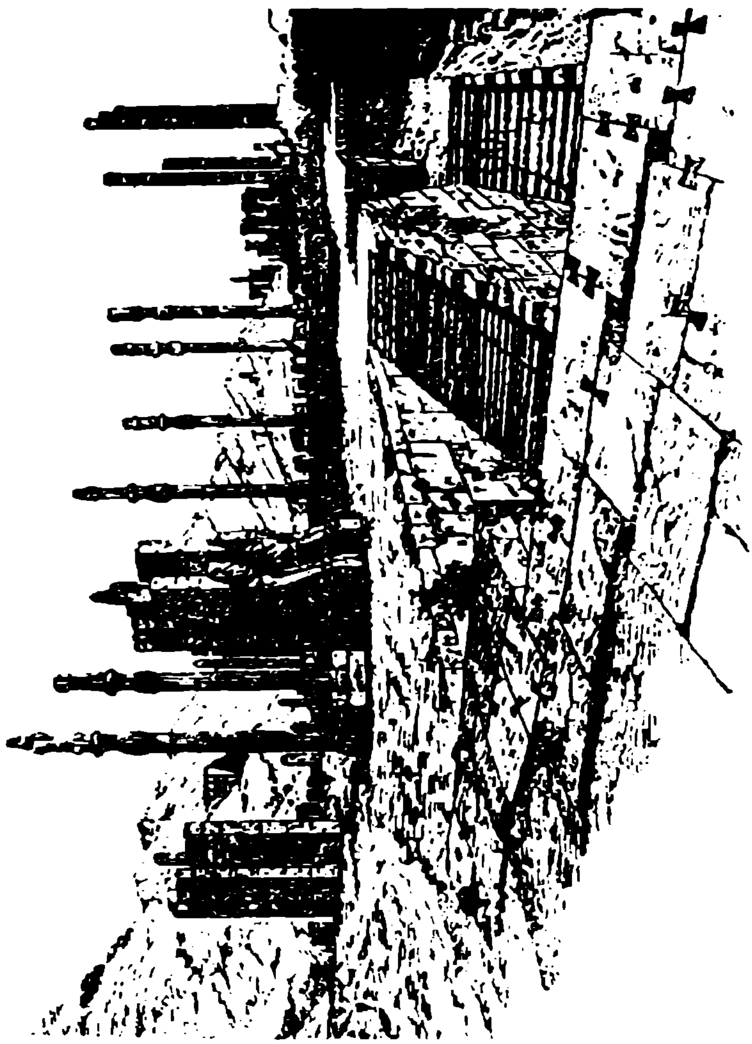

ق٦١- ڕووبەری تەختیجەمشید

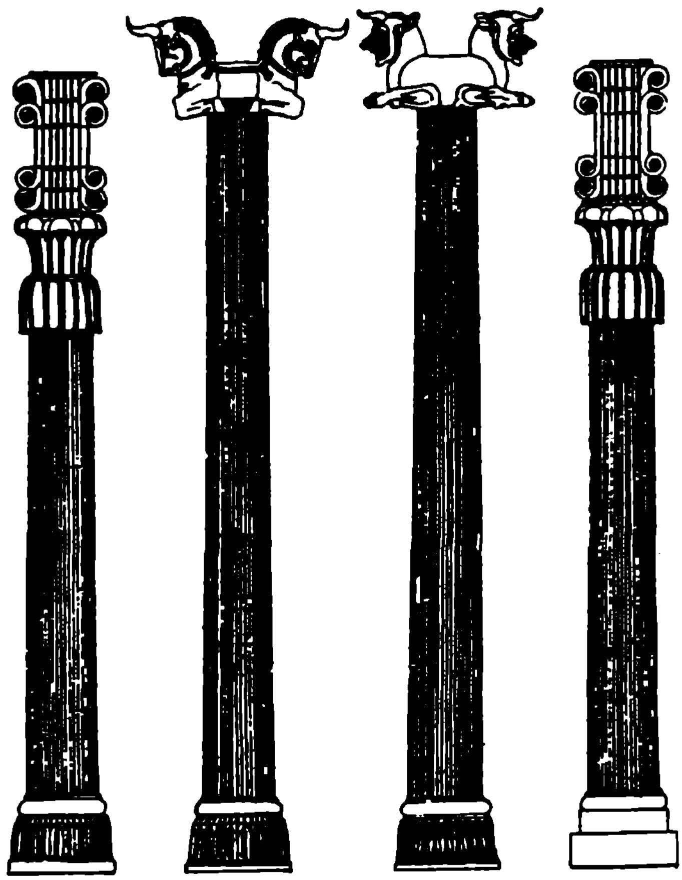

ق٦٢ـ چەند کۆڵەکەیەکی تەختیجەمشید

لێرەش سەربازانی پاسەوانی جاویدان جەڵلەیان بەستووە و لەوبەرەوبەری دیوارەی پلیکانان داتاشراون (و٣٦). دوابەدوای ئەوان پیاوانی دەرک و دیوانی میری کە مادی و پارسن، ڕیز بوون. پاشان لە دوو ڕیزاندا، تاقمێکی هۆز و

نەتەوەکانی بەرفەرمان دێنە بەرچاو کە هەر کامەی دیاریی تایبەتیی خۆیان هێناوە بۆ پادشا. هێندێکیان ئاژەڵی گرانبایی و کەموێنەیان پێیە و دەستەیەکی دیکە ئەو بەرهەمەیان هێناوە کە وڵاتەکەیانی پێوە ناسراوە و بریتین لە: گەواهێرات، هەورۆهاڵ و کووتاڵ (و ٥٦).

لە هونەری هەخامەنشی‌دا زۆر کەم ئاوڕ لە ژیانی ئاسایی و ڕاستەقینە دراوەتەوە؛ بەڵام جەللەی درێژی ئەو کەسانەی هاتوون و باج و پیتاکیان هێناوە و دیمەن و قەڵافەتیان لەسەر دیوارەی پلیکانەکانی تەختی‌جەمشید هەڵکەندراوە، هەنگاوێکە بەرەو ڕاستەقینە. ئامانجی سەرەکی لەو دیمەنەدا دەرخستنی دەسەڵاتی پادشا و نیشان‌دانی فرەچەشن‌بوونی ئەو نەتەوانەیە کە دەبوونە تان‌وپۆی پێکهاتەی ئیمپراتۆری. ئەم هونەرە کەوتۆتە خزمەت کردنی دەسەڵات و لەوپەڕی خۆی‌دایە و هونەرمەندانی سەردەمەکە لە بواری داتاشینی بوونەوەران‌دا یەکجار سەرکەوتوون و ئامانجیان پێکاوە (و ٤٥). ئەم هونەرە لە سەردەمی داریووش‌دا ڕاشکاوی و پارسەنگ و پتەویی پێوە دیارە و لەسەر ڕووکاری بەرد دەکەوێتە نواندن و نیشان‌دانی سەنگ و بایەخی ڕاستەقینەی ڕۆژگاری خۆی.

کۆشکی داریووش دەکەوتە نیزیک ئاپادانا و لە ڕووبەڕدا چەند پلیکانێک پتر هەڵدەکشا و وەکوو جێگاکانی دیکە، دیوارەکانی بە خشتی کاڵ داندرابوون و ئێستا تێداچوون و نەماون؛ بەڵام دەرگا و پەنجەرەکانی چوارچێوەی بەردیان بۆ داتاشراوە و سەردەرانە بەردینەکانی هەر ماون و دەچنەوە سەر شێوازی میسری. ئەم تەختگایەی میری وەکوو ئەوەی شووش ناچێ و زۆر چکۆلەترە و بریتییە لە تالارێکی کۆڵەکەدار کە چەند هۆدەیەکی بە شانی ڕاست و چەپییەوە سازکراوە و چۆتەوە بەرهەیوانێکی کە کۆڵەکەی دار سەری وەبەر میچەکەی

هێناوه. ئه‌مه شێوازی کۆشک و تالاری نۆردیکه[١] که وێنه‌ی لێهه‌ڵگیراوه‌ته‌وه و جوانترین نژیاره‌کانی ئێرانی له ڕووی ساز کراون. له ته‌نیشت کۆشکی میری، تالارێکی بچووکی سێده‌رگانه سازکراوه و کۆڵه‌که‌ی به‌ردین سه‌ریان وه‌به‌ر هێناوه و سه‌ره‌کۆڵه‌که‌کان له‌سه‌ر شێوه‌ی سه‌ری مرۆڤ داتاشراون (ق٦٣). خه‌زنه‌خانه‌ی میری که‌وتۆته به‌رپاڵی ئه‌و کێوه‌ی ته‌نیشت ته‌ختی‌جه‌مشید و

ق٦٣ـ ته‌ختی‌جه‌مشید: سه‌ره‌کۆڵه‌که له‌سه‌ر شێوه‌ی سه‌ری مرۆڤ

١ـ باکوورییه‌کان یان ئوورارتووه‌کان.ب.

لەسەر ڕووکاری دیواری خەزنەخانە دوو دیمەنی هاوشێوە داتاشراون کە پایەبەرزێکی بارگا نێردراوانی چەند گەل و نەتەوەیەک دەباتە خزمەت داریووش (و٤٢).

هێندێک کەس لایان وایە کە هونەری تەلارسازیی هەخامەنشییەکان لە سەردەمی حکوومەتی داریووشدا گەیوەتە پەرپەڕۆچکەی خۆی و تازە نەیتوانیوە لەوەی تێپەڕێنێ. ئەم بۆچوونە تەنیا جاری وایە ڕاستە، چونکە وەکوو دیارە لە زەمانی خەشایارشادا گۆڕانی بە سەردا هاتووە. خەشایارشای کوڕی فەرمانڕەوای شاهانشایەتی کە بە زیندی‌سەری باوکی وەک جێنشینی دیاری کرابوو، سەرلەبەری شانازییەکانی دەسەڵاتی خۆی، کە تەنیا میراتگری بوو نەک بەدیهێنەری، لەسەر سینەی بەرد داتاشیوە. مەیل و ئارەزووی پادشا لەم بوارەدا شێوەی کاری پادشایانی ئاشووری دەدا و دانانی «دەروازەی گەلان»ی تەختی‌جەمشید و دوو گای باڵداری زلحۆل کە سەریان مرۆڤە و لەو شانەوشانی نۆیارێکی بەرز و بەرچاو دیارن، وێنەیان لەو بوونەوەرە گاحۆلانەی پاسەوانی دەروازەکانی ئاشووری هەڵگیراوەتەوە (ق ٦٤). هەروەک چۆن لە سەردەمی جێنشینانی «ئووگوست»دا، هونەر بە لای بەدی‌هێنان و داتاشینی دەسکردی قەبە و زلەدا لادەدا و داژوێ، لە سەردەمی دەسەڵاتی خەشایارشاشدا هەر ئەو ڕێبازە دەگرێ و پێیدا دەڕوا و دەگاتە لووتکە، بەڵام لەگەڵ پێشکەوتی شارەزایی و چێشکەی جوانی‌ناسانەی خۆنوێن کەمتر تێکەڵاوە و پتر بە لای خەیاڵاتی ناڕێک‌وپێکی پادشادا دەشکێتەوە.

لە تالارێکی گەورەتری ئەو لای دەروازە، تالاری «سەتکۆڵەکە» ساز دەکرێ و بە دەستووری خەشایارشا لە گۆشەی پەنجەرەکان دیمەنی پادشا وەکوو بەزێنەری دێوەزمان داتاشراوە (و ٤٨). ئەم بەردەتاشراوانە یەکجار

جێگای سەرنجن و ئاوێنەی هونەرێکن کە هێز و دەسەڵاتی [فەرمانڕەوا] دەخەنە بەرچاو.

لە سەردەمی دواتردا کە جەنگەی پادشایەتیی ئەردەشێری یەکەمە، تەنیا چەند شوێنەوارێک وەبەرچاو دێن. تالارە گەورەکەی خەشایارشا لە ڕۆژگاری خۆیدا تەواو نابێ و کورەکەی دەرگای باڵی باشووری خۆرهەڵاتیی بۆ ساز دەکا. کۆشکی داریووش لە شووش، لە زەمانی ئەردەشێری یەکەمدا دەسووتێ. پادشا کە هەروەک باوک و باپیرانی زۆری دڵ بە «شووش»ەوە دەبێ و دەشزانێ لەڕێوە کۆشکە سووتاوەکەی بۆ نۆژەن ناکرێتەوە، دەستوور دەدا لە باشووری شار، کۆشکەڵێکی بۆ ساز بکەن، کە لە زۆر دەور و زەمانانێدا کەڵتە کراوەتەوە. ئەو ئاسەوارە داتاشراوانەی کە لە نێو کاول و هەرەسی ئەوێدا دۆزراونەوە، بە باری شێوازدا زۆر وەکوو ئەوانەی تەختیجەمشید دەچن.

ئەردەشێر هاوسەردەمی «فیدیاس»ە[1] کە لە ئاتێن (ئەسینا)، پەیکەرەی خودایانی دادەتاشی. زۆر وەک ڕاست دەچێ کە بڵێین هونەری یۆنانی هێندێکی ڕێگا بۆ خۆش کراوە هەتا بگاتە بانووی ئێران، ئەگەرچی ئێرانی لەمێژ بوو زۆر چاکیان بە کەلێن و قوژبنی هونەری یۆنانی دەزانی. بەپێی وردبوونەوە لە ئاسەوارە دەگمەنەکانی هەخامەنشی لە نیوەی دووهەمی سەدەی پێنجەمی پێشزایینیدا، ڕوون دەبێتەوە کە هونەری بەردتاشین لێک و لووستر کراوە و بە هەوێنی وردەکاری دەستاو دراوەتەوە و بارستی ئاسەوارە تاشراوەکان ڕەچاو کراوە. دیمەنەکان لە برشتی خۆسەپێنی خۆیان کەوتوون، بەڵام باشتر نموودیان

١- فیدیاس بەردبڕ و پەیکەرتاشی گەورەی یۆنانی، کە دەورووبەری ساڵی ٤٣١ی پ.ز. لە ئاتێن پێی ناوەتە جەغزی ژیان.م.

پەیدا کردووە و پاش گەمەی تاسەبارانەی خەشایارشا، پەیکەرەکان زیاتر دێنەوە سەر دیمەن و قەلافەتی زەمینی و هەستپێکراو.

دوای ئەردەشێری یەکەم، هونەری نژیاروانیی هەخامەنشی شتێکی تازەی دانەهێناوە؛ بەلام دیسانیش پادشایانی دواتر خۆیان بە جوانکاری و ڕازاندنەوەی پایتەختەکانەوە خەریک کردووە. چەند کەسێکیان درێژەی کارە ناتەواوەکانیان داوە و بە سەرەنجامیان گەیاندوون و چەندێکی دیکەیان وەکوو ئەردەشێری یەکەم لە شووش، ئەوەی ڕووخابوون، چاکی کردنەوە و دەستی بە سەر و ڕوویدا کێشان و یەکێکیش وەک ئەردەشێری سێهەم لە تەختیجەمشید کۆشکی نوێی ساز کردن (ق٦٥). ئەوەی ڕاستی بێ گەڕان بە شوێن دۆزینەوەی بچووکترین بەلگە و نیشانەدا کە بتوانێ ڕوونی بکاتەوە ئەم هونەرە درێژەی بە ژیان و مانی خۆی داوە، کارێکی بێهوودەیە و لە ماوەی سەدەیەکدا بێئەوەی هیچ چارەیەکی هەبێ، بنەبڕ دەبێ.

ق٦٤ـ تەختیجەمشید: گای بالدار لەسەر لادیواری دەروازەی خەشایارشا

هەخامەنشییەکان پەیکەرتاشینی یۆنانییەکانیان خستۆتە بەر سەرنجی خۆیان. تۆبلێی خەشایارشا گەلێک پەیکەرەی لە یۆنانەوە نەهێنابن بۆ ئێران؟ شاندی شوێنەوارناسانی ناوەندی ڕۆژهەلاتناسیی شیکاگۆ، لە جەنگەی کەندەوکۆژەکانی خۆیاندا لە تەختیجەمشید، تووشی شاکارێکی بەرزی هونەری سەدەی پێنجەمی پێشزایینی یۆنان بوون کە پەیکەرەی «پێنێلۆپ»ە (و٤٦)[١]. پلووتارک[٢] جەخت لەسەر ئەم مەبەستە دەکاتەوە کە تەختیجەمشید پەیکەرەیەکی گەورەی خەشایارشای لێ بووە و سەربازانی ئەسکەندەر سەرنخوونیان کردووە. لە شووش پەیکەرەی سەرپەڕیوی داریووش دۆزراوەتەوە کە وادیارە دەبێ کاری هونەرمەندانی میسری بووبێ.

ئێرانی نەیاندەتوانی خۆیان بدزنەوە لە دزەی هونەری یۆنانی و ئیۆنی کە ماوەیەکی ئاغا بوون بە سەریانەوە و بەرلە قەومانی شەڕەکانی مادی [مێدیک] پرشنگی هونەریان تەنانەت یۆنانیشی گرتبۆوە.ترووسکەی پەنجەی نەخشینی وەستاکارانی ئیۆنی، برست و برشتی لە دوورەدەستان ڕەنگی دابۆوە. ئەوان کە هەلگری هونەری زێد و نیشتمانی خۆیان بوون، ڕووداوە سیاسییەکانی ڕۆژگار هەلێکەندبوون و بۆ ناوچە و مەلبەندی دیکەی پەرەوازە کردبوون. داریووش لە دەقێکی خۆیدا پێی لێ دەنێ زۆر شت لە یۆنانییەکانی پێملکراوی خۆی فێر بووە.

ئێمە شتێکی ئەوتۆ سەبارەت بە پەیکەرسازیی ئێران نازانین، بەلام ڕوون و ئاشکرایە کە نەیتوانیوە ڕقە لەگەل پەیکەرسازیی یۆنانی بکا. هونەری یۆنان

١ـ پێنێلۆپ دەبێتە ژنی «ئوولیس» و دایکی «تیلیماک». لە ئەفسانەی یۆنانیدا.م.

٢ـ مێژوونووسێکی یۆنانی کە لە نێوان سالانی ٤٥ تا ٥٠ی زایینیدا لە دایک بووە و دەوروبەری سالی ١٢٥ مردووە.م.

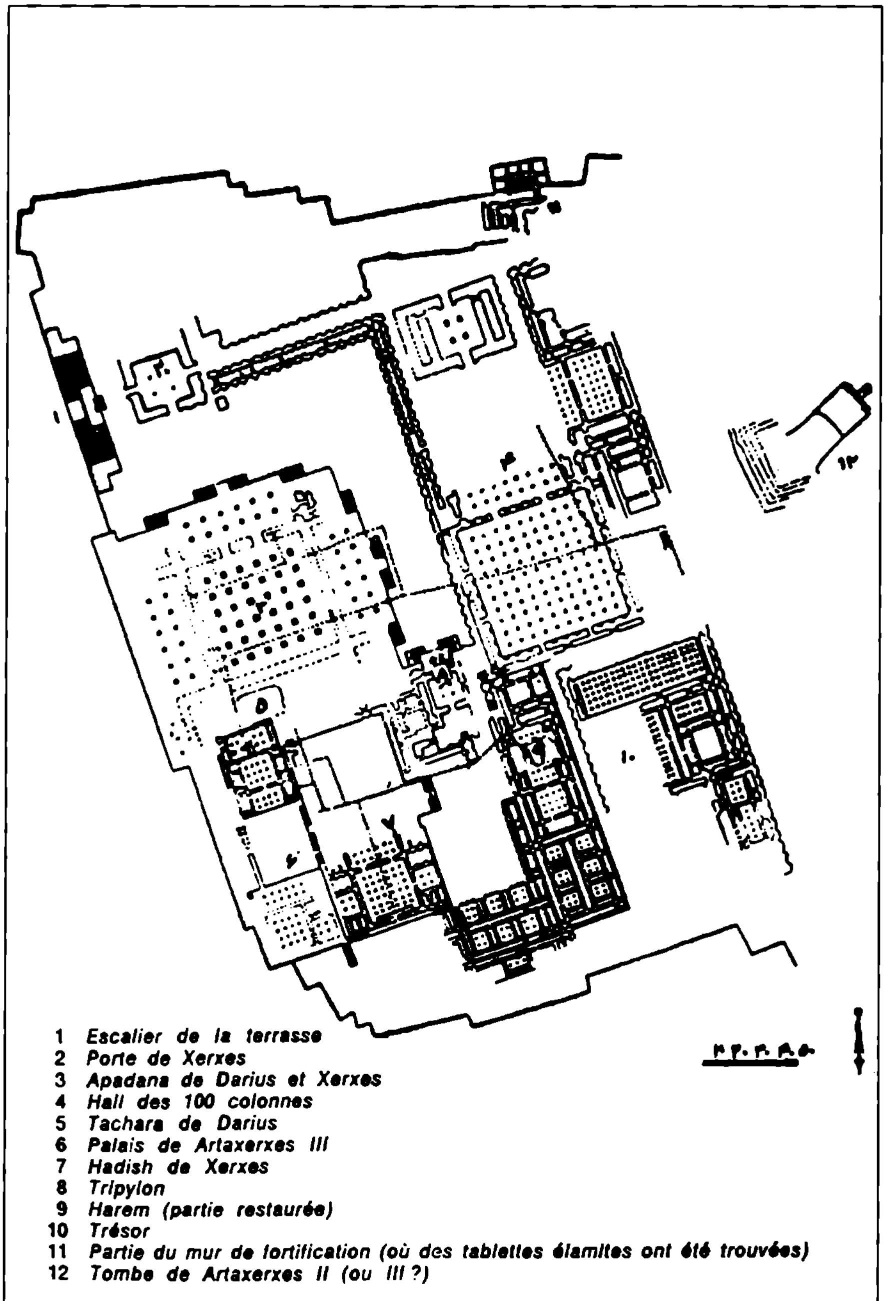

ق٦٥- ڕووبەری تەختی‌جەمشید

لەسەر تەوەرەی ڕێبازێکی ئایینی هەڵدەسووڕا کە پتر لە هەموو شتێک «بەدیهێنەری وێنەی جوان و چیرۆک و نەزیلەی دڵگر» بوو. ئایینی ئێرانی زۆر لەوە ڕەقتر بوو کە بتوانێ کۆمەڵێک شاکاری وەکوو شکۆمەندیی زێئووس[1] و مەندی و مەتینیی ئاتێنا[2] و جوانچاکیی ئافرۆدیت[3]، بخاتە بەر خەیاڵی داهێنان. ئەگەر بێتوو تەرازووی هەڵسەنگاندمان ئەو چەند پەیکەرۆکە زێڕانەی ئەو سەردەمە یان سەری میرێکی لاو بن کە لە هەویر و هەڵشێلدراوی بەردی لاژوەرد سازکراوە و تازە لە نێو هەرەسەکانی تەختیجەمشیددا دۆزراوەتەوە (و٤٧)، بۆمان دەردەکەوێ کە پەیکەرسازیی هەخامەنشی تەنیا تایبەت دراوە بە شاهانشا یان چەند پایەبەرزێکی هەرە بە دەسەڵاتی ئیمپراتۆری.

هونەری هەخامەنشی لەبەروەی بەندکراوی بارگای میری بوو، نەیدەتوانی بە خۆیدا بێ و باڵی بنگێوێ و لێکدانەوەی نوێ بێنێتە ئاراوە؛ بەڵام دیسانیش بۆی دەکرا بە هێنانی دیمەنی فرەچەشن و تێوەدانی گەواهێرات و نواندنی کەندەکاری، پڕشنگداربوونی ئەو سەردەمە بخاتە بەرچاو (و٥٠). دەروازەکانی کۆشک و کەلوپەلی گرانبایی هەموویان پەڕە و پەلکەی زێڕی نەخشێندراوی بوونەوەری ئەفسانەیی یان ڕاستینەی چەکوشکاریکراویان بە سەر کشابوو (و٢٢،٢٣).

جاری وایە زێڕیان بە سەر مەفرەقدا دەتواندەوە و بە مکارە بڕشتیان لێدەدا و شکڵ و شێوەیەکیان لێ ساز دەکرد (ق٦٦). لەسەر هەرکام لەم شتانە هونەرمەندانی سەردەمی هەخامەنشی خۆیان وەکوو مامۆستای شارەزای نەخشاندنی بوونەوەرانی زلە ناساندووە. ئەم تێبینییە لە بواری کاری بەردتاشان و مەفرەقگەرانیشدا ڕاستە کە شتی جوانی وەکوو سێپێچکەیان

١ـ زێئووس، خودای خودایانی یۆنان.م.

٢ـ ئاتێنا، خاتوونەخوای فرەزانی و کچی زێئووس.م.

٣ـ ئافرۆدیت، ئافرۆدیتێ، خاتوونەخوای ئەوین و جوانچاکی.م.

پەیکەرەی نیوەبەژنی پیاوێکی پارتی کە لە بەردی لاژوەرد ساز کراوە.

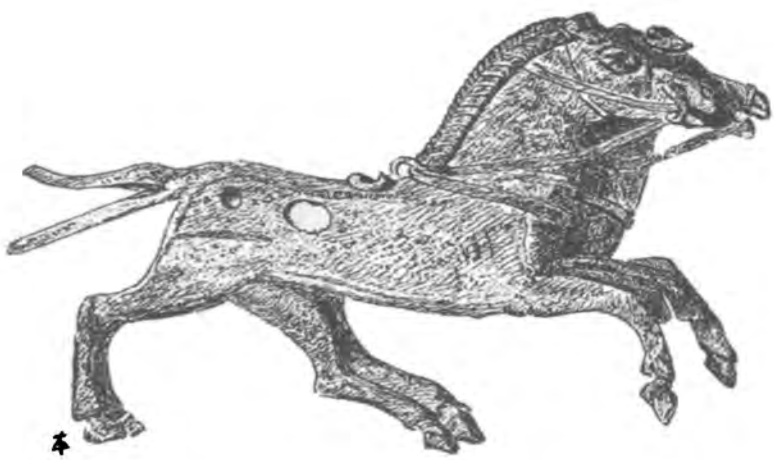

ق٦٦ـ تەختیجەمشید: پەلکە مەفرەقێک بۆ جوانکاری

لەسەر قەڵافەتی سێ شێری نەرڕەکێش (ق٦٧) یان گۆزە ساز دەکرد کە هەنگڵەکانی بزنەکێوی بوون[١]. ئەم شێوە دیمەنانە لەسەر ڕووکاری بەردەتاشراوەکانی تەختیجەمشیدیش وەبەرچاو دێن (و٥٣). هونەری زێڕینگەری بە وردەکارییەکی شایانی دەسخۆشانە وەدەردەکەوێ و جاری وایە لە دنیای بوونەوەراندا خۆی دەنوێنێ و لاسای دەسکاری هونەرمەندانی دووچۆمانی دەکاتەوە و دوو شێری ڕاستوچەپ تێکبەزیو لەسەر

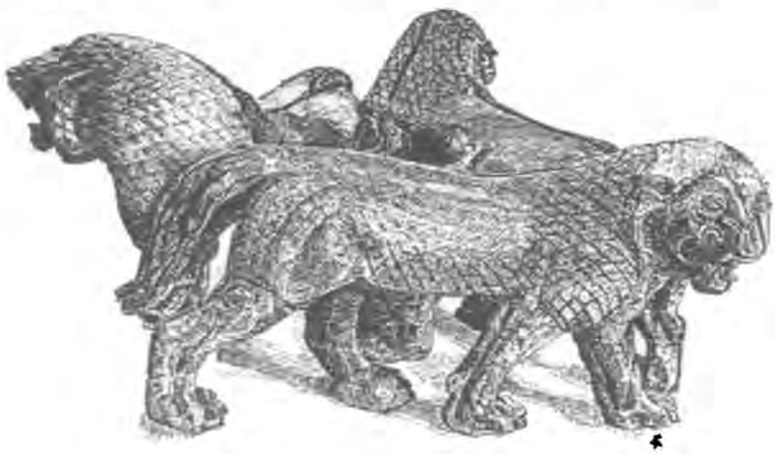

ق٦٧ـ تەختیجەمشید: سێپێچکەی مەفرەق (مزقەلایی)

گەردنئاوێزێک دەنەخشێنێ (و٣٠). هەلی وایە بە چاوێکی ڕوون و ڕاستینەبینەوە دەروانێ و دیمەنی ئاسکێک لەسەر ڕووپەڕی گۆنیژەداری جەواهێربەندی دەسکی هەسانێک دەنەخشێنێ (و ٥٧). هونەرمەندی زێڕینگەر بە دنیای خۆرسکاندا ڕۆدەچێ و گوڵ و گەڵا دێنێ و دەیانکاتە تاجەگوڵینە (و٥١).

١ـ موعین نووسیویەتی گریفۆن (Griffon)، یانی بوونەوەرێکی ئەفسانەیی کە سەری داڵە و لەشی شێرە؛ شێرەداڵ. شێرەسیسارک یا سیسارکەشێر؛ بەڵام بەپێی دەقەکە بزنەکێوی دروستە.و.

یان وەک باو بوو، دیمەن و قەلافەتی دوو بوونەوەریان تێکەلی یەکتر دەکرد و شتێکی تازەیان دادێنا، هەروەک چۆن دوو سەری دەسبەندی زێڕیان ڕازاندۆتەوە (و ٥٤).

لە جەنگەی کەندەوکۆژەی کاول و هەرەسەکانی «تەختیجەمشید»دا، هەزاران دەفری بەردین دۆزراونەوە کە هێندێکیان بە سەری «مراوی» یان «قوو» ڕازێندراونەوە (ق٦٨). وەکوو دیارە ئەم دەسکارانە لە نێو کڕیارانی سەکاییدا یەکجار دلخواز و جێگای سەرنج بوون. کەندەکاران (کەندۆخان) لەسەر بەردی جوان و گرانبایی مۆری گردەلە و تەختیان هەلدەکەندن و تێکهەلچوونی پادشا لەگەل دێوەزمان یان چوونە ڕاویان دەنەخشاندن؛ وەک ئەوەی کە لەسەر مۆری گردەلەی بەناوبانگی داریووش شەقلێندراوە (ق٦٩). هەروەها دەبێ باسی ئەو سکە برەودارانە بکرێ کە تایبەت بۆ دەرەوە لێدەدران و وەستاکاران هەمیشە پادشایان لە جەنگەی کێشانەوەی ژێی کەوانیدا دەخستە بەرچاوان. کۆمەلێک سکەی دیکەش هەبوو کە میرهەرێمەکان بۆخۆیان لێیان دەدان و جاریوایە دەکەونە ڕیزەی شاکارانەوە (و٥٨).

ق٦٨ـ تەختیجەمشید: کەشەفی بەردین

ق٦٩- مۆری گردەڵەی داریووش

سازکرانی چەکوچۆڵ، بەتایبەت ئەوانەی کە گەوهەربەند و ڕازاوەن، هەم بە باری وردکاریی هونەرمەندانەوە و هەم لە سیلەچاوی هەڵبژاردنی مەبەستەکانەوە، دەکەونە ڕیزی پێشپێشەوەی چەکوچۆڵەکانی دەسکاری سەکایی کە لە نێو گۆڕخانەی خانەدانی پادشاکانیاندا لە باشووری ڕووسیا دۆزراونەوە. کالانی نەخشێندراوی قوڵەشیرێک کە وێدەچێ لە کانزایەکی گرانبایی سازکرابێ، بە لاقەدی سەرکردەیەکی مادیەوە دیارە و لەسەر بەردەتاشراوەکانی تەختیجەمشید خۆی دەنوێنێ. وەکوو ئاشکرایە ئەم کالانە وێنەی لە هونەری کۆنباوی سەکایی هەڵگیراوەتەوە کە بە یەکێک لە توخمەکانی پێکهێنەری هونەری مادی دادەندرێ (ق٧٠). هەروەها لە تەختیجەمشید

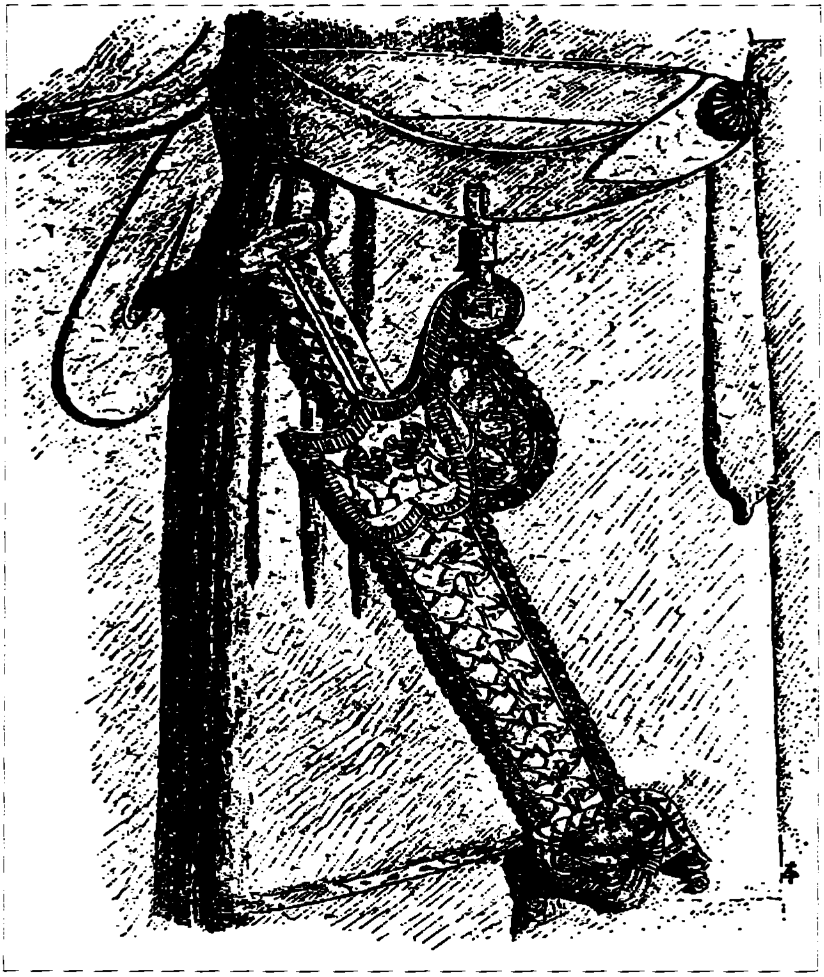

ق٧٠_ تەختیجەمشید: شمشێری سەرکردەیەکی مادی

تەورێکی تایبەتی شەڕکردن و لغاوێکی شکاو، کە بۆ ڕاهێنانی ئەسپانی نەگیراوی دەستەمۆنەکراو دەکار کراوە، دۆزراونەوە. بێگومان ئەم لغاوە ئاڵقەڕێزدارە دەبێ هی یەختەرمەخانی میری بێ (ق ٧١).

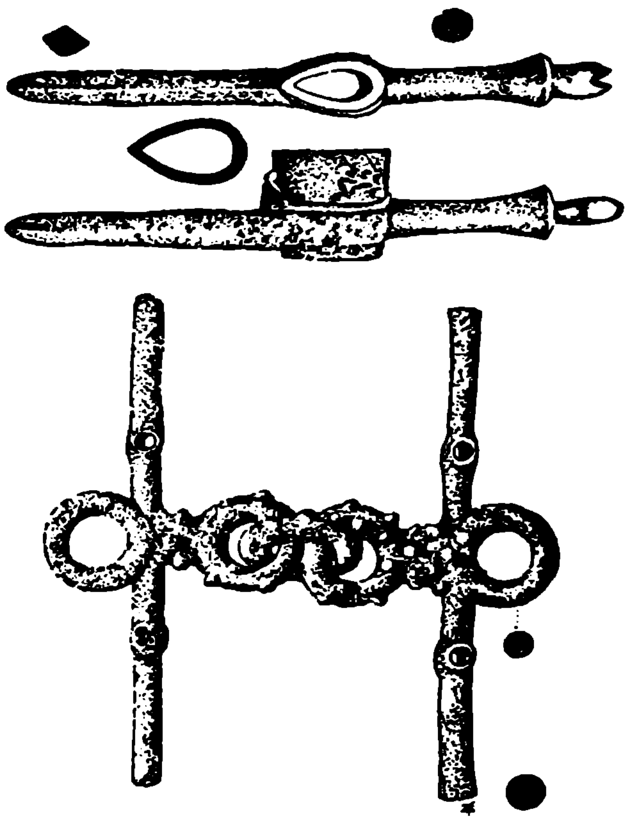

ق٧١ـ تەختیجەمشید: تەوری تایبەتی شەڕ و لغاوێکی مەفرەق

نووسراوەکەی داریووش سەبارەت بە سازکرانی کۆشکی شووش، هەر سەبارەت نییە بەو شوێنە، بەڵکوو کارەکانی تەختیجەمشید و هەگمەتانەش دەگرێتەوە و سەرلەبەری هونەری ڕەسمیی هەخامەنشیی تێدا وێنا کراوە. ئەم هونەرە کە شوێنکەوتەی چارەنووسی ئیمپراتۆرییە، کەوتبووە ڕێزەی پایتەختە

جیهانییەکانی پادشایانی گەورەوە. لە راستیدا ئەگەر بێتوو پادشاهان نەکەوتبانە خواستنەوەی سەرپاکی ئەو داهێنان و تازەگەرییانەی کە شارستانییەتە کۆنەکانی رۆژهەلاتی کەونارا، بەدییان هێنابوون، ئێرانییەکان نەیاندەتوانی ئاوا خێرا لە کۆخانەوە تەشریفیان لە کۆشکان دابەزێ. داخوا ئەوانیش لەم بوارەدا هەر ئەو کارەیان نەکردووە کە زۆرێک لە نەتەوەکانی پێش ئەوان ئەنجامیان داوە؟ داخوا ئوورارتووەکان گەلێکیان لە ئاشوورییەکان و شارستانییەتەکانی ئاسیای بچووک یان دووچۆمان نەخواستۆتەوە؟ یان داخوا ئاشوورییەکان خۆیان بە جێنشینی هونەری سۆمێری ـ ئەکەدی، هووری و هیتی دانەناوە؟ [با]، بەلام هیچیان شانیان لە شانی هەخامەنشییەکان نەداوە و دەستیان بەو شکۆمەندی و گرشە و ورشەیە رانەگەیشتووە؛ کەچی هونەری هەخامەنشی وا نییە کە بلێی تەواو و بێکەم و کورتییە، چونکە نەبوونی هاوسەنگی لە نێوان کۆلەکە بەردە بەرزەکان و قەلافەتی وردەلەی ئەو کەسانەی لەسەر لادیواران ریزیان بەستووە، بەئاشکرا دیارە. هەلبەت دەبێ لە بیرمان بێ کە ئەو کۆلەکانە بەرزترین دەسکاری ناسراوی سەر بە جیهانی کەوناران.

پارسەکان نەیاندەتوانی تەمەنێک چاوەرێ بن هەتا وردەوردە هونەرەکەیان خۆی دارێژێ و پێبگا. ئەوان بە خواستنەوەی هونەری گەلانی دیکە دەیانتوانی بگەنە بەرزایەتی و شکۆمەندی؛ بەلام هونەری ئەوان لە سرشتی خۆیدا، هەلگری توخمەی تلاسان و تێداچوون بوو. ئەم هونەرە لە سەردەمی کووررووشدا خۆی دارشت و گەیشتە مەزنایەتی و لە زەمانی داریووشدا هەتا پەرپەرۆچکەی خۆی رۆیی، بەلام تووشی قەتیسمان و داوەستانێکی درێژخایەن بۆوە. ئەگەر رووداوەکانی سەردەمی خەشایارشا و ئەردەشێر وەلا بنێین، ئەم هونەرە هەتا برانەوەی سەردەمی دەسەلاتی هەخامەنشی هیچ گۆرانێکی

بە سەردا نەهات و هێشتا هەر لەوپەڕی جوانی و شکۆداریی خۆیدا بوو کە ئەسکەندەر ئاوری کاولاندنی پێوەنا.

بارودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتی

یەکترگیربوونی سەرتاسەری ئاسیای خۆرنشین، لە ژێر ئاڵای دەسەڵاتی پادشایەتیی هەخامەنشیدا؛ دابەشبوونی ئەم خاکە بەربڵاوە بۆ چەند هەرێمێکی ژێرچاوەدێری و سەر بە حکوومەتێکی ناوەندی؛ دامەزراندن و بەدی هێنانی رایەڵەی پەیوەندیی نێوان هەموو بەشەکانی ئیمپراتۆری بە ڕێگای ویشکانی و دەریاییدا و پێکهێنانی دامودەزگایەکی بەپارسەنگی وەرگرتنی پیتاک و سەرەولێژبوونی لێشاوی زێڕ بۆ خەزنەخانەی حکوومەتی، کۆمەڵێک هۆکاری بەهێز بوون کە ژیانی ئابووریی ئێرانیان بووژاندەوە. هاتنی پێوەر و سەنگ و تەرازوو و بڵاوبوونەوەیان بە تەواوی خاکی پادشایەتیدا و بەتایبەت لێدرانی سکە، برەوی بە بواری کاروباری بازرگانیی دەرەکی دا کە لە سایەسەری ئابووری نیشتمانییەوە، گەلێکی گەشە کردبوو.

سکەی وردەڵەی زیو، پێشتر لە سەدەی حەوتەمی پێشزایینیدا، لێدرابوو؛ بەڵام برەو پێدرانی ڕێکاری ڕاستەقینەی سکەی زێڕ و زیو، کاری کریسووس [کراسووس]ە لە لیدییە کە خێرایەکی تەنەوەی کرد بۆ ئاسیای بچووک و داریووش خواستییەوە و لە وڵاتەکەیدا کردی بە باو. تەتەڵەکانی تەختیجەمشید کە بەشێکیان سەبارەتن بە دانی مووچە و مانگانەی وەستا و کرێکارانی سازکردنی کۆشکی میری، دیمەنێکی یەکجار ڕوونی سەردەمی تێپەڕین و گوێزرانەوەیە بۆ قۆناخی وەبرەکەوتنی دراو لە ئێراندا. پێشتر هەقدەست بریتی بوو لە گۆشت، جۆ، گەنم، شەراب و پێداویستیی ئاوا. لە برگەیەکی سەردەمی خەشایارشادا، درانی هەقدەست هێشتا لە سێ بەشان دوو بەشی بژیو و

بەشێکی دراو بوو، بەڵام دواتر ڕەوتەکەی پێچەوانە کردەوە و بوو بە دوو بەش دراو و بەشێک کەلوپەل. کەوایە نیو سەدەیەکی پێویست بوو هەتا دراو جێی بژیو و بەروبوو بگرێتەوە و باوی تازە ڕەسەرکەوێ، ئەگەرچی هێندێک سەودا و مامەڵە لە سەرەتاوە هەر بە دراو دەکران.

لە تێکرای ناوچە و هەرێمەکاندا دەستیان دەکرد بە کاروباری ئاوەدانی بۆ ڕەچاوکرانی قازانج و بەرژەوەندیی هەمووانی، کە برشتی بەرهەمهێنانی پێهەڵادەبرد. لێدانی کارێز کە لە بانووی ئێران و هێندێک ناوچەی کەمئاودا بە کارێکی بنەڕەتی و گرینگ دادەندرا، لە زەمانی پادشایانی هەخامەنشیدا گەیشتۆتە سەرەنجام. دەبێ بیسەلمێنین کە ئەو زەمانی لە خاکی ئیمپراتۆریدا، کەوتبوونە وشکاندنی زۆنگاوان و وێنەیان لە یۆنانییەکان هەڵگرتبۆوە کە هەر لەو ڕۆژگاریدا زنەکێشیان لێدەدان. کشتوکاڵ پەرەی ئەستاند و لە سایەی شەڕ و تێکهەڵچوونەکانەوە، خەڵکی غەوارە شارەزای گیاوگۆڵ و ڕووەکی چاک و خوش‌خوارشت بوون و تۆویان بردنەوە بۆ وڵاتی خۆیان و چاندیانن. وێنجە دەکەوتە پلەی یەکەم کە لە دەرە و دەشتەکانی [هەرێمی] مادا بە بەربڵاوی دەچێندرا و تفاقێکی هەرە چاک بوو بۆ یەکسمان. شەڕەکانی مادی [مێدیک] وێنجەیەکی زۆری بۆ تفاقی سوارەی پارسی [ئێرانی] بردە یۆنان و خەڵکی ئەوێش لێیان خواستنەوە و فێری چاندن و ڕەنێوهێنانی بوون. هەر لە ئاکامی ئەم شەڕانەدا کەڵەشێر، کۆتری سپی و تاوس کە بە ڕەسەن ئاسیایین، بردرانە ئورووپا.

خودی داریووش هۆگری ناشتنی نەمام و هێنانی داری تازە بوو. نامەیەکی بەرچاوی بە دەستەوەیە کە بۆ «گاداتێس»ی[1] میرهەرێمی ناردووە و

١ـ گاداتاس

دەستووری پێداوە کە لە ئاسیای بچووک و سووریا، نەمام و ڕووەکی ڕۆژهەڵاتی بنێژن و بچێنن. شا دەنووسێ: «من دەزانم دەتهەوێ وڵاتەکەم بە هێنانی داری بەری و چەقاندیان لەوبەری فورات و ئاسیای خۆرنشین ببووژێتەوە، بۆیە دەسخۆشیت لێدەکەم... .» ئەم کارە تەنیا هەنگاو هەڵێنانەوەی میرهەرێمێک نییە لەبەر دڵی پادشا، بەڵکوو ڕەچاوکردنی ڕەوتێکی ئابوورییە کە حکوومەتی ئێران دایڕشتبوو هەتا وێڕای گەشە و پەرەی داروبار و گژوگیای پێبژیو، بارودۆخی ژیانی خەڵک بەرەو خۆشی و تەسەلی بڕوا. بەم شێوەیە دەبینین کە ئێرانی هەوڵیان داوە لە دەمیشق جۆرە ترێیەک ڕەنێو بێنن کە لە بارگای میری زۆری حەز لێکراوە و هەر ئەوانیش بۆ یەکەم جار داری پستەیان بردۆتە حەلەب و چەقاندوویانە. هەر لەو سەروبەند و ڕۆژگارەدایە کە لە یۆنان کەلووز (فندق) پەیدا و شین دەبێ و پێی دەڵێن «بۆنت». هەر هەخامەنشی بوون کە کونجەیان بردە میسر و برینجیان گەیاندە دووچۆمان و ئەگەر پادشایانی یۆنان بە شێوەیەکی بەربڵاو کارێکی ئاوایان ڕەچاو دەکرد، لە ڕاستیدا وێنەیان لە پادشایانی ئێرانی هەڵگرتبۆوە.

ئێرانی کە ئاوا بە تامەزرۆیی هۆگری ناشتنی نەمام و پێڕاگەیشتنی داروباران بوون، نەدەکرا سەرنجیان نەخەنە سەر لێڕەواران و چاو لە حاند بەهرەی بایەخداریان بقووچێنن. بێگومان ناکرێ لێرەدا باسی کەلک وەرگیرانی زانستی بێتە گۆڕ، بەڵام دەبێ بڵێین کە شێوەیەک ڕێوشوێنی بۆ وەبەرچاو گیراوە. ئێمە بۆمان دەرکەوتووە کە داری سیدری لوبنان و داری لێڕەواران دەبوونە کەرەسەی پێویستی بارگای میری. داریان هەم بۆ کۆشک و خانووبەران دەکار دەکرد و هەم بۆ سازکردنی کەشتی، گەردوونەی شەڕ، عارەبانەی گەیاندن و

گواستنەوە و چەکوچۆڵ و ئامرازی شەڕ. ئاسیای بچووک، کریت، دورگەی قوبروس، لوبنان و هیند، ناوەندی گرینگی ڕابرینی داران بوون.

لە ئیمپراتۆریدا، بێجگە لە دار، کانزایەکی زۆریشیان لە کانگایان بەرهەم دێنا. قوبروس زێو و مز و ئاسن و ئاسیای بچووک مز و زێو لە کانگاکانیان هەڵدەگیرا. ئەم کانزایانە لە «فەلەستین»یش هەبوون. هەروەها مز و ئاسن لە لوبنان و دەرە و دەشتەکانی لای سەرووی دیجلە و فورات دەردەهێندران و دەنێردرانە دەرەوە. ناوچەی کرمان خاوەنی بەرهەمی زێڕ و زێو بوو. سیستان بۆ قەڵایی بەناوبانگ بوو. باشووری قەفقاز ناوی بۆ ئاسن و زێو دەنگی دابۆوە و ئەم دوو کانزایە لە کانگاکانی باشووری دەریای ڕەشیش بەرهەم دەهاتن.

لەبەر هاویشتنی هەنگاوی گەورەی پادشایان بە مەبەستی جوانکردنی پایتەختەکانیان، کار و پیشە بە شێوەیەکی بەرچاو زیاد دەکەن و دەستووری سازکرانی کۆشکی شووش ئەو مەبەستەمان پێ دەسەلمێنێ. ئەو کۆشکەی کە خۆی ئاوێنەیەکە بۆ نیشاندانی بەردی چیاکانی عیلام، بەردەپیرۆزە و یاقیقی کانگاکانی خوراسان و ڕەنگە بەردی لاژوەردی بەدەخشان.

لە سەردەمی کەونارادا، ڕاو کردن، بەتایبەت ڕاوەماسی، پتر لەم ڕۆژگارەی ئێمە دەوری لە ژیانی خەڵکدا گێڕاوە. بەشێکی گەورە و بەرچاوی دنیای کۆن، بە دەوڵەمەند و هەژارەوە، بە نان و ماسی و ڕۆن و شەراب بەڕێدەچوون. ماسیگرانی کەنداوی فارس و ڕووبارەکانی دیجلە و فورات، هەموو چەشنێکیان خوێ دەکردن، جا یان بە ویشکی یان لە سوێراوکدا دەیانخستنە کووپان و دەیانناردن بۆ شوێنی دوورەدەست. بەپێی گێڕانەوەی هێرۆدۆت بۆمان ڕوون

دەبێتەوە کە بەشێک لە پیتاکی ملکانەی میسر بریتی بووە لە بەرهەمی ڕاوەماسی.

لە سەردەمی هەخامەنشی‌دا، زەوی‌وزاری بەربلاو، سەرچاوەی بەرهەم و داهاتی کشت‌وکاڵ بوون و کۆمەڵێک جووتیار و ڕەنجبەری تێبەستەی مووچە و مەزرا کە پێیەوە دەفرۆشران، کاریان لەسەر دەکردن و کۆیلەی دەسکەوتی شەڕانیشیان تێوەدەدران. کشت‌وکاڵ بە پیشەی سەرەکیی ئێران دادەندرا و کارێکی سروشتی بوو بۆ پیاوانی ئازاد و بێ کۆت و بەند. مەزرای بچووک هەبوون، بەڵام وادیارە لەچاو ملکوماشی گەورە کە ڕێ‌وشوێنێکی تایبەتیان بۆ دیاری کرابوو، هێندە وەبەرچاو نەدەهاتن. هۆزی خاوەن دەسەڵاتی پارس کە لە هەرێمی جێ‌ژیانی خۆی ملکانە و سەرانەی نەدەدا، مەزرای بچووک هی خودی ئەو جووتیارە ئازادانە بوون کە کاریان لەسەر دەکردن. جووتیاران گەنم و جۆیان دەچاند و ڕەز و زەیتوونیان ڕەنێو دێنا و گاوگۆل و مەڕ و بزن و ڕەوەی ئەسپ و یەستر و گوێدرێژیان بەخێو دەکردن. هەنگەوانی زۆری برەو هەبوو کە لەو سەردەمی‌دا هەنگوین لەبری شەکر دەخورا.

لە شارەکان‌دا گەشە درا بە سەنعەتکەری، بێ‌ئەوەی دەرەبەگان واز لە دەسکاری وەستاکارانی خۆدێیی خۆیان بێنن. ئەم دەسکردانە لە پلەی یەکەم‌دا بریتی بوون لە جلوبەرگ، ڕانک و چۆغە و پێڵاو و لە پلەی دووهەم‌دا کەل‌وپەلی نێوماڵ کە جاری وایە ئەوەندە جوان و ڕازاوەیان ساز دەکردن کە هەر تایبەتی ئەو دەوڵەمەندانە بوو کە دەفر و ئامانی سەر سفرەیان لە زێڕ و زێو و مزقەڵایی بوو. ئەم کەل‌وپەلانە کە لە کانزای گرانبایی ساز دەکران، بۆ ئەوان دەبوو بە چەشنێک پاشەکەوت. ژنان خۆیان بە زێڕوزەمبەران دەڕازاندەوە و دەستیان دەبرد بۆ هەر شتێکی کە شیاوی خۆ تاس‌ولووس کردن

بووایە. لە ماڵی هەژاراندا، لەبری کەلوپەلی کانزا، هەر کاریان بە کووپە و دیزە و گۆزەی سوور دەکرد (ق٧٢). هەروەها پێویستە وەبیری بێنینەوە کە شانبەشانی پەرەگرتنی بازرگانەتیی جیهانی، ئاستی ژیان لە ئێرانی سەردەمی هەخامەنشیدا، تینێکی بەرچاوی تێکەڕا و کۆمەڵ بەرەو گەشەی بژیو و داهات ڕۆیی؛ بەتایبەت بەپێی بۆچوونی ئابووریناسان ژیان و بەڕێچوونی بابل لەچاو یۆنان گەشاوەتر بوو.

ق٧٢ـ تەختیجەمشید: دیزە و گۆزەی سەردەمی هەخامەنشی

لە زەمانی دامەزراندنی ئیمپراتۆریی هەخامەنشییەوە، دنیا پێی نابوویە سەردەمێکی یەکجار لەبار و گونجاوی ئابووری. ئەو ناوچە و هەرێمانەی کە لە پێشوودا پێکەوە نەکەوتبوونە ئاڵوگۆڕی بازرگانی، بۆ وێنە جێگایەکی وەکوو بابل و یۆنان، توانییان پردی پەیوەندی هەڵبەستن و پەرە بە ڕەوتی کارەکە بدەن. هاوکات لەگەڵ زیاد بوونی کڕیاری بەرهەم، نرخ و قازانجی کەلوپەلەکان هەڵکشان، بەڵام زیندەماڵی وەکوو گاوگۆل کە ڕاگواستنیان دژوار بوو، نرخیان ئاڵوگۆڕی بە سەردا نەهات، کەچی نرخی زەوی لە ئێرانیش وەک یۆنان دابەزی.

باشووری ئورووپا پەیوەندییەکی توندوتۆڵ و پەرەگری لەگەڵ خۆرنشینی ئاسیا دامەزراند. پێشووتر بازرگانیی ڕاستەوخۆ، بەهەڵکەوت لەو جەغزەی تێدەپەڕاند کە لە هەزارەی دووهەمی پێش‌زایین‌دا، کاری تێدا دەکرا. هاتن و تێوەدرانی دراوی سکە لە سەردەمی هەخامەنشی‌دا، بوو بە هۆی پەرەگرتن و پەل‌هاویشتنی کاروباری بازرگانی لە دەریا و ویشکانی‌دا. ئەم ڕۆژگارە بە لانی زنجیرەیەک گەشت‌وگەڕانی بەربڵاو و بە مەبەستی دۆزینەوەی شوێن و ڕێگا و ڕەوگەی تازەدا شایانی سەرنجە. وەکوو دیتمان «سکیلاکس» کاریاندایی، بە دەستووری داریووش لە ماوەی دوو ساڵ و نیودا، مەودای نێوان ڕێژاوگەی رووباری سێند هەتا میسری بە سواری کەشتی بڕی. «سەتاسپێ»ی سەرکردەی ئێرانی، لە سەدەی پێنجەمی پێش‌زایین‌دا، بە سواری کەشتی هەتا ئەوبەری کۆڵەکەکانی هێرکوول (واتە جەبەلی تاریق) ڕۆیی. لۆتکەوانانی یۆنانی و فنیقی و عەرەب، ڕایەڵەی پەیوەندیی نێوان هیند، کەنداوی فارس، بابل، میسر و لەنگەرگاکانی دەریای مەدیتەرانەیان، پێکەوە گرێ دا. بازرگانیی جیهانی زیاتر لە پێشوو پەلی داویشتە ناوچە دوورەدەستەکان و گەیشتبوویە لای «دانووب» و «ڕاین» و سکەی دۆزراوەی نێو خەزێنە شاردراوەکان، نیشاندەری چۆنیەتیی بەربڵاوبوونیەتی. تەنانەت هیندووستان و سەیلان (سەرەندیب) لەم دەورانەدا، هەزوێڵەی توێکڵی دار و ڕووەکی بۆنخۆش و بیباریان دەنارده دەرەوە. یەکێک لە نیشانەکانی گەشە و پەرەی کاروباری بازرگانی، دۆزرانەوەی ئەو گەلە کووپە و شاکووپانەن کە لە ئێرانی ئێستادا دۆزراونەوە و ڕۆژی خۆی شەراب، ڕۆن زەیتوون، داودەرمان و هەنگوینیان تێدا ڕاگوێزراوە. کەل‌وپەلی مەفرەق و هەورۆهاڵ و شتی خۆڕازاندنەوەی وەکوو گوڵەسەر، بە قۆڵێکی دیکەی ئەم بازرگانییە دادەندران و لەم ڕەوتەدا

بەرهەمـەکانی ڕۆژهـەڵات، بوونـە جێگـرەوەی کارگـەکانی ئورووپـا. گـەلێک دەسکاری جوان و پڕ وردەکاری ساز دەکران کە بریتی بوون لـە: مـووروری گزمووڵەی شووشەی میسر، ئەنگوستیلەی بلـوور و یاقیقی باکوور، پارچـە و کووتاڵی کۆرینت و میلێت و کارتاژ، قەڵغانی ئاتیکی و شمشێری بۆنتی. هێنانە بەرکاری هونەرمەندان و سەنعەتگەران بە شێوەیەکی بەرچاو پێویست بووە و ئێمە لە ڕووی دەقی سەبارەت بـە سـازکرانی کۆشـکی پادشـاوە، بۆمـان ڕوون دەبێتەوە کـە ئـەم خەڵکە بۆ مـاوەی چەند سـاڵان بەشـداری دانـانی کۆشـکی شووش و تەختیجەمشید بـوون، هـەتا توانیویانە ئـەرکی گرینگی سـەر شـانی خۆیان ڕاپەڕێنن.

ڕادەی ئاڵوگۆڕی بازرگانیی کەرەسەی خاو لە سەدەی شەشـەم و پێنجەمی پێشزایینیدا، لە کۆی تەواوی ئەو ئەندازەیە تێپەڕی کە هـەتا ئـەو زەمـانی لـە ڕۆژهەڵاتی کۆن مامەڵەی پێکرابوو؛ بەڵام بەوە چاک بوو کە لەبری کەلوپەلی زریقەوبریقەداری پێشوو، پێداویستییەکانی ڕۆژانەی وەکوو شتومەکی ماڵ و ئازووخە و جلوبەرگی هەرزانبایی، کەوتنە نێو بەستێنی کڕین و فرۆشتن. بەم شێوەیە، پیشە و دەسکاری فەریکە کە تازە بە خۆیدا دەهـات، پتر لـە پێشـوو کەوتە بەردەستی تێکڕای چین و توێژەکانی کۆمەڵی ئیمپراتۆری. ئەوەی ڕاستی بێ کڕینی کانزای خاو، ڕمێنی پەیدا نـەکرد و وێدەچێ کـە دەسـکاری خۆمـاڵی زۆری پەرە گرتبێ.

وادیـارە دەبـێ لـە سایەسـەری بـرەوی سـکەوە، بازرگـانیی نێوخـۆ لـەچاو بازرگانیی دەرەوە خێراتری پـەرە ئەسـتاندبێ، ئەگـەرچـی ئـابووریی داخـراوی گەورەدەرەبەگانی هەرێمەکان و حکوومەتانی تێبەستەی ئیمپراتۆری، کۆسـپێک بوون لەسەر ڕێگای. هەروەها سکە چالاکی و هەڵسووڕانی بانکەکانی پەرە پێدا.

لە دووچۆمان ئەم کار و هەڵسووڕانە، زیاتر دەگەڕایەوە بۆ هەزارەی دووهەمی پێشزایین، بەڵام شەڕ و پەلامارە گەورەکانی دەسپێکی چاخی ئاسن، نەبوونی هێمنایەتیی نێو ڕێگاوبانان و هەبوونی ئاژاوەی نێوخۆ، ڕەوتەکەی خاو کردبۆوە. ئیمپراتۆریی ئێران هەل و دەرفەتێکی وا چاکی بۆ ڕەخساندن کە هەرگیز لە پێشوودا نەبوو. کاروباری بانکی هەتا ئەو زەمانە تەنیا بە دەست مەزنەپیاوان و موغانەوە هەڵدەسووڕا و کەسانی ئاسایی بەهەڵکەوت دەیانتوانی بیکەن. لە سەردەمی هەخامەنشییەکاندا کۆمەڵێک بانکی کەرتی تایبەت دامەزراون و بەڵگەنامەکانیان بە دەستەوەیە؛ بۆ نموونە بەڵگەنامەکانی بانکی «ئیژیبی» لە بابل. دەستەیەک لە توێژەران پێیانوایە ئەمە ناوی «یاقووب»ە جوویە، کە لەگەڵ کۆمەڵی هاوڕەگەزانی خۆی لە خانە و لانەی دوورخرابوویەوە. دامەزرانی ئەم بانکە دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەوتەمی پێشزایین و کاروباری لە گرێونانی شوێن و کرانەوە حیسابی بڕواپێکراو و هەڵگرتنی ئامانەتی خەڵکی دەکەوتە سەرشانی. ئەم بانکە دەسمایەی خۆی لە بواری کڕین و فرۆشتنی خانووبەرە، مڵکوماش، کۆیلە، یەکسم و گەمێی بارهەڵگردا، دەنایەوە و لە ڕێوشوێنی دانانی حیسابی دەستاودەستکەری دراو و هێنانە بەرکاری «چەک»ی دەزانی. بانکێکی تر کە هی پیاوێکی نیپووری بوو بە ناوی کوڕی«مووراشی» و لەوەی پێشوو ساواتر بوو، پارەی کاڵای بازرگانیی وەردەگرت و کەرێزەی لێدەدان و ئاوی بە وەرزێران دەفرۆشت و بەرهەمهێنان و فرۆشتنی ئاوەجۆ و کاری ڕاوەماسیی کردبوویە پاوانی خۆی و بە قازانجی زیاتر دەستاودەستی پێدەکردن. کۆمەڵێک دامەزراوەی هاوشێوە بە هەڵگرتنەوەی وێنە لە ڕووی بانکەکانی ڕۆژهەڵاتی لە یۆنان، بەتایبەت لە پەرستگاکانی دێلۆس، ئۆلێمفیا و دێلفێس دامەزرێندران.

لێدرانی ڕێگاوبان و بەتایبەت پارێزرانی هێمنایەتیی ڕەوگان دەبوو بە هۆی هاتوچۆ و گەیاندن و گواستنەوەی خێرا. لەم سەردەمەدا شێوەیەک ڕێگالێدان پەرەی ئەستاند و ئەویش بریتی بوو لە سەنگچنکردنی ئەو بەشانەی ڕۆدەچوون و دەچمین و دەتلیسانەوە؛ تەنانەت لە هێندێک شوێنان لێدرانی شەقڵی وەکوو جۆگەلە بۆ ئامرازی هاتوچۆی تەگەردار بوو بە داب. لە سەدەی چوارەمی پێشزایینیدا، بە مەبەستی پارێزرانی سمی یەکسمان لە ڕێگاوبانی ڕەقەن و ناخۆشدا، پاپۆشێکی سازکراو لە مز و کەوڵ یان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی دووهەم یان یەکەمی پێشزایین. کەشتیسازان، دەسکاری تازەی وا دادێنن کە لە ڕۆژێکدا توانیویەتی ٦٠ تا ٨٠ میلی دەریایی[1] ببڕێ. لەو زەمانیدا کەشتیی وا هەبوون کە ٢٠٠ تا ٣٠٠ بۆشکەیان بار هەڵگرتووە. ئەوانەی کە بە ڕووباری گەورەی وەکوو نیل و دیجلە و فوراتدا هاتوچۆیان دەکرد، دەیانتوانی ١٠٠ هەتا ٢٠٠ بۆشکە(بەرمیل) بار هەڵگرن و بیگوێزنەوە. هەر لەو سەردەمەدا لە لەنگەرگایان ئەسکەلەیان ساز دەکردن و کۆمەڵێک هێمای دەریایی کەوتنە بەر توێژینەوە و وردەوردە کەشتی بوونە خاوەنی ناسنامە و بەڵگەنامە و لە کاروباری دەریاییدا شارەزایی و پسپۆڕایەتی وەبەرچاو گیران.

لە سەردەمی هەخامەنشیدا یەکەمین هەنگاوەکانی بەرەو ئابووریی نیشتمانی هاویژران. حکوومەت پیتاک دەخاتە سەر زەویوزار و باخ و ماڵات و کانگایان. پیتاک یان ملکانەی زەویوزار ڕاست وەکوو پیتاکی دیاریکراوی بەرهەمی دەسکرد وابوو. چەشنێک پیتاکیان هاویشتبوویە سەر ئەسکەلەی لەنگەرگایان کە وەک پیتاکی بازرگانیی نێوخۆ و دەیەکی بازاڕەکان دەهاتەوە. ئەو بڕە پیتاکەی کە کارگێڕان کۆیان دەکردنەوە دەنێردرانە خەزێنەی میرهەرێمەکان و لەوێشەوە

---

[1] ـ هەر میلێک دەبێتە ١٨٥٢ – ١٨٥٣ میتر.

بەرێدەکرانە خەزنەخانەی میری. ئەم داهاتانە دەکرانە خەرجی بارگا، دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی و سەربازی؛ بەڵام ڕێبەران تەنیا سەرنجیان دەدایە سەر کاروباری سەبارەت بە لێدانی ڕێگاوبان و ئەو کاریزانەی کە بۆ ئامانجی سەربازی و ئیداری وەبەرچاو دەگیران و خۆیان لە باس و دەمەتەقە و نیازەکانی دیکەی ئابووری دەشاردەوە. لە نێوخۆی ئیمپراتۆری‌دا حکوومەتانی بچووک و پەرستاگاکان وەکوو ناوەندی ئابووری درێژە بە کاری خۆیان دەدەن، بەڵام چونکە پاوانی زۆر شتیان لە دەست دەرچووبوو، دەسەڵاتیان هێندەی بڕ نەدەکرد. لەگەڵ ئەمەش‌دا حکوومەت هۆگر بوو بە چینی کرێکارەوە و ئەوەندەی ڕێسای سەردەم ڕێدەستی دابا، ڕێوشوێنی دابینی هەقدەستی بۆ ڕێکدەخستن. بێگومان نابێ لامان وابێ کە یاسای کار بۆ کرێکاران پەسند کراوە، بەڵام کۆمەڵێک نیشانە سەبارەت بە تێکۆشانی ڕێکخستنی کاروباری کۆمەڵایەتی لە تەتەڵەکانی خەزنەخانەی تەختی‌جەمشیددا ڕەنگی داوەتەوە. لەوێ مانگانەی هەر توێژەی کرێکاران بەوردی دیاری کراوە؛ یانی مانگانەی منداڵێک، ژنێک، کرێکارێکی ساکار یان پسپۆڕ دیارە. لەمەش پتر هەنگاویان ناوە و بە مەبەستی ڕێگرتن لە فێڵ و تەڵەکە، بارتەقای ئەو پووڵەی کە دەبوو لەبری پێداویستی و بژیوێک بدرێ، دیاری دەکرا. ئێمە ئاوا بۆمان روون دەبێتەوە کە نرخی کووپەیەک شەراب بۆتە یەک «شێکێل» و مەڕێک بایی سێ شێکێل بووە. تەنانەت مووچەی موغانی خزمەتکاری دینیش دیاری کراوە؛ بۆ نموونە مووچەی ساڵانەی موغێک کە بەرپرسی دابینی هووم (هائۆما) و خواردنەوەی پیرۆز بوو، دەبوو بە دوازدە کووپە شەراب.

بێگومان دەبێ لەو سەردەمەدا جێگایەک بۆ گردبوونەوە و حاوانەوەی وەستاکاران و کرێکاران وەبەرچاو گیرابێ، چونکە بەپێی دەقی تەتەڵەکانی

تەختیجەمشید ئەو کەسانە لە هەموو ناوچە و هەرێمێکی ئیمپراتۆریڕا گەیشتوونە پایتەخت. ئەم بەڵگانەی کە دەبنە تەواوکەری دەقی گێڕانەوەکەی [داریووش] سەبارەت بە سازکرانی کۆشکی شووش، ڕوونی دەکەنەوە کە ڕێکخراوێکی میری بۆ ڕێکوپێک کردنی ئەم کاروبارانە لە ئارادا بووە. لەبەر زۆر بوونی ئەم کارانە، دەبێ ئەم ڕێکخراوەیە، لە هەموو شوێنێکی ئیمپراتۆری لقێکی بووبێ. سازکرانی شاران، داندرانی کۆشک و تەلاری فەرمانڕەوایەتی و بەتایبەت گەشەی خێرای بازرگانیی نێوخۆ و دەرەکی، جەماوەرێکی بەرچاوی خەڵکی بێگانەی ڕادەکێشایە هەموو ناوچە و هەرێمەکانی ئیمپراتۆری. ئێرانیش ناکەونە دەرەوەی جەغزی ئەم ئاڵوگۆڕە و دەقی بەڵگەنامەکانی بابلیش کە هەرگیز بەرلە ساڵی ٥٢١ی پ.ز. ناوی ئێرانییەکانی نیشتەجێی بابل ناهێنن، لەوەی بەولاوە ڕۆژبەڕۆژ پتر ناوی ئێرانی دێننە ئارا و دەکرێ ئەم ڕەوتە بە هرووژمێکی ڕاستەقینەی گەلی باڵادەست لێکبدرێتەوە. ئیمپراتۆری بە ویست و بە قۆشەنی خۆی تینی بۆ ئێرانییەکان هێنا کە لەو دوورەپەرێزی و قاوغەی نێوخۆی بانووی ئێران دەرباز بن و لە سەرانسەری ئاسیای خۆرنشیندا بڵاو ببنەوە.

جێنشینەکانی داریووش

سەردەمی فەرمانڕەوایەتیی داریووش، چڵەپۆپەی هێز و دەسەڵاتی ئیمپراتۆری و لووتکەی شارستانییەتی هەخامەنشی بوو. ئیمپراتۆری بۆ ماوەی سەدە و نیوێک هەر لەسەر ئەم ڕەوتە دەڕۆیی کە کووڕووش دایمەزراند و داریووش گەشەی پێدا. وەکوو دیارە ڕەوتەکە دانەکووژاوە، بەڵام قەتیسمانی ژیانی هەر گەلێک، هاوسەنگە لەگەڵ نەمانی. بڕانەوەی پێشکەوت و جاری وایە نەبوونی پێداویستییەکانی پاراستنی ئەوەی کە ئەم دوو بناغەدانەرە، کۆیان

کردبوونەوە سەر یەکتر، ولات بەرەو تێداچوون دەبا. گومانی تێدا نییە کە ئیمپراتۆری هێشتا خەریکی برینی قۆناخەکانی بەختەوەری و تەنانەت هێندێک پێشکەوتنیش بوو، کە لەم بابەتەوە قەرزداربارى چەند گەورەپیاوێکی دەگمەنە. ئەمانە کاتێک جێگای داریووشیان گرتەوە، زۆر بە وریایی و شارەزایانە نەیانهێشت ڕێوشوێنی هەڵوێست و ڕێبازی کوێر ببێتەوە؛ بەڵام ئەم دەسکەوتە کاتی و زووتێپەڕانە بۆیە وەدی دێن، هەتا تێکهەڵگلان و نەمانی خێراتر بێ. دوای شکانی خەشایارشا لە یۆنان و بۆ ماوەی پتر لە سەدەیەک، هیچکام لە پادشایان چەشنی کووروش و داریووش، خۆیان لەگەڵ هێزەکانیان نەدەبزووتن. ملبەملە و پیلانگێران و گێرە و کێشەی پیاوانی بارگای پادشایەتی و کوشتاری ئەندامانی بنەماڵەی فەرمانڕەوا لەسەر تەختی دەسەلات، وای هێز و برست لەو خانەدانە بڕی، کە بۆ وێنە ئەردەشێری سێهەم کوڕێکی لە پاش بەجێنامێنێ هەتا جێی بگرێتەوە؛ جا بۆیە وەک پێویستییەک خزمێکی دووری ئەردەشێر دەکەن بە پادشا و بە داریووشی سێهەمی [ناودێر دەکەن][١]، هەتا نەهێڵێ وەجاخی ئەم خانەدانە بکووژێتەوە. هەخامەنشی ئەو بنەماڵەیە بوون کە ئێرانیان لە شانی گەلانی دیکەی دنیا تێپەڕاند.

سەرکەوتنی بەدەنگ و هەرای ئەسکەندەر هەموویان ناگەڕێنەوە سەر لێهاتوویی شەڕکەرانەی خۆی یان ئازایەتیی سەربازانی مەقدوونی یان تەنانەت تامەزرۆیی و ئەوینی گەرموگوڕی دەربازبوونی یۆنانییەکان لە ژێر نیری چەماوەری ئێرانی. پادشایانی هەخامەنشی و جێنشینانی داریووش، زیاتر خۆیان بوونە ڕێکخۆشکەری سەرکەوتنی ئەسکەندەری مەقدوونی و گرتنی دنیا. ئەوان لەسەر خۆبەزلزانی و بەرچاوتەسکی و نەبوونی تێگەیشتنی سیاسی و

١ـ داریووشی سێهەم، ناسراو بە کۆدۆمان، دوایین پادشای هەخامەنشییە.و.

نەتەوایەتی، هەتا ئەندازەیەک ڕێگای گلان و ژێرەوژووربوون و نەمانی خۆیان تەخت کرد. گەلی ئێران وای لە چارەی نووسرابوو، کە هەرکات یەکێک لە شازادەکانی لەچاو ئەوانی دیکە بەجەرگ و هەڵکەوتووتر بێ ـ وەک چۆن کووروشی گچکە وابوو ـ لێی وەخۆ کەون و ڕاسان و هەستانی لەجێوە داکووژێنن. هیچکام لەو کەسانەی کە دوای خەشایارشا لە شووش چوونە سەر تەختی دەسەڵات، نەیاندەتوانی وێنە لە ڕێبازی جوامێرانەی کووروش یان هەڵوێست و سیاسەتی توندوتۆڵی دووربینانەی داریووش، هەڵبگرنەوە. ئەوان هیچ هەنگاوێکیان لە پێناو دابین بوونی پەیوەندیی نێوان گەلی سەردەسەڵات و هۆز و نەتەوە بەرفەرمانەکانی ئیمپراتۆری‌دا هەڵنەهێناوەتەوە و هەر لە بیری پێهەڵاچوونی دەسەڵاتی خۆیان‌دا بوون و زێڕەکانیان لە ڕێی گێڕانی پیلان و کاری چەپەڵ‌دا بەخت دەکرد. ئاوا بوو کە بەردی بناغەی پادشایەتی هەڵتەکا و ئامانجەکانی بە لاڕێ‌دا چوون. شاهانشایەتی قیت و قۆز دەهاتە بەرچاو و دەتگوت لە هەموو کاتێکی تەمەنی پتەوترە، بەڵام لە نێوکی‌دا گەرای کرمی گەندەڵی هارووژابوو. هەتا زەمانێکی کە نەکەوتە بەر هەڕەشەی بەگوڕمی دەرەکی و هەتا ئەو کاتەی کە توانی لە جەنگەی تەنگەژان‌دا، بە زێڕ و ماڵ خۆی بپەڕێنێتەوە، درێژەی دا بە ژیان. حکوومەت وای نواند کە خاوەنی هەمان هێز و دەسەڵاتەی سەرەتای دامەزرانی خۆیەتی؛ بەڵام لە پێش چاوی بە مۆلەق‌وەستاوی خەڵکی سەرسوڕماوی جیهان، نەیتوانی خۆی لە ئاست زەبری بەراییی پەلاماردەرێکی تەمادار بگرێ و ڕووخا. گەلی ئێران کە بە تامەزرۆیی بە شوێن دوو پێشەوای سەرەتادا ڕۆیی، هێشتاش تین و گوڕی لاوەتیی هەر مابوو. هێشتاش دەیتوانی خۆی لە قەرەی کاری ئازایانە و سەرکەوتووانە بدا، بەڵام جڵەودارێکی لێوەشاوەی بۆ نەدۆزرایەوە، هەتا بەرەو

چارەنووسێکی تازەی بەرێ. ڕمانی حکوومەتی هەخامەنشی خەسارێکی گەورە بوو بۆ گەلی ئێران، بەڵام دیسانیش توانی خۆی بگرێتەوە و بەبێ لێکدابڕان، وردەوردە سەری بەرز بکاتەوە و ببووژێتەوە و خێرایەکی بیسەلمێنێ کە چۆن گەلێکی بەزیو دەتوانێ بە ڕەچاو کردنی ڕێبازی ئاشتی، بە سەر بەزێنەری خۆیدا زاڵ بێ.

خەشایارشا (۴۸۶ – ۴۶۵ی پ.ز)

خەشایارشا کە داریووش بە جێگرەوەی خۆی دانابوو، پاش دوازدە ساڵ حکوومەت لە بابل، لەسەر تەختی پادشایەتیی ئێران پاڵی دایەوە. یەکێک لە یەکەمین گرێ و کۆسپەکانی سەر ڕێگای، دەمکوتی سەرهەڵدانی میسر بوو کە لە زەمانی باوکییەوە دەستی پێکردبوو. لەبەر زەبروزەنگی خەشایارشا، خەڵکی میسر، ڕقی خۆی خواردەوە و چاوەڕوانی دەرفەتی تۆڵە مایەوە. هەر بەو گوڕ و تینەوە دژی بابلی ڕاپەڕیویش وەخۆ کەوت و فەرمانی ڕووخاندنی شوورەی ئەو شارە و کاولاندنی پەرستگا و تواندنەوەی پەیکەرەی زێڕینی خودای «بەعل»ی دا. لەو کاتەوە بەرەودوا تازە سەرناوی «پادشای بابل»ی لەسەر خۆی لابرد و قنیاتی کرد بە «پادشای پارسان و مادان». لەوەی بەولاوە پادشا تەنیا بڕوای بە نەتەوەی سەردەسەڵات بوو.

پاش ئەوەی ئارامی باڵی بە سەر ئیمپراتۆریدا کێشا، خەشایارشا کە هۆگری ژیانی شکۆمەند و بە زریقە و بریقەی بارگای ببوو، خۆی بە سازاندنی کۆشک و تەلارانەوە سەرقاڵ کرد و وازی لە درێژەی شەڕ هێنا، بەڵام شتێکی دیکەی لە چارەی نووسرابوو. ئەم پادشا ڕاڕایە، خێرا کەوتە ژێر باندۆری باڵی شەڕخوازی ئیمپراتۆری و دوورخراوەکانی ئاتێنی و بەپێچەوانەی ویستی دەروونیی خۆی، بڕیاری دا بکەوێتە شوێنپێی کارەکانی باوکی و لێبڕا هەتا

دامودەزگـای قۆشـەنی سـامناکی سـازکراوی بـاوکی بخاتـە گـەڕ. قۆشـەنی خەشایارشا پێکهاتبوو لە چەکدارانی ٤٦ هۆز و نەتـەوە کـە ٢٩ فەرمانـدەی بـە ڕەسەن پارسی، سەرکردایەتییان دەکردن. مادەکـان و بابلییـەکان تـەنیا کـاری لادەستەیان پێ ئەسپێردرابوو. هێزە چەکدارەکانی خەشایارشا بە سەرکردایەتیی خۆی بەرەو یۆنان بزووتن و تەمای وابوو کە لە ویشکانیڕا پەلامار بەرێ، نەک بە دەریادا. فنیقییەکان لە گەرووڵەی [داردانێل] پردەگەمێیان هەڵبەست و سپای ئێران لە ماوەی حەوت شەووڕۆژی بێپسانەوەدا پێیدا پەڕینەوە. پادشای مەزن خـۆی دایـە ژێـر داڵـدەی بـەغان (خودایـان) و بـە شـوکرانەی دەربازبوونیـان، شەرابیان پرژاند و پیاڵەیەکی زێڕ و شمشێرێک و کەوانێکیان بە دەم ئاو دادا. تێسالی و مەقدوونییە هەر دەستیان نەکردەوە و باکووری یۆنان سەری وەبەر پادشا هێنا. ئێستا بـە تێهێنـانی ئاسـیا و ئـەفریقا، پتر لـە نیـوەی دنیـای یۆنـانی کەوتبوونە ژێر ڕکێفی پادشاوە. زووتر دیموکراتەکانی ئاتێن (ئەسینا) تەمایان گرتبوو لەگەڵ ئێرانییەکان پێکبێن و ببنە هاوپەیمان، بەڵام نیشتمانپەرستان دژی ئەم بیرۆکەیە ڕاوەستان و بە سەرۆکایەتیی ئیسپارت، یەکییەتییەکیان پێکهێنا و لێبڕان هەتا لە بازگە و گەرووی تێرمۆپیل چاوەڕوانی دوژمن بن. لـەم کاتـەدا هێزی دەریاوانیی ئێران کە پشتیوانی پەلامارەکە بوو، ڕەشەبا گێژی پێدا، بەڵام هێـزی زەمینـی هێرشـی کـرد و لەسـەر گـرد و لاباسـکان بـەرەوڕووی بەرەنگاربوونـەوەی ئازایانـەی تاقمێـک یۆنـانی بـۆوە. شـەڕێکی خوێنـاوی کـە هیچکەس نەیدەزانی بە کێها لادا دەکەوێ و ئاکامەکەی دەبێتە چی، هەڵگیرسا و هێندەی نەمابوو کە ئێرانی بشکێن، بەڵام خەیانەتی کابرایەکی یۆنانی، بۆیان بوو بە پەیژەی سەرکەوتن. ئاتیکی چۆڵکراو و ئاتێن گیران. بەربەرەکانیی بوێرانەی تاقمێک نیشتمانپەرست لـە ئـاکرۆپۆل، سـووتمانێکی گـەورەی لێدەکەوێتـەوە و

خەڵک و خانە و لانە و پەرستگاکانیان دەبنە دەستەچیلە و خاک و خۆڵەمێش؛ بەڵام یۆنانی دەستیان بەرنەدایەوە. گەمییە شەڕکەرەکانیان لە سالامیس کۆبوونەوە و لێبڕان هەتا ئەو قەپۆزەیە بپارێزن. لەوێ بە بەرچاوی خەشایارشاوە کە لە گردێکەوە دەیڕوانی و لەسەر تەختێک پاڵی دابۆوە، هێزی دەریاوانیی یۆنانی، گەمییەکانی پادشای گەورەیان تێکشکاندن و ئاوا سێیەکی هێزەکانی تێداچوون (٤٨٠ی پ.ز)، بەڵام دیسانیش ئەم شکستە شتێکی وا نەبوو بۆ ئێران. قۆشەنی هەروەک خۆی مابۆوە و هەموو ناوچەکانی لە ژێر دەسەڵاتیدا بوون و ئەوەندە دوژمنەی کە بە هەزار کوێرەوەری و دەردەسەری بەرەوڕووی ڕاوەستابوو، گرێ و کۆسپێکی ئەوتۆ نەبوو؛ بەڵام خوو و سرشتی توند و تیژ و گەرمەتاوی خەشایارشا، کە بە چاوی خۆی شکانی هێزی دەریایی دەبینێ، زوو هەڵدەچێ و بڕیاری گەڕانەوە دەدا. پادشای هەڵچوو، بەرچاوی تاریک دەبێ و ناتوانێ ددان بە سەر جەرگی خۆیدا بگرێ و لەڕێوە فەرمانی کوژرانی دەریاسالاری فنیقی دەدا. ئەم کارە وا دەکا کە تەواوی هاونیشتمانانی کابرای دەریاسالار بتۆرێن و لە هێزە دەریاییەکانی هەڵبڕێن و میسرییەکانیش بکەونە شوێنیان و بگەڕێنەوە. خەشایارشا «مەردۆنیووس»ی[١] دەریاسالاری تازەی ئێران، کە پیاوێکی یۆنانی بوو، لەوێ دادەنێ و خۆی دەگەڕێتەوە ئاسیا.

مەردۆنیووس بڕیاری گۆڕینی شێوازی ملانەکانی دا و لەگەڵ ئاتێن کەوتە گوفتوگۆ و پێشنیاری پێکهێنانی هاوپەیمانی و قەرەبووی زیانەکان و خودموختاریی پێکردن. هەوڵەکان هیچیان لێ شین نەبوو، هەر بۆیە بەناچاری شەڕی هەڵگیرساندەوە و هێرشی بردەوە سەر ئاتیک و ئاتێن و ئەوەی پارەکە بە ساغی دەرچووبوو، ئاوری تێبەردا و گەڕایەوە. سەرەنجام هاوپەیمانان

١ـ ماردۆنیووس

توانییان قۆشەنێک پێک بێنن کە بە مەندی بەرەو دوژمن بزووت و هێزەکان لە پلاتە (پلاتێ) تووشی یەکتر هاتن (٤٧٩ی پ.ز)، بەڵام مەردۆنیووس بە سەر هەڵەیەکی گەورەدا کەوت و خودی خۆی چووە مەیدان و کوژرا. قۆشەن بە تێداچوونی سەرکردەکەی تیر و شیری نەهاویشت و نەوەشاند. لە ڕوانگەی یۆنانییەکانەوە ئەمە سەرکەوتنێکی بێ کەموکورت بوو، بەڵام دوای شەڕی سالامیس، ئەم سەرکەوتنە نەیدەتوانی یەکلاکەرەوە بێ و بۆ ئێرانییەکان خواربێتەوە، چونکە هێشتا دوو بەش لە سێ بەشی قۆشەنەکەیان لە ئاسیا بە دەقنەشکاوی مابۆوە. ئەوەی ڕاستی بێ واوێدەچێ کە نەگبەتی داوێنی پادشای ئێرانی گرتبێ، چونکە هەر لەو ڕۆژەی شەڕی «پلاتە»دا، پەلێک گەمێی تازەی یۆنانی پەلاماری گەمییە لەنگەرگرتووەکانی ئێرانی دەدا لە «میکال»ی نیزیک «سامۆس» و هەموویان دەسووتێنێ و قۆشەنی ئێران شکستی بە سەر شانیدا دێ و دەبەزێ.

پاش ئەم سەرکەوتنە، بەشێک لە ئیۆنییەکان چوونە پاڵ یەکییەتیی یۆنانەوە، کە ڕەوتی بەرەنگابوونەوەی گۆڕیبوو بۆ ڕەوتی پەلامار و چەند سەرکەوتنێکی وەدەست هێنابوو. ئاتێن دەبێتە سەرچەلەی هاوپەیمانی (یان یەکییەتیی) دێلۆس، کە هەرکام لە ئەندامەکانی دەبوو بۆ دابینی چەکوچۆڵ و پێداویستییەکانی شەڕ، بڕە دراوێک بدەن. سەرەنجام یۆنانی لە بەستێنەکانی «ئووریمێدۆن»، سەرکەوتنێکی تازە وەدەست دێنن و ئێرانییەکان لە نێو شوورە و قەڵاتی سازکراوی داریووش، لەولای ئاسیای بچووک، دەردەپەڕێنن (٤٧٠ی پ.ز). بێهێزی و شکستی خەشایارشا لەسەر ئیمپراتۆری گران دەکەوێ و ئورووپا بە یەکجاری ئاسیا بۆ ئەو دیوی گەرووڵەی [بۆسفۆر و داردانێل.ب] پاشەکشە پێدەکا.

لە نیگای یەکەمدا، زاڵبوونی یۆنانی بچووک بە سەر قۆشەنی گەورە و گرانی ئیمپراتۆریی ئێراندا جێی سەرسوڕمانە، بەڵام بە وردبوونەوەی زیاتر هۆکارەکانی ڕوون دەبنەوە. هیچ گومانێک لە بایەخ و توانستی دەسکەرەوەبوونی چەکدارانی یۆنانیدا نییە، بەڵام زۆربەی سەرکردەکانیان لێنەوەشاوە و هەردەبیر بوون. شکستی ئێرانییەکان دەگەڕێتەوە سەر هەڵەی سەربازی و سیاسیی خۆیان. ڕێوشوێنی ڕێکخستنی قۆشەنی ئێران بە هیچ بارێکدا لەبار نەبوو. ئەو سەدان هەزار کەسەی کەوتبوونە نێو ڕیزەکانی قۆشەنی ئێرانەوە، بەگوێرەی چەکوچۆڵی ئێرانی لە یەکتر کۆنەکرابوونەوە، بەڵکوو بەپێی بنەمای ڕەگەزی خۆیان تەیار کرابوون. هیچ خواردن و خۆراکێک لە ئارادا نەبوو. لەشکرچییەکانی میری دەبوو بژیوی خۆیان لە ناوچە داگیرکراوەکان دابین کردبا و ئەمەش بۆ قۆشەنێکی ئاوا گەورە دەستی نەدەدا و نەدەگونجا. لە لایەکی دیکەوە بەشێکی بەرچاوی هێزە دەریاییەکانی ئێران، ئیۆنیایی و یۆنانییەکانی نیشتەجێی ئاسیا بوون و دەبوو تێبینیی ئەوە کرابا کە لە شەڕێکی ئەتۆدا ڕەنگە لایەنی برایانی ئورووپاییی خۆیان بگرن. ئەمانە هەموو لە لایەک و لێنەزانیی سەرکردایەتیی هەرە باڵا و دڵنیابوونی خەستوخۆڵی ڕاوێژکارانی میری و فیفیبوونی خودی پادشاش لە لایەکی دیکەوە، جێگای سەرسوڕمانن.

ئەم نەهامەتی و بەزینانە، بەگشتی پادشای ژێروژوور کرد و هەر چەشنە هەستێکی تۆڵەی لە ناخ و دەروونیدا ڕاماڵی و تازە لە پایتەختەکانی خۆی وەدەرنەکەوت. لە تەختیجەمشید و شووش درێژەی بە کارە ناتەواوەکانی باوکی دا و کۆتاییی پێهێنان و خۆی بە سازکردنی کۆشک و تەلاری تازەوە خافڵاند. فیز و دەماری ملهوڕانەی پادشا لەوپەڕی خۆیدا لەو شوێنانە ڕەنگی دەدایەوە و ئەویش دڵی پێیان خۆش بوو.

مێژووی تازە دەیهەوێ هورم و ئابڕوو بگێڕێتەوە بۆ کوڕی داریووش. دەکرێ قبووڵی بکەین ژێدەرانی یۆنانی، کە تەنیا سەرچاوەی ئێمەن لەم بابەتەدا، بە شێوەیەکی خۆنەپارێزانە، ڕوخساری کاولکەری ئاتێنیان شێواندووە و پێیان لێ‌هەڵێناوە. زۆر وێدەچێ کە تێشکانەکانی خەشایارشا لە ڕوانگەی هاوچەرخانییەوە هێندەی داهاتووان بایەخی پێ‌نەدرابێ. ئەگەرچی بەڵگەی ڕوون بە دەستەوەن کە دەریدەخەن ئەم شەڕانە، زەبرێکی قورسیان لە وڵاتەکەی وەشاندووە؛ چونکە بۆ ماوەی دە ساڵان تەواوی کارەکانی تەختیجەمشید و شووش ڕاگیران و ئەم کۆشک و تەلارسازە پایەبەرزە دەستی کێشایەوە. ئەو دەقانەی خەشایارشا کە لەم دواییانەدا لە تەختیجەمشید دۆزراونەوە، دەڵێن نەک تەنیا هەر پارێزەری دینی ڕەسمی بووە، بەڵکوو بانگەوازی بۆ کردووە و پەرەشی پێداوە و بەرپەرچی پەرستنی دێوانی داوەتەوە و پەرستگاکانی لە ماد وێران کردوون. بێ‌گومان خەشایارشا میسر و بابلی گرتن و بە هەموو هێز و دەسەڵاتی سامناکی خۆییەوە تینی بۆ ئەم نەتەوە لەمێژینانە هێنا؛ بەڵام نەیدەزانی کە ئێستا جەنگەی گۆڕینی شێوازی هەڵسوکەوتە لەگەڵ نەتەوە ژێردەستە و بەزیوەکان و دەبێ دەست لە دروشمی خۆهەڵکێشانی نەتەوەی مەزنەوەجاخ و بێ‌بەرگێڕەوە، لابدا. ئێرانی کە تازە لە تافی لاوی پەڕیبوونەوە و ببوونە فەرمانڕەوای گەلێک شارستانییەتی کۆن، دەبوو ئەوانیان پتر لە کاروباری بەڕێوەبردنی ئیمپراتۆری‌دا بەشدار کردبا، بەڵام لەتەرکێن کارێکی ئاوایان نەکرد. ژیانی خەشایارشا لە نێو جەغزی پیاوانی بارگا و خواجەکانی حەرەمخانەدا کە ڕۆژبەڕۆژ پتریان کارتێدەکرد، بە شێوەیەکی کارەساتبار کۆتایی پێهات و لە نێو کۆشکی شکۆمەندی خۆی‌دا کوژرا (٤٦٥ی پ.ز).

ئەردەشێری یەکەم (۴۶۵ – ۴۲۴ی پ.ز)

کاتێک کوڕێکی بێبڕست و بڕشتی خەشایارشا جێگای باوکی گرتەوە، برایەکی کە میرهەرێمی بەلخ بوو، لێیڕاپەڕی. ئەم هەڵگەڕانەوەیە خێرایەکی سەرکوت کرا و کوژرانی تێکڕای براکانی دیکەی پادشای تازەی بە شوێندا هات. میسریش ڕاپەڕی، بەڵام ئەمجارەیان کەوتە بەر هەڵمەتی ئاتێن کە چاوی بڕیبوویە گەنمی میسر و زۆر بە زەحمەت بە گەروولاندا بۆی ڕادەگوێزرا. یەکەم پەلاماری ئێرانییەکان بۆ سەر میسر بەرەوڕووی تێشکان بۆوە، بەڵام هێزی بەرچاوی پشتیوان گەیشتنە یاریدەیان و سەریان خستن و ئێرانی تەنانەت گەمییە لەنگەرگرتووەکانی ئاتێنیشیان لە ئاوڕێژگەی ڕووباری نیلدا سووتاندن. هەر لەم ڕۆژگارەدا، زێڕی ئێرانی، ئیسپارتی دژی ئاتێن هەڵخراند. ئاتێن لە پۆپەی دەسەڵاتیدا، زەبرێکی گورچووبڕی وێکەوت، بەڵام خێرایەکی بە گۆڕینی هەڵوێست و سیاسەتی، قەرەبووی کردەوە. بە هەوڵ و تێکۆشانی شێلگیرانەی «سیمۆن»، ئاتێن لە ئیسپارت نیزیک بۆوە و بە یاریدەی ئەو حکوومەتە خۆی لە شەڕی ئێرانییەکان هەڵکرد و چەند دەسکەوتێکی وەکوو سەرکەوتنی «سالامیس»ی وەدەست هێنا. لە ئاکامی ئاشتی و پێکهاتنی دوای ئەم تێکهەڵچوونە، پادشای گەورە ناچار کرا هەتا دەست لە شارە یۆنانییەکانی ئییۆنییە، کە ئەندامی یەکییەتییەکە بوون، هەڵبگرێ. ئیتر سەربازانی ئێرانی نەیاندەتوانی لە ڕووباری هالیس (قزل ئیرماق) واوەتر بڕۆن. ئەمە خۆی نیشانەی پاشەکشەیەکی تازە و لەزەبری ئیمپراتۆری بوو، بەڵام بە تەخشانپەخشانی زێڕ، توانی دیسان هەرای نێوان ئیسپارت و ئاتێن هەڵگیرسێنێتەوە و هەوساری کاران بگرێتەوە دەستی خۆی.

هاتنە سەر دەسەڵاتی پێریکلێس لە نێوەڕاستەکانی سەدەی پێنجەمی پێشزاییندا، بە یەکێک لە پڕشنگدارترین چاخەکانی مێژووی ئاتێن دادەندرێ.

ئەم ولاتە بچووکە، دامەزرێنەر و ڕێبەری خاوەن برشتی یەکییەتی دیلۆس بوو. گەشەی کاروباری بازرگانی و ئەو بەشەی کە ئەندامانی یەکییەتی بە مەبەستی پارێزران دەیاندایە، کردبوویە دەولەمەند و کەوتبوویە سەر ڕچە و ڕێبازی ئالوگۆڕی سیاسی و کۆمەلایەتی و سەرکەوتنی بیروڕای گەلسالارانە. بە مەبەستی خولقاندنی کار بۆ چینی کرێکاران، چەند هەنگاوێکی گەورەی هاویشتن کە بریتی بوون لە: سازکردنی دیوار و شوورەی درێژ، قۆرخانە، پەرستگا، شەپۆلشکێن، لەنگەرگا و جێی بار و بەتالکردنی گەمییان. ناکۆکی و دژایەتیی نێوان ئەم ولاتە و ئیمپراتۆریی ئێران، ڕوون و ئاشکرایە. لە قەلەمڕەوی ئیمپراتۆریدا، خەرجوبەرجی کاران قورسایی دەخستە سەر شانی نەتەوە بەزیوەکان و ئەو شارانەی وەک بابل کە پێشتر تێر و تەسەل و ئاوەدان بوون، لەم سەردەمەدا بە سەر وێرانیدا کەوتبوون و لە ولاتێکی وەکوو میسر، چەند شارێک کەوتبوونە بەر شالاوی سووتان و خاپوور ببوون.

ئەردەشێر لە بابل ڕاستەوڕاست کەوتە شوێن ڕێبازی باوکی و ئەگەرچی کاهینانی بەعل ـ مەردووک، ڕێگا درابوون هەتا ڕێوڕەسمی دینیی خۆیان بەڕێوەبەرن، بەلام بەڕێوەچوونی هەرێمەکە بە دەست ئێرانییەکان زۆر بە توندوتۆلی پەیڕەو دەکرا. پادشا زەمینی بابلی بە سەر کەسانی ئێرانیدا دابەش کرد. تەواوی دادوەرەکان تەنیا پارسی بوون، هەروەک چۆن هەموو دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتیش هەر بە دەست ئەوانەوە بوو. کۆمەلی موغانیش لەوێ پلە و بایەخێکیان پەیدا کرد. خەلکی خۆولاتیی بابل لە ژێر باری قورسی پیتاکاندا وردوخاش ببوون و لە هەلێک دەگەڕان بۆ ڕاپەڕین. ئەو کاتەی کە میرهەرێمی سووریا هەلگەڕایەوە و گیرا و خێرایەکی کەوتە بەر سیلەچاوی بەخشینی پادشا، بارودۆخەکە پتر ئالۆزکا. ئێرانییەکان جگە لەوەی ناوچەکانی

باڵی خۆرنشینیان لە چنگی دەرچوو، بەشێکی باڵی خۆرهەڵاتیشیان بە دەستەوە نەما. یەکەمین نیشانە نەهێنییەکانی داڕووخانی دەسەڵات لە ژێرەوە چاوی بز کردبوون و هەستی مەترسیی دەورووژاند و ڕەنگی دەدایەوە. ئیمپراتۆری پاش کۆمەڵێک سەرکەوتنی هاوپەیمانان، لە پێش چاوی یۆنانییەکان تازە بە دوژمنێکی بەسام و بەهێز دانەدەندرا. نووسەرێکی وەکوو «ئوورپیپیدێس» کە ئاوێنەی بۆچوون و لێکدانەوەی زەمانی خۆیەتی، دەڵێ: «ئاسیا بۆتە کۆیلەی ئورووپا». لە ماوەی پەنجا ساڵدا بارودۆخ بەجارێک گۆڕابوو.

ئەردەشێر بە ڕەچاوکردنی ڕێبازی کووروش و داریووش، ئیزنی دا بە «عەزرا» کە بڕواتە بەیتولموقەددەس و ١٥٠٠ بنەماڵەی دوورخراوەی کۆنی جوولەکان لەگەڵ خۆی بەرێتەوە؛ بەڵام ئەم لێکدابڕان و ناکۆکییەی کەوتە نێوان ئەوان و هاودینانی دیکەیان کە هەرگیز لە فەلەستین دەرنەچووبوون، کارێکی وای کرد هەتا پادشا بە پارێز هەنگاو هەڵێنێتەوە. تەنانەت «نەحەمیا»ی مەیگێڕ و باوەڕپێکراوی خۆشی نارد هەتا کۆتایی بە کێشەکانیان بێنێ. ئەردەشێر بە چاوی نیازپاکانەوە دەیڕوانییە کۆمەڵی جوولەکان، بەڵام بەو مەرجەی کە ڕێبەرانیان وەفاداری دەسەڵاتی میری بن. عەزرا وەکوو یەکێک لە دامەزرێنەرانی گەورەی جوولەکایەتی، چەند یاسایەکی بۆ کۆمەڵی خۆی دارشت. سیاسەتی ژیرانەی عەزرا کە بریتی بوو لە سەربانەدان لە حاند دەسەڵاتی حکوومەتی ئێران، هەلی بۆ گەلی جوولەکە ڕەخساند کە بە خۆیدا بێ و ژیانی تێهەڵێنێتەوە. لە ساڵی ٤٤٥ی پێش‌زایین‌دا، پەرستگا و دیوارەکانی بەیتولموقەددەس نۆژەن کرانەوە و مالمی گەورە کرایە حوکمداری بەیتولموقەددەس و یەهوودییە.

ئەردەشێر هەرگیز خۆی نەبوو بە پێشەنگی هێزەکانی و لە ئاخری ژیانی‌دا تەنانەت سەرنجێکی ئەوتۆی نەدەدایە کاروباری یۆنان کە بۆ پارێزرانی هورم و

ئابرووی ئیمپراتۆری، خاوەنی بایەخی تایبەت بوو. ئەو کۆشک و قەلاتەی دەسەلات کە داریووش دایرشتبوون، وردەوردە و بە شێوەیەکی نابەرهەست قەلشتیان دەبرد.

سەرەرای ئەمەش، سەردەمی پادشایەتیی ئەردەشێر، نیزیکایەتییەکی راستەقینەی فەرهەنگی دەکەویتە نێوان ئێران و یۆنانەوە. ئەم نیزیکایەتییە بوو بە هۆی بەدی هاتنی هێندێک ئالوگۆر لە دەسکارە هونەرییەکانی زەمانی وی‌دا. مێژوونووسان و زانایانی یۆنانی بە میسر و بابل و ئێران‌دا دەگەران و فێری دیرۆک و دین و زانستەکانی رۆژهەلاتی دەبوون و دەیانناساندن. هێرۆدۆت لەم رۆژگارەدا کتێبی «گەرانی جیهان»ی نووسی و وێدەچێ ئەگەر بێتوو ئاشنا نەبووبا لەگەل «دیمۆکریتووس»ی زانای بابلی، نەیتوانیبا گریمانەی هەبوونی «گەردیلە» بەدی بێنێ.

دوو دنیای خۆرهەلات و خۆرنشین، پێوە بوون کە زانیاری پێکەوە بگۆرنەوە و ئورووپای چەقیو لە حاند ئاسیادا، خەریک بوو ئەو سامانەی لەوێوە دەردەکێشا کە لە ماوەی هەزاران سال‌دا، سەرەرای قەومانی شەر و ئاژاوە و تەنینەوەی نەخۆشیی کوشندە کە هەردک لای بەبێ جیاوازی دەهارى، لێی پاشەکەوت کرابوو.

داریووشی دووهەم (٤٢٤ - ٤٠٥ی پ.ز)

سەرتاسەری سەردەمی حکوومەتی ئەم پادشایە بەختی پیلانگێران و گەندەلی و چەپەلی کرا و تروسکەی زێرەکانی رێی ئەم رەوتەی تەخت دەکرد و لە شەرەکانی «پێلۆپۆنێز»دا، ئاتێنی لە خشتە برد و بە گژ ئیسپارتی‌دا کرد. ئەم کارە بۆ ئیمپراتۆری هەتا ئەندازەیەک بە چەشنێک سەرکەوتنی سیاسی و تۆلەی شەرەکانی مادی [مێدیک] لێکدەدرایەوە. راپەرینی میرهەرێمی

سارد کە ئاتێن پشتیوانیی لێدەکرد، هەلێکی وای ڕەخساند کە ئیسپارت لایەنی پادشای گەورە بگرێ. تیسافرێن کە لە نێو سیاسەتمەدارانی ئێرانیدا لە هەمووان لێوەشاوەتر و بەهەڵوێستتر بوو، پادشا ڕایسپارد هەتا ئاوری ئەو ئاژاوەیە ڕۆمرکێنێ. تیسافرێن بە یاریدەی چەکدارانی بەکرێگیراوی یۆنانی، خاشەی ئاژاوەکەی کێشا، بەڵام کوڕی میرهەرێمی هەڵگەڕاوە، شەڕەکەی باوکی درێژە دا. پادشا پاش ئەوەی پەیماننامەیەکی لەگەڵ ئیسپارت مۆر کرد، لەگەڵ ئاتێن کەوتە شەڕ و سەرلەنوێ چەند شارێکی یۆنانینشینی گرتەوە و دانیشتووانی ناچار کردن کە ئامێز بۆ سەربازگەکانی ئێرانی بکەنەوە و هەرچی پیتاکی دواکەوتوویە بیدەن. پاش ماوەیەکی کەمخایەن، بە بەستنی پەیماننامەیەکی نوێ، یۆنانییەکانی ئاسیا سەریان وەبەر حکوومەتی پادشای گەورە هێنا. ئیسپارت لە جێی جارانی ترازا و بایەخی پێشووی نەما، بەڵام ئەم سووکایەتییە بە زێڕ قەرەبوو کرایەوە.

ڕاپەڕینی ماد، سەرهەڵدانی میسرییەکانی بە شوێندا هات. کەنیسەی جوولەکانیان کاول کرد و هێزەکانی ئێران نەیانوێرا چورتە بکەن و دژی هەستی هاروژاوی خەڵکی خۆولاتی بکەونە خۆ. گەمییە شەڕکەرەکانی ئێران لە پێلۆپۆنێز چەند شکستێکیان بە سەر شانیدا هات و ئەگەرچی پادشا بۆ تێهەڵێنانەوەی شکستەکەیان گەمیی تازە و دراوی بۆ ناردن، بەڵام نەیانتوانی ببنە کەند و کۆسپ لەسەر ڕێگای سەرکەوتنەکانی ئاتێن. هەر چۆنێک بێ، سەرلەنوێ ئیسپارت توانی بە یاریدەی ئێران، گەروولەی [بۆسفۆر و داردانێل] گەمارۆ بدا و ئاتێن کە ڕێی هاتنی گەنمی لێ گیرابوو، بەناچاری دەستی دا و هەمدیسان زێڕ توانی سەرکەوتووبێ.

پیلانگێڕانی نێو کۆشک و سەرای میری کە توانیبووی بنەماڵەی پادشایەتی لەبەریەک بەرێ، دیمەنێکی ڕوونی سیاسەتی دەرەوەی دەخستەڕوو. مەلەکە پاریساتیس بۆ ئەوەی بتوانێ کووروشی کوڕی بکاتە پادشا و میراتگری ڕەسمیی پادشایەتی وەلابنێ، توانی پشتیوانی و سەرنجی هەرێمەکانی لیدییە، فەریجییە، کاپادۆکییە و تێکڕای سەرکردەکانی سپا لە ئاسیای بچووک ڕابکێشێ. شازادەی لاو بە هێزێکی ئەوتۆوە دەیتوانی بۆ جێگرتنەوەی باوکی، چاو سوور بکاتەوە و شیر بوەشێنێ.

داریووشی دووهەمیش، هەرگیز لە جەنگەی شەڕدا وێڕای قۆشەنی نەبزووت و پشتی لە پایتەختەکانی نەکردەوە و تەنیا جارێک لە ئاخری تەمەنیدا، بۆ تێکهەڵچوون لەگەڵ کادووسییەکان بوو بە پێشەنگ و هێندەشی پێنەچوو کە مرد و تاجی دەسەڵاتی بۆ ئەردەشێری دووهەمی کوڕە گەورەی بە میرات بەجێهێشت.

ئەردەشێری دووهەم (٤٠٥ - ٣٥٩ی پ.ز)

ئەو ڕۆژەی کە ئەردەشێر دەیهەویست لە پەرستگای پاسارگاد تاجی پادشایەتی لە سەر بنێ، کەوتە بەر پەلاماری خەنجەری کووروشی برای، بەڵام برینێکی وای نەهێنا و لە مەرگ خەلەست. پاریساتیسی دایکی کەوتە نێوان و نەیهێشت تۆڵەی لێ بکاتەوە و تەنانەت ئیزنیشی دا کە بگەڕێتەوە هەرێمی خۆی لە ئاسیای بچووک و بچێتەوە سەر دۆخی جارانی و قۆشەنی هەروا لە ژێر ڕکێفیدا بێ. هێندەی پێنەچوو کە کووروش دژی ئەردەشێر ڕاپەڕی و هێزی بە مەبەستی وەچنگهێنانی تاج و تەخت دەنگ دا و لە نیزیک بابل سەرکەوتنێکی یەکلاکەرەوەی وەدەست هێنا، بەڵام لەبەر فیز و دەماری تافی لاوی و چاونەترسانی، ڕاست لەو کاتەدا کە دەیهەویست زەبرێک لە براکەی بوەشێنێ،

کوژرا. تەواوی سەرچاوەکان کەوتوونە پەسن و پێداهەڵدانی ئازایەتیی بێسنووری کووروش کە ئەردەشێر فەرمانی دا تەرمەکەی لەتوپەت بکەن. ئەگەر بێتوو کووروش بووبا بە پادشا، ڕەنگە توانیبای بەر بە داڕووخانی دەسەڵاتی بنەماڵەی بگرێ.

ئەردەشێر ئیزنی گەڕانەوەی دا بە سپای دەهەزار کەسەی یۆنانی کە لەگەڵ قۆشەنی برای کوژراوی بوون و بە فێڵوفرت سەرکردەکانی کوشتن، بەڵام نەیتوانی نەهێڵێ هەتا بە خاکی ئەرمەنستاندا بەرەو نیشتمانیان بڕۆنەوە.

سەربازی ئێرانی، تازە وەک زەمانی کووروش و داریووش، ئەو نرخ و بایەخەی لە سیاسەتی ئیمپراتۆریدا نەمابوو، بەڵکوو زێڕ دەوری سەرەکی دەگێڕا، کە سیاسەتوانانی شارەزا و بە سامی پادشای گەورە دەیانزانی چۆن خەرجی بکەن. ئەوان بە لێشاو زێڕیان دەدا بە ئاتێنی و ئیسپارتی یان هەر تاقمێکی دیکە کە توانیبای بە فێڵ و تەڵەکە دوژمنێک لاواز بکا یا بە لایەنی پادشایدا بشکێنێتەوە. لە جەنگەی دەسپێکی حکوومەتی ئەردەشێردا، میسر ڕاپەڕی و سەربەستیی ڕاگەیاند. پادشا هێز و دەسەڵاتی ئەوەی نەبوو کە لێی وەخۆ کەوێ و بیگرێتەوە، هەرچەند دەشیزانی ئەگەر بێتوو میسر لە دەست بچێ، هێندەی دیکەی پێناچێ کە هەرێمەکانی باڵی خۆرنشین لێی دادەبڕێن. ئاتێن کە بە تێشکاوی تین و گوڕێکی وای لەبەردا نەمابوو، تازە بە مەترسی دانەدەندرا، بەڵام ئیسپارت بە پاڵپشتی ئەو دەهەزار سەربازەی کە شای گەورە نەیتوانیبوو لە جەرگەی ئیمپراتۆریدا، ڕێگر بێ لەسەر ڕێی گەڕانەوەی، دژی ئێران کەوتەخۆ. ئاگێسیلاسی سەرکردەی گەورەی ئیسپارتی، هەڵمەتی بردە سەر ئاسیای بچووک و لەبەروەی میرهەرێمەکانی ئێرانی پێکەوە ناکۆک و ناتەبا بوون، نەیانتوانی بەرپەرچی بدەنەوە. لەم کاتەدا دیسانیش ئاتێن بە لای پادشای

ئێراندا شکایەوە و ئاگێسیلاس لە گەرمەی سەرکەوتنەکانیدا، بانگ کرایەوە ئیسپارت. ئەم سەرکردەیە ڕۆژێکی بە لاتاوێکی تاڵ قسەی کرد و گوتی: «من لە حاند دەهەزار کەوانداری پارسی تێنەشکام، بەڵکوو وێنەی سەربازی کەوانداری سەر پشتی سکەی پادشای گەورە، پاشەکشەیان پێکردم.»[1] ئەم هەڵوێستە بوودەڵانە سیاسییە، ماوەیەک دواتر شکانی قورسی بۆ ئیسپارت بە شوێندا هات و ئیۆنییەی لە ژێر دەسەڵاتیدا نەما.

کاتێک دوو گەورەشاری یۆنان کە دوژمنی قەستەسەری یەکتر بوون، بە خەڵەتانی زێڕی ئێران، کەوتنە گیانی یەکتر و برستیان لێبڕا، شاهانشا لە جەرگەی ئێرانەوە کە هەرگیز لێی دوور نەدەکەوتەوە، ئاشتیی شاهانەی ڕاگەیاند[2]. لەو بانگەوازەدا نووسرابوو هەموو شارەکانی ئیۆنییە لە ژێر دەسەڵاتی ئەودا دەبن و هەرکەس لەگەڵی ناتەبا بێ لە دەریا و وشکانیدا دەکەونە گیانی. باڵوێزانی یۆنانی کە ئەم بڕیارەی پادشایان بە ڕوودا خوێندرایەوە، کرنۆشیان برد. ئەو ئامانجانەی کە داریووش و خەشایارشا بە قۆشەنی سامناکی خۆیان پێینەگەیبوون، سیاسەتی ئەردەشێری دووهەم بە تەخشانپەخشانی بەلێشاوی زێڕ، توانی وەدیی بێنێ.

یۆنانییەکانی ئیۆنییە جارێکی تر بوونەوە ڕعیتی پادشای گەورە. دەسەڵاتی ئاتێن کە بە ناوی پارێزەری یەکییەتییەکەیانەوە، خەرج و پیتاکێکی بەرچاوی کۆدەکردەوە، کۆتایی پێهات. ئەو پیتاکە قورسەی کە ئیسپارت بە بیانووی پاراستنەوە لە ئیۆنییەی دەستاند و دەیگوت پێوەیە هەتا برایانی ئاسیایی خۆی ڕزگار بکا، بنەی بڕا. ئێرانی سەرلەنوێ ئەو پیتاکانەی پێشووی خۆیان

١ـ بڕ: وێنەی ٥٨، ١ـ٤.

٢ـ زۆربەی سەرچاوەکان بە «ئاشتی شاهانە»یان وەرگێڕاوە، بەڵام لە ڕاستیدا «ئاشتیی پادشا»یە.و.

پێوەبەستنەوە، بەڵام زۆر کەمتر بوو لەوەی ئاتێن و ئیسپارت لێیان وەردەگرتن. شارەکانی ئیۆنییە کە سەرلەنوێ کەوتبوونەوە نێو بازنەی بازرگانیی ئیمپراتۆری، گەڕانەوە سەر دۆخی چالاکی و گەشەی ڕابردوویان. بەرژەوەندییەکانی پادشا هەر بەم هێندەوە نەوێستا و هەڵوێستی زیانیدەرانەی بێپسانەوە نەیدەهێشت هەرا و کێشەی نێوان ئاتێن و ئیسپارت داکووژێ. ئەو پێکهاتنەی کە نێوانی هێور کردبوونەوە، لەسەر دەمەقرەیەک هەڵوەشایەوە و شەڕ دەستی پێکردەوە و هەردووک لای تێدا بردن. پاش ئەوەی دوو خەنیمەکە دەستیان لە یەخەی یەکتر بەردا و پێکهاتنەوە، «تێبێس»ی بەرپشتیوانی ئەردەشێر، خۆی لەو دوو خەنیمە هاوئامانجەی ئێستای هەڵکرد و تێکیشکاندن. هێلاد (واتە یۆنانی کۆن)، بە فەرمانی پادشا شیرازەی لێکهەڵدەوەشێ و کوتکوت دەکرێ، چونکە هیچکام لە شارەکانی، خاوەنی هێز و بڕستی یەکانگیربوونەوە و ئاشتی و پێکهاتن نەبوون.

لە زەمانێکدا کە وێدەچوو دەسەڵاتی ئەردەشێر لە گەروولەی [بۆسفۆر و داردانێل] تێپەڕیوە و بارگای شووش دەیتوانی فەرمانەکانی خۆی بە سەر یۆنانییانی ئورووپادا بسەپێنێ، لە هەرێمەکانی خۆرنشینی ئیمپراتۆریدا، کوانی سەرهەڵدانی میرهەرێمەکان درا. لە سەردەمی دوایین پادشاکانی هەخامەنشیدا، ئەرکی ئەوانەی کە بە «چاو و گوێ»ی پادشا دادەندران و لە زەمانی داریووشەوە چاوەدێری کاروباری حوکمداران بوون، بە یەکجاری کاڵ ببۆوە. پلەی میرهەرێمەکان بە میرات گەڕا و هێندێکیان ئەوەندە بەهێز بوون کە تازە شا نەیدەتوانی چاوەدێرییان بە سەردا بکا و بە کارەکانیاندا بچێتەوە یان لێیان وەدەست بێ. کۆماری ڕژمیش لەگەڵ پیاوانی ڕاسپێردراوی ئەنجومەنی پیران کە ئەرکیان چاوەدێری و پشکنینی کار و هەنگاوی سەرکردەکانی سپا بوو، تووشی

گیر و گرفتێکی ئەوتۆ ببۆوە. فەرمان و پەسندکراوەکانی پێشوو دەسەڵاتێکی وای بۆ سەرکردەکان وەبەرچاو گرتبوو، کە تازە چاوەدێرییان بە سەردا نەدەکرا و سەرەنجام وای لێهات کە خۆیان بە نوێنەری ئەنجومەنی پیران دادەنا و بەم شێوەیە بێدەسەڵاتیی ئەنجومەنەکەیان سەلماند.

بارودۆخی نێوخۆی ئیمپراتۆری دەبوو بە هۆی بەدیهاتنی ڕەشبینی و ناهومێدی. بەرداشی پێتاک جەماوەری خۆجێیی دەهاڕین و تینی ڕاپەڕینی بۆ دێنان. میسر لە زەمانی دەسپێکی حکوومەتی ئەردەشێرەوە سەربەست دەژیا و هێرش و پەلامارە نەپساوەکان هەموو تێکشکان و تازە ئەم وڵاتە داگیر نەکرایەوە.

خاکی شاهانشایەتی وردەوردە لێکدادەبڕا. پاش میسر، بەشێک لە قوبروس، فنیقیە و سووریا، یەکبەدوای‌یەکدا، سەربەستییان ڕاگەیاند. میرهەرێمانی سەربزێو کە بە چاوی خۆیان دارمانی حکوومەتیان دەبینی، وڵاتیان دادەڕووتاند و دەیانکاولاند. کرێکارانی برسی کەوتنە هەڵگیرساندنی شەڕی چینایەتی و بەوپەڕی زەبروزەنگەوە سەرکوت کرا، بەڵام بارودۆخەکەی پتر شێواند. ئاسیا کوتکوت کرا: بیسینە و کاریا دوابەدوای یەکتر سەربەستییان وەدەست هێنا. پاشان لیدییە، میسیا، لیکیا، پیسیدیا، پامفیلیا و کیلکییە، شوێنیان هەڵگرتن و ئەم ڕچەیەیان بڕی. بەکورتی تەواوی ناوچە و هەرێمەکانی خۆرنشینی فورات هارووژابوون و بارودۆخی ئیمپراتۆری لەچاو ڕابردوو ئەوەندەی دیکە پتر شێوا و سەرپاکی کاروبارەکانی، بۆ نموونە یەکپارچەیی وڵات و ژیانی خودی پادشاش کەوتبووە مەترسی. میرهەرێمانی سەربزێوی هاوپەیمان، سکەی زێڕیان لێدەدا، کە هەتا ئەو زەمانە تەنیا تایبەتی پادشای گەورە بوو. دابڕانی میسر و هەرا و ئاژاوەی هەرێمەکانی باڵی خۆرنشین،

داهاتی پادشایان هەتا نیوە دابەزاند. ئەردەشێر کە ئەو گشتە سەرکەوتنە سیاسییەی لە یۆنان وەدەست هێنابوو، هەستی بە تێداچوونی تاج و تەختی دەکرد. ئەگەر ماوەیەک پێشتر وێدەچوو کە ئیمپراتۆری چواربەندەی قایم و پتەو بووە، ئەم ڕەوتە تەنیا هەلکەوتێکی کاتی بوو. نەبوونی هاوهەنگاوی و یەکگرتوویی، وڵاتی بەرەو لێکدابڕان پاڵ پێوە دەنا. میسر کە لەگەڵ ئیسپارت و میرهەرێمانی یاغی ببوو بە هاوپەیمان، دژی پادشا هەنگاوی هەڵێنایەوە و هێزەکانی بە سەرکردایەتیی تاخۆسی فیرعەون، بەرەو سووریا بزووتن و هەر لەم جەنگەیەدا داماتێسی میرهەرێمی سەربزێو لە ڕووباری فورات پەڕیبۆوە. بارودۆخەکە ئەوەندە گرژ و تاڵ بوو کە خودی ئەردەشێر بوو بە سەرکردەی مەزنی قۆشەنی، چونکە «ئۆخۆس»ی کوڕی ئەوەندە لێوەشاوە نەبوو کە بتوانێ بەرەنگاری بەکرێگیراوانی یۆنانیی بەررکێفی ڕاپەڕیوان ڕاوەستێ. وێدەچوو تەمەنی ئیمپراتۆری بەرەو بڕانەوە گلی دابێ؛ بەڵام وڵاتی ئێران لەبەر تێکچوون و هاڵۆزکانی بارودۆخی میسر و تەنینەوەی شەپۆلی دژی تاخۆس، لەو قەیرانە ڕزگار بوو. فیرعەون هاوپەیمانەکانی بەرەڵڵا کرد و گەڕایەوە. پاشان «ئارۆئاندر»ی میرهەرێمی یاغی دەستی دا، بەڵام پادشا بەخشی و لە جێگای خۆی نەبزاوت و ئەمەش بێدەسەڵاتیی حکوومەتی ناوەندی دەسەلمێنێ. هاوکات لەگەڵ خەیانەتی میرهەرێمەکان، کۆمەڵێک دەستە و تاقمی چەکدار پەیدا بوون کە شارەکانیان دادەڕووتاند و دەمچەورانەیان لێوەردەگرتن. شارەکانی دیکە لەبەر کێشەی نێوان دەوڵەمەند و هەژاران دابەش بوون. «ئاریووبەرزەن»ی میرهەرێمی سەربزێو، کوڕەکەی خۆی خەیانەتی پێکرد و چوارمێخەی کێشرا. داماتێس لە سەردەمی یەکانگیربوونی میرهەرێمانی سەربزێودا، کوژرا. ئەو مەترسییەی کە هەڕەشەی لە بوونی ئیمپراتۆری دەکرد، وەک چۆن خێرا هاتبوو،

هەر ئاواش تیژ تێپەڕی؛ بەڵام لە کاتی مردنی ئەردەشێردا، دیسان سەری هەڵدایەوە. دەستەیەک لە مێژوونووسان ئەردەشێری دووهەم بە پادشایەکی دڵاوا و جوامێر و دادپەروەر دەزانن و هێندێکی دیکەش پێیان وایە کابرایەکی هەردەبیر و خوێنڕێژ بووە و زۆر کەوتۆتە ژێر باندۆری دایکی. ئەردەشێر لە تەواوی پەنجا ساڵەی حکوومەتی‌دا تەنیا بە شوێن پاراستنی تێکڕای کەوشەنەکانی ئیمپراتۆری‌دا هەنگاوی نا و ئەم ئامانجە لە جەغزی دەسەڵاتی وی بەدەربوو.

ئەردەشێری سێهەم (٣٥٩ - ٣٣٨ی پ.ز)

دەڵێی دەستی چارەنووس دەیویست بە هێنانە سەر کاری فەرمانڕەوایەکی بێبەزە و خوێنڕێژ و درندە، بەڵام پیاوێکی لێبڕاوی بڕواپتەوی کارامە و بەمشووری بواری سیاسی، دوایین هەل و دەرفەتی دەربازبوون بخاتە بەر دەستی ئێران. نەمامی دەسەڵاتی ئەردەشێر بە خوێنی تێکڕای برایان و خوشکانی پاراو بوو. داخوا بۆ یەکپارچەبوونی ئیمپراتۆرییەکی گەورە و بەربڵاوی وەک ئێران کە بە شنەبایەک دەلەرزی و دەکەوتە سەرەولێژی نەمان و تەنیا بە هەڵکەوتی چاوەڕواننەکراو و شانس و بەخت نەبووایە قوتار نەدەبوو، ئەم گشتە کوشت و کوشتارە شتێکی زیادی نەبوو؟ ئەردەشێر زۆر بە لێبڕاوی کادووسییەکان و میرهەرێمە سەربزێوەکانی سەرکوت کردن. ئاتێن کە پشتیوانی هێندێک لەو میرهەرێمە سەربزێوانە بوو، کەوتە بەر هەڕەشەی توندوتیژی پادشا و ئەویش لە ترسی تێوەگلانی لە شەڕ، هێزەکانی خۆی کێشایەوە. شا خۆی هەڵکرد کە میسر بگرێتەوە، بەڵام یەکەم هەنگاوەکانی شکستیان هێنا. سیدۆنی هاوپەیمانی میسر، ڕاپەڕی و پادشا ئەو ناوچەیەی بە هەزاران کەسی دانیشتوویەوە سووتاند و خاپووری کرد. پەلامارێکی تازە بۆ

سه‌ر میسر ده‌ستی پێکرد و به‌ پاڵپشتی هێزه‌ به‌کرێگیراوه‌کانی یۆنانی، سه‌رکه‌وتن یه‌کلایی بۆوه‌. فیرعه‌ون هه‌ڵاته‌ حه‌به‌شه‌ و شاره‌کان گیران و شووره‌ و دیواریان تێکوپێک دران. په‌رستگاکان تاڵان کران و پێشه‌وایانی دینی به‌ دانی دراوێکی زۆر، ئازادیی خۆیان کڕییه‌وه‌. سه‌قامگیری باڵی به‌ سه‌ر ته‌واوی گۆشه‌ و که‌ناری ئیمپراتۆری‌دا کێشا و ده‌تکوت ئێستا له‌ هه‌موو زه‌مانێکی دوای داریووش پتر هێزی وه‌به‌ر هاتووه‌.

یۆنان ئه‌م هێز وه‌به‌رهاتنه‌وه‌ی ئێرانی پێناخۆش بوو. ماوه‌یه‌کی درێژ بوو که‌ نیشتمانپه‌روه‌رانی وه‌کوو «ئیزۆکراتیس»، بانگاوازی هێلێنییه‌کانیان (یۆنانییه‌کان) ده‌کرد که‌ بێن و لێک کۆببنه‌وه‌ و دژی ئێران بکه‌ونه‌ شه‌ڕ. ده‌نگ و دروشمێکی نوێ له‌ وتاری ئه‌و پیاوانه‌دا ده‌هاته‌ به‌رگوێ و ده‌یانگوت: «هێلێنییه‌کان هه‌ر ته‌نیا باب و کاڵی یۆنانییان نین، به‌ڵکوو ته‌واوی ئه‌وانه‌ی که‌ شه‌ریک و هاوبه‌شی شارستانییه‌تی ئه‌وانن، هێلێنین.» ئه‌و شه‌ڕه‌ی که‌ ئه‌وان بانگه‌شه‌یان بۆ ده‌کرد، سنووری نه‌ته‌وایه‌تی و ئیمپراتۆریی هه‌ڵبوارد و بوو به‌ ملانه‌ و تێکهه‌ڵچوونی نێوان کولتووره‌کان و بنه‌مای شارستانییه‌کان. ئه‌وه‌ی ڕاستی بێ یۆنان ئه‌وه‌نده‌ی شه‌ڕ و کێشه‌ی درێژخایه‌ن به‌ سه‌ر شانی‌دا سه‌پابوو که‌ هێزێکی وای له‌ به‌ردا نه‌مابوو که‌ بتوانێ هاوپشتی و هاوپه‌یمانیی ڕاسته‌قینه‌ به‌دی بێنێ بۆ شه‌ڕێکی پیرۆزی نه‌ته‌وه‌یی؛ به‌ڵام دیسانیش ئه‌م ئامانجه‌ ڕووی وه‌ڕاستگه‌ڕان به‌ خۆیه‌وه‌ ده‌بینێ و پێداگریی خه‌ڵکی مه‌قدوونییه‌ که‌ نه‌ته‌وه‌یه‌کی به‌هێزی ناهێلێنی، به‌ڵام خاوه‌نی کولتوورێکی یۆنانی بوو، هه‌له‌که‌ی ڕه‌خساند. له‌ ساڵی ٣٦٠ی پێش‌زایینه‌وه‌، فیلیپی مه‌قدوونی هه‌وڵی ده‌دا که‌ ناوچه‌کانی باکووری یۆنان، یانی تراکییه‌ و تێسالی (تێسالیه‌) بخاته‌ سه‌ر قه‌ڵه‌مڕه‌وی ده‌سه‌ڵاتی خۆی. فیلیپ له‌ نێو یۆنانییه‌کان‌دا به‌ پیاوێکی سوار به‌ سه‌ر کاران‌دا ده‌ناسرا و هه‌موو

لایەک پێیان وابوو کە تەنیا پێشەنگی شەڕەکانی دژی ئاسیایە، کە بەختەوەرترە لە ئورووپا و «بەربەرەکان»ی وێ دەوڵەمەندترن لە یۆنانییەکان[١]. فیلیپ کە مرۆیەکی بەپارێز بوو، کاتێک دیتی ئەوە ئەردەشێر میسری گرتۆتەوە، وای بە باشتر زانی کە دوژمنی هەڵفریوێنێ و لەگەڵی پێک بێ، چونکە لەو هەمووە هەرا و ئاژاوانەدا، سەرهەڵدانی قوبروسیش سەرکوت کرابوو. لە ئاتێن «دیمۆستێنیس» زۆر بەتوندی دژی سیاسەتی لایەنگری لە مەقدوونییەکان ڕاوەستا و بەرژەوەندیی نیشتمانی خۆی وەبەرچاو گرت کە بریتی بوو لە هاوپەیمانی لەگەڵ پادشای گەورە. کاتێک کە سەرکۆنەیان کرد ئەوە خەریکە خەیانەت بە یۆنانییەکانی دانیشتووی ئاسیا دەکا، تاڵایی ڕاستەقینەی بە زمانیدا هات و پرسی: «ئەرێ داخوا هیچکەس لە بیری یۆنانییەکانی ئاسیادایە؟ داخوا هەتا ئێستا تێکڕای سەردارانی ئاتێنی مووچەی خێرخوازانەیان بە سەردا نەسەپاندوون؟» فیلیپ باڵوێزێکی ناردە شووش و پەیمانێکی بەست. کاتێک هێوری و هێمنایەتی باڵیان بە سەر سنوورەکانی ئاتێن کێشا، شا قۆشەنێکی گاڵ دا هەتا فیلیپ بۆ دەرەوەی پێرینووس دەرپەڕێنێ؛ کەوایە هاوپەیمانی لەگەڵ یۆنان، تەنیا بۆ مەقدوونییە مەترسی بە شوێنەوە بوو. فیلیپ تەمای گرت ئەگەر بە زۆرەملیش بێ، خۆی لەگەڵ یۆنانییەکان یەکلایی بکاتەوە و لەم ڕەوتەدا بە یاریدەی ئەسکەندەری کوڕی، ئاتێن و هاوپەیمانەکانی شکاندن و تەفروتونای کردن و بنەی بە سەربەستیی یۆنان هێنا (٣٣٨ی پ.ز). هەر لەو ساڵەدا ئەردەشێر دەرمانداو کرا و پیاوکوژەکە بەم کارەی زەبرێکی کوشندەی لە ئیمپراتۆری وەشاند و تەمەنێکی وای بە بەرەوە نەما.

١ـ لە کولتووری یۆنانیدا، هەر هۆز و نەتەوەیەکی کە بە باری شارستانیدا لەچاو ئەوان بە خواردەستەتر دادەندران، پێیان دەگوترا «بەربەر».م.

**

ئەگەر بیتوو پێمان وابێ کە ئێرانییەکانی سەردەمی هەخامەنشی، سەرکەوتووانی خۆسەپێن بوون بە سەر نەتەوە بەزیوەکاندا و تینیان بۆ دێنان هەتا کوێرانە بکەونە شوێنیان و بێدەنگ بن و وستە نەکەن، لێکدانەوەیەکی هەڵە و نادادپەروەرانەیە. هەڵبەت ڕاستە کە هەڵوێست و سیاسەتی داگیرکەرانەیان مەیلی باڵادەستی و پێملبوونی نەتەوەکانی بەرفەرمانی تێدا بوو، بەڵام دەبێ بزانین کە لە زەمانی ئەواندا، جیهان بە سەر دوو باڵی یەکجار جیاوازدا دابەش کرابوو، واتە پادشایەتیی ئێران و یۆنان. هەرکامەیان خاوەنی پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی و ئابووریی بەپارسەنگ و شێوەی ژیان و شارستانییەتی خۆیان بوون و دەیانهەویست ئەم شێوەیە لە هەرێمەکانی دیکەی دنیادا پەرە بگرێ و ڕەچاو بکرێ. بۆ یەکەم جار هەخامەنشییەکان توانییان یەکییەتی لە ئێراندا بەدی بێنن. ئەوە پادشاهانی هەخامەنشی بوون کە یەکانگیربوونی دنیای ڕۆژهەڵاتی ژیارمەندیان دابین کرد، یانی توانییان ئەو هەمووە توخمە فرەڕەنگانە بخەنە ژێر باڵی دەسەڵاتێکی سیاسی کە پێشتر پێشینەی نەبوو. گەلی ئێران سەرەڕای فرەچەشنبوونی پێکهاتەی ڕەگەزی، توانی بێتە مەیدان و خۆی بنوێنێ و لە کێشە و هەرای کۆمەڵێک زمان و شارستانییەت بە سەرکەوتوویی دەربازبێ. ئێرانی هەر تەنیا دامەزرێنەری یەکەم ئیمپراتۆریی جیهانی نەبوون، بەڵکوو توانییان شارستانییەتێکی جیهانیش بەدی بێنن کە قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی بەربڵاو بوو.

پێکهاتەی لێکدراوی ئەم ئیمپراتۆرییە نابێ بۆی بە سووکایەتی دابندرێ، چونکە شارستانییەتە گەورەکانی وەکوو ڕۆمیش ڕەوگەیەکی ئاوایان بڕی. ئێرانی هەروەک لە بەڕێوەبردنی خاک و هەرێمەکاندا سەرکەوتوو بوون، هەر ئاواش لە

بواری سیاسەت و ئابووری‌دا درەوشانەوە. لێکۆڵینەوە تازەکان دەیسەلمێنن کە ئەو وڵاتە دوورەدەستانەی لەبەر پەرەئەستاندنی دەسەڵات کەوتبوونە نێو جەغزی قەڵەمرەوی هەخامەنشی، لەبەر هەنگاوی نیازپاکانەی ئەوان، زۆر قووڵ تووشی ئاڵوگۆڕ بوون، بۆ وێنە خارەزم و ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی بۆ ماوەی سێ سەدە و نیو، ئاشتی و ئارامی باڵی بە سەر کێشان و ئەمەش ڕووداوێکی دەگمەن و ناوازەیە لە مێژووی ناوچەکانی باڵی ڕۆژهەڵاتیی ئەو سەردەمانەدا. لەو ماوەیەدا ئەم ناوچانە بە باری ئاوەدانی و کشتوکاڵدا بەڕاستی گەشەیان کردبوو. هەر لەو ڕۆژگاری‌دا، شێوەی ئاوداشتن بە ڕاکێشانی ئاوی کارێزان، بۆ وێنە لە ئاوەدانییەکانی باشووری میسردا، بوو بە باو. هونەری هەخامەنشی سنوورەکانی ئیمپراتۆریی هەڵبوارد و گەیشتە ناوچە یەکجار دوورەدەستەکان و نیشانەی ئەم پەرهەڵدانە لە میسر، قوبروس، کەناراوەکانی دەریای ڕەش و بەتایبەت لە نێو سەکایی‌یەکان‌دا وەبەرچاو دێ. هەخامەنشی توانییان کەشێکی لەبار بۆ گەشەی زانست بەدی بێنن و وەکوو دیارە لە ڕۆژگاری داریووش‌دا بوو کە ئەستێرەناسێکی گەورەی بابلی بە ناوی «نەبووریمانووو»، سەبارەت بە مانگگیران کەوتە لێکۆڵینەوە و توانی لە «بەتلیمووس» و «کۆپێرنیکووس» چاکتری تاوتوێ بکا. هەروەها ئەستێرەناسێکی دیکە بە ناوی «کیدینوو»ی «سیپار»ی، لە ڕۆژگاری بەرەو داکووژانی سەردەمی فەرمانڕەوایەتیی هەخامەنشی‌دا توانی جەنگەی ڕۆژگەڕانەوەی بەهاری و شەوگەڕانەوەی پاییزی بدۆزێتەوە و بەوردی ئەندازەی ماوەی ساڵی هەتاوی وەدەست بێنێ، بە چەشنێک کە تەنیا حەوت خولەک و شازدە چرکەی هەڵە تێدا بەدی دەکرێ.

هەخامەنشی خۆیان لە نیشتمانپەرستیی توند و تۆخ پاراست و بەپێی بەرژەوەندیی ئیمپراتۆری جووڵانەوە و ڕێگایان بۆ برەوی زمانی ئارامی وەک

زمانی باوی دەسەڵات خۆش کرد و «ئەلفوبێ»یەکەشیان وەدوا نەدا. هەروەها ئەم زمانەی باڵی خۆرنشینیان هەتا هیند برد و پەرەیان پێدا و لەوێش ئەلفوبێی ئارامی توانی کار بکاتە سەر ئەلفوبێی کۆنی «خارۆشتی»ی هیندی و گەشەی پێ بکا. لە هیند هونەر و نژیاروانیی هەخامەنشی کۆمەڵێک ئاسەواری لە پاش بەجێماوە. بەپێی کەندەوکۆژەکانی «پانتا»، دەرکەوتووە کە کۆشکەکانی سەردەمی پادشایانی خانەدانی «مووریا»، وێنەیان لە کۆشکەکانی تەختیجەمشید هەڵگیراوەتەوە. داب و نەریتی هیندی توانیویانە یادگاری نژیاروانی ئێرانی بپارێزن کە لە خەیاڵی هەرەمەی خەڵکدا وەکوو شێوازی «تیتان»ەکانن[1]. هەر ئەم ڕەوتەی هەخامەنشی توانیویەتی لە هونەری «مووریا» و «گەندارە»دا ڕەنگ بداتەوە.[2]

هەخامەنشییەکان بە چاوێکی بەرینەوە دەیانڕوانییە دینەکان و بۆخۆیان بە لای تاقانەپەرستیدا شکابوونەوە و بەکردەوە لایان لە تاقانەپەرستان دەکردەوە کە جوولەکە لە ڕیزی پێشەوەدا خۆیان دەنواند. ئەگەر دین و کۆمەڵ و تەنانەت حکوومەتی جوولەکە توانی لەسەر پێی خۆی ڕاوەستێ و بمێنێ و دواتر ببێتە پێشەنگی مەسیحایەتی، هەتا ڕادەیەکی زۆر قەرزداری هەڵوێست و سیاسەتی نەرم و نیانی ئێرانی دەورانی هەخامەنشییە. دینی هەخامەنشی لە دەرەوەی

١ـ لە ئەفسانەکانی یونانیدا تیتانەکان کوڕانی ئاسمان و زەوین. ئەوان دژی خودایان ڕاپەڕین و ویستیان بە هەڵچنینی چیاکان لەسەر یەکتر، پەلاماری ئاسمان بدەن. بەڵام ژووپیتێر بە هەورەبرووسکە لێیدان و سووتاندنی. لە بواری ئەدەبیدا تیتانەکان وەک مەسەل بۆ کەسانێک دێنەوە کە خۆیان دەدەنە کارێکی کەسنەکردەی هەرگیز نەلواو.م.

٢ـ «توێژەران لایان وایە کە وێککەوتنی زمانی پارسی و زمانی هۆز و نەتەوەکانی دۆڵی سیند، بۆ ئاخاوتنی سەرکەوتووان و بەزیوان. شێوەزارێکی تێکەڵەی وەک زمانی ئۆردووی بەدی هێنا.» ئەم ڕستەیە خوابەخشیو محەممەدی موعین لە دەقەکەی زیاد کردبوو. دەمتوانی دەریهاوێم. بەڵام ڕامگواست بۆ پەراوێز.و.

ئێرانیش شوێنی خۆی داناوە. توێژەران لایان وایە کە ئەردەشێری دووهەم ئایینی ئاناهیتای هێناوە و پەرەی پێداوە. پەرستنی پەیکەرەی ئاناهیتا(ناهید) لە پەرستگاکانی شووش، تەختیجەمشید، هەگمەتانە، بابل، دەمیشق، سارد و بەلخ، دەبێ بووبێتە هۆی یەکییەتی و یەکگرتوویی تێکڕای نەتەوەکانی نێو جەغزی قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆری کە شوێنپێی هەتا ماوەیەکی درێژ لە نێو گەلانی ئاسیای بچووکدا مایەوە. لە لایەکی دیکەوە دینی هەخامەنشی توانی لە کەوشەنەکانی باڵی باکووری خۆرنشین تێپەڕێ بۆ کاپادۆکییە و پاشان بگاتە کلیکییە، واتە ئەو شوێنەی کە دزانی دەریایی سەریان وەبەر ئایینی میترایی (مێهر) هێنابوو.

میترایی زۆر دواتر لە نێو قۆشەنچییانی ڕۆمیدا بە دینی سەرەکی دادەندرا. هەروەها باوەڕی کۆنی «سامی»ش کە چەشنێک ژیانی دوای نەمانی پێوە دیار بوو، ئێرانی گەشەیان پێدا و هەتا سنووری هەرمان بردیان و دینی جوولەکان شوێنی تێکرد و دینی زەردەشتی پاش ئەم پاڵێودرانە پەلی هاویشتە نێو فەلسەفەی خوداناسینی مەسیحایەتی.

هەخامەنشییەکان بە باری فەرهەنگی ماکی و میناکی و باوەڕی دینیدا، یەکەمینی ئەو کەسانە بوون کە بیر و خەیاڵی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژاوایان گۆڕینەوە و پێکەوەیان ئاوێتە کردن و ئەم دوو جیهانەیان لەگەڵ شارستانییەتەکانیان بەدی هێنان و بەم شێوەیە ئەو ڕێگایەیان تەخت کرد کە دەبوو دنیای ئێرانی لە داهاتوودا پێیدا تێپەڕێ.

***

بەشی ٤

خۆرنشین دژی خۆرهەڵات

ڕووخانەوەی ئیمپراتۆریی هەخامەنشی

ئەسکەندەری گەورە

کوژرانی ئەردەشێری سێهەم، ڕووپەڕی شەترەنجی سیاسیی دنیای ژێروژوور کرد و هێزێکی نوێ بە ناوی مەقدوونییە کایەی دامەزراند. فیلیپی مەقدوونی بۆ بەربەرەکانی لەگەڵ پادشای لاوی ئێران کە بۆتە بووکەڵەی دەست خواجەکانی خاوەنبڕشتی بارگا، یەکییەتییەکی بە ناوی یۆنانی یەکگرتوو بەدی هێنا و قۆشەنی بەهێزی مەقدوونی بە پاڵپشتی دەریاوانانی یۆنانی ڕیزیان بەست و تەیار کران. ئەوەی ڕاستی بێ هێندەی پێنەچوو کە شافیلپ بە زەبری خەنجەری سەربزێوان، کە دەستی دنەی بارگای شووشی تێدابوو، کوژرا و ئەسکەندەری کوڕی جێی گرتەوە و بە چاونەترسانی تافی لاوی، کەوتە پەیکەردەی کارەکانی باوکی.

کوڕی ئەردەشێر لەسەر تەختی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریی ئێران ژارکوژ کرا و خزمێکی بە ناوی داریووشی سێهەم (کۆدۆمان) بوو بە جێگرەوەی. ئەم پیاوە ئازایە ئەگەر بۆ یەکەم جار لە مێژووی وڵاتەکەی خۆیدا، ڕقەبەرێکی وەک یۆنانی یەکپارچەی یەکگرتووی نەبووبا، ڕەنگە توانیبای نیشتمانی ڕزگار بکا.

گومانی تێدا نییە کە یۆنـان بـەناچاری توانیبـووی یـەکترگیر بێ و شـەڕزانێکی بلیمەتی وەکوو [ئەسکەندەری] سەرکردەی هێزەکانی مەقدوونی، پێشـەنگی بوو. هەڵەی گەورەی داریووشی سێهەم بە کەمگرتنی ئەسکەندەری لاو بوو. ڕەنگە فیز و دەماری هێز و بڕستی پادشایەتی بەرچاوی تاریک کردبێ و بایەخی بۆ قۆشەنی خەنیمی دانەنابێ.

شـەڕی نێـوان لایەنـەکان، سـێ قـۆڵی بـەربڵاو دەگرێتـەوە کـە بـریتین لـە ئیمپراتۆریی ئێران، یۆنانی پێکهاتوو لـە چەنـد شـارێک و حکوومـەتی فەریکـەی مەقدوونی. ئێران هێشتاش تەواوی سەرچاوەکانی خۆی بە دەستەوەیە و گومانی تێدا نییـە کـە زۆر جـاران سسـتی و لاوازبـوونی لـە بـەر چـاوی دنیـادا ڕەنگـی داوەتەوە؛ بۆ نموونـە فەرمانـدەکانی نـەیانتوانی ببنـە کۆسـپ و لەمپـەر لەسـەر ڕێگای گەڕانەوەی گزنفۆن و دەهـەزار کەسـەی یۆنـانی، یان هێزەکـانی بـەری «ئاگێسـیلاس»یـان بـۆ نـەگیرا کـە زۆروکـەم سـەرلەبەری ئاسـیای بچـووک تـا ڕووباری «هالیس»ی گرت. ئەو چارەڕەشییانەی کە لە شەڕەکانی میسر بە سەر شانیدا هاتن و شکستەکانی لە قوبروس، سامی قۆشەنەکەیان لە لای دوژمنانی، شکاند. جاری وابوو هەڵدەکـەوت کـە ئیمپراتـۆری تینوتـاوی تێدەزا و هێـزی وەبەر دەهات، بەڵام نەیدەزانی لەشکری چۆن بێنێوبەرێ. بڕیارەکـانی پادشـا خاو بوون و بەڕێوەچوونی فەرمانەکانی تووشی ئاستەنگ دەبوون. سەرکەوتنی ڕابردووی ئیمپراتۆری لە تێکهەڵچوونەکانی یۆنـاندا بەشـی زۆری دەگەڕێتـەوە سەر دووبەرەکایـەتیی نێـوان خـودی یۆنانییـەکان. هـەر لـە کۆنـەوە، ئازایـەتیی بـەکرێگیراوانی یۆنـانی و ئـەزموونی سـەرکردەکانیان، دەورێکـی گرینگـی لـە سـەرکەوتنەکاندا دەگێڕا. هـەرکام لـەم سـەرکردانە، مەزنـەوەجاخێکی پارسـی دەبوو بە سەرۆکیان، کە زۆربەیان ناپسپۆڕ بـوون و ئەمـەش دەبـوو بـە هـۆی

ناکۆکی و بێپێزیی هەلمەت و هەنگاوەکان. سەرۆکایەتیی پارسەکان لە زۆر شوێنی ئیمپراتۆری شانی بۆ نەوی دەکرا و ڕێبازی حکوومەت بریتی بوو لە «نواندنی دەسەلات و نیازپاکی». زۆر کەم وێدەچوو کە ئێران ڕۆژایەک بتوانێ یۆنان بگرێ. لە لایەکی دیکەوە ئێران زۆربەی دەور و زەمانان بۆ پاراستنی خۆی، خاوەنی پێداویستییەکی بێسنوور بوو کە بەدی هاتنی ئاواتی ئەسکەندەر و گرتنی هێندە ساکاری نەدەنواند.

وەکوو ئاشکرایە دوو بۆچوون لە یۆناندا سەبارەت بە دەسەلاتی ئێران هەبوو: بەپێی بڕوا و بۆچوونی هێندێکان، پێملبوونی یۆنانییەکانی ئاسیا بۆ پادشای گەورە بە سووکایەتی دادەندرا، چونکە ئەوان ڕەگەزێکی مەزن و ماقوولتر بوون. کەوایە ئەگەر خودی هێلێنییەکان ناتوانن بەدیهێنی یەکییەتییەک بن کە دەبێ هێز و برستی پێویست بۆ ئازادکرانی براکانیان لە کۆت و بەندی دیلی بێ، چ بایەخێکی هەیە ئەگەر مەقدوونییەی بە یۆنانیکراو، ئەم ئامانجەی وەدی بینێ؟ چونکە دەبێ ئاسیای بچووک هەتا هێلی کلیکییە بەرەو «سینۆپ» لە قەلەمڕەوی ئیمپراتۆری دابڕێ. ئەگەر بێتوو ئەو ناوچەیە ڕزگار بکرێ، شەپۆلی بەگوڕمی بەکرێگیراوان کە توخمەی نانەوەی هەرا و ئاژاوەن، بەرەو هێوربوونەوە دەڕوا؛ لە لایەکی دیکەوە ئەوان لەگەل بالی خۆرنشینی ناوەندەکانی بازرگانی پێکەوە دەبەسترێنەوە و کۆمەلێک بازاڕی نوێ بۆ گەشەی ئابووریی یۆنان بەدی دێ.[1]

بە بڕوای بەشەکەی دیکە، نیری دەسەلاتی ئێرانییەکان هێندەش سامناک نەبوو؛ چونکە شارە یۆنانییەکانی ئاسیای بچووک، بە سەر بەختەوەری و ئاوەدانیدا کەوتبوون و کەمتر لە قۆناخی کورتی ئازاد بوون بە دەست هێزەکانی

١ـ ئەم بڕگەیە لە وەرگێڕانەکەی بەڕێز «بێهفرووزی»دا لە قەلەم کەوتووە.و.

یۆنانــەوە، تووشــی کــوێرەوەری ببــوون. پادشــای گــەورە بنــەی لــە جێگایــەکی دوورەدەستە و تاقەتهێنان لە حاند دەســەڵاتی وی، ســاکارترە لــە پێمــل‌بوونی دەسەڵاتی مەقدوونییانی تووڕە و تۆسن. بەپێی ئەم بۆچوونە قەومانی شــەڕی تۆڵــە دژی ئێــران بــە لای مەقدوونییــەکان‌دا دەشــکایەوە و بۆیــان دەبــوو بــە دەسخۆشانە و ئاوا ڕەنگبوو یەکییــەتیی یۆنــان لــە ژێــر دەســەڵاتێکی دەرەکی‌دا وەدی هاتبا، بەڵام قێزەوەنتر بوو لە ژێردەستەبوونی ئێران. ئێران لەمێژ ســاڵ بوو کە بەکردەوە خۆی ناساندبوو بە کەیخودای دانیشتووانی خەڵکی یۆنان و پێداهەڵدانی حکوومەتێکی خاوەن‌دەسەڵات لە ئاست هێزی لەرزۆک و خۆنەگری گەلەجاڕان، تەنانەت لە نێو قوتابخانە فەلسەفییە گەورەکانی ئەو سەردەمەش‌دا ڕەنگی دابۆوە.

مەقدوونییە کە بە باری کشت‌وکاڵ‌دا لەوپەڕی گەشەی خۆی‌دا بوو، خاوەنی خاڵی هاوبەش بوو لەگەڵ ئێران و بەتایبەت پارس کە بــە ناوەنــدی سیاســی و بڕبڕەی پشتی سپا دادەندرا. جەماوەری مەقدوونییە وەکــوو ئێــران بــە ســەر تیرە و هۆزان‌دا دابەش کرابوون و کەوتبوونە ژێر دەسەڵاتی مەزنەوەجاخان و دەرەبەگانی خاوەنی مڵک‌وماشی بەربڵاو. چینی جووتیاران ئازاد بوون و پادشا کەوتبووە سەرووی هەموو لایەک و دەسەڵاتی دینی و دادوەری و لەشکری بە دەست خۆیەوە بوو.

فیلیپ تــوانی ســەرلەنوێ دام‌ودەزگــای وڵاتەکــەی دامــەزرێنێتــەوە و گــەل لــە دەوری خۆی کۆبکاتەوە و هێز وەبەر دەسەڵاتی فەرمانڕەوایەتیی بنێ. داهێنانی ڕێکخستنی بەربڵاوی ڕێک‌وپێکی بریتی بوو لە پێکهێنانی سپایەک کە مەقدوونییە ئازادەکان تان‌وپۆی بوون و بێ‌ئەوەی پەیوەندیی خۆیان لەگەڵ هۆز و خێڵاتیان هەڵپسێنن، ببنە سەربازانی قورسەچەکی فــالانژ و هێــزی ســوارەی بــەناوبانگی

مەزنەوەجاخان دامەزرێنن. لە جەنگەی شەڕاندا، ئیتر وەکوو پێشوو مەزنەوەجاخان ڕاستەوخۆ تێوەنەدەچوون، بەڵکوو ئەوە قۆشەنی پادشا بوو کە بە سەرکردایەتیی پلەدارانی هەڵبژاردەی خۆی، دەچوونە مەیدان. ئەو زەمانەی کە ئەسکەندەر جێگای فیلیپی باوکی گرتەوە، سەرلەبەری گەل و بەتایبەت مەزنانی وڵات کە هەمان کەڵەپیاوانی هەڵبژاردە بوون، بۆ سەروەبەرهێنانی فەرمانی لاوی قارەمانی خۆیان و وەدیهێنانی سەرکەوتنە مەزنەکانی، لە کڵ دەرچووبوون.

زۆربەی ئەوانەی ڕووداوەکانیان نووسیونەوە، بزووتنی ئەسکەندەر بە مەبەستی تێکهەڵچوون لەگەڵ ئێران بە شەڕی پیرۆز [جیهاد] ناودێر دەکەن. لە ڕاستیدا هێندێک وێکچوون هەیە لە نێوان هرووژمی یۆنانییەکان بۆ سەر ئاسیا بە سەرکردایەتیی ئەسکەندەر و بڵاوبوونەوەی ئورووپاییەکان لە سەدەکانی نێوەڕاستدا؛ ئەم بزووتن و هەستانەی کە لەسەر بنەمای ئاواتێکی مەزنیخوازانەی وەک ئازادیی شوێنە پیرۆزەکان هەڵدەسووڕا، بەڵام هێز و وزەی کاولکەری بە باری دنیاییدا شکابۆوە و سەرچاوەی دەگەڕایەوە سەر بیروبۆچوونی «بارۆن»ەکانی فەرانسەوی و داگیرکردنی خاک و پاراستنی قازانج و بەرژەوەندیی بازرگانیی کۆمارەکانی کەناراوی ئیتالیا. ئەسکەندەر کە ڕەنگە لە سەردەمی خۆیدا تاقەسوارەی مەیدانی وەدیهێنانی ئاواتی یەکانگیربوونی هەموو یۆنانییەکان بووبێ، هەنگاوی جیهانگیرانەی خۆی بە ناوی ڕزگارکردنی یۆنانییەکان لە ژێر نیری ئێرانییەکاندا دەست پێکرد؛ بەڵام مەزن و ماقووڵانی مەقدوونی خەون و خەیاڵی سەرکەوتن لە پێناو دەسکەوت و شانازیدا دەیبزاوتن و تاقمێک لە یۆنانییەکانیش لە بیری گەشە و پەرەی

بازرگانیی خۆیاندا بوون و دەیانهەویست پەلوپۆیان بگاتە بازارە قەوغا و دەوڵەمەندەکانی خۆرهەڵات.

پادشای لاو زۆر بە باشی ئاگای لە کشێمەکێش و دووبەرەکایەتیی نێوخۆی یۆنانییەکان و لە یەکتر ترازانیان بوو؛ بەڵام دیسانیش دەبوو بکەوێتە شوێن وەدیهێنان و پێکەیاندنی ئاوات و ئامانجەکانی باوکی. چەند کارێکی پرشنگدار چاوەڕوانی بوون و وەک تۆڵەکەرەوەی یۆنان ـ ئەگەرچی ئەوانیش پێی ڕازی نەبوون ـ سینگی ڕەپێش دا، کەچی بەرلە هەموو شتێک بەرژەوەندیی مەقدوونییەی لەبەرچاو بوو. سەرەتا بانگاوازێکی زۆر توندی دژی ئەو یۆنانییانە بڵاوکردەوە کە پیاو و سیخوڕی ئێران بوون و بە مەبەستی ناچار کردنیان بۆ وەفادار بوون سەبارەت بەو یەکییەتییەی کە ئەوی کردبوو بە سەرکردەی شەڕی پیرۆز، هەڕەشەی لێکردن. ئەسکەندەر بۆ ئەوەی لە پشتەوەی بەرەی دڵنیا بێ، دەستووری سووتاندنی شاری «تێبێس»ی دا کە خەڵکەکەی کەوتبوونە بەر قەڵتوبڕی چەکداران و تێدابردنی سەربازگەی مەقدوونی. پاش کاولاندنی شارەکە، هەر کەسێکی بە زیندووی مابوو، بە کۆیلە فرۆشرا. بە هاوپەیمانی لەگەڵ یۆنان، تەنیا حەوتهەزار سەرباز و پەلەگەمییەکی لاوازی ئاتێنی چوونە یاریدەی و لەبەر نەبوونی پارەی پێویست خێرایەکی هەڵیوەشاندنەوە. بۆ ئەو پاڵەوانەی کە بڕیار وابوو ئاڵای بزووتنەوەی پیرۆزی یۆنان بخاتە سەر شانی، یارمەتی و پشتیوانیی دنیای یۆنانی یەکجار کەموکورت و چرووکانە بوو. ئەسکەندەر بە خۆی و قۆشەنی بچووکییەوە کە دەکرێ بڵێی زۆربەی هەرە زۆریان هەر مەقدوونی بوون، لەگەڵ ناوەندی سەرکردایەتی بزووت. ئەم ناوەندە پێکهاتبوو لە زانایان، ڕووداونووسەوان، جوغرافیزانان و گیاناسان کە وێڕای هێزی ئەسکەندەر بە سواری گەمێ لەو جێگایەی داردانێل پەڕینەوە کە پێشتر

خەشایارشا پێیدا تێپەڕیبوو. یەکێک لەو شارانەی کە گیرا و دەکرێ باسی بکرێ «ترۆوا»یە. ئەسکەندەر لەم شارەدا چەند سەر ئاژەڵێکی بۆ ڕووحی قارەمانانی یۆنانی کردە قوربانی و ئاوا شەڕێکی تازەی دژی ئاسیا ڕاگەیاند.

داریووش ئەم هەنگاوەی ـ کە تەنانەت لاوازتر لە هەڕەشەی فیلیپ دەهاتە بەرچاو ـ بە هێند نەگرت و ئەوەندە لە سەرکەوتنی خۆی دڵنیا بوو کە دەستووری دا، ئەسکەندەر بگرن و بینێرنە شووش. قۆشەنێکی پێکهاتوو لە خەڵکی خۆوڵاتی، سوارەی پارسی و بەکرێگیراوانی یۆنانی کە هێندێک لە لەشکرەکەی ئەسکەندەر بەهێزتر بوو، بە مەبەستی بەرپەرچدانەوەی گاڵ درا. سەرکردەی یۆنانی کە هەڵبژاردەی پادشا و پیاوێکی بەپارێزتر بوو، پێشنیاری کرد کە لێیگەڕێن ئەسکەندەر تێپەڕێ و قۆشەنی ئێران بکشێتەوە و پشتەسەری خۆی بکاتە زەوییەسووتاو و خاپووری بکا، بەڵام لێیان نەسەلماند و قسەکەی چۆوە پاش. لە ڕاستیدا میرهەرێمەکان بوونە ڕێخکۆشکەری گەلالە داڕێژراوەکانی ئەسکەندەر. یەکەم تێکهەڵچوون لە گرانیکووس ڕووی دا. سپای ئێران بەزی، بەڵام شەڕێکی وا نەبوو، کەچی هێندەی نەمابوو پادشای گەنجی مەقدوونی سەری تێدا بچێ. پاشماوەی سوارەی ئێرانی کەس نەکەوتە پەیکەردەیان، بەڵام بەکرێگیراوانی یۆنانی گەمارۆدران و هێزەکانی مەقدوونی بە تاوانی خەیانەت بە ئامانجی هێلێنییەکان کەموزۆر هەموویان کوشتن. بەم شێوەیە ڕێگای بزووتن بەرەو ئاسیای بچووک کرابۆوە.

شارەکانی یۆنانی‌نشین، دوابەدوای یەکتر گیران و ئازادبوونیان ڕاگەیاندرا؛ بەڵام شاری وەکوو «هالیکارناسووس» هەبوون کە ویستیان هەر سەبارەت بە پادشای گەورە وەفادار بمێننەوە و ئاوا سەلماندیان کە نیری دەسەڵاتی ئێرانی قورسایی‌یەکی وای نەخستۆتە سەر ملیان. هالیکارناسووس لە کاتی گەمارۆدا

ئاوری تێبەردرا و جموجووڵی گەمییەکانی پادشای گەورە بۆ هەڵبڕینی رایەڵەی پەیوەندیی ئەسکەندەر لەگەڵ بنکەکانی ئورووپایی شکستی هێنا. ئەسکەندەر پاش تێپەڕبوون بە ئاسیای بچووکدا و ڕێکخستنەوەی دووبارەی ناوچەکە لەسەر بنەمای سێ تەوەرەی دەسەڵات کە ئێرانی دایاننابوو، واتە میرهەرێم، سەرکردەی سپا و سەرۆکی دارایی، گەیشتە مەڵبەندی کلیکییە و شانبەشانی لێواری دەریا بزووت و لە «ئیسووس»ی نیزیک دەروازەکانی کلیکییە، تووشی هێزەکانی داریووش هات[1]. جارێکی دیکە ئێرانی بە باری دامەزراندنی شێوازی شەڕاندا، هەڵەیان کرد و خلیسکان و قورسیان لەسەر کەوت. شاهانشا لەبری ئەوەی تێبینی و ڕاسپاردەی ڕاکردوویەکی مەقدوونی وەبەرچاو بگرێ و چاوەڕوانی هاتنی سپای ئەسکەندەر بێ، خۆی بەرەڕووی ڕۆیی. لەشکری ئێران خۆی لە حاند زەبری مەقدوونییەکان بۆ ڕانەگیرا و کاتێک داریووش ورەی دۆڕاوی هێزەکانی بە چاو ئەنگاوت، دەستی لە شەڕ هەڵگرت و هەڵات (و٥٩). پارمێنیۆن وەک هەورەبرووسکە ڕۆیی و خۆی گەیاندە شاری دەمیشق و گرتی و دەستی بە سەر بارگە و بنەی بنەماڵەی میریدا گرت. دایک و ژن و منداڵەکانی داریووش کەوتنە بەردەستی ئەسکەندەر و ئەویش بە شێوەی شیاوی خۆیان لەگەڵیان جووڵایەوە. سپای مەقدوونیش خەنیمەتێکی زۆری گرت و نێردراوانی ئیسپارت و ئاتێن و تێبێس کە بە مەبەستی بەستنی پەیمان گەیشتبوونە لای پادشای ئێران، بە دیل گیران. ئەمەش دەیسەلمێنێ کە لە ڕوانگەی خەڵکی یۆنانەوە، دەسپێکردنی هەڵمەتێک بە ناوی شەڕی پیرۆز بایەخێکی ئەوتۆی نەبووە.

١ـساڵی ٣٣٣ی پ.ز.م.

ئەسکەندەر توانی ئامانجی فیلیپ وەدی بێنێ و یۆنانییەکانی ئاسیای بچووک ئازاد کران و باڵی خۆرنشینی ئیمپراتۆری کەوتە بەردەستی سەرکەوتەی لاو کە چەند کارێکی بەرچاوی دیکە چاوەڕوانی بوون. ئەسکەندەر نەکەوتە پەیکەردەی داریووش و چونکە دەیهەویست پشتەوەی بەرەی خۆی قایم و پتەو بکا، بڕیاری دا کە گرتنی باڵی خۆرهەڵاتی ئیمپراتۆری وەدوا بدا. ئەسکەندەر مەچەکەی لە دەورەی شارەکانی فنیقییە ئەنگاوت و ئەوانیش دەستیان بەردایەوە و لەو کاتەدا کە «ماراتۆس»ی گرت، یەکەم نامەی داریووشی گەیشتە دەستی. داریووش لەو نامەیەدا نووسیبووی با پێکەوە ببنە دۆست و هاوپەیمان و لە پێناو ئازاد کردنی بنەماڵەکەیدا ئامادەیە پارەیەکی قورس بدا. ئەسکەندەر ئەم داوایەی داریووشی بردەوە پاش کە دەرگای وتوویژی سیاسیی خستبوویە سەرپشت و گوتی وا باشە سەری وەبەربێنێ و بە پادشای خۆی بزانێ و ئاوا چارەنووسی پادشای خاوەندەسەڵات درایە دەست سپاسالاری هێزەکانی کۆرینت.

لـــە نێـــو تـــەواوی شـــارەکانی فنیقییـــەدا، تـــەنیا «ســـوور» کەوتـــە بەرەنگاربوونەوەیـەکی چڕ و لاسارانە و حـەوت مانـگ کـاری ئەسـکەندەری وەدوادا. لە جەنگەی گەمارۆدا نامەی دووهەمی داریووشی پێگەیشت کە تێیدا نووسرابوو، ئامادەیە پاریەکی یەکجار بەرچاو بـدا بـۆ ئـازادکرانی بنەماڵـەی و هەروەها هەتا دەگاتە ڕووباری هالیس (قزڵ ئیرماق) دەست لە خاکی قەڵەمڕەوی هەڵدەگرێ و کچێکی خۆشـی دەدا بـە ئەسـکەندەر. لـە نێـو کـۆڕی ئەنجومـەنی «هاوڕێیان»ی ئەسکەندەردا چەند کەسێک بەم پێشنیارانە ڕازی بوون، بەڵام لە ڕوانگەی سەرکردەی باڵادەستەوە، ئامانجی شـەڕ پێکهێنانی حکوومـەتی جیهانی بوو کە دوو پادشای وێکڕا تێدا نـەدەحـاوانـەوە؛ جـا بـۆیـە داوای داریووش ئەم جارەشیان چۆوە پاش.

شاری سوور گیرا و ئەم تێکشکانە بوو بە هۆی تێداچوونی دەسەڵاتی دەریایی و بازرگانیی فنیقییە. ئەسکەندەر شارێکی تازەی بنیات نا بە ناوی ئەسکەندەرییە و ئەویش بوو بە جێگرەوەی «سوور» و هێزی دەریاییی یۆنانیش جێی هێزی دەریاییی ئاسیای گرتەوە.

ئەسکەندەر دیسان بۆ ماوەی دوو مانگان لە پەنا شوورەی شاری «غەززە»، کە لێشی زامدار بوو، سینگی داکوتا. قۆشەنچییانی مەقدوونی گەیشتنە میسر و نەک تەنیا هیچکەس لێیان وەدەست نەهات، بەڵکوو خەڵکی خۆماڵی هاواریان لێکردن بێن، چونکە لە سەردەمی «ئۆخۆس»دا ئەوەندەیان تین بۆ هێنابوون و وایان ڕق لە ئێران هەڵگرتبوو، کە لەگەڵ ئەسکەندەر دەیکردنە هاوپشت و هاوپەیمان. ئەسکەندەر چووە دیداری پەرستگەی ئاممۆن. لەوێ خودای گەورەی میسرییەکان بە کوڕی خۆی دانا و غەیبزانی پەرستگە پێیگوت کە ڕۆژایەکی هەموو دنیا دەگرێ. ئەسکەندەر وەکوو فیرعەونی یاسایی، لە پەرستگەی «کەرنەک» ڕێوڕەسمی تایبەتیی بەجێهێنا. پاشان کەوتە ڕێکخستنەوەی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتیی وڵات و چەند شانەبەرزەیەکی بۆ میسرییەکان وەبەرچاو گرت. ئەوسا بەرەو دووچۆمان بزووت و بەبێ گرێ و کۆسپ لە ڕووباری دیجلە و فورات تێپەڕی و ڕوون نەبۆتەوە کە داریووش بۆچی لێی وەدەست نەهات.

داریووش کشایەوە و پشتی بە کێوەکانی ئێرانەوە دا و ئەوەندەی توانی هێزی کۆکردەوە و بۆ دوایین جار لەشکری لە سان‌دا، بەڵام بەرلەوەی هێزی خۆی و دوژمن پێکەوە هەڵسەنگێنێ، ویستی کە لە ڕێگای وتوویژ و سیاسەتەوە ئیمپراتۆری ڕزگار بکا. پادشا کە لە گێژاوی مەرگی ژنەکەیدا خولی دەدا و ئەسکەندەر فەرمانی دابوو هەتا بە شێوەیەکی شایانی شاهانە بینێژن، هێندەی

دیکە بە مانەوەی بنەماڵەی لە داوی دیلیدا دەناڵێ. بەم شێوەیە ژاکانی ڕووح و چەند تێشکانی وایان لێکرد کە بۆ ئەسکەندەر بنووسێ با ڕووباری فورات سنووری نێوانمان بێ و ئەوەش هەمووی دەکەمە گیازی کچەکەم و با کوڕێکم وەکوو بارمتە لاتان بێ و سیهەزار تالانیش لە پێناو ئازادبوونی دایکم و دوو کیژمدا دەنێرم. بەم شێوەیە دەسەڵاتی داریووش لەگەڵ ئەسکەندەر کە دەبوو بە زاوای دابەش دەکرا و دەبوو بە شەریکەدەسەڵاتی خەزووری. بۆ سەری سێجارە پێشنیارەکانی داریووش چوونەوە پاش و هیچ ڕێگاچارەیەک نەما. قۆشەنی داریووش و ئەسکەندەر لە گۆگامل، واتە «لەوڕگەی وشتران»ی نیزیک ئەربێلا (هەولێر) لە بناری چیاکانی ئاشوور پێکداهاتن[1].

بۆ جارێکی دیکە، ڕاست وەکوو زەمانی خەشایارشا، هێزەکانی ئێران لەسەر بنەمای هەرێمەکان ڕێکخرابوون. شێوازی سەرکردایەتی و باری شەڕزانین لە سەردەمی فیلیپەوە بەرەودوا تووشی هیچ ئاڵوگۆڕ و پێشکەوتێک نەببوو. داریووش کەوتبووە نێو جەرگەی پاسەوانانی سپای جاویدان و بەکرێگیراوانی یۆنانی بە دەورەیاندا لێهاڵابوونەوە.

سەرچاوەکانی مێژوویی باسی ناوی گەورەترین پیاوماقووڵانی ئێرانی دەکەن کە بۆ بەجەرگی و ئازایەتی هاوشانی باوکیان دەهاتنەوە، بەڵام هەموویان بە فەند و فێڵی تازەی شەڕانیان نەدەزانی. گەردوونە و فیلەکانیان دەورێکی وایان نەدەگێڕا و لە ئاکامدا داریووش شکا و بەرەو هەگمەتانە (هەمەدان) ڕەوی، بەڵام شەڕەکە نەبڕایەوە. قۆشەنچییانی باڵی ڕۆژهەڵاتی ئێران هەتا شەودرەنگانێک کەوتنە بەرخۆدانێکی بوێرانە، بەڵام سەرەنجام شەڕ بڕایەوە. بێگومان

١ـ گۆگاملە. گائووگامێلا و گائووگاملا. وادیارە شەڕەکە دەگەڕێتەوە بۆ مانگی ئۆکتۆبری ساڵی ٣٣١ی پ.ز. ئەو پێدەشتەی شەڕەکەی تێدا قەوماوە سەت کیلۆمیترێکی لەگەڵ هەولێر نێوانە و دەبێتە باکووری چیای مەغلووبی داسنییان.و.

ئەسکەندەر چەند ساڵێکی دیکەی پێدەچوو هەتا تەواوی ناوچە و مەڵبەندەکانی ئیمپراتۆری دەستەمۆ بکا، ئەگەرچی لێرە بەولاوە بەشێکی جەماوەر کەوتبوونە بەرفەرمانی و بە شاهانشایان دەناسی. بەزینی داریووش زۆری کار تێکرد، چونکە بڵاوەکردنی هێزەکانی یەکسان بوو لەگەڵ نەمانی تاج و تەختی دەسەڵاتی.

کاتێک ئەسکەندەر گەیشتە بابل، گوڵباران کرا و ئەوەش بۆخۆی بە سەرکەوتنێک دادەندرا. لەوێ دەستی لە میرهەرێمی ئێرانی نەبزاوت و لەسەر کاری لانەبرد و فەرمانی دا هەتا پەرستگای بەعل نۆژن بکەنەوە کە بە دەستووری خەشایارشا کاول کرابوو. شووش بەبێ شەڕ دەستی دا و لەو شارە ئەسکەندەر بە سەر خەزێنەیەکی دەوڵەمەندی میریدا کەوت. بنەماڵەی داریووش کە دوابەدوای هێزەکانی یۆنانی دەبزووتن لە کۆشکی میری دابەزین و بنەیان داکوتا. میرهەرێمی شووشیش لەسەر کار لانەدرا، بەڵام دوو کەسی مەقدوونی کرانە قەڵاوان و خەزێنەدار. پادشای لاوی مەقدوونی لەمێژبوو لە دڵی خۆیدا دەیزانی کە وێڕای کۆمەڵێک چەکداری مەقدوونی ناتوانێ حکوومەت بە سەر ئیمپراتۆرییەکی ئاوا بەربڵاودا بکا کە تا ئێستا توانیبووی بەشێکی بگرێ. بۆیە لێبڕابوو کە هەر کەسێکی ئێرانی شیاوی هەر پلەیەک بێ، لێی لە چاو نەبێ. تێکەڵکردنی توخم و تۆرەمان لە ریزی قۆشەنیدا، سەرەتای بەدیهێنانی گەڵاڵەی دزە کردن بوو بۆ نێو ئیمپراتۆری. جا هەر بۆیە فەرمانی دا کە سپایەکی سێهەزار کەسەی لاوانی ئێرانی پێک بێ هەتا بە دابی ڕۆژاوایی مەشقیان پێبکرێ.

لە دەرەوەی شووش ئێرانییەکانی چیانشین بەرەورووی ئەسکەندەر ڕاوەستان و جەماوەری نەتەوەی باڵادەست دەیتوانی بە پێچەقاندنی چڕوپڕ

لێی وەخۆ کەوێ، بەڵام بەرەنگاربوونەوەیەکی نایەکانگیر ڕەنگی دایەوە و دواتریش وای لێهات کە بە مەترسی دانەندران. ئەسکەندەر بە وەبەرچاوگرتنی ڕێباز و هەڵسوکەوتی شیاو و تێهێنانی کەسایەتی خۆی، خێرایەکی توانی زۆربەی ئێرانییەکان لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە. لە ڕاستیدا ئەسکەندەر وەکوو جێگرەوەی داریووش پێی نایە بانووی ئێران. وەکوو دیارە بەربەرەکانی و تێکهەڵچوونی هێزەکانی بەرفەرمانی میرهەرێمێک لە «دەروازەکانی پارس» لەگەڵ سپای ئەسکەندەر، شەڕێکی لادەستە و ناسەرەکی بوو[1]. ئەسکەندەر گەیشتە تەختیجەمشید و بە سەر خەزنەخانەیەکی دیکەدا کەوت. تازە پرسی شەڕی پیرۆز باوی نەمابوو. ئەسکەندەر چوار مانگێک لەوێ بنەی داکوتا و چەند جارێک بە مەبەستی لێدانی چیانشینان پەلاماری برد و چووە دیداری نێژگەی کووروش و دەستووری دا کە هیچکەس دەستی بۆ نەبا. لە دوایین ڕۆژانی نیشتەجێبوونیدا، کارەساتێکی گەورە قەوما و شاری پادشایەتی ئاوری گرت. تۆبڵێی ئەم کارە بڕیاری پتەوی ئەسکەندەر بووبێ بە تۆڵەی ئاتێن کە خەشایارشا کاولی کردبوو، هەروەک چۆن هێندێک لایان وایە؟ داخوا کردەوەیەکی سیاسی بووە و بەم شێوەیە پادشای گەنجی مەقدوونی ویستوویەتی خرمانەی ترووسکە و تریفەی شانازییەکانی هەخامەنشییان داکووژێنێ؟ یان وەک تاقمێکی دیکە پێیان وایە ئاورێکی بێئانقەست بووە کە تەشەنەی کردووە و دەگەڕێتەوە بۆ کۆڕی بادەنۆشانە و شێتانەی پادشای لاو و هاوڕێیان و ژنانی دەوروبەری و دەبێ مەشخەڵێک لە دەستی لەرزۆکی خزمەتکارێک داکەوتبێ یان گڕێک لە سەرەسوورکێی بادەنۆشانەی عارفانەوە خۆی گەیاندبێتە پەردە شازەکانی کۆشکی میری. ئەمە لانیکەم ئەو پاساوەیە کە

١ـ مەبەست شەڕی «ئاریووبەرزەن»ە.م.

هونەری وێژەیی لە چاخی کەونارادا پێیخۆش بوو سووتمانی تەختیجەمشید ئاوا بگێڕێتەوە.

ئەگەر بێتوو تۆڵەیەکی سیاسی لە ئارادا بووبا، شووش پتر لە تەختیجەمشید هەقی خۆی بوو کە تۆڵەی لێوەربگیرێتەوە، چونکە پایتەختی جیهان بوو. نوێنەرانی سیاسیی یۆنان لەوێ دەچوونە خزمەت پادشا و سەریان وەبەردێنا، کە بریتی بوون لە باڵوێزان، پادشایانی لێخراو و کۆمەڵێک سیاسەتمەدار کە بەرەورووی مەترسی ببوونەوە. وێدەچێ کە یۆنانی هەر بە بوونی تەختیجەمشیدیان نەزانیبێ، چونکە بەرلە ئەسکەندەر بۆ جارێکیش لە سەرچاوەکانی خۆراواییدا ناوی نەهاتووە. باشە ئەسکەندەر بۆ دەبێ جێگایەک بسووتێنێ کە لەو سەردەمەدا تازە هی خۆی بووە؟ کاتێک پێی نایە تەختیجەمشید، خۆ تازە وەک دوژمن یان سەرکەوتە چاوی لێنەدەکرا، بەڵکوو بە زاوای داهاتووی داریووش و جێنشینی دوایین پادشای هەخامەنشی و تۆڵەوەرگرەوەی مەرگی کەسەربارانەی خەزووری و چزاندنی بکوژەکەی دادەندرا. جووڵانەوەی ئەسکەندەر لەگەڵ خانەدانی میری و گەلی ئێران هیچ گرێوگۆڵێکی تێدا نییە. ئەسکەندەر لە شەڕەکانی خۆیدا هەرگیز ناوچە گیراوەکانی نەکردن بە بیابان و چۆڵەوار و جەماوەرەکەی لە خوێن نەگەوزاندن و شارەکانی نەکاولاندن، ئەگەرچی ئێران لە جەنگەی پەلامارەکانی خۆیدا بۆ سەر خاکی دەرەوە، دەستی لە کاری ئاوا نەپاراستبوو.

ڤۆڵتێر هەقی بوو کە دەیگوت، ئەسکەندەر پتر لەو شارانەی کە داگیرکەرانی پێشووی ئاسیا وێرانیان کردبوون، شاری سازکردن. پیاوان و کارگێرانی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتیی ئێرانی لەسەر کار لانەبردن و لاوانی وڵاتی بۆ لای خۆی ڕاکێشان و بوونە شەریکی شانازییەکانی داهاتووی و لەگەڵ

مەقدوونییەکان بە هاوبەشی چارەنووسی ئیمپراتۆری کەوتە دەستیان. نە تەنیا هەرگیز نەکەوتە خاشەکێشانی شارستانییەتی ئێران، بەڵکوو بەپێچەوانە جووڵایەوە و ویستی کە دوو دنیای ئێرانی و یۆنانی پێکەوە هەوێن بکا. ئەم هەنگاوەی ئەسکەندەر کارێکی ئەوپەڕ دڵخواز بوو کە هێشتاش بە بۆچوونی ڕووناکبیرترین کەسانی زەمانەی ئێمە هەر ئاواتێکی تەڕ و پاراوە. ئەو دەمەی ئەسکەندەر لە تەختیجەمشید بنەی داکوتاوە، داریووش هیچ هێزێکی بەرەنگاربوونەوەی لە بەردا نەماوە و ئێران و سەرلەبەری ئیمپراتۆری هی خۆی بوون، جا بۆیە ناکرێ هاتبێ و بناغەی دنیای ئاوات و خەیاڵاتی شیرینی لەسەر خۆڵەمێش دانابێ. ئەسکەندەر بە خوندکاری ئێران و دوایین پادشای هەخامەنشی دادەندرا.

ئەسکەندەر کاتێک بیستی کە «بێسۆس»ی میرهەرێمی بەلخ داریووشی گرتووە و بەرەو خۆرهەڵاتی دەبا، کەوتە پەیکەردەی. لە دامغان گەیشتە سەر لەشکری ڕاکردووان و داریووش لەوێ بە زەبری خەنجەری میرهەرێمی بەرفەرمانی خۆی کوژرا. بەپێی سەرچاوەکان، ئەسکەندەر باڵاپۆشی ئەرخەوانڕەنگی دەسەڵاتی بە سەر تەرمی داریووش هەڵکێشا و ناردییەوە شووش بۆ لای دایکی و خۆی بەرەو ڕۆژهەڵات ئەسپی لینگدا. کۆنە سەربازەکانی پاش چوار ساڵ و نیو شەڕ و پەلامار، لایان وابوو پادشا بە ئاوات و ئامانجی گەیشتووە، بۆیە داوایان لێکرد سەری جڵەوی بەرەو نیشتمان وەرسووڕێنێ، بەڵام وتاری ئەسکەندەر لەو کاتەدا وای کارتێکردن کە هەموویان سەریان وەبەرهێنا. لەوە بەدوا ئەسکەندەر وردەوردە بوو بە دڵبەستەی ترووسکەترووسک و شکۆی بارگای خۆرهەڵاتی و باڵاپۆشی ئەرخەوانڕەنگی

پادشایانی هەخامەنشیی بە شانی دادا. کەوایە لەو کاتەدا خۆرهەڵات توانیبووی بەزێنەری خۆی ببەزێنێ!

داگیرکرانی ڕۆژهەڵاتی ئێران درێژەی کێشا و چەند میرهەرێمێکی سەربزێو سزا دران و گەلێک لە حوکمداران هەر لە شوێنی خۆیان داندرانەوە. لە هەموو شوێنێک ئەسکەندەر شارێکی بە ناوی خۆیەوە ساز کرد؛ بۆ وێنە لە هەرات، درەنگ[١]، ڕۆخج، بەرپاڵی باشووری هیندوکوش و قەفقاز کە زستانی ساڵی ٣٣٠ ـ ٣٢٩ی پێش‌زایینی لێ تێپەڕ کرد. هێورکردنەوەی سنوورەکانی باڵی باکووری ئیمپراتۆری ماوەیەکی پێچوو. سەرکوتی ڕاپەڕین و هەرای سۆغدییەکان دوو ساڵێکی کێشا و لەو ماوەیەدا هاوڕێیانی تووشی ئێرەیی ببوون سەبارەت بەو خۆرهەڵاتییانەی ڕۆژبەڕۆژ لە دەوری ئەسکەندەر ژمارەیان زیاتر دەبوو؛ جا بۆیە گرێ و کۆسپێکی خرایە سەر ڕێگای. ڕەنگە زەماوەندی ئەسکەندەر لەگەڵ «ڕۆکسانا»ی[٢] کچی میرهەرێمی بەلخ، مەبەستێکی سیاسیی لە پشتەوە بووبێ و بریتی بێ لە پێکهاتن لەگەڵ سەربزێوترین کەسانی ناوچەکە. ئەسکەندەر بە دەم شەڕەوە تا ڕووباری سەیحوون (سیردەریا)، کە بە دوایین خاڵی سنووری دنیای ئێرانییەکانی نیشتەجێ دادەندرا، ڕۆیی و لەوێ فەرمووی کە شارێکی بەشوورە و قەڵای دیکە بە ناوی ئەسکەندەرییە ساز بکەن[٣].

وەرزی بەهاری ساڵی ٣٢٧ی پ.ز. ئەسکەندەر سەرلەنوێ بە هیندوکوش‌دا تێپەڕی و بەرەو هیند شۆڕ بۆوە. ئورووپا کە هەتا بەرلە ئەسکەندەر هەر دەگەیشتە گەرووڵەی [بۆسفۆر و داردانێل]، سنوورەکانی خۆی هەتا سێند پەرەپێدا. ئەسکەندەر لەو ڕووبارە تێپەڕی کە بە سنووری باڵی ڕۆژهەڵاتی

١ـ زەرەنگ، زرەنگ، درەنگیان، دەرەنگیانا، سەکێستان، سەجێستان یان سیستان.و.
٢ـ ڕۆخشانا یان ڕۆخشانێ.
٣ـ ئەم شارە ئێستا ناوی «خوجەند»ە.

ئیمپراتۆریی ئێران دادەندرا و قۆشەنی سەرکەوتوو پێی نایە هیفاسیس (بیاس). لەو کاتەدا سەربازانی مەقدوونی بە پادشای خۆیان ڕاگەیاند کە تازە چی دیکەی بە گوێی ناکەن و ناکەونە شوێنی. ئەسکەندەر جاری وایە بە شەڕ و هەلی وایە بە پێکهاتن بە بەستێنەکانی «سیند»دا بزووت و هێزێکی دەریایی بە سەرکردایەتیی دەریاسالار نێئارخووس ڕاسپێردرا کە هەتا کەنداوی فارس گەمێی باژوێ. لێرەدا لەشکرەکەی کردە دوو بەش؛ یەکیان دەبوو بە ڕێگای «ڕۆخج»دا بگەڕێتەوە و ئەوی دیکەیان بە سەرکردایەتیی خۆی دەبوو پەیوەندیی لەگەڵ هێزی دەریایی هەڵنەبڕێ و بەستێناوبەستێن بڕوا. ئەسکەندەر فەرمانی گەڕانەوەی دا و پاش چەند مانگی پڕ کوێرەوەری و ڕێکوتانی سەخت و دژوار و تێداچوونی چەکدارێکی زۆر، هێزەکانی لە «بەندەرعەبباس»ی ئێستا، یەکتریان گرتەوە. لەوێوە بەرەو پاسارگاد بزووتن، هەتا بتوانن بۆ بەهاری ساڵی ٣٢٤ی پ.ز. بگەنە شاری شووش.

دوای تێپەڕبوونی پێنج ساڵ بە سەر یەکەم نیشتەجێبوونی ئەسکەندەردا لە پایتەختی گەورەی ئێران، سەرکردەی مەقدوونی بۆ وەدی هێنانی یەکییەتیی نێوان دوو دنیای خۆرهەڵات و خۆرنشین، ڕۆژبەڕۆژ تەمادارتر دەبوو. سەرپێچیی چەکدارەکانی لە هیند و کەتن و پیلانی نیزیکترین هاوڕێیانی کە بەرزەئاواتی ڕێبەری بلیمەتی خۆیان بۆ قووت نەدەچوو، پاڵی بە پادشای گەنجەوە دەنا کە بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجەکانی هەنگاوی خێراتر هەڵێنێتەوە و پەلە بکا. ئەسکەندەر لە کۆڕی مەزنەوەجاخانی ئێرانیدا کە بەرەبەرە پەرەی دەستاند، ئاڵوگۆڕی بەدی هێنا و کەوتە پێداچوونەوەی. خۆی

لەگەڵ «ستاتیرا»ی[١] کچی داریووش زەوجی و «هێفاستیۆن»ی کردە ئاواڵزاوای و کچەکەی دیکەی داریووشی لەو مارە کرد. پاشان دنەی هەشتا کەس لە سەرکردەکان و دەهەزار سەربازی خۆی دا هەتا زەماوەند بکەن لەگەڵ کیژانی ئێرانی و بە بۆنەی ئەم زەماوەندانەوە پێنج شەووڕۆژی کردە شایی و هەڵپەڕکێ.

ئەسکەندەر لە شووش وەدەرکەوت و ملی ڕێی کۆنە ڕێگای پادشاهیی گرت کە بەرەو هەگمەتانە [هەگمادانە] دەڕۆیی و لەوێوە بەرەو بابل جمی. ئەمە دوایین گەشت و گەڕانی پادشای جێگرەوەی پادشایانی هەخامەنشی بوو. هێندەی پێنەچوو کە نەخۆش کەوت و لە پایتەختی کۆنی ڕۆژهەڵات مرد (٣٢٣ی پ.ز). ئەسکەندەر لە جەنگەیەکدا مرد لە وێدەچوو هەموو شتێک بۆ گرتنی کارتاژ تەیار و ئامادە بووبێ.

ئەسکەندەر دوایین مانگەکانی تەمەنی لە پێناو ڕێکخستنەوەی کاروباری ئیمپراتۆریی خۆیدا بەخت کرد. زۆر بە قووڵی کەوتە ژێر باندۆری بیروبۆچوونی پادشایانی گەورەی هەخامەنشی و داب و ڕێسای تازەتر و بەربڵاوتر و مرۆڤانەتری ئاوێتە کردن. دابەشبوونی وڵاتی بە سەر هەرێمەکاندا سەلماند و چەند کەسێک لە میرهەرێمەکانی لەسەر کار لانەبردن؛ بۆ وێنە میرهەرێمەکانی بابل، شووش، پارەتاکێن، هەرات و ماد.

ئاترۆپات میرهەرێمی ماد بوو کە ناوی خۆی بە باڵای ناوچەکە بڕی و بوو بە ئاترۆپاتکان، واتە «ئازەربایجان»ی ئێستا. پادشای مەقدوونی دەیزانی دەسەڵاتی ناوەندی لە ڕابردوودا زۆر جاران نەیتوانیوە دەست وەبەر سەربەخۆبوونی

١ـ ئەم شادۆتە تووشی چارەنووسێکی تاڵ بزوە، چونکە دوای ئەسکەندەر بە فەرمانی ڕۆکسانا و پێردیکاس خنکێندرا.ب.

میرهەرێمەکان بێنێ، جا هەر بۆیە دەسەڵاتی کردە دوو بەش، یانی بێجگە لە میرهەرێمی ئێرانی سەرکردەیەکی مەقدوونیشی لە پاڵ دەستی دادەنا. ئەسکەندەر بە تەواوی ئەو ڕێوشوێنانەی دەزانی کە هەخامەنشی بۆ یەکخستنی ئاسیا وەبەرچاویان گرتبوون و هەتا زیاتر بەرەو پێش هەنگاوی دەنا، هەستی دەکرد کە پتر پێویستی بە گەلی بندەستە و کاتی خۆی هەخامەنشی زۆر بە ناسەرسەنگی ئەم ڕێبازەیان ڕەچاو دەکرد. یۆنانی و مەقدوونی تێنەدەگەیشتن کە بۆچی پادشاکەیان ئاوا دەیانخاتە ڕیزەی ئێرانییەکان کە ڕۆژ لە دوای ڕۆژ ڕووڕاستی و چاونەترسانیان زیاتر سەرنجی ئەسکەندەری ڕادەکێشا. لاساری و پێچەقاندنی یاران و سەربازانی مەقدوونی لە ئاست فەرمانەکانی ئەسکەندەر، ڕەنگە پتر لە پێشوو بەرەو جەماوەری بندەستەی تازەی پاڵ پێوەنابێ. ئەو دەیهەویست حکوومەت بە سەر ئەم کۆمەڵەدا بکا، هەروەک چۆن پێیخۆش بوو فەرمانڕەوای مەقدوونی و یۆنانییەکانیش بێ. ئەسکەندەر پاش گرتنی میسر کە جەماوەرەکەی سەریان وەبەر کەسێک نەدێنا ئەگەر هەوێنی خوداوەندیی تێدا نەبا و هەروەها ئێرانیش کە دەبوو پادشاکەی گرشەیەک بێ لە پەروەردگارەوە، دوای ئەوەی «زێئووس ـ ئاممۆن» بە کوڕی خۆی دانا، گوتی من خودام. ئەم بانگەوازەی بۆیە نەبوو کە بە شێوەیەکی ڕەسمی و وەک بابەتێکی دینی بکەوێتە بەر پەرستن، بەڵکوو مەبەستێکی سیاسی بەرەو ئەم هەڵوێستەی دنە دا هەتا جەماوەری شارەکانی یۆنانی، هێز و دەسەڵاتی هەست پێبکەن. ڕێوڕەسمی «پرۆسکینۆس»یان بە سوژدەداکەوتنی بە سەر شانی جەماوەرەکەیدا سەپاند. ئەم کارە وێنەی لە دابی بارگای پادشایانی هەخامەنشی هەڵگیرابۆوە کە دەبوو هەموو کەسێک لە هەوێڵ فەرمانڕەوادا بە چۆکدا کەوتبا، بەتایبەت خەڵکانی باڵی خۆرهەڵاتی قەڵەمڕەوی.

ئەو دەمەی کە قۆشەنی ئەسکەندەر گەیشتە ڕووباری سێند، تەنیا چواریەکی سەربازەکانی مەقدوونی و ئەوانی دیکە ئێرانی بوون. داموودەزگای بەڕێوەبەرایەتی وەکوو کاروباری لەشکری، پێویستی بە تێوەدرانی پیاوانی ئێرانی بوو کە ئەسکەندەر لە شتێکی وا دەگەڕا. ئەم پلە و پایانەی کە سەرکردەی مەقدوونی وەبەرچاوی دەگرت، بە شێوەیەکی یەکسان بوو، نەک وەکوو هەخامەنشییەکان کە بەزیویان دەکردە ژێرچەپۆکەی بەزێنەر. هۆکاری هەڵسوکەوت و ئاکاری ئێرانییەکان لەگەڵ پادشای تازەیان، دەگەڕێتەوە سەر ئەم تێڕوانینەی ئەسکەندەر. ئەوان پێیان وا نەبوو کە گەلێکی ژێرچەپۆکەن و کەسێکی غەوارە حکوومەتیان بە سەردا دەکا، بەڵکوو هەروەک ڕابردوو خۆیان بە سەروەری هەرێمەکانی پێشوو دەزانی. ئەسکەندەر بۆ ئەوەی زۆر چاکیان دڵنیا بکاتەوە کە بە ڕاستی و بە دڵەوە لەگەڵیان تێکەوتووە، دەرگای چوونە نێو مەکۆی یارانی خۆی بۆ خستنە سەر گازەرای پشت و ڕێگای بۆ برایەکی داریووش و چەند مەزنێکی دیکەی ئێرانی تەخت کرد. سیهەزار لاوی بنەماڵە ڕەسەنەکانی ئێرانی خرانە بەردەستی مامۆستایانی یۆنانی هەتا وێڕای مەشقی سەربازی، فێری زمانی یۆنانیشیان بکەن. سەربازانی ڕاهاتوو خرانە ڕیزی فالانژەکانی ئەسکەندەر.

ئەگەر گرشە و ورشە و شکۆی ڕۆژهەڵاتییانەی دڵخوازی ئەسکەندەر، دڵی مەقدوونییەکانی ڕێکدەکوشی، لاواندنەوە و بەسەرکردنەوەی ئەوان، هەستی بەخیلایەتیی دەبزاوتن، چونکە لایان وابوو بە زەرەدیان دەبڕێتەوە. سەربزێوی و پێچەقاندنەکان لێرەوە دەستیان پێکرد: ساڵی ٣٣٠ی پ.ز. لە درەنگ؛ ساڵی ٣٢٨ی پ.ز. لە مەرکەند (سەمەرقەند)؛ ساڵی ٣٢٧ی پ.ز. لە بەلخ و ساڵی ٣٢٤ی پ.ز. لە ئۆپیس. تێکەڵبوونی توخم و تۆرەمە و شارستانییەتەکان، تەنیا

لە ژێر دەسەڵاتێکی تاق و تاقانەدا بووزی دەخوارد و وەکردەوە دەگەڕا. تێکڕای ئەم کێشە و بزووتنەوانە کە پادشای لاو بە هیچی نەدەگرتن، لە ماوەی هەڵمەت و پەلامارەکانی‌دا نەیتوانی ئەو ئامانجەی کە پێداگرانە و پتەو هەوڵی بۆ دەدا، بخاتە مەترسییەوە. فەرمانڕەوای تازە پێی‌وابوو ڕێز و پلە و پایەی ئێرانییەکان نابێ لەچاو مەقدوونی و یۆنانییەکان بەرەژێرتر بێ. سازکرانی شارەکان تەنیا بە مەبەستی دانانی سەربازگە و هێورکردنەوەی تیرە و هۆزە ئاژاوەگێڕ و سەرکێشەکان نەبوو، بەڵکوو زیاتر بۆ بەدی‌هێنانی شارستانییەتێکی تێکەڵاو بوو کە هەردک نەتەوە بە شێوەیەکی یەکسان تێیدا بەشداربوون.

دارشتنەوەی ئیمپراتۆرییەکی بەربڵاو کە لە «باڵکان»ەوە هەتا «سێند» پەڕی هەڵدابوو، هەر لەسەر تەوەرەی سیاسی و ئیداری، کە تەواو تێبەستەی پرسی ڕەگەزی ببوو، هەڵنەدەسووڕا. پاشان گەورەی تازە مشوور و تەگبیری خۆی ڕەچاو دەکرد و بیروبۆچوونی کۆنی دەسەڵاتی وەلادەنا. ئەسکەندەر گەوی زنجیری خۆرنشین و خۆرهەڵاتی تێکخستن و ئاواتی ئەو یەکبوونەی هەخامەنشییەکانی وەدی هێنا کە بە شوێنییەوە بوون و ئاوا گەشەیەکی لەناکاوی خستە نێو ژیانی ئابووریی جیهان کە لە بەند و داوی دابەش‌بوونی فرەچەشن دەرباز ببوو. لەم بوارەدا کەمتر وێدەچێ کە ڕێبازێکی خاوەن گەلاڵە و دیاری‌کراو، لە ماوەی تەمەنی زۆر کورتی ئەسکەندەردا وەبەرچاو گیرابێ و خرابێتە قۆناخی جێبەجێ کردن. ئەسکەندەر دەکەوێتە شوێن فەرمانڕەوایانی پێش خۆی و چەشنی ئەوان شان‌بەشانی پەیکەردەی ئامانجی لەشکری و سیاسی، سەرنجێکی باشی دەدایە سەر ڕێوبانەکان بەتایبەت ڕێ و ڕەوگەی دەریایی کە بریتی بوون لە نەوکەند و ڕووباران و هەر چوار قوڕنەی دنیایان پێکەوە گرێ دەدان. گەڕانی نێئارخووسی دەریاسالاری ئەسکەندەر

لاساکردنەوەی هـەنگاوی بوێرانـەی «سـکیلاکس»ە کـە بـە فـەرمانی داریـووش کەوتە پشکنین و دۆزینەوەی ڕەوگەی ئاوان. گەڵاڵەی دۆزرانەوەی کەناراوەکانی عەرەبستان و دەریای خەزەر کە ئەو پێیوابوو دەگاتەوە سەر دەریـای ڕەش، بەڵگەیەکی پتەوە لەسەر ئەم بابەتە. سازکرانی گۆلی حەبانییە کە لە سەردەمی ئێمـەدا کارەکـانی تـەواو بـوو، ئەسـکەندەر دایڕشـتبوو هـەتا هەسـتانی ئـاوی ڕووبـاری فـوراتی تێـدا کۆبکاتـەوە و بتـوانێ بـە شـێوەیەکی ئاسـایی ئـاوی شەقەجۆگان دابین بکا.

ئەسکەندەر وەکوو پادشاهانی هەخامەنشی، زێڕ و گەنجی وەسەریەک نەدەنا. ئەو خەزێنانەی کە لە پایتەختەکانی ئیمپراتۆری کـەوتنـە بەردەستی، کردنی بە دراو و سکەی یەکچەشنی پێ‌لێدان. بـەم شـێوەیە کۆتـایی هێنـا بـە سـکەی هەرێمان و میرهەرێمان و چونکە هەر یەکچەشنە دراو لە قەڵەمڕەوی بەربڵاوی ئیمپراتـۆریی ئەسـکەندەردا کـڕین و فرۆشـتنی پێـدەکرا، دەیتـوانی پەیوەنـدیی ئابووریی هـەموو بەشـەکانی وڵات دابیـن بکـا. ئەسـکەندەر بـە پشـوودرێژی دیاری و پاداشتەکانی دادەبەشین و لەشکرچییەکانی خۆی بە سەر دەوڵەمەندی‌دا دەخستن و لە ئاکامدا تەواوی هەرێمەکانی خۆی، بۆ وێنە یۆنانی خەنی کرد. لە قەڵەمڕەوی پادشایەتی‌دا، ڕێگایەکی دیکە بۆ دانیشتووانی یۆنان کرایەوە، یانی ئەم وڵاتە کە لەبەر شەڕ و لێکدانی درێژخایەن تووشی هەژاری ببوو، هەلی بۆ ڕەخسا کە جەماوەرەکەی بۆ کار و کاسپی بنێرێتە دەرەوە و کراسی چەکداری بـەکرێ‌گیراوی میرییـان لـە بـەردا بڕنـێ. زۆربـەی شـارە کۆنـەکانی سـووریا و فەلەسـتین لـە ڕۆژگـاری ئەسـکەندەردا بـە سـەر تازەبوونـەوە و بەختـەوەری‌دا کەوتن، بەڵام زۆربەی ئەو یۆنانییانـەی کـە لـە زێـد و نیشـتمانی خۆیـان تلاسـا ببوون ، لە نێو شار و کۆچەرنشینەکانی سازکراوی پادشای مەقدوونی‌دا بنەگر

بوون و لە بەشێکیاندا سەربازانی کۆن و خانەنشین، بە شێوەیەکی یەکسان جێگایان بۆ کرایەوە و نیشتەجێ بوون. دامەزراندنی چەند ناوەندێکی بازرگانی لە شوێنی بارناسکی سەربازی و ئابووری، تاقمێک لە بازرگانانی یۆنانییان بۆ لای خۆیان ڕاکێشا. لەو شوێنانە بازرگانان گەلێکیان مشتەریی قۆشەنچی و کاربەدەستانی خۆرهەڵاتی دەدۆزییەوە و هێندەی پێنەچوو جەماوەری ئێرانیش کە تامەزرۆی ژیانی یۆنانی و مەقدوونییەکان ببوون، تێرژان و چوونە پاڵ کۆمەڵی کڕیارانەوە و لەگەڵ گەشەی کاروباری بازرگانی، ناوەندە کۆنەکان ئاڵوگۆڕیان بە سەردا هات. هاتوچۆی ڕێوبان و ڕووباران و پەیوەندیی نیزیکی نێوان شارەکان، ڕێی بۆ بازرگانان خۆش دەکرد کە بتوانن پەلوپۆ بۆ ناوچە و هەرێمی بەربڵاوتر باوێن و هەتا دوورەدەستان برۆن و باری ئابووریی ناوچەکان تووشی ئاڵوگۆڕ بکەن. بە هۆی بەدیهاتنی دڵنیایی سەبارەت بە ئاشتی و تەناهی، وێدەچوو کە یەکییەتی سیاسی و ئابووری «ئێرانی ـ یۆنانی» کە لەسەر بنەمایەکی پتەو دارێژرابوو، لە داهاتووشدا بۆ ماوەیەکی درێژخایەن بمێنێ، بەڵام مردنی ئەو بناغەدانەرە بلیمەتەی کە قۆناخێکی وەها ڕووناکی لە زنجیرەی ڕووداوەکانی مێژوویيدا بەدی هێنابوو، دابڕانێکی ئاشکرای لێکەوتەوە و دنیای بەرەو چارەنووسێکی دیکە پاڵپێوەنا.

سلۆکییەکان[1]

ئەو ئیمپراتۆرییەی کە ئەسکەندەری گەورە بنیاتی نا، پاش وی چی وا خۆی ڕانەگرت. بیری یەکییەتی و یەکبوون خێرایەکی بنەی بڕا و لە ماوەی چل ساڵەی پاش نەمانیدا، دنیا لە نێوان یارانی ئەسکەندەردا بوو بە گۆمی خوێن. تەواوی سەرکردەکانی سپا یان میرهەرێمە گەورەکان کە لە قوتابخانەی دژواری

١ـ سیلۆکییەکان

فیلیپ یان ئەسکەندەردا پەروەردە کرابوون و بە ئازایەتی و چاونەترسان، کەوڵی شانازی دەخرایە سەر شانی پیاوان، بە ئاواتەوە بوون کە نەک تەنیا هەر سەرکردەی سپا بن، بەڵکوو ببنە فەرمانڕەوای تێکڕای هۆزان و گەلان. ئەسکەندەر ئاواتەخواز بوو کە نەتەوە و گەلان پێکەوە کۆبکاتەوە و ڕایانبێنێ هەتا هەستی نەتەوایەتی وەلابنێن، تاکوو کۆمەڵێکی یەکگرتوو بەدی بێ، بەڵام خرایە پشت گوێ. دوای شەڕی ئیپسووس (٣٠١ی پ.ز)، پێکهاتەی سیاسیی دنیا لەسەر بنەمای سێ پادشایەتی دامەزرا: پادشایەتی مەقدوونی لە ئورووپا؛ پادشایەتیی لاژید (بەتالیسە) لە میسر و پادشایەتیی سلۆکییەکان لە ئاسیا.

لە نێو تێکڕای جێنشینەکانی ئەسکەندەردا، سلۆکووس (سیلۆکووس) زیاتر لە هەموان ئاشنای بیروبۆچوونی سەرکەوتەی مەقدوونی بوو، هەر بۆیە واوێدەچوو کە بۆ ناسین و تێگەیشتنی دنیای ئێرانی و تێکەڵاوبوونی، لە هاوشانەکانی شیاوتر بوو. هەر لەو کاتەوە کە شووش گیرا، ئەویش کرایە فەرماندەی مەزن و ماقووڵانی سوارەی ئێرانی و کردنی بە چەندین هێزی دەهەزار کەسەی شەڕکەری وەکوو یەک. پاشان لەگەڵ «ئاپامێ»ی مەزنەوەجاخی ئێرانی زەماوەندی کرد و زنجیرەیەکی میرانی دامەزراند کە خوێنی ئێرانی و مەقدوونی بە یەکسانی لە دەمارەکانیدا دەگەڕا. سلۆکووس بوو بە میرهەرێمی بابل و سەرەنجام میراتی ئیمپراتۆریی هەخامەنشیی پێبڕا کە هەڵبەت میسر و کلکەی سەراولێژی، یانی فەلەستین و باشووری سووریای دەگرتەوە و چەند ناوچەیەکی بەستێنەکانی ئاسیای بچووکیشی لەخۆ دەگرت. خودی ئەویش بێجگە لە چەند مەڵبەندێکی بەرتەسکی سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتی نەبێ لە ڕۆخج و گێدرۆزیا، هیچ خاکێکی نەدۆڕاند. ئەو مەڵبەندانەشی لەبری ئەو ڕەوە فیلانە دا بە «چاندراگووپتا»ی پادشای هیند کە بە مەبەستی پاراستنی

کەوشەنەکانی باڵی خۆرنشین پێویستی بوون. سلۆکووس قەڵەمڕەوێکی پانوبەرین و پڕ جەماوەری بۆ کوڕەکەی بە میرات بەجێهێشت کە بەپێی دەقە کۆنەکان ڕێژەیان بە سی میلیۆن کەس قەبڵێندراوە؛ بەڵام هەر دوای نەمانی، لەڕێوە دابەشکران و بچووکبوونەوەی پادشایەتیی سلۆکی دەستی پێکرد و هەتا برانەوەی دەسەڵاتی ئەم خانەدانە درێژەی کێشا. سلۆکووس بناغەدانەری دوو پایتەختە: سلۆکیە [سیلۆکییە] لە بەستێنی ڕووباری دیجلە کە ڕمێنیی بابلی بڕی و ئانتیئۆس [ئەنتاکییە] لە لێواری «چۆمی ئۆرۆنت»ی سووریا. پادشا بنەمای دامودەزگای رامیاری و بەڕێوەبەرایەتی و ئابووریی ئیمپراتۆریی خۆی لەسەر تەوەرەی ئەم دوو پایتەختە دامەزراند کە ڕێگایەکی پادشایەتی بە یەکییەوە دەبەستنەوە. هەتا وەختایەکی کە جێنشینەکانی سلۆکووس خاوەنی پایتەختی ڕۆژهەڵاتی بوون، حکوومەتەکەیان سەبارەت بە داهاتوو هیوادار بوو. دوای سەدە و نیوێک کە سلۆکییە کەوتە چنگ پارتەکان، پادشایەتیی سلۆکی بریتی بوو لە حکوومەتێکی گردبۆوە لە سووریا و هێندەی پێنەچوو کە ڕۆم خاشەی کێشا.

سلۆکییەکان کە بوونە جێگرەوەی پادشایانی هەخەمانشی، زۆروکەم تێکڕای قەڵەمڕەوی ئەوانیان کەوتە بەردەستی و بەشی هەرە زۆری تانوپۆی پێکهاتەی دامودەزگای پێشوویان لێوەرگرتن و ناچار بوون بکەونە شوێن ئامانجێک کە شاهانی رابردوو دەستیان پێی ڕانەگەیشتبوو؛ ئەویش بریتی بوو لە پاراستنی یەکییەتی و یەکپارچەیەتیی ئیمپراتۆری کە سەرزەمینێکی فرەنەتەوە و فرەشارستانییەت بوو، کەچی بۆیان وەدی نەهات. تەواوی ئەو هۆکارانەی کە وردەوردە بوونە بۆنەی لاوازبوونی ئیمپراتۆریی هەخامەنشی و سەرەنجام برانەوەی کەسەرباری ئەو زنجیرەیان بەدی هێنا، داوێنی سلۆکییەکانیشیان

گرتەوە و بریتی بوون لە: تێکهەڵچوون لەگەڵ خانەدان و حکوومەتەکانی دیکەی وەک مەقدوونییە و میسر و پاشان پارتەکان و ڕۆمییەکان؛ شەڕ لەگەڵ ئەو هەرێمانەی نێو جەغزی قەڵەمڕەویان کە دەیانهەویست جوێ ببنەوە؛ هەوڵ و هەڵسووڕان بۆ پێملکردنی حوکمداران و میرهەرێمەکان و تووش بوون لەگەڵ کەتن و پیلانەکانی نێو کۆشک و بارگای میری و ئەوانەی کە خوازیاری پادشایەتی بوون و زۆر جار خوێنی دەکەوتە نێوان. پادشایانی سلۆکی لە سەدەی دووهەمی پێش‌زایین‌دا، دەستیان لە خەرج کردنی زێڕ نەدەپاراست کە ڕێگای گەندەڵی و فیتنەگێڕانی خۆش کرد. ئەوان بە مەبەستی خۆتێوەردانی قۆشەنی ڕۆم دژی دوژمنەکانیان بەرتیلیان دەدا بە سەناتۆرەکانی ڕۆمی، بەڵام هەر کات سەردەکەوتن، لەو شوێنە وەدەرنەدەکەوتن کە گرتبوویان. سلۆکییەکان زۆر بە درەنگەوە تێگەیشتن کە بە دەستی خۆیان ڕۆژهەڵاتیان داوەتە دەست ڕۆمییەکان. گومانی تێدا نییە کە چەند پادشایەکی سلۆکی، هەروەک ژمارەیەک فەرمانڕەوای هەخامەنشی، بە مەبەستی پینەوپەڕۆی ئیمپراتۆریی خۆیان کەوتنە چالاکی و هەوڵ و هەڵسووڕانی بەرچاو، کە یەکیان ئانتیۆخووسی سێهەمە. ئەوەی ڕاستی بێ سلۆکی نەیاندەتوانی بەر بە دوو هێزان بگرن کە دەرفەتیان لە لاوازی و کەمدەسەڵاتیی ئەوان دێنا و بریتی بوون لە: هێزی بەرەبەرە و بە ساوەساوی نەبڕاوەی ئێرانییەکان و هێزی ڕۆم کە پێشتر و لە سەرەتای سەدەی دووهەمدا، زەبرێکی بێقەرەبووی لە ئیمپراتۆریی سلۆکی وەشاندبوو.

سلۆکووسی یەکەم، ئانتیۆخووسی یەکەمی کوڕی لەگەڵ خۆی کردە شەریکەدەسەڵات و ئیمپراتۆرییەکەی دابەش کرد و هەرێمەکانی باڵی ڕۆژهەڵاتی پێئەسپارد و سلۆکییەی بەستێنی ڕووباری دیجلە بوو بە پایتەختی؛ بەڵام لە زەمانی ئانتیۆخووسی یەکەمدا (٢٨٠_٢٦١ی پ.ز)، یەکەم نیشانەکانی بێهێزی

دەرکەوتن و تێکڕای توێژەران لایان وایە کە پارس سەربەخۆیی ڕاگەیاندووە. لە سەردەمی حکوومەتی ئانتیۆخووسی دووهەمدا (٢٦١– ٢٤٦ی پ.ز) چەند بەشێکی گرینگی ئیمپراتۆری دابڕان و دەتوانین ئاماژە بکەینە بەلخ (دەوروبەری ساڵی ٢٣٩ی پ.ز)، لەگەڵ هەرێمی پارت و هیرکانی (گورگان) لە ساڵی دواتردا.

پادشای گیرۆدەی شەڕەکانی باڵی خۆرنشین، نەیدەتوانی ڕێز و دەسەڵاتی خۆی لە قوڵی خۆرهەڵات داسەپێنێ. هەرێمی بەلخ بریتی بوو لە دەشتی باکووری ئەفغانستانی ئێستا و سنووری باکووری هەتا ڕووباری جەیحوون (ئاموودەریا) پەڕی هەڵدابوو. ئەم هەرێمە ناوچەیەکی سنووری بوو کە بۆ بەرپەرچدانەوەی پەلاماری بێبڕانەوەی بیابانگەردانی ئێرانی پێکهاتبوو. وەکوو دیارە نیزیکەی بیستهەزار سەربازی شەلوکوت و نەخۆشی ئەسکەندەر لە شوێنە تازەسازەکانی نیشتەجێ کران. پاش نەمانی پادشای مەقدوونی، ئەم سەربازانە کردیانە هەرا و گوتیان دەیانهەوێ بگەڕێنەوە نیشتمانی خۆیان. بەشێکیان کوژران، بەڵام ئەوانەی مابوون، دەکرا هێزێکی چەکدار لە وڵاتدا پێکبێنن. «دیۆدۆتووس»ی میرهەرێمی یۆنانی لە لایەکەوە پاڵی بە یۆنانەوە دابوو و لە لایەکی دیکەوە پشتی بە پیاوانی ئێرانی گەرم بوو. ئەو دژی پادشای سلۆکیی خۆی بە شێوەیەکی ڕاکشاوانە ڕانەپەڕی، بەڵام کاتێک بێدەسەڵاتیی حکوومەتی چاو پێکەوت، هەوڵی دا هەتا بە یاریدەی جەماوەری خۆولاتی، حکوومەتێکی تۆزێک بەدەسەڵات بۆخۆی دامەزرێنێ، تاکوو بتوانێ بەرپەرچی پەلاماردەرانی ڕەوەندی دەشتەکی بداتەوە.

وادیارە لە هیچ جێگایەکی دیکەی وەکوو هەرێمی بەلخ دوو ڕەگەزی یۆنانی و ئێرانی، سەرەڕای ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتیی جیاواز، ئاوا بە چاکی و بۆ ماوەیەکی درێژخایەن پێکەوە نەحاواونەوە. ڕەنگە دوورەدەستبوونی یۆنان و

هەرەشەی دەرەکی لە ناوەندی ئاسیاوە هەلومەرجێکی ئەوتۆی ڕەخساندبێ. بەلخ کە ناوچەیەکی کشتوکاڵی و ئاژەڵداری بوو، لە لایەکەوە خۆرنشینی بە «چین»ەوە دەبەستەوە و لە لایەکی دیکەوە بە «سیبێریا»ی کانگای زێڕ و باشووری ڕووسیاوەی گرێ دەدا. دارایی و سامانی بەلخ قەرزدارباری تێپەڕبوونی کەلوپەلی بازرگانی بوو بەو هەرێمەدا و بازارە بەرمێن و قەوغاکانی، دەورێکی هێژایان لە بازرگانیی جیهانیدا دەگێڕا. بەلخ ناوچەیەکی ئێران و لەسەر بنەمای کۆمەڵی دەرەبەگی دامەزرابوو. مەزن و ماقووڵانی خاوەن مڵکوماشی لە کۆشک و قەڵای سەخت و قایمدا دەژیان و بە کاروباری زەوی‌وزاری خۆیان ڕادەگەیشتن و وەرزێرانیش لە دێهاتی بەشوورە و دیواری پتەودا نیشتەجێ ببوون. ئەم هەرێمە لە ڕۆژگاری هاتنی یۆنانییەکانەوە ئاڵوگۆڕێکی بە خۆیەوە نەدیبوو، واتە ئەو یۆنانییانەی کە ڕێوشوێنی شەرکەرانەیان دەستەبەرێکی باش بوو بۆ پاراستنی سنوورەکانی. مەزنانی تازە دەستیان لە پێکهاتەی ئابووریی وڵات نەدا، بەڵام بە سازکردنی کۆمەڵێک شار و کۆچەرنشین، توانییان جەماوەرێکی بازرگان و سەنعەتکار ڕابکێشن و نیشتەجێیان بکەن و ناوچەکە بەرەو دەوڵەمەندی بەرن و ئێرانیش قازانجی چاکی لێ هەڵگرن. لە ڕەوتێکی ئاوادا بوو کە یۆنانییەکانی دانیشتووی بەلخ، هاوهەنگاو لەگەڵ ئێرانییەکانی خۆماڵی و دابڕاو لە ئیمپراتۆری، وێڕای پارتە ڕاپەڕیوەکان، کۆمەڵێکیان پێکهێنا کە ماوەی دوو سەدە و نیو، پەرەپێدەری شارستانییەتی یۆنانی بوو لە هیند و ئاسیای ناوەندیدا و تەنیا شەپۆلی هرووژمێکی نوێ و سامناکی ڕەوەندەکانی ئێرانی، لە بنەبانی سەدەی دووهەمی پێش‌زایین‌دا، تەفروتونای کرد و لێکیهەڵوەشاند.

دابڕانی خاکی پارت و هیرکانی، یانی ناوچەکانی باشووری خۆرهەڵاتی و خۆرهەڵاتی دەریای خەزەر، کە یەکدوو ساڵێک پاش دابڕانی بەلخ رووی دا، کەمتر دەگەڕێتەوە سەر هیز و بڕشتی ئەم جەماوەرە نیمچەکۆچەرە و زیاتر سەبارەتە بە لاوازی و بێدەسەڵاتیی پادشایەتیی سلۆکییەکان. ئەم هەنگاوە هێشتا بە دژکردەوەی دنیای ئێرانی دژی خەڵکی بێگانەی دانیشتووی وڵاتەکە، دانەدەندرا، بەڵام زۆر دواتر کە ئێران لە ئاست هەڕەشەدا ڕاست بۆوە و ویژدانی نەتەوەییی وەخەبەرهات، توانی ڕووحی تازەی خۆی بنوێنێ. پارتەکان ئاڵای دەسپێکی ئەم جووڵانەوەیان هەڵکرد، بەڵام پتر لە سەت ساڵی کێشا هەتا توانییان ئێران لە چنگ یۆنانییەکان دەرکێشنەوە و سنوورەکانی باڵی خۆرنشینی خۆیان هەتا لێواری ڕووباری فورات بەربڵاو بکەنەوە و ئەم قەڵەمڕەوە هەتا زەمانی هێرشی عەرەبان دەستی لێنەدرا و هەر بە دەست ئێرانییەکانەوە مایەوە. سلۆکووسی دووهەم (٢٤٦ – ٢٢٦ی پ.ز) هەوڵی دا هەتا بارودۆخی ئیمپراتۆری لە باڵی ڕۆژهەڵات سەقامگیر بکا. پارتەکان خۆیان لە ئاست هەڵمەتی هێزەکانی پێنەگیرا کە ڕوویان دەکردە هەرێمەکانی ڕۆژهەڵاتی. لەم کاتەدا ئاژاوەیەک ئەنتاکییەی گرتەوە و پادشای ناچار کرد هەموو ئاواتەکانی وەلابنێ و بگەڕێتەوە سووریا. پارتەکان کە هێزێکی بزۆک و بەپارێز بوون، گەڕانەوە و بە سووک و هاسانی سەرکەوتنیان وەدەست هێنا. پاش نەمانی سلۆکووسی دووهەم، سەرەڕای ئەم هەرێمانەی ڕۆژهەڵاتی، ئاسیای بچووکیش لە ژێر دەسەڵاتی سلۆکییەکان دەرکێشرا. پەنجا ساڵ دوای مەرگی بناغەدانەری پادشایەتیی سلۆکی، قەڵەمڕەوی حکوومەت لە باڵی خۆرنشینەوە هەتا چیای تووررووس و لە باڵی خۆرهەڵاتەوە هەتا هەرێمی ماد دەڕژیی.

لەم هەلومەرجە بارناسکەدا، تەختی دەسەڵاتی ئەنتاکییە کەوتە دەست ئانتیۆخووسی سێهەم (٢٢٣ – ١٨٧ی پ.ز)، کە پادشایەکی دڕ و پیتۆڵی سیاسی بوو. کاتێک لەسەر تەختی دەسەڵات پاڵی دایەوە، بانووی ئێران ڕاپەڕینی میرانی ماد و پارسی بە خۆیەوە بینی. پارتەکان و بەلخییەکان پێکەوە بوونە هاوپەیمان و هەڕەشە بۆ سەر ماد. ئانتیۆخووس ئەو میرانەی تێکوپێک شکاندن و بە مەبەستی گەڕانێکی چەکدارانە بەرەو ڕۆژهەڵات کەوتەڕێ کە پتر لە هەشتساڵی کێشا. ئەو بە کاپادۆکییەدا ڕۆیی بۆ ئەرمەنستان و خەشایارشای پادشای ئەوێ دانی بە حکوومەتەکەی‌دا هێنا و خوشکی پادشای سلۆکی خواست و بوو بە زاوای. پاشان پادشای سلۆکی لە باکوورەوە بەرەو باشووری ئێران شۆڕ بۆوە و چوو بۆ شووش و لەوێوە ڕۆیی بۆ هەگمەتانە (هەمەدان) هەتا درێژە بە شەڕی پارتەکان بدا. ئەرشەکی سێهەم[1]، خۆی لە بەر هێزەکانی نەگرت و کشایەوە و سەرەنجام سەری وەبەر دەسەڵاتی هێنا و پیتاکی ملکانەی دایە. ئانتیۆخووس گەیشتە کەوشەنەکانی بەلخ کە لەوێ ئووتیدیمووس زنجیرەیەکی تازەی لە جێگای میرانی دیۆدۆتووس دامەزراندبوو. دیۆدۆتووس زۆر بەگوڕ بەرەنگاری پادشای سلۆکی ڕاوەستا، بەڵام هێندەی پێنەچوو کە هەردک لا پێکەوە ڕێککەوتن و کچی ئانتیۆخووسی بۆ دیمیتریووسی کوڕی خواست. پادشای سلۆکی پاش تێپەڕین بە هیندوکوش‌دا، لە دەرەی کابول چاوی بە پادشای «مووریا»کانی هیند کەوت و پەیمانی دۆستایەتیی لەگەڵ نوێ کردەوە. دواتر بە ڕێگای ڕۆخج و زرەنگ و کرماندا گەڕایەوە پارس. چووە دیداری باڵی خۆرنشینی بەستێنەکانی کەنداوی فارس و ناوەندە بازرگانییەکانی

١ـ ئەشک

کوندر[١] و بەو دورگانەدا تێپەڕی کە بۆ ڕاوی مرواری بەناوبانگ بوون و سەرەنجام گەڕایەوە سلۆکییەی قەراخ ڕووباری دیجلە. لە ڕووی کۆمەڵێک نیشانەوە واوێدەچێ کە ئەم گەشت و گەڕانەی پادشا بە مەبەستی گەشەی کاروباری بازرگانی بووبێ لە دەریا و ویشکانیدا و بۆیە هێندەشی پێچووە. ئانتیۆخووس کە بە شەرابی سەرکەوتنەکانی خۆی سەرمەست ببوو، تەمای گرت مەقدوونییەش بخاتە سەر خاکی قەڵەمڕەوی خۆی. بەبێ هیچ مەبەستێک بە گەرووڵەی [بۆسفۆر و داردانێل‌دا] تێپەڕی، بەڵام ڕۆم زەبرێکی گورچووبڕی لێوەشاند و لە شەڕی «مەغنیسیا»دا بەزی. ئاشتی و پێکهاتنی ئاپامێ (١٨٨ی پ.ز)، نەک تەنیا بەش‌بڕاوی کرد لە خاکی ئاسیای بچووک، بەڵکوو باج و پیتاکێکی قورسیشی بە سەر شانی‌دا سەپاند.

ئاخرین پادشای گەورەی سلۆکی ئانتیۆخووسی چوارەم (١٧٥ ـ ١٦٤ی پ.ز) بوو کە چەند هەنگاوێکی ئازایانەی بە مەبەستی نۆژەن‌کردنەوەی ئیمپراتۆری و دەربازبوونی لە چنگ لێکدابڕان هاویشت. سەرکەوتنی هێزە چەکدارەکانی لە میسر، بەداخەوە هیچ قازانجێکیان پێنەگەیاند و هەوڵ و هەڵسووڕانەکانی بۆ پتەوبوونی پەیوەندیی نێوان نەتەوەکانی وڵاتەکەی لە ڕێگای تێزاندنی کولتووری یۆنانییانە، هیچی لێ شین نەبوو. هەر ماوەیەک دوای نەمانی ئەم پادشایە، سلۆکییەکان ناوچەی دووچۆمانیان لە چنگ دەرهات و پارتەکان بە سەری‌دا زاڵ بوون. داڕووخانێکی بەپەلە و خێرای سیاسی دەستی پێکرد کە نیشانەی پاشەکشەی هێلێنسیم بوو لە ڕۆژهەلات. میرهەرێمان سەربەخۆ بوون و قوڵەپادشایەتی و خان‌خانی باڵیان بە سەر وڵات کێشا. ئیمپراتۆریی سلۆکی

١ـ دارێکە لە تیرەی قەزوان و بێبەرە و بریندار دەکرێ و شیلەکەی دەگرن و ویشکی دەکەن و بۆنخۆشە وەکوو داری عوود و دەیسووتێنن هەتا بۆنی بێ. مووروونچە(؟)و.

له‌وه‌ی به‌و لاوه ته‌نیا بریتی بوو له خاکی سووریا و کۆمه‌ڵه هه‌رێمێکی ئازاد که ئاماده‌ی ئه‌وه بوون بچنه کۆشی ڕۆمییه‌کانه‌وه، که بۆ گرتنی دنیای یۆنانی ده‌ستیان له کاروباری ڕۆژهه‌ڵات وه‌رده‌دا. وه‌کوو ئاشکرایه حکوومه‌ته‌کانی یۆنانی دوابه‌دوای یه‌کتر سه‌ربه‌خۆ نه‌مان و بوونه ژێرچه‌پۆکه‌ی ڕۆم. ڕۆم ویست و داخوازی خۆی به سه‌ردا ده‌سه‌پاندن و شێوازی حکوومه‌تی فێڵه‌بازانه‌ی خۆی سه‌قامگیر کرد که له‌سه‌ر ته‌وه‌ره‌ی داگیرکه‌ری، خۆبه‌زلزانی، گه‌نده‌ڵی، زه‌بروزه‌نگ و بێئاکامی هه‌ڵده‌سووڕا.

**

ئیمپراتۆریی سلۆکی که بریتی بوو له دنیای ئێرانی، بابلی کۆن، شاره‌کانی فنیقییه و بازێره‌کانی ئاسیای بچووک، وه‌کوو ئیمپراتۆریی هه‌خامه‌نشییه‌کان به حکوومه‌تێکی تێکه‌ڵاوی فره‌نه‌ته‌وه داده‌ندرا. یه‌که‌مین پادشایانی ئه‌م خانه‌دانه زۆریان هه‌وڵ دا که یه‌کییه‌تیی سه‌رتاسه‌ری بپارێزن. هه‌خامه‌نشییه‌کان پشتئه‌ستوور بوون به نه‌ته‌وه‌ی ئێرانی که ڕۆژبه‌ڕۆژ زیاتر له بانووی ئێران‌دا بڵاو ده‌بوونه‌وه و له ده‌ره‌وه‌ش ده‌بوونه چواربه‌نده‌ی هێزی چه‌کدار و هه‌ڵسووڕێنه‌ری دام‌وده‌زگای به‌ڕێوه‌به‌رایه‌تی. ئه‌سکه‌نده‌ری گه‌وره له ماوه‌ی کورتی ده‌سه‌ڵاتی خۆی‌دا ده‌یتوانی پشتی به قۆشه‌نچییانی مه‌قدوونی ببه‌ستێ. سلۆکییه‌کان خانه‌دانێکی ئه‌وتۆی نه‌ته‌وه‌یی نه‌بوون که له نێو جه‌رگه‌ی نه‌ته‌وه هه‌ڵقوڵیبن و جێگای مه‌ترسی بوو ئه‌گه‌ر هاتبا و پشتیان به توخمه‌ی ئێرانی به‌ستبا که ڕایه‌ڵ‌وپۆی به‌شی هه‌ره زۆری ئیمپراتۆری بوون. ئه‌وان تازه نه‌که‌وتنه شوێن ڕچه و ڕێبازی ئه‌سکه‌نده‌ر که بریتی بوو له تێکه‌ڵکردنی توخم و تۆره‌مان و له هه‌ر ناوچه و هه‌رێمێک تاقمێکیان په‌روه‌رده کردن که لێیان نیزیک و پێیان وه‌فادار بن. سلۆکییه‌کان به‌پێچه‌وانه‌ی بۆچوونی

هەخامەنشییەکان جووڵانەوە و یۆنانی و مەقدوونییان لە بەشێکی بەربڵاوی قەڵەمڕەوی خۆیاندا نیشتەجێ کردن. دانیشتووانی تازە بە چواربەندەی ئیمپراتۆری دادەندران و دەوری ئاڵقەی پەیوەندیی نێوان دەسەڵات و خەڵکی خۆولاتییان دەگێڕا. ئەوان دەبوو هەم بچنە نێو ڕیزەکانی قۆشەن و هەم بەشداری کاروباری ئیداری بن و لە شار و شارەدێیان بنە دابکوتن و سەرقاڵی کار بن و شان بدەنە بەر کشتوکاڵ. ئەمە گەلاڵەیەکی بەربڵاو بوو کە لەبەر بارودۆخێکی لەباری تایبەت کە ئیمپراتۆریی سلۆکی لە یۆنانی پڕ جەماوەر و چارەڕەشدا دۆزیبوویەوە، ڕێگای پەرەئەستاندنی بۆ خۆش کرا. لە سەرتاسەری سەدەی سێهەمی پێش‌زایین‌دا، ڕەوتێکی بێ‌نێوبڕ، دانیشتووانی ئورووپای باشووری ڕۆژهەڵاتی وەکوو سێڵاو بەرەو سووریا و بابل و ئێران سەراوژێر کرد و ئەوانەی کە لە ئاسیای بچووک و تەنانەت سووریاوە هەڵکەندرابوون، پێیانەوە دەلکان. بە مەبەستی سەقامگیربوونیان، گەلاڵەیەکی بەربڵاوی شارسازی دەستی پێکرد و کەوتە بواری جێبەجێ کران. کۆمەڵێک کۆچەرنشینی لەشکری و نالەشکری دامەزران. بەم شێوەیە لە بواری شارسازی‌دا، سلۆکی کەوتنە شوێن هەڵوێست و ڕێبازی ئەسکەندەر و پێیان‌گەیاند و هەموو هەرێمەکان، بەتایبەت ئێرانیان ئاوەدان کردەوە کە لە سەردەمی هەخامەنشییەکان‌دا تەنیا بناغەی شارەکانیان دانابوون و هێشتا تەواو نەکرابوون. ئەم شوێنانە بە مەبەستی پاراستنی وڵات لە پەلاماری ڕەوەندان یان لەبەر هەس‌دانەوەی خۆولاتییانی ئاژاوەگێڕ، بەتایبەت جەماوەری «ماد» ساز دەکران. گەلێک لەو جێگایانە لە مەودای شارێی لەشکری، واتە شادەماری سەرەکیی ئیمپراتۆری کە سلۆکییەی سەر لێواری ڕووباری دیجلەی بە بەلخەوە دەبەستەوە ساز کران و بەشێکیان لەسەر ڕێگای هەزار ساڵەی

«کرماشان ـ هەمەدان» قوت کرانەوە. لە لایەکی دیکەوە سازکرانی چەند لەنگەرگایەک لە بەستێنی دەریا بۆیان پێویست بوو، بۆیە سلۆکییەکان لە ڕەخی کەنداوی فارس کەمتر لە نۆ شاریان ساز نەکرد و یەکیان دەبێتە ئەنتاکییە لە هەرێمی پارس، واتە بووشێهری ئێستا کە جێی کۆنەشارێکی عیلامیی گرتەوە. ناوچە بەپیت و ڕێژەوەکانیش سەرنجی ڕاکێشان، بەتایبەت ئەو سێگۆشەیەی کە کەوتۆتە نێوان کرماشان و هەمەدان و برووجێرد و سەرلەبەری بەراو بوو. لە پێدەشتی ناوچەی کرماشان (کرمانشا) ـ کە سەربازانی ئەسکەندەر بە «نیسا»ی زێدی «دیۆنیسۆس»یان دەزانی ـ چەند بنکەیەکی یۆنانی لە دینەوەر و کەنگاوەر ساز کران. هەگمەتانە (ئیکباتان = هەمەدان) نۆژەن کرایەوە. لە بەشی باشووریتر، لائۆدیسە واتە نەهاوەندی ئێستاکە سازکرا. شارێکی دیکە لە «کەورهە»ی نیزیک «ئەراک» بینا کرا. ڕێگا (ڕەی)ی کۆن کە ئێستا لە دەوروبەری «تاران»ە، بە «ئوورۆپووس» ناودێر بوو. لە هەرێمی پارت بازێرێک سازکرا بە ناوی «نیسا ـ ئەلێکساندرۆپۆلیس» کە بەرلە شاری سەتدەروازە (هێکاتۆپیلۆس) یەکێک بوو لە پایتەختەکانی پارتەکان. شاری سەتدەروازە شارێکی یۆنانی بوو و بۆیە پێیان دەگوت سەتدەروازە، چونکە پتر لە چوار دەروازەی هەبوو. سەرەنجام لە کلکەی سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتیی ئیمپراتۆریی ئێران، لە بناری پامیر و لێواری «سێند»، شاری «ئایخانوم» سازکرا کە ئاگامان لە ناوە یۆنانییەکەی نییە.

شارە تازەکان و شارە نۆژەنکراوەکان خەڵکی تێکەڵەیان تێڕژا و ئاوەدان کرانەوە، هەروەک بەشی زۆری جەماوەری بابل لە سلۆکییەی سەر لێواری ڕووباری دیجلە نیشتەجێ کران. ڕوون نەبوو کە ئەم پێکەوەژیانە چلۆنی ڕەنگ دەدایەوە، بەڵام هەموو شوێنەکان خاوەنی هەمان داموودەزگای کۆنباو، هەمان

کۆمەلانی نەتەوەیی، هەمان ئەنجومەنەکان و هەمان کاربەدەستانی دیاریکراوی سالانە بوون. داب و نەریتی خۆجێیی پارێزران، بەلام لەگەل کۆمەلێک دیاردەی یۆنانی تێکەل بوون. لە پێناو ڕەچاوکردنی خۆپاراستنەوە، چەرگەقەلای سوار بە سەر شاردا، بنکەیەکی سەربازیی یۆنانی لێ سەقامگیر کرا کە یۆنانی لە جەنگەی مەترسیدا دەیانتوانی پەنای بۆ بەرن. هەر شارەی کۆمەلێک زەویوزاری کشتوکالیی دیاریکراوی پێ تایبەت درا کە جووتیارانی گوندەکی کاریان لەسەر دەکردن و لێیان نیشتەجێ ببوون. جەماوەری گوندەکی جاری وابوو کە دەرفەتیان لە پشوودرێژیی کۆمەلانی شارنشین دینا، پەرەیان بە کۆمەلانی خۆیان دەدا و بە چەشنێک ئازاد و سەربەخۆ دەژیان. هەتا زەمانێکی کە ڕێچکەی کۆچەران درێژەی هەبوو، شارەکان ئاوەدان و بەختیار بوون. لەبەروەی ڕەوتی کۆچەرنشینی بەرەبەرە بەرەو لاوازی دەرۆیی و سەرەنجام لە دەوروبەری نیوەی سەدەی دووهەمی پێشزایینیدا، ویشکاوی هات، سیسهەلگەڕان و نەمانی هێندێک لە شارەکان دەستیان پێکرد و لە ئاخریدا بەرگی یۆنانیی خۆیان لێداماڵدرا.

زۆربەی توێژەران لایان وایە کە کۆچەرنشینانی یۆنانی بەشی زۆریان هەر پیاوانی چەکدار و شەرکەریان لێ نیشتەجێ کراوە و هەرکات پێویستیان پێیان بووبێ و هەست بە مەترسی کرابێ، بانگیان کردوون و ئەوانیش سەر لە پێناوی خزمەت بوون. کۆمەلانی کۆچەر لە گوندان نیشتەجێ دەکران یان لە نیزیک ئەوانەوە زەویوزاریان بۆ دابین دەکرا. جاری واش بوو کە جەماوەری یۆنانی لەگەل خەلکی خۆمالی بە مەبەستی ئەنجامدانی سەربازی لە شاران کۆدەکرانەوە. هەر کەسێک پەلەیەک زەوی، خانووبەرەیەک، تۆو و مەڕ و مالاتی دەدرایە. سەربازەکانی دەیانتوانی لەو شوێنانە کۆ ببنەوە و تەنانەت چەند

شارێک ساز بکەن کە هەمیشە خەڵکی چەندتۆوەی تێدا دەژیا، بەڵام بە دابودەستووری یۆنانی هەڵدەسووڕا. بێجگە لە یۆنانییەکان و مەقدوونییەکان، بەکرێگیراوانی میسیا و کاپادۆکییە و تەنانەت تراکییەش هاتنە ئێران. تەواوی ئەوانەی تازە دەهاتن و بە شێوەی ژیان و بیرۆکەی یۆنانی گۆچ کرابوون وا دەبوونە دڵبەستەی خانە و لانە و شارەکانیان کە بە پاڵپشتی ئەو پادشایانە دادەندران کە دەیانتوانی تیری و تەسەلی و تەناهی و داهاتوویان دەستەبەر بکەن.

بێگومان ئەم توخم و تۆرەمە تێکەڵاوانەی پێکهاتەی جەماوەری ئیمپراتۆری بە چاوێک نەیاندەڕوانییە پادشای دەسەڵاتداری بێبەرگێڕەوە کە فەرمانەکانی هاوسەنگی یاسا بوون. ئێرانی پادشای تازەیان بە جێنشینی هەخامەنشییەکان دادەنا، بەڵام لە ڕوانگەی مەقدوونییەکانەوە جێنشینی ئەسکەندەر بوو، کەچی یۆنانی تەنیا وەک پارێزەری بەرژەوەندییەکانی خۆیان لێیان دەڕوانی. پاش ئانتیۆخووسی دووهەم، سلۆکی بوونە خاوەنی دینێکی ڕەسمی. پێشتر ئانتیۆخووسی یەکەم دینی باوکی نەماوی هەڵوەشاندبۆوە. بەپێی دینی ڕەسمی هەر پادشایەک کە حکوومەتی دەکرد لەگەڵ ژنەکەی دەگەیشتنە پلەی خودایەتی. لە پەرستگای شارە گەورەکانی هەرێمەکاندا پێشەوایانی نێر و مێی دینی، لەسەر ئەم ڕێوشوێنە دەڕۆیشتن. ئانتیۆخووسی سێهەم بەپێی دەقی بەردەنووسێکی کە ساڵی ١٩٣ی پ.ز. هەڵکەندراوە و لەم ئاخرییانەدا لە نەهاوەند (لائۆدیسەی پێشوو) دۆزراوەتەوە، فەرمانی داوە کە «لائۆدیسە»ی هاوسەری بپەرستن.

سلۆکییەکان لە بواری سیاسیدا، ڕێبازی داریووشیان ڕەچاو کرد و گوتیان با نەتەوەکان هەروەکوو خۆیان بمێننەوە، بەڵام دەبێ بکەونە ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆری. هێندەی پێنەچوو کە بەناچاری چوونە سەر ڕێ و ڕچەی

کووررووش و حاوانەوە و لێبووردەیی کرایە ڕێبازی حکوومەت. وەکوو زۆربەی توێژەران لایان وایە سلۆکی بنەمای پێکهاتەی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتیی هەرێمەکانیان دووهێندە پاراست و هەر میرهەرێمێک کاروباری هەرێمەکەی بە شێوەیەکی سەربەستانە بەڕێوەدەبرد و ناوەند هێندەی خۆ تێهەڵنەدەقوتاند. بێبڕشتیی ئەم شێوازە حکوومەتە هەر خێرایەکی لە ڕێکخستنی دامودەزگای ئیمپراتۆریدا ڕەنگی دایەوە و مەیلی جودابوونەوەی میرهەرێمەکان، کە پێشتریش لە سەردەمی هەخامەنشییەکاندا ببوو بە نەخۆشییەکی بێچارەسەر، هێز و بڕستی سلۆکییەکانی تێدابرد. سەرەنجام ئیمپراتۆریی سلۆکی بوو بە کۆمەڵێک میرنشین و قوڵەپادشایەتی بە میرات بۆ پارتەکان بەجێما و نەیانتوانی هیچی لەگەڵ بکەن و ئاوا پاراستیان، چونکە حکوومەتی ناوەندی لە سەردەمی سلۆکییەکاندا نەیدەتوانی دەسەڵاتی خۆیان بە سەردا بسەپێنێ و تەنیا شارەکانی یۆنانی بوونە چەند شێوەدورگەیەک.

سەرەڕای ئەم بارودۆخەش، بەڕێوەبردنی ئیمپراتۆری بۆ سلۆکییەکان بە سەرکەوتنێکی گەورە دادەندرێ. کاربەدەستانی شارەزا و چاک ڕاهاتووی حکوومەت، توانییان دامودەزگایەک دامەزرێنن کە خەزێنەکانی وڵات پڕ بکاتەوە. مڵکانەی میری، پیتاکی شاران و پەرستگایان، سەرانەی سەربازان و هۆزان و کەسان، لە لایەن کۆمەڵێک کاربەدەستی حکوومەتەوە کۆدەکرانەوە و یۆنانی لەم ڕەوتەدا پلەدار و لێپرسراو بوون، ئەگەرچی ئێرانیش لەم کارانە بێبەش نەکرابوون. دەزگای بەڕێوەبردنی کاروباری دارایی کە یەکجار بەپارسەنگ بوو، بەشی هەرە زۆری میراتی بەجێماوی هەخامەنشییەکان بوو، بەڵام شێوەی کاری ڕوونتر و ڕێکوپێکتر هەڵدەسووڕا و داهاتێکی بەرچاوی بۆ پادشایان دابین دەکرد.

تەواوی زەوی‌وزاری ئیمپراتۆری بەپێی ڕێ‌وشوێنی خەنیمەت و دەسکەوتی شەڕان، هی پادشا بوون. پەرستگاکانیش خاوەنی ملک‌وماش بوون، ئەگەرچی ئێمە نازانین لە ئێران چەندەیان زەوی بۆ بڕ دراوە. ئەوەی ڕاستی بێ دەبێ بیسەلمێنین کە کۆمەڵێک پەرستگای گرینگی وەکوو هەگمەتانە، کەنگاوەر و نەهاوەند، خاوەنی زەوی‌وزاری بەربڵاو و گوندان بوون کە جووتیاران یان کۆیلان بە مەبەستی دابینی بژیوی جەماوەری بەرچاوی ژنان و پیاوانی جڵەوداری دینی، گۆرانیبێژانی نێر و مێ، ژەنیاران، کەنیزان و خزمەتکاران، کاریان لەسەر دەکردن. پەرستگاکان یەکجار دەوڵەمەند بوون و پادشایانی سلۆکی وەکوو ئانتیۆخووسی سێهەم و چوارەم لە جەنگەی تەنگەژەی دارایی‌دا بە بیانووی ئەوەی کە بەپێی ڕێ‌وشوێنی دەسەڵات تەواوی ئەم سەروەتانە ئی پادشان، دایاندەڕووتاندن و تاڵانیان دەکردن. لەو شوێنانەی کە پەرستگای «ئاناهیتا» یان «ئانایا»ی لێ بوو، پادشا وەکوو زێئووس و شووی خاتوونەخوایان داوای گیازی بووکانەی لێدەکردن.

بەشێک زەویش درابوون بە ئەندامانی خانەدانی میری، پیاوماقووڵانی بارگا، پایەبەرزان و بە شاران و بەشێکیش فرۆشرابوون. ئەو زەوی‌وزارانە وەکوو سەردەمی هەخامەنشییەکان بە دەست زلەدەرەبەگانی ئێرانی یان یۆنانییەوە بوون، بەڵام جووتیارەکان کە بە بەشێکی دانەبڕاوی ئەو ملکانە دادەندران، خاوەنی چەشنێک ئازادی بوون. ئەو دەرەبەگانە دەبوو لە جەنگەی پێویست‌دا، هێزی سوارەیان تەیار بکەن کە پادشا بەهەڵکەوت کاری پێیان دەبوو، چونکە هێزی چەکداری ڕێک‌وپێک زۆربەیان فیل‌سوار بوون. پادشا خاوەنی ئەو زەوی‌وزارانە بوو کە سەرکار و پاکار و بەرپرسانی دام‌ودەزگای دارایی میری بە سەریان ڕادەگەیشتن. لە نێو جەماوەری لادێیی‌دا، بێ‌گومان ئەوانەی کە

لەسەر مووچە و مەزرای شاران کاریان دەکرد، قازانجی پتریان بۆ وەبەرچاو دەگیرا.

بەم شێوەیە لە خاکی ئێراندا کۆمەڵێکی تازە پێکهات و ملی نایە بەرکار و ژیان. تانوپۆی ڕەنگاوڕەنگی ئەم کۆمەڵە کەموزۆر پاڵەوپاڵ لە شار و شارۆچکە و شارەدێ و دێهاتاندا نیشتەجێ بوون و زۆرینەیان ئێرانی و کەمینەیان یۆنانی بوون. داهاتووی ئیمپراتۆریی سلۆکی ڕاستەوخۆ بەسترابۆوە بە سەرکەوتنی گەڵاڵەی نیشتەجێبوونی جەماوەری «یۆنانی ـ مەقدوونی» لە وڵاتدا. ئەم حەشیمەتە بەرلە هەموو شتێک خاوەنی تایبەتمەندیی سیاسی و لەشکری بوون و بێونەبێ دەبوو تێکەڵاوی کاروباری کۆمەڵایەتی و ئابووری بووبان و خۆیان گونجاندبا. ئەم هەڵوێست و سیاسەتە کە وەک تانوپۆیەک وابوو کە دەبوو نەخش و کری یەکییەتی وڵاتی پێ تەندرابا، نەیدەویست ئێرانییەکان وەسەر ڕەنگی یۆنانی بگێڕێ یان ناچاریان بکا هەتا وەکوو ئەوان بژین و کولتووریان ڕەچاو بکەن. زانایان لە ڕووی کۆمەڵێک بەڵگەوە سەلماندوویانە و پێداگرن کە پرسی وە یۆنانیگێڕان، زاراوە و بۆچوونێکی تازەیە و یۆنانی بۆخۆیان بە مەبەستێکی ئەوتۆیان نەدەزانی. وە یۆنانیگەڕانی ئێرانییەکان تەواو ڕەوتێکی سروشتیی بڕیوە، هەروەک چۆن وە ئێرانیگێڕانی یۆنانییەکانیش هەروا بووە و ئەم ڕەوتە بۆ دوو ڕەگەزی دراوسێ، هیچ لەمپەرێک نەیدەتوانی بەری پێبگرێ. کارەکە وەکردەوە گەڕا بێئەوەی سلۆکی پێوە بووبن پەرەی پێبدەن یان بەری پێبگرن، چونکە لە ڕوانگەی ئەوانەوە ئەم پرسە کۆمەڵایەتییانە بایەخێکی نەبوو. سلۆکی نەیاندەویست بە نیشتەجێکردنی هاونیشتمانانی خۆیان حکوومەتێکی یۆنانی یان مەقدوونی دامەزرێنن.

ڕایەڵەی ئەو شارانەی کە سلۆکییەکان سازیان کرد، دەبوو ئیمپراتۆری پێکەوە بکاتە یەک و یەکپارچە. کۆمەڵی شارنشینی نوێ دەکەوتە لای سەرەوەی ئێرانییەکان و دەبوو بە دابینکەری پەیوەندیی پادشا و جەماوەری ئێرانی. هەروەها ئەم کۆمەڵە بریتی بوو لە تاقمێکی پایەبەرزانی حکوومەتی، گەورەپیاوانی دەوروبەری پادشا و بارگا و یاران و هاودەمانی. کاربەدەستانی میری و بازرگانان دەکەوتنە پلەیەک بەرەژێرتر. هەروابێتەوە پێویستە باسی قۆشەنیش بکرێ کە لە هەموو شوێنێک بەتایبەت لە پایتەخت و قەڵاکان بنکەیان دامەزراندبوو. هەر ئەم پێکهاتە کۆمەڵایەتییە لە گوندانیش‌دا وەبەرچاو دێ. شانبەشانی زەوی‌وزاری بەربڵاوی دەرەبەگانی ئێرانی، مووچە و مەزرای دەرەبەگانی یۆنانی یان مەقدوونی هەبوون. دانیشتووانی ئەم کۆچەرنشینانە لە نیزیک گوندەکانی ئێرانی بنەیان داکوتابوو. جەماوەری کۆن، چینێکی تازەی مەزن و ماقووڵان و توێژێکی سەرمایەدارانیان پێوە زیاد کرا کە بریتی بوون لە کۆچەرانی یۆنانی و مەقدوونی، مامۆستایان، فەیلەسووفان و بازرگانانی خوازیاری کار. بەپێی تەواوی ئەم نیشانانە دەردەکەوێ کە سلۆکییەکان نێوانیان لەگەڵ چینی مەزنانی ئێرانی خۆش بووە و تاقمێکیان بۆ ئەوەی پێمل‌بوونی خۆیان سەبارەت بە پادشا بسەلمێنن، شانیان دایە بەر پلەی گرینگ. دەبێ قبووڵی بکەین کە ئەم چینەی کۆمەڵی ئێرانی، زیاتر لە جەماوەری دیکە کەوتبوونە سەر ڕەنگی فەرهەنگی یۆنانی.

لە زەمانی ئەسکەندەرەوە کە هەزاران لاوی وەجاخ‌زادەی ئێرانی چوونە نێو ڕیزی سپای سوارە و سەربازانی ئێرانی خۆیان لە ڕیزەکانی سپای فالانژدا دیتەوە، زمانی یۆنانی لە ئێران‌دا پەرەی گرت. زەماوەندی بەربڵاوی جەماوەری مەقدوونی و یۆنانی لەگەڵ ئێرانییەکان، کە زۆربەیان لەم وڵاتە مانەوە، وێڕای

سازکرانی کۆمەڵێک شاری کۆچەرنشین، گەشەی ئابووری، ڕێکخرانەوەی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی و لەشکری و داندرانی دەزگای دادەوانی، سەرپاکیان بوونە هۆی ئەوەی زمانی ئارامی کە لە سەردەمی هەخامەنشییەکان‌دا زمانی ڕەسمی بوو، جێی پێ لێژ بێ و کوێر بێتەوە و زمانی یۆنانی جێی بگرێتەوە. زمانی یۆنانی کە وەکوو زمانێکی نێونەتەوەیی لێهاتبوو، تەنانەت سەردەمی پارتەکان لە شارەکان‌دا دەخوێندرا. ئەم ڕەوتە کارێکی وای کرد بەشێکی بەرچاوی دانیشتووانی بانووی ئێران بوونە دووزمانە، هەروەک چۆن ئێستاکە خەڵکی کوردستان، ئازەربایجان و خێڵاتی بەلووچ و قەشقایی بە دوو زمان دەدوێن. جەماوەری شارنشینی ئێران و بەشێک لە دەوروبەری شاران، تەنانەت سەدان ساڵ دوای ڕووخانی حکوومەتی سلۆکی، زمانی یۆنانییان پاراست. نووسراوەی سەر میدالیاکانی پادشایانی پارت و کەوڵە دۆزراوەکانی هەورامان لە کوردستان، کە سەبارەتن بە پێڕاگەیشتنی کێشە و سکاڵای کەسانی ئێرانی و بە زمانی یۆنانی نووسراون، بە باشی ئەم بۆچوونە دەسەلمێنن. دوو دەقی سەر بەردەتاشەکانی دۆزراوەی پارتی بە زمانی یۆنانی نووسراون و بەردەنووسی پادشایانی ساسانی، لە پاڵدەستی پەهلەویی پارتی و پەهلەویی ساسانی‌دا، خەت و زمانی یۆنانیشیان پێوە دیارە. تەواوی ئاڵوگۆڕەکانی بازرگانی لە یۆنانەوە هەتا بەلخ بە زمانی یۆنانی ئەنجام دەدران و تەواوی گێرە و کێشەی نێوان ئێرانییان و یۆنانییان دەکەوتنە بەردەستی دادوەرانی یۆنانی و بەپێی یاسای یۆنانی چارەسەر دەکران. خەڵکی خۆوڵاتیی ئێران یاساکانی یۆنانیان خواستنەوە و لە نێو خۆیان‌دا کاریان پێکردن.

بەم شێوەیە، بەبێ هیچ زۆرەملی و ڕەچاوکرانی ڕێبازێکی تایبەت، فەرهەنگی یۆنانی ڕەنگی دایەوە و شەقڵی هاویشتە سەر جەماوەری ئێران، بەتایبەت

شارنشینان و لە نێو تێکڕای چینی باڵا و نێوەڕاستدا بڵاو بۆوە و تەنانەت دزەی کردە نێو ڕیزی کرێکارانی ئازادی شاران، بەڵام کارێکی وای نەکردە سەر خەڵکی گوندەکی. پەرەئەستاندنی فەرهەنگی یۆنانی دەگەڕێتەوە سەر چوونی پیاوانی ئێرانی بۆ نێو ژیانی سیاسی و ئیداریی ئیمپراتۆری و بەم شێوەیە کۆمەڵێکی تێکەڵاوە بەدی هات و ئەگەر ئەم بەرگە داماڵدرابا، ئێران بە وڵاتێکی ئاسیایی دادەندرا کە یۆنانی لێی نیشتەجێ ببوون. بەشداربوونی چینی باڵا و نێوەڕاستی ئێرانی لە ژیانی حکوومەتی‌دا، سیاسەتێکی بەپارسەنگ بوو کە دەیهەویست حەساری نێوان نەتەوەکان برووخێنێ و توانی چەشنێک هاوکاری لە نێوان ئەو کەسانەدا بەدی بێنێ کە بە زمانی یۆنانی دەدوان. وە یۆنانی‌گەرانی ئێرانییەکان و پێچەوانەکەی، ڕەوتێکی دووسەرە بوو کە خۆی لێ حەشار نەدەدرا و زەماوەندەکان ڕێگایان زیاتر بۆ خۆش دەکردن. هەروەها خاڵە پرشنگدار و سەرنجڕاکێشەکانی بیروباوەڕی ڕۆژهەڵاتی و ڕێورەسمەکانی دینیش هاتنە مەیدان و گونجاندنی دینی یۆنانی هەلێکی لەباری خۆنواندنی لەو بوارە بەرینەدا بۆ ڕەخسا؛ بەڵام یۆنانی بە شێوەیەکی بەربڵاو کەوتنە ژێر باندۆری دین و بۆچوونی ڕۆژهەڵاتی. بەشێک لە یۆنانییەکان بێ‌ئەوەی دەست لە زمان و ڕێسای خۆیان هەڵبگرن، کەوتنە ژێر باندۆری چەشنی دین و ژیانی ئێرانییەکان و بەمجۆرە قازانج و بەرژەوەندیی ڕووحی و کار و پیشەیان بە سەر لاوازی‌دا کەوت.

وەکوو دیارە کۆمەڵانی بەربڵاوی گوندەکی و شارۆچکەنشینی ئێرانی، نەکەوتنە بەر شەپۆلی کارتێکردنی کولتووری یۆنانی. جیاوازیی نێوان کۆمەڵانی شارەکی و گوندەکی، دابڕانێکی خستە نێوانیان و هەر لەو ڕۆژگارەوە بناغەی ناکۆکی و دوژمنایەتیی داهاتوو دانرا. لە ڕوانگەی گەلەوە گۆڕانی زنجیرەی

میران تەنیا بریتی بوو لە گۆڕانی مەزنان، چونکە هەموویان باج و پیتاکیان دادەسەپاند و خەڵکیان بە بێگار دەبرد. بە بڕوای زانایان، کۆمەڵانی خەڵک پێیان وابووە کە کاربەدەستانی دامودەزگای میری وەکوو ئەوانەی چووبوونە سەر سرشتی بورژوازییانەی یۆنانی، ملهوڕ نەبوون. گەل بە دیتنی خەڵکی بێگانە لە وڵاتی خۆیدا ڕاهاتبوو، بەڵام دژی ئەو چینەی دەسەڵاتداران بوون کە ژیانێکی جیاوازیان دابین کردبوو بۆ خۆیان و لەبری یەزدانی ئێرانی، یەزدانی دیکەیان دەپەرستن.

بە باری هەل و هەڵکەوتی جوغرافیاییدا، ڕەوتی وە یۆنانیگەڕان هەموو ئێرانی وەکوو یەک نەگرتەوە. ڕاستە کە لە خاکی ماد گەلێک شار و کۆچەرنشینی یۆنانی سازکران، بەڵام واوێدەچێ کە ناوچەکانی دەرەوەی ئەم جەغزە کەمتر کەوتنە ژێر باندۆری بنەگربوونی یۆنانییەکان یان هەر کاریان تێنەکرا. «لە هەر ناوچەیەکدا کە یۆنانی بە شێوەیەکی سەربەخۆ لە یەکتر کۆنەبوونەوە و لەگەڵ ئێرانییەکان تێکەڵاو بوون، وردەوردە کولتووری یۆنانیبوونیان کاڵ دەبۆوە.» وادیارە کە پارس یەکێک لەو شوێنانە بوو کە وەک دوڕگەیەکی لێهات و داب و نەریتی ڕابردووی چاکتر تێدا پارێزرا. سەرچاوەکانی ئێمە لەم ناوچەیەدا ئاماژەیەکی وا بە هیچ شارێکی سازکراوی یۆنانی ناکەن و وێدەچێ کەندەوکۆژەکانی تا ئێستای شوێنەوارناسیش ئەم بۆچوونە بسەلمێنن. هەرێمی ڕاستەقینەی پارس کە دوور بوو لە شاڕێیانی لەشکری و ئابووری، بە شێوەیەکی باش کەوتە دەرەوەی ناوچەی تێکەڵبوونی توخم و تۆرەمە و زمانەکان کە لە سەردەمی ئەسکەندەری گەورەوە دەستی پێکردبوو. بەم شێوەیە هەرێمی پارس توانی دین و زمان و فەرهەنگی خۆی بپارێزێ. ماوەیەک دواتر لە ناوچەیەکی نە هێندە دووری کاول و هەرەسەکانی تەختیجەمشید، شارێک بە

ناوی «ئیستهخر» یان «قهڵا» ساز دهکرێ که وردهورده بوو به ناوهندی راستهقینهی دینی و سیاسیی پارس و خانهدانێکی نهتهوهیی بوونه پێشهنگی. له لای بهرهوهی تهختیجهمشید، پهرستگایهک لهسهر شێوازی نژیاروانیی ئێرانی سازکراوه. هێندێک به شانی خۆرنشیندا، پهرستگایهکی دیکه له «نوورآباد» داندراوه که تهواو وێنهی لهو پهرستگایه ههڵگیراوهتهوه که پادشایانی ههخامهنشی له نهخشی رۆستهم رووبهرووی گۆڕهکانی خۆیان سازیان کردووه. ئهم پهرستگایانه شانبهشانی ئهوانهی که لهسهر شێوازی یۆنانیی ئهو سهردهمهدا له ماد، کهنگاوهر، کورهه و نههاوهند سازکراون، نیشانهی خۆڕاگری و مانهوهی فهرههنگی ئێرانین. «یۆنانییهکان کوانوویهکی یهکبوونیان پێکهێنا که گهلی ئێرانی تێدا نهتوایهوه. گهلی ئێران له چوارچێوهی ژیانی نهتهوایهتی، کۆمهڵایهتی، دینی و فهرههنگیدا، لهگهڵیان ناتهبا مایهوه و ههتا سهر ههمووی پاراستن.»

هونهر

هونهری ئهو چاخهی که دهکهوێته نێوان بڕانهوهی زنجیرهی فهرمانڕهوایانی ههخامهنشی و وهرگیرانهوهی ئێران له لایهن پارتهکانهوه و دوو سهدهیهکی پێچوو، هێشتاش به چاکی تیشکی روونبوونهوهی نهخراوهته سهر. کهلوپهلی سهر بهو سهردهمه دهگمهن و بیناکانی کهمه. هونهری گهلێک ههرگیز ناتوانێ له حاند لاوازیی سیاسی که ههژاریشی به شوێندا دێ، خۆی رابگرێ. هونهری ئێرانیش لهو رۆژگارهدا تووشی بارودۆخێکی ئاوا ببوو. ههر دوابهدوای ئهم رۆژگارهش بۆشایی و کهلێنێک داوێنی ئهم هونهرهی گرتهوه و نهیتوانی لێی دهرباز بێ. ئهوهندهی ئێمه دهزانین هونهری ههخامهنشی گیرۆدهی رۆژگیرانی تهمهنی بوو، چونکه بهبێ پشتیوانیی پادشا و بارگا نهیدهتوانی خۆی

ڕابگرێ. ئەو بڕە زانیارییەی کە سەبارەت بە بووژانەوە و ژیانەوەی هەمانە، نیشاندەری ڕەوتێکی بەرەوپاش گەڕانەوەی جێی ڕامانە.

ئەوەی کە دەکەوتە بەر سەرنجی پادشا و بارگای سلۆکی و کۆمەڵانی تازەهاتوو بۆ خاکی ئێران، بە هەوێنی هونەری ئێرانی دەستاو نەدرابۆوە. ئەو هونەرمەندانەی کە لە یۆنان یان ناوچە و مەڵبەندەکانی دیکەی دنیاوە دەهاتن، دەبوو بە تەواوی ڕەزامەندیی مشتەری و کڕیارانی خۆیان وەدەست بێنن. هەروەها ئەو ئێرانییانەی کە چووبوونە سەر سرشتی یۆنانی و بەرزترین و دەوڵەمەندترین توێژی کۆمەڵانی خەڵکی خۆماڵی بوون، لەسەر ئەو دابودەستووره دەڕۆیشتن. ئەم تاقمە لە ژێر باندۆری کولتووری یۆنانیدا، سەلیقەی خۆیان لەگەڵ شێوەی ژیانی ئەوان ڕێک دەکرد. هونەرمەندانی خۆوڵاتیش کە کاریان بۆ دەکردن، کەوتنە ژێر باندۆری شەپۆلی هونەری خۆرهەڵاتی. ئەم وەستاکارانە شتی وایان ساز دەکردن کە نە یۆنانی بوون و نە ئێرانی و لاساکرانەوەی دووسەرەیان پێوە دیار بوو. ڕوخسار و ڕواڵەت پارێزرابوو، بەڵام گیانی تێدا نەبوو. بەم شێوەیە هونەری «یۆنانی ـ ئێرانی» کە یەکێک لە دەسکەوتەکانی سەرکەوتنی مەقدوونییەکان بوو، بەدی هات. ئەم ڕەوتە دوابەدوای هونەری «یۆنانی ـ سووری» و «یۆنانی ـ دووچۆمانی»، پێش هونەری «هیندی» یان «یۆنانی ـ بوودایی»، بەدی هاتووە.

بەپێی ئەوەندە زانیارییە کەمەی کە دەربارەی شوێنەوارە هونەرییەکانی ئەو سەردەمەوە بە دەستەوەیە، وادیارە هەر تەنیا هونەرێک لە ئارادا نەبووە و چەندێکی دیکەش هەبوون. دەسکارە هونەرییەکانیش وەکوو خودی وڵاتەکە نایەکانگیر و لێکدابڕاو خۆی دەنواند و دەریدەخست کە شۆڕش و ئاڵوگۆڕێکی قووڵ لە شارستانییەتی ئێرانیدا ڕووی داوە. دەکرێ ئاسەوارە هونەرییەکانی

ئەو سەردەمە بکرێتە سێ دەستە: ١ـ هونەری ڕەسەنی ئێرانی ٢ـ هونەری یۆنانی ـ ئێرانی ٣ـ هونەری یۆنانی.

دیاردە و نیشانەی دەستەی یەکەم لە پەرستگای «نووراباد»دا خۆی دەنوێنێ و باسمان کرد کە وێنەی لە پەرستگاکانی هەخامەنشیی تەختیجەمشید و نەخشی ڕۆستەم هەڵگیراوەتەوە؛ هەڵبەت لە چوارچێوەیەکی بچووکتردا کە چەند ئاڵوگۆڕێکی سەبارەت بە هەنگاوی نوێباوی دینیی تێدا ڕەچاو کرابوو. گەلاڵەی پەرستگای بەرەوە و دەرەوەی حەوشە و دەرکوبانی «تەختیجەمشید»یش ئێرانییە و بایەخی دەگەڕێتەوە سەر نەخشێندرانی لادەرانەکانی. بەپێی دابی تەختیجەمشید، دیمەن و قەڵافەتی دوو کەسایەتی داتاشراون کە یەکیان چەپکێک بەرسوم [یان گیاپیرۆزە]ی بە دەستەوەیە و هونەری ئێرە کاڵ و پێنەگەیشتوویە. کۆڵدرانی ساکار و قووڵ داتاشرانی تەختی بەردەتاشەکە و جوان دەرنەهێنانی دیمەنەکان و وەبەرچاو نەگیرانی چۆنیەتیی خستنەڕوویان و ویشک و ڕەقبوونی خەت و کووزەکان، سەرلەبەریان ناشارەزایی و بێئەزموونییان لێ دەبارێ. ئەم هونەر تێداناچێ و شوێنەواری لە هونەری پارتی و ساسانیدا ڕەنگ دەداتەوە.

لە ئێستادا، تەنیا پاشماوەی سێ شوێنەوار کە لانیکەم دوویان پەرستگا بوون، دەکرێ بدرێنە پاڵ دەستەی دووهەم. لە ئیستەخر کاول و هەرەسی شوێنەوارێکی گرینگی پێناسەنەکراو دۆزراوەتەوە. سەرەکۆڵەی ئەو جێگایە وێنەیان لە شێوازی کۆرێنتی هەڵگیراوەتەوە، بەلام بەشی لای سەرەوەی سەرەکۆڵەکەکان جیاوازن و ئەمەش نیشانەی تێکەڵاویی کۆڵەکەی ئێرانییە لەگەڵ سەرەکۆڵەکەی یۆنانی (ق٧٣).

پەرستگای کەنگاوەر (دەوروبەری ٢٠٠ی پ.ز) لەسەر پێوشوێنی گەڵاڵەیەکی خۆرنشینی سازکراوە (ق٧٤). دیوارەکانی بە گابەردی وەکوو تەختەسەکۆی ڕووبەری تەختیجەمشید هەڵچندراوە، بەڵام سەرەکۆڵەکەی شێوازی «دۆری»[1] لەسەر کۆڵەکەکانی دیارن و تەختەبەردێک بە شێوەی دەسکاری کۆرینتی کەوتۆتە لای سەرەوەیان (ق٧٥). لە «کورهە»ش پەرستگایەک هەیە کە بەپێی شێوازی خۆرنشینی ساز کراوە. لە لای سەرەوەی دوو بنەکۆڵەکەی ناسک، گەچبڕیی ئەستوورەی گووپن وەبەرچاو دێ. کۆڵەکەی ئێرە، لەچاو ئەوانەی کۆن کە باڵا و کۆتەرەیان دەبوو بە چەشنێک یەکتر بگریتەوە، زۆر واوەتر چووە و ئەمەش نیشانەی ڕەنگدانەوەی چێشکەی ئێرانییە کە پێشتر لە تەختیجەمشید خۆی نواندبوو. سەرەکۆڵەکەکانی پەرستگا وێنە هەڵگیرانەوەیەکی ناشیانانەن لە شێوازی ئیۆنی (ق٧٦). ئاکام لە هەموو شوێنێک وەکوو یەک وایە و هونەرمەندی ئێرانی خۆی بە وێکچوون ڕازی دەکا و بە شوێن دۆزینەوەی بەڵگە یان یەکتر خوێندنەوەی شوێنەوارەکاندا ناڕوا.

وەکوو دیارە بەشی زۆری زانیارییەکانی ئێمە سەبارەتە بە ئاسەوارە هونەرییە بەربڵاوەکانی دەستەی سێهەم. بەڵام ڕوون نەکراوەتەوە کە ئەو کەلوپەلانە دەسکاری نێوخۆی وڵاتن یان لە دەرەوەڕا هێندراون، کەچی هەموویان هاوار دەکەن کە لەسەر شێوە و شێوازی هونەری یۆنانین. لە جەنگەی کەندەوکۆژەی ئەم دواییانەدا چوار پەیکەرۆکەی مەفرەق لە پەرستگەی نەهاوەند (لائۆدیسە) دۆزراونەوە (و٦٥). هەر لەم شوێنە بوو کە بەردەنووسی

١ـ خەڵکی ناوچەیەکی کۆنی باشووری تێسالی و یەکێک لە خێڵاتی بەرایی یۆنانی کە بە گرتنی پێلۆپۆنێز، حکوومەتی ئیسپارتیان دامەزراند.ب.

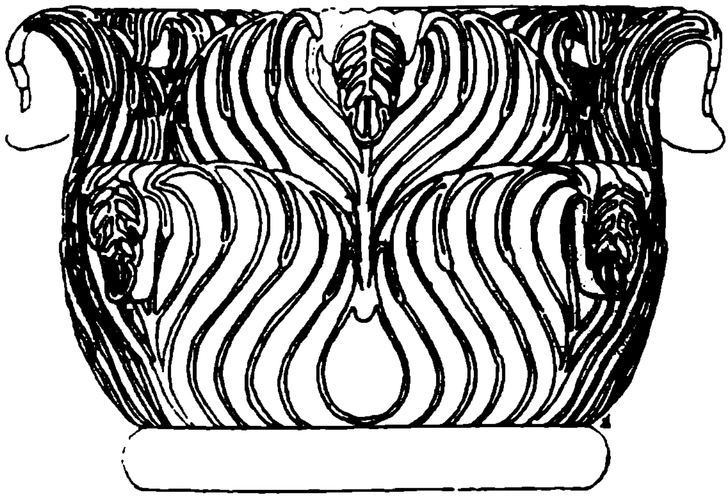

ق۷۳ـ ئیستەخر: سەرەکۆڵەکە یان کۆترەی بەردین

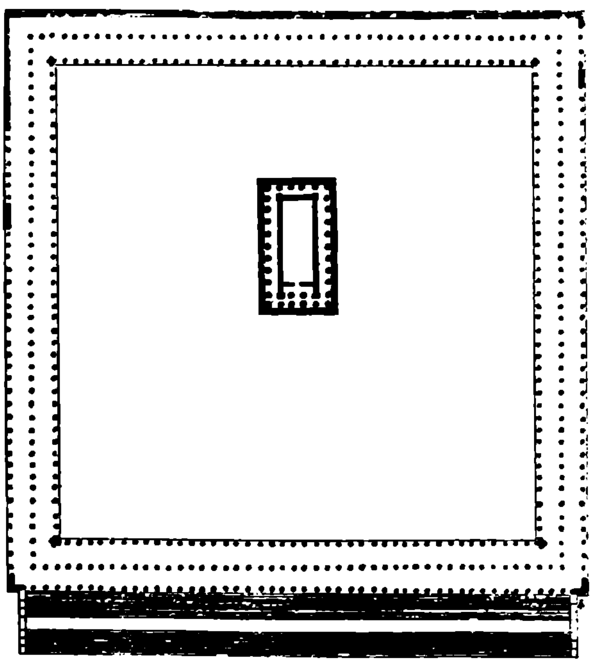

ق۷٤ـ کەلاّلەی پەرستگای کەنگاوەر

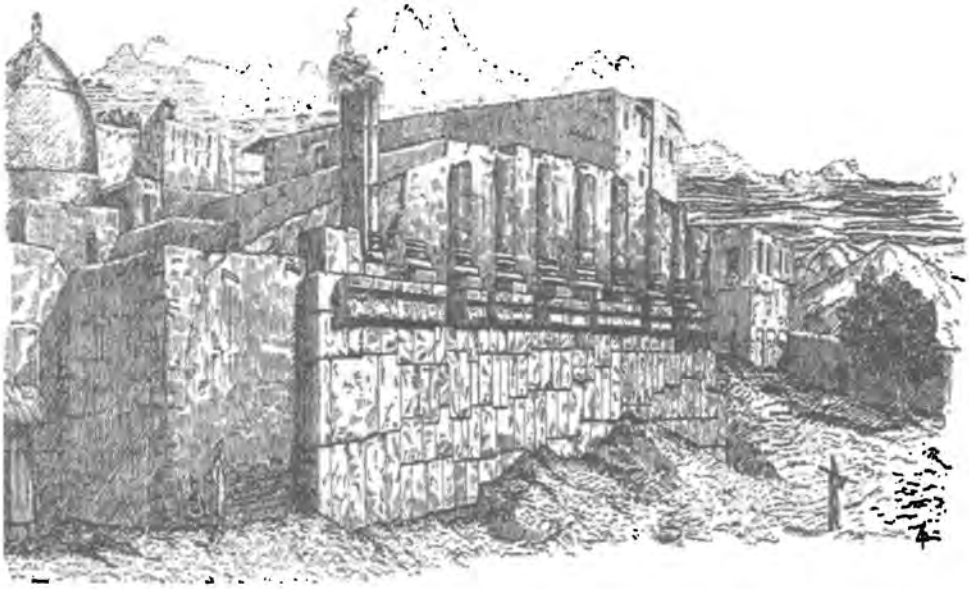

ق٧٥- هەرەسەکانی پەرستگای کەنگاوەر

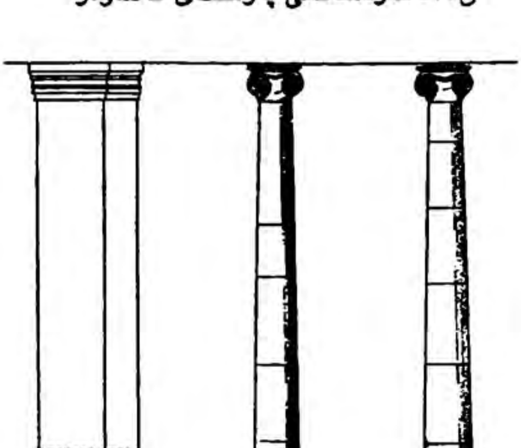

ق٧٦- کۆڵەکەکانی پەرستگای کورهە

فەرمانی ئانتیۆخووسی سێهەم و سەر بە ساڵی ١٩٣ی پ.ز. دیترایەوە. سەرێکی زۆر جوانی پەیکەرێکی مەفرەق کە بەدبەختانە هەڵپریواوە و گۆیا دەبێ ئانتیۆخووسی چوارەم بێ، لە پەرستگەی «شەمی»ی نیزیک «ماڵەمیر»ی چیاکانی بەختیاری دۆزراوەتەوە (و٧١). دەبێ وای بۆ بچین کە چێشکە و سەلیقەی هونەری لەو سەردەمەدا، زیاتر سەرنجی داوەتە سەر دەسکاری مەفرەقی و ئەم شێوازە لە ڕۆژگاری پارتەکانیش‌دا درێژە درا و لە ڕاستی‌دا دەکرێ بە بووژاندنەوەی باوێکی کۆنی عیلامی دابندرێ. لە شووش کۆشکەڵی پاسەوانیی سەر بە سەردەمی هەخامەنشی، لە ڕۆژگاری دەسەڵاتی سلۆکییەکان‌دا تەواو نۆژەن کرایەوە. جەنگەی کەندەوکۆژە لەو شوێنە، لانی‌کەم دە پایەی بەردینی پەیکەرە مەفرەقییەکان دۆزراونەوە کە هێندێکیان بە یۆنانی لەسەریان نووسراوە. یەکێک لەو دەقانە سەبارەتە بە پیاوێک کە ناوی «فیساغۆرەس»ە و فەرماندەی سەربازگەی یۆنانیی شووش بووە و «لۆفتووس» ساڵی ١٨٥٢ی زایینی دۆزیویەتەوە و ئاوا پێناسەی شوێنەکەمان لێ ڕوون بۆتەوە. هەروەها نیوەبەژنی لە مەڕمەڕ تاشراوی ژنێکی یۆنانی و چەند کوتێکی دیکەی پەیکەرەی بەردینی هاوردەی دەرەوە لە شووش دۆزراونەوە (و٧٢).

لە «دینەوەر»ی نیزیک کرماشان، کوتولەتی حەوزۆکەیەکی بەردینی نەخشێندراو بە پەیکەرەی نیوەبەژنی «سیلێنووس»ەکان و «ساتیر»ەکانی یارانی دیۆنیسۆس [دیۆنیزۆس] دۆزراوەتەوە (و٦٢_ ٦٣). پێدەشتی کاکی‌بەکاکی و بەرپانی کرماشان لە سەردەمی کەونارادا بۆ ئەسپانی خۆشبەزی بەناوبانگ بوو، کە پێی دەگوترا نێسا و ناوێکی جوغرافیایی کۆنباوی نێو نەقڵ و نەزیلانە کە لەگەڵ ئایینی دیۆنیسۆس گوێزراوەتەوە و یۆنانی زۆر جێگایان لە

یۆنانەوە تا هیند پێ ناودێر کردووە. دەشتی نێسا ئەوەندەی کانی و چۆمەڵ تێدایە کە بۆتە سەرچاوەی درێژترین ڕووباری ئێران و پێیەوە ناسراوە. بەکورتی هێندێک وای بۆچوون کە دیۆنیسۆس لە جێگایەکی تەڕەزن پێی ناوەتە جەغزی ژیان و وشەی «نیسیۆس»ی یۆنانی بە واتەی «لەدایکبووی نێو زۆنگاوان»ە. ئەو بەرلە هەموو شتێک خودای شەرابە و دیارە کە ناوچەی بەرباس بۆ باغیمێوان یەکجار بەناوبانگ بووە. ئەسپیش دەکەوێتە نێو زنجیرەی دیاردە و سەمبولەکانی دیۆنیسۆس. دیۆنیسۆس و پۆزئیدۆن هەردک خاوەنی خاڵی هاوبەشن و لەگەڵ تەڕەزنی و کانیاوان تێکەڵن. وێدەچێ کە یۆنانییەکان ئەم ناوچەیان بە زێدی خودای خۆشەویستی خۆیان دانابێ و ئەو پەرستگایەی بۆ سازکرابێ کە حەوزیلەکەی لێ دۆزراوەتەوە. بەپێی دەقی چیرۆک و ئەفسانەکانی یۆنانی، دیۆنیسۆس یەکەم کەس بووە کە خاکی هیندی گرتووە.

بارودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتی

دامەزرانی ئیمپراتۆریی ئەسکەندەر و گۆڕانی بۆ سێ پادشایەتیی هێلێنی، بە باری ئابووریدا، گۆڕان و شۆڕشێکی ڕاستەقینە بوو لە دنیای ئەو سەردەمەدا. بۆ یەکەم جار بوو کە دوورترین ناوچەکانی دنیا وا پێکەوە دەبەسترانەوە کە بچووکترین گرمە و هەرا لە ناوچەیەک تەشەنەی دەکرد بۆ ناوچەکانی دیکە. باری ئابووری هەرگیز هەتا ئەو ئەندازەیە نەببوو بە تێبەستەی ئاڵوگۆڕی سیاسی و ئاوا نەکەوتبوویە ژێر باندۆری ڕەوتی ئەم ڕووداوانەوە. سەنگ و بایەخی سکە کە لەو مەیدانە بەربڵاودا برووزی ئەستاندبوو، زۆر گرینگی دەنواند. بارستاییی ئەو سامان و دەسکەوتەی شوێنهاتی سەرکەوتنەکان بوون و بەرەو بازاڕەکانی دنیا لووزەویان بەستبوو، ئەوەندە بەرچاو بوو کە بایەخی

زێڕ و زیو هەتا نیوهێندە دابەزین و ئێمە لە مێژووی دنیادا ئەم رووداوەمان تەنیا لە سەردەمی کەمخایەنی «کۆنکیستادۆرە»کاندا پێ شک دێ و ئیللەللا.[1]

سەردەمی حکوومەتی سلۆکووسی یەکەم و یەکەمین جێنشینەکانی، وڵات لەوپەڕی گەشە و نەشەدا بوو. هاوسەنگییەک کەوتە نێوان هەقدەست و نرخی بەرهەم و کەلوپەلان، کە پێشتر قەت ڕەوتێکی ئاوا بەدی نەهاتبوو. ئەمە بارودۆخی ژیانی بەرەو باشبوون و تەسەلی پاڵ پێوەنا. زیادبوونی قازانجی بازاڕ نیشانەی باری لەباری کاروباری بازرگانی و وەسەریەک نانی سەرمایە و دەوڵەمەندبوونە. ئەوەندە زێڕەی کە لە جەنگەی گیران و بەزینی ئێراندا ببوو بە دەسکەوت و بەرەو ئورووپا ڕاگوێزرابوو، بە هۆی ناردنی بەرهەمی وڵات بۆ نێو بازارەکانی دنیا، دەگەڕایەوە ئێران.

هاوکات لەگەڵ لاوازبوونی دەسەڵات و لە دەستدەرچوونی هەرێمەکانی پارت و بەلخ، خلیسکان بەرەو هەڵدێران هەستی پێکرا. پاش قۆناخێکی کورتخایەن کە لە سایەسەری هەڵوێست و هەنگاوی چالاکانەی ئانیتۆخووسی سێهەم باڵی بە سەر وڵات کێشا، قەیرانی سەرلەنوێ سەری هەڵدایەوە و بوو بە ملۆزمێکی ڕاستەقینە. لەو ڕۆژگارەدا ڕژم بە دەستێوەردانی توندوتیژی خۆی لە ڕۆژهەڵات، توانی ڕەوتی پێداویستی و هاوسەنگیی ناوچەکە بگۆڕێ و بیشێوێنێ و ئاوا قەیرانێکی قوولی ئابووری بەدی بێنێ. ئەودەمەی کە پارتەکان گەیشتنە سەر رووباری فورات و سنووری باڵی خۆرنشینیان لەوێ دیاری کرا، ناوەندی سیاسی و ئابووریی جیهان گۆڕانی بە سەردا هات و لانیکەم بۆ ماوەی چوار سەدەیەک گوێزرایەوە بۆ بەستێنەکانی رووباری دیجلە.

١ـ کۆنکیستادۆر. سەرناوی سەربەگزبەندانی ئیسپانیایی کە خۆیان لە گرتنی ئەمریکا هەڵکردبوو.م.

سلۆکی خاوەنی شارپێیانی نێوان کیشوەران بوون کە لە ئێرانەوە دەچوونە چین و هیندووستان و پەرەیان پێدان و پێیان ڕاگەیشتن. ڕێگاوبانەکان لە دەریای سوورەوە هەتا هیند بنکەی سەربازی دەیپاراستن. لە ویشکارۆ و بیابانان کۆمەڵێک کاروانسەرا و خەزێناو ساز کران. زۆر جاران کەرتی تایبەت بە مەبەستی پەرەی کاروباری بازرگانی خەرجوبەرجی لێدانی نوێکەندانی دابین دەکرد. خێرایی پەیوەندی و ڕەوتی گەیاندن و گواستنەوە گەیشتە ترۆپکی خۆی و وای لێهات کە هەتا بەرلە سەردەمی داهێنانی مەکینەی هەڵماژۆ، هیچ سەردەمێک نەیتوانی بگاتەوە شانی و تۆزی بشکێنێ. ئەگەرچی سلۆکی دەستیان بە سەر ئەو ڕێگایەدا نەدەڕۆیی کە لە باکووری دەریای خەزەرەوە بەرەو باشووری ڕووسیا دەخوشی، بەڵام خۆ ئەو ڕەوگەیەی کە پاش تێپەڕبوون بە دەریای خەزەردا، شانبەشانی ڕووبارەکانی «کووروس» و «فاسیس»دا دەگەیشتەوە بەستێنەکانی دەریای ڕەش، بە دەست ئەوانەوە بوو. سلۆکی لە ناوچەکانی باکووری جەیحوون بە مەبەستی پاراستنی خۆیان کەوتنە گەشت و گەڕان و هەڵنان و دۆزینەوەی شوێنەکان و لەم ڕەوتەدا کورتکرانەوەی ڕێگاوبانی بازرگانی وەبەرچاو گیرا و دەوروبەری دەریای خەزەر دیترایەوە. لە کەنداوی فارس، کۆمەڵێک لک و پەلی گرینگ و بەرچاوی گەمییەوانی ڕێکخران و توانییان پەیوەندیی نێوان هیند لە خۆرهەڵات و دەریای سوور لە خۆرنشین دابین بکەن.

بارودۆخی بازرگانی لەم قۆناخەدا جارێکی دیکە گۆڕانی بە سەردا هات. قەبارەی کەلوپەل و بەرهەمی هەرزانبایی کە لە ماوەی سەردەمی ڕابردوودا، بەشی هەرە زۆری ئاڵوویرەکانی پێکدێنا، پلەی دابەزی و شتومەکی جوان و ناسک جێی گرتەوە. ڕۆم وەکوو دەورگێڕێکی تازە کەوتە نێو ڕەوتی کاروباری

بازرگانیی جیهانەوە. کەرەسەی خاوی وەکوو دار و کانزا کە ئێران و هیند گەورە بەرهەمهێنەریان بوون، کڕیارێکی زۆر سەرەیان بۆ گرتبوون. کەلوپەلەکانی بازرگانی بریتی بوون لە: بەردی گرانبایی و گەواهێراتی نەخشین و کەندەکاریکراو، دەرمانی هیندی کە هەتا کەوشەنی برۆتانی[1] دەگوێزرایەوە، گیاوگۆڵ، مەڵهەم، ڕۆن، عەتر، ئەرخەوان، گوڵاو، دەفری سواڵین، شووشە، کووتاڵ، دەسکاری هونەری، پاپیرووس و کۆمەڵی کۆیلان. ئەم ڕەوتەی بازرگانی لەگەڵ کاڵا و کەلوپەلاکان شێوەی تازەی بیروبۆچوون و ڕێکاری نوێباوی ئابووری و ڕێوشوێنی گەرمەتەندووری کڕین و فرۆشتنی دێنایە ئێرانەوە.

لە ئێرانەوە جلوبەرگ، خشڵ و زێڕوزەمبەر، بەردی گرانبایی، مافوورە، تۆوی گەنم، قورقوشم و سەگی ڕەسەن دەنێردرایە دەرەوە. زۆر و زەوەندیی کەرەسەی خاو گەشەی بە سەنعەتی ئێرانی دا، بەتایبەت بە کووتاڵ و مافوورە و هەڵکۆڵین و نەخشاندنی کانزا کە هونەرمەندان و وەستاکارانی ئێرانی چاکی لێدەزانن و تێیدا بەناوبانگن، وەڕمێن کەوتن. هەروەها وڵاتی ئێران هاتە سەر ئەم بڕوایە کە بازاڕی ئێران لە چنگ هێندێک بەرهەمی هاوردەی دەرەکی ڕزگار بکا؛ بۆ وێنە هەوڵ درا پاپیرووس کە پاوانی میسرییەکان بوو، بە جەگەن و گیاوگۆڵی خۆماڵی ساز بکرێ یان لەبری پاپیرووس کەوڵی ئاژەڵان بۆ نووسینەوەی دەقان خۆش بکەن. بۆ گێڕانی بەرداشان، ماڵات بوونە جێگرەوەی ئادەمیزاد. بەرهەمی سەنعەتکاران زیاد دەکا و کارگەی گۆزەکردن، پەیکەرسازی، کەندۆخینی سەر یەسقان و شەقڵاندنی کانزایان پەرە دەستێنن و دانانی خانووبەران ڕمێن پەیدا دەکەن و لە سەردەمی خۆیان دوا ناکەون.

۱ـ برۆتانی (بریتەنی) ناوچەیەکە لە خۆرنشینی فەرانسە.م.

ڕۆژگاری سلۆکی بۆ چاندنی بەربڵاوی هەموو شینکە و ڕووەکێک، ڕۆژگارێکی پڕشنگدارە. لەم چاخەدا باشووری ئورووپا، بەتایبەت ئیتالیا دەکەوێتە ژێر باندۆری ڕۆژهەڵات و دەکەوێتە چاندن و ڕەنێوهێنانی کۆمەڵێک ڕووەک و بەخێوکردنی ئاژەڵی تازەهاتووی نووتونوێ. ڕۆژهەڵاتی بەزیو، ئورووپای بەزاند. پەمۆ، لیمۆ، کاڵەک، کونجە، گوێز، زەیتوون، خورما، هەنجیر، مراوی و گای ئاسیایی، ئاڵوگۆڕێکی ڕاستەقینەیان لە بواری کشتوکاڵ و ئاژەڵداریی ئیتالیادا بەدی هێنا.

سلۆکی بە دەوری زەویوزاراندا هاتن و ڕێکیان کردن و لە ناوچە تازەکاندا زنەکێشیان لێدان و بوورەیان دەرهێنان و بەیاریان کێڵان. بازاڕ پێداویستی بە داهێنانی ڕەوت و ڕێبازی زانستی و ئاقڵانە بوو. شارەزایی لە بواری کشتوکاڵدا یەکجار زۆر پەرەی ئەستاند و وای لێهات کە تەنانەت لە سەدەکانی نێوەڕاست و سەردەمی ئیسلامیشدا لەو ڕادەیەی تێنەپەڕاند. بۆ لێدانی دارەمێو و ڕەنێوهێنانی، شێوازی تازە ڕەچاو کرا و نیر و ئامووریکی تازەبابەت هاتە گۆڕ و زەوی کرایە سێوەرزە. دابی ئاوداشتن گۆڕانی بە سەردا هات و لێدانی دارستان و ڕەنێوهێنانی میوەی چاک و داری بەری بوونە باو.

سلۆکییەکان پێکهاتەی کشتوکاڵی ئێرانی سەردەمی هەخامەنشییەکان تێکەوەدەپێچن و گەلێک زەویوزاری بەربڵاوی میری و تایبەتی یان سەر بە پەرستگاکان بە سەر شاراندا دادەبەشن یان دەیانکەنە باربووی کۆچەرنشینانی لەشکری. ئەم ڕەوتە دەبێتە هۆی بەدیهاتنی ئاڵوگۆڕ لە کاروباری کشتوکاڵیدا و بۆ ماوەی سەدان ساڵ خۆی ڕادەگرێ و لەسەر بنەمای پێکەوەژیانی هاوبەش و کاری شانبەشان لەگەڵ یۆنانییەکان دادەمەزرێ کە لێیان فێری شێوەی تازەی وەرزێری دەبن.

لـە ملکوماشـی دیکـەدا، جووتیـارانی تێبەسـتەی زەوی دەبنـە چەشـنێک ئیجارەدار، بەڵام لـە هـەر جێگایـەک زەوی‌وزاری گـەورە دابـەش نـەکرابوون، بارودۆخی ژیانی وەرزێران بەپێی ڕێ‌وشوێنێک بوو کە هەتا ئەندازەیەک بەرەو باشـی و کرانـەوە دەڕۆیی. ئـەو جـەماوەرە گوندەکییـەی کـە ڕەنجبـەری سـەر زەوی‌وزاری شاران بوون، کەم‌وزۆر ئازاد کران. بەڕاستی سلۆکییەکان لە بواری گۆڕینی ڕەوتی کشت‌وکاڵدا، خاوەنی پلـە و پێگەیـەکی گرینـگ و تـایبـەتـن و ئازاد کردنی جووتیارانی ئێران، بە باری سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابووری‌دا، بە کارێکی گەورە دادەندرا.

دەکـارکرانی کانزاکـان، بەتایبـەت کـانزای گرانبـایی، یـەکجار بـەرچاو بـوو. سلۆکییەکان زێڕیان لە هیند، باکووری خۆرنشین، بەلخ، ئەرمەنستان و قەفقازەوە دێنا. ئێرانیش لە لای خۆیەوە ئاسن و مز و قورقوشمی دەنارده دەرەوە، کە لە ژێر چاوەدێریی کاربەدەستانی میری‌دا کانگاکانی بەرهەمیان زیاتر لێ‌هەڵدەگیرا. تـەواوی کانگاکـانی سـەر زەوی و ژێر زەوی پـاوان بـوون و بـە ملکی پادشـا دادەندران.

لە بواری ژیانی کۆمەڵایەتی‌دا، مەیل بۆ بەدی‌هێنانی یەکسانی لە نێو تەواوی چین و توێژەکـان، بەتایبـەت شارنشینان‌دا، هەسـتی پێدەکرێ و لـەم ڕەوتـەدا وەرگرتن و فێربوونی فەرهەنگ و زمانی یۆنانی بە مەرجی سـەرەکی دادەندرێ و ڕێگا بۆ ئێرانییانی وەسەر یۆنانی‌گەڕاوی پاڵدەستی یۆنانییەکان خۆش دەکا کە لە ژێر سایەی یاسایەکدا دەژیان. جیاوازیی نێوان ڕەگەزی ئێرانی و یۆنانی خێرا بەرەو تێداچوون دەچوو.

حکوومـەتی سـلۆکی ئـاوا دەبێتـە پێکهاتەیـەکی سـەرمایەداری و خـاوەنی چواربەندەیـەکی بـەهێز و پتـەوی دارایی. پادشـا ڕۆژبـەڕۆژ پـاوانی بەرهـەم و

کارگاکان بە شێوەیەکی زیاتر دەخاتە ژێر چۆکی خۆی و بەکردەوە تەواوی سەرچاوەکانی داهاتی وڵات بە دەستەوە دەگرێ. بە بڕوای دەستەیەک لە توێژەران، سیاسەتی پادشایانی سلۆکی پێشکەوتووترین گەڵاڵەی ئابووری و پڕ وردەکارییە کە تا بەرلە سەدەی بیستەم دنیا بە خۆیەوە دیوە؛ بەڵام دیسانیش ئەستاندنی پیتاک خەڵکی تەزاندبوو، چونکە تەنیا تاقمێکی کەمی کۆمەڵ داهاتی وڵاتیان پێدەبڕا کە بریتی بوون لە پادشا و بنەماڵەی پادشایەتی، مەزنانی بارگا، کاربەدەستان و خاوەن پاوانە تایبەتەکان، بازرگانانی نێونەتەوەیی و پلەیەک بەرەژێرتر، واتە ئەو لەشکرچییانەی کە لەسەر زەویوزاران بنەیان داکوتابوو. دامودەزگای دارایی جەماوەری بە شێوەیەکی سامناک دادەدۆشی و ژیان تاڵ و دژوار بوو. جا هەر بۆیە لە جاران زیاتر خەڵک پەنایان دەبرد بۆ ڕوانگەی ڕزگاریدەرانە و ئاوا سەرکەوتن و پەرەی دینەکانی مەسیحی و مانەوی و بوودایی خۆی دادەڕێژێ و پێدەگا. وەرگیرانی سەرانە، باجی خانووبەرە، پیتاکی مەڕ و ماڵات، زەویوزار، باغ، منداڵبوون، زەماوەند و مردن وەبەرچاو گیرابوون. حکوومەت بۆ خەرجوبەرجی پادشا و بارگا، ڕاگرتنی قۆشەن، هێزی دەریایی، بەڕێوەبردنی کاروباری پەرستگاکان و موغان و پشتیوانی کردنی زانست و هونەر پێویستی بە پووڵ بوو. دەزگای دارایی هەموو دەخرێنەوە سەر یەکتر و چاوەدێری و پێڕاگەیشتن دارولەلەی بۆ دادەندرێ و یەکەمین بنەماکانی ئامار گەڵاڵەی بۆ دادەڕێژرێ. ڕێوشوێنێک بۆ بەرهەمی کارگاکان، لەگەڵ خوێ و هەموو چەشنە عەتر و بۆنێک و ئاڵوگۆڕی کاڵای بازرگانی و هاتوچۆی نێو ڕووبارە گەورەکان دادەندرێ. حکوومەت خاوەنی سیاسەتێکی کشتوکاڵی، سیاسەتێکی سەنعەتی و سیاسەتێکی بازرگانی بوو، بەڵام لەم

ڕێبازانەدا، بنەماکانی دیموکراسی دیزە بە دەرخۆنە دەکرا و قازانج و بەرژوەندیی جەماوەری بەرفەرمانی دەخرایە پشتگوێ.

**

پەرەگرتن و بڵاوبوونەوەی ئورووپاییەکان لە سەردەمی ئەسکەندەر و جێنشینەکانیدا، ئەوەندەی فەرهەنگی ماددیی ئێرانییەکان دەوڵەمەند کرد کە چەند پشت دواتر هەر پێوەی ژیان. ئەو فەرهەنگە بەرباسە میراتێکی گەورەی لە داموودەزگای بەڕێوەبەرایەتی و ڕەوتی پەرەئەستاندنی شارسازیدا بەجێهێشت. زۆر دواتر بنەماکانی گەڵاڵەی هیپۆدامووس[1] کە لەو ڕۆژگاریدا باو بوو، پادشایانی ساسانی کە بناغەدانەری گەورەی شاران بوون، ڕەچاویان کرد.

یۆنانی توانییان کۆمەڵێک داب‌ودەستوور لە ژیانی شارنشینیدا بەدی بێنن و بە سەرکەوتوویی پەرەی پێبدەن. ئەوان سەنعەتێکی بەهرەمەند، کشت‌وکاڵێکی بەهێز و بازرگانییەکی پێشکەوتوویان بەدی هێنان و ڕایەڵەیەکی بەربڵاوی ڕێ و ڕەوگەیان دامەزراندن. دنەی زانست و هونەریان دان و ڕۆژمێرێکی تازەیان کردە باو. قازانجی ئەم کارانە تەنانەت لە شوێنی دوورەدەستی وەکوو خارەزمیش هەستی پێدەکرێ و ڕەنگی داوەتەوە. بەپێی لێکۆڵینەوە تازەکانی شوێنەوارناسی لەو ناوچەیەدا دەرکەوتووە کە ئەو سەردەمە گەلێک شار و ئاوەدانیی خاوەن شوورە و قەڵا سازکراون، کشت‌وکاڵ گەشەی کردووە، دەسکاری وەستاکاران ڕمێنی بووە و ژیانی کۆمەڵایەتی لە گەڕانگەڕی ئاورگایان خێوەتی هەڵداوە و ئەستۆندەکی خۆی چەقاندووە. لەگەڵ ئەمەشدا سلۆکییەکانیش نەیانتوانی چارەسەری کێشەی سەرەکی بکەن و یەکییەتیی

١ـ هیپۆدامووس فەیلەسووف و تژیاروانێکی میلیتیی یۆنانی بوو لە سەدەی پێنجەمی پێش‌زایین‌دا و گەلێک شاری لەسەر گەڵاڵەی ڕێک‌وپێک ساز کردن.م.

سیاسی لە نێوان دوو تۆرەمەکەدا بەدی بێنن یان لانیکەم هاوکارییەکی بەربڵاویان بخەنە نێوان؛ هەنگاوێک کە بە بڕوای ئەسکەندەر پێویست بوو. مەزنانی وڵات هەرگیز بەڕاستی پاڵیان بە ئێرانییەکانەوە نەدا و نەیانتوانی حکوومەتێکی نەتەوەیی دامەزرێنن و بە هیچ شێوەیەک بۆیان نەکرا کە بە باری سیاسی و ئەخلاقیدا ڕەزامەندیی گەلی ئێرانی وەدەست بێنن؛ بەڵام چونکە بە زۆرەملێ نەکەوتبوونە شوێن سیاسەتی وە یۆنانیگێڕانی وڵات، ئێرانی بە چەشنێکی ڕێکوپێک و ئاشکرا، دژیان ڕانەدەوەستان. لە تەرکێن باسی نانەوەی هەرا و ئاژاوە یان سەرهەڵدانی خەڵکی خۆماڵی لە ئارادا نییە و ئەم مەبەستە دەریدەخا کە بۆچی ماوەی سەتساڵی پێچوو هەتا پارتەکان توانییان ئێران وەربگرنەوە.

ڕەوشتی بەجێی دۆستایەتیی یۆنانییەکان بە لای ئێرانییانەوە تەریک و نامۆ مایەوە کە توانیبوویان یەکییەتیی نەتەوەیی و هەتا ڕادەیەکی زۆر ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووریی خۆیان بپارێزن. کۆمەڵانی خەڵک هەرگیز نوقمی فەرهەنگی یۆنانی نەبوون و ڕەوتی ژیانی باب و کاڵی خۆیان پاراست و دەستیان لە پێشینەی کولتووری و کۆمەڵایەتی و دینیی خۆیان هەڵنەگرت. گەل کەوتە پەراوێزی ئەو چینەی کە یۆنانی و ئێرانییەکانی تەواوەی نێو فەرهەنگی یۆنانی پێکیان هێنابوو. «دژایەتیی نەتەوەیی و دینی، ناکۆکیی کۆن و نەپساوەی نێوان کرێکار و سەرمایەداری تەشەنە پێکرد.» شار بەدی هاتن و پێکەوەنەسازانی لەمێژینەی نێوان شار و گوند ڕەنگی دایەوە. ئەم ناتەبایی و پێکەوەنەسازانە بەرەبەرە ئاوری ناکۆکیی نێوان کەمینەی یۆنانی و زۆرینەی ئێرانیی خۆشتر دەکرد.

ڕوون و ئاشکرایە کە تاقمی ئەو ئێرانییانەی وا لەگەڵ یۆنانییەکان کاریان دەکرد و بەشداری بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات بوون لەچاو جەماوەر شانەبەرزە و زێدەپاروویان بۆ دابین دەکرا، هەروەک چۆن دەرەبەگانی ئێرانی زێدەپشکیان بۆ برابوویەوە. جەماوەری شارنشین وەکوو یۆنانییەکان دەکەوتنە ژێر باڵی یاسایەک و بەشێک لە گوندنشینانیش خاوەنی تۆزێک ئازادی بوون کە دواتر لە سەردەمی پارتەکان و ساسانییەکاندا، لێیان بێبەش کران. وەکوو دیارە ئێرانی نەیدەویست ببێتە یۆنانی، بەڵکوو ئاواتی ئەوە بوو کە هەر بە ئێرانی بمێنێتەوە. هەر شتێک شارستانییەتی غەوارە بۆی دێنا وەریدەگرت، بەڵام نەیدەویست تێدا بتوێتەوە. لە ئاکامدا ئەگەرچی بە یۆنانیکرانی ئێران وەکوو ڕەوتێکی درێژخایەن دەچوو، بەڵام نەیتوانیبوو بە قووڵی ڕیشەی لە نێو کۆمەڵدا دابکوتێ و زیاتر لە ڕووکاردا پەلی هاویشتبوو. ئەم هەنگاوە لە ڕواڵەتی خۆیدا سەرکەوتووانەی دەنواند، بەڵام نەیتوانیبوو بە ناخدا شۆڕ ببێتەوە. «ئەو دوو دنیایەی کە بە زەبری چەک و زۆرەملی تێکەڵ ببوون، لە ڕاستیدا زۆر پێکەوە جیاواز بوون.» بەزینی ئێران شکستێک بوو بۆ شارستانییەتی یۆنانی و بەپێچەوانە سەرکەوتنێکی ئاشتیخوازانە بوو بۆ ئێران. لە ئاکامدا ئێرانی ماکەی دەوڵەمەندی و پێشکەوتووتر لە جاران، بەرەی خۆی لە قوراوێ دەرکێشا و گەنجینەی هەموو دەسکەوتەکانی کردە پایەندازی زنجیرەی پادشایانی پارتی بە ڕەسەن ئێرانی، کە لە ڕوانگەی ئێرانییەکانی باڵی خۆرنشینی وڵاتەوە بە بێگانە دادەندران.

***

بەشی ٥

پارتەکان[1]

هێشتا دووسێ ساڵێک بە سەر ڕاپەڕینی «دیۆدۆتووس»ی مێرهەرێمی بەلخ و جوێبوونەوەیدا تێنەپەڕیبوو کە هەرێمی پارتی باڵی خۆرهەڵاتی بەلخیش سەربەستیی خۆی ڕاگەیاند. داخوا لەو زەمانیدا ئەم کار و هەنگاوە دەکرا یەکەمین نیشانەی دژکردەوەی ئێرانیگەری بێ دژی یۆنانیگەری؟ قبووڵ کردنی ئەم گریمانەیە سەخت و دژوارە. ئەو خێڵەی کە دەبوو زنجیرەی پادشایانی داهاتوو دامەزرێنێ هەرگیز سەری وەبەر سلۆکییەکان نەهێنا و ناوچەی گەرمێن و کوێستان کردنی لەمێژینەیان نەکەوتە نێو قەڵەمڕەوی دەسەڵاتیانەوە. زیاتر بێدەسەڵاتی و لاوازیی پەرەگری سلۆکی بوو کە چەشنی بزن و بەرامەیەک لە زەمانێکدا تەنەوەی کرد و بە شێوەیەکی کەموزۆر هاوشێوە دوو حکوومەتی نوێ دامەزران: حکوومەتی یۆنانیی بەلخ و حکوومەتی پارتی. بنەماڵەیەکی یۆنانی و بنەماڵەیەکی ئێرانی گەلاڵەی چەشنێک بزووتنەوەیان بەرەو سەربەخۆیی دارشت و ئەو ڕایەڵە بێجێیانەیان هەڵپساندن کە ئەم هەرێمانەیان بە حکوومەتی دوورەدەستی سلۆکییەوە دەبەستەوە. ئەگەرچی هۆی

١ـ لە دەقی سەرەکیدا بە بەشێکی جیاواز لە بەشی چوارەم دانەندراوە، بەڵام موعین و بێهفرووزی کردوویانەتە بەشێکی سەربەخۆ.و.

سەربەخۆبوونی ئەم دوو حکوومەتە یەک بوو، بەڵام هۆکاری دامەزرانیان تەواو پێکەوە جیاواز بوو.

ئێمە خاوەنی زانیارییەکی ئەوتۆ نین دەربارەی پارتەکان و ئەوەندەی دەیزانین ڕێمان بۆ خۆش دەکا هەتا بیسەلمێنین کە ئەوان لە خێڵی پارنی و بەشێکی هۆزی دەهێ [داهە] بوون. هۆزی داهە پێکهاتبوو لە تیرە و خێڵاتی سکایی و بە کۆچەری و دەوارنشینی لە نێوان دەریای خەزەر و دەریای ئارالدا دەژیان. بەپێی گێڕانەوەی نووسەرانی کۆن ئەم هۆزە بریتی بوون لە سوارچاکان و شەڕکەران و ئەو کاتە خۆیان بە بەختیار دەزانی کە لە شەڕاندا کوژرابان و مردنی سروشتی و نێو نوێنوبان بە دزێو و سووکایەتی دادەندرا. توێژەران لایان وایە کە دەوروبەری ساڵی ٢٥٠ی پ.ز. دوو برا بە ناوی ئەرشەک و تیرداد، وێڕای چەکدارانی خۆیان و پێنج سەرکردەی دیکە، ناوچەی سەرووی «تەجەن»یان داگیر کرد. دیۆدۆتووسی پادشای تازەی بەلخ هێرشی بۆ بردن، بەڵام ئەوان لە مەترسی دەرباز بوون و هرووژمیان بردە سەر هەرێمی پارتی دراوسێی و میرهەرێمەکەیان کوشت. دوو ساڵ دواتر ئەرشەک لە شەڕدا کوژرا، بەڵام پارتەکان کە هەمیشە لە شەڕدا بوون، بە سەرکردایەتیی تیرداد، تەواوی ئەو ناوچەیەیان گرت کە ئەمڕۆ بۆتە سنووری ئەوبەری دەریای خەزەری ڕووسیا و ئێران. تیرداد هەر لەو کێوانەدا یەکەمین قەڵای تەختگای خۆی دانا کە وەک هێلانەی هەڵۆ دەستی پێڕانەدەگەیشت. ماوەیەک دواتر شارێک بە ناوی ئەرشەکی سەرجەلەی خانەدانی خۆیانەوە ساز کرا و تیرداد وەکوو پادشای پارت لەوێ تاجی پادشایەتیی نایە سەری.

سلۆکووسی دووهەم ویستی بەر بەم جووڵانەوەیە بگرێ و ئەگەر بۆشی بکرێ لووتی داگیرکەران بشکێنێ و پاشەکشەیان پێ بکا. کاتێک قۆشەنی

سلۆکووس بۆیان دەچێ و لێیان نیزیک دەبێتەوە، وادیارە تیرداد دەگەڕێتەوە سەر فەند و فێڵی سوارانی سەکایی و بەرەو گیاجارەکانی نیشتمانی خۆیان دەکشێتەوە. ئەو شێواوی و شڵەژانە توندوتیژەی کە ئەنتاکییەی گرتبۆوە، سلۆکووسی ناچار کرد کە دەست لە پەلاماری هەڵبگرێ و بەلەز بەرەو سووریا بگەڕێتەوە. پارتەکان هەلەکەیان خوازتەوە و سەرلەنوێ گەڕانەوە ئەو شوێنەی کە تیرداد گرتبووی و خێرایەکی هەرێمی هیرکانیای[1] باشووری ڕۆژهەلاتی دەریای خەزەریشی خستە سەری. بەم شێوەیە کوانووی حکوومەتی داهاتووی پارت هەڵگیرسا کە بە یەکجاری ڕێگای شاهانشایەتیی سلۆکیی لەگەڵ حکوومەتی یۆنانیی بەلخ گرت و پشووبڕی کرد. ئەگەرچی پارت لە مابەینی ئەو دوو حکوومەتانەدا ئابلۆقە درابوو، بەلام بۆ پاراستنی خۆی و بەربلاوکردنەوەی قەڵەمڕەوی دەسەلاتی، بە ئەندازەی پێویست خاوەنی هێز و برشت بوو.

گیاجارەکانی دراوسێ کە وەک پوورەی هەنگی ئادەمیزادان وابوون و عێلاتی خزمانی پارتەکان لەوێ دەژیان، بێگومان لەچاو ئێرانییەکان یاریدەدەرێکی جێی متمانەتر بوون، ئەگەرچی ئێرانی ئەوانیان هێندەی فەرمانڕەوایانی یۆنانی بە خەنیم نەدەزانین. دواتر و لە ماوەی پتر لە سەدەیەکدا، هەر شکست و نیشانەیەکی تازەی داشکانی دەسەلاتی سلۆکی بۆ حکوومەتی فەریکەی پارت، بە خەنیمەت دادەندرا.

هێشتاش نازانین ئەوان چ ناوێکیان لە خۆیان ناوە. واژەی پارت کە لە سەرچاوەکانی خۆراواییدا ناسراوە و خۆی دەنوێنێ، ڕەنگە لە واژەی «پارسوڤە» وەرگیرابێ کە پێشتر لە زەمانی کووروش و داریووشدا باسی کرابوو. هێندێک لە ئێرانناسان لایان وایە مانای ئەم وشەیە دەبێتە

---

[1] ـ هیرکانی. گورگان

«سوارەی شەرکەر». جەماوەری نیشتەجێ بە تێکڕای سەڵتەسوارانی پەلاماردەری جاروبارەی ڕۆژهەڵاتی ئێران و تیرە و هۆزە دەوارنشین و ڕەوەندەکانیان دەگوت پارسوڤە و پاشان هەرێمێکی ڕۆژهەڵاتی ئێرانی پێ ناودێر کراوە. هەڵبەت وێشدەچێ کە وشەی پارت لە پارنی وەرگیرابێ. پارنی خێڵێکە بۆتە هێما و سەمبولی جووڵانەوەی گەورە و بەربلاوی سەکاییەکان کە سەدەیەک دواتر، لێشاوی پەلاماریان بارودۆخی ئێرانی بە گشتی ژێروژوور کرد و تۆماری تەمەنی حکوومەتی یۆنانیی بەلخی تێکەوەپێچا.

سی و حەوت ساڵ پادشایەتیی تیرداد دەرفەتێکی گونجاو بوو هەتا بتوانێ هێز و دەسەڵاتی خۆی پتەو بکا و قۆشەنێک پێکبێنێ و بەرەو خۆرنشین بڕوا و پایتەختی بگوێزێتەوە بۆ شاری یۆنانیی سەتدەروازە[1] کە لە قەراخ شارێی بازرگانیی نێوان خۆرهەڵات و خۆرنشیندا خۆی دەنواند. شاری ئەرشەک، سەتدەروازە، هەگمەتانە و تیسفوون کە هەر چواریان وەختی خۆی پایتەخت بوون بە نیشانەی چوار قۆناخی پێشکەوتنی خانەدانێکی دەوارنشین دادەندرێ کە لە پۆپەی شکۆ و شانازیدا، توانی تایبەتمەندییەکانی ڕەگەزیی خۆی بپارێزێ. «ئەردەوان»ی[2] یەکەمی جێنشینی تیرداد هێشتا ئەوەندە بەهێز نەبوو کە بتوانێ بەرەنگاری قۆشەنی ئانتیۆخووسی سێهەم ڕاوەستێ، کە بە مەبەستی ڕێکخستنی کاروباری وڵاتەکەی قۆشەنی بەرەو ڕۆژهەڵات دەنگ دا. ئەردەوانی یەکەم کە بەرگەی نەگرت و بەزی، بەناچاری دانی بە حکوومەتی سلۆکیدا هێنا؛ بەڵام ئەم تێشکانە نەبوو بە کۆسپ و تەگەرەی سەر ڕێگای «پریاپاتیووس»ی[3] جێنشینی

١ـ دامغان

٢ـ ئەرتەپان، ئەرتەبان. ئەرتە بە واتای پیرۆز و مرۆی چاک و کاردروستە. «بان» یان «وان» پارێزەرە.و.

٣ـ فریاپاتیووس

کە دەرفەتی شکانی ئانتیۆخووسی سێهەم بە دەستی ڕۆمییەکان، بۆ گرتنی هەرێمەکانی دەریای خەزەر نەخوازیتەوە. پارتەکان تەنیا خێڵێک نەبوون کە هەلی لاوازبوون و تێداچوونی حکوومەتی سلۆکییان بە دەستی یۆنانییەکان خواستەوە. مادی ئاترۆپاتکان سەربەخۆیی ڕاگەیاند. «ئالمائید»یش پاش گرتنی ناوچەی ئیسفەهان، دەستی گەیشتە سەربەستی. ڕەنگە لەم ڕەوتی جووڵانەوەیەدا پارس لە پێشەوەتریان بووبێ. لە باشووری بابل، پادشایەتیی کاراسێن (خاراسێن) دامەزرا. ناوچە و هەرێمەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیمپراتۆریی سلۆکی لە چوارچێوەی دەسەڵاتیان دەرباز بوون و چەندین حکوومەتی بچووکیان پێکهێنان کە سەبارەت بە سەربەخۆبوونی خۆیان پێداگر و دەمارگرژانە دەجووڵانەوە، ئەگەرچی هیچ سازان و خاڵێکی هاوبەش پێکەوەی گرێ نەدەدان و سەرلەبەریان پارووی‌ەکی چەور و نەرم بوون بۆ دەسەڵاتێکی نوێ. ئەم هێز و دەسەڵاتە لە خودی شا مێهردادی یەکەمی دامەزرێنەری ڕاستەقینەی ئیمپراتۆریی پارتدا کۆبوویەوە (١٧١ ـ ١٣٨ی پ.ز). ئەم پادشایە بۆ ڕزگارکردنی هەرێمە دابڕاوەکانی ئێران، کۆمەڵێک ناوچە و مەڵبەندی لە ژێر سێبەری ئاڵای پادشایەتی‌دا کۆکردنەوە و ئەوەش بزووتنەوەیەکی بەربڵاو بوو کە ڕۆمییەکان بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ ڕێگایان بۆ خۆش کردبوو. مێهردادی یەکەم لە نێوان ساڵانی ١٦٠ و١٤٠ی پێش‌زایین‌دا، دوای چەند شەڕێک ئەم هەرێمانەی خستە سەر قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆی: ماد، ئالمائید، پارس، کاراسێن (خاراسێن)، بابل و ئاشوور لە قوڵی خۆرنشین و گێدرۆزیا و ڕەنگە هەرات و سیستان لە خۆرهەڵات. پارتەکان گەیشتنە نیزیک ڕووباری فورات، بەڵام سلۆکییەی سەر لێواری ڕووباری دیجلە و گەورەترین شاری بەشی ئاسیا و ناوەندی بەهێزی بازرگانی بە خۆی و نیزیکەی شەشسەدهەزار

دانیشتۆوە، خۆی شلویٚ نەکرد و هەر وای نەزانی کە مێشێکیشی لێ میوانە. توێژەران بەپێی کۆمەڵێک بەڵگە لایان وایە کە دەبێ ڕێککەوتننامەیەک بۆ بەڕێوەبردنی کاروباران بە شێوەیەکی کاتی لە نێوان سەرکەوتەی پارتی و بازرگانانی مەزن و خاوەن برشتی «یۆنانی ـ سامی»دا بەسترابێ. سەربازخانەی پارتی لە سلۆکییە دانەندرا، بەڵام هێزێکی گەورە بەرەوڕووی شار و لە باڵی چەپی ڕووباری دیجلە لەشکربەزی کرد و بنەی داکوتا کە پاشان ئەو شوێنە «تیسفوون»ی پایتەختی پارتی لێ سازکرا(ق٧٧).

داخوا مەیل و ئەوینی لەگوڕی سەربەخۆییخوازانەی حکوومەتە بچووکەکان یان دەربازبوون لە بەند و داوی حکوومەتی ناوەندی کارێکی وای کرد کە لە هەموو شوێنێک پارتەکان بە ڕزگاریدەری خەڵک لە ژێر نیری سلۆکییەکان دابندرێن؟ هەر چۆنێک بێ ئەو هەرێمانەی وەکوو مادی ئاترۆپاتکان یان پارس کە هەستی ئێرانیگەری ڕەنگی تێدا دابوونەوە، زۆر بەتوندی بەرەوڕوویان چەقین و دەگژیان ڕۆچوون؛ بەڵام مێهرداد ڕێگای خۆی بەرنەدا و بوو بە بووژێنەوەی ئیمپراتۆریی کۆنی هەخامەنشی. نازناوی پادشای گەورەی خرایە سەر ناوی و بە مەبەستی نیشاندانی نیازپاکیی خۆی سەبارەت بە دانیشتووانی یۆنانی کە لە قەڵەمڕەوی دەسەڵاتیدا بڵاو ببوونەوە، لەسەر سکەکانی خۆی نووسی فیلۆهێلێن، واتە «یۆنانخۆشەویست».

ئەوەی ڕاستی بێ هەبوونی پەیوەندییەکی سست و لەرزۆک لە نێوان ئەو هەرێمانەدا کە مێهردادی یەکەم گرتبوونی، کارێکی وای کرد کە وردەوردە سرتوخورتی نارەزامەندیی جەماوەری یۆنانی و ئێرانی خێرایەکی بوو بە دەنگ و هەرا و ئەمەش ڕاست لە جەنگەیەکدا بوو کە دێمێتریووسی دووهەم لێبڕابوو هەتا بە خۆی و قۆشەنی بەرفەرمانییەوە، باڵی ڕۆژهەڵاتی

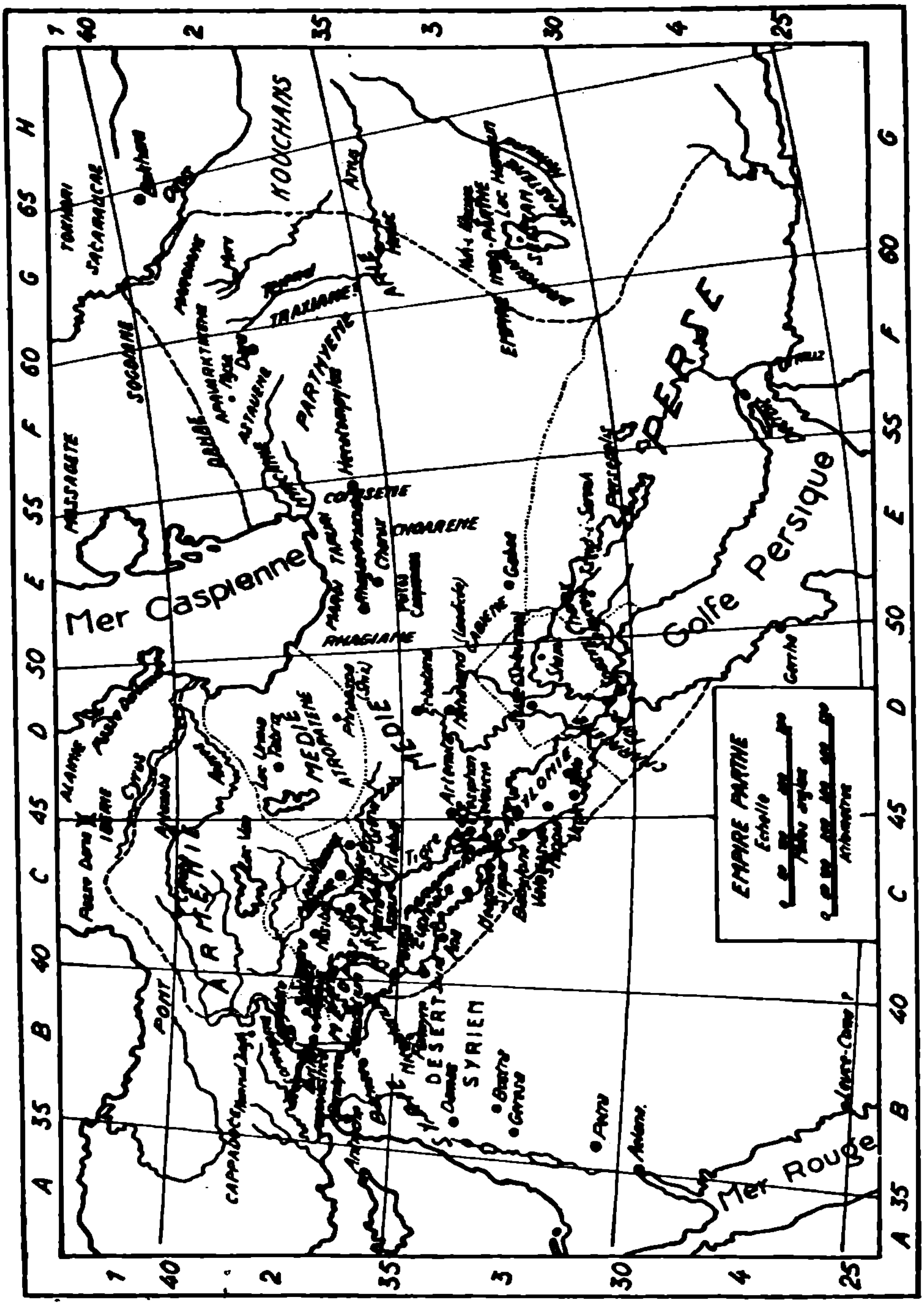

٧٧ـ شاهانشایەتیی پارت

ئیمپراتۆرییەکەی بگریتەوە. یۆنانییەکانی شارنشین، بەتایبەت دانیشتووانەکەی سلۆکییەی لێواری رووباری دیجلە، خەڵکی ئالمائید، پارس و تەنانەت بەلخیش دژی فەرمانڕەوای نوێ، چوونە یاریدەی دوژمن؛ بەڵام بەخت بوو بە یاری پارتەکان و پادشای سلۆکی بەزی و بە دیل گیرا. هەڵبەت بە شێوەیەکی زۆر جوامێرانە لەگەڵی جووڵانەوە و بردیان لە هیرکانی دایاننا و مێهرداد کچێکی خۆی دایە. پادشای پارت لەگەڵ جەماوەری یۆنانی کە بە تەواوی هێز و توانایانەوە چووبوونە یاریدەی دوژمنی، زەبروزەنگی نەنواند، بەڵام لە هەرێم و ناوچە گیراوەکاندا بە زۆرەملی مەزنایەتیی خۆی سەپاند و زەبرێکی توندی لە خەڵکی ئالمائید وەشاند و وەکوو ئانتیۆخووسی سێهەمی پێشەنگی، دوو پەرستگای دەوڵەمەندی «ئاتێنا» و «ئارتێمیس»، کە ڕەنگە نەزرگەی پیرۆزی ئاناهیتا بووبن، تاڵانی کردن و دەسکەوتێکی زۆری لەگەڵ خۆی برد. مێهردادساڵی ١٣٨ی پ.ز. مرد و قەڵەمڕەوی بەربڵاوی ئیمپراتۆرییەکەی لە فوراتەوە تا هەرات بۆ فەرهادی دووهەمی کوڕی بە میرات بەجێهێشت. بەپێی گێڕانەوەی ئەو سەرچاوە کەموکورتانەی کە باسیان کردووە، فەرهاد کەسێکی پیاوچاک، لەخواترس، ئازا و یاسادانەرێکی دادپەروەر بووە. دەکرێ کار و خزمەتەکانی فەرهادی دووهەم بۆ ژیاندنەوە و بووژاندنەوەی حکوومەتێکی ئێرانی، لەگەڵ هەنگاوەکانی کووروشی گەورە بەراورد بکرێن، چونکە هێندێک لە تایبەتمەندییەکانی ئەوی تێدا بوو.

ئانتیۆخووسی حەوتەم[1] برای دیمیتریووسی دەسبەسەر، پێی نایە ڕکێف و بۆ گرتنەوەی هەرێمە گیراوەکان و دەربازکردنی براکەی هێزێکی قورسی بەرەو ناوچەی دووچۆمان گاڵدا و لە سێ شەڕاندا پارتەکانی بەزاندن، چونکە

١ـ ناسراو بە سیدێت

هێزەکانی پارتی لەگەڵ قۆشەنی ڕاهێندراوی یۆنانی بەراورد نەدەکران. ئانتیۆخووس گەیشتە هەگمەتانە [هەگمادانە]، بەڵام سەرما سەری دە سوێیە نا و بەری پێگرت. پادشای سلۆکی لەو کۆنە پایتەختە بنەی داکوتا و بە مەبەستی تێپەڕاندنی وەرزی زستان هێزەکانی بە سەر شار و گوندان‌دا دابەشی. لەم کاتەدا فەرهاد پێشنیاری پێکهاتن و ئاشتبوونەوەی پێکرد. مەرجی یۆنانییەکان ڕاشکاوانە بوون: پارتەکان دەبێ دیمیتریووس ئازاد بکەن و بێجگە لە خاکی پارت دەست لە تەواوی هەرێمە گیراوەکان بکێشنەوە و باج و پیتاک وە ئەستۆیان بگرن. پادشای لاوی پارت لەبەر کەمتەرخەمی و لێنەوەشاوەیی فەرمانڕەوای یۆنانی لەو هەڕەشە مەترسیدارە خەلەست. خەڵکی خۆماڵی لە چنگ زوڵم و زۆری ئەو سەربازانەی کە لە ماڵەکانیان‌دا قوونیان داگرتبوو، وەگیان هاتبوون و لەسەر ئەهایەک ڕاوەستابوون، هەر بۆیە بە دنەی سیخوڕانی پارتی وەخۆکەوتن و ڕاپەڕین. هاوکات پادشای پارت لەناکاو هەڵیکوتایە سەر ئانتیۆخووس. تێداچوونی سلۆکییەکان قسەی لەسەر نەمابوو. پادشای سلۆکی کوژرا و بەشێک لە قۆشەنەکەی دەورەی درا و دایە پاڵ لەشکری پارت. سەرکەوتنی بەرچاوی سلۆکییەکان لە ماوەی چەند مانگان‌دا کە وێدەچوو ڕەنگە بتوانێ دیواری ڕووخەکی حکوومەتەکەیان پتەو بکاتەوە، کارەساتی گەورەی لێکەوتەوە، چونکە تازە هیچ هێزێکی ڕێکوپێک لە ئارادا نەبوو کە بتوانێ ڕێگری ئەگەری پەلاماری پارتەکان بێ بۆ سەر سووریا.ساڵی ١٢٩ی پ.ز. بۆ مێژووی کولتوور و شارستانییەتی یۆنانی لە ئاسیادا، ساڵێکی تاڵ و ناخۆش بوو، چونکە تازە نەیتوانی لە جێی خۆی هەستێتەوە و سەرهەڵبداتەوە. لەم ساڵەدا حکوومەتی سلۆکی کە هەتا دەیان ساڵی دیکەش خۆی ڕاگرت، سەری وەبەر ئێرانی سەرکەوتوو هێنا. سنووری ئورووپا بە یەکجاری هەتا فورات پاشەکشەی کرد.

پارتەکان هەڵیانکردە سەر سووریا، چونکە لەو زەمانەدا دەبوو بەر بە هێرشی دڕندانەی ڕەوەندەکانی سنووری باڵی ڕۆژهەلاتی ئێران بگرن. لەو سەردەمەدا کە فەرهاد توانیبووی ئانتیۆخووسی حەوتەم ببەزێنێ و دەرووی ڕووناک و پڕشنگداری داهاتووی بە ڕووی پەرەی پادشایەتیی پارتدا کردبۆوە، جووڵانەوەیەکی بەربڵاوی تیرە و خێڵاتە ڕەسەنەکانی سەکایی، کە لە ناوچە دوورەدەستەکانی تورکستانی چینەوە هاتبوون، ئێرانی گرتەوە. پێشتر یەکەم شەپۆلی کۆڕەوی ئەم بیابانگەردانە لە زەمانی «مێهرداد»دا زەنگی مەترسیی وەجرینگە هێنابوو کە لێیان وەدەست هات و شکاندنی. فەرهاد حوکمدارێکی لە دووچۆمان دانا و بەرەو خۆرهەلات کەوتەڕێ هەتا بتوانێ بەر بە هرووژمی پەلاماردەران بگرێ. واوێدەچێ کە ئەوانە دەبنە دوو قۆڵ و یەکیان ڕاستەوخۆ ملی ڕێی مەرو و شاری سەتدەروازە و هەگمەتانە دەگرێ و بەرەو باڵی خۆرنشین دەڕوا و قۆڵەکەی دیکەیان ڕوو دەکاتە باشوور و بە مەرو و هەراتدا تێدەپەڕێ و خۆی دەگەیەنێتە هەرێمی دەوڵەمەندی سیستان. یەخسیرە یۆنانییەکانی قۆشەنی ئانتیۆخووسی حەوتەم، کە فەرهاد لەگەڵ لەشکری خۆی تێکەڵی کردبوون لە یەکەم تێکهەڵچووندا بارزە بوون و پشتی پارتیان بەردا و فەرهاد کوژرا. ئەردەوانی دووهەمی مام و جێگرەوەی فەرهاد، هێندەی پێنەچوو کە گیرۆدەی چارەنووسی برازاکەی بۆوە. ئەو میرهەرێمەی کە فەرهاد بۆ بابلی دانابوو، خۆی بە شا دانا و هەروەها حکوومەتی «خاراسێن»یش سەربەخۆیی ڕاگەیاند. کاتێک مێهردادی دووهەم، دەوروبەری ساڵی ١٢٣ی پ.ز. دانیشتە سەر تەختی دەسەلات، ئیمپراتۆریی پارت حاڵی شڕ بوو، چونکە خۆرنشین ئاژاوە گرتبوویەوە و خۆرهەلات کەوتبوویە بەر شەپۆلی هرووژمی بیابانگەردانەوە. مێهردادی دووهەم کە لێوەشاوەترین پادشای زنجیرەی

خانەدانی پارت بوو سەرەتا باڵی خۆرنشینی هێور کردەوە و پاشان هەتا کلکەی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی ئەسپی ئاژاوت و سنوورەکانی گەیاندە سەیحوون (ئاموودەریا). سەرلەنوێ هەرات و مەرووی گرتنەوە و شەپۆلی ڕەوەندە دەشتەکییەکانی بەرەوپاش بردەوە و ملی بە سیستان دانەواند. سەرکەوتنی وی زۆر گرینگ بوو، چونکە توانی دنیای خۆرنشین لە هەڕەشەی سەکاکان ڕزگار بکا. «سەگزی»یەکان کە هەتا دوێنێ هەر بە ڕەوەندی دەشتەکی دادەندران، بوونە بەرگێڕەوە لەسەر ڕێگای هۆز و خێڵاتی دراوسێیان و بەم شێوەیە بوونە پشتیوانی شارستانییەتی ئاسیای خۆرنشین و ئەو دەورەی گێڕا کە ئێران توانی لە مێژووی درێژی خۆیدا بیگێڕێ.

هرووژمی دەوارنشینانی بیابانگەردی ئاسیای ناوەندی، حکوومەتی «یۆنانیی بەلخ»ی ڕامالّی و پێدەشتەکانی باکوور و باشووری لای نێوقەدی رووباری جەیحوون بوونە نشیمەنگانی دوو هۆزی گەورەی ساکارووکایە لە خۆرنشین و یووەچی یان تۆخارەکان لە خۆرهەڵات. خێڵاتی پێشەنگ لە درێژەی شەپۆلی بەربڵاویاندا بەرەبەرە خوشین و دەستەیەک بە ڕەوگەی باکووردا ڕوویان کردە پەنجاب و دەستەیەکی دیکە بە باڵی باشووردا بەرەو سێند ڕۆیشتن. ئەم تیرە و هۆزانە لە سەرەتای سەدەی یەکەمی پێش‌زایین‌دا، لەسەر کاول و هەرەسی میرانی یۆنانیی بەلخ، حکوومەتێکیان دامەزراند کە بە لانی سیاسی و کولتووری‌دا یەکجار لە پارتەکانەوە نیزیک بوو. بێگومان حکوومەتەکانی هیند لە جەغزی دەسەڵاتی پارتی بەدەر بوون. هێندێک وێدەچێ کە حکوومەتەکانی ڕۆخج و سیستان هەتا سەرەتای سەدەی یەکەمی زایینی، دانیان بە پادشایەتیی پارت‌دا هێنابێ. لەم ڕۆژگارەدا فەرمانڕەوایەک بە ناوی

گۆندۆفارێس[١]، کە دەڵێن ڕەنگە بە ڕەسەن پارت بووبێ، تەواوی ئەو حکوومەتانەی پێکەوە کۆکردنەوە و پادشایەتییەکی بەهێزی پێکهێنا کە لە سیستانەوە هەتا ئەوبەری ڕووباری سێند چەتری ئەنگاوتبوو.

دەوروبەری ساڵی ١١٥ی پ.ز. شاندێکی ئیمپراتۆری چین هاتن و چوونە خزمەت مێهرداد. حکوومەتی پارت ڕێککەوتننامەیەکی لەگەڵ نووسین کە بەپێی وی دەبوو بە مەبەستی پەرەی بازرگانیی نێونەتەوەیی، چەند هەنگاوێک بهاوێژرێ. ئێران وەک پردێکی گەیاندن و گواستنەوەی کاڵا، بە گرینگترین ئاڵقەی ئەم زنجیرەی پێکەوەلکانەوە دادەندرا. بیست ساڵ دواتر، مێهردادی دووهەم دەستی لە کاروباری ئەرمەنستان وەردا و «تیگران»ی ژێرباڵی خۆی لەوێ کردە پادشا و بەم شێوەیە لاپەڕەیەکی تازەی لە مێژووی ئەم وڵاتەدا کردەوە کە چارەنووسی بە چارەنووسی ئێرانەوە گرێ دەدرێ. ماوەیەک دواتر تیگران لەگەڵ «مێهرداد ئوپاتۆر»ی پادشای پۆنت یان بۆنتووس بوو بە هاوپەیمان. ئەم پادشایە لە مابەینی ساڵانی ١١٢ تا ٩٣ی پێش‌زایین‌دا، توانی پادشایەتییەکی بەهێز لە ئاسیای بچووک و تەنانەت چەند ناوچەیەکی یۆنان‌دا دامەزرێنێ و ماوەیەکی زۆر دەسەڵاتی بە سەر ڕۆمییەکان‌دا ڕابشکێ و نەهێڵێ بێنە پێشەوە. مێهردادی دووهەم لە حاند ئەم هاوپەیمانی و بەهێزبوونەی ئەرمەنستان‌دا، وستەی نەکرد و وەکوو پارسەنگ دەوری گێڕا. ساڵی ٩٢ی پ.ز. ڕۆمییەکان گەیشتنە فورات و مێهرداد کەیخودایەکی ناردە لایان کەوا باشە پێکەوە پێکبێن. سیلا کە بە هێز و بڕشتی پارتەکانی نەدەزانی، لایەکی وای لە نێردراوەکەی نەکردەوە و پادشای گەورە دڵی ئێشا و لە دوو پادشای خاوەن‌دەسەڵاتی ڕۆژهەڵات نیزیک بۆوە. ئەو سووکایەتییەی کە ڕۆمییەکان لە

١ـ گۆندۆفێر

یەکەم پەیوەندیی خۆیاندا لەگەڵ پارتەکان نواندیان، زۆر قورسیان لەسەر شانی کەوت.

لە پێکهاتنی پادشایەتیی پارتدا، مێهردادی یەکەم دەوری کووروروش و مێهردادی دووهەم دەوری داریووشی گێڕا. پادشای یەکەم پەرەی بە قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی دا و پادشای دووهەم ڕێکوپێک و سەقامگیری کرد. مێهردادی دووهەم ئێرانی کردە کەڵەهێزێکی جیهانی. پەیوەندییەکانی لەگەڵ ڕۆمی خۆرنشین و چینی باڵی خۆرهەڵات، نیشاندەری بایەخی وڵات و دەوری مەزنانەی ئەوە لە ژیانی سیاسی و ئابووریی سەردەمەکەیدا و هەر ئەمە کارێکی وای کرد کە بە «شای شاهان» ناودێر بکرێ.

دوای نەمانی ئەم پادشایە، پارت کەوتە نێو قۆناخێکی قووڵی بەرەو داڕمان. لە ماوەی سی ساڵدا پادشایەکی زۆر هاتن و جێگایان گرتەوە و لەسەر تەختی دەسەڵاتەکەی پاڵیان دایەوە. بە هۆی شەڕ و کێشەی نێوخۆیی، دەسەڵاتی ئیمپراتۆری وا دابەزی و کەوتە باری کزی کە تیگرانی پادشای ئەرمەنستان و قەرزداریاری پارتەکان بۆ وەدەستهێنانی تاج و تەختی دەسەڵاتی، چەند هەرێمێکی لێدابڕی و قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی هەتا نیزیک هەگمەتانە بڕی کرد. پاشان نازناوی «شای شاهان»ی بە باڵای خۆی بڕی و ئاوا سووکایەتییەکی قورسی هاویشتە سەر شانی پارتەکان. «پادشایەتیی پارت لاواز و دابڕدابڕ خۆی دەنواند و لە هەموو لایەکەوە نیشانەکانی تێداچوونی بەڕوونی دیار بوون و وێدەچوو کە جارێ لەسەر نەخشەی ئاسیای خۆرنشین شۆڕاوەتەوە.» لەم کاتەدا تیگران لەسەر داوای خەڵکی سووریا کە لە چنگ کێشە و هەرای دوایین داخوازەرانی حکوومەتی سلۆکی جاڕز ببوون، تاج و

تەختی سلۆکییەکانی یەکلایی کردەوە و بوو بە خاوەنی. بارودۆخەکە وای لێهاتبوو کە وێدەچوو ڕەنگە پادشای پارتیش سەر وەبەر تیگران بێنێ.

لە هەلومەرجێکی ئاوا نالەباردا کە داوێنی ئیمپراتۆریی پارتی گرتبۆوە، حکوومەتی ڕۆم دەیهەویست ئێران بەپێی پەیماننامەیەکی کە دەبوو بنووسرێ، لە شەڕی ڕۆم لەگەڵ ئەرمەنستان و پۆنتدا بێلایەن بێ، بێئەوەی هەڵسوکەوتی ڕۆمییەکان لەگەڵ پادشای پارت گۆڕانێکی گرینگی بە سەردابێ. لووکووس پێشنیار یان داوای بەستنی پەیماننامەی کرد و فەرهادی دووهەمیش سەلماندی و لەبەرەوەی خۆی بە پیاو دەزانی، پێی لە بەڵێنی خۆی نەنا و پەلاماری سووریای نەدا، ئەگەرچی لەو زەمانیدا لووکووس لە شەڕەکانیدا گرێ و کۆسپێکی زۆری وەبەرهاتبوو. تەنانەت دواتریش ئەو کاتەی مێهرداد ئووپاتۆر چەند جارێک بەزی و داوای بەستنی پەیمانی خستە بەردەمی حکوومەتی پارت، فەرهاد پەیماننامەی کۆنی لەگەڵ پۆمپێئووس نوێ کردەوە و هەمیشە بە چاوی ڕێزەوە لە ڕۆمییەکانی دەڕوانی، بەڵام ئەوان بە لووتبەرزی و نەزانیی خۆیان، بایەخێکی وایان بۆ گەلێک دانەدەنا کە زۆر بەوردی بەڵێنەکانی خۆی دەبردە سەر. هەر ماوەیەک دواتر ڕۆم پەیماننامەکەی پێخوست کرد و دەستی بە سەر هەرێمەکانی خۆرنشینی پارتدا گرت و لەگەڵ پادشایانی بەرفەرمانی فەرهاد پیلانی گێڕا و تەنانەت کاتێک فەرهاد لەم کارانە وەجواب هات و نارەزامەندیی دەربڕی، بە سووکایەتی وڵامی درایەوە. دوای کوژرانی فەرهادیش، نوێنەرانی ڕۆم ڕەوت و ڕێبازی خۆیان نەگۆڕی و گابینیووس بە وەرگرتنی پارەیەکی قورس قبووڵی کرد کە بۆ ئەوەی مێهردادی سێهەم ببێتە پادشا، دژی ئۆرۆدی دووهەم بکەوێتە بەربەرەکانی، بەڵام هیچ کارێکی نەکرد، چونکە خوازیارێکی تەختی دەسەڵاتی میسر کە ئاوا وەکوو مێهرداد تێمابوو،

پارەیەکی زیاتری دا بە گابینیووس و مەزنی ڕۆمیش لێی وەرگرت. کاتێک کراسسووس کرایە کۆنسوولی سووریا، چنۆکی و چاونەزێریی ڕێبەرانی ڕۆمی گەیبوویە پەڕپەڕۆچکەی خۆی. ئەنجومەنی مەزنانی ڕۆم نەیدەویست لەگەڵ پارتەکان بکەونە شەڕ، بەڵام کراسسووس ڕاست وەک سەربازەکانی خۆی پێی وابوو گیرانی ئێران هاسانە و سامانی کەڵەکەبووی ئەو وڵاتە بۆ وی دەسکەوت و خەنیمەتێکی گەورەیە. هێزەکانی ڕۆمی بزووتن، کەچی لە نیزیک کارره (حەرران)، سوارەی قورسەچەک و سووکەڵەچەکی پارتی بە سەرکردایەتیی سۆورێنا [سوورێن = سۆرێن]، سەرۆکی گەورەی بنەماڵەی دەرەبەگانی ئێرانی، ڕۆمییەکانی بەزاندن. لە چواربەشان سێبەشی لەشکری ڕۆم کوژرا و بە دیل گیرا و کراسسووس و کوڕیشی لەم شەڕەدا سەریان دانا (٥٣ی پ.ز). سوارەی قورسەچەکی پارتی کە بریتی بوو لە کەوانداران سەرکەوت و توانی لەشکری بێپێکهاتەی سوارەی ڕۆمی بشکێنێ. شەڕی کارره ڕۆمی ناچار کرد کە هێزی سوارە بخاتە ڕیزی قۆشەنی خۆی، هەروەک چلۆن نیزیکەی هەزار ساڵ لێرەوبەرێش، یەکەمین پۆلی ئێرانییانی هاتوو بۆ بانووی ئێران، ئاشوورییەکانیان ناچار بەم کارە کرد.

بەپێی دەقی گێڕانەوەیەک، سەر و باسکی بڕاوی «تریوومفێر»ی[1] چارەڕەشیان بردە لای ئۆرۆدی دووهەم. لەم کاتەدا پادشای پارت، وێڕای پادشای ئەرمەنستان و پیاوانی بارگا، سەرقاڵی تەماشای شانۆی «باکا»ی[2] بەرهەمی ئووریپیدێس بوو[3]. سەرکەوتنی جێی سەرسوڕمان و

١ـ یەکێک لە سێ حوکمدارانی ڕۆم کە وێڕای دوو کەسی دیکە کاروبارەکانی هەڵدەسووڕاند.م.

٢ـ کاهینانی ژنی پەرستگای باکووس کە خوای شەرابە.م.

٣ـ ئووریپید. شاعیری یۆنانی کە دەستە شێعرێکی زۆری لە پاش بەجێماوە (٤٨٠ ـ ٤٠٦/٤٠٥ی پ.ز)

چاوەڕواننەکراوی پارتەکان، بەرچاوی ڕۆمییەکانی ڕوون کردەوە و هەستیان بە بایەخی ڕاستەقینەی هێزی پارتی کرد کە زیاتر کاری داکۆکی کردن بوو نەک هێرش بردن. هەڵۆی لۆژیۆنەکانی[1] ڕۆمی ماوەیەکی زۆر لە پەرستگاکانی پارتی بە هەڵاوەسراوی مانەوە و ئێرانی دیلانی ڕۆمییان لە ئاوەدانییەکانی مەرو نیشتەجێ کردن و گەلێکیان لەوێ ژنیان هێنا وماڵیان پێکەوەنا. ڕۆم زانی کە تووشی هەڵەیەکی گەورە هاتووە و لێکدانەوەی پێچەوانەی سیاسەتوانان و سەرکردەکانی سەربازی و نەناسینی ئێران تووشی ئەو مەرەدەی کردوون. ڕۆمی هەمیشە بە چاوی سووکەوە لە چەکداران و سەردارانی قۆشەنی ئێرانیان دەڕوانی. جارێکی تر ئێرانییانی چەک بە دەست، ماکەی هێلێنیسمیان لە سنوورەکانی خۆیان دەرپەڕاند کە ڕۆمی خۆیان بە میراتگری دەزانی. لێرە بەو لاوە تا ماوەی پتر لە سەدەیەک، فورات بە کەوشەنی یەکلاییکراوە دادەندرا. لە لایەکی دیکەوە، سامییەکانی خۆراوا کە بریتی بوون لە جووەکانی فەلەستین، نەبەتییەکانی دەمیشق، عەرەبەکانی دەشتەکی و پالمیرییەکانی دوژمنی ڕۆمییەکان، سەرلەبەریان چاوی هیوایان بڕیبوویە ئێران کە لەو وڵاتەدا ئۆرزۆد وەکوو جێگرەوەی ڕاستەقینەی هەخامەنشییەکان خۆی دەنواند. ئەوان بە یاریدەی سووکەڵەسوارانی پارتی، تۆڵەی خۆیان لە ڕۆمییەکان کردەوە. لە کتێبی تەوراتدا بزووتنی پارتەکان تەنیا بۆ لێدان و خاشەکێشانی ڕۆمییە دڕندەکان پێشبینی کرابوو؛ بەڵام بەداخەوە کە ڕزگاربوونیان تەنیا بۆ ماوەیەکی کەم و کاتی دەستی سەرکەوتووانی ڕۆمیی کورت کردەوە، چونکە دواتر ڕۆمییەکان بە

١ـ هێمای ئەم لۆژیۆنانە کە هەرکام بریتی بوون لە ٦٠٠٠ کەس، هەڵۆ بوو، بۆیە ئاوا ناودێر کرابوون.و.

زەبروزەنگی زیاترەوە سواری سەریان بوونەوە و دوولینگەیان بە ملیدا هێنانەوە.

سیابەختیی کراسسووس وەکوو چارەڕەشیی ئانتیۆخووسی حەوتەم، کەم و زۆر سووریای بەبێ چاوسوور و داشدار هێشتەوە و شەڕەکانی نێوخۆی ڕۆم ببوونە کۆسپ و تەگەرە و هێزەکانی ڕۆمی نەیاندەتوانی بە سەر بارودۆخی ڕۆژهەڵاتدا سوار بن. وێدەچوو کە جارێکی تر، ڕێگای پێشوەچوونی پارتەکان بەرەو لێوارەکانی دەریای مەدیتەرانە کرابووبێتەوە، بەڵام هەلومەرجی نێوخۆیی بوو بە کۆسپ و لەمپەری وەدیهاتنی ئامانجەکە. سۆورێنا کە بەپێچەوانەی پادشا دەسەڵاتی یەکجار زۆر تەنەوەی کردبوو، کوژرا. «پاکۆر»ی کوڕەی گەنج و کەمئەزموونی ئۆرۆد بوو بە سەرکردەی سپایەک کە تای هێزی سۆورێنا نەدەهاتەوە لە «کاررە» و بەرەو سووریا جمی و شەڕێکی وای بۆ نەکرا و شکا. ساڵی ٥١ی پ.ز. سەرلەنوێ هێز و سپای ڕێکخستەوە و سەرتاسەری ناوچەکەی گرتەوە و بۆ ماوەی چەند مانگێک سووریا کەوتەوە بەردەستی پارتەکان، کە بوونە هۆی شێوان و تێکچوونی باری ئابووریی باڵی خۆرنشین. پاکۆر نەیدەتوانی درێژە بە چالاکی و هەڵسووڕانەکانی بدا، چونکە بە هەڵە تاوانی پیلانی دژی باوکیان بە ئەستۆیدا هێنا. ئۆرۆد بانگیهێشتەوە و چی وای نەمابوو بکوژرێ، بەڵام ڕزگاریی هات. ڕوون نەبۆتەوە کە پارتەکان بۆچی لە ماوەی دە ساڵەی داهاتوودا، هێرش و پەلاماری خۆیان وەدوادا. تۆبڵێی ڕووداوەکانی ڕۆژهەڵات یان کێشە و هەرای نێوخۆ یام ملنەدانی تاقمێک لە مەزن و ماقووڵانی پارتی، کە هەموویان سەرکردە و شازی لەشکر بوون، بەریان بە پەلاماردانی سووریا گرتبێ؟ هەر چۆنێک بووبێ ئەم کارە هەتا ساڵی ٤٠ی پ.ز. وەدوا دەکەوێ و سەرەنجام ئۆرۆد و پاکۆر لەو ساڵەدا بە پێداگریی «لابینووس»ی

باڵوێزی پێشووی «برووتووس»، کە سەری وەبەر خزمەتی پارتەکان هێنابوو، هێرشیان کردە سەر سووریا.

قۆشەنی ئێرانی لە نێوان لابینووس و پاکۆردا دابەش کران. لابینووس هەڵمەتی باڵی باکووری خرایە سەر شانی و بەشی زۆری ئاسیای بچووکی گرت و هەتا ئیۆنییە ڕانەوەستا. پاکۆر بەرەو باشوور شۆڕ بۆوە و لە هەموو جێگایەک پێشوازیی لێکرا. سووریا و فەلەستینی گرت و «هێرۆد»ی لە بەیتولموقەددەس دەرپەڕاند و میرێکی خۆماڵیی لە جێی دانا. نەبەتییەکان سەریان وەبەر فەرمانی پارتەکان هێنا. نیزیکەی سەرلەبەری ڕۆژهەڵاتی ڕۆمی کەوتە ژێر ڕکێفی پارتەکان. لابینووس بۆ ماوەی ساڵ و نیوێک فەرمانڕەوای ئاسیای بچووک بوو. شەڕی سووریا لە ساڵی ٣٨ی پێش‌زایین‌دا بڕایەوە، بەڵام قۆشەنی پارت خۆی لە حاند لەشکری ڕۆمی بۆ ڕانەدەگیرا. لابینووس کوژرا و پاکۆر خەیانەتی پێکرا. پاکۆر هەڵیکردە سەر هۆردووگایەکی ڕۆمی کە پێی وابوو کەسی لێ نییە بیپارێزێ. لەوێ قۆشەنی قورس و گرانی کە سوارانی کەوانداری باڵی پاراستنیان بە سەر نەکێشابوو، تێکوپێک شکا. پاکۆر کوژرا و نەمانی لە ئێران‌دا بە قووڵی ڕەنگی دایەوە، چونکە وڵات پیاوێکی ئازا و شەڕزان و دەسکەرەوەی دیار و شایانی لە کیس چووبوو. ئەم شەڕەی دوایی سەلماندی کە سوارەی قورسەچەک و زرێپۆش، خۆی بۆ هەڵناسووڕێ و ناتوانێ هەڵکاتە سەر لەشکری ڕۆمی؛ بەڵام دیسانیش ئەم هرووژم و پەلامارانە بێ‌ئاکام نەبوون.

ڕۆمی ئەو خەڵک و فەرمانڕوایانەیان بە سەختی سزا دا کە خێرایەکی بە چەپڵەڕێزان و شادی چوونە پێشوازی هێزەکانی ئێرانی. هێندێکیان باج و پیتاکێکی قورسیان بە سەر شانی‌دا سەپا و تاقمێکیش وەکوو پادشای بەیتولموقەددەس مەرگیان بۆ بڕایەوە و هێرۆد سەرلەنوێ گەڕایەوە جێی خۆی.

«ئۆرۆد»ی پیر لەڕێوە بە دەست کوڕەکانی خۆی کوژرا و فەرهادی چوارەم جێی گرتەوە (دەوروبەری ساڵی ٣٧ی پ.ز). چوونە سەر دەسەڵاتی ئەم پادشایە سەرلەنوێ کێشە و هەراکانی نێوخۆی ژیاندەوە و ملانەی نێوان چینی باڵادەست و خواردەستە باڵی بە سەر وڵات کێشایەوە. گێرە و کێشەی مابەینی تیرە و هۆزان و دوو بەشی گەورەی سوارەی قورسەچەک و سوارەی کەواندار هەڵگیرسا. لە باروودۆخێکی ئاوا نالەباردا، هەڕەشەی پەلامارێکی تازەی ڕۆمییەکان ڕووی خۆی نیشان دا و ئەویش بریتی بوو لە پەلاماری ئانتۆنیووس[1] کە لەشکرێکی یەکجار بەهێز و بڕشتی ڕۆمیی هێنا و بە سەر ئێرانی دادا و پێی نایە قەفقاز. ئیبێرییەکان و ئالبانییەکانی بەزاندن و سەری پێ چەماندن و ئەرمەنستانی پێمل کرد. کاتێک لە بەرەی پشتەوەی لەشکری دڵنیا بۆوە، بەرەو مادی ئاترۆپاتکان باڵی گرت و هات هەتا پایتەختەکەی گەمارۆ بدا و ئاوا مەودایەکی زۆر کەوتە نێوان بار و بارخانەی چەکوچۆڵ و بژیوی. ئانتۆنیووس بۆ وەدی هێنانی گەلاڵەی گرتنی سەرتاسەری ڕۆژهەڵات کە قەیسەری ڕۆم لە دە ساڵی ڕابردوودا داڕشتبوو، دانەدەسەکنی، بەڵام شەڕی کارڕە هێشتاش هەروا ڕەنگی کاڵ نەببۆوە. ئانتۆنیووس نەیتوانی لە نێو ئەرمەنییەکان[2] و مادەکان و ئالمائیدەکاندا[3]، هاوپەیمانێک بۆخۆی بدۆزێتەوە، چونکە هیچکەس ئامادە نەبوو خەیانەت بە قازانج و بەرژەوەندیی هاوبەش بکا.

فەرهادی چوارەم لەگەڵ سوارەی سووکەڵەی خۆی بەرەو بارگە و بنەی لەشکری ئانتۆنیووس گوڕمی بەست و پاسەوانەکانی شەقوپەق کرد و چی ئامرازی قەڵاگرییە بردی و سووتاندی. ئانتۆنیووس بەبێ ئامرازی قەڵاگری و

١ـ مارک ئانتۆنی

٢ـ دانیشتووانی ئەرمەنستان

٣ـ خەڵکی خووزستان (ئیلیمایی).م.

بژیوی سەربازانی، دەروەستی جێگایەکی قایم و پتەو نەدەهات کە پارێزەرانی زۆر ئازایانە کەوتبوونە بەرەنگاری. وردەوردە وەرزی سەرما ئاسۆگی دا و سەرداری ڕۆمی لێبڕا بکشێتەوە. لەو کاتەدا هێزەکانی پارتی لێی وەدەست هاتن و لەپڕ و لێرولەوێ کوشتە و زامار و خەسارێکی بەرچاو و قورسیان خستە سەر دەستی. فەرهاد سەرکەوتنەکەی کردە جێژن و ناوی خۆی خستە سەر ئەو سکانەی لە نێو بارگە و بنەی ڕۆمییەکاندا دۆزرابوونەوە و وێنەی «ئانتۆنیووس» و «کلیئۆپاترا»یان لەسەر شەقڵ کرابوو. لە بەهاری داهاتوودا، ئانتۆنیووس توانی ئەرمەنستان بگرێتەوە و پادشاکەی ببەزێنێ. ساڵی دواتر هەتا «ماد» ڕۆیی، بەڵام دژکردەوەی هاوبەشی پارتەکان و ئەرمەنییەکان بەشبڕاویان کرد و نەیانهێشت ئاوی خۆشی لە گەرووی ئاوابێ و پاش ماوەیەکی کەم ئۆکتاڤیووس بەزاندی و هەوساری دەسەڵاتی لە دەستی دەرهێنا.

بیروڕای گشتی لە ڕۆم سەبارەت بە پارتەکان گۆڕا. ئێستا هێزی بەرەنگاربوونەوەیان بۆ هەموو لایەک ڕوون ببۆوە. ڕۆمی تێگەیشتن کە ویستی پەلاماردەرانەیان هەڵەیە و هەڵوێست و ڕێبازی ئەوانەی کە پێوە بوون دەست بە سەر چەند ناوچە و هەرێمێکی خۆرهەڵاتدا بگرن، وەکوو بلقی سەر ئاو بووە. «ئووگوست»یش کە ڕەنگە لە سەرەتادا پێیخۆش بووبێ ئاسیا بگرێ و سەری پێ نەوی بکا، بیروبۆچوونی گۆڕی و کەوتە سەر باری بەدیهێنانی ئاشتی. پارت بە هەڕەشەیەک بۆ سەر ڕۆم دانەدەندرا. پێکهاتەی کۆمەڵایەتی، هەرا و کێشەی بەربڵاوی نێو بارگای میری، شەڕی نێوان تیرە و خانەدانان، ئاوات و ئامانجی جوداییخوازانەی جەماوەری بەرفەرمانی ئیمپراتۆری و بێدەسەڵاتبوونی حکوومەتی ناوەندی، کارێکی وایان دەکرد کە ڕۆمییەکان بە شێوەیەکی باش لەگەڵیان پێک بێن. گۆڕانی ڕەوشتی ڕۆم بەرهەمی خۆی

لێکەوتەوە: فەرهادی چوارەم هەڵۆی لۆژیۆنەکانی کراسسووسی دانەوە دەست ئووگوست و پاشان لە ترسی کوژرانی منداڵەکانی خۆی، هەمووی ناردن بۆ ڕۆم هەتا پارێزراوبن. هەروەها دەیهەویست بەم شێوەیە ڕێبازی نیازپاکانەی خۆی سەبارەت بە ئیمپراتۆریی ڕۆم و خودی خوندکاری وڵاتەکە بسەلمێنێ.

ڕۆم بەرەبەرە بۆی ڕوون بۆوە کە پێکهاتن و حاوانەوەی نێوان ئەم دوو هێزە، قازانج و بەرژەوەندیی هەردک لایان دەپارێزێ و ئەمەش تەنیا لە ڕێگای گەشە و پەرەی کاروباری بازرگانییەوە سەر دەگرێ؛ بەڵام ڕۆم دەیهەویست پارێزرانی کەوشەکانی دابین بێ، هەر بۆیە پێوە بوو کە چەند حکوومەتێکی قالۆر دامەزرێنێ. یەکێک لەوان «پالمیر»ی سنوورەکانی خۆرهەڵات و ئەوی دیکەیان ئەرمەنستان بوو. حکوومەتی ڕۆم و پارت هیچیان پێیان خۆش نەبوو کە ئەرمەنستان سەربەخۆ بێ. لە ڕوانگەی هەردک لاوە، ئەرمەنستان شوێنێکی بارناسکی سەربازی بوو. هەردک لا پێکهاتن کە پادشایەکی دەسنێژی ڕۆم و بە لای یۆناندا کەوتوو بۆ ئەرمەنستان دابندرێ. فەرهاد ڕێککەوتنەکەی سەلماند، بەڵام خەڵک بە گشتی لەبەر ئەم زێدەپشکەی کە دای بە ڕۆمییەکان، ڕقیان لێهەگرت و لە ئاکامدا بەرەبابی مێهردادی یەکەم بوونە پادشا و جڵەوداری حکوومەت.

سەرەڕای ئەم ڕێککەوتن و پێکهاتنەش، پەیتاپەیتا پادشایانی ئەرمەنستان دەچوونە سەر تەختی دەسەڵات و هەر جارەی ڕۆمییەکان و پارتەکان بە قازانجی خۆیان یەکیان دێنا و یەکیان لادەبرد. نە دۆستایەتیی نێوان دوو ئیمپراتۆرییەکە و نە ئاژاوە و شێوانی باری ئەرمەنستان هیچیان نەبوونە کۆسپی سەر ڕێی ڕۆم کە وەکوو دەمڕاست و سەرهەڵوێستی ئەم وڵاتە خۆی بنوێنێ. فەرهادی پێنجەم کە باوکی دەرمانداو کردبوو، بە مەرجێک ڕۆم دەبێتە

دەستەبەری دەسەڵات و بە پادشابوونی کە ئامانجەکانی خۆی لە ئەرمەنستان وەلابنێ. هێندەی پێنەچوو کە پیاوماقووڵانی وڵات ئەم پادشا گەنجەیان لێخست و داوایان لە ئووگوست کرد کە کوڕێکی فەرهادی چوارەمیان لە ڕۆمەوە بۆ بنێرێتەوە. وینۆنی یەکەم[1] هاتەوە ئێران، بەڵام ماوەیەکی زۆری خۆ بۆ نەگیرا، چونکە پەروەردەی خۆراوایییانەی وی بە دڵی مەزن و ماقووڵانەوە نەدەنووسا؛ جا بۆیە ئەویش لێخرا و پەنای بردە سووریا و لەوێ کوژرا.

ئەردەوانی سێهەم کە لە دایکەوە دەچۆوە سەر خانەدانی ئەشکانی و کوڕی بەرێ بوو، بوو بە جێگرەوەی وینۆن. بنەماڵەی ئەردەوان خاوەنی پەیوەندییەکی توندوتۆڵ بوو لەگەڵ هیرکانی (گورگان) و میرهەریمی مادی ئاترۆپاتکان. بەرەبابی مێهرداد بەشیان بە دەسەڵاتەوە نەما و بەرەی نوێ لە ژیانی دینی و فەرهەنگیی وڵاتدا، بزووتنەوەیەکیان لەسەر بنەمای بووژاندنەوەی ویستی نەتەوەیی و ئێرانیگەری، بەدی هێنا. ئەم کارە بۆ ڕۆم بە شکستێک دادەندرا، چونکە پادشایانی وە ڕۆمیگەراوی پارتی کە لە ئەرمەنستان داندرابوون، وەکوو فەرمانڕەوایانی ئێران، خرانە لاوە. پادشایەتیی درێژخایەنی ئەردەوانی سێهەم، هاوکات بوو لەگەڵ ڕاپەڕینی سلۆکییەی لێواری ڕووباری دیجلە و هەراکەی حەوت ساڵی درێژە کێشا. ئەم شەڕ و کێشەیە کارێکی وای کرد کە دەسەڵاتی ناوەندی نەتوانێ بناغەی پتەو داکوتێ و لە لایەکی دیکەشەوە فێڵ و تەڵەکەی ڕۆم تۆماری تەمەنی پێتێکەوەپێچا. پادشایانی ڕقەبەر بۆ وەدەستهێنانی تاج و تەختی ئەرمەنستان و پارتەکان، دەگژ یەکتر ڕاچوون. سەرەنجام دوو ئیمپراتۆریی خەنیم، پاش شەڕ و کێشەیەکی درێژخایەن لەسەر ئەرمەنستان، لە

١ـ ڤینۆن

زەمانی وەلاشی یەکەمدا [١] پێکهاتن و بڕیار درا کە تیردادی برای وەلاش ببێتە پادشای ئەرمەنستان، بەڵام تاجی خۆی لە دەستی ئیمپراتۆری ڕۆم وەربگرێ. ڕۆم دوای شکانی هێزەکانی، بە مەبەستی پاراستنی ئابڕووی، گەڕایەوە سەر ڕێبازی ئووگوست و شانی بۆ ئەم پێکهاتنە شل کرد. لە ساڵی ٦٦ی زایینیدا، پادشای تازەی ئەرمەنستان، وێڕای بنەماڵەی خۆی و سی هەزار سوارەی مەزن و ماقووڵان، گەیشتە ئیتالیا و لە نێو بەزم و هەرای ڕۆمییەکاندا، تاجی پادشایەتیی لە دەستی نێرۆن وەرگرت. لەمە بە دوا خانەدانێکی ئەشکانی دەبێتە فەرمانڕەوای ئەرمەنستان و ڕۆمیش تەنیا کۆمەڵێک ئاوات و خەیاڵاتی وەکوو یادگار نەبێ نامێنێ. ئەم پێکهاتنە ئاشتی و ئارامییەکی بۆ مەیدانی شەڕەکەڵی ئەم دوو زلهێزەی دراوسێ بە دیاری هێنا، کە نیوسەدەیەکی خۆڕاگرت و سەلماندی کە پەیوەندیی ئەرمەنستان و پارت چەندە قایم و پتەو بووە.

لە زەمانی وەلاشی یەکەمدا، یەکەمین دیاردە و نیشانەکانی ئێرانیگەریی نوێ خۆی نیشان دا. لەسەر پشتی سکەکانی ئەم پادشایە ئاورگایەک و موغێکی قوربانیکەر وەبەرچاو دێ. بۆ یەکەم جارە کە ئەم سکانە بە ئەلفوبێی پەهلەویی ئەشکانی لێدراون (ق٧٨).

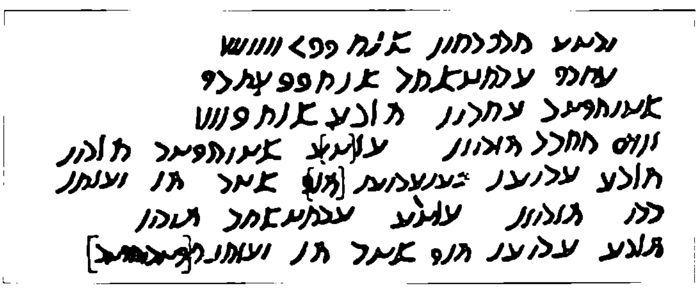

ق٧٨- خەتی پەهلەویی ئەشکانی

١- بەلاش

ئەفسانەسازانی ئێرانی پێیان خۆشە کە بڵێن دەقی ئەڤێستا لە زەمانی ئەم پادشایەدا کۆکراوەتەوە و نووسراوەتەوە. پادشای پارت بۆ تێکشکاندنی هێزی بەرەنگاربوونەوەی شاری یۆنانیی سلۆکییە، تەمای گرت شاری وەلاش‌ئاباد (ڤۆلۆگێزیا) ساز بکا، کە دواتر بوو بە ناوەندێکی بازرگانی و جێگای شاری سەربزێوی سلۆکییەی گرتەوە. پادشای پارت بۆ یەکەم جار، لە جەنگەی هرووژمی سامناکی ئالانان‌دا کە بە لێژەکانی قەفقازدا سەرەوخوار ببوون، لە ڕۆمییەکانی ڕاسپارد کە وا باشە بە هاوبەشی لەو ڕەوەندانە وەدەست بێن کە هەڕەشە بوون بۆ سەر سنوورەکانی باڵی باشووری قەڵەمڕەوی؛ بەڵام ڕۆم پێشنیارەکەی بردەوە پاش، کەچی لە سەردەمی ساسانییەکان‌دا کە گەف و تین و تەوژمیان زۆر پتر ببوو، هەڵوێستی خۆی گۆڕی.

هەڵوێستی بەرچاوڕوونانەی ئووگوست سەبارەت بە پرس و پێگەی ڕۆژهەڵات هێندێکی خۆ ڕاگرت، بەڵام لە سەردەمی ترایان [تراژان]دا، هەڵوێست و سیاسەتێک سەبارەت بە ئێران ڕەنگی دایەوە کە هێندەی لا لە ئاوات و ئامانجەکانی بناغەدانەری گەورەی ئیمپراتۆریی ڕۆم نەدەکردەوە. کێشەی ئەرمەنستان و ئێران جارێکی تر سەری هەڵدایەوە و بە شێوەیەکی توندوتیژ چارەسەر کرا. بەپێی ئەم بۆچوونە دەبوو ئەرمەنستان بگیرێتەوە و ببێتەوە هەرێمێکی سەر بە ڕۆم و پارتیش پێویستە سەری دانەوێنێ و پادشایەکی دەسنێژی ڕۆم بەڕێوەی بەرێ. ساڵی ١١٤ی زایینی، ترایان پاش پێمل کردنی تیرە و هۆزەکانی قەفقاز و دوای یەکەمین سەرکەوتن، هەرێمە ڕۆمییەکانی ئاسیای بچووکی گرتن و خستنییە سەر پادشایەتیی بۆسفۆر، بێئەوەی هیچ مەودایەکیان لە نێوانی‌دا بێ. بەم شێوەیە جەغزێکی دەسەڵاتی ڕۆمیی لە دەوروبەری دەریای ڕەش سەقامگیر کرد و پەلاماری بردە سەر

ئەرمەنستان و پـادشـای وێ بـەرلـە کـوژرانـی، تـاجـی دەسەڵاتی خۆی دایە دەست ترایان.

ئەرمەنسـتان هاتـە نێـو جەڵلـەی هەرێمـەکانی ڕۆمـی. پارتـەکان کـە دوای ماوەیەکی درێژ سەرلەنوێ تووشی شـەڕ و هـەرای نێوخـۆیی ببوونـەوە، هـیچ دژکردەوەیەکیان نەنواند. ساڵی دواتر، ترایان [ترایانووس = تراژان] پاش ئەوەی گەیشتە ئادیابێنێ[1] و خستییە سەر قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی، بەرەو فـورات شـۆڕ بۆوە و تیسفوونی پایتەختی پارتی گرت و لەوێ کیژی خوسرەو و تاج و تەختی حکوومەتەکەی کەوتە چنگی. دواتر بە ڕەوگەی شانی ڕووباری دیجلەدا ئەسپی تاودا و گەیشتە کەنداوی فارس و ڕەنگە پێی خۆش بووبێ کە هیندیش بگرێ. پاشان لە بابل لای دا و لەو ژوورەدا کە ئەسکەندەر مردبـوو، ئاژەڵێکی کردە قوربانی، چونکە ترایان بەو ڕێبازەدا دەڕۆیی کە ئامانجی ئەسکەندەر بوو.

وەکـوو دیـارە سـەرکەوتنەکانی ئیمپراتـۆر هێنـدەیان درێـژە نەکێشـاوە و ڕاپـەڕینێکی هـەموانی سەرتاسـەری هەرێمـەکانی بـاڵی ڕۆژهـەڵاتی دەریـای مەدیتەرانەیان گرتەوە. جوولەکەکانی سیرنائیک، میسر و قوبروس لە جەنگەی ئـەم هەرایـەدا، ئـاوری ئاژاوەیـان ڕاکێشـا بـۆ فەلەسـتین، سـووریا و بـاکووری دووچۆمان کە سەرلەبەری بریتی بوو لە دنیای سامیڕەگەزان. پارتەکان ئـەو کـەلێن و کۆسـپەی ڕۆمییـەکانیان بـە هـەل زانـی و شـانیان دایـە بـەر شـەڕی پارتیزانی و دوابەدوای ئەوانیش ئەرمەنستان سەری هەڵدا. ترایان [تراژان] کە ملی نابوو لە لابردن و دانانی پادشایان، تەمای گرت کـە لە گەڕانەوەیدا شـەڕ بکا و لەخۆوە هەڵسووڕا هەتا قەڵای «هیترا»ی پارتەکان لە ناوچەی دووچۆمان بگرێ، بەڵام بەرلەوەی بگاتەوە ڕۆم مرد و سەری نایەوە.

١ـ [ئادیابین، ئادیابێنە]، بەشێک لە ئاشووری کۆن کە هەولێریش دەکەوتە نێو قەڵەمڕەوی.ب.

سەرکەوتنە گەورەکانی ڕۆم بە سەر شکاندا کەوتن. ئەگەرچی ناکۆکی و نەحاوانەوەی نێوخۆی شازادەکانی ئێرانی وڵاتی بەشبەش کردبوو، بەڵام جارێکی دیکەش دوژمنی دەرپەڕێندرا؛ کەچی گیرانی تیسفوون کارێکی وای کردبوویە سەر ڕووحی جەماوەری ئێرانی کە نەیهێشت هەستی نەتەوایەتی لە نێویاندا بیووژێتەوە. هادریانووس [هادریان] کە بوو بە جێگرەوەی ترایان، نەکەوتە شوێنپێی فەرمانڕەوای دەسەڵاتخوازی پێشخۆی و ڕێگای نەدا بارودۆخەکە لە گرێژەنە بچێ و هەر ئاوا پاراستی. فورات هەروەک سنووری نێوان دوو ئیمپراتۆرییەکە مایەوە، بەڵام دیسانیش ئارامی باڵی بە سەر بارودۆخی نێوخۆیی نەکێشا. شەڕ و کێشەی نێوان وەلاشی دووهەم و خوسرەو چەندین ساڵی درێژە کێشا. هرووژمی تازەی ڕەوەندەکانی ئالبانی ئەوەندەی دیکەی تین بۆ ئێران هێنا و بارودۆخەکەی تاڵوتوونتر کرد. ئەمانە هەتا نیزیک ناوچەی دووچۆمان دزەیان کرد و بەرەنگاربوونەوەی پڕ کوێرەوەری و ئازایانەی پارتەکان بەرسینگەی لێ برینەوە.

ڕابوونەوەی ئەشکانییەکان و برانەوەی شەڕ لەگەڵ ڕۆم، دوو نیشانەی دیار و بەرچاوی دەسپێکی حکوومەتی وەلاش (بەلاش)ی سێهەمە (١٤٨ ـ ١٩٢ی.ز). پادشای پارت پاش خۆ تەیارکردن و دابینی پێداویستییەکانی پەلاماردانی سووریا، ڕووباری فوراتی هەڵبوارد و پێی نایە سووریا و خەڵک بە پیر هێزەکانییەوە چوون. لەم کاتەدا ڕاپەڕینێکی تازەی گشتی دژی ڕۆم چاوەڕوانکراو بوو. پارتەکان ئەگەرچی لە حاند هەسدانەوە ی هرووژمی دوژمناندا بە هێزێکی گەورە دادەندران، بەڵام لە جەنگەی پەلاماردانداندا بێبڕشتیی خۆی بۆ نەدەشاردراوە. هەر ئەم ڕووداوە ڕاست دوو سەدە لێرەوبەر لە سەردەمی پاکۆردا ڕووی دا. سپای وەلاشی سێهەم خۆی لە ئاست

پەلاماری لەشکری ئانتۆنیووسی «پیاوچاک» بۆ ڕانەگیرا و لە «دوورا»[1] شکستێکی گەورەی بە سەر شانی‌دا هات. پادشا داوای شەڕپاوەستانی کرد، بەڵام تازە ڕۆمی گەیشتبوونە ئەوبەری چۆمی دیجلە. تیسفوون گیرا و کۆشکی میری ئاوری تێبەردرا (١٦٥ی.ز). ئەم پایتەختە کە نیوسەدە لەوەی پێش لەبەر سەرهەڵدانی هەرێمەکانی باڵی ڕۆژهەڵاتی ئیمپراتۆریی ڕۆم، توانیبووی قوتار بێ، ئەم جارەیان تەنینەوەی چاقوڵکە گەیشتە فریای و ڕزگاری کرد. ئەم نەخۆشییە لە کەوشەنەکانی ئێرانەوە جوولابۆوە و وادیارە هێزەکانی ڕۆمی کە لە کەناری چۆمی ئارازەوە گەیبوونە دووچۆمان، لەگەڵ خۆیان هێنابوویان و تەنەوەیان پێکردبوو. نەخۆشیی چاوقوڵکە گەیشتە ئاسیای خۆرنشین و چووە میسر و ئاسیای بچووکی گرتەوە و لە ڕێی یۆنانەوە گوێزرایەوە بۆ ئیتالیا و تەنانەت هەتا دەوروبەری «ڕاین»یش ڕۆیی. ڕۆمییەکان بابلیان چۆڵ کرد، بەڵام دەستیان لە هێندێک ناوچە و مەڵبەندی ڕووباری فورات بەرنەدا و وەکوو دەمڕاست و سەرهەڵوێستی ئەرمەنستان مانەوە. کاتێک شەڕێکی تازەی نێوخۆیی لە ڕۆمدا هەڵگیرسا، بیری تۆڵە لە دەروونی وەلاشی سێهەمدا ڕەنگی دایەوە، بەڵام هەرگیز بۆی وەدی نەهات.

جارێکی تر لە زەمانی «سێپتیمووس سێڤێرووس»دا (١٩٧ی.ز)، تیسفوون کەوتەوە بەردەستی ڕۆمییەکان و بۆ سەری سێ‌جارە پایتەختی پارت تاڵان کرا و سووتێندرا و تەنیا گیروگرفتەکانی سپای ئیمپراتۆر لە وڵاتی وێران‌دا بوونە هۆی دەربازبوونی. ئیمپراتۆر ملی ئەو ڕێگایەی گرت کە ترایان لە جەنگەی کشانەوەی‌دا پێیدا گەڕابۆوە و دوو جاری هەوڵ دا کە «هیترا» بگرێ، بەڵام بە

١- دوورا ئوورۆپووس یان دوورا ئووروپێس شارێکی یۆنانی‌نشین ڕۆژهەڵاتی نەینەوای کۆن و مووسڵی ئێستاکە.

کاو نەگەیشت و کشایەوە سووریا. لە ڕۆژگاری دەسەڵاتی «کاراکالا»دا، کێشە و ملانەی نێوان وەلاشی پێنجەم و ئەردەوانی پێنجەم درێژەی کێشا و ئاوری هەراکە لەگەڵ پەلاماری تازەی ڕۆمییەکان و گیرانەوەی ناوچەی دووچۆمان، پتر گرفەی کرد و شاڵاوی بڵێسەی ماڵکاولبوونێکی زیاتری لێکەوتەوە. کوژرانی ئیمپراتۆری ڕۆم، بارودۆخی دوو دەسەڵاتە گەورەکەی تووشی ئاڵوگۆڕ کرد. ئەردەوانی پێنجەم دوو جاری «ماکرینووس»ی ئیمپراتۆری ڕۆم بەزاند و باج و پیتاکێکی زۆری پێوەبەست. سنووری کۆنی ئێران لە لێواری چۆمی فورات، گەڕاوە سەر دۆخی جارانی و هێرشی پارتەکان بۆ سەر سووریا تەنیا وەک هەنگاوێکی کاتی لێکدرایەوە. بەم شێوەیە دوو سەدە و نیو هەوڵ و هەڵسووڕانی ڕۆمییەکان بۆ پێملبوونی ئێران، سەری نەگرت و بە تێشکان برایەوە. واوێدەچوو کە سەرکەوتنەکانی ئەردەوانی پێنجەم کرانەوەی دەرووی مێژوویەکی تازە بێ لە ڕەوتی پەرەی قەڵەمڕەوی ئێراندا بەرەو خۆرنشین، بەڵام خانەدانی ئەشکانی ئەم ئامانجەیان بۆ وەدی نەهات، چونکە نەیاندەتوانی هێزێکی یەکپارچەی بەدەسەڵاتی نەتەوەیی پێک بێنن. دواتر ساسانییەکان ئەو هەلومەرجە لەبارەی کە پارتەکان هێنابوویانەدی، بۆ ئەستاندنەوەی تۆڵە لە پارتەکان خواستیانەوە و بڕشتی چەکوچۆڵی ئێران هەتا بەستێنەکانی دەریای مەدیتەرانە ڕۆیی.

پارتەکان و ڕۆژهەڵات

زانیاریی ئێمە سەبارەت بە بارودۆخی سەکایی کە لە پێدەشتی بەربڵاوی باشووری ڕووباری جەیحوون نیشتەجێبوون، پاش ڕووخانی حکوومەتی یۆنانی (دەوروبەری ساڵی ١٢٨ی زایینی)، کەم و کورت و تەماوییە. پاش برانەوەی سەدەی یەکەمی پێشزایین وادیارە کە جووڵانەوەیەک بۆ

یەکخستنەوەیان لە لایەن «کووشان»ەکانەوە دەست پێدەکا کە خۆیان دەبێ لە توخم و تۆرەمەی یووەچی یا تۆخارییەکان بووبن. کووشانەکان لە نیوەی یەکەمی سەدەی یەکەمی زایینیدا، لەگەڵ «کووجوولا ـ کەدفیزێس»[1] دێنە نێو دیرۆکەوە. ئەم پادشایە دوای کۆمەڵێک سەرکەوتنی پەیتاپەیتا و پاش ئەوەی تەواوی هەرێمی بەلخی گرت و خستییە سەر قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی، بە هیندوکوشدا تێپەڕی و دەستی گەیاندە ناوچەی کابول و کەوشەنی حکوومەتی هەتا باڵی چەپی رووباری سێند پەرەپێدا و ئەو هەرێمانەی لە چنگ ئاخرین پادشایانی بە رەگەز پارتی و جێگرەوەی گۆندۆفارێس[2] دەرکێشا. ئەم فەرمانڕەوایە لە جەنگەی پەرەی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتیدا بەرەو خۆرنشین، بەناچار دەبێ لەگەڵ پارتەکان تێکهەڵچووبێ و بەگوێرەی ئەو سکانەی کە لێی داون، وادیارە دەبێ ناوچە مەروی لێدابڕیبێ و کەوشەنی هاوبەشی نێوانیان لە لای هیرکانی (گورگان) دیاری کرابێ. ئەم پەرەگرتنەی پادشایەتیی تازەلاوی کووشان، سەر بە سەردەمێکە کە سیاسەتی توندوتیژی نێرۆن و ڕاوێژکارانی، خۆراوای ئاسیای هەتا ڕۆخی ڕۆژهەڵاتی دەریای خەزەری وەلەرزە خستبوو. بەش بە حاڵی خۆی ڕۆم هاتە سەر ئەم بڕوایە کە پەیوەندییەک لەگەڵ هیرکانی دامەزرێنێ و وێدەچێ پەیماننامەیەکیان لە مابەینیدا بەسترابێ. ئەم پەیوەندییە لە پلەی یەکەمدا بۆ ڕۆمییەکان خاوەنی سەنگ و بایەخی ئابووری بوو. ئەوان دەیانهەویست کە بە شێوەیەکی ئاسایی، ڕێ و ڕەوگەی گرینگی بازرگانی دابین بکرێن، هەتا لە دەرەوەی جەغزی دەسەڵاتی پارتەکان، بازاڕی کڕین و فرۆشتن لە نێوان ڕۆم و چین و هینددا ڕمێن پەیدا بکا و مسۆگەر بێ. بازرگانەکان

١ـ کووجوولا ـ کادفیسیس

٢ـ گزندۆفار

به‌رهه‌می هه‌رێمه‌كانی ڕۆژهه‌ڵاتیان له جه‌یحوونه‌وه ده‌گه‌یاندنه ده‌ریای خه‌زه‌ر و له‌وێڕا ده‌یانگواستنه‌وه به‌ره‌و ڕووباری كوورووش (كوور[١]). پاشان له ماوه‌ی پێنج ڕۆژدا كاڵا و به‌رهه‌مه‌كانیان ده‌گه‌یاندنه لێواری فازیس[٢] و ده‌یانكردنه باری گه‌مییان و له‌وێوه ده‌یانبردن بۆ ده‌ریای ڕه‌ش. ساڵی ٥٨ی زایینی، هیركانی (گورگان) له قه‌ڵه‌مڕه‌وی پارت دابڕا و سه‌ربه‌ستیی ڕاگه‌یاند و باڵوێزێكی نارده ڕۆم.

كووجوولا ـ كه‌دفیزێس، مه‌رووی خسته سه‌ر جه‌غزی ده‌سه‌ڵاتی و ڕه‌نگه په‌یمانێكی له‌گه‌ڵ هیركانی به‌ستبێ و نیزیكه‌ی سه‌رتاسه‌ری ڕه‌وگه‌ی لۆتكه‌ئاژوانی جه‌یحوونی خستبێته ژێر ده‌سه‌ڵاتی خۆی و هه‌تا ده‌روازه‌كانی خه‌زه‌ر ڕۆیشتبێ. وینا ـ كه‌دفیزێس[٣] كه بوو به جێگره‌وه‌ی باوكی، درێژه‌ی به كاره‌كانی دا و ئه‌م ڕێبازه‌ی كوێر نه‌كرده‌وه. ئه‌م فه‌رمانڕه‌وایه بێهێزی پارته‌كان و تێكهه‌ڵچوونی ئه‌وانی له‌گه‌ڵ ڕۆمییه‌كان به هه‌ل زانی و له باڵی خۆرنشین هه‌رات، سیستان و ڕۆخجی لێ دابڕین و له قۆڵی خۆرهه‌ڵات، سه‌رتاسه‌ری هیندی خۆرنشینی گرت و خۆی گه‌یانده ئاوڕێژگه‌ی ڕووباری سێند و له‌نگه‌رگاكانی ڕۆژاوای ئه‌م شێوه‌دوورگه‌یه. له لایه‌كی دیكه‌وه و له سه‌رده‌می ئووگوسته‌وه، دوابه‌دوای دۆزرانه‌وه‌ی جه‌نگه و ڕه‌وگه‌ی هه‌ڵكردنی وه‌رزه‌بای ناوچه‌كه، گه‌یاندن و گواستنه‌وه‌یه‌كی به‌هێزی ده‌ریایی له نێوان ده‌ریای سوور و هیندا ده‌ستی پێكرد و كاروباری بازرگانی په‌ره‌ی گرت. كاڵا و كه‌لوپه‌لی بازرگانی كه له میسر و بازنه‌ی ڕۆژهه‌ڵاتی ده‌ریای مه‌دیته‌رانه‌ی به‌رده‌ستی ڕۆمییه‌كانه‌وه ده‌هاتن، له له‌نگه‌رگاكانی ده‌ریای سوور باری گه‌مێ

١ـ كووروس، كوڕ

٢ـ ڕووبارێك له گورجستانی خۆرنشین؛ ئه‌مڕۆ پێی ده‌ڵێن ڕیۆن.ب.

٣ـ ویمی كادفیزێس

دەکران و دەگوێزرانەوە بۆ زارکی ڕووباری سێند. پاشان لەوێوە بەم ڕووبارەدا دەیانبردن بۆ «پیشاوەر»ی ئێستاکە. ئەوسا دەیانکردنە باری کاروانان و بە هیندوکوش و پامیردا دەیانبردن و لە تورکستانی چین تێدەپەڕین و هەتا خودی چین گیر نەدەبوون. بەم شێوەیە کووشانەکان لە سەرەتای سەدەی دووهەمی زایینییەوە توانییان سێ لکی بەرچاوی شاڕێی ئاوریشم بە دەست خۆیانەوە بگرن کە بریتی بوون لە:

١ـ ڕێ و ڕەوگەی نێوان دوو دەریا [واتە دەریای خەزەر و دەریای ڕەش]؛

٢ـ ئەو ڕێگایەی کە بە مەرودا بەرەو شاری سەتدەروازە و هەگمەتانە دەخوشی و پاش تێپەڕین بە فوراتدا دەگەیشتە دەریای مەدیتەرانە.

٣ـ ئاوەڕێی نێوان هیند و دەریای سوور، نێوان هیند و کەنداوی فارس و دورگەی خارک، لەگەڵ فورات و مەدیتەرانە.

پێکهاتنی پادشایەتیی کووشان لە باڵی ڕۆژهەڵاتی قەڵەمڕەوی پارتەکان، دوو مەترسیی بۆ ساز دەکردن. یەکیان هەڕەشە و مەترسیی سیاسی بوو، چونکە ئێرانی سەردەمی پارتەکان، لەبری ئەوەی لە قۆڵی خۆرنشین خاوەنی ڕکەبەرێک بێ، کەوتبوویە نێوان بەرداشی ڕۆم و کووشان. مەترسیی دووهەم تەنگی بە باری ئابووری هەڵچنیبوو؛ چونکە کووشانەکان وەکوو پارتەکان بەشێک لە شاڕێی گرینگی بازرگانی بە ژێر دەستیاندا تێدەپەڕی و بارانە و گوومرگانەیان دەستاند و دەیانتوانی بە دەرەوەی بازنەی دەسەڵاتی پارتەکاندا کاڵای بازرگانی بگوێزنەوە. ڕۆم خێرایەکی ئەم هەلومەرجەی خوێندەوە و وەخۆکەوت هەتا لەگەڵ شاهانی کووشانەکان پەیوەندیی ڕاستەوخۆ دامەزرێنێ. سەرەڕای ئەمەش، کووشانەکان تەنانەت سەردەمی حکوومەتی کانیشکا (١٤٤ـ ١٧٣ی.ز) گەورەپادشای ئەم زنجیرەیە و لە زەمانی جێنشینەکەشیدا کە گەیبوونە پۆپەی

دەسەڵاتی خۆیان، وێنەدەچوو چاویان بڕیبێتە گرتنی ئەو ناوچە و مەڵبەندانەی کە بە زیانی پارتەکان شکابێتەوە. هیند بە خۆی و سامانی زۆر و زەوەندی کە لە ژێر ئاڵای دەسەڵاتێکی یەکپارچەدا کۆنەبۆوە، بە لای کووشانەکانەوە لەچاو ناوچەی ویشکارۆ و ڕووتەنی ئێرانی ڕۆژهەڵاتی، ناوەندێکی بەخێروبێر و سەرنجڕاکێشتر بوو. ئەم ناوچەیە سنووری دوو وڵاتەکەی لێدەگەڕاوە و ئەمڕۆش بە هێندێک ئێروئەوێوە کەوشەنی مابەینی ئێران و ئەفغانستانە. شەڕی نێوان کانیشکا و پارتەکان لە نێو چەند دەقێکی کۆنی بوودایی‌دا تۆمار کراوە و زۆر وێدەچێ کە لە ڕۆژگاری وەلاشی سێهەمدا ڕووی دابێ. داخوا پادشای پارت تێدەکۆشا تا هەرێمەکانی ئێرانی کە کووشانەکان گرتبوویانن، بیانگرێتەوە؟ لە دەقی سوریانی‌دا بە شێوەیەکی لێڵ و تەماوی باسی ئەوە کراوە کە لە سەردەمی حکوومەتی وەلاشی چوارەمدا (۱۹۱ ـ ۲۰۷ی.ز)، لەشکرێکی گەورەی «مادەکان و پارسەکان» پەلاماریان بردۆتە سەر ڕۆژهەڵاتی ئێران. بەپێی دەقەکە وەلاش سەرەتا گەمارۆ دراوە و خەسارێکی بەرچاوی بە سەر شانی‌دا سەپاوە، بەڵام هێزەکانی بەرفەرمانی وەخۆ کەوتوونەوە و ڕاماڵیان بردووە و دوژمنیان هەتا «دەریا» ڕەتاندووە. جا کەوایە زۆر وێدەچێ نێوان و پەیوەندیی دوو جیرانەکە، بێنێوبڕ خۆش نەبووبێ؛ بەڵام دەکرێ پێمان وابێ کە پارتەکانی هەمیشە تێکگیراو لەگەڵ ڕۆم، شەکەت و بێبڕستی کێشمەکێشەکانی نێوخۆیی، بێپسانەوە بە شوێن داشکاندنی قەیرانەکانی باڵی ڕۆژهەڵاتەوە بووبن، چونکە ئەو سەردەمەی کە ئەوان بەئاشکرا بەرەو دارمان گلۆر ببوونەوە، کووشانەکان گەیبوونە پۆپەی دەسەڵاتی خۆیان. ئەم پادشایەتییە بە هەڕەشەیەکی بەردەوام دادەندرا بۆ ئێران و دەیتوانی بە سازکردنی کۆسپ و تەگەرە لەسەر ڕێگای کاروباری بازرگانی، زیاتر بڕستی ئێران ببڕێ. یەکەمین پادشایانی ساسانی

چاکیان ئەم مەبەستە دەزانی، هەر بۆیە شاپووری یەکەم لێدانی کووشانەکان و گرتنی وڵاتەکەیانی، خستە ڕیزی پێشەوەی هەڵمەت و پەلامارەکانی.

دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی

پادشایەتیی ئەشکانی کە پتر لە هەموو شتێک پشتئەستوور بوو بە چەند مەزنەخانەدانێکی پارتی [پارت]، لە پلەی یەکەمدا چەشنێک سەرکەوتنی ئێرانییەکانی باکووری وڵاتە بە سەر ئێرانییەکانی باشووردا و زاڵبوونی ئێرانییەکانی ڕەوەندی دەوارنشینی دەرەوەی بانووی ئێرانە بە سەر نیشتەجێیاندا. ئەم جەماوەرەی لە شاراندا بنەیان داکوتابوو، تێکەڵاوی شارستانییەتە کۆنەکانی خۆرنشینی ئاسیا ببوون و جێگاشیان گرتبوونەوە و لە زەمانی ئەسکەندەرەوە ڕەنگیان بە ژیارمەندیی یۆنانییەوە گرتبوو. ئەو کەلێن و کەلەبەرەی کە دوو کۆمەڵی ئێرانیی لێکدادەبڕی، ئەوەندە قووڵ بوو کە لە مەودای سەدان ساڵەی دەسەڵاتی پارتەکانیشدا پڕ نەبۆوە. وێدەچێ کە توخم و تۆرەمەکانی نیشتەجێی وڵات لە کاروباری نێوخۆدا، ڕێبازێکی بەپارێزانەیان ڕەچاو کردبێ و ڕەنگە لە سەرەتادا نەیاری پادشایانی خۆیان و دراوسێیانی دەوروبەر و لێکدانەبڕاویان بووبن. پادشایانی پارت ئەو مەبەستەیان دەزانی و کاتێک تووشی گێرە و کێشە دەبوون، وایان بە باشتر دەزانی لەبری ئەوەی پەنا بەرن بۆ پارس یان ماد، هاواریان دەبرد بۆ خزمانی دەوارنشینی خۆیان لە ناوچە گیاجاڕ و پووشەڵانەکانی ڕۆژهەڵاتی خەزەر. پەیوەندیی ئەم عێلاتە هەرگیز لەگەڵ زنجیرەی پادشایانی ئەشکانی دانەبڕا و ڕەنگە هەر بۆیە بێ کە چەند سەرچاوەیەکی ڕۆژهەڵاتی، بەتایبەت مێژوونووسانی ئەرمەنی، کووشانەکانیش کە لە تۆرەمەی بیابانگەردانی ئێرانی بوون، بە خزمی خانەدانی پارتەکان دادەنێن.

پارتەکان کە ببوونە میراتگەری ئیمپراتۆریی بەرەو هەڵدێران و بڕانەوەی سلۆکی، وێناچێ کە تەکانێکی وایان لە خۆیان دابێ هەتا ئاڵوگۆڕێکی زۆر بە سەر بارودۆخی رابردوودا بێنین. وەکوو دیارە سلۆکی دەسەڵاتیان بە سەر قوڵەپادشایانی بەردەستی خۆیاندا نەدەشکایەوە و وێدەچێ پارتەکانیش بارودۆخەکەیان بۆ نەگۆڕدرابێ. ئەوان میران و قوڵەپادشاکانیان لەسەر کار لانەبردن، بەڵکوو هەر بەوەندە دامرکان و قنیاتیان هێنا کە دەسەڵاتی خۆیانیان پێ بسەلمێنن و جەماوەری تازەی بەردەسەڵاتیان بەرەو دانی پیتاک و ڕاگرتنی ڕێز و حورمەتی حکوومەتەکەیان پەلکێش بکەن. تۆبڵێی لە دەرەوەی جەغزی ئەم داوایانەوە کە پەیوەندیی نێوان ئەوان و هەرێمەکانیان تووشی سستی و لاوازی دەکرد، پارتەکان بە سەر کۆمەڵێک هەڵەی وادا نەکەوتبن کە هەستی دوژمنایەتیی بەرهەمهێنابێ؟ بە لای ئێمەوە دەکرێ ئەگەرێکی ئاوا وەبەرچاو بگیرێ؛ چونکە لە زەمانی ئانتیۆخووسی سێهەمەوە، هەرکات سلۆکییەکان هەوڵیان دەدا هەتا هەرێمەکانی پارتی داگیر بکەن، میرهەرێمەکانی سەر بە پارتەکان، زۆر بەپەلە دژی فەرمانڕەوای خۆیان دەجووڵانەوە. ڕۆمییەکان بوونە جێگرەوەی سلۆکییەکان، بەڵام دۆخەکە گۆڕانی بە سەردا نەهات و ئەو دەمەی کە لووکوولووس یان پۆمپێئووس لە ڕووباری فورات پەڕینەوە، گەلێک لە میران و شاهانی دەسنێژ، بۆ پێکهێنانی هاوپەیمانییەک دژی پارتەکان هەنگاوی بەپەلەیان هاویشت. ماد بۆ ماوەیەکی درێژ بەرەنگاری پارتەکان ڕاوەستا و بەربەرەکانی کرد. هیرکانی (گورگان) کە لە سەرەتاوە خرابوویە سەر قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی پارتەکان، لە ساڵی ٥٨ی زایینییەوە بوو بە خاوەنی سەربەخۆیی. ئالمائید[1] یاریدەی دێمێتریووسی دووهەم و ئانتیۆخووسی حەوتەمی دا و بەپێی سەرچاوە

١ـ واتە خووزستان؛

کۆنەکان، ئەوان لە سەردەمی حکوومەتی ئەردەوانی سێهەمدا سەربەخۆ و تەنانەت دوژمنی ئەشکانییەکانیش بوون.

نووسەرانی سەردەمانی لەمێژین، ناوی هەژدە هەرێمی بەرفەرمانی پارتەکانیان تۆمار کردووە کە یازدەیان بە «سەرگوڵ» و حەوتیان بە «بەرگوڵ» دادەندران. ماد بە خۆی و پادشایانی بە ڕەسەن ئەشکانی دەکەوتە پلەی دووهەم و ئەرمەنستان کە پادشاکانی لە ڕۆژگاری تیردادەوە هەر لەو ڕەگەزە بوون، لە پلەی سێهەمدا دەهات. گەلێک لەم حکوومەتانەی وەکوو پارس، ئالمائید یان خاراسێن، سکەیان لێدەدان. پاشماوەی وڵات بە سەر چەند هەرێمێکدا دابەش کرابوو کە مەزنی بنەماڵەی دەرەبەگانی پارت جڵەوکێشیان بوون. زۆربەی ئەم پیاوانە پلەی میرهەرێمایەتی لە نێویاندا بە میرات دەگەڕا و کەوایە جیاوازییەکی ئەوتۆ لە نێوان ئەوان و پێکهاتە و دامودەزگای قوڵەپادشاکاندا بەدی نەدەکرا. بێجگە لەمانە کۆمەڵێک خێڵ و هۆزی وەکوو کۆسییەکان و ئووکسییەکانی ڕەوەند و نیمچەڕەوەند لە باشووری خۆرنشین و عەرەبەکان لە سنوورەکانی خۆرنشین هەبوون کە بەکردەوە سەربەخۆ دەژیان. بەگوێرەی گێڕانەوەیەکی ڕۆژهەڵاتی، ئەسکەندەر لە جەنگەی دەسەڵاتی خۆیدا لە ترسی پارسەکان و بە مەبەستی شەلەل پێهێنانی، وڵاتەکەی بە سەر ٩٠ پادشادا دابەشیبوو کە بوو بە هۆی بێهێزی سیاسی و داتەپینی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتیی پارتەکان. شارە یۆنانینشینەکانی وەکوو سلۆکییەی لێواری دیجلە یان سلۆکییەی ئوولەئووس(شووش)، کەوتنە بەردەسەڵاتی پادشایانی دەسنێژ و پارتەکان ئیزنیان دابوون هەتا پێکهاتەی خۆیان بپارێزن. بارودۆخی ژیانیان تۆزێک ئاڵوگۆڕی بە سەرهات و دەبوو سەر وەبەر فەرمانی میرهەرێمێک بێنن کە ئەشکانی لە جێی میرهەرێمی یۆنانی دایاندەنا. پێکهاتەی

سیستمی دەرەبەگیانەی ئیمپراتۆریی ئەشکانییەکان کە زۆر وەکوو پێکهاتەی دەرەبەگیی ئۆرووپا وابوو لە سەدەکانی نێوەڕاستدا، لەسەر تەوەرەی حەوت بنەماڵەی گەورە هەڵدەسووڕا کە یەکیان بریتی بوو لە خانەدانی ئەشکانی و ئەمەش یادگاری نەریتی هەخامەنشییەکان بوو. پاش ئەم خانەدانە مەزنانەی دەرەبەگان، نەجیمزادەی بەرەژێرتر یان سوارەی شەڕکەر خۆیان دەنواند و جەماوەری وەرزێران و ڕەشایی و ڕەشۆکی دەکەوتنە پلەی خوارتر. پەیوەندیی نێوان مەزنانی باڵادەست و کۆمەڵانی بچووکی بەرفەرمانیان، پتەوتر بووە لە پەیوەندیی نەجیمزادان لەگەڵ پادشا. وەکوو دیارە حکوومەتی پارت هەمیشە لە باوکەوە نەدەگوێزرایەوە بۆ کوڕ و لە هەڵبژاردنی پادشادا دەنگی ئەنجومەنی مەزنان دەورێکی گرینگی دەگێڕا و سنووری بۆ دەسەڵاتی پادشا دادەنا. هەڵبەت ئەنجومەنێکی دیکەش هەبوو کە پێی دەگوترا «ئەنجومەنی فرەزانان و موغان» کە تەنیا بە لێژنەی ڕاوێژکارانی پادشا دادەندران.

چینی مەزنان کە لە سەرەتادا چواربەندەی دەسەڵاتی پادشایانی پارت بوون، بەرەبەرە ڕێگایان بۆ تێکڕمان و ڕووخانی حکوومەتی ئەم خانەدانە خۆش کرد. پێکهاتەی سیستمی دەرەبەگی داهێنانی پارتەکان نەبوو، بەڵکوو لە هەخامەنشییەکانەوە بۆیان بە میرات مابۆوە و ڕادەستی ساسانییەکانیان کرد. ئەم سیستمە ماوەیەکی درێژخایەن لە سەردەمی ئیسلامی‌دا بە شێوەیەکی پێگەیشتووتر پارێزرا. ئەوەی ڕاستی بێ دەرەبەگان لەبەر بێدەسەڵاتیی پادشایانی پارت، بوونە خاوەنی هێزێکی ئەوتۆ کە بارودۆخەکەی گۆڕی و پەیوەندیی پادشای لەگەڵ جەماوەری بەرفەرمانی تووشی نەمان و دابڕان کرد. لە سەرتاسەری مێژووی پادشایەتیی پارتدا، جاری وابوو مەزن و ماقووڵان بە ڕەچاوکردنی هەڵوێستی تایبەت یان بە پشتیوانیی غەواران ـ بەتایبەت

ڕۆمییەکان ـ پادشایان لێدەخستن و دایاندەنان. هەر جارێک کە پادشایەک لێدەبڕا هەتا دەسەڵاتی خۆی سەقامگیر بکا، بیانووی ملهوڕبوونی پێدەگیرا و لەسەر کار لادەدرا. زۆربەی جاران لادانی پادشایان شەڕ و ئاژاوەی نێوخۆیی بە دوای‌دا دەهات و چەند کەسێک قوت دەبوونەوە و خۆیان بە خاوەنی تاج و تەختی پادشایەتی دەزانی و خۆ خەڵکیش نەیاندەزانی کێ لەسەر هەقە. هەلی وابوو ئەو پادشایانەی کە دەستیان بە تەختی پادشایەتی ڕانەدەگەیشت، پەنایان دەبردە بەر دەوارنشینانی دەشتەکی یان ڕۆمییەکان کە لە کاتی پێویست‌دا بە زەبری هێز و چەک دەچوونە هانایان.

کۆمەڵی ئێرانی لە سەردەمی پارتەکان‌دا داب و نەریتی کۆنباوی خۆی پاراست. مرۆڤی وەجاخ‌زادە و ئازادە، سووکەڵەسوارێکی دەسکەرەوە بوو کە تەمەنی دەکردە بەختی شەڕ و چوونە ڕاو. پارتەکان خاوەنی هێزی ڕێک‌وپێکی سەربازی نەبوون. پێکهاتەی قۆشەنیان بریتی بوو لە ڕەنگدانەوەی باروددۆخی کۆمەڵایەتیی وڵات. هەر دەرەبەگێک خاوەنی هێزێکی تایبەت بە خۆی بوو و لە جەنگەی شەڕدا دەیهێنا بۆ یاریدەی پادشا. نموونەی دیار و بەرچاو «سۆورێنا»یە لە شەڕی «کاررە»دا، چونکە زۆربەی هێزەکانی بەرفەرمانی، هەر پیاوی خۆی بوون. مەزنانی پایەبەرز دەبوونە تان‌وپۆی هێزی سوارەی زرێپۆشی گەورە و گران کە شیریان لە خۆیان شەتەک دەدا و نێزەیان بە دەستەوە دەگرت و لە شەڕی دەستەویەخەدا شارەزا و سامناک بوون (ق٧٩). ئەم چەکدارانە سواری وشتریش دەبوون، بەڵام وێناچێ کە پارتەکان هەرگیز لە قۆشەنی خۆیان‌دا فیلیان تێوەدابێ. ڕەسەن‌زادەی بەرەژێر، هێزی سوارەی سووکەڵەچەکیان پێکدێنا و ئەم لەشکرە کەواندارە چاکی لە شەڕی دوورئەنگێوی دەزانی و بە هەور و بارانی تیران دەوری دوژمنی دەتەنی و لە چاوترووکانێک‌دا

خۆی لە چنگ هەڵمەتی خەنیمی قوتار دەکرد و بزر دەبوو. لە شەڕی «کاررە»دا هەزار سەر وشتر باری تیری سپای سوارەی ڕادەگوێست و ببوو بە ناوبانگی قۆشەنی پارت. هێزی پیادە دەورێکی ناسەرەکیی دەگێڕا و پێکهاتبوو لە چیانشینان و کۆیلان. ئەوەی ڕاستی بێ قۆشەنی پارت، هێزێکی بەرگێڕەوە بوو نەک پەلاماردەر و بۆ جەنگەی ئاوا پەروەردە نەکرابوو. شتێکی وایان لە چەکوچۆڵ و پێداویستییەکانی گەمارۆ نەدەزانی و قۆشەنی پارت لە پای شوورە و دیواری قەڵای دوژمنان، بێدەسەڵاتیی خۆی دەردەخستبوو.

ق٧٩- دوورا- ئوورۆپۆس: سوارەیەکی زرێپۆشی پارتی

پارتەکان و یۆنانییەکان

یەکەمین پادشایانی پارت لە میهردادی یەکەمەوە بەرەودوا، لەسەر سکەکانی خۆیان دەیاننووسی «یۆنانخۆشەویست». داخوا بەڕاستی ئەوان ئەوەندەیان لەم کولتوورەی بێگانە دەزانی و تێیدا نوقم ببوون؟ لەم بوارەدا کۆمەڵێک بەڵگە بە دەستەوەن کە دڕدۆنگی بەدی دێنن و وامان لێدەکەن تا بڕوا بکەین ئەم کارەیان وەک هەنگاوێکی سیاسی، کە بارودۆخی ئێران بە سەریدا سەپاندوون، ئەنجام داوە. ئەوان هیچ ڕێگایەکی دیکەیان بۆ هەڵنەدەبژێردرا. ئەو ئێرانەی کە پارتەکان توانیبوویان لە چنگ یۆنانییەکانی ڕزگار بکەن، زۆر کەوتبوویە ژێر باندۆری فەرهەنگی خۆراوایی و یۆنان کە خاک و وڵاتەکەی بۆ پارتەکان بەجێهێشت، شەقڵ و شوێنێکی قووڵی لەم ژیارمەندییەدا دانا کە ڕەنگ و ڕووی دیمەنێکی تازەی یۆنانی ـ ئێرانی بەدی هات. ئەو دەشتەکییانەی کە لە ناوچەی پووشەڵان و گیاجاڕانەوە هاتبوون چییان لە چنگ دەهات؟ ئەم سوارە ئازا و شەڕکەرانە لە حاند ئەو کەلەپوورەی کە کولتووری یۆنانی توانیبووی لە ماوەی دووسەت ساڵدا لە ئێران بەدیی بێنێ، دەست بەتاڵ بوون و تۆبڵێی توانیبایان چ ئاڵوگۆڕێک لە ژیانی سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابووریدا بەدی بێنن؟ وەختایەک کە پارتەکان بوونە فەرمانڕەوای ئێران، دامودەزگایەکی ڕێکوپێک و کۆمەڵێک شاریان هاتنە بەرچاوی کە لەگەڵ کۆچەرنشینانی یۆنانی لێکدرابوون و لەگەڵ چینی دەسمایەدار و دەوڵەمەندی وە یۆنانیگەڕاوی ئێرانی تێکەڵ ببوون و ئاوا بەڕێوەدەچوون. دەوڵەمەندانی ئێرانی کە پردی پەیوەندیی نێوان پارتەکان و یۆنانییەکان بوون، یاریدەی هەردک لایان دەدان و بەڕێوەبردنی کاروبارییان کەوتبوویە سەر شانی و کۆکردنەوەی ئەو باج و پیتاکەی کە بەشی هەرە زۆری لە شارە بازرگانییەکانی نێونەتەوەیییەوە دەخرایە سەر یەکتر بە ئەرکی ئەوان

دادەندرا. هەروەها ڕێگایان بۆ کاربەدەست و دەمڕاستی میری خۆش دەکرد هەتا ڕەوتـی کاروبارەکـانی خـۆجێیی بخاتـە ژێـر چـاوەدێری. دەوری شـار و سەرمایەدارانی یۆنانی و ئێرانی لە ژیانی سیاسیی وڵاتدا خاوەنی بایـەخێکی بەرچاو بوو، چونکە زیاتر لـەم شـارانەدا، گـەرای بیروڕای گشـتی دادەنـدرا و دەگوورا و پێدەگەیی و ڕەوتێکی دەگرتە بەر و تەنانەت چارەنووسی پادشاشی دیاری دەکرد. پادشایانی پارت هەستیان بە بارودۆخەکە کرد و تێیگەیشتن. کاتێک قۆشەنی پارت داوەرین و نەچوونە نێو سلۆکییە و بەرەوڕووی شارەکە هۆردووبەزیان کرد، کارێکی واتادار بوو. ئەم ڕەوت و ڕێبازەی پارتەکان هەتا ڕۆژایەکی کـە خاشـەیان بـڕا، ڕەچـاو کـرا. «ڕۆمییـەکان و پارتـەکان لـە بابـەت پارێزرانی تایبەتمەندی و کولتووری یۆنانیی خۆیانەوە، قەرزدارباری کۆمەڵەی کۆچەرنشینانی یۆنانی بـوون.» ئـەو کۆچەرنشـینانەی ئێران وەکوو پێشـەنگی لەشکری پاراستنی پێکهاتە و زمانی خۆیان وابوون. لە ماوەی چەند سـەدانـدا زمـانی ئـەوان، بەرلـەوەی زمـانی پارسـی جێـی بگرێتـەوە، وەکـوو زمـانی نێونەتەوەیی لە کاروباری سیاسی و بازرگانیدا کاری پێدەکرا. خەتی یۆنانی کە بیابانگەردانی هەرێمی بەلخ خواستییانەوە و وێنەیان لێهەڵگرتەوە، هەتا سەدەی هەشتەمی زایینی بڕی کرد و کوێر نەبۆوە. دەبێ ئەوەشمان لە بیر نـەچێ کـە بیابانگەردانی هەرێمی بەلخ لە کاتی خۆیدا توانیبوویان پادشایەتیی کووشانەکان دامەزرێنن.

پارتەکان نرخ و بایەخی شارستانییەتی یۆنانییان دەزانی و وەکوو بەشێک لە کۆمەڵی ئێرانی لێیان دەڕوانی و پەسنیان دەدا. تێکدانی بارودۆخەکە و گەڕانەوە بۆ سـەر دۆخی زەمانی ئەسکەندەر یان بەدی هێنانی دۆخێکی نوێ، بەپێچەوانەی قازانج و بەرژەوەندیی حکوومەت بوو. جا بۆیە پارتـەکان دەستیان لـەو شـارە

یۆنانی‌نشینانە نەبزاوت کە وەکوو مەتەرێزی سامان و بەختیاریی مەزنانی تازە بوون. سلۆکییەی لێواری ڕووباری دیجلە، سلۆکییەی شووش، دوورا ـ ئوورۆپۆس (بابل)، ئووروک و ڕەنگە چەند شارێکی دیکەش کە هەتا ئێستا نەدۆزراونەوە، تایبەتمەندیی سەربازی، کشت‌وکاڵی و بازرگانیی خۆیان پاراست و دەستیان لە خاکی دانیشتووانەکانیان نەبزاوت و خۆیان وەرنەدایە بارودۆخی کۆمەڵایەتی و ئابوورییان و تەنانەت سەربازگەی یۆنانی هەر لە شوێنی خۆیان مانەوە. بەپێی تەتەڵەکانی سەدەی یەکەمی زایینی، هێزە چەکدارەکانیان لە شووش هەروا سەرقاڵی کشت‌وکاڵ بوون. حوکمداران لە نێو بنەماڵەکانی خۆجێیی‌دا و لە لایەن پادشا یان شارەوە هەڵدەبژێردران و دەکەوتنە ژێر چاوەدێریی میرهەرێمان. دادوەرانیش هەر لەم مەزنەوەجاخانە دیاری دەکران. کۆمەڵانی نێو شاران گۆڕانیان بە سەردا نەهات و وەکوو خۆیان مانەوە. بەم شێوەیە پێکەوەژیانی هێمنانە لە نێو دوو نەتەوەکەدا درێژەی دەکێشا. هەڵبەت پێکەوە حاوانەوەش هەمیشە سەری نەدەگرت و هێندێک شاری گەورەی وەکوو سلۆکییەی قەراخ ڕووباری دیجلە هەرا و ئاژاوەی تێدەکەوت. ئەم شەڕ و گەڕانە کە جاری وایە توندوتیژیش بوون، لە نێوان بازرگانانی مەزن و ماقووڵی یۆنانی و جەماوەری ئێرانی و سامی‌دا ڕووی دەدا و زۆربەشی دەگەڕایەوە سەر لایەنگری یان دژایەتی لەگەڵ ئەو پادشایەی کە دەبێژرا یا دەکەوتە بەردڵان. هەروەها جاری وایە ناکۆکی کەوتۆتە نێوان شار و بارگای میری. بۆ وێنە سلۆکییەی بەرباس بەئاشکرا دژی پادشای پارت ڕاپەڕی و ماوەی حەوت ساڵان بێ‌پسانەوە شەڕی کرد، بەڵام بەگشتی پەیوەندییەکە باش و دۆستانە بوو. میرهەرێمانی پارتی، پایەبەرزان، قەڵەمداران و کاربەدەستانیان هەموو زمانی یۆنانییان دەزانی. پادشایانیش یۆنانییان دەزانی و

کۆمەڵێک بەرهەمی هونەری و سکەی حکوومەتی (و٨٦) دەیسەلمێنن کە ئەوان، بەتایبەت لە دوو سەدەی بەرلە دەسپێکی سەدەکانی زایینی‌دا، نووسەران و هونەرمەندانی یۆنانییان بەرەو بارگای خۆیان ڕادەکێشان و باڵیان بە سەر دەکێشان.

ئاکاری نیازپاکانەی پارتەکان سەبارەت بە کەلەپووری شارستانییەتی یۆنان لە ئێران‌دا، دەورێکی گرینگی لە چارەنووس و گەشەی شارستانییەتی ئێرانی‌دا گێڕاوە. ئەم کارە وای کرد هەتا وڵات لە هەڵدێران و هەڵگەڕانەوەی توند و تیژ پارێزراوبێ. ئەم ڕەوتە وردەوردە نیشتمانی بەرەو پێگەیشتن پاڵپێوەنا و بوو بە هۆی ئەوەی کە لە درێژەی زەمان و بە لەسەرخۆیی، ماکە و هەوێنی بێگانە بتوێتەوە و لە ئاکام‌دا فەرهەنگێکی نەتەوەیی کە بە شێوەیەکی پڕشنگدار لە شارستانییەتی ساسانی‌دا ڕەنگی داوەتەوە و دیارە، بەدی بێ.

دین

لێکۆڵینەوەکانی سەردەم دەربارەی داب و نەریتی دینی و کەندەوکۆژەکانی شوێنەوارناسی دەریدەخەن کە بۆچوونی ئەو کەسانەی پێیان وایە دینی زەردەشتی لە ڕۆژگاری پارتەکان‌دا سەری هەڵداوە، دەبەنەوە پاش و وەکوو دیارە دینی بەرباس لایەکی وای لێ نەکراوەتەوە. پارتەکانیش هەروەکوو هەخامەنشییەکان زەردەشتی نەبوون[1]. ئەوانەی لایەنگری گریمانەی

---

[1] ـ گەلێک کەلێن و قوژبن و لایەنی سەبارەت بە دینی ئێرانی لە زەمانی پارتەکان‌دا بۆ ئێمە ناڕوونە. زنجیرەی پادشایانی پارت کە لە ناوچەکانی دەرەوەی ئێران و مەڵبەندی دەوارنشینانی ئێرانییەوە گوورابوون. دەبێ لەسەر بیروباوەڕی پەرستنی توخمەکانی سروشت بووبن و وێدەچێ لە قۆناخی سەرەتایی‌دا پەرستنی خۆر و مانگیان لەگەڵ خۆیان هێنابێ. ئێمە بۆمان ڕوون نەبۆتەوە کە پارتەکان هەتا چ ڕادەیەک بەم بوارەدا ڕۆچوون و بوونە شوێنکەوتەی دینی باوی ئێرانی یان ئەوەندەی دەیزانین بایەخێکی ئەوتۆی نییە. [ئەم بڕگەیە دوکتۆر موعین لە دەقەکەی زیاد کردبوو. هێنامە پەڕاوێز گوتم با شێوەی کارەکە جوانتر دیار بێ.و.]

زەردەشتیبوونی پارتەکانن ، پشت بەو قسەیەی تاسیتووس دەبەستن کە گوتوویەتی، تیردادی پادشای ئەرمەنستان و برای وەلاش (بەلاش)ی یەکەم، کاتێک بەرەو ڕۆم وەڕێکەوتووە هەتا تاجی دەسەڵاتی لە دەستی نێرۆن وەربگرێ، خۆی لە سەفەری دەریایی پاراستووە بۆ ئەوەی ئاو کە ماکەیەکی پیرۆزە، پیسی نەکا و نەیلەوتێنێ. بەکورتی و پوختی دەبێ بڵێین کە لە هەموو زەمانێکدا ئاو بە لای ئێرانییەکانەوە پیرۆز بووە و هێرۆدۆتیش وەباڵی بۆ دەکێشێ و ئێمە دەزانین کە ئاناهیتا خودای ئاو بووە. لە لایەکی دیکەوە زۆر جاران سەنگ و بایەخی ڕستەیەکی تاسیتووس (پازدەهەم، ٢٩) کەوتۆتە ژێر پەردەی کەمتەرخەمی کە دەڵێ، لە جەنگەی ڕێوڕەسمی بەراییدا لە ئەرمەنستان، هەر ئەم تیردادە تاجەکەی خۆی نایە بەر پێی پەیکەرەی نێرۆن و بەپێی باوی سەردەم ئەم کارە سەمبولیکەی پاش قوربانی کردنی چەند سەر ئاژەڵێک ئەنجام دا. جا کەوایە لە سەدەی یەکەمی زایینیدا، سەربڕینی ئاژەڵان و ڕشتنی خوێنیان لە ئێراندا باو بووە و بە بەشێک لە داب‌ودەستووری بنەماڵەی میری داندراوە و ئەم کارەش ناکۆکە لەگەڵ ڕوانگەی زەردەشت کە زۆر توند دژی سەربڕین و کوشتنی بوونەوەرانە.

سێیانەی «ئەهوورامەزدا ـ میترا ـ ئاناهیتا» کە لە سەردەمی هەخامەنشییەکاندا دەپەرسترا، وێدەچێ کە لە سەردەمی پارتەکانیشدا خەڵک هۆگری بووبن و ڕەنگە دینی ڕەسمیش بووبێ. بۆ یەکەم جار لە ئێراندا و بێگومان وەکوو کەلەپوورێکی یۆنانی و مەقدوونی، یەکەمین پەرستگاکان لە بانووی ئەم وڵاتەدا پێشکەشی یەزدانەکانی ئێرانی کران و جگە لە ئەهوورامەزدا هەموویان پەیکەریان بۆ داتاشرا و وێنەیان کێشرایەوە. پەرستگەی چوارپاڵووی پێشکەشکراوی ئاناهیتا و میترا کە ماوەیەک لەمەوبەر لە «بەردەنیشاندە»

دۆزراوەتەوە، لەگەڵ پەرستگایەکی بە دیمەن جیاوازی دیکە کە ئەویش هەر بۆ ئەم دووانە بوون و لە «مەسجیدسولەیمان»ە، بە شوێن ئەم مەبەستەدا بناغەیان داندراوە. هەردک پەرستگاکە لەسەر سەکۆ یان لە بەرهەیوانی پیرۆز ساز کراون کە پێشتر شوێنێکی دەورەگیراوی تایبەتی پەرستنی ئەهوورامەزدا بووە. ئاناهیتای سەردەمی پارت نێزەیەکی بە دەستەوە و وادیارە ئەم دابەی لە ئاتێنا خواستۆتەوە و وەک کەلەپوور وەریگرتووە. ئاناهیتا لێرەدا پیاڵەیەکیشی بە دەستەوەیە کە نیشانەی ئاوە و سەمبولی خۆیەتی.

لە پەرستگای «مەسجیدسولەیمان»، سێکوچکەی ئەم خودایانە، هێرکوولیشی خراوەتە سەر کە لە رووی پێویستی و نیازی شوێن و زەمانەوە لەسەر دیمەنی ڤێرسرێغنە، واتە یەزدانی سەرکەوتن و باڵادەستی خۆی دەنوێنێ. بەم شێوەیە چوار دیمەن لەسەر چوار قەڵافەتی زورڤان دادەڕێژرێ، کە وادیارە پەرستنی لە زۆر کۆنەوە باو بووە و لە سەردەمی بەرلە پێکهاتنی ئیمپراتۆریی هەخامەنشیدا وەبەرچاو هاتووە[1].

وەکوو دیارە لە سەردەمی پادشایەتیی ئەردەشێری دووهەمدا، ئاناهیتا زیاتری لا لێکراوەتەوە و لە رۆژگاری پارتەکانیشدا هەروا بووە و بە یەکەم

١ـ ئەگەرچی ئێمە لە ئێراندا هیچ دەقێکمان بە دەستەوە نییە کە ئەم مەبەستە بسەلمێنێ. بەڵام کۆمەڵێک بەڵگەنامەی نووسراو لە ئەرمەنستان دۆزراونەوە. چونکە مێژوونووسانی کۆنی ئەو وڵاتە، ناوی ئەو پەرستگایانەیان تۆمار کردوون کە هەرکام سێ جێقوربانییان بۆ ئەو سێ خودایە تێدا بووە. ئەگەر بەرەودوا بچینەوە و بگەینەوە سەردەمی هەخامەنشی، دەبێ قبووڵی بکەین کە ئەو دوو جێقوربانییەی لە بەردەم نەخشی رۆستەم و پاسارگادن، لەگەڵ ئەوەی کە کەوتۆتە نیزیک پەرستگەی قەڵاقووچەی چوارپاڵوو، لەگەڵ دووانەکەی دیکە کۆکراوەتەوە و سێیانەی پێکهێناوە. هەروەها ئەو سێ ئاگرەی کە لە پاڵ ئەو سێ جێقوربانییەی سەربانی پەرستگەی سەر سکەی پادشایانی پارسی بەرفەرمانی پارتەکان دیارە. سەمبولە بۆ ئەم سێ خودایە. [ئەم برگەیە خوداێنخۆشبوو موعین لە دەقەکەی زیاد کردبوو. خرایە پەراوێز.و.]

داندراوە. ئەردەشێری دووهەم لە تەواوی ئاوەندە گەورەکانی ئیمپراتۆریی خۆیدا، پەرستگەی تەواو تایبەتی بۆ ئەم خواوەندە ساز کردبوو. پادشای هەخامەنشی وای دنەی پەرستنی ئاناهیتا دا کە چەند سەدەیەک پاش بڕانەوەی دەسەڵاتیشیان، هەر پەرەی ئەستاند و لە ڕۆژگاری پارتەکاندا، تەواوی پەرستگاکانی ئێرانی کە لە سەرچاوەکانی دیرۆکیدا ناویان هاتووە، باربووی ئەم خودایە کراون. تیردادی یەکەم لە پەرستگایەکی ئاناهیتای شاری «ئەرسەک»دا تاجی لە سەرنا. لە هەگمەتانەی پایتەختی هاوینەی پادشایەتی پارت، پەرستگایەکی ئاناهیتا هەبوو کە ئانتیۆخووسی سێهەم تالانی کرد. پەرستگای کەنگاوەر تایبەتی ئارتێمیس واتە ئاناهیتا بوو. ئەو دوو پەرستگایەی کە مێهردادی یەکەم لە ئالمائید تالانی کردن بۆ «ئاتێنێ و ئارتێمیس» سازکرابوون. لە پەرستگای شووش خاتوونەخوای «نانایا» دەپەرسترا کە بە سامی دەبوو بە ئاناهیتا و لە یۆنانیدا بە ئاتێنێ و ئارتێمیس ناسراوە. لە «ئیستەخر» ئەژدادی خانەدانی ساسانی ئاورەوانی پەرستگەی ئاناهیتا (ناهید) بوون کە لەوێ ئاتوورئاناهیت دەئاییسا[١]. بە بۆچوونی دەستەیەک لە توێژەران، پەسن و پەرستنی ئاگر تایبەت و تێکەڵی دابودەستووری پەرستنی ئەم خاتوونەخوایە بووە. ئەردەشێری یەکەم[٢] سەری براوی دوژمنانی بە دیواری ئەم پەرستگایەوە هەڵاوەسی و لە «ئەردەشێرخوررە»، کەوڵی گوواری ئەردەوانی پێنجەمی[٣] بەزیوی کوژراوی بە دارەوە کرد.

١- واتە ئاگری ئاناهیتا

٢ - مەبەست ئەردەشێری پاپەکانی سەرزنجیرەی خانەدانی «ساسانی»یە.م.

٣- لە دەقی فەرانسەدا وادیارە بە هەڵە نووسراوە چوارەم و لە چەند جێیان چەندپاتە بۆتەوە، بەڵام پێنجەم دروستە و دوکتۆر موعین ڕاستی کردۆتەوە.و.

لە نێو خودایانی سێیانەی ئێرانیدا، ئاناهیتا لە دەرەوەی سنوورەکانی باڵی خۆرنشیـن بـە شێـوەیەکی دیار تەنیبوویـەوە و پەرسـتنی وی لـە لیدیا بـە «بەلخییـە» ناوبـانگی رۆیـی. هـەروەها لـە پۆنـت (پۆنتـووس)، کاپادۆکییـە و ئەرمەنستاندا چاکی برەو پەیدا کرد و کەوتە بەر سەرنج و ڕەنگە پەلوپۆی لە پەرستنی میترا زیاتر پەرەی ئەستاندبێ. میتراپەرستی لە ڕێی چەتەکانی دەریایی کە پۆمپێئووس بە دیلی گرتبوون، گوێزرایەوە بۆ ڕۆم و لەگەڵ قۆشـەنچییانی ڕۆمی هەتا ڕاین و دانووب تەشەنەی کرد.

شیز ناوەندی گەورەی دینیی مـادی ئاترۆپاتکـان[1] و گرینگترین پەرسـتگای باکووری ئێرانیش هەر باربووی ئاناهیتا کرابـوو. لـەم پەرسـتگایەدا کۆمـەڵێکی لـەمێژینی موغـان دەژیـان کـە وێدەچێ هـەتا ئەندازەیـەک بڕوایـان بـە ماکـەی بیروبۆچوونی تازەگەرییانەی دینی زەردەشت هێنابووبێ. ئەگەرچی زەمانی ئەم گۆڕانە دیاری ناکرێ، بـەڵام دەبـێ بزانین کـە لەسـەر داب و نـەریتی کۆنبـاوی خۆیان دەڕۆیشتن کە زۆر بـە قـووڵی تێیڕاچووبـوون. شـوێنپێی ئـەو داب و نەریتانە لە قسەکانی «تاسیتووس»دا دیارە کە پێشتر باسی لێوەکرا. یەکێک لە دابەکان دانانی مەیتی مردوو بوو لە دەرەوە کـە هەڵبـەت پارتـەکان ڕەچاویـان نەدەکرد، چونکە ئەوان لە نێسا یان لە چیا پووشەڵانەکانی سنووری ئەوبەری خەزەر، وەکوو پادشایانی هەخامەنشی لە گۆڕ و گۆڕخانەکانی میریدا دەنێژران. وەکوو ئاشکرایە دانانی تەرمی مردووان لە دەرەوە و نەنێژرانیان لە سـەردەمی پارتیدا زۆر بـاو نـەبووە، چونکـە توێژینـەوەکانی شوێنەوارناسـی لـە نیپـوور، کـاکزێ، دوورا ـ ئوورۆپـۆس و گۆڕسـتانەکانی سـەر بـە سـەردەمی پارتـەکان دەریدەخەن کە ئەوان مردوویان بە کەلوپەل و پێداویستییەکانی نێژرانەوە لە نێو

---

[1] ـ ئەم شوێنە ئێستا بە تەختیسولەیمان ناودێرە.و.

تابووتی سواڵینەدا ناشتوون. ئەم چەشنە تابووتانە زۆربەیان ڕووکەشکراون و چەشنێک خاتوونەخوای ڕووتیان لەسەر شەقڵێندراوە و زانایان دەڵێن ئاناهیتایە. ئەم تێبینی و بۆچوونانە بەپێی لێکۆڵینەوەکانی تازەی ئێمە لە شووش و گۆڕستانێکی بەربڵاوی سەر بە سەردەمی پارتەکان، سەلمێندراوە. ئێمە گەلێک گۆڕمان دۆزیونەوە و هێندێکیان ڕەهەندێکی وەکوو چاڵیان تێدایە کە بەرەو جێ تەرمەکە دەچێ و ڕەنگە شێوازەکە سەبارەت بە سەردەمی دوای هەخامەنشی بێ. هێندێکی دیکەیان زۆر قووڵ بە سینەی خاکی مۆردا ڕۆچوون و ڕیزە پلیکانێک هەتا نێو ئەشکۆڵێکی بچووک دەڕوا کە چەند ژوور و چاوەی نێژرانی مردووانی تێدا کۆڵدراوە. هەمیشە تەرمی مردوویان بە ڕاکشانەوە خستوونە نێو تابووتی سواڵینەوە. جاری وایە ئەم تابووتانە لینجاودراونەوە و دەرخۆنەکانیان بە شێوەیەکی ناشیانە دیمەنی مرۆڤی سەرەتایی‌یان لەسەر شەقڵ کراوە و بێگومان لاساکردنەوەی تابووتی مرۆڤی شێوەمەیموونە کە دەبێ وێنەیان لە دەسکاری سووریا یان فەلەستین هەڵگیرابێتەوە (و ٦٨ ـ ٦٩).

لە کۆتاییی سەدەی یەکەم یان سەرەتای سەدەی دووهەمی زایینی‌دا، ئاڵوگۆڕێکی هێندێک گرینگ لە شێوەی ناشتنی تەرمی مردووەکانی دانیشتووانی شووش‌دا بەدی هاتووە. گۆڕی تەنیایی و ئەشکۆڵی تایبەتی بنەماڵان وردەوردە کوێر بوونەوە و گۆڕستانی گشتی و هاوبەش هاتنە ئاراوە کە پلیکان و ژووری مردووان و میچەکەی بە خشتی چاک سوورەوەکراو ساز دەکران. تەرمی مردوویان لەسەر سەکۆیەکی بەرەوڕووی زارکی چوونە ژوورەوە دادەنا هەتا تەواو بڕزێ، پاشان یەسکوپرووسکیان کۆماکۆما لە شانی ڕاست و چەپی ئەو شوێنە دەهاویشتنە سەر دوو سەکۆی ناسەرەکی (و٧٠). بێگومان ئەم شێوازە تازەیەی ناشتن لەگەڵ شێوەی باکووری ئێران کە دەبوو تەرمی مردوو

نەنێژرێ و لە چیا و چۆلان یان لەسەر بانی «قەڵاقووچەی بێدەنگی» دابندرێ، خاوەنی خاڵی هاوبەشە، بەڵام بە بڕوای ئێمە شێوەی شووش بە قۆناخی نێوان ناشتن و نەناشتن دادەندرێ. لێرەدا بەڕاستی ئەم پرسیارە دێتە پێش کە داخوا بە دەسپێکی حکوومەتی بەرەی ژنانی ئەشکانی لە پاش ئەردەوانی سێهەمەوە لە مادی ئاترۆپاتکان ئەم شێوازە نەبۆتە باو؟ تۆبڵێی ئەم دابە لە موغەکانی ناوەندی «شیز»ەوە دانەکەوتبێ و تەنەوەی نەکردبێ بۆ نێو تیرە و هۆزەکانی دانیشتووی باشووری ئێران؟ ئەرێ بڵێی هەر لە سەرەتاوە چەشنێک تێکەڵاوی و پێکەوەسازانێک لە نێوان دوو شێوەکەدا بەدی نەهاتبێ؟

بەپێی توێژینەوە زانستییەکانی ئەمڕۆ، ئەو ئەفسانەیە هەڵدەوەشێتەوە کە دەڵێ ئەسکەندەری گەورە «ئەڤێستا»ی کتێبی پیرۆزی ئێرانییەکانی تێدا بردووە، کە بە ئاوی زێڕ لەسەر هەزاران کەوڵە ئاژەڵ نووسرابۆوە. هەروەها سەرنجێکی کەم دەداتە ئەو نەزیلەیەی کە پێیوایە ئەڤێستا بە فەرمانی بەلاشی یەکەم نووسراوەتەوە. بەردەنووسی گەورەی شاپووری یەکەم کە لەسەر دیوارەکانی ئاورگای نەخشی ڕۆستەم هەڵکەندراوە و تازە دۆزراوەتەوە، بە لای تاقمێک لە زانایانەوە دیسەلمێنێ کە ئەو دەقە پیرۆزەی وا بە ئەڤێستا ناودێر کراوە، لە زەمانی نووسران و هەڵکەندرانی ئەم بەردەنووسەدا کە دەبێتە نیوەی دووهەمی سەدەی سێهەمی زایینی، هێشتا لە ئارادا نەبووە. پسپۆڕانی گەورەی ئەم بوارە لایان وایە کە داهێنانی ئەلفوبێی ئەڤێستایی دەگەڕێتەوە بۆ نیوەی دووهەمی سەدەی چوارەم یان سەدەی شەشەمی زایینی[1].

١ـ لە ڕاستیدا ئەوانەی کە پێیان وایە ئەڤێستای نووسرا هەبووە، دەڵێن ئەم کتێبە بە خەتێکی دیکە نووسراوەتەوە کە زۆر وێدەچێ ئارامی بێ.م.

پارتەکانی ئەشکانی راست وەکوو کووشانییەکان، زنجیرەیەکی ریشەداربوون و دەچوونەوە سەر تۆرەمەی ئێرانییانی رەوەندی ئاسیای ناوەندی و بە چاوی رێزەوە لە دینی خەڵکی بێگانەیان دەڕوانی و بە لەسەرەخۆیی لەگەڵیان دەجووڵانەوە. ئەوان پاش زاڵبوون بە سەر هەرێمی دووچۆماندا، بە تۆزێک هاوسەنگی و گۆڕانی ڕواڵەتییانەی دینەکانی خۆجێیی رازی بوون. خودایانی بێگانەی ناوچەکانی خۆرنشین کە وەک بەشێک لە ئیمپراتۆریی ئەشکانی دەهاتنە ژمار، بە لای ئەوانەوە خێرخواز و پشتیوانیان بوون. وێناچێ کە پارتەکان دینی خۆیان لە نێو نەتەوە بەزیوەکاندا برەو پێدابێ. لە دوورا ـ ئوورۆپۆس کە ماوەیەکی درێژ بە ناوەند و وێستگەی یەکەمی ئیمپراتۆریی پارت دادەندرا، ئەگەرچی کۆچەرێکی زۆری ئێرانی لە جەغزی حەسارەکانی ئەم شارە بازرگانییەدا دەژیان، بەڵام تەنانەت ئاورگایەکیش لە نێو ئەو گشتە پەرستگایەی شارەکەدا نەدۆزراوەتەوە.

رێزی ئەشکانییەکان بۆ دینەکانی دیکە، بەتایبەت لە پەیوەندییان لەگەڵ نەتەوەی جوولەکەدا دیارە. جوولەکە ئەو پادشا ئێرانییانەیان بە پارێزەری راستەقینەی دینی خۆیان دەزانین و لەبەروەی کە سلۆکی و رۆمی تووشی چەوسانەوەیان کردبوون، هاتنە سەر ئەو بڕوایە کە وڵاتی ئێرانی هەمیشە خێرخوایان، تەنیا هێز و دەسەڵاتێکە کە ڕەنگە بتوانێ لە ژێر نیری بێگانە دەریانکێشێ و رزگاریان بکا؛ هەروەک چۆن لە سەردەمی هەخامەنشییەکاندا کارێکی ئاوا رووی دابوو. درەوشانەوەی شەنگەسوارانی ئازای پاکۆر (پاکۆرس) کە لە بەیتولموقەددەس سەرلەنوێ حکوومەتێکی نەتەوەییان دامەزراندەوە، گەشە و نەشەی خستە دڵ و دەروونی جوولەکەکان. لە سەردەمی پارتەکاندا جوولەکایەتی لە بابل چاکی پەرە ئەستاند. لە ساڵی ٢٠ی زایینیدا، حکوومەتێکی

بچووک و ڕاسته‌قینه و ده‌سنێژی جووله‌کان له به‌ستێنه‌کانی ڕووباری فورات دامه‌زرا و بیست ساڵی خۆڕاگرت. بیروبۆچوونه‌کان و فه‌لسه‌فه‌کانی گه‌لی جووله‌که به خۆی و قوتابخانه پێشکه‌وتووکانییه‌وه، سه‌رتاسه‌ری بابل و شاره یۆنانی‌نشینه‌کانی ته‌نییه‌وه و له‌م پێکگه‌یشتن و نیزیکایه‌تییه‌دا، زۆر چاک توانی بخزێته نێو دینی ئێرانییه‌وه و شه‌قڵی خۆی باوێته سه‌ری. له جه‌نگه‌ی ڕاپه‌ڕینی به‌ربڵاوی جووله‌کان له سه‌ده‌ی دووهه‌می زایینی‌دا که سه‌رانسه‌ری ڕۆژهه‌ڵاتی ئیمپراتۆریی ڕۆمییه‌کانی هه‌ژاند، پارته‌کان ده‌وریان گێڕا و بوونه پاڵپشتیان. ئه‌مه‌گناسینی جووله‌کان بۆ ئه‌م پشتیوانییه له نووسراوه‌یه‌کدا وه‌به‌رچاو دێ که تێیدا هاتووه: «هه‌ر کاتێکی که دیتت ئه‌سپێکی ڕه‌سه‌نی ئێرانی له‌سه‌ر گۆڕێکی فه‌له‌ستین به‌ستراوه‌ته‌وه، بزانه که جه‌نگه‌ی هاتنی مه‌سیحه.»[١]

شارسازی، نۆیاروانی، هونه‌ر

وادیاره پارته‌کان شارسازی گه‌وره نه‌بوون و جێگای زۆرمان پێ شک نایه‌ن که ئه‌وان بناغه‌یان دانابن. له ده‌ره‌وه‌ی بانووی ئێران شاره سازکراوه‌کانی سه‌رده‌می ئه‌شکانی بریتین له تیسفوون و هاترا له ناوچه‌ی دووچۆمان و دارابگه‌رد له نێوخۆی ئێران. شاری «گۆڕ»ی[٢] باشووری شیراز، به ده‌ستی ئه‌رده‌شێری سه‌رزنجیره‌ی خانه‌دانی ساسانی له جه‌نگه‌یه‌کدا سازکرا که ئه‌م میره‌ی به‌رفه‌رمانی پارته‌کان له پادشای خۆی هه‌ڵگه‌ڕابۆوه یان خه‌ریکی ڕاپه‌ڕین بوو، جا بۆیه ڕه‌نگه بکرێ سازکرانی شاره‌که بدرێته پاڵ سه‌رده‌می ساسانی. له ڕووی ڕووکار و گه‌لاڵه‌ی ئه‌م شارانه‌وه بۆمان ده‌رده‌که‌وێ که نه‌بوونی ته‌ناهی له ڕۆژگاری پارته‌کان‌دا باڵی به سه‌ر وڵات کێشاوه و سه‌قامگیرنه‌بوونی

١ـ مه‌سیح: مه‌شیا
٢ـ فیرووزاباد

سیاسەتی دەرەوە و ئاژاوەی نێوخۆیی بە قەڵافەتیانەوە دیارە. گەڵاڵەی تێکڕایی شارەکان بریتییە لە بازنەیەک و ئەوەی ڕاستی بێ وێنەی لە شێوازی شارسازیی کۆنی ئاسیای خۆرنشین هەڵگیراوەتەوە و لاساکردنەوەی گەڵاڵەی هۆردووگا کۆنەکانە، وەک چۆن لە نێو سپای ئاشووردا باو بوو. بێجگە لەمە، مێژووی سازکرانی ئەم شارە دەگمەنانە، وەباڵ بۆ ئەم شێوازە دەکێشن. وەکوو دیارە تیسفوون لە سەرەتادا هۆردووگای هێزەکانی پارتی بووە کە بەرەوڕووی سلۆکییەی لێواری ڕووباری دیجلە بناغەی داندراوە. «هاترا»ش قەڵایەکی سەخت و پتەو بوو لەسەر سنوورەکانی دوو ئیمپراتۆرییەکە و زۆر جاران هێزەکانی ئێرانی کە بەرەنگاری ڕۆمییەکان ڕادەوەستان، پشتیان بەم شوێنە دەبەست. هەروەها ئەردەشێر «گۆر»ی لە زەمانێکدا سازکرد کە بە شوێن ئامانجێکی ئازایانەدا دەڕۆیی و دەیهەویست تاج و تەختی دەسەڵات لە چنگ ئەردەوان دەرکێشێ. ئەردەشێر پێی وابوو ڕەنگە چەند شکستێکی بە سەر شانیدا بێ یان وێدەچێ وای دانابێ کە پێویستە لە شارێکی خاوەنی قەڵا و قایمەدا خۆی بپارێزێ. ئەردەشێر وێنەی بازنەییبوونی ئەم شارەی لە ڕووی «دارابگەرد» هەڵگرتۆتەوە کە ماوەیەک بۆ ڕاپەڕاندنی کاروباری حکوومەتی نێردرابوویە ئەو شوێنە. ڕەنگە دارابگەرد وەکوو لەشکرگایەک بە مەبەستی بەرگرتن لە کێشە و هەرای نێوان دەرەبەگان و عێل و عەشیرەتان سازکرابێ. بارودۆخی ئەوسای ئێران لە چەند بارێکەوە دەبێ وەکوو ئورووپای سەردەمی سەدەکانی نێوەڕاست بووبێ.

هەتا ئێستا لە بانووی ئێراندا هیچ شوێنەوارێکی کۆشک و خانووبەرەی پارتەکان نەدۆزراوەتەوە، بەڵام لە ڕووی ئەوانەی کە لە هەرێمەکانی خۆرنشینی وڵات بەجێماون. دەکرێ گەڵاڵەیەکی ڕاست و دروست بخەینە بەرچاوی خەیاڵ.

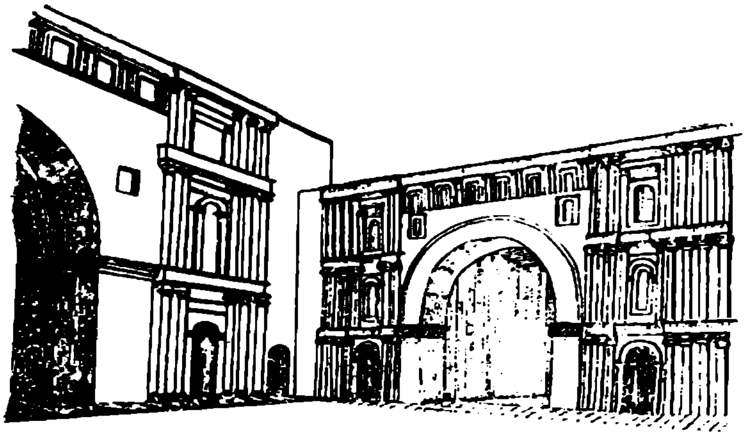

ق٨٠ـ ئاشوور: کۆشکی پارتی

ئەم نژیارانییە وەکوو سەردەمی هەخامەنشی، بریتییە لە دوو گەڵاڵە: شێوازی دووچۆمانی یان عیلامی کە بریتییە لە بینایەک و حەوشەیەک، وەکوو لە دوورا۔ ئوورۆپۆس یان کۆشکی داریووش لە شووش وەبەرچاو دێ. بەپێچەوانە لە ئاشوور (ق٨٠)، هاترا و فیرووزاباد، شێوازی کۆنباوی ئێرانی بریتییە لە نژیارێکی کە بەرهەیوانی هەیە. ساسانی گەلێکیان پەرە بەم شێوازە دا و هەروەها هەتا سەردەمی ئێمەش لە نژیارانیی نیشتمانیی ئێراندا درێژەی پێدراوە. ئەم گەڵاڵەیە لە رۆژگاری پارتەکاندا سێ ژووری تێدا ساز کرا کە سەرسەرای نێوەڕاست لەوانەی باڵەکانی بەرینتر بوو. کۆشکی تیسفوون بە هێندێک ئاڵوگۆڕەوە سەر بەم شێوازەیە. کەرەسەی سازکرانی ئەم شوێنانەش پێکەوە جیاوازن. زۆربەی دیوارەکان بە قوڕ و خیز و خڕکە بەرد هەڵچندراون و سواغ دراون و دیواری بەردی تاشراوی وەکوو «هاترا» کەمتر وەبەرچاو دێ. دیوارە بەردینەکان بە دیمەن و نەخش و نیگاران ڕازێندراونەوە و لە هاترا ئەم مەبەستە خۆی دەردەخا (ق٨١).

ئەم کۆشک و تەلارانەی کە بە بەردی تاشراوی نەخشێندراو داندراون، سەر بە نژیاروانیی هەخامەنشین و لە ڕۆژگاری یەکەمین پادشایانی ساسانیش‌دا ئەم شێوازە درێژە درا. دیواری بەردین یان هەڵچندراو بە خشتی سوور، بە گەچبڕی یان وێنەی کێشراوەی سەر گەچ ڕازێندرابوونەوە. لە بابل و ئاشوور و چیای خواجەش کە خۆی دورگەیەکی نێو زرێباری هاموونی سیستانە، چەند نموونەیەکی ئەوتۆیان دۆزیوەتەوە. لەم شوێنە، گەچبڕی بریتییە لە خەت و کووزی بە خوارەکەوپێچەکە کە سواری سەری یەکتر بوون و وەک ددانەمشکە دابڕدابڕ کراون و بازنەبازنە بە دەوری یەکتردا لێهاڵاون. وێدەچێ کە وێنەگەریی دیواری لە سەردەمی پارتەکان‌دا زۆری پەرە ئەستاندبێ و بە بڕوای پسپۆڕان یەکدەستبوونی نەخش و نیگاری هەڵتاشراوی ئەم سەردەمە، ڕەنگە ڕەنگدانەوەی شوێن‌پەنجەی وێنەگەری بێ. ئەو چەند کوت و بڕگە نەخشینەی لاقەدی دیواران کە لە چیای خواجە دۆزراونەوە و دەیانبەنەوە سەر سەدەی یەکەمی زایینی، هەر تەنیا بۆ جوانی کاریان لەسەر کراوە و بە باری بابەت و ڕەنگاوڕەنگی‌دا چڕوپڕ و دەوڵەمەندن. لێرەدا کۆمەڵێک لاکێشە دێنە بەرچاو کە هێڵی کەوانی دەورەیان گرتوون. ئەم شێواز پێشتر لە وێنەگەریی دیواریی ئاشووردا باوی هەبوو کە گەڵای وەنەوشەیی و زەردی کەنگر لە نێویان‌دا ملی کێشابوو. کۆمەڵێک وێنە و دیمەن وەبەرچاو دێن کە بە شێوەیەکی ئازاد و سروشتی کێشراونەوە و بریتین لە «ئیرۆس»ی[1] سواری ئەسپی کوێت یان بەورەباریکە و کۆمەڵی چاوەشان و خواوەندان و شا و شاژن. لە ڕووی ئەمانەوە وادیارە کە هونەری یۆنانی هێشتاش لە وڵاتی ئێران‌دا باو بووە.

١ـ ناوی خودای ئەوینی یۆنانی.م.

ق٨١- هاترا: کۆشکی پارتی

هیچ یەکییەتی و وێکچوونێک لە نێوان پەرستگاکانی سەردەمی ئەشکانیدا بەدی ناکرێ. پەرستگاکانی «مەسجیدسولەیمان» کە خاوەنی هەیوان یان سەکۆیەکی پیرۆزن، بە پیرەوەچوونی گەلالەی کۆنی ناوچەی دووچۆمانن کە خاوەنی بێلا و بەرهەیوانی درێژووکە و بەرزی خودایان بوون. ئەم شوێنانە نیشاندەری برەوی نژیاروانیی یۆنانین لەو سەردەمەدا کە سەرتاسەری ئاسیای دوور، لە ئاشوورەوە بگرە هەتا «ئایخانم»ی بناری پامیر ناوبانگی دەنگی دابۆوە.

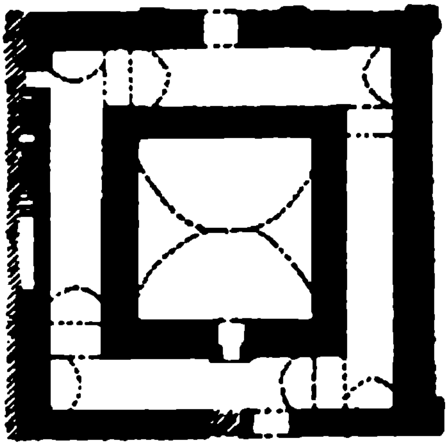

ق٨٢ ـ هاترا: گەڵاڵەی پەرستگا

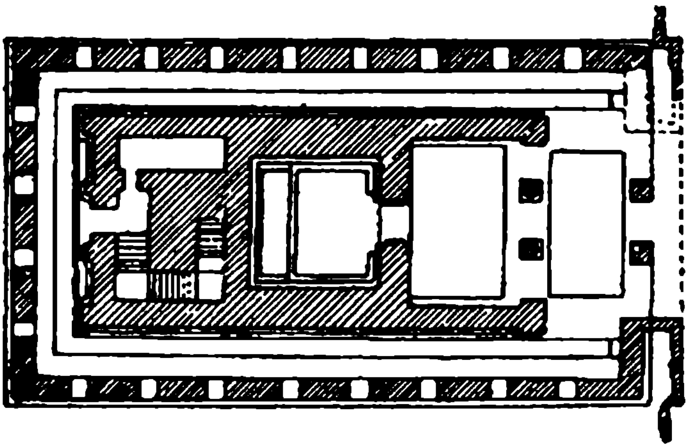

ق٨٣ ـ تاکسیلا: گەڵاڵەی پەرستگای پارتی

شێوازێکی یەکجار جیاوازی دیکەی پەرستگایان وەبەرچاو دێ کە وادیارە دەبێ وێنەی لە نژیاروانیی هەخامەنشی هەڵگیرابێتەوە. گەڵاڵەی پەرستگاکە لەسەر شکڵێکی چوارپاڵوو دارێژراوە و بریتییە لە تالارێکی چوارگۆشە و چەند ژوور یان دالانی بە گەرانگەرێدا لێهاڵاوە و پێشتر لە شووش و

تەختی‌جەمشید و بەردەنیشاندە دیتوومانن. پەرستگای سوورەکوتەل و پەرستگاکانی هاترا (ق٨٢) لەگەڵ «تاکسیلا»ی لێواری خۆرهەڵاتی ڕووباری سیند (ق٨٣) دەبێ سەر بەم شێوازی کارە دابندرێن. پەرستگای بوودایی‌یەکان ئاسیای ناوەندی وێنەیان لەو شێوە نژیاروانییە هەڵگرتۆتەوە[١].

بەبێ هێنانە گۆڕی دوو بۆچوون و گریمانە لە بواری هونەری پارتی‌دا، ناکرێ بکەوینە نێو ئەم باسەوە کە لە نیگای یەکەمدا ناتەبا دێنە بەرچاو. تاقمێک لایان وایە کە پێنج سەدەی پادشایەتیی پارتەکان، سەردەمی دابەزینی ئاستی هونەری بووە بە شێوەیەکی خەمورووژێن و بەرهەمەکانی ئەو سەردەمە لە جەنگەی گەشەی خۆیان‌دا، نیشانەی گلۆربوونەوەیان بەرەو قۆناخی بێهێزی و بێپێزی تێدا وەبەرچاو دێ. هێندێکی دیکە بۆچوونی پێچەوانەیان هەیە و دەڵێن کاتێک هونەری پارتی لەناکاو توانی لە ژێر باری قورس و گرانی برشتی هونەری داسەپاوی یۆنانی دەرباز بێ. کەوتە سەر ڕەوڕەوەی نەتەوەیی و کۆمەڵێک دەسکەوتی بێگرێ و تەواوی وەدەست هێنا. لە ڕەوتێکی ئاوادا هونەرێکی بەهێزی تازەی ئێرانی بەدی هات کە شەقڵ و شوێن‌پەنجەی یۆنانیی پێوە دیار نەبوو. لەو ئاسەوارانەدا نەریتەکانی ئێرانی کە هەرگیز فەرامۆش نەکرابوون، سەرلەنوێ بووژانەوە و پرشنگی ترووسکەداریان هەتا دەرەوەی ئێران ـ بە واتای تایبەتی خۆی ـ ڕۆیی.

بەبێ تێکدانی کۆدەنگی دەکرێ سووری بکەینەوە کە دوو بۆچوونەکە هێندەش پێکەوە جیاواز و ناتەبا نین، چونکە هەرکام خاوەنی کەش و هەوا و ڕوانگەی تایبەتی خۆیانن: تێڕوانین یان بۆچوونی یەکەم کاری بە خودی بەرهەمەکە و

١ـ دوکتۆر موعین ئەم دوو برگەیەی دوایی کردبوو بە برگەیەک و هێندێکی دەرهاویشتبوو. لە ڕووی دەقی بێهفرووزی و دەقی سەرەکیی فەرانسەوە مەبەستەکەمان بۆ ڕوون بۆوە و بردمانەوە سەر دۆخی خۆی.و.

شێوەی سازکرانییەتی و ئەوی دووهەم بەرلە هەموو شتێک لەسەر شێوەی بیر و ڕوانگەی هونەرمەندەکە دەڕوا و بایەخی پێدەدا. ئەو قۆناخەی کە هونەری پارتەکانی پێدا تێدەپەڕێ و هونەری ئاوێتەی «یۆنانی ـ ئێرانی» دەگەیەنێتە ئێرانیی نوێ، جێگای داخ و کەسەرە، چونکە گەڕانەوە بەرەوپاشی بەڕوونی تێدا مەیوە. هونەری پارتەکان، هەموو بەرهەمێکی بەرەو بنەبانی کاڵی و نەکوڵیوی بردەوە و تەنانەت یەکەمین ئاسەوارەکانی سەردەمی ساسانی ئەم مۆرکەیان پێوە دیارە؛ بەڵام دیسانیش ئەگەرچی بە باری پەنجەنەخشینیدا کۆڵەوارە، کەچی ئاوا توانی کەلەپووری نەتەوەیی ببووژێنێتەوە و هەرچی مۆرکی بێگانەیە لێی داشۆرێ. ئەم کارە بە باری نەتەوایەتیدا قازانجی پێوە بوو، بەڵام لە ڕوانگەی هونەرییەوە داشکان و زەرەدی بەدی هێنا. لە ڕووی ئەو بڕە زانیارییەی ئێمە هەمانە، کارێکی دژوارە ئەگەر بێتوو بەوردی دیرۆک و تایبەتمەندییەکانی ئەم هونەرە دیاری بکرێ. ئەو گریمانەیەی کە پێیوایە ئاڵوگۆڕی بواری هونەری دەبێ سەدەی یەکەمی زایینی بێ، وێچوویە، بەڵام وادیارە کە ئەم ڕۆژگارە بەرباسە، نابێ حاشا لە کارە هونەرییەکانی نوێئێرانی بێ لە سەدەکانی ڕابردوودا. ئەوەی ڕاستی بێ مێژوویەکی ئاوا تازە نابێ جێی سەرسوڕمان بێ. «ڕەوتی ئاڵوگۆڕی بەرەبەرەی فەرهەنگی، زۆر جاران ماوەیەک پاش ئەو حکوومەتە کاتییانەی کە بوونە هەوێنی ڕسکانیان و لەم بارەدا قەرزدارباریانن، ڕوون دەبێتەوە.»

یەکێک لە تایبەتمەندییە دیارەکانی هونەری پارتی ڕێسای توندوتۆڵی داهێنانی هاودەقسازییە و لە شوێنەوارە ڕەسمییەکانی سەردەمی هەخامەنشیدا وەبەرچاو نایە، بەڵام سەرچاوەکەی لە هەموو شوێنێک بێجگە لە ئێران، گەڕانی بۆ کراوە. بەکورتی واوێدەچێ کە هاودەقسازی لەگەڵ هاتنی یەکەم لێشاوی

ئێرانییەکان بۆ بانووی ئێران دەستی پێکردووە و کۆنترین نموونەی دیمەنی مرۆڤ لە ڕووبەڕوورا، لەسەر ڕووکاری دەفری نەخشینی گۆڕستانی «ب»ی سیلکە خۆی دەنوێنێ و کەوایە سەر بە سەرەتای هەزارەی یەکەمی پێش‌زایینە. ماوەیەک دواتر، هونەری لوڕستان نیشان‌درانی سەرتاپای قەلافەتی مرۆڤ لە ڕووبەڕوورا پەرە پێدەدا. ئەو شێوازە لە کۆمەڵێک شوێنەواری نەزرینە و گەلێک دەسکردی نەخشینی بەخێروبێردا بەدی دەکرێ(و٢٨)، ئەگەرچی ئەم شێوازەی نیشاندانی مرۆڤ لە هونەری ڕەسمیی هەخامەنشیدا لایەکی وای لێنەکراوەتەوە، بەڵام هاودەق‌سازی لە هونەری ئێرانیدا هەبووە و بەردەتاشەکانی «یۆنانی ـ پارسی» وەبالی بۆ دەکێشن. ساسانییەکان ئەم نەریتە کۆنباوەی هونەری ئێرانییان نەخستە پشتگوێ و توانی دزە بکاتە نێو دەسکاری هونەرمەندانی «سووری ـ دووچۆمانی» و لەوێوە پەڕی هەڵدا و شەقڵی هاویشتە سەر ئاسەوارە هونەرییەکانی بیزانسی.

گرینگترین شوێنەواری هونەری سەردەمی پارتەکان، بێگومان ئەو پەیکەرە زلە مەفرەقەیە کە لە «شەمی»، واتە ناوچەیەکی ئالمائیدی کۆن دۆزراوەتەوە (و٦٤). ئەو پەرستگایەی کە پەیکەرەکەی لێ دۆزراوەتەوە لە نیزیک «ماڵەمیر»ە. ماڵەمیر پێشتر ناوەندی گەورەی سەردەمی «نوێ‌عیلامی» بووە و ئەگەر پایەختی ئالمائیدیش نەبووبێ، لەبەروەی کەوتبووە سەر ئەو شاڕێ بازرگانییەی کە کەنداوی فارس بە ئیسفەهانەوە دەبەستێتەوە، بە یەکێک لە گرینگترین ناوەندەکانی جەماوەری داندراوە. هەر ئێستاکەش پاشماوەی ڕاخوشینی ئەم ڕێگایە بۆ جەرگەی بانووی ئێران وەبەرچاو دێ کە بەشێکی سەنگچن کراوە و چەند جێگایەکیشی دڵی بەردەلانی بۆ دادڕاوە.

هەر لەو پەرستگایەدا پەیکەرەیەکی بچووکی سەرپەڕیوی مەفرەقی (و٦٦)، لەگەڵ سەروملی پادشایەکی تاج بە سەری بەردی مەڕمەڕ (و٦٧)؛ هەروەها دوو کوتی سەری پەیکەرەیەکی مەفرەق و لەسەر شێوازی یۆنانی دۆزراوەتەوە کە پێشتر باسمان کرد (و٧١). ئەو کۆمەڵە شتە دۆزراوانەی نێو پەرستگاکە کە زۆربەیان پەیکەرەی بەرد و مەفرەقن، دەریدەخەن کە ئەو چەشنانە برەویان بووە. ئەگەر بێتوو ئێمەش وەکوو هێندێکان پێمان وابێ کە سەری پەیکەرە مەفرەقییەکەی بە دابی یۆنانی سازکراوە، پەیکەرەی ئانیتۆخووسی چوارەمە، دەکرێ لە خۆمان بپرسین داخوا پەرستگای شەمی یەکێک لەو دوو پەرستگایانە نییە کە مێهردادی دووهەم دوای بەزاندنی دێمیتریووسی دووهەم (١٣٩ی پ.ز)، لە جەنگەی گرتنەوەی ئالمائیددا، تالانی کرد؟ ئەگەر بێتوو گریمانەی ئێمە ڕاست بێ، ئەو دەسکردە هونەرییانەی کە لە شەمی دۆزراونەوە، نابێ مێژوویان بگەڕێتەوە بۆ پاش سەدەی دووهەمی پێش‌زایین. دەکرێ سەروملی ئەو پەیکەرە بەردینەی شاژنێک (و٧٣) کە لە شووش دۆزراوەتەوە، بدرێتە پاڵ هونەری یۆنانی ـ ئێرانی. وای بۆ دەچن کە پەیکەرەکە «مۆوزا»ی ژنی فەرهادی چوارەم بێ. ئەگەر ئەم نوقڵانەیە ڕاست بێ، پەیکەرەکە سەبارەتە بە بنەبانی سەدەی یەکەمی پێش‌زایین. دەستەیەک لە پسپۆڕان پێیان خۆشە ئەو سەرە گەورەی ڕاگوێزراوەتە موزەی تاران و لەوێ پارێزراوە و لە هەگمەتانەی هاوینەهەواری پادشایانی پارت دۆزراوەتەوە (و٧٥)، بدەنە پاڵ سەدەی دواتر. ئەم پەیکەرە کە هێشتاش نەسواوە و بیچمی خۆی پاراستووە و لە بەردەقسڵێکی نەرم داتاشراوە، چاوی گەوهەربەند بوون، بەڵام بەگشتی دەسکردێکی بێگیانە. سەرەنجام سەری پیاوێکی ڕیشن کە ئەویش هەر لە بەردەقسڵ داتاشراوە و لە شووش دۆزراوەتەوە (و٧٤)، دەکەوێتە نێو ئەو برگە زەمانییەی هونەری

پارتەکان و ئەو کۆمەڵە شوێنەوارەی پێ تەواو دەبێ. لەم پەیکەرەدا، پەیکەرتاش مەیلی بە لای داهێنانی لارووومەتی تەخت و درێژووکەدایە و ئەو خەت و کوورزانەی پێیدا هاتوون، دەیبەنەوە نیزیک ئەو شێوازەی کە نیشانەی نەخش و نیگارە داتاشراوەکانی نویئێرانیی پێوە دیارە .

لە نەخش و نیگارە داتاشراوەکانی نویئێرانیدا ، زۆرکەم شوێنپەنجەی هونەری رۆژئاوا وەبەرچاو دێ. ئەوەندەی کە ئێمە سەبارەت بە بەردەتاشەکانی پارتی دەیزانین، بۆمان دەرکەوتووە کە بەبێ هیچ گۆڕانێکی هەست پێکراو، وێنەیان لە دیمەنی سەردەرانە و لادەرانەکانی پەرستگایەکی بەرەوەی سەکۆی تەختیجەمشید هەڵگیراوەتەوە کە لە سەرەتای سەدەی سێهەمی پێشزاییندا، سازکراوە (و ٦٠ـ ٦١). کۆنترین بەردەتاشی پارتی کە هەتا ئێستا ناسراوەتەوە، سەبارەتە بە مێهردادی یەکەم و مێهردادی دووهەم و لە بێستوون داتاشراوە و دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی یەکەمی پێشزایین (و٨٠). ئەم شوێنەوارە رەق و ویشک و ناوەستایانە و ساوایە و لە هونەری نویئێرانیدا سەردەقێکی خاوە. لە پەنا ئەم بەردەتاشە، گۆدەرزی دووهەم بە بۆنەی سەرکەوتنی بە سەر مێهردادی خەنیمیدا، دەوروبەری ساڵی ٥٠ی زایینی یادگارێکی هەڵکەندووە. لەو بەردەتاشەدا هێشتاش هەوێنی یۆنانی رەنگی داوەتەوە و بریتییە لە فریشتەی باڵداری سەرکەوتن کە تاجی دەسەڵات دەخاتە سەر سەری پادشا. ئەم دیمەنە ئەگەرچی رەقوتەق و چەقبەستوویە، بەڵام جووڵانەوە و هەستی تێدا بەدی دەکرێ.

بەردەتاشەکانی «تەنگی سەرۆک»ی نیزیکی «بێهبەهان»، سەرجەم دەبنە ئاوێنەی باڵانوێنی ئەم شێوازە هونەرییە و ئەگەرچی دەسکارێکی نزمە، بەڵام مەیلی بەرەو بەرزییە. ئەو دیمەنەی کە پادشا سەرقاڵی قوربانی کردنە و

ئاپۆرایەک کەوتوونە دواوەی و هەموویان قەڵافەتیان لە بەرەورووڕا داتاشراوە ئەم مەیلەی تێدایە و هەروەها سوارەی قورسەچەکی نێزەداریش هەر لەم جەغزەدایە (و٧٩،٨٢). ڕاست هەر ئەم دیمەنە هاودەقانە و هەر ئەم بێگیانی و هەر ئەم شێوە وردەکارییە، لە ڕێگای داتاشینی چەند خەت و کووزێکەوە لە بەردەتاشێکی دیکەی جودا لە بێستوون و هاوشێوەی ئەودا وەبەرچاو دێ کە میرێک (؟) لە حاند ئاگردانێک سەرقاڵی دانی نەزرینەیە (و٧٧). زنجیرەی ئەم بەردەتاشە گەورانە دەگاتەوە بەردەتاشێک کە ماوەیەک پێشتر لە شووش دۆزیمانەوە. لەم بەردەتاشەدا ئەردەوانی پێنجەمی ئاخرین پادشای ئەشکانی وەبەرچاو دێ کە ئاڵقە یا سووکەڵە تاجێکی فەرمانڕەوایەتی کە هێمای دەسەڵاتە، باربووی میرهەرێمی شووش دەکا. ئەم بەردەتاشە ئەوەی کە شێلە و هەوێن و پێکهاتەی هونەری پارتەکانە لە داتاشینی بەردەتاشان، بە شێوەیەکی ڕوون دەخاتە بەرچاو و ڕەنگە بکرێ بە دوایین شوێنەواری هونەریی سەردەمی پارتەکان دابندرێ (و٧٨).

لێرەدا دەبێ پەیکەرەیەکی بچووک و دیار و هەرە چاکی پادشا بەتایبەتی بخرێتە بەرباس (و٧٦). ئەم پەیکەرەیە لە بەردێکی ڕەق و سەوزەڕەنگ داتاشراوە و لە ڕووی قەبارەیڕا، دەبێ بەردێکی گرانبایی بێ کە ملوانکە یان تاجی پێڕازاوەتەوە و ٣٢ میلمیتر بەرزە. لەم پەیکەرەدا دیمەنی پادشا لە ڕووبەڕووڕا داتاشراوە و کڵاوی دابی ئەشکانییەکانی لە سەرە و هەردک گوێی گرتووە و گەیوەتە سەر شانی. ئەم کڵاوە کە ڕیزێک بەردی چوارگۆشی گرانبایی تێگیراوە و لە حاند نێوچاوانی دەدرەوشن، سووکەڵە تاجێک کە دوو لیسپە یاڵی ئەسپی تێکتەندراو پێیدا شۆڕبوونەوە سەر شان و کلکەیان ئەستوورترە، وێکهاتووە. کونەکەپۆی گەورە و قەفی سمێڵ و ڕیشی درێژ و

تەشویێتاشی، وەکوو دیمەنێکی ڕاستەقینەی بێگرێ دەیخاتە بەرچاوان و هەر ئەم شێوازە و مەتینی و مەندیی ڕوخسارە، دەرگامان بۆ دەخاتە سەرپشت هەتا ئەم شاکارە بچووکە بخەینە نێو هەزاران شوێنەواری هونەریی پارتی. پەیکەرەکە لەسەر پەڕەیەکی نیوەبازنەیی هەڵتاشراوە و لای بەرەوەی بە زمانی پەهلەویی ئەشکانی لە سەری نووسراوە: «وەلاش (بەلاش)ی ئەشکانی، شای شاهان». لەبەروەی ئەم شوێنەوارە وەکوو ڕوخساری شەقڵکراوی سەر سکان دەچێ، وێدەچێ هی وەلاشی سێهەم بێ. هەروەها چەشنێک وێکچوون و نیزیکایەتی کەوتۆتە نێوان ئەم شوێنەوارە و پەیکەرە نیوەبەژنەکانی پالمیری.

تەواوی ئەو بەردەتاش و ئاسەوارە هونەرییانەی کە ئێمە باسمان کردن، بە باری کەمدەسەڵاتیی هونەری و لاوازبوونی بابەتەوە، بەتەواوی ئێرانی و سەر بە سەردەمی پارتن. بەڕێوەچوونی دابودەستووری دینی بەرەوڕووی ئاورگایەک، بەخشرانی پلە و پایەی دەسەڵات، شەڕ و تێکهەڵچوونی سواران و دیمەنی ڕاو، هەموویان ئەو بابەتانەن کە هونەری ئێرانی لەو ڕۆژگارەدا بایەخی پێداون و پرشنگی ئەم شێوازە هەتا دوورەدەستان و دەرەوەی سنوورەکانی ئێران ڕۆیشتووە. ئەم ڕەوتە توانی کە باڵی خۆرنشینی ئێرانیش بتەنێتەوە و هەتا لای هەرە بەرەوەی سنووری دەسەڵاتی بڕوا و بەتایبەت بگاتە «دوورا» و باشووری ڕووسیا کە لەوێ چەند دیمەنێکی ئەوتۆ لەسەر دیواری گۆڕخانەی میرانی «سەرمەت» وەبەرچاو دێن. جەماوەری دەوارنشینی ناوچەکانی پووشەڵان و گیاجاڕانی ئووراسی شوێنیان هەڵگرتووە و هەتا نیزیک وڵاتی «چین»یان بردەوە، چونکە کۆشک و تەلاری خانەدانی «هان» بەم هونەرەی ئێرانی دەستاودراوەتەوە و دەردەکەوێ کە هونەری چینی شوێنپەنجەی ئەم شێوازەی پێوە دیارە .

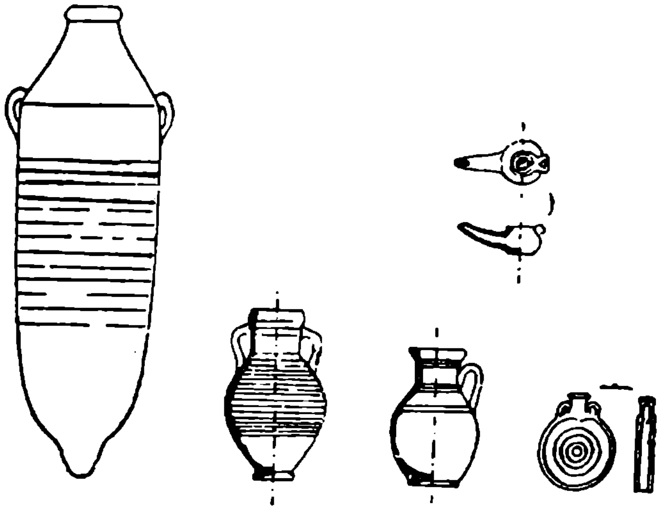

ق٨٤- شووش: کۆمەڵێک دەفری سواڵینەی سەر بە سەردەمی پارتەکان

هونەری پارتی لە لایەکەوە بوو بە جێی سەرۆ وەرگرتنی خەڵکانی دیکە و لە لایەکی ترەوە وێنەی لەوان هەڵگرتەوە. بۆ وێنە لە بواری گەواهێرسازیی ڕەنگاوڕەنگ و بە زریقەوبریقەدا کەوتە شوێن دەسکاری دەوارنشینانی کووشان و سەرمەت. هەر ئەم زێڕ و زەمبەر و گەواهێراتە دواتر گۆتەکان و ژێرمەنەکان خۆیان پێ ڕازاندەوە و شێوازەکە هەتا لێوارەکانی مەزنەدەریای ئەتڵەس ڕۆیی و لەوێ مێرۆڤنژینەکان خواستیانەوە و ڕەچاویان کرد.

هەروەها هەر لەو ناوچە ڕووتەن و بێداروبارانەوە کە تەنیا پووش‌وپارن، شێوازی نەخشاندن و شەقڵاندنی بوونەوەران گەیشتە ئێران. لەو دیمەنانەدا ئاژەڵەکان گورج‌وگۆڵ بەبازوبرد و سەرزیندوون و لێرەدا دەکرێ ئاماژە بکەینە ئاگردانێکی مزقەڵایی (و٨٣) کە قەڵافەتی ئاژەڵێک بۆی کراوەتە دەسک و یەکجار جوان و وردەکارانە ساز کراوە و تیژکەڵە و بەگوردە و وەکوو پەیکەرەی ئەو ئاژەڵە کێوییە دەچێ کە لە خەزنەخانەی سەرمەتەکانی «نۆڤۆرۆسییسک»ە.

ئێستا پێویستە بچینە سەر باسی گۆزەکەران و پەیکەرسازانی ئەو سەردەمە کە دەورێکی بەرچاویان لە ژیانی ڕۆژانەدا گێڕاوە. هەروەکوو ئەمڕۆ کە پۆلێک چەرچی و دەسفرۆش لە نیزیک گۆڕستانان کەوڵ و کۆڵیان پان ڕادەخەن و کەلوپەلی پێویستی چوونە سەر گۆڕان بۆ فرۆشتن ڕادەنێن، لە سەردەمی پارتەکانیش‌دا، لە دەوروبەری گۆڕخانان و دەرەوەی شوورەی شاران، کارگەی گۆزەکەران و وەستاکاران هەبوون کە پەیکەرەی سواڵینەیان دەسازاندن. ئێمە چەند جێگایەکی ئەوتۆمان لە شووش بەدی کردوون. ئەم هونەرمەندانە تابووتیان بۆ گەوران و کووپەی تێدا نێژرانیان بۆ بچووکان ساز دەکرد. هەروەها کیتەلە و گۆزەلە و پیالەی شین و بۆری لینجاودراویان بۆ ژیانی بنەماڵان دەسازاندن یان کووزووی متفەرکی ئاوخواردنەوەی تایبەتی نێو گۆڕانیان بەرهەم دێنان (ق٨٤).

هەر ئەو کارگایانەی باسمان کردن، پەیکەری خاتوونەخوای ڕووتیان ساز دەکردن کە جاری وابوو لە یەسقانیش دایاندەتاشین (و٨٤). هەروەها پەیکەری سووکەڵەسواران، کە ڕەنگە سەمبولی خواوەندانی پاراستن بووبن بە کۆمەڵ لە گۆڕستانان‌دا دەدۆزرێنەوە و دیارە لەو کارگایانەوە هاتوونەدەر. وەک ئاشکرایە پێشتر باسی ئەوەندە قازانجەمان کرد کە پەیکەری سواڵینەی ئەم سووکەڵەسوارانە دەیانخستنە دواوە و لە سەرتاسەری هەرێمی بەردەسەڵاتی سەرکەوتووانی ئێرانی‌دا دۆزراونەوە و بریتین لە میسری هەخامەنشی هەتا قەڵەمرەوی حکوومەتی پادشاهانی کووشان (و٨١). لە کۆتایی‌دا باسی پەیکەری سواڵینەی خاتوونەخوایەکی ڕووت دەکەین کە لە کارگەیەکی سواڵینەگەریی شووش‌دا دۆزراوەتەوە و مەمکێکی هەڵدەکوشێ و شیرەکەی دادەدۆشێتە پیالەیەکی کە بە دەستی چەپی گرتوویەتی. ئەم شوێنەوارە، شەقڵ و

شوێنپەنجەی هونەری خۆرنشینی پێوە دیارە ، ئەگەرچی ماکە و بنەمای تێڕوانینەکە خۆرهەڵاتییە. ئەگەرچی ڕوونیش نەبۆتەوە، بەڵام دەکرێ وای دابنێین کە پەیکەرەکە سەمبولی خاتوونەخوای ئاناهیتایە و لەسەر قەڵافەت و دیمەنی خاتوونەخوایەکی یۆنانی خۆی دەنوێنێ (و٨٥).

بارودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتی

میراتی بەجێماوی ئەسکەندەری گەورە کە لە نێوان سێ پادشایەتیی مەقدوونیدا دابەش کرا، لە باڵی خۆرنشینەوە کەوتە بەر پەلاماری ڕۆم و لە باڵی خۆرهەڵاتەوە پارتەکان هێرشیان کردە سەری و پاش ماوەیەکی درێژخایەن کە بە گیانەڵڵاوە بوو، پشتووی لێبڕا. نەمانی دەسەڵاتی مەقدوونی لە چوارچێوەی قەڵەمڕەویدا، هەرا و ئاژاوەیەکی توندوتیژی نایەوە و واوێدەچێ کە ئاسیای زیاتر گرتبێتەوە. سەرهەڵدان و شێواوی دنیای کۆنی لەرزاند و هەروەک چۆن لە جەغزی ناوچەی دەریای مەدیتەرانەدا ڕەنگی دایەوە، هەر ئاواش ئێران و تەنانەت باشووری ڕووسیاشی گرتەوە. قەیرانی ئابووری باڵی بە سەر هەموو شوێنێک کێشابوو. بەرهەم و بەروبوو دابەزی و تەشەنەی چەتەگەریی سەر ڕێگاوبان و نێو دەریا و ڕووباران، گرێوگۆڵێکی ئەستەمی خستە بەرپێی کاروباری بازرگانی و ڕاگوێزرانی کاڵا و کەلوپەلانەوە. ئەوەی ڕاستی بێ ئەم سەردەمە بە باری هەڵگیرسانی شەڕ و تەنینەوەی تاڵان و ڕێگریدا، لەگەڵ تاریکترین سەردەمانی پێشوو بەراورد ناکرێ. ڕووت کردنی کاروانان و بەتایبەت چەتەگەریی دەریایی وای تەنیبۆوە کە ڕۆم هیچ چارەی نەما بێجگە لەوەی خاشەی دوایین قوڵەپادشایانی سلۆکی ببڕێ کە وەکوو بووکەڵەی یاری دەوریان دەگێڕا. ڕۆم پۆمپێئووسی ناردە سەر سووریا و گرتی و ئاوا پەناگای ئاژاوەگێڕانی ناوچەی دەریای مەدیتەرانەی خاپوور کرد و ویشکاوی بەم گەناوە

هێنا (٦٤ی پ.ز). داڕزانی ڕەوشتی دەسەڵاتداران لە پێناو دەوڵەمەندیدا بە شێوەیەکی پەرەگر لە نێو چینی ڕۆمیدا ڕەنگی دابۆوە. ئەم هەڵپەهەڵپە دەبوو بە ملۆزمێکی ڕاستەقینە بۆ کۆمەڵ و جاری وایە کۆماری ڕۆمی تووشی گێرە و کێشەی نێونەتەوەیی دەکرد و کراسسووس بە یەکێک لە سەمبولەکانی ئەم چینە چاونەزێرە دادەندرێ، بەڵام لە سەدەی یەکەمی پێشزایینەوە تامەزرۆ بوون بۆ بەدی هێنانی ئاشتی ڕۆژبەڕۆژ پتر پەرەی ئەستاند و ئەم بیر و ڕوانینە لە هەرێمەکانی ڕۆم و بەتایبەت لە ئێرانەوە تەنیبوویەوە و تەواوی گەلان و نەتەوەکانی جیهان بەدڵ خوازیاری بوون. ئووگوست لە ڕۆژگارێکدا هەوساری دەسەڵاتی کەوتە دەستی کە بیروڕای ئاشتیخوازانە خزابوویە نێو گیانی ڕۆمەوە.

یەکەمین هەنگاوەکانی ئیمپراتۆری ڕۆم بە مەبەستی بەدی هێنانی هاوسەنگیی جیهانی و سەقامگیرکردنی بارودۆخی گشتی و ڕێگرتن لە هەڵکشان و داکشانی نرخی کەلوپەل و بەرهەم، بە شێوەیەکی بەربڵاو ڕەنگی دایەوە و ئاکامی گەیشتە هەرێمێکی دوورەدەستی وەکوو ئێران و هەستی پێکرا، بەڵام ئەوەی ڕاستی بێ ڕەوتی نوێ نەیدەتوانی ڕزگاریدەری بنەماکانی کولتووری کۆن بێ و دنیای کۆن و هێلێنسیم تێکرووخان. دنیا وردەوردە کەوتە سەر ڕەوت و ڕێبازێک کە توانی قەوارە و پێکهاتەی خۆی لەسەر بنەمایەکی نوێی کۆمەڵایەتی و ئابووری داڕێژێتەوە.

بەرلە ئێستا، واتە لە سەدەی دووهەمی پێشزایینەوە، ئیتالیا ببوو بە هۆکارێکی گرینگی ئابووری لە جەغزی ناوچەی دەریای مەدیتەرانەدا و چونکە وڵاتێکی خۆبژێو نەبوو، بەرهەم و کەلوپەلی پێویستی لە ناوچە و هەرێمە پەرەگرتووەکانی یۆنانییەوە دەکڕی و هاوکات لەگەڵ ئاڵوگۆڕی کۆمەڵایەتی و ئابووریی نێوخۆی، هەمیشە پتر خوازیاری کڕینی بەرهەمی دەرەوە بوو.

سەرکەوتنی ڕژمییەکان توانی لێشاوی ئەو سامانەی دنیای کۆن کە بەرەو ڕۆم دەخوشی، بە لای خۆیدا گل بداتەوە و بوو بە جەرگەی ئەو ڕایەڵە بەربڵاوەی وڵاتان کە لە سەری «غالیا»وە هەتا ئاسیای ناوەندی و هیند و چین دەڕۆیی. بەرهەم و کاڵای بەزریقەوبریقەی ئەم وڵاتانە کە بریتی بوون لە هاوریشم، هەزویڵە، عاج، بەردی یەکجار گرانبایی و عەتر، بێپسانەوە گەشەی بە کاروباری بازرگانی دەدا و ڕۆمیش لەو سەرەوە کەلوپەلی مەفرەقی، بلووریات، دەسکردی هونەری، شەراب، ڕۆن و بەتایبەت زێڕی بۆ دەناردن. لە بواری بازرگانیی جیهانیدا، ئێران بێنێوبڕ وەکوو پردی پەیوەندی دەوری دەگێڕا، چونکە کاروانێکی زۆر پێیدا ڕادەبردن. ئەم ئەرکە یەکجار گرینگ بوو، هەر بۆیە لە خاکی ئێراندا چەند بنکە و ناوەندێک بۆ پسپۆڕانی بواری گەیاندن و گواستنەوەی کاڵای بازرگانی لە دەریا و ویشکانیدا دامەزرێندران و دەڵاڵانی بازاڕ و ڕێزان و سەرکاروانانیش خۆیان تێوەردا. ناردنی کۆمەڵێک باڵوێز لە چینەوە بۆ بارگای پادشایانی ئەشکانی، کارێکی وای کرد کە پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ لە نێوان هەردک ئیمپراتۆریدا بەدی بێ و هاتوچۆی ڕێگاوبانان باشتر ڕێکبخرێ و گۆڕینەوەی کاڵای نێوان دوو وڵاتەکە بکەوێتە سەر سکەی خۆی. بەرلە سەدەی یەکەمی زایینی کەلوپەلی بازرگانی پاش تێپەڕبوون بە خاکی ئێراندا، دەگەیشتنە قەڵەمڕەوی پادشایەتیی کووشان، کە بەشێکیان لە ڕێی پامیر و تورکستانی چینەوە هەتاکوو سنوورەکانی چین ڕادەگوێزران و بەشەکانی دیکەی بە ڕێ و ڕەوگەکانی هیندوکوش و بە درێژەی دەرەی کابولدا، دەنێردرانە هیند. هەرگیز حکوومەتەکانی خۆرهەڵات و خۆرنشین ئاوا پێکەوە نەکەوتبوونە نێو ڕایەڵەی پەیوەندی و هەتا بەرلە سەردەمی ئووگوست

هەرگیز شەپۆلی کاڵا و کەلوپەلی بازرگانی لە هەردک سەرەوە ئاوا چاکیان خۆ نەگرتبوو.

بە باری ئابووریدا، ئێران و بابل و سووریا و فەلەستین لە سەردەمی هەخامەنشییەکانەوە پێکەوە بەسترابوونەوە و ئەگەرچی گەلاڵەی خونکاران بە مەبەستی لێکدرانی ئێران و دووچۆمان لەگەڵ ڕۆم سەری نەگرت، بەڵام ئەم پەیوەندییە ئابوورییە هەرگیز دانەبڕا و پەرەشی ئەستاند. ئێران خۆی کانزای دەنارده دەرەوە و ئەو سەردەمە شمشێری چین و هیند لە بازارەکانی دنیادا بەناوبانگ بووە و هێندێک کەس لایان وایە شمشێری دەمیشقی کە لە سەدەکانی نێوەراستدا ناوی چاک تەقیوەتەوە، لە ڕاستیدا هیندی یان ڕەنگە چینی بووبێ. پلووتارک چەکوچۆڵی سپای سوارەی پارتەکان بە «مەروی» ناودێر دەکا، ئەگەرچی ئەم شارە تەنیا ناوەندێکی گرینگی بازرگانی بوو بۆ شمشێرەکانی چینی. کاڵا و کەلوپەلە بازرگانییەکانی دیکە بریتی بوون لە: پێستە (کەوڵی ئاژەڵان)، قوماش، دەسکردی دارین، ئاژەڵ، پەلەوەری خۆماڵی، برینج، زەعفەران، دەرمان، بەردی گرانبایی، قیل و ڕۆنی کانگایی. ئەم کاڵایانەش هاوردەی ئێران دەکران: پاپیرووس، دەسکردی مەفرەقی، بلووریات (شووشە)، هەوری سواڵینە، ڕەنگی ئەرخەوانی و هەموو شتێکی کانزایی. کاروباری بازرگانیی نێوخۆ وێڕای پەرەگرتنی بنکە و دامودەزگای بازرگانیی گەورە و بچووک، کە کاڵاکانیان هەرکام لە ڕاستەبازارێک دەفرۆشرا، پەرەی ئەستاند. یەکێک لەو کارانەی کە وێدەچێ بە سەر ڕۆژگاری کەساسی و بێڕمێنیدا کەوتبێ، کاری بانکداری بوو.

بواری گەیاندن و گواستنەوە پێشکەوتێکی بە خۆوە بینی. هەرگیز وەک زەمانی پارتەکان ڕێگاوبان چاکی پیڕانەدەگەیشتن، چونکە پادشایانی پارت زۆر

بەوردی چاوەدێر و پارێزگاری ڕەوگەی هاتوچۆ بوون و ئەو باج و ڕێدارانەی کە وەریاندەگرت، بەشێک لە داهاتەکانی حکوومەتی پێکدێنا. ئەو ڕەوگانەی کە بە چۆلگاندا تێدەپەڕین، لە جێجێیان کاروانسەرا و چاڵاویان لێ دابین کرابوو. لە چەند شارێکی بازرگانیی وەکوو پالمیر، دوورا و پێترا کۆمەڵێک خان و کاروانسەرایان ساز کردبوون کە بازرگانان لێیان میوان دەبوون. بەپێی ئەو بەڵگەنامانەی کە لە «دوورا» دۆزراونەوە، وادیارە هێزی سوارەی چۆلەوانان هەبووە. خەڵکی سەردەمەکە خێوی پارێزەری کاروانیان بە وشترسوار و ئەسپسوار دێنانە بەر خەیاڵی خۆیان. پارتەکان پاسەوان و پارێزەری بنکە و جێوچانی کاروانان بوون کە ئەسپی حەساوەیان بۆ هاتوچۆی خێرا، تێدا ڕادەگیرا. هەبوونی ئەم شوێنانە بوو کە هەلی ئەوەی بۆ وەردان [ڤەردان = بەردان] ڕەخساند کە لە ماوەی دوو ڕۆژاندا بە مەبەستی لێخستنی گۆدەرزی دووهەمی برای ٣٥٠ مایل ببڕێ. هەر لەم سەردەمەدا بوو کە ناڵ یا کەوشەکی ئەسپ داهێندرا، بەڵام ڕوون نەبۆتەوە کە سەرچاوەکەی خۆرهەڵاتە یان خۆرنشین.

کار و پیشەی سنعاتکاران وا چاکی پەرە گرتبوو کە ئاکامی زۆر باشی لێکەوتەوە و بەرهەمەکان بەرەو چۆنیەتی و وردەکاریی زیاتر پەلیان هاویشت و تەنینی کووتاڵ، هەڵاڵدانی چەرم، هەورگەری، چەکسازی و بلوورسازی پەرەیان ئەستاند. کارێکی بێجێ نییە ئەگەر بیخەینەوە یاد کە ئەم ڕەوتە توانی دەسکردی ڕۆم و ئێران بە جووتە بگرێتەوە و ئاوا تەواو ڕوون دەبێتەوە کە پەیوەندییەکی پتەو لە نێوان ئەم دوو ناوەندە گرینگەی بەرهەمهێناندا بووە.

ئاڵوگۆڕێکی قووڵ لە بواری کشتوکاڵدا بەدی هات. لە ڕۆم کەسانی دەوڵەمەند و بوێر، زەویوزاری سەر بە حکوومەتیان بە نرخێکی هەرزان

دەکرێ و دەیانکردن بە ملکوماشی بەربلاوی کشتوکالی. وەکوو ئاشکرایە لە ئێراندا بەرەبەرە مووچە و مەزرای بچووک دەخرێنەوە سەر یەکتر و دەکەونە ژێر دەسەلاتی دەرەبەگانی گەورەوە. ئەوەی ڕاستی بێ وەرزێران و قولەئاغایان جلەویان بە دەست خۆیانەوە نامێنێ و هەر دێ و پتر دەکەونە ژێر تەوژمی دەرەبەگانەوە. ئەگەرچی بەپێی یاسا ئازاد بوون، بەلام ئەویش تۆڕ و داوی لە دەورەی تەندرابوو. ڕەنگە چاندن و کێلانی ئەو زەوی‌وزارانە بۆیە بە قازانج بووبێ، چونکە دەرەبەگانی دەولەمەند هەم دەیانتوانی ڕێ‌وشوێنی کۆنباوی کشتوکال بپارێزن و هەم بەپێی ڕێ‌وشوێنی زانستی زەوییەکان ڕەنێو بێنن و پێشکەوت و ئالوگۆڕ و شێوازە تازەکانی ڕەچاو بکەن و کابرایەکی وەرزێر هەرگیز شتێکی ئاوای لە چنگ نەدەهات و بۆی نەدەلوا. ئەم قازانج و بەرژەوەندییە بەرچاوە، بە تێداچوونی بەشێک لە ئازادیی جەماوەری وەرزێران بەدی هات. دوابەدوای ئەم ئالوگۆڕانە، کەلەبەر و جیاوازییەکی هێندە قوول بەدی هات کە هەتا ئەو کاتە لە نێو کۆمەلی ئێرانی‌دا شتی ئاوا ڕووی نەدابوو. کۆمەل دابەش کرا و بوو بە جەماوەری شارنشین و گوندنشین و هەرکام سەر بە لقێکی تایبەتی ئابووریی ولات بوون. ژیانی جەماوەری شار و گوندان هەریەک لەسەر تەوەرەیەکی تایبەت هەلدەسووڕا. نرخی زەوی‌وزار بەرز بۆوە و ئەم گرانبوونە دەگەڕایەوە سەر باری پارێزرانی سەرمایە و نەفەوتانی. ئەو وەرزێرانەی کە مووچە و بەرەیەکی ئەوتۆیان بە دەستەوە نەبوو، نەیاندەتوانی ملکی خۆیان بپارێزن و لەگەل دەرەبەگان بکەونە کێشە و ملانە. بەم شێوەیە ولات ئالوگۆڕی بە سەردا هات و زۆربەی زەوی‌وزارەکان یان بوونە پاوانی حکوومەت یان لێکدران و بە شێوەیەکی بەربلاو خرانەوە سەریەکتر.

ڕێوشوێنی کشتوکاڵ کە لە سەردەمی یۆنانییەکاندا هەتا ئاستێکی بەرز گەشەی کردبوو، بەرەو پووکانەوە شۆڕ بۆوە، بەڵام ئاژەڵداری و بەتایبەت بەخێوکردنی پەلەوەران زۆری پەرە ئەستاند، چونکە لە بازاڕەکانی دەرەوەدا کڕیاریان زۆر بوون. پاش هاتنی یەکەمین باڵوێزانی چین بۆ ئێران، وێنجە و دارەمێو و پاشان هاروێ، پیواز، زەعفەران و گوڵی یاس گەیشتنە ئیمپراتۆریی ئاسمانی[1] و لەوێ ڕەنێوهاتن. لەو سەریشەوە ئێران قەیسی و کۆخ و پاشان کرمی ئاوریشمی لە چینەوە هێنا. نەیشەکەر لە هیندەوە هێندرایە ئێران و هەر لەو سەردەمەوە چێندرا و پەرەی گرت.

ئەوەی ڕاستی بێ، زانیارییەکی زۆر سەبارەت بە ئاڵوگۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی ئێرانییانی شارنشین بە دەستەوە نییە؛ بەڵام دەکرێ قبووڵی بکەین کە هێلێنیسم شەپۆلێکی وا بەگوڕی ئازادیخوازانەی لەگەڵ خۆی هێنا کە ڕۆم و ئێرانیشی گرتەوە. لە ئێراندا وەکوو ڕۆم جووڵانەوە و ڕەوتێکی نوێ بەدیهات و هەڵسوکەوتێکی تازە لەگەڵ کۆیلان ڕەچاو کرا. کۆیلە ئازادکراوەکان، باشترین دەسکرد و بەرهەمی هونەرییان دەخولقاندن و کۆمەڵی کۆیلان کە ڕۆژگارێک وەکوو زرووقەوبرووقە و هاتوباتی ساماندااران دادەندران، وایان لێهات کە لە کاروباری حکوومەتیدا زۆر هەوراز چوون و تەنانەت خۆیان لە تاج و تەختی قەیسەران خۆش کرد. وەک دەبینین لە ئێرانیشدا کەنیزێکی ڕۆمی کە باربووی فەرهادی چوارەم کرا، بوو بە شاژنی یەکەم. ئەم ژنە لە سەردەمی دەسەڵاتی فەرهادی پێنجەمی کوڕیدا کە دواتر شووی پێکردەوە، دەورێکی بەرچاوی لە کاروباری حکوومەتیدا گێڕا.

---

[1] ـ مەبەست وڵاتی چینە.م.

تێکەڵاوبوونی دوو نەتەوەی دانیشتووی ئێران هەروا درێژەی کێشا. یۆنانییەکان توانیبوویان خاوخێزانی یۆنانی ـ ئێرانی پێکبێنن و لەو جەغزەدا ناوی هەردک نەتەوەکە وەکوو یەک باو بوون. سنووری نێوان چینی باڵادەست و خواردەست بەرەبەرە کاڵتر دەبۆوە. جاری وابوو ئەو یۆنانییانەی کە ببوونە ئێرانی وا بە سەر هەژاری و دەستەنگی‌دا دەکەوتن، کە بە باری کۆمەڵایەتی‌دا بەرەژێرتر لەو ئێرانییانە ڕادەوەستان کە ببوونە یۆنانی. سەرەنجام ئەو کۆمەڵەی کە تێیدا پلە بەرزەکانی حکوومەتی پاوانی یۆنانییەکان بوو، لە ڕووی سامانەوە دەکرێ بە دوو بەشی دەوڵەمەند و هەژار کە ئێرانی و یۆنانی لە هەردک چین‌دا هەبوون.

بەگشتی کۆمەڵی ئێرانی تووشی جیاوازی و کەلەبەرێکی قووڵ هات: دەرەبەگانی گەورە، مەزنانی کۆشک و بارگای میران، پایەبەرزانی حکوومەتی و ئەو بنەماڵانەی کە لە ڕیزەی مەزنەوەجاخانی دیار و بەرچاودا نەدەخوێندرانەوە، پشتاوپشت هاتن و چینێکی تازەی مەزنەوەجاخانیان پێکهێنا و لە بەرامبەر ئەوانیش‌دا چینی جەماوەری ئازادی شاران و گوندان پێکهات. دواتر لە کۆمەڵی ڕۆمی‌دا، ئاڵوگۆڕێکی هاوشێوە ڕووی دا کە چوار چین خۆیان تێدا نواند و بریتی بوون لە: ١ـ خانەدانی میری ٢ـ کلیسا ٣ـ مەزنەوەجاخان ٤ـ جەماوەری خواردەستە.

ئەم دابەشینە لە کۆمەڵی سەردەمی ساسانی‌دا ئاوا خۆی دەنوێنێ:

١ـ مەزنەوەجاخان و شەڕکەران ٢ـ پێشەوایانی دینی ٣ـ قەڵەمداران و کاربەدەستانی حکوومەتی ٤ـ جەماوەری کرێکار.

بەختەوەرانە لە سایەی کۆمەڵێک توێژینەوەی تازەوە کە سەبارەت بە مێژوو، دین، هونەر و شارستانییەتی سەردەمی پارتەکانەوە کراوە، وردەوردە

ڕوخساری ڕاستەقینەی ئەم خانەدانە و بارودۆخی ئێران کە ماوەی پێنسەد ساڵان حکوومەتیان بە سەردا کردووە، دەردەکەوێ. لە سەرەتادا، پادشایەتیی پارت تەنیا وەکوو سەرکەوتنی هەرێمێکی بچووک و بێبایەخی دوورترین سنوورەکانی قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆریی سلۆکی خۆی دەنوێنێ، بەڵام بەرەبەرە وەکوو پەڵەڕۆنێک دەتەنێتەوە و تەنگ بە پاشماوەی حکوومەتی بەرەو نەمانی یۆنانی هەڵدەچنێ و بە یەکجاری پاکی دەکاتەوە. جووڵانەوە و کشانی ئەشکانییەکان بۆ لای خۆرنشین هاوکاتە لەگەڵ بزووتنی ڕۆمییەکان بۆ لای خۆرهەڵات. وەکوو دیارە لە هەر جێگایەکیش ڕۆمی کشابانەوە، یۆنانی بارگە و بنەی خۆیان دەپێچایەوە. سەرەنجام ڕۆژگارێک دادێ کە ئێرانی و ڕۆمی کەلەپوور و میراتی ماکی و تەنانەت میناکیی یۆنانییەکان لە نێوان خۆیاندا دابەش دەکەن و لەوبەرەوبەری ڕووباری فورات بەرەوڕووی یەکتر دەچەقن. یەکیان خۆی بە میراتگری هەخامەنشییەکان و سلۆکییەکان دادەنا و دەیهەویست هەتا ئیمپراتۆریی کۆن بخاتەوە سەر یەکتر و بیباتەوە سەر دۆخی جارانی و ڕەوگەیەک بەرەو دەریای مەدیتەرانە بکاتەوە و لایەکەی دیکە بە ویستی قەیسەرەکانی، خۆی بە میراتگری ئەسکەندەر دەزانی و پێوەبوو هەتا ببێتە دەسەڵاتدار و فەرمانڕەوای سەرلەبەری ئاسیا، بەتایبەت [وڵاتی] هیندووستان.

بۆ ماوەی سێسەد ساڵان، ئێران بە شێوەیەکی توندوتۆڵ بەرەنگاری ڕۆم ڕادەوەستێ و تێکرای هەوڵ و تێکۆشانی ڕۆمییەکان، بێجگە لە چەند سەرکەوتنی کاتی، تووشی تێشکان دەبنەوە. ئێران کە گیرۆدەی شەڕ و کێشەیەکی ئاوا درێژخایەن بوو، دەستی دایە چەک و بەرەوڕووی دەسەڵاتێکی یەکجار دڕندەی وەک ئیمپراتۆریی ڕۆم کەوتە بەربەرەکانی و بەزاندی. ئەم شەڕ و هەرایە پشووی بەرامەیەکی نوێ بە بەر ڕووحی مێرخاسانەی لەمێژینی ئێرانیدا

دەکاتەوە و دەیبووژێنێتەوە، چونکە ئەم ڕووحە بۆ ماوەیەکی کەم لە سەردەمی دوایین پادشایانی هەخامەنشی‌دا دەژاکێ و لە ڕۆژگاری سلۆکییەکان‌دا چی وای بە بەرەوە نامێنێ.

شەڕ و تێکهەڵچوون لەگەڵ ڕۆم، چەند ئاکامێکی باشی دیکەشی بۆ ئێرانی ئەشکانی بە دوای خۆی‌دا هێنا. تێکشکانی کراسسووس، هێرشی پاکۆر بۆ سەر سووریا، چارەڕەش‌بوونی ئانتۆنیووس و چاوپۆشینەکانی ئووگوست، بە ئێرانییەکانی سەلماند کە ئەوان کۆمەڵێک سەرچاوە و پێداویستیی وایان بە دەستەوەیە کە لە ڕێی ئەوانەوە دەتوانن بەرەوڕووی پەلامارەکانی خۆراوا ڕاوەستن و سەربەستی و جەغزی خاکی خۆیان بپارێزن. وردەوردە ویژدانی نەتەوەیی کە لە زەمانی «ئەرشەک» و «تیرداد»دا هەر نەبوو، لە ڕووحی ئێرانی‌دا خۆی دارشت و ڕەنگی دایەوە. ئەم وەخەبەرهاتنە تەنەوەی کرد و واوێدەچێ کە زنجیرەی پادشایانی ئەشکانیی بە دالدە و پشت و پەنای خۆی دانابێ. ئەشکانی ئەم هەلەیان قۆزتەوە و هەوێنی بیروبۆچوونی بووژانەوە لە بواری سیاسەت، دین و هونەری گەل‌دا خۆی دەنوێنێ.

ئێرانی سەردەمی ئەشکانی، هاوکات لەگەڵ بەرەنگاربوونەوەی ڕۆم، تەواوی زەبر و پەلاماری بیابانگەردانیشی بەرپەرچ دەدایەوە کە هێندێکیان لە ناوچەی پووشەلان و گیاجاڕی باکووری ڕۆژهەلات و تاقمێکیان لە ڕێ و ڕەوگەی قەفقازەوە دادەوەرین. لەم کێشە و هەرایەدا ئێران خزمەتێکی گەورەی پێشکەشی دنیا کرد، چونکە وادیارە بوو بە پارێزەری سەرلەبەری شارستانییەتی لەمێژینی ئاسیای خۆرنشین، کە خۆی بە یەکێک لە میراتگرانی دادەندرا و لە تێداچوونی پاراست.

ئەگەرچی ئێران لەبەر نەبوونی حکوومەتێکی بەهێز گیرۆدەی شەڕوشووڕی نێوخۆیی ببۆوە و بە کەنەفتی و شەکەتی کەوتبۆوە، بەڵام دیسانیش توانی لە سێ باڵانەوە بە سەر دوژمنی دەرەکیدا زاڵ بێ و لە لایەکی دیکەوە ڕووحی ئێرانیش لە نێوخۆدا ببووژێنێتەوە. پارتەکانی ئەشکانی بەم دوو سەرکەوتنەیان جێگا و ڕێگایان بۆ ساسانییەکان خۆش و تەخت کرد و ئەوانیش چۆن چاکە ئاوایان هەلەکە خواستەوە و بە نۆرەی خۆیان توانییان یەکییەتی و شارستانییەتێکی وا بەدی بێنن کە ڕەنگە هەرگیز یەکییەتی و شارستانییەتێکی ئاوا ڕەسەنی ئێرانی بەدی نەهاتبووبێ. «ژیانەوە و ڕابوونەوەی لەپڕی ساسانییەکان وەکوو ئەفسانە دەچێ.» پارتەکان بوونە پردی نێوان ئەوان و هەخامەنشییەکان.

***

لیزگەی پادشایانی ئەشکانی (پارت)

١ـ ئەشک	٢٥٠ـ ٢٤٨ی پ.ز.	Ca.[1]
٢ـ تیردادی یەکەم	٢٤٨ـ ٢١١ی پ.ز.	Ca.
٣ـ ئەردەوانی یەکەم	٢١١ـ١٩١ی پ.ز.	Ca.
٤ـ پێریاتیووس	١٩١ـ ١٧٦ی پ.ز.	Ca.
٥ـ فەرهادی یەکەم	١٧٦ـ١٧١ی پ.ز.	Ca.
٦ـ مێهردادی یەکەم	١٧١ـ ١٣٨ یان ١٣٧ی پ.ز.	Ca.
٧ـ فەرهادی دووهەم	١٣٨ـ ١٢٨ ی پ.ز.	Ca.
٨ـ ئەردەوانی دووهەم	١٢٨ـ١٢٤ـ یان ١٢٣ی پ.ز.	Ca.
٩ـ مێهردادی دووهەم	١٢٣ـ ٨٨ یان ٨٧ی پ.ز.	Ca.
١٠ـ گۆدەرزی یەکەم	٩١ـ ٨١ ی پ.ز.	Ca.
١١ـ ئۆرۆدی یەکەم	٨١ ـ٧٥ی پ.ز.	Ca.
١٢ـ سێناترۆک	٧٥ـ٧٠ یان ٦٩ی پ.ز.	Ca.
١٣ـ فەرهادی سێهەم	٦٩ـ ٥٨ یان ٥٧ی پ.ز.	Ca.
١٤ـ مێهردادی سێهەم	٥٧ـ٥٥ی پ.ز.	Ca.
١٥ـ ئۆرۆدی دووهەم	٥٧ـ ٣٦ ی پ.ز.	Ca.
١٦ـ فیرووزی یەکەم	سالی ٣٨ی پ.ز. مردووە.	
١٧ـ فەرهادی چوارەم	٣٨ی پ.ز. تا ٢ی ز.	Ca.

١ـ Ca کورتەنیشانەیە بۆ وشەی Circa کە لەبری نیزیکەیە و بۆ ئەو ژمارە یان ڕێکەوتانەیە کە یەکلایی نەبوونەوە.ب.

تێبینی: بەڕێز مەحموود بێهفرووزی ئەم لیزگەیەی لە کتێبەکە زیاد کردووە و لە دەقی سەرەکیدا نییە.و.

١٨ـ تیردادی دووهەم	٣٠ـ٢٥ی ز.	Ca.
١٩ـ فەرهادەک یان فەرهادی پێنجەم	٢ی پ.ز. تا٤ی ز.	Ca.
٢٠ـ ئۆرۆدی سێهەم	٤ یان ٦ـ ٧ ی ز.	Ca.
٢١ـ ئەنووشی یەکەم(؟)	٧ـ١٢ی ز.	Ca.
٢٢ـ ئەردەوانی سێهەم	١٢ـ ٣٨ی ز.	Ca.
٢٣ـ تیردادی سێهەم	٣٦ی ز.	Ca.
٢٤ـ سینامووس	٣٧ی ز.	Ca.
٢٥ـ گۆدەرزی دووهەم	٣٨ـ٥١ی ز.	Ca.
٢٦ـ ڤاردان (واردان)	٣٩ـ ٤٨ی ز.	Ca.
٢٧ـ ئەنووشی دووهەم(؟)	٥١ی ز.	Ca.
٢٨ـ بەلاشی یەکەم	٥١ـ ٨٠ ی ز.	Ca.
٢٩ـ فیرووزی دووهەم	٧٨ـ١١٥ی ز.	Ca.
٣٠ـ ئەردەوانی چوارەم	٨٠ ـ ٨١ ی ز.	Ca.
٣١ـ خوسرەو	١٠٩ـ ١٢٩ی ز.	Ca.
٣٢ـ پارتامازپا	١١٧ی ز.	Ca.
٣٣ـ بەلاشی دووهەم	١٠٥ـ١٤٧ی ز.	Ca.
٣٤ـ مێهردادی چوارەم	١٢٨ـ١٤٧ی ز.	Ca.
٣٥ـ بەلاشی سێهەم	١٤٨ـ١٩٢ی ز.	Ca.
٣٦ـ بەلاشی چوارەم	١٩١ـ ٢٠٨ی ز.	Ca.
٣٧ـ بەلاشی پێنجەم	٢٠٨ـ٢٢٣ی ز.	Ca.
٣٨ـ ئەردەوانی پێنجەم	٢١٣ـ ٢٢٧ی ز.	Ca.
٣٩ـ ئارتاڤاز (ئارتاواس)	٢٢٧ـ ٢٢٩ی (؟)ز.	Ca.

بەشی ٦

گەشە و پەرەی شارستانییەتی ئێرانی

ساسانییەکان

ژیانەوە و بووژانەوەی ئێران، دەگەڕێتەوە بۆ زنجیرەیەکی تازەی پادشایان لە هەرێمی فارس. فارس(پارس) دەبێتە ئەو ناوچە لەمێژین و کۆنەی باشووری خۆرنشین کە نیزیکەی هەزار ساڵ پێشتر، یەکەم تیرە و خێڵاتی پارس لەوێ نیشتەجێ ببوون. تاج و تەختی پادشایەتی کەوتە دەست خانەدانێکی نەتەوەیی کە خۆیان بە میراتگری هەخامەنشییەکان دەزانی. ساسانی بە هەڵوەشاندنەوەی حکوومەتی ئەشکانی و بێبەش کردنیان لەم کەلەپوورە، پلە و پایەی فەرمانڕەوابوونیان تەنیا بە مافی خۆیان دادەنا. ساسانییەکان لە پاش شەڕ و کێشەیەکی درێژخایەن و وەچنگ هێنانی تاج و تەختی پادشایەتی، بوونە دامەزرێنەری حکوومەتێکی نەتەوەیی کە پشتئەستوور بوو بە دینی نەتەوەیی و شارستانییەتێک کە ڕەنگە بە باری ئێرانیگەریدا لە سەرتاسەری مێژووی درێژی ئێرانییەکاندا نموونەی نەبووبێ. پێکهاتنی دەسەڵاتێکی بەهێزی ناوەندی، توانی هەوساری ڕەوتی خانخانی و دەرەبەگانی ئاژاوەگێڕ بە دەستەوە بگرێ و پاشان قۆشەنێکی ڕێکوپێک و چاکڕاهاتوو دامەزرێنێ و بەوردی داموودەزگای

حکوومەتی نێوخۆ ڕێکبخاتەوە و بیهاوێتە ئەستۆی ئیدارەیەکی ژێر چاوەدێری. ئەم هەنگاوانە کارێکی وایان کرد هەتا ئێران کە هێزی وەبەرهاتبۆوە و بووژابۆوە، ملی ئەو ڕێگایە بگرێ کە ئاخرین پادشایانی ئەشکانی گەلاڵەیان بۆ دارشتبوو. لەم ڕەوت و ڕێبازەدا بڕست و بڕشتێکی پێکەوەنا کە وێدەچێ دنیای ژیارمەند لە نێوان دوو کەڵەهێزی ساسانی و ڕۆمیدا دابەش بووبێ.

لە بواری سیاسەتی دەرەوەدا، ساسانییەکان بە تێکۆشانی ماندوویینەناسانە و کۆمەڵێک سەرکەوتنی نێوەنێوە، لە سێ بەرەدا بەرەنگاری پەلاماردەران ڕاوەستان کە دەبنە ڕۆمییەکان لە باڵی خۆرنشین، کووشانییەکان و هیاتەلەکان[1] لە باڵی ڕۆژهەلات و ڕەوەندەکان لە قۆڵی باکوور. کێشە و هەرای پڕ گرێوگۆڵی ئەرمەنستانیش بەشێک لە هەوڵ و هەڵسووڕانەکانی دەکردنە بەختی خۆی، بێئەوەی کە هیچ هێمنایەتی و ئارامبوونەوەیەکی پتەوی یەکلاکراوە سەقامگیر بێ. ئەم شەڕوشووڕە درێژ و تێکهەڵچوونە خوێناوییانە لەگەڵ ناوچە و هەرێمەکانی دراوسێ، بۆ ماوەی چوارسەد ساڵان، کەڵەشاخی لە گەلی ئێران دەگرت و دایدەهێزاند، بێئەوەی بارودۆخی نێوخۆی شاهانشایەتی بتوانێ ڕێچارەیەک بۆ سەقامگیربوونی هاوسەنگی بدۆزێتەوە. سیستمی خانخانی هەمیشە پێوە بوو کە سەرلەنوێ بگەڕێتەوە سەر دۆخی جارانی و ماف و شانەبەرزەی ڕابردووی وەدەست بێنێتەوە. سەرهەڵدان و هەڵگەڕانەوەی سەرکردەکانی سپا کە خوازیاری بە دەستەوە گرتنی دەسەڵاتی باڵا بوون؛ ملانە و ڕقبەرقەی توندوتیژ لەسەر تەختی ئەو دەسەڵاتەی کە وردەوردە هێز و توانستی دادەبەزی و پاش هەمووان تێکهەڵچوونی ڕاستەقینەی نێوان چین و توێژەکان کە وەکوو بزووتنەوەیەکی کۆمۆنیستی خۆی نواند، بنەماکانی کۆمەڵی

---

[1] ـ دروستەکەی «هێپتالی»یە و بە عەرەباندن دەبێتە هێبتال و بە هەڵە بۆتە هیاتەلە.م.

ئێرانی لەرزاند. وای لێهات کە جۆگەلەی خوێن لە شار و گوندان لووزەوی بەست و ئەمانە تێکڕایان دەستیان دایە دەستی یەکتر و لەو جەنگەیەدا کە دنیا پێیوابوو دەسەڵاتی ساسانی گەیوەتە پەرپەرۆچکەی خۆی ، دوژمنانی زەبری گورچووبڕ و یەکلاکەرەوەیان لێوەشاند. نەتەوەی عەرەبی دەشتەکی کە تازە لە قۆناخی دەوارنشینی ترازابوو و لە جەغزێکی بەرچاوتەسکانەی دینیدا خولی دەدا، توانی ئێرانی لاوازبووی دەستی خەنیمانی، بشکێنێ. ئەم نەتەوەیە بۆ ماوەی چەند ساڵان خۆی وەک مەزن و میری ئیمپراتۆریی بەربڵاوی ئێران ناساند. میراتی ساسانییەکان بۆ عەرەبان وەکوو قوتابخانەیەکی هێژا وابوو. سەرکەوتنی عەرەبان بە باری سەربازیدا، خەباتێکی درێژخایەنی ئاشتیخوازانەی لێکەوتەوە و لە ئاکامدا کولتوور و شارستانییەتی ئێران دەرەقەتی هات و بە سەریدا زاڵ بوو.

**

بەپێی نەقڵ و نەزیلە کۆنباوەکان «ساسان»ی باپیرەگەورەی ساسانییەکان، لە پەرستگەی ئاناهیتای ئیستەخردا خاوەنی پلەیەکی هێژا بووە. پاپەکی[1] کوڕی کە بوو بە جێگرەوەی لەگەڵ کیژی میرێکی خۆڵاتی زەماوەندی کرد و پاش ڕێکخستنی کۆدەتایەک دەسەڵاتی لە چنگ دەرهێنا. هەر پاپەکە کە دواتر وەکوو سەرزنجیرەی ڕاستەقینەی خانەدانی ساسانی ناسرا و دەسپێکی دەسەڵاتی (٢٠٨ی زایینی) بە داهاتنی سەردەمێکی نوێ دادەندرێ. پادشای پارت ئەم ئاڵوگۆڕەی دەسەڵاتی بە ڕەوا نەزانی و پێشنیاری پاپەکی بردەوە پاش کە دەیکوت با شاپووری کوڕی جێگای بگرێتەوە. بەم شێوەیە نێوانی پادشای

١ـ بابەک

گەورە لەگەڵ میری بەردەسەلاتی تێکچوو. ئەم برانی پەیوەندییە دەریدەخا کە لەو سەردەمەدا ئێران و بەتایبەت هەرێمی پارسی گیرۆدەی هەرا و ئاژاوە بووە.

ئەردەشێری کوڕی دووهەمی پاپەک لە دارابگردی پارس سەرکردەیەکی لەشکری بوو. ئەردەشێر پاش نەمانی باوکی دانی بە دەسەلاتی شاپووری کاکی‌دا نەهێنا. هێندەی نەمابوو پێکدابێن و شەڕیان لە نێوانی‌دا هەڵگیرسێ کە شاپوور لەپڕ بە ڕووداوێک سەری نایەوە و ڕێگای بۆ ئاوات و ئامانجەکانی ئەردەشێر خۆش کرد کە خۆی وەکوو شای پارس ناساند. ئەردەشێر قوڵەمیرانی هەرێمەکەی یەک بە دوای یەکدا تێدابردن و یەکییەتیی هەرێمەکەی دابین کرد و حکوومەتی خۆشی لە دەرەوەی پارس، واتە ئیسفەهان و کرمانیش‌دا چەسپاند و سەقامگیری کرد. سەرکەوتنەکانی وی دڵەڕاوکەیان خستە دەروونی ئەردەوانی پێنجەم. ئەردەوان لە حوکمداری ئەهوازی ڕاسپارد کە خێرا خاشەی دەسەلاتی سەربەستیخوازانەی ئەردەشێر بکێشێ، بەڵام پەلامارەکەی تێکشکا و ماوەیەک دواتر ئەردەشێر وەخۆکەوت و لە سێ شەڕی پەیتاپەیتادا، پادشای گەورەی پارتی بەزاند و لە جەنگی یەکلاکەرەوەی هەرێمی شووش (سووزیان)دا کوشتی (٢٢٤ی ز). پێنسەد و پەنجا ساڵ دوای ڕووخانی هەخامەنشییەکان، دەسەلاتی ئێران کەوتەوە دەست نەتەوەی پارس و وەکوو جێگرەوەی ڕەوای هەخامەنشییەکان بوو بە درێژەدەری شارستانییەتی ئێرانی.

بەزاندنی ئەردەوانی پێنجەم و کوژرانی، نەیانتوانی تەواوی کەند و کۆسپەکانی سەر ڕێگای ئەردەشێر بۆ ئەوەی ببێتە فەرمانڕەوای بێبەرگێڕەوەی ئێران، لابەرێ. هاوپەیمانی و یەکگرتنێکی بەهێز بۆ تێهەڵچوونەوەی خانەدانی ئەشکانی بە دژی ئەردەشێر بەدی هات. ماکەی ئەم بزووتنەوەیە خوسرەوی یەکەمی پادشای ئەرمەنستانی بە ڕەگەز ئەشکانی بوو. خوسرەو ڕێ و ڕەوگەی

قەفقازی ئاواڵە کرد و لە سەکاییەکانی ڕاسپارد کە بێنە یاریدەی. ڕۆمیش بوونە پشتیوانی و پادشای بەدەسەڵاتی کووشانیش کە ئەندامانی بنەماڵەی ئەردەوان پەنایان بۆ بردبوو، هێزە چەکدارەکانی خۆی ناردنە نێو ڕیزی هاوپەیمانان. وەکوو دیارە لە نێو تەواوی بنەماڵە گەورەکانی پارتدا، تەنیا بنەماڵەی قارێن[1] دژی ئەردەشێر جووڵایەوە و ئەوانی دیکە پادشای نوێیان دڵنیا کردەوە کە پێی وەفادارن.

ئەردەشێر لە زنجیرەیەک شەڕ و پەلاماردا، هاوپەیمانانی بەزاندن و بە ڕەچاو کردنی ڕەوت و ڕێبازی بەخشینەوەی بەرتیل هێندێکیانی لەم شەڕە بێهوودەیە پەشیمان کردەوە. ڕۆمییەکان و سەکاییەکان خۆیان کەنار دا و پادشای کووشان پاش دوو ساڵ شەڕ، پاشەکشەی کرد و سەرەنجام پادشای ئەرمەنستان بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەردەشێر بە تەنیا مایەوە. خوسرەوی یەکەمی پادشای ئەرمەنستان یەکجار بەگەرمە کەوتە بەربەرەکانی و ئەردەشێر پاش دە ساڵ تێکهەڵچوون توانی بیبەزێنێ. ئەردشێر بوو بە فەرمانڕەوای ئیمپراتۆرییەک کە لە فوراتەوە هەتا مەرو و هەرات و سیستان پەڕی هەڵدابوو. پادشای ساسانی پاش شکاندنی ڕقەبەرانی نێوخۆیی، ویستی کە سنوورەکانی وڵاتەکەی پتەو بکا و بیانپارێزێ، جا هەر بۆیە نەیدەتوانی خۆی لە تێکهەڵچوون لەگەڵ ڕۆمییەکان لابدا. ئێرانییەکان پاش چەند جارێک تێکشکان، سەرەنجام توانییان دوو شاری سەخت و قایم و گرینگی نوسەیبین[2] و حەرران[3] بگرنەوە (ق٨٥).

١ـ کارێن
٢ـ نەسیبین
٣ـ کاراهە

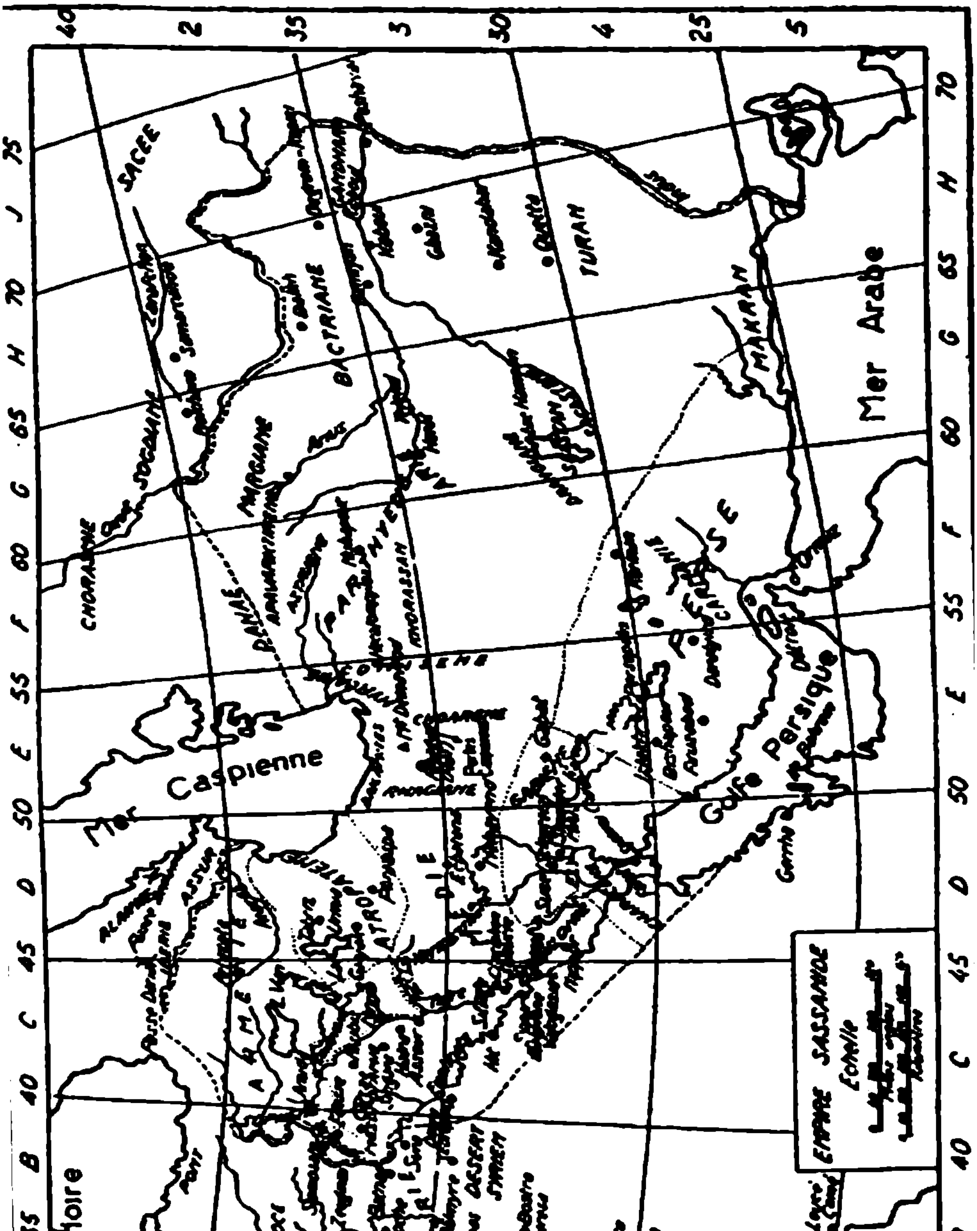

ق٨٥ـ ئیمپراتۆریی ساسانی

ئەردەشێر لە ماوەی نیزیکەی پەنجا ساڵدا زەبری لە یەکەیەکەی ڕقەبەرانی دەوەشاند و بە ئازایەتی دەکەوتە پەیکەردەی چارەنووسی و سەرەنجام توانی لە ئێراندا شاهانشایەتییەکی نوێ دامەزرێنێ. یەکەمین سەرکەوتنی بریتی بوو لە دامەزراندنی سپایەکی بەهێز کە دەیتوانی ئاوات و ئامانج و گەلاڵەکانی وەدی بێنێ. ئەردەشێر لە سەردەمی ژیانی خۆیدا، شاپووری کوڕی کردە شەریکەدەسەڵاتی و بەپێی گێرانەوەکان، ماوەیەکی کەم بەرلەوەی بمرێ، تەختی دەسەڵاتی ڕادەستی شاپوور کرد و دەستی لە ژیانی پڕ جموجووڵی بەردا.

شاپوور حکوومەتێکی لە باوکییەوە بە میرات بۆ بەجێما کە دامودەزگای پارتەکانی تێدا هەڵنەوەشایەوە، بەڵام لەسەر بنەمای کۆکرانەوەی هێز لە ناوەندی دەسەڵاتدا بناغەی بۆ داڕێژرا و سیستمی دەرەبەگی یان هەمان خانخانی تێیدا وەکوو خۆی مایەوە. ئیمپراتۆری بە پێکهێنانی سپایەکی ڕێکوپێک و دامەزراندنی دامودەزگایەکی لەباری ئیداری کە لەسەر تەوەرەی نوێ هەڵدەسووڕا، بناغەی داکوتا و سەقامگیر بوو. ئەم پادشایە هەر لە سەرەتاوە سەرنجی خستە سەر کاروباری دەرەوە. وەکوو پێشتر باسمان کرد، لە سەرەتای سەدەی یەکەمی زایینییەوە، دامەزرانی پادشایەتیی گەورەی کووشان لە سنوورەکانی باڵی ڕۆژهەڵات، توانیبووی وەکوو مەترسییەکی سیاسی بۆ سەر ئێران خۆی بنوێنێ و لە بواری ئابووریدا گرێ و کۆسپی بخاتە سەر ڕێگای. شاپوور لە لایەکەوە کەوتبووە نێوان بەرداشی ڕۆمییەکان و کووشانییەکان و لە لایەکی ترەوە هەمیشە بە مەبەستی چارەسەری کێشەی ئەرمەنستان هەوڵی دەدا و هەڵدەسووڕا. لە باڵێکی دیکەوە هەڕەشە و سەرێشەی ڕەوەندەکانی پەلاماردەری ڕێوبانەکانی قەفقاز بەرۆکیان بەرنەدەدا. حکوومەتی تازەی ساسانی هەستی بەو مەترسییە کرد کە نەکا لەپڕ سنوورەکانی ئاوری شەڕ و

ئـاژاوە بیانگرێتـەوە و هێزەکـانی دەروەسـتی شـاڵاوی هـەموو لایـەک نەیـەن. شاهانشـایەتیی کووشـان بـە دوو بـاراندا سـەرنجی شـاپووری بـۆ لای خـۆی ڕاکێشـا؛ یەکـەم دەوڵەمەنـدبوونی بـە هـۆی گەشـەی کاروبـاری بازرگـانیی نێونەتەوەیی و دووهەم دژایەتی لەگەڵ دەسەڵاتی شاپوور. جا هەر بۆیە شاپوور لە پێشدا بەرەو کووشان بزووت و بەپێی بەردەنووسێکی دووروودرێژ کە لەسەر دیوارەکانی ئاورگای نەخشی ڕۆستەم هەڵکەندراوە، ئاوا سەرکەوتنەکانی خۆی دەگێڕێتەوە: «سپای سەرکەوتەی وی سەرەتا «پیشاوەر»ی پایتەختی زستانەی پادشایانی کووشانی گـرت و دۆڵـی سێندی خستە ژێر ڕکێفی؛ پاشان ئەسپی بـەرەو باشوور تـاودا و لـە هیندوکوش تێپەڕی و هەرێمی بەلخی گـرت و بە رووباری جەیحووندا پەڕییەوە و گەیشتە سەمەرقەند و تاشکەند.» خانەدانی پادشایانی کووشان کە کانیشکای گەورە سەرزنجیرەی بـوو، تۆمـاری تەمـەنی تێکەوەپێچرا. لەو کاتە بەدواوە زنجیرەیەک فەرمانڕەوای دیکە دێنە سەر کـار کە دان بە حکوومەتی ئێراندا دێنن و دەسەڵاتیان لـە جـەغـزێـکی بەرتەسکتر واوەتر ناچێ.

پاش ئەوەی کێشەی خۆرهەڵات بڕایەوە و کاروبارەکان ڕێک بوون، شاپوور بایدایەوە سەر قۆڵی خۆرنشین. لێرەشدا بەخت باڵی گرت و بە سووریادا شۆڕ بۆوە و گەیشتە ئەنتاکییە[1]. شاپوور دوای چەند جار بەزین، ئامادەی گەڕانەوە بوو، بەڵام لەناکاو «گۆردیانووس»ی ئیمپراتۆر کوژرا و فیلیپی کوڕی، ناسراو بە فیلیپی عەرەب بە پەلە و بە هەڵەداوان پەیماننامەی ئاشتیی لەگەڵ شـاپوور مۆر کرد و باج و پیتاکێکی قورسی خستە سـەر شـانی خـۆی و دەستـی لە دووچۆمان و ئەرمەنستان هەڵگرت بۆ ئێران (٢٤٤ی زایینی). پازدە ساڵ دواتر

١ـ ئانتیووش

شەڕ و لێکدان لەگەڵ ڕۆم هەڵگیرسایەوە و سەرکەوتنێکی بەدەنگوناوی بە دوای‌دا هات. شاپوور گەلێک شاری سووریای وەک ئەنتاکییەی گرتن. لە نیزیک ئێدیس[1] سەرکەوتنێکی گەورەی وەچنگ هێنا و «ڤالێریانووس»ی ئیمپراتۆری لەگەڵ حەفتاهەزار چەکداری لۆژیۆنێری ڕۆمی بە دیل گرت و بەرەو ئێرانی گاڵدان (٢٦٠ی زایینی). ئەم کۆمەڵە دیلانە لەو شارانەدا کە خۆیان بەپێی گەلاڵەی لەشکرگاکانی ڕۆمی بنیاتیان نان، بنەیان داکوتا. پیاوانی ڕۆمی وەکوو پسپۆڕ، نژیاروان، ئەندازیار و شارەزای کاران بوونە بەشداری کاروباری ئاوەدان کردنەوەی وڵات و دەستیان گەیاندە نێو هەڵبەستنی پرد و بەنداوان و بەم شێوەیە هەرێمێکی دەوڵەمەندی وەکوو خووزستان قازانجێکی زۆری پێگەیشت و هێندێک شوێنەواری ئەو سەردەمە هێشتاش لە زەمانی ئێمەدا کەلکی لێوەردەگیرێ.

شاپوور لە گەرمەی سەرکەوتنەکانی‌دا، سووریا و کاپادۆکییەی خاپوور کردن، بەڵام لە گەڕانەوەدا کەوتە بەر پەلاماری پادشای پالمیر و تێکشکا و بەشێک لە دەسکەوتەکانی دۆڕاند. ئەم شکانە لە ڕوانگەی ئێرانییەکانەوە هیچ شتێکی لە نرخ و بایەخی بەزاندنی ڤالێریانووس کەم نەکردەوە. شاپوور بۆ یاد و بیرەوەریی سەرکەوتنی خۆی فەرمانی دا هەتا دیمەنی ئیمپراتۆری ڕۆم کە لە بەرامبەری‌دا بە چۆک‌دا هاتووە لە پێنج شوێنی هەرێمی پارس لەسەر زەرد و ماهان داتاشن(ق٨٦).

شاپووری سەرکردەی مەزن، لە ڕەوتی ڕێکوپێک کردنی کاروباری نێوخۆی ئیمپراتۆری‌دا، کەوتە شوێن هەنگاوەکانی باوکی و بە سەرەنجامی گەیاندن. بیری

١ـ ڕۆها یان ئەررۆها

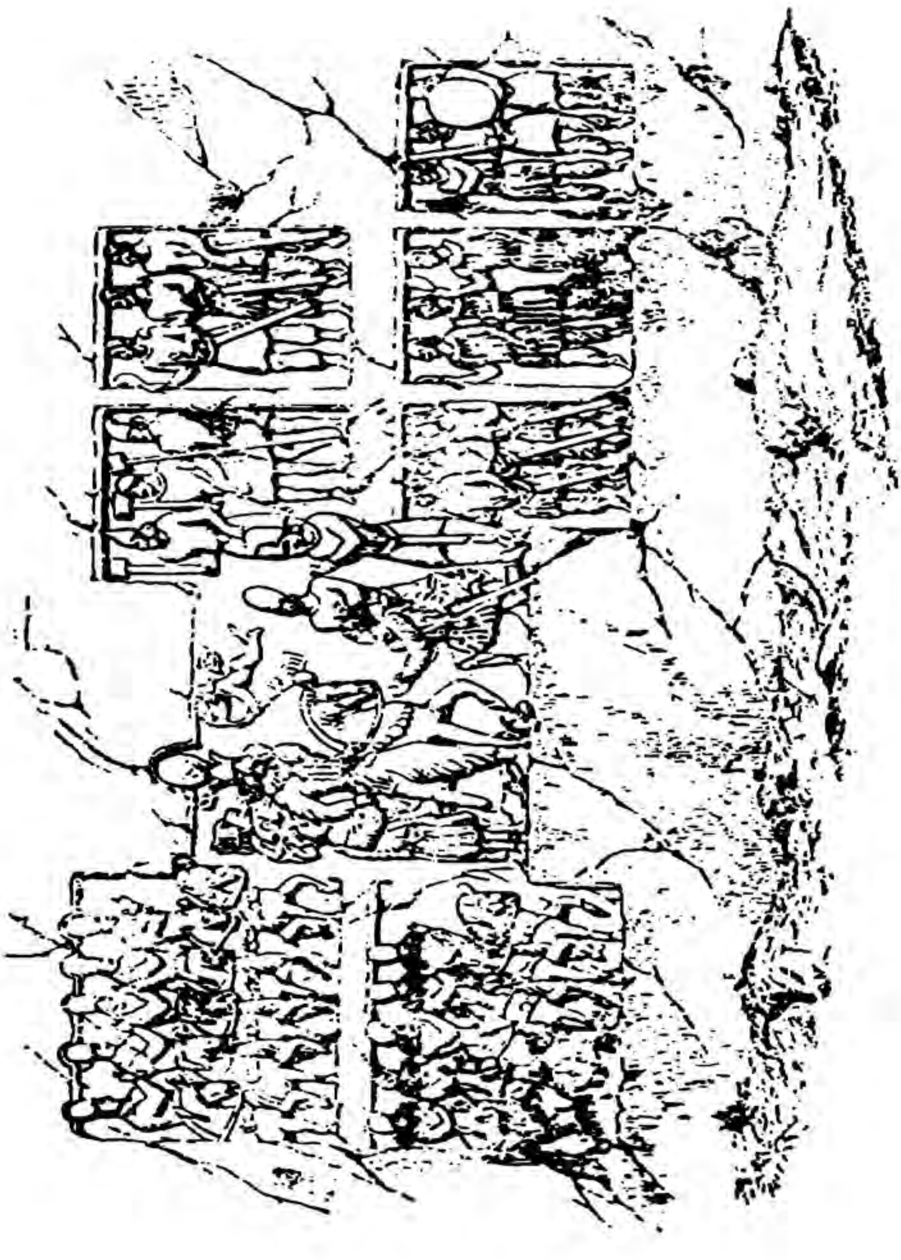

ق٨٦ ـ بیشاپوور: سەرکەوتنی شاپووری یەکەم

بەرز و پێشکەوتنخوازانەی شاپوور وای لێکرد کە فەرمانی دا هەتا تەواوی ئاسەوار و دەقەکانی یۆنانی و هیندی لە بواری پزیشکی و ئەستێرەناسی و فەلسەفەدا وەربگێڕدرێن. شاپوور کە ئیمپراتۆرییەکی مەزنی بەدی هێنابوو، زۆر بە چاکی لای لە «مانی» کردەوە و باڵی پاراستنی بە سەر ئەم داهێنەرەی دینی «هەمووانی»دا کێشا. بیروڕای مانی کە وێنەی لە دینی زەردەشتی، بوودایی و مەسیحی هەڵگیرابۆوە، توانی کۆمەڵێک پەیرەو و لایەنگر لە نێو توخم و تۆرەمەکانی ئاسیای خۆرنشین کە سەر بەو دینە باسکراوانە بوون، لە دەوری خۆی کۆ بکاتەوە. داخوا شاپوور بە ڕاکێشانی مانی بۆ لای خۆی و ڕێخۆش کردن بۆ پەرەپێدانی ئایینەکەی، بە شوێن ئامانجی کەموزۆر دوور و درێژەوە بووە؟ ئەوەی ڕاستی بێ ئەم بۆچوون و گریمانەیە هێندە وێناچێ وابێ. ئەگەر بێتوو ئەم بیر و خەیاڵە لە هێلانەی مێشکی ئەو پادشا گەورەیەدا گەرای دانابێ، بەڵام خۆ جێنشینەکانی ڕچە و ڕێبازی ئەویان ڕەچاو نەکرد، چونکە هەر پاش نەمانی شاپوور (٢٧٢ی ز)[1]، مانی کەوتە بەر شەپۆلی ئازار و ئێشاندن و لە سەردەمی بارامی یەکەمدا کە بێگومان کەوتبوویە ژێر باندۆری پێشەوایانی مەزدایی[2]، کوژرا[3].

سەبارەت بە قۆناخی کورتخایەنی هۆرمزدی یەکەم و بارامی یەکەم، کە هەردووکیان کوڕی شاپوور بوون، زانیارییەکی کەم بە دەستەوەیە. لە ڕۆژگاری بارامی دووهەمدا (٢٧٦ـ٢٩٣)[4]، سەرباری هەڵگیرسانی ئاوری ئاژاوەیەکی توندوتیژ لە سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتیی ئیمپراتۆری، شەڕێکی تازە لەگەڵ

١ـ بەپێی لێکۆڵینەوەکانی بەڕێز تەقیزادە، شاپوور ساڵی ٢٧٣ی زایینی مردووە.م.
٢ـ مەبەستی دینی زەردەشتییە.م.
٣ـ کێرتیری مووبەدی ناوداری زەردەشتی لە کوژرانی مانیدا دەوری گێڕاوە.م.
٤ـ وەک دەکتۆر ئیحسانی یارشاتر دەڵێ دەبێ ساڵی ٢٧٧ی زایینی ڕاست بێ.م.

حکوومەتی ڕۆم دەستی پێکرد. برای ئەم پادشایە کە وەکوو جێگری میر، هەوساری حکوومەتی سیستان درابوویە دەستی، بە مەبەستی گرتنی تەختی دەسەڵاتی پادشایەتی ڕاپەڕی و پادشای کووشان یاریدەی دا چونکە دەیزانی شاهانشا بڕشتی نییە و کاتی ئەوە هاتووە دیسان دەسەڵاتی تێهەڵچێتەوە. بارامی دووهەم دەبوو لە دوو بەرەدا شەڕ بکا، جا هەر بۆیە بە مەبەستی پاراستنی تاجی پادشایەتی و هەڵچنینی براکەی، بەپەلە پەیمانی ئاشتیی لەگەڵ ڕۆمییەکان مۆر کرد و دەستی لە باکووری دووچۆمان و ئەرمەنستان هەڵگرت و بۆی بەجێهێشتن.

بارامی سێهەم پاش چەند مانگێک پادشایەتی بە دەستی «نەرسی»ی کوڕی شاپوور حکوومەتەکەی ڕووخا و دەسەڵاتی ساسانی کەوتە بەرڕکێفی بەرەبابی کوڕە چووکەی ئەم بنەماڵەیە. دەسەڵاتی پادشای نوێ بە شێوەیەکی بەختیارانە دانەگیرسا، چونکە تێکهەڵچوون لەگەڵ ڕۆم شکستی لێکەوتەوە و لە ئاکامدا تێکرای خاوخێزانی نەرسی وەکوو ڕووداوەکەی پێشووی داریووشی سێهەم، لە لایەن دوژمنەوە بە دیل گیران. بەپێی پەیمانی پێکهاتنێک، ئێران ئەرمەنستانی بچووک و سەرلەبەری هەرێمەکانی ڕۆژهەڵاتی دیجلەی دا بە خەنیمانی. لە ماوەی سەدان ساڵ شەڕ و کێشە لەگەڵ ئێران، ڕۆم هەرگیز دەسکەوتێکی ئاوا بەربڵاوی وەچنگ نەهێنابوو؛ هەر بۆیە بە شێوەیەکی ڕەزامەندانە هەتا چل ساڵ ئەو ئاشتی و پێکهاتنەی تێکنەدا. شەڕی باڵی خۆرنشین ئێرانی وا لاواز کردبوو کە زەبری چەک نەیدەتوانی بەرگێڕەوەی کووشانەکان بێ و بەناچاری هەوڵی دا هەتا بە زەماوەندێک ئەو مەترسییە بڕەوێنێتەوە. هۆرمزدی دووهەم، کوڕ و جێگرەوەی نەرسی (۳۰۲ ـ ۳۰۹) لەگەڵ شادۆتێکی کووشانی زەوجی و بووکی

تازە بوو بە بارمتەی هەڵسوکەوتی باش و لەباری بنەماڵەکەی لەگەڵ خانەدانی ساسانی.

مەرگ و نەمانی هۆرمزدی دووهەم تاج و تەختی پادشایەتیی نایە بەردەستی منداڵێک کە شاپووری دووهەم بێ. درێژەی دەسەڵاتی ئەم پادشایە لە ماوەی ٧٠ ساڵدا (٣٠٩ ـ ٣٧٩ی ز). جێی خۆیەتی کە بیخاتە ڕیزەی دوو پادشای سەرەتای داگیرسانی دەسەڵاتی زنجیرەی خانەدانی ساسانی. لە تافی منداڵیی شاپووری دووهەمدا، پادشایەتیی کووشان هەلی لە گێرە و کێشەی نێوخۆ و بێهێزیی ئێران هێنا و وێدەچێ کە توانیبێتی دەسەڵاتی پێشووی خۆی وەدەست بێنێتەوە و تەنانەت بەشێک لە خاکی حکوومەتی دراوسێشی داگیر کردبێ؛ بەڵام هەر پاش ئەوەی کە شاپوور شەیتانی پێکەنی، کەوتە سەر ڕچە و ڕێبازی [شاپووری یەکەمی] هاوناوی و دژی کووشانییەکان کەوتە خۆ. ئەم جارەیان کووشان شکا و وەکوو هەرێمێکی نوێ خرایە سەر خاکی ئێران و تازە لە نێو شازادەکانی ساسانی حوکمداری بۆ هەڵبژێردرا کە ناوەندی دەسەڵاتەکەی بەلخ بوو. گەشەی سیاسیی ئێران، توانی گەشەی فەرهەنگی بە دوای خۆیدا بێنێ. هونەری ساسانی خێرایەکی لە ڕێی ئەو دەروازانەوە کە بە شەڕ و پەلامار کرابوونەوە، گەیشتە ڕۆژهەڵاتی دوور و شارە لاپەڕەکانی تورکستانی چین و تەنانەت خودی وڵاتی چینیش.

شاپووری دووهەم کە سەبارەت بە دوژمنی باڵی ڕۆژهەڵاتی خاترجەم بوو، بە مەبەستی سڕینەوەی پەڵەی پێکهاتنی پێشووی بارامی دووهەم و نەرسی لەگەڵ ڕۆمییەکان، لە باڵی خۆرنشین وەخۆ کەوت هەتا هەرێمەکانی دابڕاوی ئێران بستێنێتەوە، بەڵام شەڕەکە درێژەی کێشا. سەرەتا تێکهەڵچوونەکان لە بەرژەوەندیی ڕۆمییەکان بوون، کەچی پاشان بە قازانجی ئێران برانەوە. لەبەر

ئەو مەترسییانەی کە لە سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتی خۆیان نواند و وێدەچوو کە ڕەنگە ئاکامی یەکەمین سەرکەوتنەکانی شاپوور تێدابەرن، بۆ ماوەیەکی کاتی شەڕ ڕاگیرا. هرووژمی کووشانییانی بچووک و هەیاتەلەی خیۆنی، شای شاهانیان ناچار کرد کە لەو کەوشەنە شانی بداتە بەر شەڕ و تێکهەڵچوون، بەڵام وەکوو دیارە ئاکامی باشی لێکەوتەوە و پەلاماردەران وەکوو «هاوپەیمانان» لە خاکی کووشاندا بنەیان داکوتا و بەڵێنیان دا کە بۆ شەڕی دژی ڕۆمییەکان یاریدەی پادشا بدەن و هێزی چەکداری بخەنە بەرڕکێفی. ئەو هەنگاوانەی کە ڕۆم بە مەبەستی دابینکردنی ئاشتی هاویشتنی بە ئاکام نەگەیشتن و شاپووری دووهەم لەگەڵ هاوپەیمانانی ڕۆژهەڵاتی ئەسپی بەرەو مەیدانی شەڕێکی تازە تاودا و سەرکەوتنێکی یەکجار پرشنگداری لێکەوتەوە و ئەویش بریتی بوو لە گیرانی «ئامێد»[1]. ڕۆمی دژکردەوەیان نواند و هێرشیان هێنا و تەنانەت تیسفوون کەوتە مەترسی، بەڵام بە کوژرانی یوولیانووسی ئیمپراتۆر، پاشەکشەیان کرد و پەیمانی پێکهاتن مۆر کرا و ناوچە کێشە لەسەرەکان خرانەوە بەردەستی شاپوور. ئەرمەنستان سەرلەنوێ وەرگیرایەوە، بەڵام لەبەر ئەو فێڵوفرتانەی کە ڕۆم دەیهێنان و دەیبردن هەتا پادشایەکی لایەنگری خۆی بخاتە سەر تەختی دەسەڵات، شاپووری دووهەم بڕیارێکی یەکلاکەرەوەی دا و وەک چۆن وڵاتی کووشان ببوو بە هەرێمێکی ئێران، ئەرمەنستانیش بە زەبری هێز دەستی بە سەردا گیرا و لەوی بەولاوە کەوتە ژێر دەسەڵاتی «مەرزبان»ێک[2].

١ـ ئامید. ئامیدا. دیاربەکری ئێستا.و.

٢ـ سنوورپارێز. حوکمدار یان سەرکردەی پاراستنی سنوور.و.

ناکۆکی و کێشەی نێوان ئێران و ڕۆم وای تەنیبۆوە کە هەتا ئەو زەمانی شتی ئاوا ڕووی نەدابوو. لەو ڕۆژگارەوە کە «کۆنستانتین»ی گەورە بڕوای بە مەسیحییەت هێنا و ئەرمەنستان لەسەر ئەو پێوشوێنە دینییە دەڕۆیی، وڵاتی بەرباس بە تامەزرۆیی مەیلی بەرەو بیزانس دەبزووت، بەڵام بەشێک لە مەزن و ماقووڵانی ئەرمەنستان پێیان خۆش بوو کە پەیوەندیی کۆنی خۆیان لەگەڵ ئێران بپارێزن، چونکە شارستانییەتی ئەم وڵاتە لە ماوەی سەدان ساڵدا توانیبووی شوێنێکی قووڵ لەسەر شارستانییەتی ئەرمەنستان دابنێ. ئەرمەنستان کە ببوو بە جەرگەی شەڕەکانی ئێران و ڕۆم، لەم سەردەمەدا بە سەر دوو باڵی لایەنگرانی ئێران و لایەنگرانی ڕۆمدا دابەش کرا. هەڵبەت ئەو چارەسەرەی کە شاپووریش بۆ ڕۆمرکاندنی گرەمەشقەلانی تاسەی ئەوان ڕەچاوی کردبوو، دادی نەدا. دینی ڕەسمی و تازەی ئیمپراتۆریی ڕۆم، کۆمەڵێک گرێ و گرفتی خستنە سەر ڕێگای مەسیحییەکانی بەرفەرمانی شای شاهان. پایەبەرزانی ئێرانی بە باری سیاسیدا لێیان دردۆنگ بوون و سەرکوت و چەوساندنەوەیان ڕووپەڕێکی تازەی وای هەڵدایەوە کە پاشماوەی حکوومەتی درێژی شاپووری دووهەم تێیدا شەلاڵی خوێن بوو.

پاش نەمانی ئەم پادشایە، قۆناخێکی پتر لە سەدەیەک دەست پێدەکا کە تێیدا شەڕ و کێشەی نێوان پادشایانی سووکەڵە و بێبڕشت لەگەڵ مەزنەوەجاخانی هاوپەیمانی پێشەوایانی دەسڕۆیشتووی زەردەشتی درێژەی کێشا. مەزنەوەجاخانی پایەبەرز، سەرەڕای تەواوی ئەو دارولەلەیەی کە دامودەزگای میری بە مەبەستی سنووردار کردنی دەسەلاتیان وەبەرچاوی گرتبوو، بەپێی داب و نەریتی سەردەم، توانییان بەشێک لە شانەبەرزە و زێدەپشکەی خۆیان بپارێزن و چونکە هێندێک پلەی بەرزی حکوومەتی لە نێویاندا بە میرات دەگەڕا،

دەسەڵاتیان پتری تەنەوە کرد. هێز و دەسەڵاتی پادشا کە لەبەر دژایەتی کردنی مەزن و ماقووڵان دابەزیبوو، ڕێگەی نەدەدا بە پادشا کە وەک باوی سەردەمی یەکەم پادشایانی ساسانی، خۆی جێنشینی خۆی دیاری بکا. لەم قۆناخە درێژەدا، ئێران بوو بە خاوەنی پادشایەتییەکی هەڵبژێردراو لە نێو ئەندامانی بنەماڵەی ساسانیدا و لەبەر ناکۆکی و کێشەی نێوان لایەنگرانی هەرکام لە بەربژارە زۆرەکان، بوو بە بەشبەش و باڵباڵێن.

تەنینەوەی دەسەڵاتی مەزن و ماقووڵان پێشتر لە سەردەمی ئەردەشێری دووهەمەوە دەستی پێکردبوو. ئەم ڕەوتە لە زەمانی شاپووری دووهەم و بارامی چوارەمدا درێژەی پێدرا؛ یانی لەو کاتەدا کە ئێران بە شوێن دۆزینەوەی چارەسەرێکی نوێوە بوو بۆ کێشە و پرسی ئەرمەنستان. ڕۆم و ئێران پێکهاتن و ئەم هەرێمە کرایە دوو بەش و لە ئاکامدا چوارپێنجەمی کەوتە سەر ئێران (۳۸۹ی ز). لێرە بەولاوە ئەرمەنستان تەنیا بۆ ماوەیەکی کەم پادشای خۆی پاراست و لە ساڵی ٤٢٩ی زایینییەوە جارێکی دیکەش بۆوە هەرێمێکی ساکاری ژێردەسەڵاتی حوکمدارانی داندراوی پادشای گەورە و ڕۆمیش هەر ئەم شێوازەیان ڕەچاو کرد.

لە سەردەمی دەسەڵاتی ئەو سێ پادشا باسکراوەدا، بێگومان هەڵسوکەوتی نەرم و نیان لەگەڵ مەسیحییەکان پتر لە ڕۆژگاری شاپووری دووهەمدا ڕەنگی داوەتەوە. بەم شێوەیە لە زەمانی یەزدگردی یەکەمدا ئاڵوگۆڕێکی بنەڕەتی لە بواری هەڵوێست و جووڵانەوە لەگەڵ مەسیحییەکانی ئێراندا رووی داوە. پاش ئەوەی کە پادشا کیژێکی جوولەکەی هێنا، وا بە چاکی لەگەڵ مەسیحییەکان جووڵایەوە کە ئەوان ناودێریان کرد بە «پادشای مەسیحی». شاپوور

کۆبوونەوەیەکی پێکهێنا لە گەورەپیاوانی دینی و «جاسلیق»ێک[1] لە سلۆکییە و پێنج «مەتران»ی[2] لە هەرێمەکان بنەگر کردن و فەرمووی کە ڕێبەرانی مەسیحی ئازادن هەتا ڕێورەسمی دینیی خۆیان بەڕێوە بەرن؛ بەڵام وێدەچێ کە مەسیحی پێیان لە بەرەی خۆیان زیاتر ڕاکیشابێ و سنووری ئازادییان بەزاندبێ. جاری وایە هەڵسوکەوت و جووڵانەوەیان لەگەڵ پەرستگا و پێشەوایانی زەردەشتی ئەوەندە توندوتیژ بوو کە پادشا کەوتە ژێر تەوژمی ڕێبەرانی زەردەشتی و وای لێهات هەتا ڕێ و ڕەوشتی خۆی سەبارەت بە مەسیحییەکان بگۆڕێ.

وێدەچێ کە لە زەمانی یەزدگردی یەکەمدا، ئاوری ناکۆکیی نێوان ئێران و دەسەڵاتی تازەی هەیاتەلەی خیۆنی لە ڕۆژهەڵات هەڵگیرسابێ. وەکوو باسمان کرد شاپووری دووهەم هەیاتەلەی وەکوو «هاوپەیمانان» لە خاکی کووشاندا بنەگرکردن. هەیاتەلە خاشەی حکوومەتی کووشانە بچووکەکانیان کێشا و حکوومەتێکی بەدەسەڵاتیان دامەزراند و لە سەرەتای سەدەی پێنجەمدا کیسیان لە بێبرشتیی دەسەڵاتی ناوەندیی ئێران هێنا و لە دوو باڵی هیندوکوشەوە پەرەیان بە قەڵەمڕەوی خۆیان دا و لەو شوێنەوە بوونە مەترسی بۆ سەر هیندیش.

دوای نەمانی یەزدگردی یەکەم، کوڕەکانی دەمیان تێکنا و کردیانە برەمبرەم کە کێهەیان جێی بگرێتەوە. بارامی پێنجەم (٤٢١ـ٤٣٨ی ز) بە یاریدەی هێزەکانی میری عەرەبی «حیرە»، لەو هەرایەدا سەرکەوت. حیرە حکوومەتێکی بچووک و دەسنێژی ساسانییەکان بوو لە خۆرنشینی فورات و بارامیش لەوێ هەڵیدابوو. دەستێوەردانی نەتەوەیەکی غەوارە لە کاروباری زنجیرەی پادشایانی ئێراندا

١ـ پلەی پێشەوایانی دینی مەسیحی.و.

٢ـ پلەی پێشەوایانی دینی مەسیحی و دەکەوێتە بەرەژێر جاسلیقەوە.و.

سەردەقی بۆ شکا و کەسانێکی دیکەش خواستییانەوە و بەرەبەرە بوو بە یەکێک لە هۆکارەکانی دابەزینی هێز و دەسەڵاتی ئیمپراتۆری.

هیچ پادشایەکی ساسانی وەکوو بارامی پێنجەم بە مرۆیەکی گەلپەسند نەناسراوە. ئەو پیاوێک بوو ڕاوچی، شاعیر و مووسیقیزان کە بەتەواوی تامی لە ژیان دەزانی. خۆی لە کێشمەکێشم لەگەڵ مەزنان پاراست و بەشێک لە دەسەڵاتی بۆ تەرخان کردن. لەبەر هاتنە ئارای کۆمەڵێک ئەفسانە سەبارەت بە ئازایەتیی بارام، ناوی بە نەمری ماوەتەوە و لە ماوەی سەدان ساڵدا، تەنانەت دوای برانەوەی ئیمپراتۆریی ساسانیش، بۆتە بابەتێکی سەرنجڕاکێش لە نێو هونەرمەندانی ئێرانیدا. بارام لە شەڕێکی دژی هەیاتەلەدا سەرکەوت و توانی رووحی پرکێشیان خاو بکاتەوە و بەر بە پەرەگرتنی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتیان بگرێ، بەڵام شەڕ و تێکهەڵچوونی لەگەڵ بیزانس سەرکەوتنی کەمتری بە شوێنەوە بوو. هۆکاری ئەم شەڕە دەگەڕێتەوە بۆ سەر پێخوستکرانی مافی مەسیحییەکان و لە ئاکامدا ڕێککەوتنێک بەدی هات و ئازادیی دینی بۆ مەسیحییەکان وەبەرچاو گیرا. جارێکی دیکەش کۆمەڵێک ڕووداو بوونە هۆی پێکەوەسازانی ئێران و ڕۆم. پێشتر لە زەمانی شاپووری سێهەمدا ڕێککەتننامەیەک لە نێوان پادشا و ئیمپراتۆر «جۆڤیانووس»دا نووسرابوو. بەپێی ئەم ڕێککەوتننامەیە هەردک لا دەبوو بەشداری پاراستنی ڕێ و ڕەوگەکانی قەفقاز بووبان. ئێرانی لەو ناوچانە چەند قەڵات و قایمەلانیان ساز کردن و سەربازخانەکانی ئێرانی بوونە پارێزەریان و حکوومەتی ڕۆمیش بەشێک لە خەرجەکەی دابین دەکرد. لەم ڕۆژگارەوە شەپۆلی هوونە ڕەوەندەکان بێبڕانەوە هرووژمی دەکردە سەر ئەم کۆسپ و لەمپەرانە و جاری وایە دەستیان بە سەردا دەگرتن. وەکوو ئاشکرایە لە ساڵی ۳۹۵ی زایینیدا، نەک تەنیا هەڵیاندەکوتایە

سەر ئەرمەنستان، بەڵکوو هێرشیان دەبردە سەر کاپادۆکییە و باکووری سووریاش و تەنانەت هەرەشە و مەترسیش بوون بۆ سەر ئەنتاکییە. لە زەمانی بارامدا، جارێکی دیکە حکوومەتی ڕۆم لێبڕا کە بچێتەوە سەر ڕێککەوتننامە کۆنەکە و بەشداری پاراستنی ڕێ و ڕەوگەکانی قەفقاز بێ. لە ڕۆژگاری بارامی پێنجەمدا، کێشەی مەسیحییەکانی ئێران چارەسەر کرا. لە گەرمەی کێشە و هەرای نێوخۆیاندا، پادشای ئێران کە پشتیوانی جاسلیقی تازە بوو، بەرەو پێکهێنانی کۆبوونەوەی کەشیشانی پاڵ پێوەنا کە تێیدا بڕیاریان دا کلیسای ئێران لە کلیسای بیزانس دابڕێ و سەربەخۆ بێ. بەم شێوەیە گومان و دڕدونگیی ئێران سەبارەت بە کاکەوبرالەیان لەگەڵ ڕۆمییەکان دەبوو ببڕێتەوە.

مەسیحییەکان کەوتبوونە بەر سەرنجی یەزدگردی دووهەم (٤٣٨ ـ ٤٥٩ی ز)، بەڵام ئەم نیازپاکی و لاواندنەوەیە هێندەی نەکێشا. پادشای ناوبراو پاش دەربڕینی هەستی هۆگربوونی سەبارەت بە دینەکان و لێکۆڵینەوە و وردبوونەوە لە تێکڕای ئەوانەی لە ئێراندا باو بوون، سەرەنجام بە دەمارگرژی لەسەر دینی زەردەشتی مایەوە و دوای ئەم یەکلابوونەوەیە کەوتە ئازار و ئێشاندنی یەهوودییەکان و مەسیحییەکان. بڕیاری پادشا کە دەیگوت دەبێ ئەرمەنستان بێتە سەر دینی زەردەشتی، خەڵکی هەرێمەکەی هارووژاند و ڕاپەڕین باڵی ئەنگاوت و پەل و دەستەی هێزەکانی ئێرانی تێکشکان. لە جەنگەی ئەم هەرایەدا پادشای ئێران لەگەڵ هەیاتەلەش تێکهەڵچووبوو. پاشان یەزدگرد وەکوو سەرکردەی هێزەکانی خۆی گەیشتە ئەرمەنستان و سەربزێوانی بەزاندن و بە مەبەستی دەمکوت کردنی خەڵک، نوێنەرانی مەزنەوەجاخان و پێشەوا دینییەکانی ئەوانی لەگەڵ خۆی هێنان بۆ ئێران.

لە سەردەمی دەسەلاتی پیرووزدا (٤٥٩_٤٨٤ی ز)[١]، بارودۆخی نێوخۆی ئیمپراتۆری یەکجار شێوابوو. قاتیوقڕی لە ماوەی چەند سالی بێنێوبڕدا، کۆمەلێک شار و ناوچەی بە سەر وێرانیدا خستن و وای لێهات کە پادشا چاو لە پیتاک بپۆشی و تەنانەت لە نێو خەلکدا گەنم دابەش بکا. گێرە و کێشەی دینی ولاتی دابەشی و پادشا دەستی لە ئازاردانی جوولەکان هەلنەگرت. مەسیحی ببوونە پەیرەوی دوو ڕێباز: یەکیان نەستووری کە پێیان وابوو مەسیح خاوەنی دوو سرشتی خودایی و ئادەمزادییە و ئەوانی دیکە مۆنووفیزیستەکان بوون کە وایاندەزانی خودا لە ڕووحی خودی مەسیحدا تواوەتەوە و هەردک سرشتی خودایی و ئادەمزادی بوونە یەک و مەسیح خودایە. جگە لەم ڕووداوانە، شەڕەکانی پیرووز لەگەل هەیاتەلە ولاتی بردە سەر لێواری هەلدێران. پیرووز پاش یەکەم شکان و بە دیل گیرانی، بە مەبەستی ئازادکرانی خۆی دەستەبەر بوو هەتا باج و خەراجێکی قورس بدا و لە ماوەی کۆکردنەوەی ئەو گوژمەیەدا قوبادی کوڕی بە بارمتە دانا. پێوەبەسترانی باج و پیتاکی تازە بە خەلکەوە و بارمەتیی دووبارەی ڕۆمییەکان دەبوو بخرێنە سەر یەکتر و لە خۆکرینەوەی پادشا بدرێن.

بەکورتی هەلوێست و سیاسەتی بیزانس سەبارەت بە ئێران لە نێو جەغزی زیرەکی و وریاییدا هەلدەسووڕا. لە ڕوانگەی ڕۆمەوە ئێران دەبوو دەوری پووشکەولات یان بەلاگێرەوە ببینی و زەبری ئەو کێویلانە بگرێتە خۆی کە ڕەنگە هێرش و هرووژمیان بۆ سەر سنوورەکانی ڕۆژهەلاتی ئیمپراتۆریی ڕۆم بە مەترسی داندرابا. هەروەها ئەگەر ئێران ئاوا یەکجار بێدەسەلات بووبا، ڕێگا بۆ پەلوپۆ هاویشتنی تازەی بیزانس دەکرایەوە. بەپێی دەقی سەرچاوەکانی

١_ یان péroz (پیرۆز).

خۆراوایی، ئیمپراتۆر «زێنۆن» بە مەبەستی وەدی هاتنی ئامانجەکانی خۆی پیرووزی لە هەیاتەلەکان کڕییەوە و ئازادی کرد. زێڕی ڕۆم دەبوو بەختی پاراستنی کەوشەنەکانی دووچۆمان کرابان، چونکە ڕەنگە هەرێمە دەوڵەمەندەکانی کەوتبانە بەر پەلاماری خاپوورکەرانەی ئێرانییەکان. بەکورتی هەتا ئەو زەمانەی کە ئێرانی لەگەڵ جەماوەری کێویلە سەرقاڵی شەڕ بوون، دووچۆمان دەکەوتە دەرەوەی ناوچەی مەترسی؛ هەر بۆیە ڕۆم هاوکات لەگەڵ یاریدەدانی ئێران لە حاند تێکشکانێکی یەکجار کارەساتباردا، دەیهەویست شەڕیان لەگەڵ هوونەکانیش بۆ هەڵگیرسێنێ و ئاوری دووبەرەکایەتی بگەشێنێتەوە. بەگوێرەی دەقێکی سوریانی، هوونەکان بە فیتی ڕۆمییەکان پاش تێکدانی قەڵا و قایمەی ڕێ و ڕەوگەکانی قەفقاز کە هێزەکانی پیرووز دەیانپاراستن، هەڵیانکردە سەر ئەم پادشایە و هەتا هەرێمەکانی ژێر دەسەلاتی تێڕاچوون. پەلاماری هوونەکان کارێکی وای کرد کە شای شاهان ناچار بێ دەنگی لەشکری بدا بۆ بەرپەرچدانەوەیان.

پاش چەند ساڵان کە لە بەرەی هەیاتەلەدا باشتر لە بەرەی قەفقاز، هێوری و ئارامی باڵی ئەنگاوت و ئاوا پیرووز توانی قەرەبووی باری دارایی و داهاتی بکاتەوە و قۆشەنی پێویست پێکبێنێ، لێبڕا کە سەرلەنوێ بە گژ دوژمنانیدا بچێتەوە. پیاوانی دەوروبەری هەرچی وەبەریان هەڵخوێند کە وا باشە دەست لەو تەمایەی هەلبگرێ، بەڵام سەرنەکەوتن. پیرووز ساڵی ٤٨٤ی زایینی هەڵیکردە سەر هەیاتەلە و دیسان بەزی و لەو هەنگاوە نابەجێیەدا سەری دانا.

لە زەمانی نەمانی پیرووزەوە، نەتەوەی دراوسێی باڵی ڕۆژهەلاتی ئێران، تازە بە هاوپەیمانی ئێران داناندرێ و نەتەوەیەکی بەرفەرمانیش نییە کە باج و خەراج بدا، بەڵکوو زۆروکەم خۆی بە سەردار و سەروەر دەزانێ و تەنانەت بەوەندە

باجە قورس و نەغدەش ڕازی نابێ کە لە زەمانی پادشایەتیی چوار کەس لە جێنشینانی پیرووز لە ماوەی پتر لە نیو سەدەدا وەریدەگرت. پادشای هەیاتەلە ویستی کە دەست کە کاروباری نێوخۆی ئێران وەربدا و لە هەنگاوی یەکەمدا سەری بردە نێو دەمەقرە و ڕقبەرقەی خوازیارانی تاج و تەختی پادشایەتی و پیلانەکانی نێو کۆشک و بارگای میری. ئەم هەنگاوە لە زەمانی بەلاشی جێگرەوەی پیرووزدا هەستی پێدەکرێ، بەڵام دوای چوار ساڵ جێی بۆ قوباد چۆل کرد. ئەگەر بیتوو وەبیر خۆمانی بێنینەوە کە قوباد چەند ساڵێکی تافی لاوەتیی خۆی لە نێو هەیاتەلەدا تێپەڕ کردووە، دەکرێ بگەینە ئەم ئاکامە کە ئەم دەسەڵاتە لەو ڕووداوانەدا دەوری گێڕاوە کە بوونە هۆی بە پادشابوونی ئەم پادشایە (٤٨٨ی زایینی).

«هەر شەڕێک تێکشکانی بە شوێنەوە بووبا، دژکردەوەیەکی دینی و سیاسیی لێدەکەوتەوە.» ئەو ئەرکەی خرابوویە سەر شانی قوباد، قورستر بوو لە ئەرکی تێکڕای باب و باپیرانی. وڵاتی ئێران دوای کێشانی دەردی قاتیوقڕی و ڕووداوی شەڕەکانی پیرووز و تێکشکانی یەکجارەکی، کەوتبوویە سەر هەڵدێری سەرسووتانی ئابووری. جەماوەری بەرفەرمان ڕادەپەڕین و ڕەوەندەکان دەستیان لە تاڵانوبڕۆ هەڵنەدەگرت. دەبوو لە سنوورەکانی باکووری بەرپەرچی هوونەکان درابایەوە و خەراجیش درابایە هەیاتەلە. هەبوونی زێڕ پتر لە هەموو سەردەمێک پێویست بوو، بەڵام خەزێنە جرینگەی لێوەنەدەهات. قوباد پەیتاپەیتا باڵوێزی ناردن بۆ قوستەنتەنییە، بەڵام کارەکەی بێبەروبوو بوو. دەبوو لە جەغزی سیاسەتی نێوخۆدا، لە نێوان مەزنەوەجاخانی هەمیشە دەسەڵاتدار و گەلدا کە وێکڕا ببوونە مەزدەکی و خوازیاری بەدی هاتنی ئاڵوگۆڕی قووڵی

کۆمەڵایەتی بوون بە قازانجی بێبەشان، یەکیان هەڵبژێرێ. پادشا بە چاونەترسی گەلی هەڵبژارد هەتا بتوانێ دەسەڵاتی مەزنان بەرەو لاوازی بەرێ.

بزووتنەوەی مەزدەکی لەسەر ڕێوشوێنی ئایینێک هەڵدەسوورا کە بە شێوەیەکی تایبەت لە خوڵقانی جیهان و دنیای دیکەی دەڕوانی. مەزدەک ئەم دینەی لە ڕووی ڕێ و ڕەوشتەکانی «مانی»یەوە گەشە و پەرە پێدا و بانگی پەیڕەوانی خۆی کرد کە خۆیان لە ڕق و قین و شەڕوەنی بپارێزن. بۆچوونی مەزدەک لەسەر دابەشینی سامان بە شێوەیەکی هاوسەنگ لە نێو کۆمەڵانی خەڵکدا، سەرنجی مرۆڤی ڕاکێشا. دەبوو سامانی دەوڵەمەندان کە بریتی بوو لە دارایی و ژنەکانیان، لە نێو هەژاراندا دابەش کرابان. لە نێو کۆمەڵێکی وەکوو کۆمەڵی ئێرانی سەردەمی ساسانیدا کە چینەکان تێیدا لە یەکتر جیاواز بوون، مرۆڤی بە بنەچەکە خواردەستە، هەرگیز نەیدەتوانی لە چینی خۆی تێپەڕێ و بەرەو سەر بڕوا و هەڵبدا. لەم پێکهاتەیەدا بنەماڵە و مڵکوماش و لێکدابڕانی چینەکان بەئاشکرا خۆی دەنواند. گەلاڵەی ڕێبازی مەزدەک کە جێی خۆیەتی بە کۆمۆنیزمی ئێرانی ناودێر کراوە، بە شۆڕشێکی ڕاستەقینە دادەندرا. تاقمێک لە زانایان، ئەم شۆڕشەیان بە دژکردەوەی کۆیلان، جووتیارانی نیمچەکۆیلە و جەماوەری بەربڵاوی مرۆڤی پێشتر ئازادی شار و گوندان داناوە، کە دژی دەرەبەگی و یاسای کۆیلەداری ڕاپەڕیون. ئەمە شەڕێکی چینایەتی بوو کە بۆنی دژایەتی لەگەڵ حەرەمخانەی مەزنانی لێوەدەهات کە پڕن بوو لە ژنانی دەسبەسەرکراو.

قوباد بوو بە لایەنگری ئەم بزووتنەوەیە و کۆمەڵێک یاسای پەسەند کرد کە وێدەچێ هێندێکیان سەبارەت بن بە ژنان. قوباد کەوتە نێو داوی پیلانێک و لێخرا و گیرا، بەڵام گیانی خۆی ڕزگار کرد و ماوەیەک دواتر هەڵات و پەنای

بردە بەر بارگای هەیاتەلە. ساڵی ٤٩٩ی زایینی هێزێکی هەیاتەلەی خستە بەرڕکێفی و گەڕایەوە ئێران و بە یاریدەی ئەوان، «زاماسپ»ی برای لێخست و چۆوە سەر دۆخی جارانی و لەو ڕۆژگارەوە هەڵوێست و سیاسەتی گۆڕی. قوباد لەبەروەی ناچار بوو خەراجی هەیاتەلە بدا و مووچە و مانگانەی هێزەکانی بەرقەرمانیشی دابین بکا، بە مەبەستی بەربەرەکانی لەگەڵ دوژمنانی پاڵی بە هەیاتەلەکانەوە دا. کاتێک ڕۆم خۆی لە دانی گوژمەی دیاریکراوی دەرهاویشت، پەیوەندییەکان تێکچوون و قوباد هێرشی بردە سەر ناوچەی دووچۆمان و «ئامێد»ی گرت و لەوێ دەسکەوتێکی زۆری وەچنگ هێنا. پاش پێکهاتنێک لەگەڵ بیزانس، کەوتە شەڕێکی ئازایانە دژی هوونەکان کە هەتا برانەوەی دەسەڵاتی بە شێوەیەکی نێوەنێوە درێژەی کێشا.

وەکوو دیارە بزووتنەوەی مەزدەک درێژەی بە ڕێبازی خۆی دا. ئەم بزووتنەوەیە بوو بە شۆڕش و کۆمەڵێک ئاژاوە و هەڵوێستی توندوتیژی لێکەوتەوە. ماڵ و سامانی دەوڵەمەندان بە تاڵان چوون و ژنیان ڕفێندران و دەست بە سەر زەوی‌وزاریاندا گیرا. قوباد پاش هێوربوونەوەی بارودۆخەکە بە ڕووساردی لەگەڵ سەرۆکانی مەزدەکی جووڵایەوە کە تاقمێک نەجیمزادەش چووبوونە سەر دین و نێو ڕیزەکانیانەوە. کاتێک مەزدەکی دژی جێنشینایەتیی خوسرەوی کوڕی ڕاوەستان، ئەم پادشایە نێوانی لەگەڵ تێکدان. کۆبوونەوەیەک بۆ باس و دەمەتەقە پێکهات کە تێیدا پێشەوایانی زەردەشتی و مەسیحی ببوونە ڕکەبەری مەزدەکییەکان. مەزدەکی بەزین و قەڵتوبڕ کران و کتێبەکانیان سووتێندران و دەست بە سەر ماڵ و سامانیاندا گیرا. ئەم بزووتنەوەیە داکووژا، بەڵام بیروبۆچوونیان دواتر کاری بۆ کرا و بە نەهێنی بڵاوبوویەوە و

مایەوە. نیوسەدە دواتر کوڕی قاقانی[1] گەورەی تورکانی خۆراوا بوو بە سەرجەلەی هەژاران و بێبەشان و ناوچەی ئاوەدانی بوخارای داگیر کرد و مەزنەوەجاخان و بازرگانانی دەوڵەمەندی لە خانە و لانەی خۆیان دەرپەڕاندن؛ بەڵام سەرکەوتنەکەی هێندەی خۆ بۆ نەگیرا. ئەم راپەڕینە سەرکوت کرا و کوڕی قاقان گیرا و بە شێوەیەکی دڕندانە کوژرا. وێدەچێ کە دینی مەزدەکی لە سەرەتای سەدەی هەشتەمی زایینیدا بوو بێتە هاندەری «خۆرزاد»ی برای پادشای خارەزم. خۆرزاد دەسەڵاتی بە دەستەوە گرت و دارایی و سامانی مەزنەوەجاخانی بە مەڕ و ماڵات و کچان و ژنانەوە لە نێو هەژاراندا دابەش کرد. پادشا ناچار بوو کە داوای یارمەتی لە عەرەبان بکا و ئەوانیش بە سەرکردایەتیی «قوتەیبە» هاتن و دەسەڵاتی پادشایان سەقامگیر کردەوە و خاشەی کار و هەنگاوی خۆرزادیان کێشا.

قوباد کە خۆی کەسێکی ئاشنا بوو بە دادپەروەریی کۆمەڵایەتی، ویستی هەتا بارودۆخەکە بەرەو باشی بگۆڕێ، هەر بۆیە گەڵاڵەیەکی بۆ ئاڵوگۆڕی دارایی و داهاتی حکوومەت داڕشت، بەڵام مەرگ مەودای نەدا کە ئاواتەکانی وەدی بێن و جێنشینەکەی ڕێبازی ئەوی کوێر نەکردەوە. لێرەدا پێویستە وەبیری بێنینەوە کە لە زەمانی قوباددا ڕێچکەدینی نەستووری لە ئێراندا بوو بە تاقانەی دینی مەسیحی و کلیسای تازەش وەکوو دینی زەردەشتی کە هەمیشە دژی زەماوەند نەکردن و ڕەبەنی بوو، ئەم دابەی وەلانا و بە نابەجێی دانا.

لە سەردەمی خوسرەوی یەکەمدا (٥٣١ـ ٥٧٩)[2]، ئیمپراتۆری توانی لە شەڕ لەگەڵ مەزنان و جەماوەری خەڵکدا بە سەرکەوتوویی دەرباز بێ. بنەمای

١ـ خاقان

٢ـ مەبەست «ئەنووشەڕەوان»ە ـ نۆشینڕەوان ـ ئەنووشیروان = نۆشیروان.و.

دەسەڵاتی پادشایەتی هیچ زەمانێک وەکوو ئێستا نەیتوانیبوو ئاوا پتەو خۆی دابڕێژێ، چونکە تەواوی چینەکان و تەنانەت پێشەوایانی دینیش سەریان وەبەر پادشا هێنابوو. لە سەرەتای کارەکانی‌دا پادشا بڕیاری دا کە تەواوی ئەو زەوی‌وزارانەی لە جەنگەی دەسدرێژیی مەزدەکییەکان‌دا داگیر کرابوون، بدرێنەوە بە خاوەنەکانیان. چەند یاسایەکی پەسند کرد و چارەنووسی ژنان و ئاپۆرای منداڵانی ڕفێندراوی نەجیمزادانی لە گەرمەی سەرهەڵدانی مەزدەکییەکان‌دا ڕوون کردەوە. حکوومەت پەروەردەکرانی ئەم کوڕوکاڵانەی گرتە ئەستۆی کە لە داهاتوودا دەبوونە مەزن و ماقووڵانی سەر بە دەسەڵات و لەسەر شێوازێکی تازە دەڕۆیشت و دابی کۆن کوێر دەکرایەوە. مشووری گوند و ئاوەدانییان خورا و سەرلەنوێ نۆژن کرانەوە و دەستیان بە ڕێگاوبان و پردان‌دا هێنانەوە و جۆگە و کاریز جۆماڵ و خاوێن کرانەوە و مەڕ و ماڵاتی تێداچوو جێگایان پڕ کرایەوە. حکوومەت کۆمەڵێک یاسای پەسند کردن کە شێوەی کاروباری دارایی و داهاتی ئیمپراتۆری ئاڵوگۆڕی بە سەردا هات. هەموو زەوی‌وزارێک پێداچوونەوەی حیساباتی بۆ ئەنجام درا و بەگوێرەی چۆنیەتی و ڕێژەوی خاک و چەشنی بەرهەمەکەی، پیتاکی پێوەبەسترا. سەرانەی مرۆڤ بەپێی چین و توێژی خۆی دیاری دەکرا. تەواوی ئەم ئاڵوگۆڕانە دەگەڕانەوە سەر هەناسەیەکی تازە کە ڕەنگدانەوەی مەیلی پادشا بوو بۆ ڕەچاو کردنی دادپەروەری و ڕاگرتنی پارسەنگی زیاتر لە نێو کۆمەڵ‌دا. وەکوو دیارە ئەم ڕێ‌وشوێنانە دەبوونە دابینکەری داهاتی وڵات و بۆ بەرەنگاربوونەوەی گرێ و کۆسپی نێوخۆ و شەڕ و تێکهەڵچوونی دەرەکی پێویست بوون. چاکسازی پەرەی ئەستاند و داوێنی سپاشی گرتەوە، کە هەتا ئەو کاتە تەنیا خاوەنی تاقە سەرکردەیەکی بەهێز بوو. لە سەردەمی نۆشیروان‌دا چوار

سەرکردە بۆ چواربەشی سپای ئیمپراتۆری وەبەرچاو گیران. گەل دەبوو مل بدا بۆ چوونە سەربازی و خوسرەو هێز و دەستەی «جووتێر- سەربازی» پێکهێنان و بە مەبەستی پاراستنی باشتری سنوورەکان، گەلێک عێل و عاشیرەتی لەسەر کەوشەکانی دامەزراندن کە دەوری هاوپەیمانانی ڕۆمی یان چینییان دەگێڕا. بە مەبەستی بەرپەرچدانەوەی پەلاماردەرانی دەشتەکی و بیابانگەرد چەند قەڵا و قایمەلانی لەسەر ڕەوگەی «دەربەند» ساز کرد و لە نیزیک گۆشەی باشووری ڕۆژهەڵاتی دەریای خەزەر شوورەیەکی چەندین کیلۆمیتری ڕاکێشا هەتا ئاوا بتوانێ پێدەشتی گورگان بپارێزێ کە دەتگوت کەلێن و قەڵشتێکە لە نێو زرێی چیاکانی ئێراندا.

ئەگەرچی پەیمانی «ئاشتیی هەمیشەیی» لەگەڵ بیزانس مۆر کرابوو، بەڵام دیسانیش خوسرەو لە ساڵی ٥٤٠ی زایینیدا هەڵیکوتایە سەر سووریا. ئەنتاکییە گیرا و سووتێندرا و جەماوەرەکەی ڕاگوێزران بۆ شارێکی تازە کە هەر لەسەر شێوەی ئەو شارە و لە نیزیک تیسفوون ساز کرابوو. ئەو پەیمانی پێکهانەی کە ماوەیەک دواتر مۆر کرا، سەرەڕای داسەپاندنی باج و خەراجێکی قورس، ئاڵوگۆڕێکی لە سنوورەکانی خۆرنشیندا بەدی نەهێنا و جارێکی دیکە بوو بە دەستەبەری ئازادیی مەسیحییەکان. خوسرەو هەر لەم ساڵەدا کە خۆی بەهێز و دەسەڵات دەهاتە بەرچاو، لە حاند دانی باج و خەراجی ساڵانە بە هەیاتەلە سەری بادا کە تازە نەیاندەتوانی ویست و داخوازی خۆیان بە سەر ئێراندا بسەپێنن. بیست ساڵ دواتر، واتە ئەو زەمانەی کە خوسرەو لەگەڵ تورکانی خۆراوا ببوو بە هاوپەیمان، توانی بە یەکجاری هێزی هەیاتەلە تێکبشکێنێ و قەڵەمڕەوی دەسەڵاتیان لە نێوان ئێران و تورکاندا دابەش کرا و لە ئاکامدا سنوورەکانی ڕۆژهەڵاتی ئێران هەتا ڕووباری جەیحوون لەبەریەک کشایەوە. چونکە سنوور و

دەڤەرەکانی باکووری ئێران سەربازخانەیان لێ داندران، بە شێوەی پتەو توانییان خۆیان لە ئاست هێرشی هوونەکان ڕابگرن و لە باشووری ئیمپراتۆری، یەمەن خرایە سەر قەڵەمڕەوی ئێران.

پەرەی خاکی ئێران و گەشەی هێز و برست و سەرکەوتنی قۆشەنی، بەئاشکرا هەڕەشە بوون بۆ سەر بیزانس و هیچ گومانی نەبوو کە شەڕێکی تازەی لەگەڵ کۆنە دوژمنی بە ئەستۆوە دەبێ. هەر بۆیە حکوومەتی ڕۆم کەوتە چالاکی و هەڵسووڕانێکی یەکجار بەربڵاوی سیاسی هەتا بتوانێ یەکییەتی و هاوپەیمانییەک دژی ئێران پێکبێنێ و بەتەواوی ڕکەبەرەکەی گەمارۆ بدا. چەند باڵوێزێک نێردرانە لای تورکانی خۆراوا و نەتەوەکانی دیکەی ئاسیای ناوەندی کە دەبوو پێکهێنەری باڵی باکووری ڕۆژهەڵاتی یەکییەتییەکە بووبان. کۆمەڵێک باڵوێزی دیکەش بە مەبەستی وتوویژ لەگەڵ حەبەشە و حکوومەتە عەرەبییەکان بەڕێکران هەتا باڵی باشووری خۆرنشین پتەو بکرێ کە بەرەی بەربڵاوی سنووری هاوبەشی دوو ئیمپراتۆرییەکەیان پێکدێنا. هەڵسووڕانی ڕۆمییەکان ئاکامێکی لێنەکەوتەوە. ئەو شەڕەی کە لەبەر هەرا و ئاژاوەی ئەرمەنستان قەوما، هۆکارێکی تازە بوو بۆ بەهێزتر بوونی دەسەڵاتی سەربازیی ئێران. دووچۆمان کەوتە بەر پەلاماری قۆشەنی شای شاهان و کاول کرا. پادشای پیر، دوای نیزیکەی نیو سەدە دەسەڵاتداری، لە جەنگەی دیدار و وتوویژی پەیمانی ئاشتیدا، کۆچی‌دوایی کرد. سەرچاوەکانی ڕۆژهەڵاتی خوسرەو بە پادشایەکی تەواو دڵخواز، پارێزەری گەلان، تامەزرۆی دادپەروەری، شێلگیر و خێرخواز دەناسێنن. ڕەنگە بکرێ سەردەمی دەسەڵاتی خوسرەو هەم بە باری پێشکەوتنی سیاسی و دەسکەوتی سەربازی‌دا و هەم بە لایەنی گەشەی شارستانییەتی

ئێرانی لە بواری هونەری و زانست و وێژەدا، بە پرشنگدارترین سەردەمی ساسانی دابندرێ.

هۆرمزدی چوارەمی کوڕی (۵۷۹ـ۵۹۰ی ز)، پیاوێکی لێوەشاوە و زیرەک و خوێندەوار بوو. ئەو دەیهەویست بە ڕچە و ڕێبازی باوکی‌دا بڕوا و دەسەڵاتی بە سەر مەزنان و پێشەوایانی دینی‌دا بشکێتەوە. هۆرمزد لەبەروەی کەمتر پارێزی ڕەچاو دەکرد، خێرایەکی کەوتە نێو گرێ و کۆسپی ئەو دوو چینە دەسەڵاتدارەی کۆمەڵی ئێرانی کە بۆیان بەدی هێنابوو. لەم ڕەوتەدا و بە مەبەستی سەقامگیرکردنی هێز و دەسەلاتی پتر پاڵی بە جەماوەری مەسیحیی بەرفەرمانییەوە دا و هەر ئەوەش دژکردەوەیەکی توندتری لە لایەن موغانی زەردەشتییەوە لێکەوتەوە. بارودۆخی دەرەوەی ئێران لەوەش ناخۆشتر بوو. ئاکامی هەڵوێست و سیاسەتەکانی بیزانس وردەوردە دەرکەوت و شاهانشایەتیی ئێرانی ناچار کرد کە بەرەنگاری دوژمنانی بکەوێتە بەربەرەکانی و هاوکات لە سێ بەراندا بجەنگێ. یەکێک لە گەورەترین سەرکردەکانی سەردەم بە ناوی بارامی چووبین لە بەرەی هوونەکاندا لە باکوور و بەرەی تورکان لە خۆرهەڵات، زنجیرەیەک سەرکەوتنی وەدەست هێنا، بەڵام لە پەلامار دژی بیزانسییەکان تێکشکا. هۆرمزد ئەم تێکهەڵچوونەی بە دڵەوە نەنووسا و بە سەرساردی لەگەڵ بارام جووڵایەوە، لە ئاکامدا بارام کە یەکجار خۆشەویستی سەربازەکانی بوو، لە پادشا هەڵگەڕایەوە. مەزن و ماقووڵان پێیان وابوو ئێستا جەنگەی تۆڵە کردنەوەیە لە هۆرمزد؛ هەر بۆیە گرتیان و کوێریان کرد و خستیانە بەندیخانەوە و خوسرەوی دووهەمی کوڕیان (۵۹۰ـ ۶۲۸ی ز)[1] لە جێی دانا؛ بەڵام خۆ بارامی چووبین بە شوێن ئامانجێکی گەورەتردا دەگەڕا.

١ـ مەبەست خوسرەو پەرویزە.و.

بارام چونکە لە ڕەگەزی یەکێک لە خانەدانە زۆر گەورەکانی ئەشکانی بوو، دەیهەویست دەستی بگاتە تاج و تەختی پادشایەتی، هەر بۆیە بە یاریدەی هێزەکانی پایتەختی گەمارۆ دا و خۆی بە پادشا دانا. ئەم دەسدرێژییە بۆ سەر پلەی پادشایەتی لە لایەن کەسێکەوە کە لە خانەدانی ساسانی نەبوو، بە کارێکی چەپەڵ دادەندرا. خوسرەو لە ئاست ئەم کۆدەتایە هیچی بۆ نەکرا و بەناچاری پەنای بردە بەر ئیمپراتۆر «مووریس» و ئەویش پشتیوانیی لێکرد و هێز و لەشکری نایە بەرڕکێفی. خوسرەو پەلاماری بارامی دا و سەرەونخوونی کرد و کوشتی و تەختی دەسەڵاتی وەچنگ هێنایەوە. ئەم یاریدەدانەی بیزانس پەیمانی پێکهاتنێکی قورس و گرانی بۆ ئێران بە شوێنەوە بوو. ئێران زۆربەی هەرە زۆری ئەرمەنستانی لە دەست دا و سنووری یۆنانی گەیشتە گۆلی وان و تفلیس.

چەند ساڵ دواتر و پاش مردنی ئیمپراتۆر مووریس، خوسرەوی دووهەم بە بیانووی وەرگرتنەوەی تۆڵە، خۆی لە داوی بەڵێنەکانی پێشووی دەرباز کرد و هەڵیکوتایە سەر حکوومەتی بیزانس. قۆشەنی ئێران سەرلەنوێ ئەرمەنستانی گرتەوە و «ئێدێس»ی[1] داگیر کرد و لە کاپادۆکییە تێپەڕی و توانی دەست بە سەر «قەیسەرییە»شدا بگرێ و بگاتە بۆسفۆر و دەورووبەری سکووتاری (٦١٠ی ز)[2]. ساڵی دواتر هێزەکانی پادشا، سووریا، ئەنتاکییە، دەمیشق و سەرەنجام «بەیتولمەقەددەس»یان گرت و لە ماوەی سێ ڕۆژدا ئەم مەڵبەندەیان تاڵان کرد. پتر لە پەنجاهەزار مەسیحی کوژران و شتە پیرۆزەکانی پەرستگا بۆ وێنە لەتێک لەو چاخەی کە مەسیحی پێوەهەڵاوەسرابوو، ڕاگوێزرانە ئێران. ساڵی ٦١٦ی ز. قۆشەنی ئێران «غەززە»ی گرت و گەیشتە نێو خاکی میسر و دەستی

١- ڕۆها یان ئەڕرۆها

٢- شارێکی وڵاتی ئالبانی

بە سەر بابیلۆن[١] و ئەسکەندەرییەدا گرت و شانبەشانی ڕووباری نیل بەرەوسەر هەتا سنووری حەبەشە ڕۆیی. لە ئاکامدا قەڵەمڕەوێک بۆ ئێران بەدیهات کە پاش سەردەمی هەخامەنشی هەتا ئەو زەمانە هەرگیز ئاوا پەلوپۆی نەهاویشتبوو. سەرکردەکانی خوسرەو پاش گرتنی ئەنقەرە[٢] لە ئاسیای بچووک، قوستەنتەنییەیان ئابلۆقە دا و هەر ئەو کاتە لە بەرەی خۆرهەڵاتی، هەیاتەلەی بەرفەرمانی تورکانیش بەزین. ئیمپراتۆری هەرگیز سەرکەوتنی ئاوای وەدەست نەهێنابوون و قەت وڵات وەکوو سەردەمی خوسرەوی دووهەم هێزی تێنەزابوو، هەروەها هەرگیز ئیمپراتۆریی ڕۆم ئاوا نەکەوتبوویە سەر لێواری هەڵدێران.

وەکوو دیارە دژکردەوەی بیزانس هێندە بە قووندا نەکەوت و هێراکلیووسی[٣] ئیمپراتۆری تازە هێرش و پەلامارێکی توندوتیژی دەست پێکرد. ئیمپراتۆر لە ماوەی چەند ساڵاندا سەرتاسەری ئاسیای بچووکی ڕزگار و پاشەکشەی بە قۆشەنی شاهانشا کرد. هەڵیکوتایە سەر ئەرمەنستان و گەیشتە ئازەربایجان و لەوێ دەستی بە سەر گرینگترین پەرستگەی ئێرانیدا گرت و پاش ئەوەی توانی لەگەڵ خەزرەکانی هاوپەیمانی، کە لە قەفقاز تێپەڕیبوون، یەکتر بگرێتەوە، گەیشتە دەرە و دەشتی دیجلە و تیسفوونی گەمارۆ دا. خوسرەو کە لە پەنا و پەسیوێکی دەرباز بوون دەگەڕا، کەوتە چنگ نیزیکانی خۆی و کوژرا. ڕووخانی ئیمپراتۆری و چارەنووسی خەموورووژێنی خوسرەو پەرویز لەم زەمانەدا، جێگای سەرسوڕمانە. ئەگەر بێتوو لای دیکەی ڕووداوەکە بەوردی نەخرێتە بەر باس و لێدوان، ڕووداوێکی لێڵ و تەماوییە و هیچ لێکدانەوەیەکی بۆ نادۆزرێتەوە؛

١ـ قاهیرەی ئێستا

٢ـ ئانکارا

٣ـ هێرکوول، هێرقێل

جا هەر بۆیە دەبێ تایبەتمەندییەکانی خودی پادشای گەورە و بارودۆخی نێوخۆی وڵات وەبەرچاو بگیرێن. خوسرەوی دووهەم پیاوێکی چاوبرسی، توورە، تۆسن، ترسەنۆک و دووڕوو بوو. پادشا گەلی لە ژێر باری باج و پیتاکدا هاڕیبوو. بەزەیی بە گەورە و بچووک و بەهێز و بێهێزدا نەدەهات. لەبەروەی پیاوێکی دڕدۆنگ بوو، تەنانەت نیزیکترین خزمەتکارانی خۆی ئاودیوی دنیای نەبوون کردن. چونکە تامەزرۆی زریقە و بریقە و شان و شەکەوت بوو، پارەیەکی زۆری بۆ بارگای خۆی خەرج دەکرد. کۆشک و بارگای میری پڕ بوو لە هەزاران ژنی مارەنەبڕاو و کۆمەڵی خزمەتکاران و لۆتی و چاوەش و گۆرانیبێژ. لەبەروەی پیاوانی وڵات دەبوو بچنە ڕیزی قۆشەنی میری بەرەبەرە ژمارەیان کەم دەبۆوە. ئەو گەلانەی کە پێ لە بەرەی خۆیان زیاتر ڕادەکێشن گیرۆدەی قەیرانی ئاوا دەبن و تۆرەمەیان پەرە ناگرێ. ئێرانی لە هەرەتی پێشکەوت و سەرکەوتنی خۆیاندا ئاوا تووشی بەزین و داوەشان بوونەوە.

سەرکەوتنەکانی ئیمپراتۆر هێراکلیووس، گومانی لەسەر مەسیحییەکان ساز کردبوو کە پادشا لەوپەڕی دڵڕەقیدا دەیچەوساندنەوە و دەیئێشاندن. دەتگوت تەواوی توخمەکانی سروشت دژی خوسرەو وەخۆکەوتوون؛ چونکە سێڵاوە بەربڵاوەکانی ڕووباری دیجلە سەرلەبەری ناوچە بەرێژەوەکانی کردن بە زۆنگاو و تەنانەت بەشێک لە کۆشکی تیسفوون بە گوڕمی لافاو داڕما. پادشا کە نەخۆش بوو، پەیماننامەی ئاشتیی لەگەڵ هیراکلیووس مۆر نەکرد. خوسرەو کە لە لایەن سەرکردە سەرکێشەکانی خۆیەوە دەورە درابوو، سەرەنجام بە دەستی کوڕی خۆی کە لە داوێنی «ماریا»ی شادۆتی بیزانسی بەربۆوە، دوایین زەبری لێوەشا و کوژرا.

لە ماوەی چاردە ساڵ پاش مەرگی خوسرەوی دووهەمدا هەتا دەگاتە یەزدگردی سێهەمی ئاخرین پادشای ساسانی، کەمتر لە دوازدە پادشا لەسەر تەختی دەسەڵات پاڵیان نەداوەتەوە. مەرگ و نەمانی دوایین پادشای گەورەی ساسانی، ئەو دیوارە سەخت و پتەوەی کە خوسرەو لە هێز و دەسەڵات و دڵڕەقی بۆ هەسدانەوە ی تاســـە و ئـــاواتی پرکێشـــانەی دەرەبـــەگان و سەرکردەکانی لەشکری دایرشتبوو، تێکیرووخاند. وڵات لەبەر شەڕوشووڕ و باج و پیتاک و زوڵم و زۆرداری و شەپۆلی ڕقبەرقە بەرەو خنکان دەڕۆیی. شـازادەکان تـەنیا بووکەڵـەی گەمـە و یـاری بـوون لـــە نێـــو باڵبـاڵێنی دەسەڵاتداراندا و بۆیە تاجیان لە سەر دەنا هەتا دوای چەند مانگێک بکوژرێن. لەبەروەی پیاو لە کورتێی دا، ژنیان کردنە پادشا و بووران[1] و ئازەرمیدوختی کچی خوسرەو خۆیان لەو پلەیەدا دیتەوە. سەرکردە گەورەکانیش بە پشتیوانیی چەکدارانی خۆیان و یاریدەی بیزانسییەکان، دەیانویست دەست بە سەر تەختی پادشـایەتیی‌دا بگـرن، ئەگـەرچی هیچکامیـان لـە تۆرەمـەی خانـەدانی ساسـانی نەبوون و هیچ مافیان نەبوو بۆ وەرگرتنی پلەی پادشایەتی. بەکورتی لەبەروەی ئەندامانی خانەدانی ساسانی سـەرلەبەریان بـە تـۆبرکران گەیبوونـە ویشکاوی تۆرەمەیان، وای لێهات کە دەسەڵاتداران لە ساڵی ٦٣٢ی زایینی‌دا بە مەبەستی دانانی شایەکی تازە ناچار بوون شازادەیەکی پەنابەر لـە ئیستەخر بدۆزنـەوە. شازادەیان لە حەشارگەی دەرکێشادەر و هەر لەوێ تـاجی پادشـایەتییان نایـە سەری؛ بەڵام تازە درەنگ بوو، چونکە ئیمپراتۆری کە دامودەزگا و ڕێکخستنی قۆشەنی پێشـتر تـاقی کرابۆوە، هـەر ئـەم هێزە خـەریک بـوو لێکی‌دادەبڕی و شـیرازەی لێکهەڵدەوەشـاند. وەکـوو دیـارە سـەرکردەی هێزەکـانی میـری کـە

١ـ پوورانمیدوخت

حوکمداری هەرێمەکانیش بوون، قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی خۆیان بە کەڵەبڕ یان هەمان پانەوانەمیر دەزانی. ئەم بارودۆخە بە شێوەیەکی جێی سەرسوڕمان سەردەمی ئاخرین پادشایانی هەخامەنشیی دێنایەوە یاد کە میرهەرێمەکان چلۆن توانیبوویان دەست بە سەر هەرێمەکانی خۆیاندا بگرن. ئیمپراتۆری لێکهەڵوەشا و بوو بە کۆمەڵێک وڵاتۆکە و مێژوونووسانی عەرەب بەوردی ناوی هەموویان تۆمار کردووون. هیچ هێزێک نەیدەتوانی خۆی لەبەر ئەو تەوژمە ڕابگرێ و کۆمەڵی مەزنەوەجاخانی نوێ کە خوسرەوی یەکەم ڕێکیخستبوو، هێشتا ئەوەندە تورت و فەریکە بوو کە نەیدەتوانی بە شێوەیەکی شیاو دەسەڵاتی لەرزۆکی بنەماڵەی هەڵتەکاوی ساسانی بپارێزێ. پەلاماری لەگوڕی چولەوارنشینانی ناشارستانی خاشەی هەموو شتێکی کێشا.

ڕۆستەمی سەرکردەی گشتیی هێزە چەکدارەکانی ئێران، سەرەڕای شارەزایی و لەشەڕزانی و قۆشەنی دەسکەرەوەی، لە قادسییەی نیزیک «حیرە»ی دووچۆمان شکستێکی بە سەر شانیدا هات و لەو شەڕ و هەرایەدا کوژرا. هێندەی پێنەچوو کە تیسفوون گیرا و خەزنەخانەی گەورە وەبەردەستی عەرەبان کەوت. شەڕ و بەربەرەکانی لە بانووی ئێران درێژەی کێشا و یەزدگرد هێزێکی تازەپشووی کۆکردەوە و لە دەشتی نەهاوەندی باشووری هەمەدان بەرەوڕووی عەرەبان کەوتە بەرخۆدان؛ بەڵام ئەم جاریش عەرەب سەرکەوتن. پادشا وێڕای بارگای بەرەو ڕۆژهەڵات ڕەوی و چەشنی ئاخرین پادشای هەخامەنشی لە دەوروبەری «مەرو» کوژرا و شاهانشایەتی ڕووخا (٦٥١ی زایینی).

پێکهاتەی کۆمەڵایەتی و دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی و هێزی چەکدار

سەرچاوە راستەخۆکانی سەبارەت بە دەسپێکی سەردەمی ساسانی، گەڵاڵەیەکی گشتییان دەربارەی رایەڵوپۆی کۆمەڵایەتیی ئەو رۆژگارەی ئێران خستۆتەروو. سەرخان و ژێرخانی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی وا سفت و پتەو و قووچەکی تەندرابوو کە مرۆڤ نەیدەتوانی چیناوچینی تێدا بکا و بەرەو سەر پێهەڵبچێ. پادشا لە نووچکەی ئەم قووچەکەوە خۆی دەنواند و کۆمەڵ بە سەر چوار چیندا دابەش دەکرا و لە سەرەوە بەرەو خوار جەماوەری چینەکان پتر دەبوون. ئەم کەسانە بە کۆڵەکە و چواربەندەی وڵات و پێکهێنەری دەرەبەگایەتی دادەندران و بەشداری بەڕێوەبردنی دەبوون. چینی یەکەم بریتی بوون لە تێکڕای شازادان و کۆمەڵێک پادشای ورد و درشت کە سەریان وەبەر پادشای گەورە دێنا و لە چاکەی ئەم کارە ئەوانیش خاوەن دەسەڵاتی ناوچەیی و خۆجێیی بوون. هەروەها کۆمەڵێک شازادەی دیکەی بنەماڵەی میری کە فەرمانڕەوای هەرێمە بەربڵاوەکانی وەکوو سیستان و کرمان یان هەرێم و مەڵبەندە گیراوەکانی وەکوو کووشانی سەردەمی خۆیان بوون، هەر دەکەوتنە چینی یەکەمەوە. ئەگەر بێتوو ئەم چاخە لەگەڵ سەردەمی پارتەکان بەراورد بکەین، بە شێوەیەکی هەستپێکراو بۆمان دەردەکەوێ کە لە رۆژگاری ساسانییەکاندا زنجیرەی قوڵەپادشاکانی خۆجێیی کەم بوونەوە و لە ناوچە سنوورییەکان تۆویان بڕاوە. لەم ناوچە و مەڵبەندانەدا دەوری قوڵەپادشاکان زۆروکەم وەکوو ئەو تیرە و هۆزە زۆر و زەوەندانە دەچن کە رۆمییەکان لەسەر سنووری خۆیان بنەگریان کردبوون. ئەگەرچی پێملبوونی ئەوان جاری وایە راست و پتەو رەنگی نەداوەتەوە، بەلام دیسانیش دەبوو کۆمەڵێک سەرباز بخەنە بەردەستی حکوومەتی ناوەندی و قەڵەمڕەوی خۆیان بپارێزن و بەکورتی بەرپرسی

پاراستنی تەناهیی سنوورەکانی ئیمپراتۆری بن و بەرپەرچی پەلاماری دەرەکی بدەنەوە.

لە چینی دووهەمدا، سەرۆکانی حەوت مەزنەماڵەکان خۆیان دەنواند کە ژمارەیان لە سەردەمی هەخامەنشییەوە بەرەودوا گۆڕانی بە سەردا نەهات. هەلومەرجی ژیانی دەرەبەگانەیان، میراتی ڕاستەوخۆی سەردەمی پارت بوو. لەو ڕۆژگاری‌دا هێز و دەسەڵاتی ئەو مەزنەماڵانە کۆسپ و تەگەرەی سەر ڕێی سەقامگیربوونی دەسەڵاتی پادشایەتی بوو. ساسانییەکان وێڕای قبووڵ کردنی ئەم چینە، تێکۆشان هەتا هێز و دەسەڵاتیان دابەزێنن، جا هەر بۆیە ئەم دابەزینی دەسەڵاتە لە خولی یەکەمی فەرمانڕەوایەتیی ئەوانەوە هەتا زەمانی مەرگی شاپووری دووهەم درێژەی کێشا. ئەوەی ڕاستی بێ لە سەردەمی ئەو پادشایانەوە کە دواتر لەسەر تەختی دەسەڵات پاڵیان دایەوە هەتا ڕۆژگاری بە پادشابوونی خوسرەوی یەکەم کە بە قۆناخێکی ۱۲۵ی ساڵەی پڕ ئاژاوە و بێ‌هێزی دادەندرێ، چینی دووهەم وەبرەو کەوتنەوە و چوونەوە سەر دۆخی پێشوویان، بەڵام لە ڕۆژگاری دوو پادشای دوایی‌دا، دیسان بەرەو کەم‌دەسەڵاتی گلۆر بوونەوە. مەزنەوەجاخان بە هەڵگیرساندنی کێشە و هەرای دەسەڵاتپەرستانەی لەمێژینەیان لەگەڵ ناوەندی دەسەڵات، بوونە یەکێک لە هۆکارەکانی داڕمانی حکوومەتی ساسانی. زێدەپشک و شانەبەرزەی ئەم مەزنەماڵانە بە چاکی ڕوون نەبۆتەوە، بەڵام وەکوو دیارە لە تەواوی هەرێمەکان‌دا برشتی دەسەڵاتیان ڕەنگی داوەتەوە و پاڵە و سەپان و ڕەنجبەر و جووتیارکانیان بێجگە لە باج و پیتاکی میری، دەبوو بەشی ئەوانیش جوێ بکەنەوە. لەبری ئەم قازانج و داهاتە مەزنانیش بە زەبری چەک و چەکدار دەبوونە پارێزەری پلەی پادشایەتی و لە جەنگەی پێویست و تەنگەتاوی‌دا،

لەسەر شانیان بوو کە وەکوو سەردەمی پارتەکان دەستە و پەلی تەیار ڕێک بخەن. تاقمێک لەو میرەماڵانە لە ماوەی چوارسەت ساڵەی مێژووی پڕ هەوراز و لێژی ساسانیدا، توانییان پلە و پایەی بە میرات گەڕاوی خۆیان بپارێزن و نەهێڵن بەرپرسایەتی ئیداری و لەشکری لە دەستیان دەربچێ.

لە ڕاستیدا دەوری سەرەکیی چینی «مەزن و ماقووڵان»، کەم کردنەوەی دەسەڵاتی پەرەگری سەرۆک و سەرکردەکانی مەزنەماڵان بوو کە پلەداران، وەزیران، سەرۆکی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی و ئەفسەرانی میری لەو ڕیزەدا خۆیان دەنواند. گەشە و پەرەی جەغزی دەسەڵاتی ئەم چینی سێهەمە، بە چەشنێک داهێنانی ساسانییەکان دادەندرێ. پادشایەتیی ساسانی کە لە لایەکەوە پشتئەستوور بوو بەم چینە و لە لایەکی دیکەوە بە قۆشەنی دڵگەرم بوو، توانی سەرلەنوێ کاروباری وڵات ڕێک بخاتەوە و هێزێکی وا دامەزرێنێ کە سەردەمی ئەشکانی بە خۆیەوە نەدیبوو.

لە خوارخوارەوە کە دەبێتە چینی چوارەم «ئازادان» خۆیان دەنواند کە بریتی بوون لە قوڵەئاغا و نیمچە وەجاخزادە و کوێخای گوندان. ئەمانە ببوونە ڕایەڵەی پەیوەندیی نێوان جەماوەری گوندەکی و حکوومەتی ناوەندی کە کاربەدەستانی حکوومەتی بە نوێنەری داندرابوون. ئەم قوڵەمیر و بەگلەرانە بەرپرسی کۆکردنەوەی باج و پیتاکی جەماوەری گوندەکی بوون و هەرکام هێزێکی چەکداری بچووکیان پێکهێنابوو. خەڵکی گوندان زیاترین حەشامەتی ئێرانیان پێکدێنا و بەپێی یاسا ئازاد بوون، بەڵام بەکردەوە ببوونە کۆمەڵانی کۆیلەی تێبەستەی زەویوزار و لەگەڵ مڵکوماش و گوندان دەفرۆشران.

دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی ساسانی بە شێوەیەک چواربەندەی لێکدرابوو کە مەزنەوەزیر یان سەرۆکوەزیر دەکەوتە لووتکەی و بەکردەوە جڵەوی دەسەڵاتی

بە دەستەوە دەگرت و کەموزۆر بە چاودێریی پادشا، ئەرکەکانی ڕادەپەڕاند. ئەگەر بێتوو پادشا بە دەستەوە نەبووبا، ئەم مرۆڤە پایەبەرزە دەبوو بە جێگرەوەی و بە کاروباری سیاسی ڕادەگەیشت و مشووری کاری شارانی دەخوارد و قەراروبڕی و پەیماننامەکانی مۆر دەکرد و جاری وایە وەکوو سپاسالاری هێزە چەکدارەکان بەشداری شەڕ و تێکهەڵچوون دەبوو. هەروەها مەزنەوەزیر دەکەوتە سەرووی تەواوی وەزارەتخانە یان دیوانخانەکان کە کۆمەڵێک قەڵەمداری شارەزای بواری نووسین و داڕشتنی ڕاپۆرت و پەیماننامەی سیاسی و نامەگۆڕینەوەی ڕەسمی، کاریان تێدا دەکردن. ئەم تاقمە دەیانتوانی بێجگە لە پلەی «دیوانداری»، لە تەواوی پلەکانی دیکەی ئیداریدا کار بکەن کە بریتی بوون لە: کاروباری نووسینگەی حکوومەتی، بەشی ناردنی نامە و نامەگۆڕینەوە، بەشی دادوەری، بەشی دیاریکردنی پلە و بەخشینی پلەی شانازی، کاروباری سەربازی و دارایی. ئەم بەرپرسایەتییەی دوایی بە یەکێک لە گرینگترین پلە و پایەکانی حکوومەتی دادەندرا و بەڕێوەبەری ئیدارەی باج و پیتاک وەکوو سەرۆک کۆمەڵێک ژمێریار و باجئەستێن و کاربەدەستی دیکەی دەکەوتە بەرفەرمانی. ئەم پلەیە بەرپرسایەتییەکی قورسی دەکەوتە سەر شانی، چونکە دەبوو تەوەرەی ژیان و مافی وڵات و پێداویستییەکانی دابین بکا و بیگێڕێ.

بەشی زۆری داهاتی وڵاتێکی کشتوکاڵیی وەکوو ئێران، دەبوو لە پیتاک و مڵکانەی زەویوزارانەوە دابین بووبا کە سەرانەی خەڵکیشی دەکەوتە سەری، بەڵام لە ڕۆژگاری کۆندا زۆربەی جاران کۆکرانەوەی باج و پیتاک و مڵکانە و سەرانە، پرکێشی و چەوساندنەوەی تێدا دەکرا و کاربەدەستانی میری وایان تەنگ بە خەڵکی گوندان هەڵدەچنی کە قەرزداربار دەردەچوون. سەردەمی

ساسانیش نەیتوانی خۆی لەم ملۆزم و پەتایە بەدەر و دوور بگرێ کە لە مێژووی گەلانی وەکوو میسرییەکانی سەردەمی «بەتالیسە» و ڕۆمییەکانی سەدەی دووهەم و سێهەمدا، هەرا و ئاژاوەیان بە شوێنەوە بوو. پادشایانی ساسانی زۆر جاران بە مەبەستی هێورکردنەوەی کۆمەڵانی خەڵک، بڕی قەرزەکانیان دەبەخشی یان شێوازی دانی باج و پیتاکیان دەخستە سەر بارێکی ڕێک و هاسانتر.

پادشا گەورەترین دادوەر بوو. ئەگەر بێتوو کەسێکی خەڵکی وڵاتەکەی مافی پێشێل کرابا یان هەقی خۆی بۆ وەرنەگیرابا، دەیتوانی سکاڵای بەرێتە لای. گەلی ئێران هەمیشە تامەزرۆی هەق و دادپەروەری بوون و گەلێکیان ڕێز بۆ دادوەری پیاوچاک دادەنا. ئەگەرچی دیوانی دادوەری لە ئارادا بوو، بەڵام پتر پیاوانی ئایینی بەو کارە ڕادەگەیشتن، چونکە یاسا و ڕێسای وڵات بە دینەوە شەتەک درابوو. لە شاری هەرێمەکاندا ئەم ئەرکە دەخرایە ئەستۆی پێشەنگانی دینی، بەڵام لە گوندان ئاغا و کوێخا ئەم کارانەیان ڕادەپەڕاند. ڕوون نەبۆتەوە کە داخوا کۆمەڵێک یاسای نووسراو بە دەستەوە بووە یان نا، بەڵام کتێبی پیرۆزی زەردەشتی چەند بەشێکی تایبەت داوە بە مافی ئەندامانی کۆمەڵ، تاوانەکانی دژی پادشا، حکوومەت، دین، خەڵک و هتد. «ڤەر»[١] و ئەشکەنجەدان باو بووە و

١ـ لە ئەڤێستادا Varah و لە پەهلەویدا Var لە ڕەگی Var بە واتای ناسینەوە و باوەڕمەندبوونە. لە ئێرانی کەوناراد بریتی بووە لە کۆمەڵێک تاقیکردنەوە کە دەبوو سکاڵاکەر و سکاڵالیکراو، هەقبوونی داوا و قسەی خۆیانی پێ بسەلمێنن. چونکە لە ڕۆژگاری کۆندا دۆزرانەوەی ڕاستەقینە دژوار بووە، بەناچاری پەنایان دەبردە بەر هێزەکانی ئەوپەڕسروشتی و ئاوا خوازیاری ناسرانەوەی هەق و ناهەق دەبوون. یانی لە دادگاییکرانی لێل و تەماویدا چارەیەکیان پێ شک نەهات کە هەرد لای کێشەکە بەتاقی بکەنەوە و هەرکامەیان بۆی دەرچوو ئەویان ڕاست دەکا و لەسەر حەقە. بڕ: مەزدیەسنا، بە قەڵەمی وەرگێڕ، ل ٤٤٢ بەرەودوا.م.

بەپێی ئەو نەزیلانەی کە لە شەهیدانی مەسیحی گێڕدراوەتەوە، ئازار و ئەشکەنجەکان یەکجار تاڵ و ناخۆش بوون.

ئیدارەی نێوخۆی وڵات هەمیشە لەسەر تەوەرەی دابەشبوون بە سەر چەند هەرێمێکدا هەڵدەسووڕا کە پتر پایەبەرزانی خانەدانی میری و جاری وایە مەزنەوەجاخان و لە کلکەی دەسەڵاتی ساسانیدا، سەرکردە سەربازییەکان بەڕێوەیان دەبردن. سنووری هەرێمەکان هەمیشە وەکوو خۆیان نەدەمانەوە و تووشی گۆڕان دەبوون. دابەشکرانی وڵات بە سەر چەند هەرێمدا کە جاری وایە ڕەنگی گریمانە و ئانقەستی پێوە دیار بوو، زۆر جاران گرێوگۆڵی وەبەر ڕەوتی هەڵسووڕانی کاروباری بەڕێوەبەرایەتی دێنا و تەنانەت دەبوو بە گرێ و کۆسپی سەر ڕێی پەرە گرتنی کار و هەڵسووڕانی گەشەی داهات و سامان. خودی هەرێمەکان بە سەر چەند ناوچەیەکدا دابەش دەکران کە میرناوچەکان بەڕێوەیان دەبرد و ئەوانیش دەکرانە چەند مەڵبەندێک و حکوومەت سەرۆکی گچکەی بۆ دیاری دەکردن و قوڵەئاغا و کوێخادێ دەکەوتنە بەرەوەیان. سەرلەبەری ئەم پێکهاتە و ڕایەڵە ئیدارییە پاش پەلاماری عەرەبان هەروەک خۆی مایەوە و پاشماوە و ئاسەواری تەنانەت لە ڕۆژگاری ئێمەشدا وەبەرچاو دێ. بەگشتی ئەم بارودۆخە لە سەردەمی ئەشکانییەوە باڵی بە سەر وڵات کێشاوە کە مەزنانی دەرەبەگ گەیبوونە قۆناخی دەستوەردان لە کاروباری بەڕێوەبەرایەتیدا. لە سەردەمی ساسانیدا هەنگاوێکی گەورە هاوێژرا و ئەویش بریتی بوو لە نەگۆڕ مانەوەی پێکهاتەی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی و بەسترانەوەی ڕاستەوخۆی بە ناوەند و گوێڕایەڵبوونی هەرێمەکان بۆ پایتەخت. بەم شێوەیە وڵاتێک کە لە سەردەمی پارتەکاندا بە سەر کۆمەڵێک حکوومەتی

گچکەدا دابەش کرابوو، لە سەردەمی ساسانیدا یەکتری گرتەوە و بنەیەکی سەرەکیی بۆ دیاری کرا کە توانی دابینکەری شکۆ و بایەخی بێ.

هەروەها ڕێوشوێنێکی ورد و باریکیش باڵی بە سەر کۆشک و بارگای میریدا کێشابوو کە موو بە موو ڕەچاو دەکرا. مەزنان و کاربەدەستانی بارگا بەپێی توخم و تۆرەمە یان کار و ئەرکی پێسپێردراویان بە سەر سێ دەستەدا دابەش دەکران کە خزمان و کەسانی پادشا و پاشان یارانی هاوڕکێف و هاودەمانی دەکەوتنە پلەی یەکەم و تاقمی تەڕدەست و ویشکەڕن و قۆشمەچی دەکەوتنە پلەی خوارتر. گۆرانیبێژان و چاوەشان دواتر دەهاتن و لە بارگادا ئەرکێکی گرینگیان دەکەوتە سەر شانی و بەگوێرەی هونەر و ئەو سازانەی کە دەیانزانی بیژەنن ئەوانیش دەبوونە سێ تاقم.

بە مەبەستی دابینبوونی خەرجوبەرجی قورس و گرانی بارگای میری کە بریتی بوو لە هەزاران کەس و هەروەها بۆ دابینی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی، قۆشەن و ڕاپەڕاندنی کاروباری پێویستی خزمەتی هەمووانی، جگە لە باج و پیتاک داهاتی دیکەش لە ملکوماشی پادشا و کانگاکانی دەست حکوومەت و گوومرگانەی بواری بەربڵاوی بازرگانی، هەڵدەگیران و دەسکەوتی جاروبارەی شەڕانیشیان دەکەوتە سەر کە خەزێنەی بەتاڵیان دارماڵ دەکردەوە. خەرجکرانی ئەم داهاتانە دەگەڕایەوە سەر خواستی پادشا و هەر کات لە نێو پادشایانی ساسانیدا کەسانێکی بەرچاوڕوون دەهاتنە سەر دەسەڵات و دەیانهەویست یاریدەی خەڵک بدەن، تێکڕایان وەکوو سەردەمی هەخامەنشی مەیلیان بە لای پاشەکەوتی سامانىدا دەشکایەوە. بەم شێوەیە لە جەنگەی سەرکەوتنی عەرەبانىدا، تەواوی ئەو خەزێنانەی میری کەوتە دەستیان کە ماوەیەکی زۆر بیر و خەیاڵی مێژوونووسانی بە خۆیەوە شەتەک دابوو.

لە ماوەی سێسەت ساڵەی یەکەمی پادشایەتیی ساسانیدا، پێکهاتەی سپا و سەرکردایەتییەکەی بە دەست سپاسالارێکی هەرە مەزنەوە بوو. ئەم پلەیە بە میرات دەگەڕا و هەمیشە بە چنگ یەکێک لە ئەندامانی خانەدانی میرییەوە بوو. دوو سەرکردەی گەورە دەکەوتنە بەرفەرمانی سپاسالاری گشتی و یەکیان ڕێکخستنی کاروباری قۆشەنی دەکەوتە سەر شانی و ئەوی دیکەیان فەرماندەی سپای سوارە بوو. ئەم دوو پلەیەش هەر دەدرانە بنەماڵە مەزنەکانی میری. خوسرەوی یەکەم ئەو پێکهاتەیەی گۆڕی و پلەی سپاسالاری هەرە بەرزی کوێر کردەوە و چوار سەرکردەی بۆ چوار باڵی باکوور، باشوور، خۆرهەڵات و خۆرنشین دیاری کرد و قۆشەنی خستنە بەرفەرمانی و هەرکامەیان جێگرێکی بۆ دانان. ئەم کارە کە بە مەبەستی نەهێشتنەوەی دەسەڵات لە دەست تاقە کەسێکدا کرابوو، لە درێژخایەندا دیسان کۆمەڵێک مەترسیی بەدی هێنا و بۆمان دەرکەوت کە ئەم سەرکردانە لە دوایین ساڵەکانی حکوومەتی ساسانیدا چ دەورێکی شوم و دزێویان گێڕا.

قۆشەنی ساسانی وەکوو سەردەمی پارتەکان لەسەر تەوەرەی هێزی سوارەی قورسەچەکی زرێپۆش هەڵدەسووڕا کە بریتی بوون لە مەزنەوەجاخانی ئێرانی. ئەم بەشە لە لایەن هێزی سوارەی سووکەڵەچەکی کەوانداری نەجیمزادانی بەرەژێرترەوە یاریدە دەدرا. لە دوای ئەم سوارە زەبروەشێنانەوە، فیلسوارەکان ڕادەوەستان کە پارتەکان هەرگیز کەلکیان لێوەرنەگرتبوون. پاشەنگی لەشکر بریتی بوو لە هێزی پیادەی جەماوەری گوندەکی کە چاک تەیار نەدەکران و بە باری سەربازیدا بایەخێکی ئەوتۆیان پێنەدەدرا. هێزی پشتیوانی هۆز و نەتەوەکانی سەر بە ئێران و دانیشتووی سنوورەکانی ئیمپراتۆری، زۆر لەوانە گرینگتر بوون و لە سەردەمی هەخامەنشییەوە سوارەی شەڕکەر و

ئازایان پێکدێنا. لە سەردەمی ساسانییەکان‌دا ئەم هۆز و نەتەوانە بریتی بوون لە خەڵکی سیستان، ئاڵبانییەکان، کووشانییەکان و هەیاتەلەی خیۆنی. هێزی سوارەی ئەرمەنیش زۆری بایەخ پێدەدرا و لە قۆشەنی ساسانی‌دا جێگای دیاری پێ تایبەت درابوو. قۆشەن دەکرایە چەند لەشکرێک و ئەویش بە سەر چەند هێزی بچووکتری وەک ئەمرۆدا دابەش دەکرا. فیل و فەندی گەمارۆدان کە لە سەردەمی پارتی‌دا پەرەیەکی وای نەگرتبوو، لە زەمانی ساسانییەکان‌دا بە جارێک پەرەی ئەستاند و لە شێوازی ئابلۆقەدانی شاران‌دا، شانیان لە شانی رۆمییەکان دەدا. بە مەبەستی پاراستنی سنوورەکان، بەتایبەت لە سەردەمی خوسرەوی یەکەم‌دا، کۆمەڵێک کۆچەرنشینی بچووک و راستەقینەی سەربازی بۆ تیرە و هۆزە شەڕکەر و راگوێزراوەکان دامەزرێندران. بەم شێوەیە ئیمپراتۆری دەکەوتە نێو بازنەی پارێزرانی جەماوەری سەر بە ئێران و لە دوای ئەوانەوە قۆشەنی رێکوپێکی ئێرانی لە پێگە و مەتەرێزەکانی خۆی‌دا ئامادەی بەرەنگاری بوو.

وادیارە نامیلکە و کۆمەڵە وتاری پسپۆرانەی سەربازی لە سەردەمی ساسانی‌دا دەبێ یەکجار بەپێز و پرنێوەرۆک بووبن، بەڵام ئەم بۆچوونە تەنیا لە رووی چەند سەرچاوەیەکی ناراستەوخۆوە روون دەبێتەوە، دەنا خۆیان نەدۆزراونەوە. کۆمەڵێک نامیلکە سەبارەت بە پێکهاتەی قۆشەن لە سەردەمی ئاشتی و شەڕدا بە دەستەوە بووە کە باسی چۆنیەتیی هێنانە بەرکاری هێزی سوارە و بەخێوکرانی ئەسپان و راهاتنی کەوانداران و بژێوی قۆشەنچییانی تێدا نووسرابوو. چەند بەشێکی ئەم نامیلکانە تایبەت درابوون بە بارودۆخی شەڕ و لێکدان، هەڵسوکەوت لەگەڵ دوژمنان، هەڵبژاردنی شەرگە و رۆژ و کاتی

تێکهەڵچوون و مەبەستی لەم بابەتە. بەگشتی زانستی سەربازیی ئەم سەردەمەی ئێران، نەکەوتۆتە بەرەژێری شەڕزانینی قۆشەنی ڕۆمییەکانەوە.

دین

لە ڕۆژگاری هاتنە سەر دەسەڵاتی زنجیرەی خانەدانی ساسانیدا، پارسی لانک و کوانووی ژیانیان ، خاوەنی دینی ئەهوورامەزدا و پارێزەری ڕێبازی ئاناهیتا بوو کە پەرستگای هەرە گەورەی کەوتبوویە «ئیستەخر» و لەوێ هیربەدان[1] یان موغانی ئاورگا خەریکی کار و خزمەت بوون و وێدەچێ خانەدانی ساسانی لەوێ خاوەنی پلەیەکی هێژا بووبن. وەکوو دەزانین ساسان و باوکی لەم ناوەندە دینییەدا خاوەنی پلەی بەرز بوون و پاپەک [بابەک] بەرلەوەی بگاتە پلەی پادشایەتی، لەوێ ببوو بە جێنشینی باوکی و ئەردەشێریش دەسکەوت و خەنیمەتی خەنیمانی بەزیوی لەوێ کۆ دەکردەوە. داب و نەریتی بنەماڵەی ساسان لە سەردەمی شاپووری یەکەمیشدا درێژەی کێشا و ئەو پەرستگایەی کە لە شاری بیشاپووری خۆیدا سازی کرد، بە باری شێوازی هێنانی ئاو بۆ دەوری تالاری ناوەندی جێی سەرسوڕمانە. تۆبڵێی لەو زەمانەدا پەرستنی ئاور و پەرستنی ئاو کە ئاناهیتا سەمبولی بوو، تێکەڵ کرابن؟[2]

١ـ هیربەد یان هیربۆد: مامۆستا و ڕاهێنەر.و.

٢ـ کۆمەڵێک لێکۆڵینەوە کە لەم ئاخرییانەدا سەبارەت بە دینی ساسانی کراون. ئەو قسە و باس و گێڕانەوانە دەبەنەوە پاش کە وێدەچێ دواتر هەڵبەسترابن. بەپێی دەقی ئەم سەرچاوانە ئەردەشێری پاپەکان پاش سەقامگیربوونی وڵات، دینی زەردەشتیی کردۆتە دینی ڕەسمی وڵات کە لە هەرێمی پارسدا هەروا بێخەوشوخاڵ مابۆوە. بەگوێرەی ئەو ڕاستەقینە دیرۆکییەی کە کۆمەڵێک دەق و بەردەنووس و نیشانەکانی شوێنەوارناسی دەیدرکێنن، ئەو قسەیەی سەرەوە نابێ وابێ. بێگومان پارس پارێزەری نەریتی کۆنباوی ئێرانی بووە، بەڵام خۆ ئەوە هەر ئەو دینە نییە کە وێدەچوو پەیوەستی ئاڵوگۆڕی دینی زەردەشتی بووبێ. بەڵکوو پتر هەر ئەو دینە لەمێژینەی مەزدایییە کە زۆروکەم بێ ئاڵوگۆڕ مابۆوە. ئەم دینە هەر ئەو ڕێبازەیە کە ئەردەشێری دووهەم پەسن و پەرستنی ئاناهیتای تێوەگلاند و ڕەوتێک بووە تایبەتی←

داخوا زەردەشت ئاڵوگۆڕێکی لە دینی ئەهوورایی‌دا بەدی هێنابوو؟ هەڵبەت دەبێ قبووڵی بکەین کە ئەردەشێری بابەکان پاش سەقامگیرکردنی دەسەڵاتی، دینی زەردەشتیی هەتا ئاستی دینی ڕەسمی هەڵکێشا و هەورازی برد. بەپێی ڕوانگە و ڕێبازی گۆڕانخوازانەی دینی پێغەمبەری سەدەی شەشەمی پێش‌زایین، ئەهوورامەزدا یان «خێوی ئاوەز» تەنیا خودایەکی شیاوی پەرستنە و دژی پەرستنی خودایانی دیکەی دینە کۆنەکانی ئێرانییە. ئەهوورامەزدا خوڵقێنەری جیهان و چاکەیە و ناکۆک و ناتەبایە لەگەڵ «سرشتی‌خراپ». ئەم دیندارییە خاوەنی کۆمەڵێک ڕێوڕەسم و پەسن و پەرستنی یەزدانییە کە پێشەوایانی خواروژووری دینی بەڕێوەی دەبەن.

ئەگەرچی هەتا ئێستا تەواو ڕوون نەبۆتەوە کە داخوا لە جەنگەی هاتنە سەر دەسەڵاتی ساسانییەکان‌دا، دینی زەردەشتی لە فارس لە باو بووە یان نا، بەڵام بۆمان دەرکەوتووە و بەپێی لێکۆڵینەوەکان لەسەر سەکۆی پیرۆزی مەسجیدسولەیمان ڕوون بۆتەوە کە دانیشتووانی باشووری خۆرنشینی بانووی ئێران لە ڕۆژگاری پارتەکان و سەرەتای دامەزرانی حکوومەتی ساسانییەکان‌دا

ئاگرپەرستی و ئەویش بە سەمبولیکی خودایەتی دادەندرا. ویدەچێ ئەردەشیری دووهەم پێوە بووبێ کە دینێکی هاوبەش بۆ تەواوی نەتەوەکانی شاهانشایەتی بەدی بێنێ؛ هەر بۆیە بە لاساکردنەوەی دینەکانی بابلی و یۆنانی کە دیمەنی خودایانی خۆیان دەخستە بەرچاو. پەیکەری بۆ ئاناهیتا داتاشی. دەکرێ ئەم لادان یا تازەگەرییە لەگەڵ هەوڵ و تێکۆشانی پەیڕەوانی بوودا لە جەنگەی گەشەی دینی بوودایی‌دا بەراورد بکرێ کە بە باری ساز کردنی پەیکەری بوودادا کەوتبوونە ژێر باندۆری دنیای یۆنانی ـ ڕۆمی. [لە وەرگێرانەکەی موعین‌دا ئەم بڕگەیە لە دەقی کتێبەکە زیاد کراوە... .و.]

شوێنکەوتەی زورڤانیسم[1] بوون کە لە ڕاستیدا بە لقێکی دینی مەزدایی دادەندرێ و ئەم سنوورەی نەپەڕاندووە.

ماکە و نێوەرۆکی ئەم دین و دیندارییە لەسەر تەوەرەی پەرستنی زورڤان، واتە خودایەتیی لەمێژینی جەماوەری ئێران بە مانای «زەمانی بێبڕانەوە» هەڵدەسووڕا. زورڤانی «نێرمێ» بە زگێک دووانەی ئەهوورامەزدا و ئەهریمەنی دەبێ. ئەهوورامەزدا سەمبولی چاکە و ئەهریمەن سەمبولی خراپەیە. پێشتر باسمان کرد کە زورڤان خۆی بریتی بوو لە خودایەتییەکی چوارینە و لەسەر شکڵ و شێوەی خودایانی جیاواز خۆی دەنواند کە بریتی بوون لە ئەهوورامەزدا، ئاناهیتا، میترا و ڤێرسرێغنە. ئەم چوارانە لەسەر هەیوانی پیرۆزی مەسجیدسولەیمانی سەردەمی پارتەکان، هەرکام خاوەنی میحرابی تایبەتی خۆیان بوون.

زۆربەی هەرە زۆری سەردەمی پێنسەد ساڵەی حکوومەتی خانەدانی ساسانی لە نێو شەڕ و لێکدانی بێڕوحمانەی مابەینی پەیڕەوانی دوو ڕێبازی مەزداییدا تێپەڕی کە بریتی بوون لە دینی ڕەسمیی زەردەشتی و زورڤانیسمی لەمێژینی ئێرانییەکان.

لە ئاخروئۆخریی سەدەی سێهەمی زایینیدا کە دەبێتە سەردەمی حکوومەتی بارامی دووهەم، زەبروزەنگی توندوتیژی دینی وڵاتی هێنایە لەرزین و لە ڕۆژگاری پادشایەتیی شاپووری دووهەم یانی کلکەی سەدەی چوارەمی زایینیدا ئەم تەوژمە سەری هەڵدایەوە. کەچی دواتر و لە درێژەی بەشێکی هەرە زۆری سەدەی پێنجەمی زایینیدا، زورڤانیسم سەرکەوت و پیاوێکی پایەبەرزی وەک «مێهر نەرسی» کە مەزنەوەزیری سێ پادشای دوابەدوای یەکتر بوو، داکۆکیی

١ـ زوروانیسم

لێکرد. لە زەمانی وەزارەتی «مێهر نەرسی»دا زورڤانیسم بوو بە دینی ڕەسمی و سەرەنجام لە زەمانی «پیرووز»دا بە یەکجاری کوێر بۆوە و بنەی بڕا.[1]

لە سەردەمی شاپووری یەکەمدا، یانی ئەو سەردەمەی کە ئیمپراتۆریی گەنج بە شێوەیەکی پتەو بناغەی داکوتابوو و لە مەیدانی سیاسەتی نێونەتەوەیی‌دا ببوو بە خاوەنی کۆمەڵێک بەرژەوەندی، دەبێ لە جەنگەی شەڕ لەگەڵ ڕۆمدا کە پێویست بووە تەواوی هێز و وزەی نیشتمانی کۆببنەوە و یەکترگیر بن، پرسی دینی ئیمپراتۆری هاتبێتە گۆڕ. وێدەچێ هەر بۆیە بێ کە شاپوور سەرنجی کەوتۆتە سەر «مانی» و دینەکەی و توانیویەتی دۆستایەتیی لەگەڵ دامەزرێنێ.

مانی کە لە ڕاستی‌دا کوڕی مەزنەخانەدانێک بوو، وەک زەردەشت و بوودا و عیسا تەواو خۆی بە پێغەمبەری خودا دەناساند و دەیگوت ڕاسپێردراوە هەتا تەواوکەری دینەکانی پێشووبێ. لە دینی نوێباوی مانی‌دا وەکوو مەسیحایەتی ڕێگای تێوەچوون بۆ تەواوی مرۆڤەکان بەبێ جیاوازیی تۆرەمە و چین و توێژی کۆمەڵایەتی، کرابۆوە. پوختەی باوەڕەکانیشی کە بە دینەکانی بابلی و ئێرانی پاراو ببوو، کەوتە ژێر باندۆری بوودابیسم و مەسیحایەتی. بناغەی ئەم دینە لەسەر ملانەی نێوان تاریکی و ڕووناکی یان بە واتایەکی تر نێوان چاکە و خراپە داندراوە و جیهان لەم دوو ماکەیە پێکهاتووە کە هەمیشە پێکەوە شەڕیانە. ڕووحی مرۆڤ ڕووناکیدەر و جەستەی بە تاریکایی دادەندرێ و سەرلەبەری ڕوانگەی مانەوی بە دەوری ڕزگاربوونی ڕووح لە [زیندانی تاریکی] لەش‌دا دەخولێتەوە. ئەو دەمەی کە تەواوی ڕووحەکان و تێکڕای ڕووناکی کە بەندکراوی ماکەیەکن ئازاد بکرێن و بەرەو خۆر تێهەڵبن، ئاسمان و زەوی

١ـ دوکتۆر موعین ئەم پێنج برگەیەی پێشووی لێ دەرهاویشتبوو. بەپێی دەقی بێهفرووزی و دەقی فەرانسە گەڕایەوە سەر شوێنی خۆی.و.

تەفروتونا دەبن و لێکدادەبڕێن و حکوومەتی ڕووناکایی دەبێتە هەتاهەتایی. بڕواداران بەکردەوە دەبوونە پۆلی هەڵبژاردان و بیسەران. تاقمی یەکەم کە بریتی بوون لە پێشەنگانی دینی، دەبوو بە ڕەبەنی بژین و گۆشت نەخۆن و خۆیان لە چاوچنۆکی و درۆ بپارێزن. بیسەران (نیووشەندەکان) دەیانتوانی زەماوەند بکەن و وەکوو خەڵکی دیکە بکەونە کار و هەڵسووڕان، بەڵام دەبوو نەهێڵن ئاوێنەی ڕووحیان گەردی لێ بنیشێ و نەدەبوو سامان کۆ بکەنەوە. لەم دینە تازەدا نە قوربانی کران هەبوو، نە پەرستنی بوتان، بەڵام نوێژ و ڕۆژوو وەبەرچاو گیرابوو. مانەوییەکان ڕێوشوێنی وسڵی پاکبوونەوەیان ئەنجام دەدا و بڕوایان بە تۆبەی بەرلە مردن هەبوو[١].

دینی مانەوی، دینی جوولەکانی تڕۆ دەکرد و مووسا و پێغەمبەرانی بەنیئیسرائیلی بە شەیاتینی دەزانین و خوداکەیانی بە خودای تاریکی دادەنا. لە بواری گەشەی فرەزانی و وردەکارییەکانی پەیدابوونی جیهان و بە تەکوزبوونیدا، کەوتە ژێر باندۆری ڕوانگەی گنۆسی[٢]. سروودەکانی وێنەیان لە بابلییەکان هەڵگیراوەتەوە و سەرچاوەی بیر و باوەڕی پەیامەکانی زەردەشتن. لە

١ـ زانایان پێیان وایە کە ئەمە بارودۆخی دینی ئێران بووە لە باڵی باشووری خۆرنشیندا. لە باڵی باکووری خۆرنشین و دەوروبەری پەرستگای گەورەی «شیز»، دینی کۆنباوی ئێرانی پنجی داکوتابوو. لەوێ ڕێوڕەسمی دینی لە لایەن موغانەوە ئەنجام دەدرا کە بریتی بوون لە کۆمەڵێک پێشەنگی دینی کە وێڕای پاراستنی نەریتی توێژی خۆیان، لە سەردەمێکدا کە ئێمە نازانین کەنگێیە، داب و نەریتی زەردەشتیشیان قبووڵ کردووە. ئێمە بۆمان ڕوون نەبۆتەوە کە ئەم دوو ناوەندە دینییە دەبێ پەیوەند و نێوانیان چۆن بووبێ. ڕەنگە شوێندانانی ناوەندی باکووری خۆرنشین پێشاوبرکەی ناوەندی باشووری خۆرنشینی دابێتەوە، بەڵام دیسانیش ئەم ناوەندەی دوایی کەوتە ژێر سێبەری یەکەم پادشایانی خانەدانی ساسانی و لە ماوەی تەمەنی چەند پشتاندا لێیدانەبڕان. [لە وەرگێڕانەکەی موعیندا ئەم برگەیە لە دەقی کتێبەکە زیاد کراوە، منیش کردمە پەراوێز. با هەم مەبەستەکە نەفەوتێ و هەمیش شێوەی کارەکە ڕوون ببێتەوە.و.]

٢ـ ڕێبازی گنۆستیکی. ئەم ڕێبازە دینییەش بڕوای بە دووانەپەرستی بووە. بە بڕوای پەیڕەوانی ئەم ڕێبازە، دنیای ڕووح ڕاست دنیای ڕووناکییە و دنیای لەش هەمان دنیای تاریکییە... .و.

ئایینی مانیدا عیسا خاوەنی پلەیەکی هێژایە و بڕوابوون بە سێیانەی مەسیحایەتی و هێندێک بەشی ئینجیل خوازراونەوە و فەلسەفەی تەناسوخ لە بوودایی وەرگیراوە و ناوی فریشتەکانیش سوریانین.

داخوا ئەو دەمەی کە شاپووری یەکەم بە چاوی ڕێز و نیازپاکانەوە لە مانی ڕوانی و ڕێی بۆ خۆش کرد هەتا سەرقاڵی بانگەواز و کۆکردنەوەی پەیرەوانی بێ، دەیهەویست ڕۆژایەک دینی مانی بکاتە دینی ڕەسمی وڵاتەکەی؟ داخوا پێی وابوو خانەدانی تازەی ساسانی کە توانیبووی ئیمپراتۆرییەکی نوێباو و بەهێز دامەزرێنێ، ناچارە کە بە دینێکی تازەبابەت تینوتاوی وەبەربێنێ؟ وەکوو دیارە ئەم دینە لە خودی ئێراندا سەرهەڵدەدا و پیاوێکی ئێرانی دەیهێنێ و دەیگەشێنێتەوە و پڕە لە چاوپۆشی و دینەکانی دیکەی ئاوێتە کراوە و لەگەڵ سەردەم ڕێکە. تۆبڵێی بۆیەی وا نەکردبێ هەتا ئەم دینە تازەیە قبووڵ بکا، چونکە دینی باو لە «ئیستەخر» لە حاند شەپۆلی دینەکانی گەورەی وەک مەسیحایەتیدا هیچی بۆ نەدەکرا ؟! ڕەنگە پێی وابووبێ دینی مانی دەتوانێ ئاوات و ئامانجەکانی وەدی بێنێ. بەکورتی هەر لە دوای مەرگی شاپووری یەکەمەوە، پێشەوایانی مەزدایی، بەتایبەت موغانی باکوور بە سەرۆکایەتیی «کەرتیر» لێی وەخۆ کەوتن و ئەم هەڵوێستە لە ڕۆژگاری بارامی دووهەمدا کە کەرتیر سیاسەتمەدارێکی یەکجار بە دەسەڵات بوو ڕەنگی دایەوە. هۆکاری ئەم دژکردەوەیە دەکرێ بگەڕێتەوە سەر گەمارۆدرانی دینی بوودایی و مەسیحایەتی. دینی بوودایی لە دەسپێکی حکوومەتی زنجیرەی دووهەمی پادشایانی کووشانەوە کە «کانیشکا» سەرزنجیرەیانە، کرایە دینی باوی وڵات و ئەو کاتە لە خۆرهەڵات لەوپەڕی پەرە و گەشەی خۆیدا بوو. کۆمەڵێک ناوەندی مەسیحایەتی لە باکووری دووچۆمان دامەزرابوون و لە باڵی خۆرهەڵات لەگەڵ

دینی جوولەکان کە هەمیشە لە بابل پەرەی بە پەلوپۆی خۆی دەدا، سەرقاڵی ملانە و بەرەنگاری بوو. لەم کاتەدا دینی مەزدایی تەنانەت لە نێوخۆی ئێراندا کەوتە بەر هەڕەشەی دینی مانی و پێشەوایانی. هەر ماوەیەک دوای نەمانی شاپووری یەکەم، مانی دادگایی کرا و حوکمی کوژرانی بۆ برایەوە و سەری تێدا چوو. پەیڕەوانی مانی کەوتنە بەر شەپۆلی ئازار و ئێشاندن و لە نیشتمانی خۆیان پەرەوازە بوون؛ تاقمێکیان چوونە قوڵی ڕۆژهەڵات و لە ئاسیای ناوەندی دینی مانی توانی شوێنێک بۆ بانگەوازی بیر و باوەڕی خۆی بدۆزێتەوە. تاقمێکی دیکە بۆ لای سووریا و میسر بازرە بوون. بەپێی دەقی دووروودرێژی سێ بەردەنووسان کە لەسەر ڕەوەز و بیناکانی پارس هەڵکەندراون، کەرتیر شانازی بەوە دەکا کە مەسیحی و مانەوی و بەرەهمەنانی ئازار داون؛ بەڵام پاش نەمانی کەرتیر، کاتێک «نەرسی»ی کوڕی شاپووری یەکەم هاتە سەر دەسەڵات، بارودۆخەکە بەجارێک گۆڕدرا. عەرەبەکانی دانیشتووی کەوشەنی باڵی خۆرنشینی ئێران چووبوونە سەر دینی مانی و نەرسی ویستی کە دژی ڕۆمییەکان پشتیان پێببەستێ. لە میسریش مانەوی زۆر بوون و توانیبوویان لەگەڵ قوتابییەکانی مانی لە ئێران پەیوەندی داگیرسێنن. نەرسی بە ئاکار و کرداری نیازپاکانەی خۆی ئەوانی کردن بە کۆمەڵانی وەفادار بە ئێران و دواتر توانی لە ڕاپەڕینەکانی دژی «دیۆکلیسین[1]»دا ئەرک و دەورێکی گرینگیان بخاتە سەر شانی. واوێدەچوو کە هەلومەرج بۆ بووژانەوەی دینی مانی و ڕەنگە دینی عیساییش لە ئێراندا لەبار بووبێ. نەبوونی ژێدەری بەربڵاوی دەوڵەمەند ڕێگەمان پێنادەن کە بزانین چ کۆمەڵە ڕووداوێک بوونە هۆی گۆڕانی ڕەوتی ڕووداوەکان و ژیانەوەی دینی مەزدایی؛ بەڵام ڕوون و ئاشکرایە کە دینگۆڕکەی

١ـ دیۆکلیتین

کۆنستانتینی گەورە لە سەردەمی پادشایەتیی شاپووری دووهەمدا، کارێکی وای کرد کە مەسیحییەکان بە تاوانی سیخوڕی بۆ ڕۆم کەوتنە بەر تەوژمی ئازار و چەوساندنەوە، هەروەک چۆن مانەوییەکان لە ڕوانگەی ڕۆمییانەوە، بە فسۆسی ئێران دادەندران. ئەم ڕووداوانە مەزداییسمی گێڕایەوە سەر دۆخی جارانی و بووژایەوە و بوو بە هۆی تێداچوون و بڕانەوەی زورڤانیسم.[1]

ئێمە نازانین کە لەو سەردەمەدا موغەکان هەتا کوێ توانییان دینی زەردەشتی بپارێزن و ئەم دینە چەندە توانی وەکوو دینی ڕەسمی بناسرێ. دینی زەردەشتی پەرستنی ئەهوورامەزدای پاراست و بیری تاقانەبوونی خودای بەرەو پێدا. بەکورتی ئەم ڕوانگەیە لەو سەردەمەدا کە دینە گەورەکان لەسەر تاقانەپەرستی دەڕۆیشتن، دەبوو چەکی دەستی مووبەدان بێ بۆ پاراستنی دینەکەیان. ئەوان داب و نەریتی باشووری خۆرنشینیان وەرگرت و چونکە نەیاندەتوانی خودایانی لەمێژینی وەکوو ئاناهیتا و میترا وەلابنێن، ئەوانیان هەتا پلەیەک خوارتر داکێشا. هەر لەو ڕۆژگارەدا بۆ ئەوەی لە کاروانی ڕۆمییەکانی ئەهلی کتێب وەدوا نەکەون، دەبوو چەکێکی وەکوو ئەوانیان پێ بێ و ڕێسا پیرۆزەکان لە ڕێگای کتێبەوە بچەسپێن. بەم شێوەیە نووسینەوەی ئەڤێستا دەستی پێکرد و کۆمەڵێک دەقی زارەکی کە هێندێکیان سەر بە سەردەمانی لەمێژین بوون، کۆکرانەوە. تاقمێک لە توێژەران لایان وایە کە ئەم کتێبە لە سەدەی چوارەمی زایینیدا کۆکراوەتەوە و نووسراوەتەوە و تاقمێکیش دەیبەنەوە بۆ سەدەی شەشەم. هەر چۆنێک بێ ئەم پرسە هێشتا بە یەکجاری یەکلایی نەبۆتەوە و چارەسەر نەکراوە. تەنانەت هێشتاش ئەم باس و پرسە لە ئارادایە کە داخوا لە پاڵدەستی

١ـ لە دەقی موعیندا ئەم ڕستەیە زیاد کراوە: «پێشەنگانی ئەم دینە سەریان وەبەر پادشا هێنا و لەگەڵی بوونە یەک و ئاوا پەلیان ئەستوور بوو.» و.

ڕێوشوێنی سیاسی و ڕێکخستنەکانی موغاندا، کۆمەڵێک ڕووناکبیر بەپێی فەلسەفە و زانستەکانی سەردەم بە دوای داهێنانی دینێکی تازەوە نەبوون؟ ئێران پاش یەکانگیربوونی سیاسی، بوو بە خاوەنی یەکییەتی دینیش. دینی زەردەشتی بە پاڵپشتی دەسەڵاتی دنیایی هێزی وەبەرهات و دوای تاراندنی دینی مانەوی، توانی مەسیحایەتی لە هێڵی ڕووباری فورات و بوودایەتی لە درێژاییی ڕووباری هیرمەند بوەستێنێ. تەنانەت لە سەردەمی تەنینەوەی فەرهەنگی یۆنانیدا، ئێران دژی ڕوانگەی شارستانییەتی یۆنانی بوو بۆ سەر جیهان، هەروەک چۆن بە گەشاندنەوەی ڕووحی نەتەوەخوازانەی کۆنی خۆی، یەکجار بەتوندی دژی دەسەڵاتی دنیاداگری ڕۆم و دینی مەسیحی کە سەمبولی بوو ڕادەوەستا. دینی زەردەشتی کە موغەکان ڕێوشوێنیان بۆ دانا و هەتا ئاستی دینی ڕەسمیی وڵات ڕۆیی، لەم شەڕ و هەرایەدا یاریدەی وڵاتی دەدا و هێزی دەروونی و ورەی گەلی خستە بەرەی پاراستنی ڕۆژهەڵات، کە ئێران لە حاند دەسەڵاتی ڕۆژاوا، خۆی وەکوو قارەمانی ملانەکە ناساندبوو.

لە پاڵ دینی تەواو سەقامگیر و باودا، نژیاروانییەکی وردەکارانە و ڕێک و بەجێ لەسەر شێوەی دوو دنیای سەربەخۆ، بەڵام تێبەستەی گریمانەیەک، قوت دەبنەوە کە بریتییە لە چوارتاق و ئاورگایەک کە سەمبول و پارێزەری داب و نەریتە کۆنباوەکانی دیندارانەی ئێرانین.

ئەو سەکۆ یان شوێنە پیرۆزەی ئێرانییەکان کە جەماوەر لە جێگایەکی سەر و بەر ئاواڵەدا بۆ ئەنجامدانی ڕێوڕەسمی دینی لە دەورەی دەهاڵان، پەرستگایەکی چواربالی پێوە زیاد دەکرێ کە ناودێرە بە چوارتاق و بریتییە لە چوار کۆڵەکەی چواربال ئاواڵە کە گومبەزێک لە چەشنی تاقی ئاسمان لەسەریان ڕاوەستاوە.

ئاگر وەکوو ماکەی سەرەکی بۆ بەڕێوەچوونی داب و نەریتی دینی لە ئاورگادا دەپارێزرێ و ئەویش بریتییە لە ژوورێکی بچووک و داخراو لە نیزیکی چوارتاقەوە. ئەم ژوورە بەپێی دابی سەردەم بە ویشکەبەرد هەڵچندراوە و هەتا ئەمڕۆش هەر لە باوە و کوێر نەبۆتەوە[1].

وێژە و هونەر و زانستەکانی تر

بەپێچەوانەی ئەو مەبەستەی کە تاقمێک بەبێ وردبوونەوە و لێکۆڵینەوە دەیڵێن، هونەری ساسانی ئاکامی ژیانەوە و بووژانەوەیەکی لەناکاو نییە و ناکرێ ڕەنگدانەوەی دواتری هونەری یۆنانی بێ. هەروەها بە سەرهەڵدانەوەی نەریتی کۆنباوی خۆرهەڵاتیش دانادرێ کە هیچ مۆرک و شوێنپەنجەیەکی خۆرنشینی پێوە نەبێ. هونەری ساسانی کە دوایین ڕەنگدانەوەی خۆرهەڵاتی کۆنە و تەمەنی دەگاتە چوارهەزار ساڵ و خۆی حەوترینگەیەکی هونەری ئێرانییە کە هەزار ساڵی بە سەردا تێپەڕیوە و دەروازەکانی بە ڕووی ڕەوت و ڕێبازەکانی دەرەکیدا کراوەتەوە. ئەم هونەرە ئەوەی هات بەخێری هێنا و بەگوێرەی داب و نەریتی خۆماڵی گۆڕانی بە سەردا هێنا. ئەم هونەرە هەمیشە شتی خواستۆتەوە، بەڵام چونکە ببوو بە هونەری ئیمپراتۆرییەکی جیهانی، پرشنگی هاویشتە دەوروبەری و خۆشی شتی لێ خوازرایەوە و پەلوپۆی هەتا وڵاتانی یەکجار دووری دنیا ڕۆیی. ڕەنگدانەوەی زۆر کۆنی ئەم هونەرە بوو بە جێگرەوەی ڕاستەوخۆی دوایین گرشە و ورشەی هونەری پارتی کە بە ڕەسەن ئێرانی بووە.

١ـ بەداخەوە ئەم سێ برگەیەی دوایی لە وەرگێرانەکەی دوکتۆر موعیندا نییە، بەڵام بەڕێز مەحموود بێهفرووزی هێناویەتی و لە ڕووی دەقی سەرەکیڕا ئەوەمان بۆ ڕوون بۆوە.و.

وه‌ک پێشتر باسمان کرد، ئه‌رده‌شێر به‌رله‌وه‌ی ببێته پادشا، شاری «فیرووزاباد»ی به‌پێی ڕێوشوێنی باوی شارسازیی ئێران له‌سه‌ر شێوازی بازنه‌یی ساز کرد، شێوازێک که به‌تایبه‌ت له سه‌رده‌می پارته‌کان‌دا باو بوو.

له سه‌رده‌می شاپووری یه‌که‌م‌دا ڕێوشوێن و شێوازی شارسازی گۆڕانی به سه‌ردا هات. شاری بیشاپووری ئه‌م پادشایه به‌پێی ئه‌و شێوه و شێوازه خۆرنشینیه سازکرا که هیپۆداmووس کردی به باو (ق۸۷). ئه‌م گه‌ڵاڵه‌یه له‌سه‌ر ڕووبه‌رێکی لاکێشه‌یی هه‌ڵخراوه و به شوێن هه‌ڵکه‌وتی سروشتیی زه‌وی‌دا ده‌ڕوا و دوو شه‌قامی سه‌ره‌کی له جه‌رگه‌ی شار وه‌کوو خاچ به سه‌ر یه‌کتردا تێده‌په‌ڕن. ساسانییه‌کان به بناغه‌دانه‌ری گه‌وره‌ی شاران داده‌ندرێن و به‌پێی سه‌رچاوه‌کانی مێژوویی زۆربه‌ی هه‌ره زۆری پادشایانی ساسانی، به شێوه‌ی به‌رچاو بایه‌خیان به سازکرانی شاران داوه. ئێمه تاکوو ئێستا هیچ شتێک سه‌باره‌ت به گه‌ڵاڵه‌ی شاره‌کانی دیکه‌ی ساسانی نازانین؛ به‌ڵام گه‌ڵاڵه‌ی ئه‌و شوێنانه‌مان به ده‌سته‌وه‌یه که پادشایانی ئێران دیله ڕۆمییه‌کانیان تێدا نیشته‌جێ ده‌کردن. شاپووری یه‌که‌م دیله‌کانی له «گوندی شاپوور» بنه‌گر کردن. کاول و هه‌ره‌سی ئه‌م شاره ده‌که‌وێته نێوان دزفوول و شووشته‌ر و به‌شی هه‌ره زۆری به نووکی گاسن کێڵدراوه و ته‌خت بووه و تێداچووه. ئه‌م شاره که‌وتۆته سه‌ر ڕووبه‌رێکی به‌ربڵاوی لاکێشه‌یی و وێکچوونی له‌گه‌ڵ له‌شکرگای ڕۆمی سه‌یر ده‌نوێنێ. ئێمه هه‌ر ئه‌م شێواز و گه‌ڵاڵه‌یه‌مان له «هه‌یوانی که‌رخه»ی نیزیک شووش وه‌به‌رچاو هاتووه. به‌پێی چه‌ند سه‌رچاوه‌یه‌ک، شاپووری دووهه‌میش ئه‌و یه‌خسیرانه‌ی که له خۆرنشینه‌وه هێنابوونی، لێره‌ی نیشته‌جێ کردن.

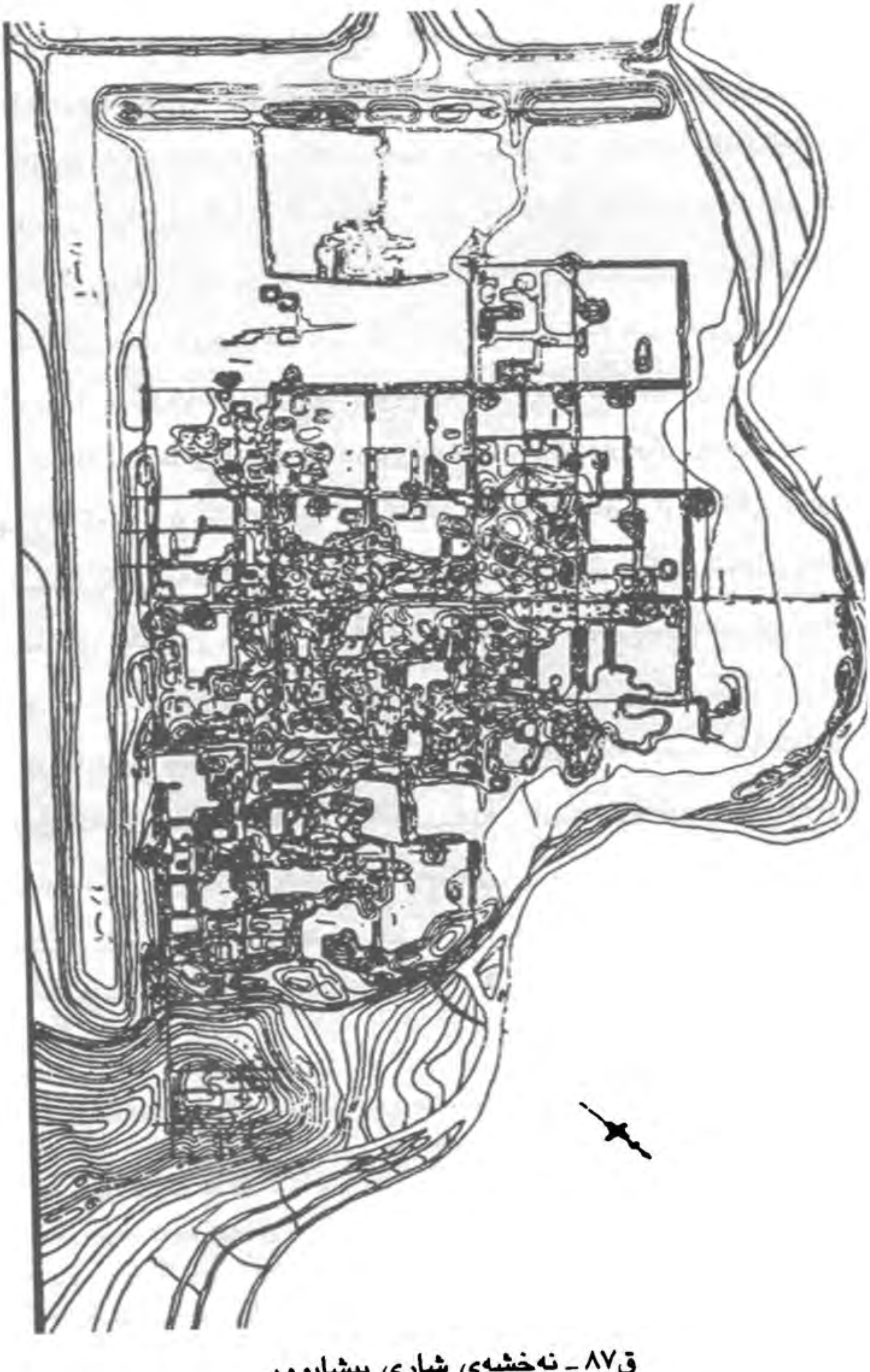

ق٨٧ـ نەخشەی شاری بیشاپوور

نژیاروانیی ساسانی زۆر توند لە داب و نەریتی نەتەوەیی شەتەک دراوە و درێژەدەری شێوازی کاری پارتەکانە. هەتا برانەوەی سەدەی سێهەم دیوارەکان بە بەردی دانەی تاشراوی ڕێک و لەبار هەڵچندراون. یەکێک لە کۆشکەکانی بیشاپوور ئاوا ساز کراوە کە شاپوور دیلی تاجداری خۆی لەوێدا بەند کرد. بەردەکانی بە هەڵکەندرانی کۆمەڵێک دیمەن و بابەتی مێژوویی ڕازێندراونەوە و پادشامان دیتە بەرچاو کە پێی ناوەتە ڕکێف یان لە نێو ئاپۆرای مەزنانی هاوڕێیدا چەقیوە. ئەم مەبەستە دەیسەلمێنێ کە لە سەردەمی ساسانیدا و لانیکەم لە سەرەتای دەست بە کاربوونیانەوە، لەم شێوازەیان زانیوە. بینایەکی بچووک کە بەگوێرەی گەڵاڵەی کۆشکەکانی «هەترە»[1] سازکراوە «تاقی گرێ»یە لەسەر ڕێگای بەغدا بەرەو کرماشان (ق٨٨)؛ ئەم جێگایە تەواو وەکوو پەرستگای بیشاپوور دەچێ (و ٩٨). هەروەها دەبێ باسی بینای «پایکوولی»ش[2] بکرێ کە ڕەنگە ئەویش ئاورگایەک بووبێ[3].

لێرەدا دەبێ بینای نەزر و نیازیشمان لە بیر نەچێ کە ئێستا دوو کۆڵەکەی ماوە و کەوتۆتە ناوەندی شاری بیشاپوورەوە. بەپێی بەردەنووسی ئەم شوێنە، وادیارە دەبێ پەیکەرەی شاپووری یەکەمی لێ بووبێ (ق٨٩). بەگشتی ئەم جێگایە وێنەی لە شێوازی «سوریانی ـ ڕۆمی» هەڵگیراوەتەوە و بە چێشکە و

١ـ هاترا

٢ـ پایکۆلی

٣ـ سەبارەت بە بینای پایکوولی کە دوو بەردەنووسی گرینگی پەهلەوی و پارتی لەسەر هەڵکەندراوە، دەبێ زانیارییەکانی پێشوو کە دەگەڕێنەوە سەر لێکۆڵینەوەکانی هێرتسفێڵد، ڕاست بکرێنەوە. ئەم شوێنە کە کەوتۆتە سەر سنوورەکانی ئێران و ئێراق و لە خاکی ئێراقە، لەبەر بەردەنووسەکەی بە یەکێک لە گرینگترین ئاسەوارەکانی سەردەمی ساسانی دادەندرێ. پایکوولی پەرستگا یان ئاورگا نەبووە و بەڵکوو جێگایەکە کە «نەرسی»ی پادشای ساسانی وەک یادگاری بەزاندنی بارامی سێهەم سازی کرووە. ئێرە هەر ئەو شوێنەیە کە مەزنانی ئێران، کاتێک بارام لە ئەرمەنستانەوە دەچوو بۆ تیسفوون، چوونە خزمەتی... .م.

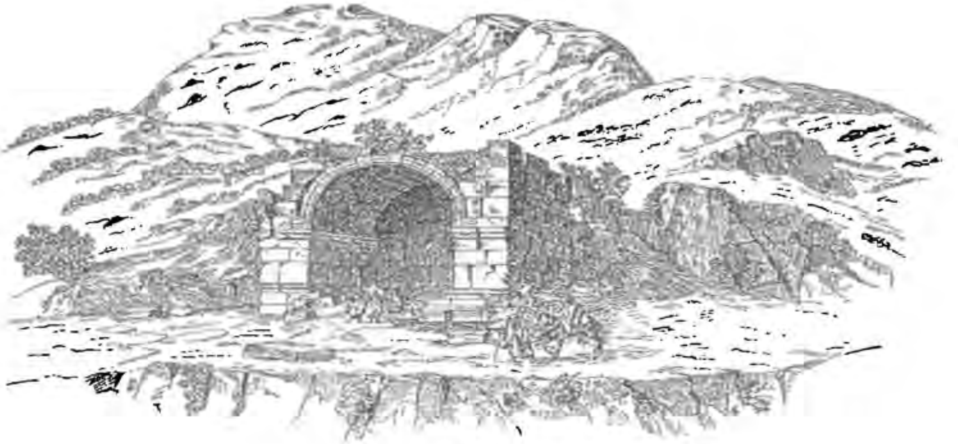

ق ٨٨ ـ تاقی گرێ

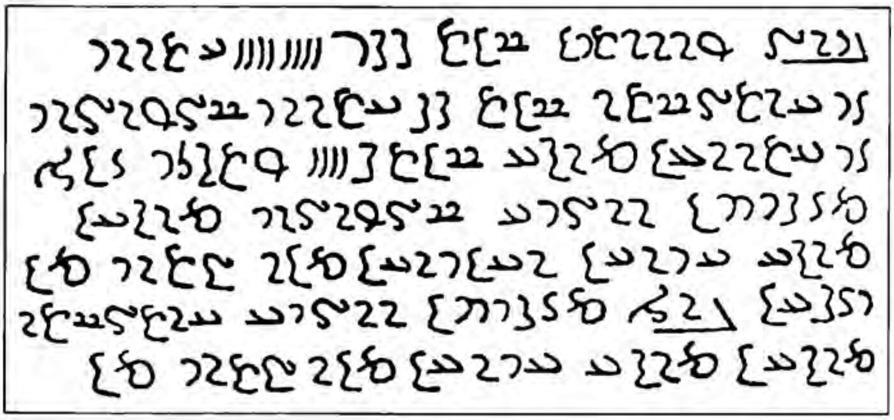

ق٨٩ ـ خەتی پەهلەویی ساسانی

ڕوانگەی ئێرانی دەستاو دراوەتەوە. لە ڕووکاری بیناکە هێشتاش پایەی پەیکەرەی پادشا وەبەرچاو دێ کە کەوتۆتە نێوان دوو ئاگردانەوە. هەڵکەندرانی دەقێک لەسەر یەکێک لەو دوو کۆڵەکانە لەسەر شێوازی خۆرهەڵاتییە.

وەکوو ئاشکرایە کەرەسەی خانووبەران زۆربەیان بریتی بوون لە خڕکەبەرد و قوڕ و قوڕەسواغ. کۆشکی فیرووزاباد ئاوا ساز کراوە و میچی بە کەوانەی بەرهەیوانی دیارە و گومبەزەکانی بە دوای یەکتردا ڕیز بوون (ق٩٠-٩١). گەڵاڵەکەی بریتییە لە تێکەڵەیەکی جوان و دڵگری ژووری میوانان و بەشی ئەندەروونی؛ کەچی ئەم دوو بەشە لە نژیاروانیی هەخامەنشیدا لێک جودا بوون. دانانی دیواری بەرد و قوڕ لە کۆشکی شاپووری یەکەمیشدا وەبەرچاو دێ. سەرسەرای گەورەی ئەم کۆشکە لە چەرگەیدا گومبەزی بە سەر کشاوە و خاوەنی چوار هەیوانە و سەرجەم وەکوو خاچ دەچێ (و٨٩). خشتەی سوورەوەکراو زۆری قوڕەکاری پێکراو، بەتایبەت لە هەرێمی بابل کە هێشتاش بەشێک کۆشکی تیسفوون میچی سەر تەلاری چوونە دیداری پادشای هەر ماوە (و٨٧).

ق٩٠- کۆشکی فیرووزاباد

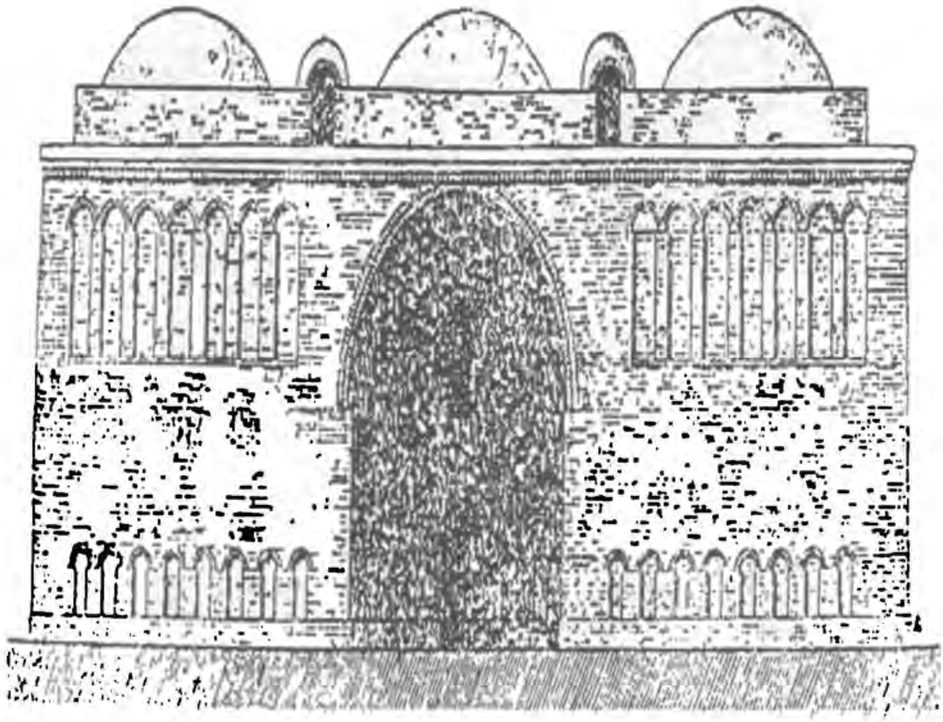

ق٩١- ڕووکاری کۆشکی فیرووزاباد (ئاوا چۆتەوە سەر دۆخی خۆی.)

داندرانی خشتی کاڵ باو بووە و یەکێک لە بەرچاوترینی ئەو جێگایانە ئێستاش ئاسەواری دیارە، شوورەی دەوری شاری «ئیستەخر»ە کە وێدەچێ بەرلە سەردەمی ساسانی سازکرابێ (ق٩٢). کڵاوقووچە نیوبازنەکانی ئەم حەسارە کە وادیارە لە سەردەمی ئیمپراتۆریی ڕۆمەوە لە خۆرهەڵات بایەخێکی تایبەتی پێدراوە ، لەگەڵ قەڵای بیشاپوور و شاری «تاکسیلا»ی باکووری خۆرنشینی هیند کە زنجیرەی دووهەمی پادشایانی کووشان لە سەدەی دووهەمی زایینیدا سازیان کردوو، نیشانەی باو بوونی ئەم شێوازەن.

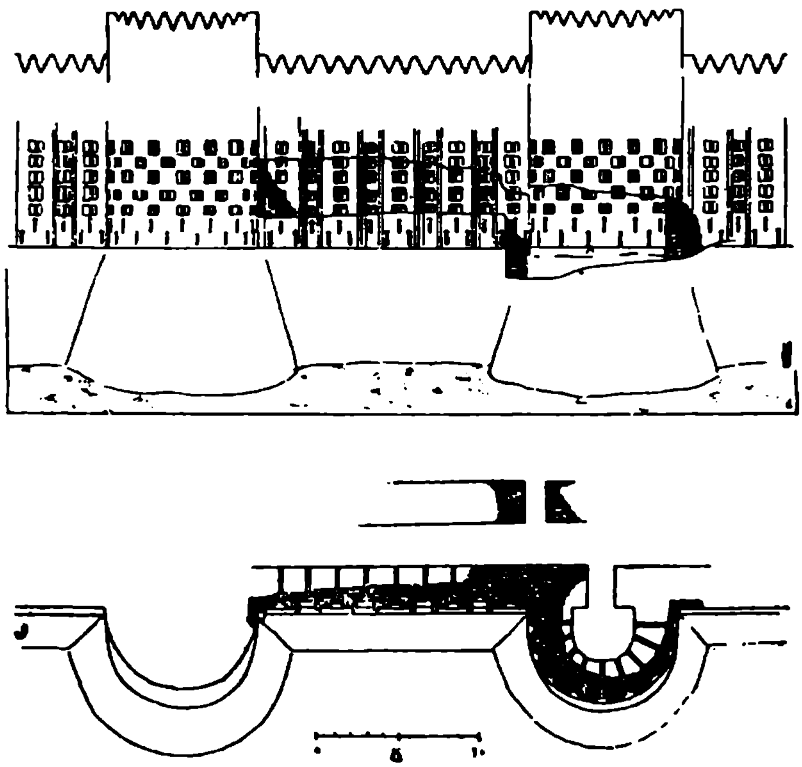

ق٩٢ـ ئیستەخر: شوورەی شار کە بە خشتی کاڵ سازکراوە.

چوارچێوەی پەرستگاکان گۆڕانیان بە سەردا هات. ژووری سەرەکی و چوارگۆشەی ئاورگا ڕێڕەوێک بە دەوری‌دا لێدەهاڵاوە. یەکێک لە گەورەترینی ئەم ئاورگایانە کە دیوارەکانی ١٤ گەز پێهەڵچوون، شاندی ئێمە لە بیشاپوور دۆزیویەتەوە (و٩٨؛ ق٩٣). لە تەنیشت ئاورگای فیرووزاباد، قەڵاقووچەیەک ساز کراوە کە لە جەنگەی کۆبوونەوە و ڕێورەسمی ئایینی‌دا سەربانەکەی ئاوری لێکراوەتەوە (ق٩٤). زۆربەی ئەم ڕێورەسمانە لە دەورەی ئەو هەیوانانەوە بەڕێوە دەچوون کە هەر چوار لایان کرابۆوە و چوار کۆڵەکە سەریان وەبەر

گومبەزیان هێنابوون. بێجگە لە ئاوری پیرۆزی هەرگیز نەکووژاوە، لە ئاگردانێکیش‌دا ئاوریان دەکردەوە و لە خوار گومبەزەکە دەیانخستە بەردەمی ئاپۆرای خەڵک (و٩٧).

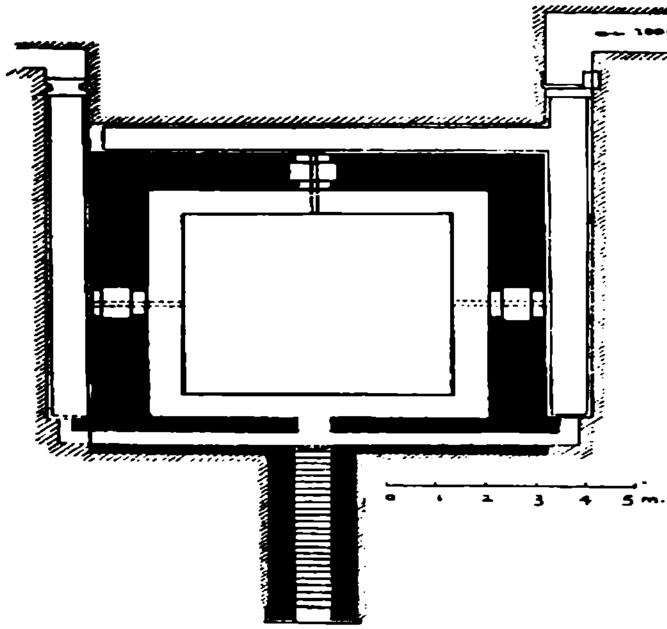

ق٩٣- بیشاپوور: نەخشەی ئاورگا

دیواری کۆشکان و ماڵان کە بە قوڕ و بەرد یان خشتی سوور دادەندران، ئەوەندە ناڵێک بوون کە دەبوو سپی‌کرابانەوە و بە گەچبڕی نەخشێندرابان. لە کۆنترین کۆشک‌دا کە دەبێتە کۆشکی ئەردەشێر لە فیرووزاباد، ئەم ڕەنگاندن و نەخشاندنە هێندەی بایەخ پێنەدراوە و تەنیا چەند خەت و کووزێکی لەسەر دابی دەسکاری میسرییەکانی تێدا ڕەچاو کراوە کە دەرگا و تاقچەکانی تەختی‌جەمشیدیان پێ ڕازاندۆتەوە (ق٩٥). ئاڵوگۆڕی لەناکاو لە سپیکاری و گەچبڕیی سەردەمی دووهەمین پادشای ساسانی‌دا کە شاپوور یەکەمە،

ڕووی دا. لـە کۆشـکی بیشـاپووری پادشـادا کـە هێنـدێک پـاش بەزانـدنی «ڤالێریانووس»ی ئیمپراتۆر سازکراوە، سەرسەرای گەورەی تایبەتی چوونە دیداری پادشا بە ٦٤ تاقچە ڕازێندراوەتەوە و گەچبڕی کراوە (و٨٨). شێوە و شێوازی نەخش و نیگارەکان، کارتێکردنی قووڵی «سوریانی - ڕۆمی »یان پێوە دیارە کە بریتین لـە خـەت و کووزی پێچاوپێچ و گوڵ و لاسکی چەلیپایی و گەڵاکەنگرانە. دواتر ئەم شێوازە بە قەڵافەت و دیمەنی بوونەوەران، گیاوگۆڵان و کۆڕی ڕاو و تەنانەت ڕوخساری پادشایان جوانتر دەکرێن. بـەردی مەرمـەڕی هەڵکۆڵدراو تەنانـەت لـە کلکـەی سـەردەمی ساسـانیدا شـوێنی لەسـەر کـاری بەردتاشـان دادەنـا. نەخشـێندرانی ئەشـکەوتی تـاقبوسـتان (ق٩٦)، لەگـەڵ سەرەکۆڵەکە بەردینەکان و کۆشکەکانی میری دەکەونە ئەم ڕیزەوە (ق٩٧).

ق٩٤- فیرووزاباد: قەڵاقووچەیەک کە ئاورگای تێدایە

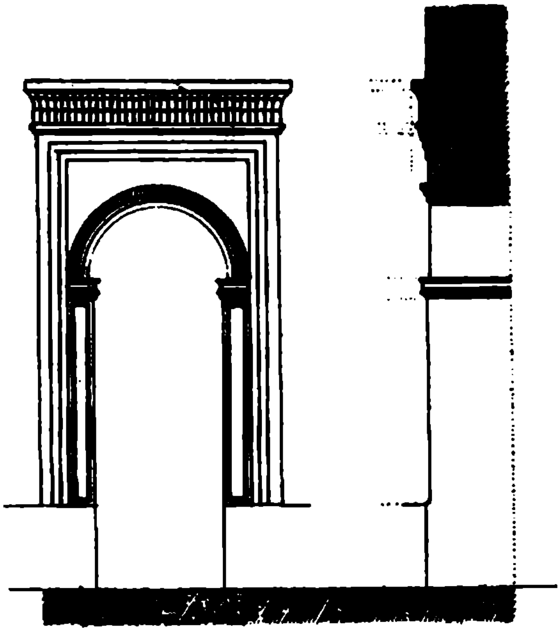

ق٩٥- فیرووزاباد: کۆشکی گەچبڕیکراو

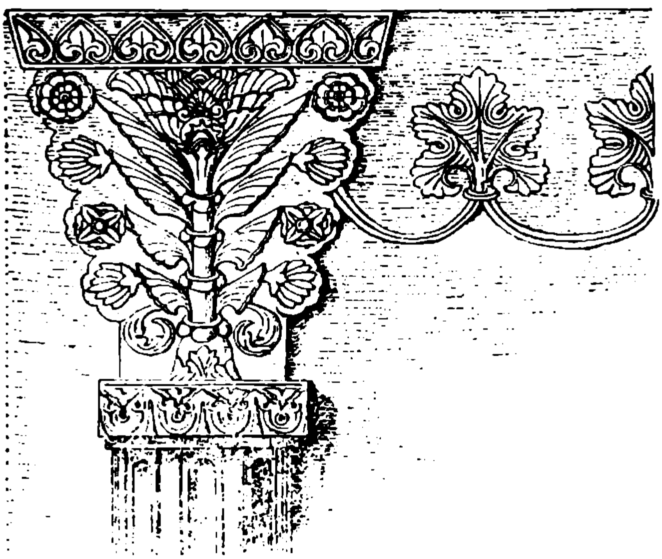

ق٩٦- تاقبوستان: وردەکارییەکانی سەرەکۆڵەکەیەکی هەڵتاشراو

ق٩٧- بێستوون: چەند سەرەکۆڵەکەی کۆشک و تەلارێکی کاول بوو

هەر لە ڕووی ئەم سەرچاوه دیرۆکییانەوه بۆمان ڕوون دەبێتەوه کە کۆشک و تەلاری پادشایانی ساسانی بە نەخش و نیگاری سەر دیواران ڕازێندراونەوه و کۆشکی تیسفوون ڕووداوی گیرانی ئەنتاکییەی لەسەر لادیواری سپیکاری کێشراوەتەوه. لێکۆڵینەوه تازەکان لەسەر هەیوانی کەرخەی ناوەندی دەسەڵاتی ساسانی دەریدەخەن کە کۆمەڵێک قەڵەمکێش لەسەر دیواره سپیکارکراوەکانی کۆشکی میری نەخشێندراون. هەروەها ئێمە لە کۆشکی بیشاپوور ژمارەیەکمان سزاویک دۆزیونەوه کە ڕووبەری هەیوانیان داپۆشیوه و کۆمەڵێک زانیاری دەخەنە سەر زانینەکانی پێشوومان. وەکوو دیاره ئەو

وەستاکارانەی مزاویکیان تێگرتوون لە ڕووی وێنە یان نموونەوە کاریان کردووە. هێندێک لە تەختە مزاویکەکان بە تەنیایی هەر تاقە دیمەنێکیان لەسەر نەخشێندراوە. لەسەر ٢٢دانەیان دوو دیمەنی هاوشێوە بەدی ناکرێ و ئەم مەبەستە دەیسەلمێنێ کە هونەرمەندانی سەردەم خۆیان لە دووپاتبوونەوەی دیمەنەکان پاراستووە و تەنیا وێکچوونیان ڕەچاو کردووە (و٩٥). بێجگە لە چەند دیمەن و ڕوخساری کە لە لاجەوە کێشراونەوە و نیوەی سەر و دەموچاویان دیارە، ئەوانی دیکە هەموویان سێچوارەمی دیمەنیان خراوەتە بەرچاوان. وێدەچێ ئەمە شێوازی هەڵبژاردە و دڵخوازی هونەری سەردەمی ساسانی بووبێ و ڕەنگە وێنەی لە هونەری سوریانی- ڕۆمی هەڵگیرابێتەوە. لەسەر تەختە مزاویکی دیکە کە گەورەترن، نێوەنێوە دیمەنی ژنان و پیاوان کێشراونەوە. لەم نێوەدا دیمەنی خاتوونێکی بارگا دێتە بەرچاو کە خۆی باوەشێن دەکا. بارگانشینان جلوبەرگی ئاودامێنیان پۆشیوە و تاجەگوڵینەیان لە سەریان داوە و چەپکە گوڵیان بە دەستەوەیە (و ٩٦). لەسەر یەکی دیکە خاتوونێکی چاوەش بە ڕووتوقووتی سەرقاڵی لێدانی سازێکی ژێدارە. کۆمەڵێک دیمەنی قەڵەمکێشی دیکە لە نژیاروانیدا ڕەنگیان داوەتەوە، هەروەک چۆن لە نەخش و نیگارەکانی «دوورا- ئوورۆپۆس»دا هەر ئەم شێوازە خوازراوەی هونەری یۆنانی ڕەچاو کراوە.

پادشایانی ساسانی پتر لە تەواوی ڕابردووان، توانیویانە پارێزەری شێوازی هەڵکۆڵینی بەرد و داتاشینی ڕەوەزان بن کە تەمەنی ناسرانی لە ئێراندا دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی سێهەمی پێشزایین. پتر لە سی بەردەتاشی ساسانی توانیویانە ڕەوەز و تیشەشاخی بانووی ئێران بنەخشێنن کە بەشی زۆریان کەوتوونە پارسی زێد و نیشتمانی سەرەکیی ئەوان و هیچیان بە هەوێنی دینی

دەستاو نەدراونەوە. باس و بابەتی بەردەتاشەکان بریتین لە بەخشینی پلە و پایە، بەزاندنی خەنیم، ڕاو یا پادشا و ئاپۆرای یارانی یان ئەندامانی بنەماڵەکەی. ئەم بابەتانە لە ڕەوتی چوارسەت ساڵدا وەکوو ئاوێنەی ڕووداوەکان خۆیان دەنوێنن. سەرەتای گۆڕانی ئەم هونەرە لە ڕووی بەردەتاشی فیرووزابادەوە دەستنیشان دەکرێ کە دیمەنی زاڵبوونی ئەردەشێر بە سەر ئەردەوانی پێنجەمدا دەخاتە بەرچاو و دیارە کە هێشتا زۆر بە خەستی کەوتۆتە ژێر سایەی هونەری پارتی و بە باری وردەکاری و تەخت و ڕێکبوونی کەندۆخیندا قەرزداری هونەرمەندانی پارتە. ماوەیەک دواتر و هەر لە زەمانی ئەو پادشایەدا، دیمەنەکان بە شێوەی دەرزەقیو داتاشراون. ئەم شێوازە بەتایبەت لەو دیمەنەدا وەبەرچاو دێ کە پادشا بە شێوازی سەمبولیکی تایبەتی ڕۆژهەڵات ئاڵقەی ڕازاوە بە جغجغە لە دەستی ئەهوورامەزدا وەردەگرێ و ئەویش بریتییە لە هێما و نیشانەی پادشایەتی. ئەهوورامەزدا و پادشا هەردووکیان سواری ئەسپن و یەکسمەکانیان بە نۆرە پادشای بەزیوی پارتی بە دەستی ئەردەشێر و ئەهریمەنی سەمبولی چەپەڵی و خەنیمی ئەهوورامەزدا پێخوست دەکەن (و۹۹). لە زەمانی شاپووری یەکەمەوە دیسانیش وڵات دەکەوێتە ژێر کارتێکردنی هونەری خۆراوایی و شێوەیەکی تازە لە جلوبەرگدا بەدی دێ. پێشتر لەبەرڕوەی جلوبەرگ پڕ بە بەری مرۆڤ نەدەخرایە بەرچاو، ئەندامی قەڵافەتی دیاریی نەدەکرد، بەڵام لەم قۆناخە بە دواوە شێوازەکە دەگۆڕێ و پۆشاک فشوفۆڵ خۆی نانوێنێ و لەگەڵ لەش دەق دەگرێ. بە وێنە هەڵگرتنەوە لە بەردەتاشەکانی ڕۆمی، هونەرمەندانی ئێرانی دەکەونە داتاشین و ڕێکخستنی کۆمەڵێک دیمەنی ڕێک و تەواو. لەو دیمەنانەدا پادشا دەکەوێتە نێو جەرگەی یارانی، هەروەک چلۆن لە دیمەنی بەزاندنی «ڤالێریانووس»دا لە بیشاپوور دێتە

بەرچاو (ق٨٦). ئەوەی ڕاستی بێ کەسەکان وا دانەتاشراون کە بڵێی ناسێنەر و نیشاندەری تاقمی هاوشانان بن. ئەم مەبەستە بەتایبەت لە ڕووکاری بەردەتاشێکی دیکەدا لە بیشاپوور خراوەتە بەرچاو کە هەر بەزاندنی ڤالێریانووس دەگێڕێتەوە و چاردە ڕیز لەسەر تەوەرەیەکی کەوانەیی داتاشراون (و١٠٠). لەو بەردەتاشەدا مەیلی شکانەوە بە لای نەخش و نیگاری ڕۆمیدا، بەتایبەت کۆڵەکەی بەردینی داتاشراوی یاد و بیرەوەریی تراژان، ڕەنگی داوەتەوە. ئەوەی ڕاستی بێ کاتێک ئیمپراتۆر لە ڕۆم دەستووری داتاشرانی ئەم شوێنەوارەی دا، دەیهەویست پێچ و گەوەی بەردی مەرمەڕ وەکوو کرانەوەی تۆمارێک بێتە بەرچاو کە باسی دوو جار سەرکەوتنی ئیمپراتۆر بەبێ نێوبڕ بخاتە بەرچاو؛ کەچی بەردەتاشی شاپوور کە قووڵ داتاشراوە، تەنیا بریتییە لە چەند ڕیزێک کە نە پێکەوە بەستراونەوە و نە پەیوەندییان بە دیمەنی سەرەکییەوە هەیە و سەرجەمی ڕیزەکان سەبارەتن بە بابەت و ڕووداوێکی دیار و سنووردار.

هونەری بەردەتاشی ساسانی لە سەردەمی بارامی یەکەمدا گەیشتە چڵەپۆپەی خۆی. دیمەنی تاج لە سەرنانی ئەم پادشایە لە بیشاپوور، هیچکام لە ئاسەوارەکانی دیکەی هونەرمەندانی ئێرانی تۆزی ناشکێنن و بەڕاستی ڕووحیان وەبەرهێناوە. وردەکاری و بەرزیی ئەم هونەرە لە زەمانی بارامی دووهەمدا پارێزرا، بەڵام لە سەدەی چوارەمەوە داڕێژرانی گەڵاڵەی شوێنەواران تین و گوڕی جارانیان نەما و لە نەرمی دیمەن و ناسکی کەوتن، ئەگەرچی لە کاری کەندۆخیندا وردەکارییەکان بوونەوە باو. لە کلکەی برانەوەی سەردەمی بەرباسدا، بەردەتاشی دیمەنی ڕاوی تاقبوستان (ق٩٨) نیشانەی کارتێکردنی قووڵی وێنەگەریی پێوە دیارە.

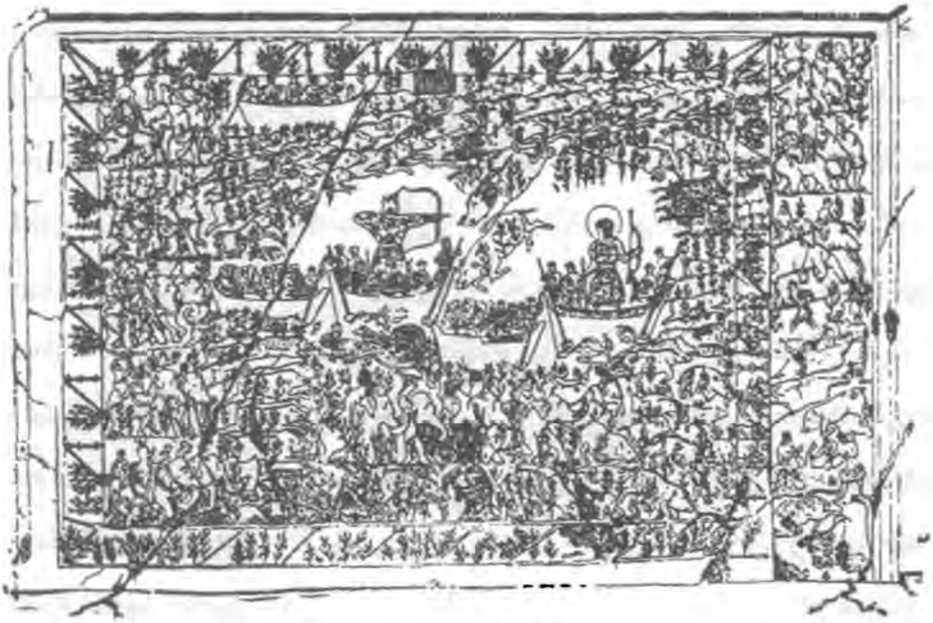

ق٩٨ـ تاقبوستان: بەردەتاشی سەبارەت بە جەنگەی ڕاوی پادشا

زۆربەی توێژەران پێیان لەسەر وێکچوونی بەردەتاشەکانی ساسانی و ڕۆمی داگرتووە و هەتا ڕادەیەکیش بۆچوونێکی ڕاستە، بەڵام دیسانیش لە نێوان ئەم دوو شێوازە هونەرییەدا، چەند جیاوازییەک بەدی دەکرێن و نیشانەی دوو دنیای جیاواز و دوو ڕوانگەی کەموزۆر ناتەبان. نەخش و نیگاری داتاشراوی ڕۆمی پەلێکە سەر بە نژیاروانی و خاوەنی جەغز و ئەندازەی دیاریکراو، بەڵام لە بەردەتاشی ساسانیدا پێچەوانەیە و زۆر جاران قەڵافەتی مرۆڤ لە قەڵافەتی ئادەمیزادی ئاسایی گەورەتر دەردەکەوێ. بەردەتاشی ڕۆمی دەیهەوێ ڕووداوێکی ڕاستەقینەی مێژوویی یان ڕووداوێکی سیاسی بگێڕێتەوە کە لە ڕێگای کۆمەڵێک دیمەنی پەیتاپەیتاوە، ڕاستەقینە و خەیاڵ بە جوانی تێکەڵ دەکرێن. بەردەتاشی ساسانی کە ئەویش زیاتر باسی گێڕانەوەی ڕووداوێکی

دیرۆکییە، تەنیا بەشێکی دیار و بەرچاوی زەق دەکاتەوە و لێی لانادا. ئەم هونەرە لە خۆراوادا وەکوو فیلمێکی سینەمایی دەچێ، بەڵام لە خۆرهەڵات چەشنی وێنەیەک وایە کە لە جێی خۆی چەقیوە و تیشکی هاویشتۆتە سەر تەنیا دیمەنێک کە زیاتر ناسێنەری رووداوەکەیە. بەم شێوەیە سەرکەوتن و زاڵبوون لە دیمەنێکدا خۆی دەبینێتەوە کە تێیدا پادشا یان خودا بە پاوە راوەستاون یان سواری ئەسپن و دوژمنی پشتەوقەفار پێشێل دەکەن. لە دیمەنێکی دیکە و شەڕێکی دەستەویەخەدا، پادشای ساسانی خەنیمەکەی بە ئەسپەوە تێکهەڵدەگلێنێ. وەکوو دیارە سەرەنجامی تێکهەڵچوونەکە ناگاتە دەم و کاتێکی هەستورووژێن و پەیوەندیی ئەم هونەرە لەگەڵ دیمەنی بەردەتاشەکانی تەختیجەمشید کە پادشا لە جەنگەی کوشتنی دێوەزمەی سەیردا دەخاتە بەرچاو، جێگای سەرسورمانە. بەردەتاشی ساسانی چۆن دیمەنی مەند و مەتین و داوەستاوی هونەری سەردەمی هەخامەنشی دەپارێزێ، هەر ئاواش تین و گوڕی کۆڕی راو و تێکهەڵچووکانی پارتی کوێر ناکاتەوە. ئامانجی ئەم هونەرە نیشان دانی بابەتێکی نەگۆڕە و پادشایەک دەخاتە بەرچاو کە کۆشک و تەلارێکی دراوەتە پاڵی، ئەوەندە هەیە بە گۆڕانی پادشا، تەنیا ئاڵوگۆڕ بە سەر تاجەکەی دەهات کە ئی هەرکامەیەکیان پێکەوە جیاواز و تایبەتی خۆیان بوو. لە شێوازی کار و لێکدرانی بابەتەکاندا جیاوازییەکی زۆر وەبەرچاو دێ. لە هونەری ساسانیدا هەرگیز شوێنی قەومانی رووداوەکە بایەخی پێنەدراوە و نەخراوەتە بەرچاوان. کۆمەڵە کەسێک لە دەوری پادشا هاڵاون و بەپێی هونەری رۆژهەڵاتی قەڵافەتی پادشا یەکجار لەوان گەورەتر داتاشراوە. لەم دیمەنانەدا نیشاندانی رێزێک مرۆڤ تەنیا رێچارەیەک بووە کە بەردتاشان پەنایان بۆ بردووە و ئاوا قەڵافەتەکان وەکوو بەشێکی سەربەخۆ دیارن، راست وەک چۆن

لە سەردەمی هەخامەنشی‌دا باو بووە. لە بەردەتاشی ئێرانی‌دا تاقمی ئادەمیزادان دەور ناگێڕن. ڕوون و ئاشکرایە کە ئەم هونەرە هێندێک ڕێ‌وشوێنی خۆراوای قبووڵ کردووە، بۆ وێنە شێوەی نیشان‌دانی جل‌وبەرگ و خوارەکەوپێچەکەی ئەندام و سروشتی‌بوونی قەڵافەتی مرۆڤ؛ بەڵام بەردەتاشی ساسانی بە هێنانە گۆڕی دیمەنی هاوشێوە، دەرخستنی جیاوازیی زەق، شێوازی نیشان‌دانی پلە و پێگەی بنەماڵەیی و پاراستنی تایبەتمەندی و واتا و نێوەرۆکی شاراوەی، هەر بە ئێرانی ماوەتەوە، چونکە لە ئێران‌دا خستنەڕووی سەرکەوتنێک، دەبوو بە چەشنێک سێحر و جادوو دەستاو درابایەوە هەتا ئاوا کەوڵی هێز و شانازیی هاویشتبایە سەر شانی پادشا. ئەم شێوازە لەگەڵ شێوازی بەردەتاشی خۆراوا ناتەبایە.

سەبارەت بە کەل‌وپەل و ئەو شوێنەوارە هونەرییانەی کە سەبارەتن بە شاردنەوە و ناشتنی مردووان لە سەردەمی ساسانی‌دا، زانیارییەکی ئەوتۆمان بە دەستەوە نییە. لەو سەردەمەدا مردوویان دەبردن و لە نێو «قەڵاقووچەی بێدەنگی»دا دایاندەنان. پاش ئەوەی دەڕزین و گۆشتیان دادەماڵدرا، یەسکەکانیان لە پەڕۆیەکەوە دەپێچان و دەیانبردن و دەیانخستنە ئەو قوڵکە یان یەسکدانانەی کە لە قەدی کێوان هەڵیانکەندبوون یان لە ژووری تایبەتی نێژران دەیانشاردنەوە. کوت و لەتی چەند یەسکدانێکی سواڵینە لە تورکستانی ڕووس دۆزراونەوە کە سەر بە کلکەی دەسەڵاتی ساسانین؛ بەڵام لە ئێران‌دا تەنیا دوو یەسکدانی بەردین دۆزراونەوە. یەکیان یەسکدانی بیشاپوورە کە نەخش و دیمەنی لەسەر هەڵکۆڵدراوە (ق٩٩ـ١٠٠). ئەوەی لەسەری هەڵکەندراوە یەکجار سواوە و بە سەر کوێربوونەوەدا کەوتووە. ڕوخساری ئادەمیزادەکان کە لە لاجەوە داتاشراون یەکجار ساکارن و قووڵ داتاشراون و شوێنەواری

وردەکارییان پێوە دیار نییە. ئەگەر بێتوو ئەم یەسکدانانە لەگەڵ یەسکدانی سواڵینە پێکەوە هەڵسەنگێنین، بۆمان دەردەکەوێ کە لەم چەشنەی دوایی‌دا دیمەنی میترامان دێتە بەرچاو کە سواری عارەبانەی خۆی بووە و ئەسپانی باڵدار رایدەکێشن. هەروەها ئەهوورامەزدا، ڤێرسرێغنە و خاتوونەخوای ئاناهیتا وەبەرچاو دێن. ڕەنگە ئەمانە سەمبولی سێیانەی ئایینی مەزدایی بن.

کەندەکاریی سەردەمی ساسانی باشتر ناسێندراوە، چونکە دەیان دەوری، شەربە، تونگەڵە و بوتری دۆزراونەوە. تەواوی ئەم ئاسەوارانە نەخشێندراون و بریتین لە کۆمەڵێک بابەتی فرەچەشن، بەتایبەت ڕاوی پادشا، لایەکی زیاتری لێ‌کراوەتەوە. لێرەدا پادشا سواری ئەسپە و جلوبەرگی گرانبایی کردۆتە بەری و تاجێکی گەواهێربەندی کردۆتە سەری کە یەکجار وەستایانە کاری لەسەر کراوە. پادشا سەرقاڵی تیرهاویشتنە و ئەو ئاژەڵانە دەنگێوێ کە بازرە بوون و ئەویش کەوتۆتە سەریان. ئەم دیمەنە بە شێوەیەکی ناسروشتی خۆی دەنوێنێ و یەکجار لەگەڵ بابەت و نێوەرۆکی بەردەتاشان جووتە و یەکتر دەگرێتەوە(و٩٠). لەم دیمەنەدا ڕاوی ڕاستەقینە وەبەرچاو نایە و هەموو شتێک پێچەوانەی باری ڕاوی سروشتییە؛ بۆ وێنە جلوبەرگی پادشا و ئەو شریت و جغجغانەی کە دەشەکێنەوە و تاجی پادشا کە ڕەنگە لە جەنگەی چوارناڵەی ئەسپی‌دا بە سەرییەوە نەبێ و ژمارەی ئەو ئاژەڵانەی کە دەوری ڕاوکەریان داوە ناسروشتین. ئەمە دیمەنێکی تێکەڵاو و شێوەیەکی وێنەگەرییە کە مەبەستێکی شاراوەی تێدایە و دەبێ بە هێنانە ئارای چەشنێک سێحر لە جەنگەی ڕاودا، زاڵبوونی پادشا مسۆگەر بکا و هێز و ورەی وەبەربنێ هەتا بتوانێ لەگەڵ شێر و بەور و بەراز تێکهەڵچێ. ئەم دیمەنە ئاوێنەی نیشان‌دانی «پادشایەکی ڕاوچی»یە.

ق٩٩- بیشاپوور: پەسکدان (ستۆدان)ی بەردینی هەڵکۆڵدراو

ق١٠٠- بیشاپوور: پەسکدانی بەردینی هەڵکۆڵدراو (بابەتەکان بەوردی خراونە بەرچاو.)

بابەتـەکانی دیکـە بـریتین لـە دیمـەنی بەخشـینی پلـە و پایـە یـان پادشـای دانیشتووی سـەر تـەخت و کۆڕی میوانـان، کـە وادیـار زۆر کەوتۆتـە بـەردڵان (ق١٠١). دەبێ ژمارەیـەک لـەو تونگەڵـە و بوتریپیانـەی بـە دیمـەن و قەڵافـەتی سەماکەران یان کەنیزان ڕازێندراونەوە، بخرێنە ئەو ڕیزەوە (و٩١). هێندێک لە

دەورییەکان دیمەنی بوونەوەرانی ڕاستەقینە یان خەیاڵییان لەسەر هەڵکەندراوە (ق١٠٢). وێدەچێ جوانترین و وەستاکارانەترین شوێنەوارەکان لە سەدەی سێهەم و چوارەمی زایینیدا خوڵقێندرابن. کارەکانی دواتر زۆربەیان لاساکردنەوە و وێنەهەڵگرتنەوەن.

ق١٠١ـ نیشاندرانی دیمەنی پادشایان لە کاری زێرینگەریی ساسانیدا

بەردەئاوێنە کە کەرەسەیەکی ڕەسەنە و هەر لە کۆنەوە مرۆڤ زۆری بایەخ پێداوە، چاکی سەرنجی هونەرمەندانی ساسانیی بۆ لای خۆی ڕاکێشاوە. ئێمە شوێنەوارێکی کەمی بەردەئاوێنەمان گەیوەتە دەستی و ڕەنگە لەو ڕۆژگارەدا کە پیشەی شووشەگەری یەکجار برەو دەستێنێ و پێشاوبڕکەی داتاشین و

ق١٠٢- شەربەی زێوینی ساسانی

کەندڕخینی بەردەئاوێنە دەداتەوە، ئەم شوێنەوارانە بە سەر کەمی‌دا کەوتبن. دیارترین و ناسراوترین کاری هونەری لەسەر بەردەئاوێنە، گەردنئاوێزێکی زێڕئاژنە سەر بە خەزنەخانەی «سەن دێنی» کە ئەمڕۆ لە بەشی میدالیاکانی [کتێبخانەی نەتەوەیی] پاریسە. ئەم گەردنئاوێزە دیمەنی پادشایەکی ساسانی دەخاتە بەرچاو کە لەسەر تەختی خۆی دانیشتووە و پێچکەکانی بریتین لە ئەسپی باڵدار (ق١٠٣).

١٠٣- میدالیای بەردەئاوینەی زێڕئاژن، خەزنەخانەی سەن دێنی، کتێبخانەی نەتەوەیی پاریس

خەزنەخانەی «سەن مارک» لە ڤێنیز[1]، «دەوری»یەکی لێیە کە چڵ و گەڵای لەسەر هەڵکەندراوە و ئەم شێوازە لە گەچبڕیی ساسانیدا یەکجار برەوی بووە (و٩٤). لەم شوێنە شەربەیەکی بە گوڵ نەخشاویش پارێزراوە کە دەکرێ کاری کارگەکانی ئەو سەردەمەی ئێرانی یان ئەو کارگایانە بێ کە کەوتوونە ژێر باندۆری ئەوانەوە (و٩٢).

کەندەکاریی سەردەمی ساسانی لە ڕێی هەزاران ئاسەواری نێو مووزان یان کۆلێکسیۆنی عەنتیکەدارانی سەرتاسەری دنیاوە ناسراوە. هێندێکیان دیمەن و ڕوخساری خودی خاوەنەکانیان لەسەر هەڵکەندراوە و بە خەتی پەهلەوی ناو و ناوبانگیان نووسراوە، بەڵام زۆربەیان دنیای بوونەوەران یان گیاوگۆڵیان لەسەر هەڵکەندراوە و مەبەستەکان زمانی ئاماژەیان تێدایە و هەتا ئێستاش ئێمە لێیان حاڵی نەبووین. «ئێمە لێرەدا مۆرێک دەخەینە بەرچاوان کە لە قوڕی سوورەوەکراو سازکراوە و سەبارەتە بە سەدەی شەشەم و لەو چینەی شووشدا دۆزراوەتەوە کە سەر بە سەردەمی ساسانییە. ئەم مۆرە بە شریتێک لە بەڵگەنامەیەکی ڕەسمی قایم کراوە کە ڕەنگە پارشمەن یان هەمان پێستە ئاژەڵ بووبێ. لەسەر ئەم مۆرە واژۆی کابرایەکی پایەبەرز دیارە کە نیوەبەژنی خۆشی لەسەر شەقڵ کراوە (و١٠١).»[2]

ئێرانی نێوان وڵاتی «چین»ی ڕەنێوهێنی ئاوریشم و ڕۆمی گەورەترین کڕیاری کووتاڵی ئاوریشمی گرانبایی، ئاوریشمی خاو و کووتاڵی ئاوریشمی پێدا رادەگوێزرا. پادشایانی مەزنی ساسانی کە پێیان خۆش بوو ئێرانیش بەشداری بەرهەمهێنانی پارچەی ئاوریشم بن، دوابەدوای سەرکەوتنەکانی خۆیان لە

١ـ وینیز

٢ـ وەکوو دیارە لە دەقی وەرگێرانەکەی دوکتۆر موعیندا ئەم چەند ڕستەیە زیاد کراوە. دەقی فەرانسە مەبەستێکی ئەوتۆی تێدا نییە.و.

سووریا، بە کۆمەڵ وەستاکار و جۆلایان ڕاگوێستن بۆ هەرێمەکانی ئێران و بەتایبەت لە خووزستان نیشتەجێیان کردن.

کۆمەڵێک بەردەتاشی وەک تاقبوستان، دیمەنێک لە نەخش و نیگاری پارچەکانی سەردەمی ساسانی دەخەنەوە یاد، چونکە وەستاکاران لەوێ زۆریان وێنە لەوان هەڵگرتۆتەوە. چەند نیشان یان میدالیایەک دۆزراونەوە کە بە دیمەنی بوونەوەران و جەنگەی ڕاو، بەتایبەت ڕاوی بارامی گۆڕ و بابەتی سەمبولیکی دیکە ڕازێندراونەوە و هەموویان دەدرێنە پاڵ ڕۆژگاری ساسانی. هەزارەی یەکەمی زایینی، سەردەمێک بوو کە ئاسەواری پیرۆز و متفەڕک لە ڕۆژهەڵات دەکڕدران و لە نێو کاڵای بازرگانیدا خۆیان دەنواند. جوانترین و شکۆمەندترین کووتاڵی ئێرانی دەکرانە کفنی ئەوانەی گەیبوونە پلەی «پیرۆز»ی. بەم شێوەیە کلیسا گەورەکانی ئورووپا بوونە خاوەنی قەوارەی کووتاڵی سەردەمی ساسانی و ئێستاش هەر پاراستوویانن، بەڵام لە خودی ئێران شتی ئاوا نەکراوە. هاتنی ئیسلام نەیتوانی دابی کفنکردنی تەرم و پیشەی سەبارەت بەم کارە تێدابەرێ. لە چەند گۆڕێکی سەر بە ڕۆژگاری پاش ساسانییەکاندا، جاری وایە بە هەڵکەوت کووتاڵی وا دۆزراونەوە کە هێشتاش دوای سەدان ساڵان دیمەنی پیاوچاکانیان لەسەر ماوە (و٩٣).

هەتا هونەر بەهێز بووبا، چاکتری بڕ دەکرد و پەلی داویشتە ناوچە و هەرێمە دوورەدەستەکان و تەنانەت مانەوەشی لە وڵاتانی دەرەوە پتر جێگای دڵنیایی بوو. هونەری ساسانیش لەم هونەرانە بوو کە توانی لە چینەوە هەتا مەزنەدەریای ئەتڵەس باڵی بنگێوێ. کاردانەوەی ئەم هونەرە لە خۆراوا بوو بە ڕاوکەی هونەری سەدەکانی نێوەڕاستی ئورووپا و چاکی ڕەنگ دایەوە. کلیسای «ژێرمینیی دێ پرێ» لە نیزیک «ئۆرلێئان» کە لەسەر شێوازی ئاورگایەک ساز

کراوە، دیوارە سپیکار و گەچبڕیکراوەکانی داری ژیانیان لەسەر کێشراوەتەوە. ئەم دیمەنە ئەشکەوتی تاقبوستان دەخاتەوە یاد و بە کارێکی تاق و ناوازە دادەندرێ. سپیکاری و گەچبڕییەکانی مەزارگەی ڕاهیبە «ئاگیلبێرتا» کە ساڵی ٦٦٥ زایینی کۆچی‌دوایی کردووە و لە سەیزانی کلیسای «ژوار»ی نێوان پاریس و «شاتوو ـ تیری» نێژراوە، نموونەیەکی دیکەی لەم چەشنەیە.

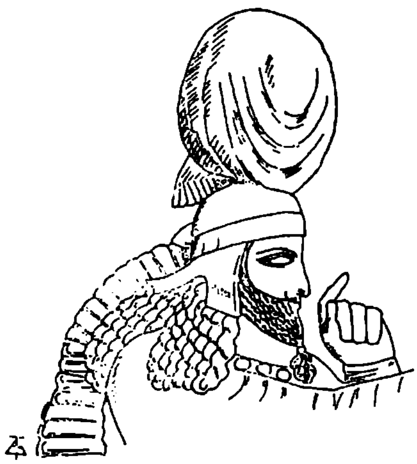

ق١٠٤ـ بەردەتاشی نەخشی ڕۆستەم: ئەردەشێری بەرەوڕووی ئەهوورامەزدا

پادشا وەکوو سەمبولی ئەهوورامەزدا لەسەر زەوی، بە خۆشفەڕی لە هونەری ساسانی‌دا خۆی دەنوێنێ و لە بارگای شکۆمەندی‌دا خەریکی ڕێوڕەسمی تاج لە سەرنانە. ئەم دیمەنە بۆتە سەرچەشنی هونەرمەندانی بیزانسی و مەسیحی سەرکەوتوویان لە ڕووی کێشاوەتەوە کە چەند فرشتەیەک و یارانی و پێغەمبەرانی دیکە و نووسەرەوانی ئینجیل دەورەیان داوە. دواتر هونەرمەندانی بیزانسی قامکی شادەی ڕادێراوی مرۆڤ کە نیشانەی ڕێزدانان بوو بۆ مەزنانی سەردەمی ساسانی ، دێننە ئارا کە هەر لە واتاکەشی

حاڵی نەبوون (ق١٠٤_١٠٥) زێڕینگەرانی ئورووپای ناوەندی، کەندەکاریی سەردەمی ساسانییەکانیان خواستەوە و ڕەنگە ئەوانیش هەر وەک ئێمە شتێکی وایان لەو چەمکانە نەزانیبێ. وێدەچێ ئەو وەستاکارانەی کۆمەڵێک ئاسەواری هێژای زێڕینیان بەدی هێناوە و گەنجینەی «ئاتیلا»یان لێ پڕ کردووە و توێژەران دەیبەنەوە سەر سەدەی هەشتەم و نۆهەمی زایینی، هەر بە شوێن ڕچەی لاساییدا هەنگاویان نابێ و کاریان بە چەمک و واتای بابەتەکان نەدابێ (ق١٠٦ _ ١٠٧).

ق١٠٥_ کلیسای بیک(Indre): کۆڕی پەسن و پەرستنی موغان؛ هونەری دینیی فەرانسە له سەدەی دوازدەهەمی زایینیدا

ق١٠٦ـ گۆزەڵەی زێڕی گەنجینەی ناودێر بە ئاتیلا

هەروەها هونەری ساسانی بۆتە سەرمەشقی وێنەگەرانی ئاسیای ناوەندی و دیواری پەرستگا پیرۆزەکانی بوودایی بە شێوازی کاری ئەوان ڕازاوەتەوە (ق١٠٨). قوماشکەرانی میسری و بیزانسیش لەو جەغزەدا خولیان داوە، بەڵام «میراتگری ڕاستەقینەی ئێرانی سەردەمی ساسانی، ئیسلامە.» ئەوەی ڕاستی بێ ئیسلام لە هەر جێگایەکی پەرەی گرت، لەگەڵ خۆی وێنە و دیمەنەکانی هونەری لەمێژینی ساسانی ڕاگواست و وەکوو دیارە ئیسلام توانی ئاخرین پرشنگی خۆی باوێتە سەر ناوچە دوورەدەستەکانیش.

ق١٠٧- نێوقەدی گۆزەیەکی زێڕینی سەر بە گەنجینەی ناودێر بە ئاتیلا

ق١٠٨- گەچبڕیی «بوودایی»ی مۆنگ ئۆی (تورکستانی چین)

ئەدەبیاتی فۆلکلۆر و نەتەوەیی کە پشتاوپشت دەگەڕا و دەماودەم دەگێڕدرایەوە و پاراو دەبوو بە بیر و باوەڕی خەڵک و ژیانی گەل، لە سەردەمی ساسانی‌دا جێی بۆ ئەدەبیاتێکی نووسراو چۆل کرد کە بە مەبەستی خوێندنەوەی مەزنەوەجاخان و بارگانشینان دەنووسرا. چەند بەشێکی ئەڤێستا ـ کە سەرچاوەی هەموو زانستەکان بوو ـ کۆمەڵێک بابەتی پزیشکیی تێدایە کە

دەستوورەکانی بوقرات لەگەڵ ڕێوشوێنی دینی زەردەشتی ڕێک کرابوون. وەرگێڕانی شوێنەواری یۆنانی، لاتینی و هیندی لە سەردەمی شاپووری یەکەمدا دەستی پێکرد و لە ڕۆژگاری خوسرەوی یەکەمدا، کە بە ڕۆژگاری بزووتنەوە و بووژانەوەی ئێرانی دادەندرێ، چاکی پەرە پێدرا. سەردەمی خوسرەو کە بۆ حاوانەوە لەگەڵ هەموو دینێک یەکجار شازە و ڕاست بەپێچەوانەی کلیسای بیزانسە، دەبێتە پەنا و پەسیوی ئەو فەیلەسووفە یۆنانییانەی کە لە وڵاتی خۆیاندا کەوتبوونە بەر گوڕمی ئازار و ئێشاندن و تیسفوون باوەشی بۆ کردبوونەوە. شەپۆلی بیروبۆچوونی ڕۆژاوایی کە لەم ڕۆژگارەدا دزەی کردە خاکی ئێران و لەگەڵ بیروبۆچوونی هاتووی هیندی تێکەڵاو کرا، توانی بەرچاوی ڕووناکبیرانی ئێرانی بەرینتر بکا. لە نێو ئەو کەسانەدا دەکرێ باسی گەورە پزیشکی پادشا، واتە بەرزوویە[1] بکرێ. ئەو لە نووسینەکانی خۆیدا باسی کۆمەڵ و ڕەوشت و دینان دەکا. خوێنەرەوان یەکجار هۆگری کتێب و ناملیکەی سەبارەت بە ئامۆژگاری بوون و ئاسەوارێکی زۆر لەم بوارەدا نووسران، بەڵام بەداخەوە هەموویان نەگەیشتوونە دەستی ئێمە و هەتا ئێستا تێداچوون. لەم بەرهەمانەدا کۆمەڵێک بابەت خراونە بەرباس کە بریتین لە: ئاوەزمەندی، خێر و چاکە، دلۆوانی، ئەرکی دەوڵەمەند سەبارەت بە هەژار و ڕاشکانی هەژاربوونی شەرافەتمەندانە بە سەر دەوڵەمەندبوونی لووتبەرزانە و نادادپەروەرانەدا. پەرەگرتنی دەربڕینی بیرورای ئازاد، دەسەڵات و دەستڕۆیشتنی پێشەنگانی دینی زەردەشتیی هێنایە لەرزە و ئەوانیش لێی وەخۆکەوتن، بەڵام ئەو بەرەنگاربوونەوەی ئەوان دژی بیرورای فەیلەسووفانی دەرەکی، بە قازانجیان نەبرایەوە. ئەو دەقانەی کە گەیشتوونە دەستی ئێمە دەڵێن پێشەوایانی دینی

١- برزوویە

گیرۆدەی گەندەڵیی باوەڕ و چاوچنۆکی و تەنانەت لە دین وەرگەڕان ببوون، چونکە پێشەوایانی ڕەسمی بەگوێرەی شەپۆلی دینە گەورەکانی سەردەم، دەکەونە بانگاواز بۆ پەرستنی خودایەکی تاق و تاقانە و ئەم ڕوانگەیە دەبووژێننەوە. ئەم ڕەوت و ڕێبازە تازەیە کاتێک لە ئێراندا بوو بە باو کە ئیسلام توانیبووی سەرکەوتووبێ و ئەو کاتەش پەلەقاژە بۆ ڕزگارکردنی دینی نەتەوەیی یەکجار درەنگ بوو.

بارودۆخی ئابووری و کۆمەڵایەتی

بناغەی ئابووریی ئیمپراتۆریی ساسانی وەکوو ڕابردوو پتر لەسەر کشتوکاڵ دانرابوو نەک بازرگانی، بەڵام دیسانیش سەردەمی ساسانی کە ئاخرین ڕووپەڕی دنیای کۆن و کەونارایە، بە تێکۆشانی دامودەزگا و دامەزراوەکانی حکوومەتی و هەوڵ و هەڵسووڕانی تاقەتپرووکێنی جەماوەرەکەی، دەتوانێ سیستمێکی پڕشنگداری سیاسی و کولتووریی وا بەدی بێنێ، کە هەتا ئەمڕۆش شوێنەواری هەر ماوە و بڕی کردووە. سەردەمی ساسانی بە لانی زۆربوونی داهات و دابەشینی بەرهەم و پەرەی دەسکردانەوە لە سەردەمەکانی دیکەی تێپەڕاندووە. چەشنێک هاوسەنگی لە تێکڕای ژیان و چالاکی و هەڵسووڕانی مرۆڤ و لە هەرێمی دەریای مەدیتەرانەدا بەدی هات کە لە ئیمپراتۆریی ڕۆم و ئیمپراتۆریی ساسانیشدا ڕەنگی دایەوە. لەم بابەتەوە ئەم بەشەی جیهانی کۆن کەوتۆتە پێش ئورووپای باشووری و ناوەندی و باکووری و لەوانی تێپەڕاندووە. کۆمەڵە سکەی زێو و مس و بەهەڵکەوت زێڕی ساسانی، لە ئاڵوویری بازرگانیدا، ڕووبەرێکی زیاتر دەتەنێتەوە. بێگومان لەم ڕۆژگارەدا نووسرانی پسوولەی دەستەبەربوونی بانکی تەواو دێتە برەو. وەکوو ئاشکرایە بانکدارانی جوولەکەی بابلی و دامەزراوە هاوشێوەکانی ئێرانی لەم ڕەوتەدا

دەوری بەرچاویان گێڕاوە. خۆ ڕاستە کە داهێنانی پسوولەی دەستەبەربوون دەگەڕێتەوە بۆ هەزارەی دووهەمی پێش‌زایین، بەڵام ئەو کاتی هێندەی نەتەنیبۆوە و تەنیا بریتی بوو لە دان‌هێنان بە قەرزوقۆڵە یان ڕێکەوتی درانەوەی‌دا. لە سەردەمی ساسانی‌دا نووسرانی پسوولەی دەستەبەربوون یان باوەڕنامەی بانکی وەکوو بەڵگەنامەی ڕەسمی دەوری گێڕا. بانکەکانی ئیمپراتۆری کە بە دەست ئێرانی یان جوولەکانەوە بوون، بەپێی بەڵگەنامەی نووسراو بە شێوەیەکی بەربڵاو دراویان دەستاودەست پێدەکرد. تاقمێکی کەم لە پسپۆڕانی دارایی و بانکی دەزانن کە وشەی «چەک» یان زاراوەی دەستەبەربوونی بەڵگەنامەی بانکی لە زمانی پەهلەوی‌ڕا چۆتە نێو [زمانەکانی ئورووپایی]. ئەم کارە داهێنانێکە کە ئێرانی لە سەرەتای سەدەکانی نێوەڕاست‌دا کردوویانەتە باو. بازرگانانی مەسیحیی سووریا دواتر شێوازی نووسینی پسوولەی دەستەبەربوونی ئێرانیان خواستەوە و بردیانە خۆراوا و لە سەردەمی «مێرۆڤینژی»یەکانەوە[1] ڕمێنی پەیدا کرد.

کارپێکرانی سکە لە شاران‌دا برەوی ئەستاند و گەلێک «درەم»ی زێـــوی ساسانی (و١٠٢) لە ئێران یان وڵاتانی دراوسێی‌دا دۆزراونەوە. لە ناوچە و مەڵبەندی گوندەکی و لە دێهاتان، مووچە و مانگانەی جووتیاران، سەربازان، کاربەدەستانی حکوومەت و تەنانەت پیتاکیش بە کەل‌وپەل دابین دەکران و ئەم نەریتە لە هێندێک ناوچەدا هەتا سەردەمی ئێمەش هەر درێژەی هەیە. هەڵبەت وەکوو دیارە بازرگانیی دەرەوە تەنیا لەسەر تەوەرەی دان و وەرگرتنی سکە هەڵسووڕاوە. بازرگانیی دەرەوە لەچاو سەدەکانی ڕابردوو بە شێوەیەکی

١ـ یەکەمین زنجیرەی پادشایانی فەرانسە کە لە کلکەی سەدەی پێنجەمی زایینی‌را هەتا نێوەڕاستەکانی سەدەی هەشتەمی زایینی حکوومەتیان بە سەر ئەم وڵاتەدا کرد.و.

هەستپێکراو زیادی کردووە و پتر کاڵا و کەلوپەلی گرانبایی و زریقەوبریقەدار تایبەتی بارگای میری و چینی دەوڵەمەندانی مەزنەوەجاخی ئێرانی بەرمێن بوون. وەرگیرانی پیتاک بە شێوەی کاڵا و کەلوپەل بوو بە هۆی ئەوەی کە میران پاشەکەوتێکی یەکجار بەرچاوی بەرهەمی سەرەکی بخەنە سەر یەکتر و سەرکار و پاکاری حکوومەت لە بازاڕاندا بڵاویان بکەنەوە. قازانجێکی دیکەی ئەم دەسەڵاتدارانە ئەوە بوو کە دەیانتوانی لە جەنگەی قاتیوقڕیدا بگەنە فریای خەڵک و ئەرکی سەر شانی پادشایان بوو کە بە مەبەستی هێورکردنەوەی شەپۆلی چارەڕەشییەکانی گەل، مل بۆ ئەم کارە ڕاکێشن.

هەرگیز لە ڕۆژگارانی پێشوودا کاروباری بازرگانی وەکوو ئەم سەردەمە ئاوا بە شێوەیەکی توندوتۆڵ چاوەدێریی بە سەردا نەکراوە، جا هەر بۆیە حکوومەت ناچار بوو هەتا لەبەر هاتوچۆی بەرچاو، لە ڕێگاوبان و چۆڵماواندا کاروانسەرا و خەزێناو و جێلەنگەران ساز بکا. کۆمەڵێک لێپرسراو بۆ ئەم کار و خزمەتانە دیاری کرابوون و چاوەدێر بوون بە سەر وێستگەکانی سنووری و لەنگەرگاکانی دەریاییدا. هەروەها حکوومەت کڕین و فرۆشتنی چەند کاڵا و بەرهەمێکی گرینگی وەکوو ئاوریشمی خاوی کردبوو بە پاوانی خۆی کە لە چینەوە دەهێندرا و بەتایبەت لە کارگەکانی «سووری ـ فنیقی»دا دەکار دەکران. هێندەی پێنەچوو کە ئەو جەماوەری وا پادشایانی ساسانی هێنابوویانن و لە چەند ناوچەیەکی ئێران نیشتەجێیان کردبوون، لەگەڵ وەستاکارانی باسکراو کەوتنە ڕقە و کۆمەڵێک کارگەی شووش، گوندی شاپوور و شووشتەر بۆ تەنینی کووتاڵ ناوبانگیان ڕۆیی. هەوروهاڵی جوانی سواڵینە و دەسکردی شووشەی «سووری ـ فەلەستینی» و ئەسکەندەرییەیی دەگەیشتنە بازارەکانی ئێران.

کڕین و فرۆشتنی کووتاڵ و جلوبەرگ یەکجار بەرچاو بوو. عەنبەریان لە دەریای ڕەشەوە دێنا و پاپیرووس کە پتر لە جاران جێگای پێستەی ئاژەڵی گرتبۆوە، هەمیشە خوازیار و کڕیاری هەبوو. وێناچێ کە بەرلە سەردەمی ئیسلامی کاغەز لە چینەوە چووبێتە ولاتانی دیکە. هەزوێڵە و تامەچێشتی بۆنخۆشی چین و عەرەبستان بە خاکی ئێران‌دا تێدەپەڕین. سونبول و بیباریان لە [هەرێمی] مادەوە هەناردەی دەرەوە دەکرد. پەرەگرتنی بازرگانیی نێونەتەوەیی چەند کۆچەرنشینێکی بازرگانانی بەدی هێنا و بەتایبەت جوولەکە و سوریانی لە ناوچە دوورەدەستەکانی وەکوو هیند، تورکستان، برۆتانی و کەنارەکانی دەریای ڕەش بنەگر بوون. ئەو ناوەندانەی بازرگانی کە سەرقاڵی کڕین و فرۆشتنی هەموو شتێک بوون، لەم سەردەمەدا بە سەر پسپۆڕی‌دا کەوتن و تەنیا خۆیان بە کڕین و فرۆشتنی گەنم و پاتاڵ و بەرهەمی کارگەکانەوە سەرقاڵ کرد. بەم شێوەیە جیاوازی نێوان بازرگانانی نێوخۆیی و ئەوانەی کەل‌وپەل و کالایان دەناردە دەرەوە، روون بۆوە و لە ئاکام‌دا دەلالی بازاڕان پەرەیان گرت. سەرجەم کاروباری بازرگانیی دەرەوە لەچاو سەردەمی پێشوو هێندەی پەرە نەگرت و هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە سەر دەستێوەردانی حکوومەت کە گرێ و کۆسپی دەخستە بەر دەمی ئاڵوگۆڕی کالای بازرگانی.

لە بواری بازرگانیی نێوخۆییش‌دا دەبینین کە شارەزابوونی بازرگانانی خۆماڵی و چەرچی و دەسفرۆشانی گوندان کە بە شێوەیەکی ئاسایی تێبەستەی بازرگانانی چەند ناوەندێکی گرینگ بوون، لە بابل دەکەونە سەر سکەی خۆیان و ئەم ڕەوتە ئێرانیش دەتەنێتەوە.

لە دەرەوەی کاروباری بازرگانی‌دا، چالاکی و هەڵسووڕانی بانکان سنووردار بوو. بانکەکان تەنیا لە جەنگەی کەمبوونی بەرهەم یان لە کاتی وەرگیرانی

پیتاکدا وەگەڕ دەکەوتن؛ بەڵام دیسانیش ئەم ڕەوتە کۆسپی بەردەمی حکوومەت نەبوو کە پتر لە جاران خۆی لە کاروباری بانکی وەرنەدا یان بە شێوەیەکی ڕێکوپێک چاوەدێرییان نەکا. وەکوو دیارە ئەم ڕەوت و ڕێبازە بۆ ماوەیەکی درێژخایەن درێژەی پێدەدرێ و هەتا ڕۆژگاری ئێمەش تووشی ئاڵوگۆڕ نابێ.

ڕەنێوهێنانی بەرهەم و پێچارانی گەشەی کرد و کووتاڵی ئاوریشم و شووشەگەریشی گرتەوە و لەم بوارەشدا جەماوەرێک تەواو بوونە پسپۆڕ. حکوومەت بەو پاوانانەی کە هەیبوون بە بەرهەمهێن دادەندرا و خاوەنی کۆمەڵێک کارگا بوو. هەروەها حکوومەت تەنانەت بڕشت و دەسەڵاتی خۆی خستە نێو بەستێنی کۆمەڵێک کار و پیشەی کەرتی تایبەت، بەتایبەت ئەو کار و بەرهەمانەی کە ڕاستەوخۆ کەوتبوونە بەر سەرنجی بارگای میری و قۆشەن و دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتی و لە ئاکامدا حکوومەت بە نرخی کەرەسەی خاو و مووچەی کرێکاراندا چۆوە و هاوسەنگی و پارسەنگی تێدا بەدی هێنان. بەم شێوەیە مەیل و تاسە بۆ بەدی هاتنی کۆمەڵێک کار و پیشەی تازە گوڵیان کرد و دواتر ئیسلام و دنیای سەدەکانی نێوەڕاست لێیان بەهرەوەر بوون.

دەرەبەگانی گەورە زۆربەیان خاوەنی جووتێر، دارتاش، ئاسنگەر، تەونگەر، نانەوا، ڕۆنگر، ئاشەوان و ئاشی تایبەت بە خۆیان بوون. ئاش بە داهێنانێکی تازە دانەدەندرا، بەڵکوو لە سەدەی چوارەمەوە کاری پێدەکرا. بەرهەمی کشتوکاڵی دەپارێزرا و پەرەی پێدەدرا. لەم بوارەدا چەند کارێکی تازە دەکرێن و لێدرانی داری توو و بەخێوکرانی کرمی ئاوریشم دێتە ئاراوە؛ هەڵبەت وەکوو ئاشکرایە ئەم کارە بۆ وڵاتێکی کە کووتاڵێکی یەکجار زۆری ئاوریشمی دەویست، زۆر گرینگ بوو. زەوی‌وزاری بەربڵاوی حکوومەت و دەرەبەگان، هەر بەگوێرەی ڕێ‌وشوێنی کۆن دادەچێندران و بەرهەمیان لێ‌هەڵدەگیرا. ئەگەر جاری وایە

پێشکەوتنێک بەدی دەهات هەر لە زەوی‌وزاری حکوومەتی‌دا بوو، چونکە ئازادیی ئابووری لە کاروباری کشت‌وکاڵی‌دا یەکجار بەرتەسک کرابۆوە و کار و هەنگاوی تاک‌وتەرا دەروەستی پەرەپێدانی نەدەهات.

لە کاتێکدا کە بارودۆخی ئابووری هەتا ئەندازەیەک گەشە و پەرەی بە خۆیەوە دیتبوو، هەل‌ومەرجی ژیانی خەڵکی گوندان بەرەو تاڵی و نالەباری گلۆر ببۆوە. سروشتی رووناکبینانەی جەماوەری گوندەکی کە لە سەردەمی پەرەی شارستانییەتی یۆنانی‌دا رەنگی دابۆوە، تێداچوو. هەموویان دەچەوسێندرانەوە و سەربەست نەبوون و هەرگیز پێیان نەدەخوێندرا و پەروەردە نەدەکران. جووتیاران و رەنجبەران تەنیا بە هەڵکەوت و بۆ ماوەیەکی کەم سەربەست ژیاون، ئەگینا یان لە ژێر نیری حکوومەتدا بوون یان دەرەبەگان تەنگەیان لێ کێشابوون. ئەوان تێبەستەی زەوی‌وزار و ملکوماشی حکوومەت و دەرەبەگان و ئاورگایان بوون. دەرەبەگانی گەورە رۆژبەرۆژ دەسەلاتیان زیاتری پەرە ئەستاند و قوڵەئاغاکان ناچار بوون کە بۆ تێپەراندنی قەیرانی ئابووری و دەسدرێژییەکانی حکوومەت، خۆیان بخەنە ژێر داڵدەی دەرەبەگانی گەورەوە. لەبەروەی ئەم گەورەگەورانە دەبوو پیتاک بۆ حکوومەت کۆ بکەنەوە، بەرەبەرە کوێخا و گزیر و سەرکار و پاکاری بەردەستیان زیاد بوون. حکوومەت کە کۆکرانەوەی پیتاکی ئاوا بۆ سووک و ساکار ببۆوە، هەتا رادەیەک بە دەرەبەگانەوە بەسترایەوە و هەوڵ و هەڵسوورانی بە مەبەستی کەم کردنەوەی دەسەلاتیان شکستی هێنا. دەسرۆیشتوویی و دەسەلاتی دەرەبەگان ئەوەندەی پەرە گرت کە بە باری دارایی و لەشکری‌دا، پادشا بە چاو لە دەستیان دادەندرا.

ئێران تەنیا ولاتێک نەبوو کە بە دەست ئەم لاسەنگییەوە دەناڵی. لە هەموو جێیەکی دنیا، لە ئیمپراتۆریی رۆمی ئیتالیاوە بگرە هەتا غالیا و میسر و ئەفریقای

باکووری، دەرەبەگ هەبوون. خوسرەوی یەکەم بە بەرهەمهێنانی دەغڵودانی سەرەکی و رێکخستن و راهێنانی جووتیارانی قۆشەنچی، هەوڵی دا هەتا هێندێک لە دەسەڵاتی بەرەو پەرەیان کەم بکاتەوە. رژمیش لاسـای ساسانییەکانی کردەوە و هێراکلیووسی ئیمپراتۆر چینی جووتیارانی قۆشەنچیی بەدی هێنا، بەڵام ئاڵوگۆڕەکانی هێندە وەدرەنگی کەوتبوون، کە نەیانتوانی ببنە بەرگێڕەوەی پەلاماری دوژمنانی دەرەکی.

زەویوزاری ئەڵڵابەرپان و بەرین بوونە داموەدەزگایەکی سنووردار و بەشی زۆریان بە ئیجارە دەدران. جووتیار و پاڵە و رەنجبەران لەسەر ئەو مڵکوماشانە کاریان دەکرد و هەرچی پێداویستیی دەرەبەگان و مەزنان بوو رەنێویان دێنان. بەرهەمەکان بریتی بوون لە گەنم، رۆن، شەراب، میوەی رەنگاورەنگ و گۆشت. مزە و مانگانەی جەماوەری بەرکار بە ویشکەماڵ دابین دەکرا و داهاتی زەویش هەر لە بەرهەمی خۆی هەڵدەگیرا و جوێ دەکرایەوە. رەوتی گەرانی سکە لە گونداندا زۆر چاکی لە کەمێ دابوو. دەرەبەگان تازە لە شاران نەدەحاوانەوە و ماڵیـان رادەگواسـت بۆ ناوچـەکانی گونـدەکی و لەسـەر مڵـک و مـاڵی خۆیـان دادەنیشتن و لە قەڵا و قایمـەلانان بنـەگر دەبـوون و ئـاوا بـە سـەر کاروبـاری مەزراکانیان رادەگەیشتن. کۆشک و تەلاریان بە جوانترین شێوەی باوی سەردەم رازابوونەوە و پیاوەکانیان هەمیشە ئامادە بوون کە خۆیان و مـاڵ و منـداڵ و یـاران و خزمـەتکارانیان لـە حانـد هـەرا و ئـاژاوەدا بپارێزن. لـەو سـەردەمەدا رەوتێکی نەگۆڕی دوور لە سۆزی مرۆڤایەتی و لەسەر تەوەرەی کشتوکاڵ لە جیهاندا بەدی هات و سەدان ساڵی درێژە کێشا. هەروەها سەدان ساڵی پێچوو هەتا بەرەبەرە لە ئاست ئەم ئاڵوگۆڕانەدا، شارستانییەتێکی تازە بەدی هات و پەرەی ئەستاند و لە گوندانەوە رووی کردە شاران. ئێران و رۆم لەسەر بنەمای

میراتی کۆن، شێوەیەک سیستمی دەرەبەگییان تێدا بەدی هات کە لەوانەی سەردەمانی پێشوو باشتر بوو. «لەبری بە کۆیلە چوونی ئەو جەماوەرە گوندەکییەی کە پێشتر ئازاد بوون، چینی دەرەبەگی بژاردە پێکهات. ئاڵوگۆڕێک لە سیستمی دەرەبەگی‌دا بەدی هات کە دواتر لە تەواوی وڵاتانی ئاسیا و ئورووپادا ڕەنگی دایەوە و بوو بە جێگرەوەی سەرلەبەری یاسا و ڕێسای ملکوماشی دنیای کۆن.» ئەم شۆڕش یان ئاڵوگۆڕە لەسەر تەوەرەی دەرەبەگایەتیی سەدەکانی نێوەڕاستی عەرەب و سلاڤ ـ ڕووسی[1] و مەدیتەرانەیی هەڵدەسووڕا و توانی فەرهەنگی بەرزی دنیای کەونارا بپارێزێ و پەرەی پێبدا.

حکوومەت لە کاروباری دارایی‌دا بە ویشکەسۆزی دەجووڵایەوە. بە مەبەستی ژیاندنەوەی داب و نەریتی سەردەمی هێلێنیستی، پیتاک و سەرانەیەکی وای بۆ زەوی‌وزار و خەڵک دیاری دەکرد کە هیچکەس دەرەوەستی نەدەهات و بە زۆرەملی دەکەوتە ڕووتاندنەوەیان. ئەو پیتاکە ناڕاستەوخۆیەی کە بۆ گوومرگ و ڕێدارانە داندرابوون، بارێکی دیکەی بە سەر شانی خەڵکدا سەپاند. تەواوی ئەو کەسانەی کە لە توخمەی مەزن و ماقووڵان نەبوون، بەناچاری شانیان دەدایە بەر هەر کارێک کە بریتی بوون لە: کرێکاری بۆ کۆشکی میری، هێنان و ئامادەکردنی کەرەسە و پێداویستی، ڕچاوکردنی پیشەی سەنعاتکاران، پێڕاگەیشتنی چەپەرخانان و بوون بە خزمەتکاری هێزی چەکدار و شوان و گاوانی پادشا. دێنشینان دەبوو هەمیشە یەکسمیان بۆ چەپەران ساز و تەیار بێ. سەرکاروان و عارەبانەچی و لۆتکەوان دەبوو پێداویستییەکانی کاری خۆیان دابین بکەن و وەک تای تەوەرداس ئامادە بن. حکوومەت بەرهەمی کاسپکاری

1_ Slavo _ russe

بازاڕانی بە نرخێکی کەم دەکڕی و ئەگەرچی پادشا زۆر بەتوندی بە گژ گەندەڵیدا دەچۆوە، بەڵام گەندەڵبوونی کاربەدەستان ئاشی پێدەگەڕا.

حکوومەت پێویستی بە پارە بوو. زەوی‌وزار و کارگەکانی هەموو پێداویستییەکی بارگا و قۆشەنیان دابین دەکرد و هەرچییەکیش کە زیادی مابایەوە دەفرۆشرا. ئازادیی تاک دەگەڕایەوە سەر مەیل و ویستی حکوومەت و نیزیکەی هەزار ساڵ لە ئێراندا شوێن‌پێی وەبەرچاو نەهات و سۆسەی نەکرا. خەزێنە پڕ نەدەبوو. دام‌ودەزگای بەڕێوەبەرایەتی و قۆشەن گوژمەی زیاتریان داوا دەکرد. ئەو قەڵات و سەنگەرانەی کە لەسەر سنووران سازیان دەکردن، هێندەی تێدەچوو کە بە گران لە سەریان دەکەوت. دەبوو خەرجی هێزی دەریاوانی دابین کرابا و ئەو باڵوێزانەی کە دەنێردرانە بارگای وڵاتانی دیکە پێویست بوو بە دەست‌پڕی بچن و دیاری و خەڵاتێکی زۆر بەرن. لە جەنگەی چارەڕەشی و قاتی‌وقڕیدا حکوومەت دەبوو بە هەژاران و لێقەوماوان ڕابگا. گوژمەیەکی زۆر بۆ کاروباری فەرهەنگی و سازکردنی خوێندنگە و قوتابخانان تەرخان کرابوو. هەوڵێکی زۆر بەڕێوە بوو بۆ جوانکردنی شاران و لێدانی کەرێز و هەڵبەستنی جۆگە و قەمتەرە و ڕاگواستنی ئاو. ئەگەرچی ناکرێ بڵێین کە زەمانی ساسانی سەردەمی ئاشتی و ئارامی بووە، بەڵام دیسانیش شارەکانی پەرەیان دەستاند و لە هەموو گۆشە و کەناری وڵات شاری تازە ساز دەکران و ئاوا مەودای نێوانیان کەم دەبۆوە، بەتایبەت لەو ناوچانەدا کە بەرێژەو بوون و کەمتر دەکەوتنە بەر شەپۆلی کارەسات و لە کۆن‌زەمانەوە کشت‌وکاڵیان لێدەکرا یان پادشای بەرچاوروون وەسەر ئەم ڕەوتەی گێڕابوون. بۆ باری ئاوەدانی و شارسازی سیستان و خوزستان کەوتبوونە ڕیزی پێشەوەی تەواوی هەرێمەکان و لە پلەی یەکەمدا ڕاوەستابوون.

ئەو ئاڵوگۆڕە دارایی و ماڵییەی کە خوسرەوی یەکەم دایهێنا، بەرلەوەی بە قازانجی گەل بێ، لە بەرژەوەندیی خەزێنە بوو. ئەو زوڵم و نەزانییەی کە خەڵکی ڕێکدەکوشی و دەیچەوساندنەوە، هەڵگەڕانەوە و ڕاپەڕینی بە دواوە بوو. سەرهەڵدان و ڕاپەڕین لە دنیای کۆندا کردەیەکی نامۆ نەبوو. لافاوی ڕاپەڕین لە میسر و یۆنان و ڕۆم خۆی نواندبوو، بەڵام ئەو شۆڕشانەی کە توانییان دنیای یۆنانی وەلەرزە بێنن، سەرهەڵدانی کۆیلان یان قەرزدارباران بوو. بزووتنەوەی مەزدەکی کە خاوەنی ڕەنگ و ڕوویەکی دیکە بوو، لەسەر بنەما و تەوەرەی کۆمەڵایەتی و ئابووری هەڵدەسووڕا، هەر بۆیە بە کۆمۆنیزم ناودێر کراوە. ئەو ڕۆژەڕەشی و نەهامەتییەی کە گەل تێیدا نوقم ببوو، نەیدەهێشت بیر بکاتەوە و هەست بە نەبوونی دادپەروەریی کۆمەڵایەتی بکا. سیابەختییەکانی بوونە هۆی بزووتنی بەزیی لە نێو مەزنەپیاوانی بیرمەندی سەردەمدا و بۆ نموونە «بەرزوویە» دەنووسێ: «لە سەردەمی ئێمەدا هەموو شتێک بەرەو تێداچوونە». حکوومەت لەبەر ژیارمەندی و سامانی هەر دەدرەوشی و دەتگوت کە هێزە چەکدارەکانی هیچ شتێک بەرگەیان ناگرێ و دەرقەتیان نایە، بەڵام ئەوەی ڕاستی بێ ڕاپەڵوپۆی کۆمەڵایەتی لە نێوخۆیدا وا ڕزیبوو کە دەستی لێکبەردابوو. هەر ئەم بارودۆخە کارێکی وای کرد کە لە جەنگەی پەلاماری عەرەبان‌دا خۆی بۆ نەگیرێ و بکەوێتە ئامێزی سەرکەوتووانەوە.

**

لە سەدەی سێهەمی زایینی‌دا قەیرانێکی قووڵ سەرتاسەری دنیای لە ئیسپانیاوە هەتا چین تەنییەوە. ئەو قەیرانە سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییەی کە ڕۆمی هەژاند، تەنیا زەمانێک کۆتایی هات کە دیۆکلێسین لەسەر تەختی ئیمپراتۆری پاڵی دایەوە. قەیرانی سیاسی و دینیی ئێران توانی تۆماری تەمەنی

پێنسەد ساڵەی زنجیرەی پادشایانی ئەشکانی تێکەوەپێچێ و جێگا بۆ هاتنە سەر دەسەڵاتی زنجیرەی ساسانییەکانی «نەتەوەیی» خۆش بکا. قەیرانێکی سیاسی پادشایەتیی کووشانی گرتەوە و ئەو حکوومەتە کە لە سەردەمی «کانیشکا»دا گەیبوویە لووتکەی دەسەڵاتی، لە ڕۆژگاری دووهەمین جێگرەوەی‌دا، شاپووری یەکەم زەبری لێوەشاند و ڕووخاندی. ئەو پەیوەندییە مەند و مەتینانەی کە ئادەمیزادی چاخی نوێ‌کوچکی توانیبووی لەگەڵ دراوسێیەکانی بەدیی بێنێ، ڕێگای بۆ تەخت کرا. ئەگەرچی دنیا لە نێوان نەتەوە ڕەنگاوڕەنگەکان‌دا دابەش کرابوو، سەلماندی کە ئابووری و کۆمەڵی هەر وڵاتێک تێبەستەی وڵاتێکی دیکەیە و بچووکترین ڕووداو هەرکامیان بگرێتەوە، لەوانی دیکەش‌دا ڕەنگ دەداتەوە.

شارستانییەتی ساسانی ئاکامی هەزار ساڵ هەوڵ و تێکۆشانی نەتەوەی ئێرانییە و وێدەچێ کە نووچکەی سەرکەوتنی بێ. دوای ڕووخانی پادشایەتیی کووشانەکان، جیهان بێجگە لە ڕۆژهەڵاتی دوور، لە نێوان ڕۆم و ئێران‌دا دابەش کرا. ئیتر ئێران وەکوو زەمانی ئەشکانییەکان نەچۆتەوە نێو قاپێلکی خۆی بۆ بەرەنگاری، بەڵکوو ڕقەبەرێکە هاوشانی ڕۆم و تەنانەت شانیشی ڕەسەر شانی داوە. لەو سەردەمەدا پادشایەتیی نەتەوەیی، دینی نەتەوەیی، هونەری نەتەوەیی، کولتووری نەتەوەیی و شارستانییەتی نەتەوەیی چەتریان ئەنگاوتووە. بنەمای هەموو کارێک لەسەر کۆمەڵێکی ئەوپەڕ مەزنەوەجاخی هەڵدەسووڕا و توخم و تۆرەمە و ملکوماش درۆشم و نیشانەی بوون. بنەماڵەی میری و مەزنەوەجاخان و جلەودارانی دینی بە بناغەی ئەو حکوومەتە دادەندران کە وڵاتی لەسەر ڕاوەستابوو. ئەم شێوازە کەوتۆتە بەر پەسن و تاریفاتی مێژوونووسانی عەرەب و لە ڕێبازی سیاسی‌دا ئەوانیان بە سەرمەشق و

شارەزا داناوە. چینی مەزن و ماقوولان زەوی‌وزاری ولاتیان بە دەستەوەیە و لە زێدەپارووی بە میرات بەجێماوی باب و باپیرانیان دەخوارد و پادشایان هەڵدەبژارد. شەڕ و تێکهەڵچوون و کۆڕی ڕاو و میوان و میوانداری و خۆش ڕابواردن و کەیف و نەهەنگی گەلەژنخانە سەرلەبەری تەمەنی دادەگرتن. هەر پیاوێک دەیتوانی گەلێکی ژن هەبێ، بەڵام ژنیش لە هەموو مافێکی خۆی بێبەش نەکرابوو. بەرەبەرە و لە ڕەوتی ڕۆژگاردا ڕەوشت و ئاکار گەشەی کرد و بە هەودای باریکەڕێس تێکتەندرا. کۆمەڵانی قۆشەنچی و ڕاوچییان بوونە هۆگری خوێندەواری، خەڵک ڕوویان دەکردە کایەی شەترەنج و گۆیەن و فێربوونی گۆرانی و مووسیقی پەرە دەستێنێ و هەموو زانستەکان دەکەونە بەر سەرنج و گەشە پێدان. کۆشک و بارگای میری دابی تازەی جلوبەرگ و زێڕوزەمبەر و گەواهێراتی بە دڵی خۆی دادێنێ و بۆ لێنانی چێشت و سازکردنی هەر چەشنە خۆراکێک، پێشکەوتن بە خۆیەوە دەبینێ. ئەم کۆمەڵە درەوشاوەیە و بە سەمبولی ژیارمەندی و هونەری ورد و باریک و شکۆمەند دادەندرێ. دیوارێکی ڕێ‌تێنەچوو کەوتۆتە نێوان ئەوان و چین و توێژەکانی خواردەستە. توێژی شارنشینان و هونەرمەندان و کاسپکاران بە ژمارە کەمن و جەماوەری گوندەکی زۆربەن، بەڵام هەلومەرجی ژیان و بە کۆیلە چوونیان لەگەڵ ڕێ‌وشوێنی دینی زەردەشتی یەکتر ناگرێتەوە.

کار و هەنگاوی پادشای ساسانی هێندێک لەگەڵ ئیمپراتۆری ڕۆم جیاواز بوو؛ چونکە ژیانی ئیمپراتۆر تەرخانی پاراستنی کەلەپوورێک دەکرا کە خۆی بە کولتووری کۆنی دنیای کەونارای دادەنا. ئێرانیش وەکوو ڕۆم کەمەرەیەکی هۆز و نەتەوەکانی کاڵەفەرهەنگی بە دەورەیدا لێهاڵابۆوە. پادشایان گەلێک لەمپەر و بەرگێرەوەیان بەرەورووویان ساز کردن، بەڵام هەمیشەش

سەرنەدەکەوتن. بە کورتی و پوختی ساسانییەکان توانییان خۆیان وەکوو بەهێزترین پادشایانی دنیا لە خەیاڵدانی خەڵکدا بنەخشێنن.

هەموو لایەک ئۆباڵیان دەکێشا کە ئێرانی لە شێوازی حکوومەت و بەڕێوەبەرایەتی و ڕێوشوێنی شەڕ و تام و چێشکەی هونەری و شێوەی پۆشینی جلوبەرگ و خۆراک و ئاکاردا، باڵادەست و پێشەنگن. ئێرانی ئەو سەردەمە ئەرکی پەرەپێدانی هونەر و کۆمەڵی دینانی خستە سەر شانی. وێدەچێ کە دینی بوودایی لەگەڵ تووشبوونی دینی مەزدایی، بڕوا بە بەرەی چاکە و خراپە یان هەمان خێر و شەڕ دەخوازێتەوە و بوودا بە سەمبولی چاکە و «مارا» بە سەمبولی خراپە دادەنێ. بەپێی بۆچوونی کۆمەڵێک لە زانایان «مەترا»ی بوودایی، هەمان ڕەنگدانەوەی میترای خودای ڕزگاریدەری مەزدایییە. گەشە و پەرەی ئایینی مانەوی لە تورکستان و چیندا ڕوون و ئاشکرایە. ئەم ئایینە لە ڕێگای سووریا و میسرەوە توانی بە سینەی ئەفریقای باکووریدا ڕۆبچێ و «ئاگوستینی پیرۆز» بوو بە یەکێک لە پەیرەوانی. ئایینی مانی کە لە ڕۆژهەڵات کەوتبوویە بەر پەلامار، لە ئاسیای بچووک پێشوازی لێکرا و پەرەی ئەستاند و لە ئەرمەنستان پنجی داکوتا و سەدەی دەهەم و یازدەمی زایینی گەیشتە تراکییە. ئەم دینە لەگەڵ ڕەوتی بازرگانیی ڕۆژهەڵات گەیشتە باشووری فەرانسە و شین بوون و چرۆدانی ڕێچکەی خاوەن برشتی «کاتار»ی[1] لێکەوتەوە کە کلیسای کاتۆلیک شەڕی لەگەڵ ڕاگەیاندن. لە ماوەی بیست ساڵدا، ناوچەی «بێزیە» و «کارکاسۆن» تاڵان کران و هەزاران کەس بە حوکمی دادگای تێهەڵپێچان و دزینی ڕوانگە و باوەڕی دینی کوژران یان سووتێندران (١٢٠٩ـ ١٢٢٩). ئەم بەشەی فەرانسە زەبرێکی وای لێوەشا و

١ـ واتا پاکان

خەساربار بوو کە سێسەت ساڵی پێچوو هەتا خۆی گرتەوە و برینەکانی سارێژ بوونەوە. لە لایەکەوە ئایینی مانی گەیشتە فەرانسە و چین و لە لایەکی دیکەوە رێچکەی نەستووری کە تەنیا رێچکەی بە رەسمی ناسراو بوو لە ئێراندا،هەتا چین پەلوپۆی هاویشت. ئەمەیە رووبەری درەوشانەوەی پرشنگی دینی کە سەرچاوەکەی ئیمپراتۆریی ئێرانە و لەوێوە هێز و وزەی تێزاوە.

هونەری ساسانی کە واوێدەچێ رەنگە لەگەڵ هونەری سەردەمەکانی پێشوو جیاواز بێ، لە راستیدا بە هەوێنی ماکەی کۆنی رۆژهەڵاتی دەستاو دراوەتەوە. ئەم هونەرە لەگەڵ هونەری خۆرنشینی هاوسەردەمی خۆی ناتەبایە و وەکوو ئەو ناچێ. نیزیکایەتیی نێوانیان کە هێندێک لە توێژەران هەوڵیان داوە بیدۆزنەوە، تەنیا لە رواڵەت و رووکاردا راستە. هونەری ساسانی هونەرێکی ئێرانییە و خاوەنی تایبەتمەندیی خۆیەتی و رەگ و ریشەی بە دنیایەکی زۆر کۆن و لەمێژیندا رۆچووە، ئەگەرچی لە دنیایەکدا رەنگی داوەتەوە کە گۆڕاوە و بە لای هێلێنیسمدا شکاوەتەوە. ئەم هونەرە کە پێگەیشتووی سەردەمێکی درێژخایەنە، ئەوەندە گەش و زیندووە کە دەتوانێ شوێن بکاتە سەر هونەری نەتەوەکانی دراوسێی. هونەری رۆژگاری ساسانی لە جەنگەی گەشە و برەوی خۆیدا بوو بە راوکەی هونەر و دەسکاری نژیاروانان و پەنجەنەخشینانی رۆمی و لە چوارچێوەی کاری هونەرمەندانەی بیزانسیدا ئاڵوگۆڕی بەدی هێنا. هونەری فەریکەی سلۆڤاکەکانی دەربازبوو لە ژیانی لێرەوارنشینی، کەوتە وێنە لێهەڵگرتنەوەی. وەکوو دیارە ئەم هونەرە سنوورەکانی باڵی رۆژهەڵاتی ئیمپراتۆریی هەڵبوارد و سەری خزمەتی وەبەر دینێکی دەرەکی هێنا و بناغەی هونەرێکی ناسراو بە «ئێرانی ـ بوودایی»ی دارشت کە بۆ ماوەی سەدان ساڵ لە ئەفغانستانەوە هەتا چین رەنگی دایەوە. هونەری ساسانی کە

تێبەستەی شکڵ و شێوەی ئێرانییە، وەکوو پردێک وایە لە نێوان شارستانییەتە کۆنەکانی ئاسیا و شارستانییەتەکانی سەدەکانی نێوەڕاستی خۆراوا. کاری شارستانییەتی دەهندە و دڵاوای ئێرانی سەردەمی ساسانی هەر بەوەندە نابڕێتەوە. ئێران بۆ ماوەی سەدان ساڵ پەیوەندییەکی گەرموگوڕی لەگەڵ حکوومەتی «گووپتا»ی هیندی هەبوو. ئەم حکوومەتە سەرەنجام پاش پێکهێنانی یەکییەتییەکی نەتەوەیی، توانی بزووتنەوەیەکی هیندی بەدی بێنێ. ئێران بۆ ئەم حکوومەتە وەکوو پردی ڕاگواستنی بیر و هونەری خۆراوایی دەوری گێڕا و جیرانەکەی توانی لێی بەهرەمەند بێ. وەکوو پێشتر ئاماژەمان پێکرد، لە ماوەی ئەم «سەردەمە زێڕینە»ی شارستانییەتی هیندیدا، ئەم وڵاتە توانی لە سایەی دۆستایەتی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی و فەرهەنگی، دەستی بە گەلێک سەرچاوەی ڕۆژاوایی ڕابگا و لە چەند بوارێکی وەکوو زانستی پزیشکی، ئەستێرەناسی، هەندەسە و مەنتیقدا کەلکی پێویست وەربگرێ و لە هێندێکیاندا قەرزداربار ئێرانە.

ئەوەی ڕاستی بێ، ئەم کۆشکە بەرز و شکۆند و ئەم دامودەزگا بەرین و بەربڵاوەی سەردەمی ساسانی کە هەنگاوی بەرز و درەوشاوەی تێدا دیارە، لە ماوەی چەند ساڵاندا داری لەسەر بەردی نەما؛ بەڵام دەبێ بزانین کە سەرکەوتنی عەرەبان بۆیە نەبوو کە چاکتریان لە سیاسەت دەزانی یان سەرکردەکانیان لەوپەڕی شارەزاییدا بوون، بەڵکوو هەلومەرجی دنیا لە ئاسیا و ئورووپا و ئەفریقادا وای هەڵدەگرت. ئەم دنیا شەکەتەی کە بە قەومانی شەڕوشووڕ و سەرهەڵدانی ناکۆکی و هەرای کۆمەڵایەتی و دینی هەڵتەکابوو، نەیدەتوانی خۆی لە حاند دوژمنێکی یەکدڵ و دین و دەمارگرژ و تەمادار ڕابگرێ و عەرەب ئاوا سەرکەوتن.

ئاكامی سەرجەمی باس و بابەتەکان

هاتن و مانەوەی ئێرانییەکان لە بانووی ئەم [وڵاتەدا]، زەمانێکی درێژخایەنی سێ‌هەزار ساڵەی پێچووە. لەم ماوەیەدا شارستانییەتی مرۆڤی بەرلە مێژوو کە لە ئەشکەوتەکانی خۆیەوە شۆڕ ببۆوە و لە دەشت و دۆڵان‌دا بنەی داکوتابوو، بەرەبەرە گەشەی کرد. لە ماوەی سێ‌هەزار ساڵدا مرۆڤ وێڕای فێربوونی کشت‌وکاڵ و ئاژەڵداری پەرەشی پێدا و چەند هەنگاویشی بۆ دەرهێنانی کانزاکان و پەرەی پیشەی کانزاگەری هاویشت. هونەری سازکردنی دیزە و گۆزە و هەوری سوورەوەکراوی نەخشین کە بێ‌گومان لە بانووی ئێران‌دا گووراوە، خێرایەکی تەنەوەی کرد و گەیشتە ناوچە دوورەدەستەکان. ئادەمیزاد بە دانانی بەردی بناغەی ئاوەدانی و شارەدێیان، توانی ژیانێکی کۆمەڵایەتی بەدی بێنێ و ڕێکی بخا. لەو کاتە بە دواوە بە تەنیا و تاقەوەبوو نەژیا و نێوانی لەگەڵ تاقمەکانی دیکەی کۆمەڵانی ئادەمیزادان دامەزراند و ئەم ڕەوتەی پەرە پێدا.

لەبەروەی ئێران ڕێ و ڕەوگەی هات‌وچۆ و تێپەڕینی هۆزان و نەتەوانە، لە ماوەی چاخی بەرلە مێژوودا، کۆمەڵێک جووڵانەوە و کۆڕەوی بە خۆیەوە دیتووە، بەڵام ئەوەندەی ئێمە ئاگامان لێیە، جێگیربوونیان لە بانووی ئێران‌دا دەگەڕێتەوە سەر هەڵێک و هەڵکەوتێک. لە چاخی ئاسنەوە بەرەودوا کە ئێرانی لە

پووشەڵان و گیاجاڕانەوە دێن و لە چیاکانی نیشتەجێ دەبن، ژیان لەم خاکەدا ئاڵوگۆڕی قووڵی بە سەردا دێ. کایەی چارەنووس وای کردبوو کە ئێرانی پاش هەموو لایەک بێن و لە بانوویدا سەقامگیر بن. بانووی ئێران پردێکە کەوتۆتە نێوان دەشتە گیاجارەکانی ئووراسی و بیابانە بەربڵاوەکانی خۆرنشین کە هەتا ئەفریقا درێژ بوونەوە. لە مەودای ئەم خاک و سەرزەمینانەدا، چەند شارستانییەتێکی بەرز لە هەرێمی دووچۆمان و دەرە و دەشتی نیلدا پەرەیان ئەستاندبوو کە لەسەر تەوەرەی سازکردنی شاران ڕەنگیان دابۆوە. ئەم بارودۆخەی جوغرافیایی توانیویەتی شوێنێکی قووڵ بکاتە سەر شارستانییەتی تایبەت و مێژووی ئەم نەتەوەیە. ئێرانی بێئەوەی پەیوەندیی خۆیان لەگەڵ دانیشتووانی گیاجاڕان کە خۆیان لەوێوە هاتبوون، هەڵپسێنن، هەر پاش ئەوەی توانییان کۆمەڵێکی ڕێکوپێک دامەزرێنن، مەیلیان بزووت کە توخم و تۆرەمەکانی دانیشتووی دووچۆمان بخەنە ژێر چۆکی خۆیانەوە. بۆ ماوەی هەزار و دووسەت ساڵ، ئەوان ئەم هەرێمە دەوڵەمەندەیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیان. هەروەها لە درێژاییی مێژوودا زۆر جاران هەلیان بۆ ڕەخسا کە سنووری سروشتیی ڕۆژهەڵات ببەزێنن و دوولینگە بە سەر ملی نەتەوە کۆچەرەکانیدا بێنن. بەم شێوەیە کولتووری ئەوان کە هاوکات لە سەرچاوەی دوو دنیاوە پاراو دەبوو، گەشەی کرد. یەکیان دنیای ڕۆژهەڵاتی بوو کە بە جێڕسکانیان دادەندرا و بەگوێرەی خۆشەویستنی میراتی ڕابردووی باپیرانیان، توانیبوویان پەیوەندیی توندوتۆڵیان پێکەوە بپارێزن. شوێنپەنجەی ئەم پەیوەندییە لە هونەری کێشانەوەی شکڵی بوونەوەران، کانزاگەری، ڕەخت، زین، قایشقوقوورشی جوان و ڕەنگین و فرەچەشنی یەکسمان، ساز کردنی دەفر و ئامانی نەخشین و هەرە چاک و هەروەها لە زێڕینگەری و گەواهێرگەریی

ئەواندا ڕەنگی داوەتەوە. سەرچاوەی دووهەم دەبێتە دنیای خۆراوا کە بە پێشەنگی شارسازی و نژیاروانی دادەندرێ و هونەری ڕازاندنەوە و جوانکاری و زانستەکان لەوێوە دەهاتن. ئێرانییەکان لەبەر سەقامگیربوون لە نێوان ئەم دوو دنیایەدا لە لایەک و لە لایەکی دیکەوە لەبەر مرخ و توانست و چالاکیی خۆیان، توانییان شارستانییەتێکی تێکەڵاو لە ئێراندا بەدی بێنن کە کۆمەڵێک پێشکەوتنی وەدەست هێنا و کەوتە بەر پەسن و پێداهەڵدانی گەلانی دنیا. ئێرانی نەیانتوانی لەو کۆسپ و لەمپەرانە دەرباز بن کە نەتەوە خاوەن دەسەڵاتەکانی ئاسیایی بەرەگەیان پێ‌تەنیبوون. ئێرانی ئاوا داسەکنین و لە ماوەی ئەم نەبزووتنەدا کە چوار سەدەی کێشا، کەلکیان لە شارستانییەتە کۆنەکانی دەوروبەریان وەرگرت و کولتووریان خواستنەوە و ئەوەندەی بۆیان کرا، لە جەنگەی خۆیدا دنیای ئاسیایان نایە بەر چڕکی خۆیان. لە ئاسیای بچووک و کەنارەکانی دەریای «ئێژە»دا لەگەڵ ڕۆژاوا تێکهەڵچوون کە شارستانییەتی یۆنانی تێیدا ڕەنگی دابۆوە و ئازادیی بیروڕای شارنشینی و ژیانی شارستانییانە لەوێ بناغەیان داکوتابوو. سەرەنجام پادشایەتیی پاوانخوازانەی هەخامەنشی لەگەڵ ئیمپراتۆریی گەل‌سالاری یۆنانی تووشی شەڕ هات. جەرگەقەڵای تەختی‌جەمشید لە حاند جەرگەقەڵای ئاتێن ڕاستبۆوە. لێرەدا دوو دیمەنی یەکجار جیاواز وەبەرچاو دێن: لە لایەک گەل، دادوەران، پێشەوایانی دینی و لاوان بە دڵەوە سەرقاڵی پەرستنی خودایانی خۆیانن؛ لە لایەکەی دیکەوە تەواوی نەتەوەکانی بەرفەرمان، لە ژێر چاوەدێریی چەکداران و پاسەوانانی میریدا دێن و دەچن و پیتاک دەبەن بۆ مەزنی خۆیان. لێرەدا خودایەتییەک وەبەرچاو ناکەوێ و تەنیا پادشایە کە بە کوانووی ژیانی ئیمپراتۆری دادەندرێ و هەوڵ و تێکۆشانی میلیۆنان مرۆڤ هەر تایبەتە بە پادشا. بە باری هونەریشدا جیاوازیی بەرچاو لە نێوانیاندا دیارە؛

لەوێ خەڵک خەریکی پەرستنی خودایانن، کەچی لێرە دەستەیەکی دیکە مرۆڤ بە پیرۆز دادەنێن کە سەمبولی خودایە لەسەر زەوی.

زۆرجاران ویستوویانە شارستانییەتی هەخامەنشی بدەنە بەر شەپۆلی ڕەخنە و گوتوویانە بە باری هونەریدا یەکجار کەوتۆتە ژێر سایە و سێبەری شارستانییەتی نەتەوەکانی دیکە. ئەگەر مەبەست سازکرانی ئەو کۆشک و تەلارە دیار و ناوبەدەرەوانەن، دەبێ پێ لەو ڕاستەقینە کۆن و لەمێژینەیە بنێین کە لە هەموو ڕۆژگارێکدا ئەو نەتەوانەی کە پێکەوە نێوانیان دامەزراندووە، توانیویانە شەقڵی فەرهەنگ و شارستانییەتی خۆیان باوێنە سەر یەکتر. داخوا یۆنان بەو هەمووە داهێنان و مرخەوە، بە باری هونەری و فکریدا نەچۆتەوە سەر سەرچاوەکانی ڕۆژهەڵاتی و کەلکی لێوەرنەگرتوون؟ داخوا ڕۆم ئەو کولتوورە دەوڵەمەندەی یۆنانی نەخواستەوە کە ئەویش لە ئیترووسکان و کامپانییەکانی دراوسێی شانبەشانی وەریگرتبوون؟ ئەم دوو کولتوورە یەکجار ناسکتر و پێشەنگتر و هونەرمەندانەتر بوون لە کولتووری ڕەقوتەقی ڕۆمییەکان.

پێشینییەکان پێیان وابوو کە دنیا لە نێوان دوو وڵاتی ژیارمەندی ئێران و یۆناندا دابەش کراوە. خۆ ڕاستە کە پێکهاتەی سیاسی و ئابووریی ئەم دووە پێکەوە جیاواز بوون، بەڵام پارسەنگیان تێدا ڕەچاو کرابوو، چونکە دەسکەوتەکە دەگەڕایەوە سەر دەور و زەمانێکی کەموزۆر درێژخایەن و هەڵسووڕانی داهێنەرانەی مرۆڤ ئاوا لەسەر یەکتر هەڵیچنیبوو. وەکوو دیارە هەرکامەیان هەوڵی دەدا کە شێوەی ژیانی خۆی لە پاشماوەی دنیای کۆندا پەرە پێبدا. ئێرانی یەکەم گەلن کە توانییان پادشایەتیی جیهانی دامەزرێنن و بە ڕووحی پێکەوژیان و دادپەروەری گیانی وەبەربێنن، کە هەتا ئەو دەمە مەبەستێکی نەناسراو بوون. ئەوان توانییان سنوورەکانی دنیای ژیارمەند هەتا ناوچە

دوورەدەستەکانی ڕۆژهەڵات بەرین بکەنەوە و بیبەنە سەر ڕووباری سەیحوون (سیردەریا). پتر لە دوو سەدەیەک ژیانی سیاسی لە چنگ پادشای گەورەدا کۆببۆوە. پادشای مەزن توانی لە ماوەی مێژووی درێژی خۆیدا سەنگ و بایەخی شارستانییەتی لەمێژینی ڕۆژهەڵات بپارێزێ و بیگەیەنێتە ناوچە و مەڵبەندە لاپەڕەکان. خەتی قەڵەمداران و دیوانی بارگای هەخامەنشی بوو بە هۆی بەدی هاتنی کۆنترین خەتی هیندووستان. هونەری زنجیرەی مووراڕیا لە هونەری سەردەمی پادشایانی گەورە وەرگیراوە. لەو زەمانیدا ڕێ و ڕەوگەی دەریا و چۆماوەکانی نێوان ڕۆژهەڵاتی دوور و دەریای مەدیتەرانە دۆزرانەوە و توانییان شێوەی شارسازی و ئاوداشتن بەرن بۆ ناوچەکانی نێوان جەیحوون و سەیحوون؛ بەڵام هەوڵ و هەڵسووڕانی بێوچانی ئەوان بۆ تێکشکاندنی بەرەنگاربوونەوەی هێلێنییەکان، شکستی هێنا و هێزی یۆنانی ئەم کارەی بۆ نەکرا، بەڵکوو هەلەی ئێرانییەکان پتر ئەم هەلەی ڕەخساند. یەکییەتی سروشتی و سیاسی و ئابووریی ئیمپراتۆری هەرگیز نەیتوانیبوو وەدی بێ. دارمانی زنجیرەی پادشایانی هەخامەنشی و درانی پلە و پایەی سەربازی بە بەکرێگیراوانی یۆنانی و وەخەبەرهاتنی هەستی نەتەوایەتیی یۆنانی کە مەقدوونییە باڵی بە سەر کێشابوو، لاپەڕەی مێژوویەکی تازەی کردەوە، ئەگەرچی خودی مەقدوونییەش زۆر بە زەحمەت دەکرا توخمەی یۆنانیبوونی لێ قبووڵ بکرێ. وەکوو ئاشکرایە لە سەدەی چوارەمی پێشزایینیدا «وشیاریی ئورووپایی» بوو بە پێشەنگی هێرش و پەلامارەکانی ئەسکەندەر و تەواوی ئاسیای بچووکی بردە سەر ڕەنگی شارستانییەتی یۆنانی و سنوورەکانی ئورووپای گەیاندە ڕووباری سێند و ئاسیای ناوەندی. ئەم ڕەوتە ئاڵوگۆڕ و شۆڕشێک بوو کە زیاتر خاوەنی ماکە و هەوێنی سیاسی بوو تا ئابووری یان

کۆمەڵایەتی. ئێران کەوتە سەر ڕەوگەی ئابووریی جیهانی و بوو بە بەرهەمخۆری بەشێکی کاڵای دەرەوە و هەروەها کەلوپەلی ولاتانی پێدا دەگوێزرایەوە و لە هەردک باڵانەوە کەوتە نێو رایەڵەی پێشکەوتووترین حکوومەتەکانی خۆراوایی. بەم شێوەیە حکوومەتێک کە خاوەنی مافی یەزدانی بوو، بە هاتنی ئەسکەندەر کەوتە نێو چواربەندەی داموەدەزگایەکی یۆنانی. ئەم پیاوە سەرکەوتووە کە لەسەر تەختی پادشایەتیی داریووش پاڵی دابۆوە، دەیهەویست ئیمپراتۆرییەکی وەکوو هەخامەنشییەکان دامەزرێنێ و ئاوا بە شوێن تێکەڵ کردن و لێکدانی دوو گەلی گەورە و دوو شارستانییەتی مەزندا هەنگاوی دەنا.

نیزیکەی دوو سەدە باڵادەستبوونی شارستانییەتی یۆنانی، توانی شوێنەوارێکی بەرچاو لە ئێراندا بەجێبهێلێ. ئەوەندەی کە ڕوونکردنەوەی ئاستی شوێندانانی یۆنانییەکان ئاستەمە، ڕاست ئەوەندەش بە ئێرانیبوونی خێرا و یەکلاییبۆوەی یۆنانییەکانی دانیشتووی ئێرانیش دژوارە. تایبەتمەندیی شوێن تێکران کە بە دیاردەی خۆگونجاندن و هەڵکردنی نەتەوەی ئێرانی دادەندرێ، دەتوانێ کۆمەڵێک هۆکاری دەرەکی وەربگرێ و لە کاری پێویستی خۆی وەربدا و ئەمەش بێگومان لەم پرسە پڕ وردەکارییەدا، خاوەنی بایەخی بنەڕەتییە. لە بواری ڕواڵەتی و مادیدا، زۆر وێدەچێ کە شارستانییەتی یۆنانی پێشکەوتێکی بەربلاو و خێرای کردبێ، بەڵام لە بارودۆخ و ژیانی دینی و دەروونیدا، ڕەوت و ڕێبازێکی دیکەی پێواوە. بەراورد کردنی ئەو سەردەمە لەگەڵ سەردەمی ئێستا جێگای سەرنجە و ڕوونی دەکاتەوە کە ئێرانی دیمەن و ماکە و ڕووکاری کولتووری دەرەوەیان لەچاو بیر و باوەڕی دەروونی زووتر وەردەگرت و شار و گوندیش لەم ڕەوتەدا بەئاشکرا پێکەوە جیاواز بوون.

بەگشتی کولتووری هیلێنیستی لە ئێراندا شکستی هێنا. جڵەودارانی ئەم ڕەوتە هەرگیز نەیانتوانی لە چنگ دژایەتیی سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابووری دەرباز بن. کێشەی نێوان دوو شێوە ژیانی شارستانییانە، نێوان ژیانی خۆرهەڵات و ژیانی خۆرنشین، نێوان شاری سەربەست و پادشایەتیی خۆرهەڵاتی، نێوان شێوەی ئابووری کە لەسەر تەوەرەی ئازادی و کاری تاک هەڵدەسووڕا، لەگەڵ ئابووریی خۆرهەڵاتی کە حکوومەت دەستی بە سەردا گرتبوو، هەرگیز نەبڕایەوە. شارستانییەتی یۆنانی نەیتوانی چارەسەری ئەو گرێ و کۆسپە بێبڕانەوەی کۆمەڵی مرۆڤی پێ بێ و کێشەی نێوان گەل و حکوومەت و چینی دەوڵەمەند و هەژاری بۆ یەکلایی نەکرایەوە و کرێکار و سەرمایەدار هەروا بەرەوڕووی یەکتر وێستان.

وەکوو هەڵوێستێک دژی پەرە گرتنی هیلێنیسم و داسەپینی لە دەرەوەڕا، بزووتنەوەیەک دەستی پێکرد و لە ڕۆژهەڵات پارتەکان و کووشانەکان و لە ڕۆژاوا کارتاژەکان و ڕۆم خۆیان لێهەڵکرد. ئەم وڵاتانە کە لە گەڕانگەڕان دەژیان، کەموزۆر کەوتبوونە ژێر سایەی کولتووری یۆنانی، بەڵام هەموویان توانیبوویان ماکە و هەوێنی تایبەت و نەتەوەییی خۆیان بپارێزن. دنیای ئێرانی لە ئاخرین سەدەی بەرلەزایین و یەکەم سەدەکانی زایینیدا، گەیشتە ئەوپەڕی گەشەی خۆی. ئێرانی سەردەمی پارت هەتا سنووری میسر پەلوپۆی ڕۆیی. شاهانشایەتیی کووشان نیزیکەی سەرلەبەری هیندووستان و تورکستانی ڕووس و بەشێک لە تورکستانی چینی گرت. «سەرمەت»ەکان کە لە ناوچەی پووشەڵانی ئووراسیدا هەر جینگڵیان دەدا، لەم زەمانەدا بوونە خاوەنی بەشێکی بەرفرەوانی لێوارەکانی دەریای ڕەش و دەستیان بە دانیشتووانی گەڕانگەڕی دانووب ڕاگەیشت و لە لایەکی دیکەوە هەتا دەوروبەری ئاسیای ناوەندی

تۆرەمەیان بە ناوچەکەدا بڵاو بوویەوە. دنیای ئێرانی تۆڵەی لە دنیای یۆنانی ئەستاندەوە. کاتێک هەڵیکوتایە سەر دوو بنکەی دووری یۆنان لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی، حکوومەتی «یۆنانی ـ بەلخی» بە زەبری یووەچی یان کووشانەکانی داهاتوو تێداچوو. بەم شێوەیە شارە یۆنانییەکانی کەنار باکووری دەریای ڕەش کەوتنە ژێر دەسەڵاتی سەرمەتەکان. ئێران دەستی لە تینهێنان بۆ ڕژمییەکانی دزە کردووی نێو ئاسیا هەڵنەگرت. شەڕەکانی مێهردادی فەرمانڕەوای «پۆنت»ی وەک بەربەرەکانیی ئاسیاییەکان لێکدەدرایەوە کە ئێرانی جڵەوکێشی بوون. لەو شەڕە دەستەویەخەیەی نێوان ئێران و ئیمپراتۆریی بەرەو نەمانی سلۆکیدا، ئێران سەرکەوت و خەنیمی بەزی.

وەکوو دیارە چەشنێک وێکچوون لە چارەنووسی پارتەکان و کووشانییەکاندا بەدی دەکرێ، چونکە هەردووکیان کاری خۆیان بە میراتی شارستانییەتی یۆنانی دەست پێکرد و بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەیی دایانکووژاند؛ بەڵام ئەو ئەرکەی کە خرابوویە سەر شانی پارتەکان یەکجار قورستر بوو، چونکە ئەوان ئەم شانازییە بە باڵایان برابوو کە لە سێ قۆڵەوە پاراستنی شارستانییەتی کۆنی ڕۆژهەڵاتیان پێ ئەسپێردرابوو. پارتەکان بێبڕانەوە لە پێناو ئەو ئەرکەدا تێکۆشان و جاری وایە کشانەوە هەتا بتوانن خۆیان لە پەلامارەکانی خەنیم لابدەن. پارتەکان بە خۆڕاگرتنی سەرسەختانەیان، ڕێگایان بۆ سەرکەوتنی ساسانییەکان خۆش کرد. وێناچێ بیر و باوەڕی نیشتمانپەرستانە لە زەمانی پادشایانی ئەشکانیدا ڕەنگی دابێتەوە، چونکە ئەوان بە سینگی فرەوانەوە لە تۆخم و تۆرەمەکانی بێگانەیان دەڕوانی. سەردەمی درێژخایەنی دەسەڵاتیان ڕێگای نەدا کە دژایەتیی توندوتیژ بکرێ لەگەڵ تەواوی ئەو شتانەی کە لە دەرەوەڕا هاتبوون. ئەم سەردەمە بە سەردەمی گوێزرانەوە دادەندرێ کە ڕێگای بۆ گەلی ئێران تەخت کرد هەتا

كەلـەپووری خـۆی بپـارێزێ و ئـەوەی كولتـووری یۆنـانی پێـی بەخشـیبوو بیتوێنێتەوە. بە باری سیاسیدا پارتەكان ڕێگایان بۆ ساسانییەكان خۆش كرد و بوونە پارێزەری دینی مەزدایی كە لە ڕۆژگاری ساسانییەكاندا گەیشتە چلۆوكی پرشنگ و درەوشانەوەی خۆی.

ڕووخـانی ئیمپراتـۆریی هەخامەنشـی هـەتا دەگاتـە دامـەزرانی حكوومـەتی ساسانییەكان ماوەی پێنسەد و پەنجا ساڵی نێوانە. لە درێژەی ئەم ڕۆژگارەدا ئێران كە بە ئاڵقەی تێكخرانی ئەو دوو دنیایە دادەندرا، ژانی پێدەگەیی. پارتەكانی هاتوو لە ناوچە پووشەڵانەكانی خۆرهەڵاتەوە لە حاند یۆنـانی باڵی خۆرنشـین چـەقیبوون. لـە مـاوەی ئـەم چەنـد سـەدەیەدا دەتگـوت تـەواوی ئـەو ماكـە و هەوێنانەی پێكەوە نەدەكوڵین و یەكجار ناتەبا بوون، خرابوونە نێو مەنجەڵێك و پێكەوە كوڵێندرابوون. بێگومان خۆرنشـین توانی شـوێنەواری دیـار لـە بیـر و باوەڕی چینی باڵای ئێرانـیدا بـەجێبهێڵێ و شـیا ببێتـە بـەدیهێنی كولتـووری «ئێرانی ـ ڕۆژهەڵاتی». پارتەكان هەرگیز نەكەوتنە پێوشـوێنی هـەتا خاشـەی بكێشـن و ئـەویش لـە سـەرەتای سـەردەمی زایینییـەوە ڕۆژبـەڕۆژ پتـری پـەرە ئەستاند. لە هەلومەرجێكی ئاوا زۆر لەباردا كە هەلی پشكووتنی شارستانییەتی نیشتمانپەروەرانەی ئێـرانـی بـوو، تـاج و تـەخت كەوتـە دەسـتی ساسـانییەكان، كە بە قۆناخێكی یەكجار گرینگ دادەندرێ لە مێژووی ئێراندا. ئێرانی ساسانی كە توانیبووی ڕیشەی خۆی بە سینەی فەرهەنگی كۆنی ئێرانی ـ ڕۆژهـەڵاتیدا ڕۆبەرێ، دوابەدوای كۆمەڵێك پێشكەوتنی سیاسی و لەشكری، لە خۆرنشین دژی ڕۆمییەكان و لە خۆرهەڵات دژی كووشانییەكان دەستی بزاوت و ئاوا جارێكی دیكە دەروازەكانی خـۆی بـۆ شـەپۆلی تـازەی كولتـووری ناوچـەكانی دراوسـێ خستە سەر گازەرای پشت و بۆ نموونە كولتووری هەرێمەكانی ڕۆژهەڵاتی ڕۆم

بە کولتووری تازە بووژاوەی ئێرانییەوە گرێدرا. سەردەمی ساسانی تەنیا لە ڕووی ئەم تێکەڵاوبوونە تازەوە دەناسرێتەوە.

شارستانییەتی ئێرانی لە سەردەمی ساسانیدا، کەمتر وەک سەرگوڵخۆری سەرچاوەکانی دەرەکی هەنگاوی نا و هەروا پتر لە پێشوو بە بەخشندەیی ژیا. هونەرەکەی هەتا مەزنەدەریای ئەتڵەس پرشنگی هاویشت و لەسەر شێوەی تازەی «ئێرانی ـ بوودایی» گەیشتە چین. ئەو دینانەی کە لە ئێرانەوە هەڵقوڵین و لە ئورووپا و ئەفریقا دژیان ڕاوەستان، توانییان لە بیابانەکانی ئاسیای ناوەندیدا پەل دابکوتن. دامەزراوەی سەربازی و لەشکریی ئێران دەبێتە هۆی بەدی هاتنی هێزی سوارەی سەدەکانی نێوەڕاست و برشتی دامودەزگای بەڕێوەبەرایەتیی ئێران هەتا بارگای شارلێمانی دەڕوا.

ئێرانی ساسانی وەکوو قەڵغانێکی گەورە دەبێتە پارێزەری کولتووری کۆنی ئاسیای خۆرنشین لە حاند هێرش و پەلاماری هۆز و نەتەوە بیابانگەردەکان کە لافاوی هرووژمیان هەڕەشە بوو بۆ سەر سنوورەکانی باکووری. گەلی ئێرانی لەو شەڕەدا بۆ پاراستنی کەلەپوورە لەمێژینەکانی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی هەموو هێزی خۆی دەخاتە گەڕ. ئێران لەگەڵ ڕۆمییەکان بۆ دەست داگرتن بە سەر ڕێگاوبان و دەریاکان و بازاڕەکان و سەرچاوەکانی دیکەی ئابووریدا کێشەی دەکرد و برستی لێبڕا. ئێران لەگەڵ هیندی سەردەمی «گووپتا»دا نێوانی خۆش بوو. ئەم بار و هەوایە بۆ هەردک کولتوورەکە کە لەبەر هەبوونی پەیوەندیی ئاشتیخوازانە بە هاوبەشی گەشەیان دەکرد، یەکجار سوودی بە شوێنەوە بوو. ئەگەر بێتوو ئەم پەیوەندییانە توانیبایان هەتا خۆرنشین، یانی بۆ دنیای «یۆنانی ـ ڕۆمی» بڕ بکەن، ڕەنگبوو خەڵکی ئەو ناوچەیە بە پێشەنگایەتی و نیوبژیوانیی ئێران، لەگەڵ هیند و تەنانەت شوێنی دووری وەکوو

چینیش پەیوەند درابان و «ڕەنگە داهاتووی ئووراسی تووشی بارودۆخێکی باشتر بووبا.»

دنیای ژیارمەند لە ڕەوتی ژیانی کۆمەڵایەتی، ئابووری و دینیدا یەکجار لە یەکتر نیزیک بوونەوە و پتر لە پێشوو وەسەر شکڵ و شێوازێک گەڕان. لە ڕووباری سێندەوە بگرە تا میسر، لە قوستەنتەنییەوە هەتا ئیتالیا، ئیسپانیا و غالیا(گۆل)، کۆمەڵێک کۆشک و تەلار و قەڵای لەگیران نەهاتوو بۆ مەزن و ماقووڵان و دەرەبەگان سازکران و بوونە پەناگە و جێحاوانەوەی خزمەتکاران و چەکدارانیان. دوو وڵاتی ئێران و ڕۆم دژی مەزنەوەجاخان تێکەوتن و هەڵسووڕان، بەڵام بە ئاکام نەگەیشتن. دوو ئیمپراتۆریی ئێران و ڕۆم دەکەونە نێو قۆناخێکی تازەی ئابووریی دەرەبەگی کە بە ئابووری نێوماڵ ناسراوە. ئەم مەزن و ماقووڵانە بوونە پارێزەری نەریتەکانی دنیای کۆن و خۆیان ڕاگرت، بەڵام هیچ دەزانن چ نرخێکی تێچوو؟ میلیۆنان مرۆڤ کە تێبەستەی زەویوزار و کارگا و باغ و کارێکن، تووشی کوێرەوەری بوون و هیچ ئومێدیان نییە کە هەرگیز لە چنگ چارەڕەشی خۆیان ڕزگار بن. ئەو دەنگە بلاوێنەی ئازادی کە سریوەی دەهات و دنیای یۆنانی پێوە بوو بڵاوی بکاتەوە، پشووی لێبرا. چەوساندنەوەی کۆمەڵانی خەڵک لە شاهانشایەتیی ساسانی و ئیمپراتۆریی ڕۆمدا کارێکی وایان کرد هەتا جەماوەر لە سەدەی یەکەمی زایینیدا پەنا بەرنە بەر دینە گەورەکانی تاقانەپەرستانە. ئەوان لە سەردەمی هێلێنیسمدا ئازادانە کاریان دەکرد و هەقدەستیان وەردەگرت، بەڵام لەم ڕۆژگارەدا چەشنێک کۆیلایەتیی قورس ببوو بە باو کە تام و چێژی کار کردنی لە ناخی خەڵکدا دەکوشت. تازە جەماوەر لە بیری کۆکردنەوەی داهات و سامان‌دا نەبوون، بەڵکوو دەیانهەویست کە لە دەرەوەی بازنەی کاریاندا بکەونە نوێژ و پاڕانەوە و

بیر کردنەوە. دنیا چاکەی پێوە نەماوە و ئەو دەرد و مەرەدانەی کە مرۆڤ لەم دنیایەدا بە سەر شانیدا دێ، دەتوانێ لە دنیای دیکەدا ڕووحی بلاوێنێتەوە و ئۆخژنی باوێتە دەروونی. مەسیحایەتی لە سەردەمێکدا سەر بە ئاسۆی ژیاندا دەکا و پەرە دەستێنێ کە پڕە لە بێبەشی و کوێرەوەری و ناهومێدی.

سەرلەبەری بارودۆخی ئابووری و کۆمەلایەتی لەسەر گۆی زەوی دەبوو بە هۆی گەشە و پەرەی مەسیحایەتی کە ولامدەرەوەی ئاواتەکانی کۆمەلی چارەڕەشی مرۆڤ بوو. دنیای خۆرنشین ئامادەی وەرگرتنی ئەم دینەیە و خۆرهەلاتیش پاش سێسەد سال دواتر ساز و تەیارە کە لەبری دینی زەردەشتی، سەر وەبەر ئیسلام بێنێ، چونکە دینی زەردەشتی بە خۆی و ڕێوشوێنی سەخت و دوور لە دەرد و کولی مرۆڤ [نەیدەتوانی لا لە هاواری زەمانە بکاتەوە.]

ئەوەی ڕاستی بێ خۆ تانوپۆی دەرەبەگی و ملکداری لەو ڕۆژگارەدا هەمووی هەر بە لانی نەرێنیدا نەشکابۆوە. کۆمەلێک نەتەوەی تازەی وەکوو سلۆڤاکەکان، ژێرمەنەکان، تورکەکان و عەرەبەکان، لە درێژەی سەدەکانی داهاتوودا هەتا ئاستێک پێشکەوتن کە توانییان بارودۆخەکە بگۆڕن و بیکەن بە ئابوورییەکی شارستانی. کۆمەلەی داموودەزگای حکوومەت و پێشەوایانی دینی و ملکوماشی بەربلاو دەکەونە دەست ئەم نەتەوانە و ئەوانیش دەتوانن بۆ خۆگرتنی داهاتووی کولتووری مەسیحایەتی و ئیسلام کاریان پێ بکەن. بەم شێوەیە سەرەڕای دارمان، نە تەنیا کولتووری کۆن خاشەی نەکێشرا، بەلکوو بەپێچەوانە درێژبوونەوەی لەمێژوودا دابین کرا.

سەرکەوتنی نێوەنێوە و بە دەنگ و هەرای ئەو دوو ئیمپراتۆرییە بە سەر یەکتردا، هەردک لای بەرەو لاوازی بردن و ڕێگای بۆ عەرەبان تەخت کرد.

خۆرهەڵات و خۆرنشین تووشی ڕەوگە و ڕێبازێک دەبن و سەرکەوتنی هێزێکی نـوێ بـەردی بناغـەی هـەبوونیان هەڵدەتـەکێنێ و گیـرۆدەی چارەنووسـێکی هاوبەشیان دەکا. خۆرهەڵات سەری وەبەر دینی ئیسلام هێنا و خۆرنشین بوو بە پەیڕەوی مەسیحایەتی. ئەمە ئاکام و ئەنجامی بارودۆخێکی هاوشێوە بوو کە خەڵکی ئەم دوو باڵەی دنیا تێیدا دەژیان و زەمان نەیدەتوانی خۆی لێ کەنار بگرێ. بەم شێوەیە وێکچوونی ڕێکخستنی مەعنەوی یان سیاسیی تێکڕای نەتەوە ژیارمەندەکانی سەدەکانی نێوەڕاست و سەردەمی نوێ لە باڵی خۆرنشینی هیندوچین، دەگەڕێتەوە سەر کێشە و هەرایەکی تاڵ بەڵام سەرکەوتووانە کە دنیای کۆنی بەرەو نەمان، بۆ پاراستنی کەلەپووری خۆی کردی و لە مێژووی دنیادا ڕوون و ئاشکرایە.

دەستەیەک لایان وایە کە سەردەمی پاش ڕووخانی حکوومەتی ساسانی، سەردەمی دڵخوازی نوێبوونەوەی ئێرانییە، چونکە دەکەوێتە شوێن یاسایەک کە دەڵێ هەر «نوێبوونەوەیەک ڕێگا بۆ شارستانییەتە تازەکان تەخت دەکا.» ئەگەرچی هاتنی شەپۆلی دێموکراسیی ئیسلام ئەوەندەی دیکەی باری سیاسی و ڕەوشتی ئێرانییەکان تێکدا، بەڵام نەبوو بە کۆسپی سەر ڕێگایان هەتا داب و نەریتیان پارێزراو بێ و نەگاتە بارگای خەلیفەکان و لەوێ خۆی نەنوێنێ. ئەم ڕەوتە کارێکی وای کرد کە لە زەمانی گلۆربوونەوەی دەسەڵاتی خەلیفەکاندا، توانی نوێبوونەوەیەک لە بیری ئێرانی سەردەمی سامانییەکاندا بەدی بێنێ[1].

هەڵبەت ئەم ڕابوونەوە و بووژانەوەی ئێرانی هەتا سەردەمی سەفەوییەکان بەدی نەهات؛ بەڵام هەر چۆنێک بێ نەتەوەی ئێرانی توانی بە خۆیدا بێتەوە و شارستانییەتە گەورەکانی دەشتی بەربڵاوی نێوان دوو ڕووبارەکە قبووڵ بکا و

١ـ وادیارە لە ڕووی دەقی ئینگلیسییەوە ناوی «سامانی» زیاد کراوە.و.

بیانکاتە ئی خۆی. نەتەوەی ئێرانی پاش گرتنی مەقدوونییە کەوتە بەر شەپۆلی بەهێزی خۆراوایی و هەتا ڕادەیەکی زۆر لە شارستانییەتی بێگانەدا مەلەوەر بوو، کەچی هەر بە ئێرانی مایەوە. ئێرانی توانی لە حاند هرووژمی دواتری عەرەب و تورک و مەغۆلان خۆی ڕابگرێ و درێژە بە ژیانی بدا و ماکە و هەوێنی دەرەکی بێنێ و بیکاتە ئێرانی و هەر بۆیە لە ماوەی مێژووی درێژخایەنی خۆیدا، توانیویەتی هێزێکی جێی سەرسوڕمان بۆ ژیان و مانی بخاتەڕوو. وەخەبەرهاتنی ئەم گەلە لە ڕۆژگاری ئێستادا کە هەمووی ٢٥ ساڵێک دەبێ و نابێ و وەک نوێبوونەوەیەکی بەگوڕی نەتەوەیی خۆی دەنوێنێ، وێدەچێ کە لە نێو بنەماڵەی نەتەوەکانی ئاسیای خۆرنشیندا، بیباتەوە سەر دۆخی لەمێژین و ڕابردووی. ئێرانی ئەمڕۆ جارێکی دیکە بە ڕواڵەت و ڕوخساری وەرگیراو لە کولتووری خۆراوا، خۆی گۆڕیوە، بەڵام بە باری ڕووحی و دەروونیدا پابەندی داب و نەریتەکانی خۆیەتی و وێدەچێ ببێتەوە بە ناوەندی سیاسی، ئابووری و کولتووریی نەتەوەکانی ئەم بەشەی ئاسیا. هەل و هەڵکەوتی جوغرافیایی و کۆمەڵێک سامانی بەربڵاوی سروشتی و جەماوەری چالاکی کە خاوەنی داب و نەریتی یەکێک لە کۆنترین کولتوورەکانی دنیان، دەتوانن لە داهاتوودا لە نێو کۆڕی گەلانی ئاسیایی بیکەنە خاوەنی پلەیەک کە شیاوی ڕابردوویەتی.

***

سەرچاوەکان

(بابەتە گشتییەکان)

C.G Cameron. History of Eariy Iran, Chicago, 1936. Histoire de l'Iran anbqur. 1937.

G. Childe. L'Orient prcéhistorique, payot, Paris, 1953.

A. Christensen, Die Iranier, Muich, 1933.

G. Contneau, Manuel d'ardhéologie orientale, des origins jusqu à l'époque d'Alexandre, 4 vol. Paris, 1927. 1947.

W. Geiger et E. Kuhn. Grondriss der iranischen Plulologie, t. II. 1896–1904.

R. Grousset, Histoire de L'Asie. t.I.

A. Von Gutschinid, Geschichle Irans und seine Nachbarlande, 1888.

W. Geiger, Ostiranische kultur im Alterltum, 1882.

E. Herzfeld, Archaeologische Mitteilungen aus Iran, 9 volumes.

Archaeological History of Iran. 1935.

Iran in the Near East, 1941.

F. M. Heichelheim, Wirtschaftgeschichte des Altertums, 2 vol. 1938.

J. Marquart. Untersuchungen über die Geschichte bon Eran, 1896–1905.

G. Masfero, Histoire ancienne des peuples de l' Orient classique. 1909.

E. Meyer. Geschichte des Altertums, t. I. 1909.

A Moret, Histoire de l'Orient, 1929–1930.

J. De Morgan, Mission Scientifique en Perse, Vol. IV, 1896.

G. Perrot et C. Chipier, Histoire de l'art dans l'antiquité,1882–1911, t.v.

A.V. Pope (edit.), A Surȯey of Persian Art, 1938, t.I.et/v.

J.V. Prasec, Geschichte der Meder und Perser bis zur Makedonischen Eroberung, 1906.

G. Rawlinson, Fiȯe great monarchies. 1871–1876, volIII.

M. Rostovtzeff. Social and economic life of the Hellenistic World, 3 vol. 1941.

P. M. Sykes, A History of Persia, 2 vol. 1915.

C. Huart et L... Delaporte, l'Iran antique: Elam et Perse et la ciȯilisation Iranienne, 1943.

کەندموکۆژەی زەوی

T. Arne. The Srȯedish Arehaeological Expedition to Iran 1932–1933,1935.

G. Cot, teau et R. Ghitshman, Fouilles de Tépé– Giyan prés de Nehaȯend, 1935.

Mémo res de La Délégation en Perse. Puis Mémoires de la Mission de Susiane. Puis Mémoires de la Mission en Iran. sous la direction de Morgan, puis de Mecqueneni et R.P. Seheil, puis de G. Contenau et R. Ghirshman: 1900–1954 36 volumes.

R. Ghirshman, Fouilles de Sialk près de kashan. 2 vol. 1938–1939.

E.F. Schmidt, Excaȯations al Tépé Hissar Damghan. 1937.

A. Sten, An Archaeological Tour in Gedrosia, 1934.

A. Sten, Arcaaeologe, at Tour in the Ancient Persia. 1936.

Archaeologicat Reconnaissances in North – Western India and South-Eastern Iran, 1937.

A. Sten, Old Routes of Western Iran, 1940.

١ـ بەرلە مێژوو، کەلوپەلە مەفرەقییەکانی لوڕستان، گەنجینەی زێویەی سەقز

G. Contenau, Le Trésor d' Astrabad et les fouilles de Tépé Hissar, Rev Ass. XXXI, 1934.

R. Ghirshman. Notes sur les peuples et l'art de l'Iran préhistorique, Rev. Arts Asiat. X. 1936.

R. Dussaud: Ceinture en Bronze du Luristan a۱ec scène de chasse. Syria, XV,1934.

R. Ghirshman, Le Trésor de Sakkez, les débuts de l'art mède et les bronzes du Luristan, Artibus Asiae, 1950.

R. Forrer, Six bronzes préhistoriques du Luristan, Bull. de la Ste. Préhist. de France, t. XXXX, 1932.

C.T. Gadd, Luristan Bronzes, Brit. Mus Quarterly, t.v. 1930.

" " More Luristan Bronzes, ibid. t. VI.

" " Bronzes from North– Western Persia, ibid. t. VII. 1933.

" " Three L uristan Bronzes, ibid. t. IX. 1934.

A. Godard, Les Bronzes du Luristan, 1931.

F. Hancar, Kaukasus – Luristan, 1935.

V. Minorski, The Luristan Bronzes, Apollo. XIII, 1931.

L. Speelers, Nos Bronzes perses. Bull. Musées royaux d'art et d'arch, 1931.

سەردەمی هەخامەنشیەکان

J. Bidez et F. Cumont, Les Mages hellénisés, 1938.

E. Babelou, Les Perses achemenides, Catalogue des monnaies, 1939.

E. Benveniste, Les Mages dans l' Anceien Iran.

C. Clemen, Die griechischen und lateinischen Nachrichten über die persische Religion, 1920.

O. Dalton, The treasure of the Oxus. 1921.

R. Ghirshman, Nurabad. Etude sur les temples du feu en Iran. Syria, 1947.

Masjid_i_Soleiman, Résidence des premiers princes achéménides, Syria, 1950.

R.Ghirshman, Suse . ϑn ϑillage perse – achéménide, Mémoites M. A. I., vol. XXXvI, 1954.

M. Dieulafoy, L'acropole de Suse, 1890.

M. Dieulafoy, L'art antique de la perse.

G.Cardascia. Les archiϑes des Murasu, une famille d'homes d'affaires babyloniens à L'époque perse (455–403), 1951.

G.Cousin. kyros le Jeune en Asie Mineure, 1905.

C.Driver, Aramaic documents of the fifth century B.C.1954.

K . Erdmann, Die tranische Feuerheiligtum, 1941.

E.Flandin et P. Coste, Voyage en Perse Pendant les années. 1840/41–1843/45.

G. J. Gadd, The fall of Nineðeh, 1923.

E. Herzfeld, Am Tor ðon Asien, 1920.

E. Herzfeld, Altpersische Inschriften, 1938.

P. J. Jung, Dareios I. König der perser, 1944.

F. Justi, Iranisches Namenbuch, 1895.

R. G. Kent, Old Persian Grammar, Texts, lexicon, 2eme ed., 1953.

L. W. King and R. C. Thompson. The sculptures and inscriptions of Darius the Great on the rock of Behistun in Persia, 1907.

F. W.Konig, Aelteste Geschichte der Meder und Perser, 1934.

F. W.Konig, Relief und Inschrift des Koenigs Dareios I, am Felsen don Bagis. tan, 1938.

F. W.Konig, Der falsche Bardia, Dareios der Grossc und die Lügenkönige, 1938.

A. Meillet, Grammaire du ðieux perse.

J. De Morgan, Manuel de numismatique orientale, 1923.

H. S. Nyberg, Die Religionen des alten Iran, 1938.

A. T. Olmstead, The History of the Persian Empite, 1948.

E. Pillet, Le palais de Darius à Suse, 1914.

G. Posener, La première domination perse en Egyple, 1936.

Prasec, Kyros der Grosse, 1912.

Prasec, Dareios, 1914.

G.Radet, La première incorporation de l' Egypte à l'empire perse. Revue des Etudes anciennes, 1909.

G. Rawlinson, Fiðe great monarchies, t. III, 1871–1876.

M. Rostovtzeff, Iranians and Creecs in Soulh Russia, 1922.

F. Sarre und E. Ilerzfeld, Iranische Felsreliefs, 1910.

E. Sehmidt, Persepolis, vol.I.1953.

F. Spiegel. Iranische Altertumskunde, 3 vol. 1871–1878.

P. Weissbach. Die Keilinschriften der Achaemcniden, 1911.

S. Wikander. Feuerpristcr in Kleinasien und Iran, 1946.

G. Widengren. Hoehgottglanbe im Alten Iran, 1938.

Sukumar, Sen. Old Persian Inscriptions of the Achaemenian Emperors. Calcutta. 1941.

E.Obst, Der Feldzug des Xerxes, 1913.

S. Wikauder, Mithra en ə ieux perse, Orientalia Suecann, 1952.

سەردەمی پارتەکان

F. Altheim, Alexander und Asien, 1953.

E. Bikerman, Institutions des Seleucides, 1938.

N. C. Debevoise, A polilcal history of Parthia, 1938.

R. Ghirshman, Un bas– relief d' Artaban. V. aδec inscription pehledi – arsacide Monum. Piot, 1950.

Quelques intailles du musée de Calcutta à légendes en lokharien pehlδi arsacide et pehlδi sassanide, volume publié à la mémoire du prof. E. Herzfeld. 1952.

Chapitre "Art parthe" dans "Ilomme et Art" Laorusse (Sous presse).

C. Hopkins, Aspects of Parthian Art in the Light of Discoδeries From Dura– Eu– ropos. Beiyteus, III.

M.T. Rostovizeff, Dura and Problem of Parthian Art, 1936.

H. Seyrig, Anliquilés syriennes, Syria, 1936.

W. Wroth, Calalogue of the Coins of Parthia, 1903.

M. J. Saint–Martin, Fragments d'une histoire des Arsacides, 1850.

V. Kahrstedt, Artabanos III und seine Erben, 1950.

سەردەمی ساسانییەکان

F. Altheime, Die Kriese der allen welt. 3 vol. 1943.

F. Altheime, Lileratur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum, 2 vol. 1948.

F. Altheime, Aus Spätatike und Chrislentum, 1951.

F. Altheime, Asien und Rom, 1952.

F. Altheime, Niedergang der alten Welt. 2 vol. 1952.

F. Altheime, Ein asiatischer Staat, 1er vol. 1954.

H.W. Bailey, Zoroastrian Problems in the Ninth- Century Books, 1943.

Ch. Bartholomae, Zum sasanidischen Recht, 1922.

E.Burnouf. Etudes sur la langue et les textes zends, 1840- 1850.

A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides. 1936, 2ème ed. 1944.

Fr. Cumont, Textes cl Monuments figurés relatifs aux mystères de Milhra, 2 vol. 1896/99.

J. Darmesteter, Le Zend- Aυesta. 3 vol 1893.

G. Fluegel, Mani, seine L'ehre und seine Schriften, 1862.

R. Ghirshman. Inscription du monument de Châpour I á Châpour, Revue des Arts Asiat., 1936.

" Les fouilles de Châpour, ibid, 1938

" Un plat sassanide en argent doré. Artibus Asiae. 1942.

" Les astodans, Etude sur les rites funéraires sous les Sassanides. ibid. 1948.

" A propos des bas- reliefs rupestres sassanides, ibid, 1950.

" Inscriptions Pehlυi des plats sassanides du Musée de L'Ermitage.B.S.O.S., 1951.

" Scénes de banquets sur l'argenterie sassanede. Art. Asiae. 1953.

" Chapitre "Art Sassanide" dans Homme et Art, Larousse,1956.

" Une coupe sassanide à scene de Chasse, Artib. Asia, 1955.

"   Argenterie d'un seigneur sassanide, Ars Orientalis 1956.

"   Bichâpour. Les mosaïques sassnides, 1vol. 1956.

E.Herzfeld, Zoroaster and his morld, 2 vol. 1947.

E.Herzfeld Paikuli, 2 Vol. 1924.

G. Husing. Der Mazochismus, 1935.

A.V.W. Jackson, Zoroaster, the Prophet of Ancient Iran, 1899.

"   On the date of Zoroaster, J.of Am. Or. Soc., 1896.

"   Studies in Manichaeism, ibid, 1923.

"   Prof. Jackson Memorial Volume, Cama Orient. Lust., 1954.

"   Etudes sassanides (en russe), 1909.

E.Kühnel Wachtonneth, Die Ktesiphon. – Expedition, 1931– 32–33.

B.Labourt. Le christianisme dans l'empire perse, 1904.

R.Laufer, Sino–Iranica, 1919.

G. Le Strange, The Lands of the Easlern Caliphate.

Macoudi, Les Praities d'or.Trad .C. Barbier de Meynard, 1865.

J. Markuart – G. Messina, A Catalogue ef the Proðineial Capitals of Eranshahr. 1931.

J.J. Modi, The religious system of the Parsis, 1908.

"   The funeral ceremonies of the Persees, their origin and explanalion, 1905.

J.H. Maulton, Early Zoroastrianism, 1913.

F. Paruck, Sassanian Coins 1924.

Bilvestre de Sacy. Mémoires sur diderses antiquilés de la Perse et sur les médailles des rois de la dynastie des Sassanides, 1793.

C.Salemann, Maruchaische Studien, 1908.

H.C. Puech. Le Manichéisme, San fondateeur, sa doctrine. 1949.

R.Reitzenstein und H.H. Schaeder. Studien Zum antiken synkretismus Iran und Griechenland. 1926.

F.Spiegel, Aδesta, die heilige Schrift der Parsen. aus sein Grundtext übersetzt mit Rücksicht auf die Tradition, 3 vol,. 1852–1863.

B.Spuler, Iran in Früh – islamischer Zeit. 1952.

M.Sprengling, Third Century Iran Sapor and kartir, 1953.

E.Benveniste et L. Renou, Vrtra et Vithragna. 1934.

W.B.Henning. Zoroaster, Politician os Witch–doctor? 1951.

S. H. Taqizadeh, Old Iranian Calendars. 1938.

F.Wolff, Aδesta– übersetzungen auf der Grunde δon Chr. Bartholomae's wörterbuch, 1924.

R.C.Zaehner, Zurδan. A Zoroastrian dilemma, 1955.

G.Widengren, Xosrau Anosurδan, les Hephtalites et les peuples turcs. Orientalia, 1952.

J.Smiruoff, Argenterie orientale. 1909.

J.Orbelli et k. Trever, Le Métal Sassanide (en russe), 1935.

١- کۆمەڵێک ئامرازی بەردینی ئەشکەوتی «تەنگی پابدا»

٤- ڕێی [ڕاگا]: کاشیی سووری نەخشین

٣- سیلکە: گۆڕێکی سەر بە چینی یەکەم

٢- سیلکە: دەسکە چەقۆیەکی داتاشراو لە یەسقان ←

٥ـ تەپەی حەسار: تونگەڵەی ڕەش

٦ـ سیلکە: گۆڕێکی سەر بە گۆڕستانی «ب»

٨ـ لوڕستان: تەورێکی مەفرەق (برۆنز)

٧ـ سەرکەوتنی نارام سین

١٠- لوڕستان: کلکەی قفڵ و قەرازەی ئەستۆبەندی ئەسپی عارەبانە

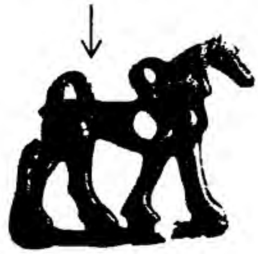

٩- لوڕستان: تەورێکی مەفرەق

١٣- لوڕستان: زەنگی لغاوی مەفرەق

١١- ١٢- لوڕستان: سەری ئاغزوونەی ڕەخت و زینی ئەسپ

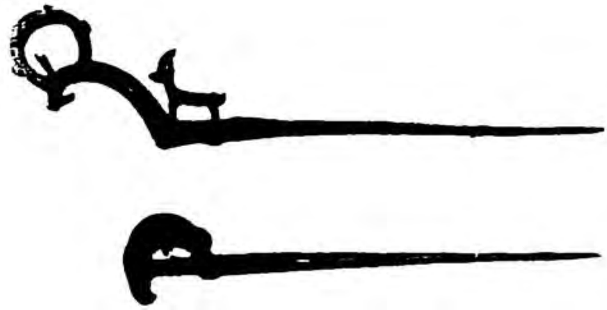

١٤- لوڕستان: دەرزیلەی مەفرەق

١٥- لوڕستان: بزنەکێوی مەفرەق

١٦- لوڕستان: پەیکەرێکی بچووکی مەفرەق

١٧- گەنجینەی [زیوییەی] سەقز: کلکە کالانی زێڕ

١٨- پەیکەرەی «ناپیر- ئاسوو»ی شاژنی «ئوونتاش - هووبان»

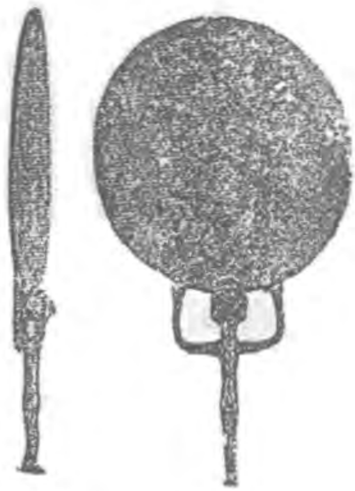

١٩- لورستان: ئاوێنەی مەفرەق (مزقەڵایی)

٢٠- گەنجینەی [زێوییەی] سەقز: پەلکە تەتەڵەیەکی زێڕ

٢١- لورستان: لغاوی مەفرەق

٢٢- هەمەدان(؟):

بوونەوەرێکی زێڕ

٢٣- هەمەدان (؟):

بوونەوەرێکی زێڕ

٢٤- لوڕستان:

نەزرینەیەکی مەفرەق

٢٥- گەنجینەی [زێوییەی]

سەقز: سەرەشەهێنی زێڕ

٢٦- گەنجینەی [زێوییەی]

سەقز: سەرەشێری زێڕ

٢٧- لوڕستان: کیتەڵەی مەفرەق

٢٨ـ لوڕستان: دەرزیلەی
نەزرکراو (نەزرینە)

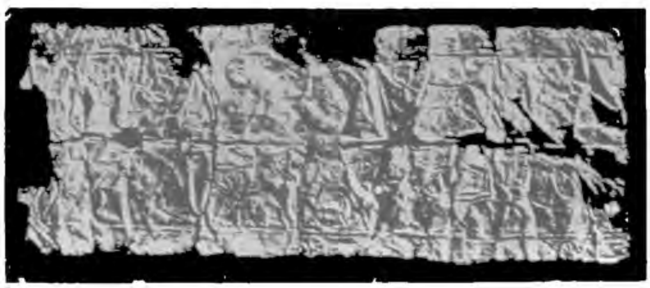

٢٩ـ گەنجینەی [زیوییەی] سەقز: پەڕە و پەلکەی کەمەرەیەکی زێڕ

٣٠ـ گەردنئاویزی زێڕ

٣١ـ دەسبەندی زێڕ

٣٢ـ تۆق یان سینەبەندی زێڕ (موزەی تاران)

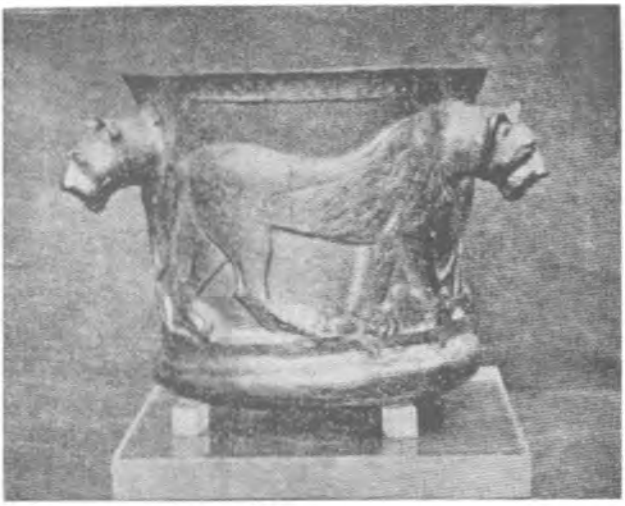

٣٣ـ كه‌لارده‌شت: پیاڵه‌ی زێڕ (مووزه‌ی تاران)

٣٤ـ ئازه‌ربایجان: پیاڵه‌یه‌كی سواڵین له‌سه‌ر دیمه‌نی گیانله‌به‌رێك (مووزه‌ی تاران)

٣٥- ڕووبەری مەسجیدسولەیمان

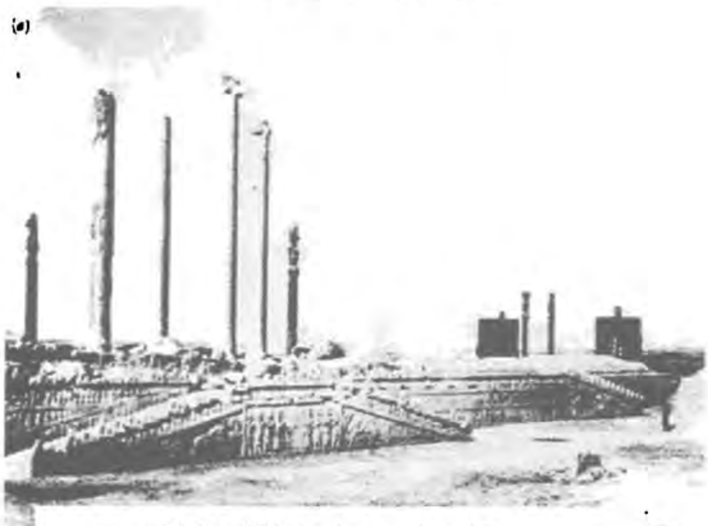

٣٦- تەختی جەمشید: پلیکانی ئاپادانە

٣٧- تەختی جەمشید: دیمەنی لە حەواوە

٣٨- پاسارگاد: فرەوەهەری باڵدار

٣٩- بێستوون: داریووشی یەکەم

٤٠- پاسارگاد: نێژگەی کووررووش

٤١- بێستوون: بەردەتاشی داریووش

٤٢- تەختیجەمشید: داریووش لە جەنگەی دیداری گشتیدا

٤٣ـ نەخشی ڕۆستەم:

ئاورگا

٤٤ـ شووش: دیمەنی

لە حەواوە

٤٥- تەختی‌جەمشید: سەگێکی داتاشراو لە بەردی مەرمەڕی ڕەش

٤٦- تەختی‌جەمشید: پەیکەرەیەکی بەردی مەرمەڕی یۆنانی (مووزەی تاران)

٤٧- تەختی‌جەمشید: سەری میرێک لە هەویری بەردی لاژوەرد (مووزەی تاران)

٤٨- تەختی‌جەمشید: بەردەتاشێکی تالاری سەتکۆڵەکە

٤٩ـ دیمەن و قەڵافەتی شێرەداڵ لەسەر کاشی

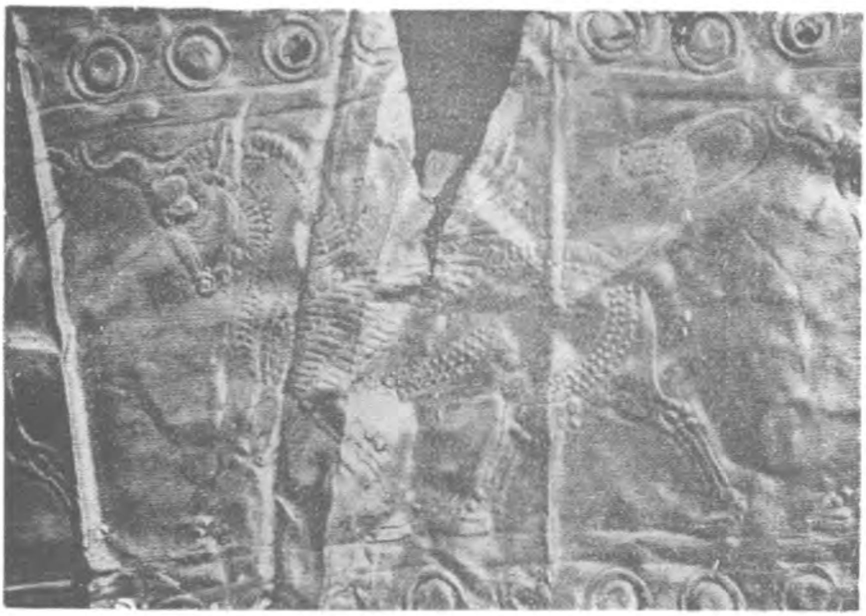

٥٠ـ تەختیجەمشید: پەلکە و پەڕەی تەتەڵەیەکی زێڕ

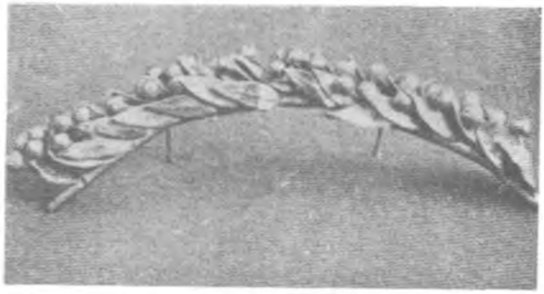

٥١- تاجەگوڵینەی زێڕ

٥٢- سەرکۆڵەکەیەکی کۆشکی هەخامەنشی

٥٣- گۆزەی مەفرەقی هەخامەنشی

٥٤- دەسبەندی زێڕ

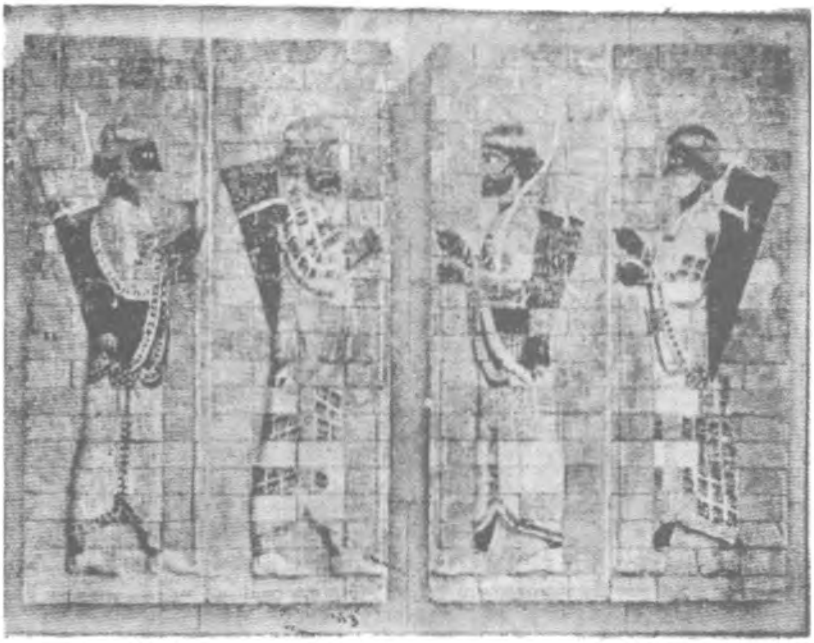

٥٥- کۆمەڵی کەوانداران لەسەر کاشی

٥٦- تەختی‌جەمشید: شاندی باجدەرانی سووریا

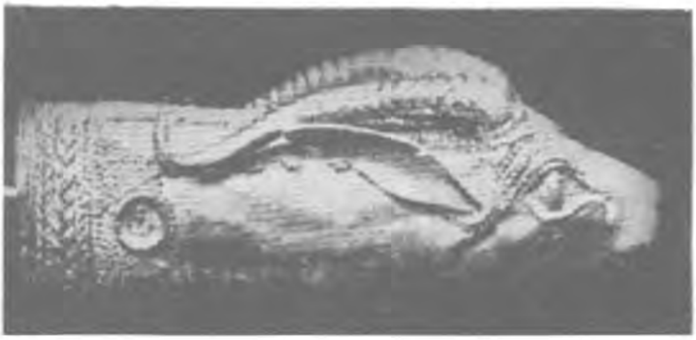

٥٧ـ هەمەدان (؟): دەسکێکی نەخشینی زێڕینی بەردەهەسان

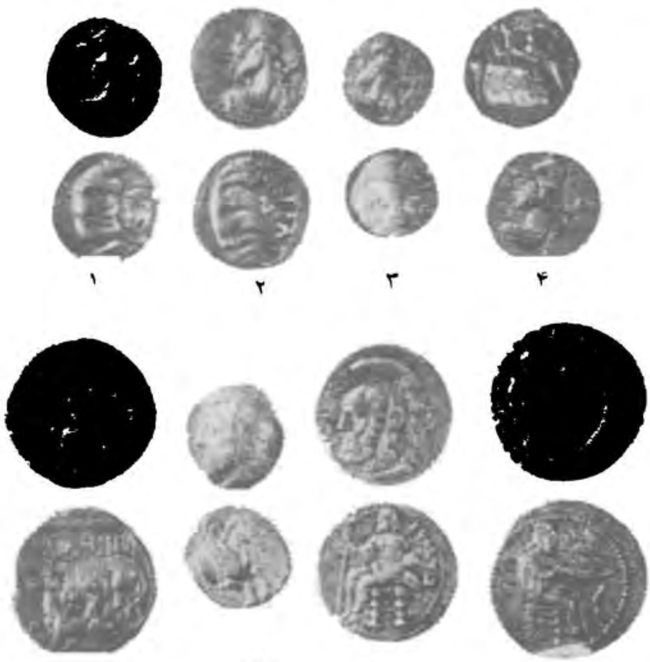

١ ٢ ٣ ٤

٥ ٦ ٧ ٨

٥٨ـ یەک هەتا چوار، کۆمەڵێک سکەی هەخامەنشی؛ پێنج هەتا هەشت، کۆمەڵێک سکەی میرهەرێمانی هەخامەنشی

٥٩ـ بەمبەئی: دیمەنی شەڕی داریووش و ئەسکەندەر لەسەر مزاویک لە ئیسووس

٦٠ـ ٦١ـ تەختیجەمشـــید: بەردەتاشی سەردەرانەی پەرستگایەکی بـەرەوەی تەختیجەمشید

٦٢ـ دینـــەوەر(؟): ســـەری سیلێنووس ←

٦٣ـ دینـەوەر (؟): ســـەری ساتیرێک →

٦٤ـ شەمی: پەیکەرەیەکی مەفرەق

٦٥ـ نەهاوەند: چەند پەیکەرەیەکی بچووکی
مەفرەق سەر بە پەرستگای یۆنانی

٦٦_ شەمی: پەیکەرۆکەیەکی مەفرەق

٦٧_ شـــەمی: ســـەری
بەردەمەرمـــــــــەڕی
پادشایەک

٦٨-٦٩- شووش: گۆڕی تاکەکەسی سەر بە سەردەمی پارتی

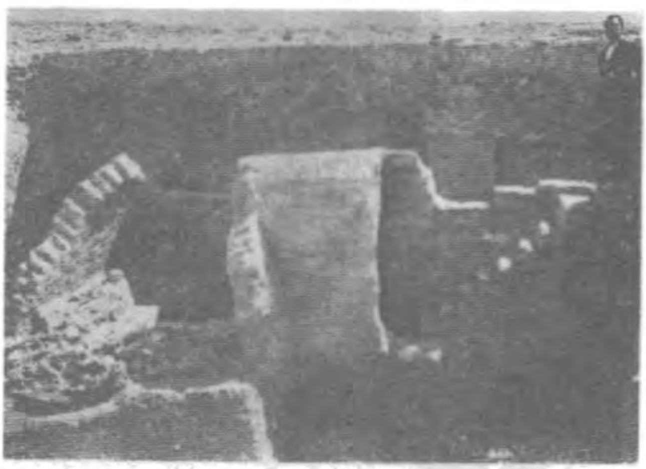

٧٠- شووش: گۆڕستانی گشتیی سەردەمی پارتی

٧١- شەمی: سەری مەفرەقی ئانتیۆخووسی چوارەم(؟)

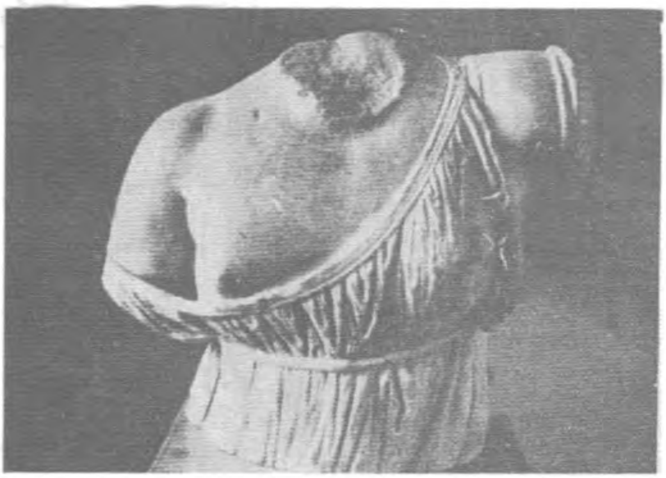

٧٢- بەژنی بەردەمەرمەڕی پەیکەرەیەکی یۆنانی

٧٣ـ شووش: سەری مەلەکە «مۆوزا». ئەم سەرە لە مەڕمەڕ داتاشراوە و لەسەر تاجەکەی بە خەتی یۆنانی نووسراوە و دەڵێ ئانتیۆخووس سازی کردووە. لە ڕووی شێوازی نووسینەکەوە دەکرێ بڵێین سەر بە کلکەی سەدەی یەکەمی پێش‌زایین تا سەرەتای سەدەی یەکەمی زایینییە.

٧٤ـ شووش: سەری داتاشراوی پیاوێک لە بەردەقسڵ

٧٥ـ هەمەدان: سەری داتاشراوی پیاوێک لە بەردەقسڵ

٧٦- پەیکەری بەلاشی سێهەم (؟)

٧٧- بێستوون: بەردەتاشێکی پارتی

٧٨- شووش: بەردەتاشی ئەردەوانی پێنجەم (مووزەی ئێران)

۷۹ـ تەنگی سەرۆک: بەردەتاشی پارتی

۸۰ ـ بەردەتاشی مێهردادی دووهەم (لای چەپ) لەگەڵ گۆدەرزی دووهەم

٨١ ـ سوارەی پارتی، لە قوڕ سازکراوی لە گڵ دەرچوو

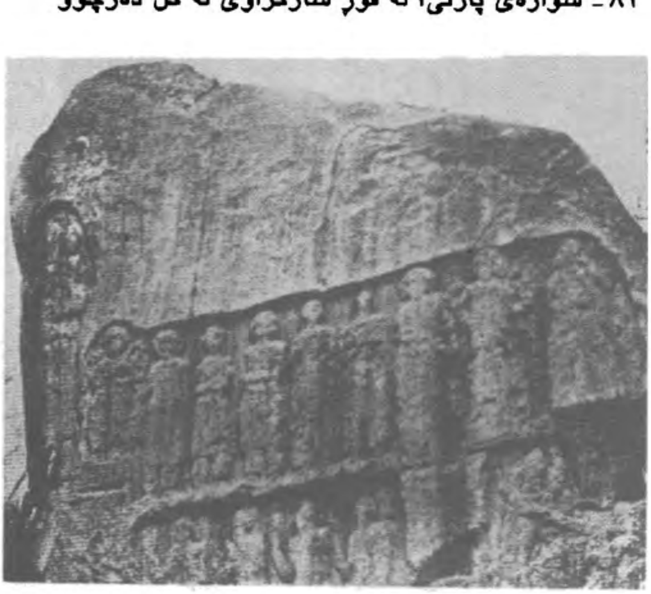

٨٢ ـ تەنگی سەرزک: بەردەتاشی پارتی

٨٣ ـ ئاگردانی مەفرەق

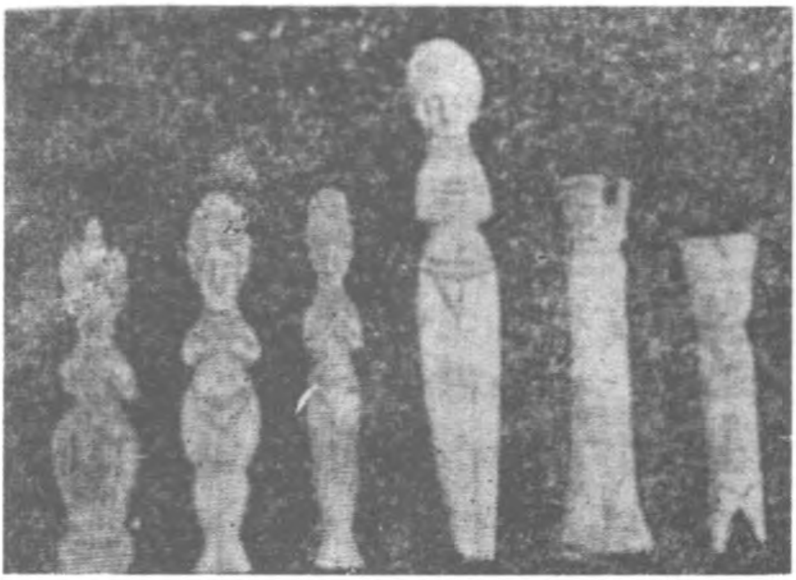

٨٤ ـ کۆمەڵێک پەیکەرۆکی لە یەسقان داتاشراوی سەردەمی پارتی
(مووزەی تاران)

٨٥ ـ شووش: میدالیای لە قوڕ سازکراوی لە کڵ دەرچوو

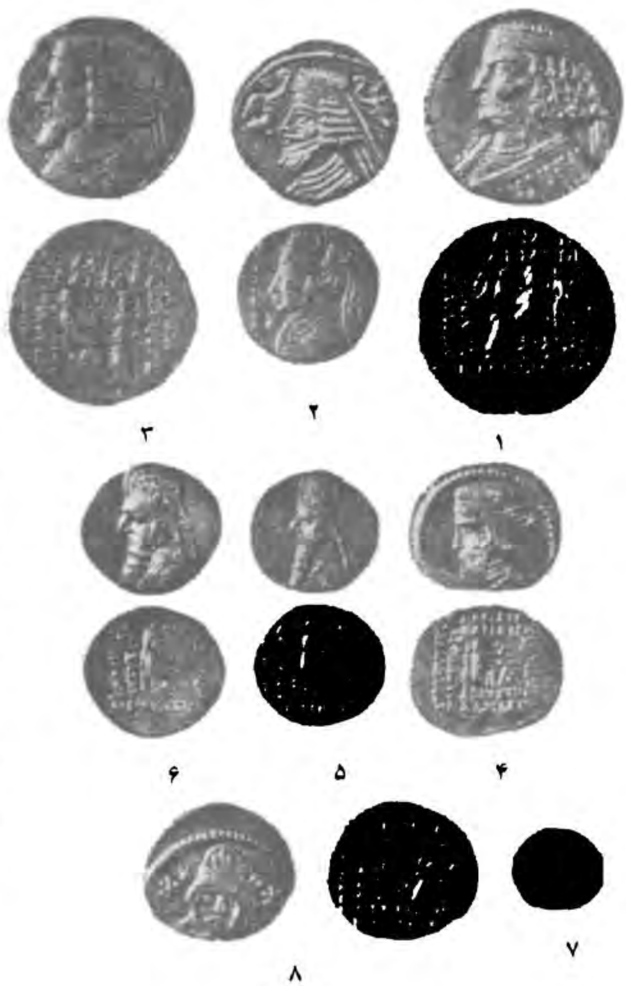

٨٦ ـ کۆمەڵێک سکەی سەردەمی پارتەکان، یەک: ئۆرۆدی یەکەم، دوو: فەرهادی پێنجەم و مۆوزا، سێ: فەرهادی چوارەم، چوار: گۆدەرزی دووهەم، پێنج: مێهردادی دووهەم، شەش: مێهردادی دووهەم، حەوت: گۆدەرزی دووهەم (؟) هەشت: مێهرداد (لە وەرگێڕانی ئینگلیسیدا نووسراوە ڤەردانی دووهەم.)

٨٧ - تیسـفوون:
كۆشكی ساسانی

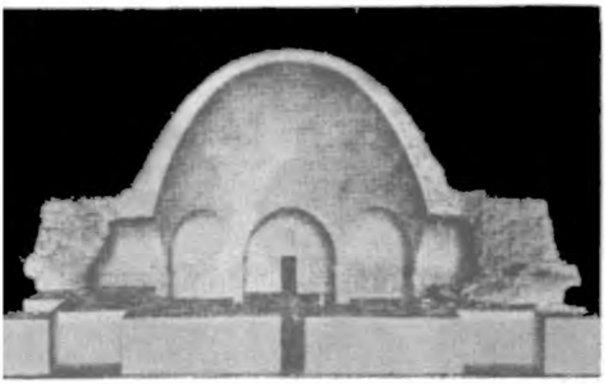

٨٨ - بیشـاپوور:
سه‌رسه‌رای گه‌وره‌ی
كۆشكی ساسانی

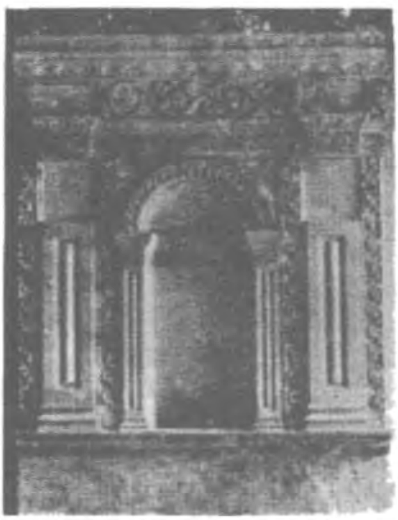

٨٩ - بیشـاپوور: كۆشـكی
ساسـانی، شانشـین و
گه‌چبڕی و ورده‌كارییه‌كانی

٩١ـ گۆزەڵەیـــەکی
زیـوی ئـاوەزێڕکراو
(مووزەی تاران)

٩٠ـ دەوریی زیوینی
ئـــاوەزێڕکراو،
دیمـــەنی ڕاوی
پادشای ساسانی

٩٢ـ شەربەیەکی
بەردی بلوور

٩٣- قوماشێکی دوای سەردەمی ساسانی

٩٤- دەورییـــــەکی بەردی بلوور

٩٥-٩٦- مزاويكەكانى كۆشكى پادشايانى ساسانى

٩٧ـ بیشاپوور: نەزرگەی دووکۆڵەکە

٩٨ـ بیشاپوور: ئاورگا

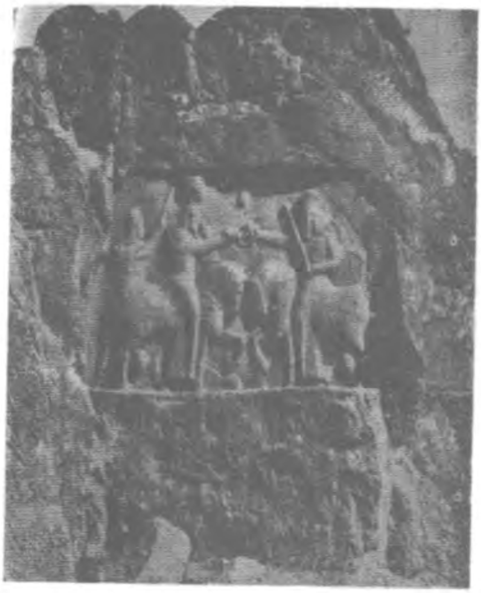

٩٩ـ نەخشی ڕۆستەم:
ئەردەشـێری یەکـەم
پلـــەی پادشـــایەتی
وەردەگرێ

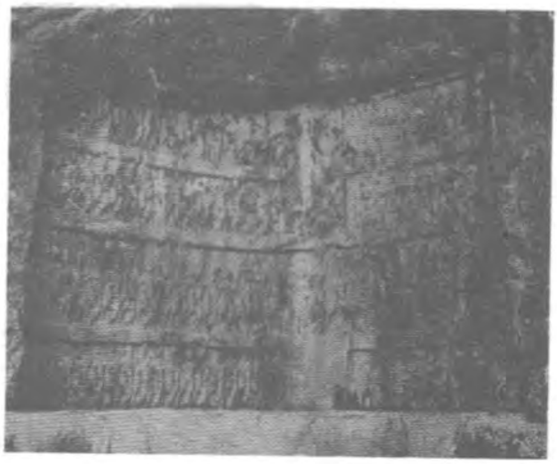

١٠٠ـ بیشـاپوور:
ســـــەرکەوتنی
شاپووری یەکەم

١٠١ـ شووش: مۆرێکی سەردەمی ساسانی

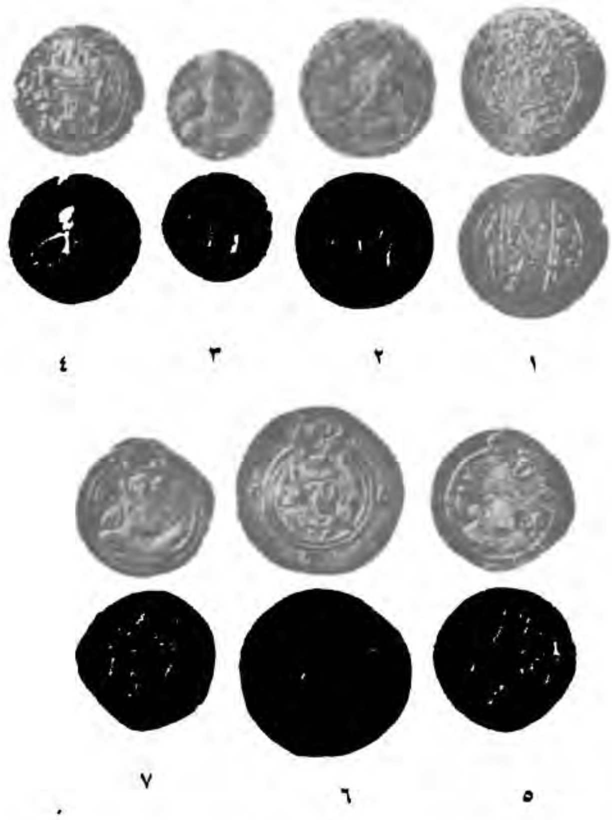

١٠٢ـ کۆمەڵێک سکەی پادشایانی ساسانی؛ یەک: بارامی پێنجەم، دوو: شاپووری یەکەم (له وەرگێرانی ئینگلسیدا نووسراوە شاپووری دووهەم)، سێ: شاپووری یەکەم، چوار: ئەردەشێری یەکەم، پێنج: خوسرەوی یەکەم، شەش: بەلاش (له وەرگێرانی ئینگلیسیدا نووسراوە یەزگردی دووهەم.)

لیزگەی هەموو ناوەکان

ئابدیز، ١٧٥
ئابیرادووش، ٢٤٣
ئاپادانا، ٢٤٢، ٢٤٦، ٢٤٩
ئاپادانی، ٢٤٢
ئاپامی، ٣٢٦، ٣٣٣
ئاپیس، ٢٠٢
ئاپۆلۆن، ٢٢٠
ئاپۆلۆنیووس، ٢٢٣
ئاترۆپاتکان، ٣٢٠
ئاترۆپاتێن، ١٣٧
ئاتیک، ٢١١، ٢٨٠
ئاتیلا، ٥١٨، ٥١٩، ٥٢٠
ئـــاتین، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢١،٢٢٢، ٢٥٢،٢٧٨،
٢٧٩، ٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٤، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٩٠،
٢٩١، ٢٩٥، ٢٩٧، ٣٠٨،٣١٠، ٣١٥، ٥٣٩
ئاتێنا، ٢٥٦، ٣٧٠، ٤٠٦
ئاتێنی، ٤٠٧
ئادیابێنی، ٢٨٧
ئاراخۆزیا، ٢٤٣
ئارارات، ١٠٢
ئـــارامی (ئارامییـــەکان) ،١٣٢، ١٧٠،٢٢٥
،٢٣٩،٢٤٠، ٢٤١، ٢٩٩،٣٠٠، ٣٤٣
ئارتێمیس، ٣٧٠، ٤٠٧
ئارشام، ١٨٠، ٢٠٤
ئارشامی، ١٧٩، ٢٠٤
ئارووکوو، ١٧٥
ئاریارەمنـــە، ١٧٣، ١٧٤، ١٧٨، ١٧٩، ١٨٠،
١٨٦، ٢٠٤، ٢٣٩
ئاریاند، ٢٠٧
ئاریاییەکان، ١٠٣
ئازەربایجان ،١٨، ١٩، ٢٠، ١٣٧،٣٢٠، ٣٤٣،
٤٧١
ئاستیاگ، ١٦٢، ١٨٠، ١٨١،١٩٥، ١٩٦
ئاسـیا، ١٠، ١٣، ١٥، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٤٠، ٥٢،
٥٣، ٥٤، ٥٧، ٦٤، ٦٦، ٧٣، ٧٧، ٧٨، ٨٠،
٨٣، ٨٥، ٨٩، ٩٤، ٩٦، ٩٧، ٩٨، ٩٩،
١٠١، ١٠٢، ١٠٣، ١١٩، ١٢٥، ١٣٠، ١٣١،
١٣٣، ١٣٥، ١٣٦، ١٣٨، ١٤٣، ١٤٧، ١٤٩،
١٥٥، ١٦٢، ١٨٤، ١٨٧، ١٨٩، ١٩٠، ٢٠٧،
٢١٤، ٢١٧، ٢١٨، ٢١٩، ٢٢١، ٢٣٩، ٢٦٣،
٢٦٤، ٢٦٥، ٢٦٦،٢٦٧، ٢٦٩، ٢٧٩، ٢٨١،
٢٨٢، ٢٨٦، ٢٨٧،٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩١،
٢٩٣، ٢٩٧، ٣٠١، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٠٧، ٣٠٩،
٣١٠، ٣١١، ٣١٢، ٣١٦، ٣٢١، ٣٢٦، ٣٣٠،
٣٣١، ٣٣٣، ٣٣٤، ٣٤٤، ٣٥٧، ٣٦٧،٣٧١،
٣٧٣، ٣٧٤، ٣٧٥، ٣٨٠، ٣٨٢، ٣٨٦، ٣٨٩،
٣٩١، ٣٩٥، ٤١١، ٤١٣، ٤١٦، ٤١٨، ٤٢٧،
٤٢٩، ٤٣٥، ٤٣٦، ٤٥١، ٤٦٨، ٤٧١، ٤٩٠،
٥١٩، ٥٢٩، ٥٣٤، ٥٣٦، ٥٣٩، ٥٤١، ٥٤٣،
٥٤٦، ٥٥٠
ئاسیایی، ٥٢، ٥٣،٧٧، ٧٨، ٨٠، ٨٣، ٨٥،٩٩،
١٠٢، ١٢٥، ١٣١، ١٣٦، ١٤٣، ١٨١،٢١٩،
٢٩١، ٣٤٤، ٣٥٧، ٥٣٩،٥٤٤، ٥٥٠
ئاشـــوور،٧٨ ، ٨٥، ٨٦، ٨٧، ٨٨، ٩٢، ١٠١،
١١٧، ١٢١، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٨،
١٢٩، ١٣٠، ١٣٢، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ١٣٧،
١٣٨، ١٦٠، ١٦٥، ١٧١، ١٧٢، ١٧٤، ١٧٥،
١٨٧، ٢٢٦، ٢٤١، ٢٤٢، ٢٤٣، ٣١٣، ٣٦٧،
٤١٤، ٤١٥، ٤١٦
ئاشـــوور بانیپـــاڵ، ١٣٧، ١٣٨، ١٧٢، ١٧٤،
١٧٥، ٢٤٢

ئاشوور نەسیرپاڵ، ١٢٢
ئاشووری، ٦٣، ٨٦، ١٠٤، ١١٥، ١١٩، ١٢٠، ١٢١، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٦، ١٢٧، ١٣٠، ١٣١، ١٣٢، ١٣٧، ١٣٨، ١٤٦، ١٤٧، ١٥١، ١٥٢، ١٥٧، ١٥٩، ١٦١، ١٦٥، ١٦٧، ١٧٤، ١٧٥، ١٩٨، ٢٣٩، ٢٥١، ٢٨٧
ئاشوورییەکان، ٨٤، ١٠٢،١٠٣، ١١٤، ١١٨،١٢٠، ١٢١، ١٢٢، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٨، ١٣٣،١٣٧،١٤٢، ١٥٦، ١٦٠، ١٦٥، ١٧٠، ١٧٥، ١٧٦، ٢٠١،٢٣٩، ٢٦٣
ئافرۆدیت، ٢٥٦
ئاکرۆپۆلیس، ٢٤٢
ئاگادێ، ٦٥، ٦٨، ٧٢، ٧٤
ئاگوستینی پیرۆز، ٥٣٤
ئالمائید، ٣٦٧، ٣٧٠، ٣٩٦، ٣٩٧،٤٢٠، ٤٠٧
ئاماسیس، ١٩٩
ئاممۆن، ٢٠٠،٣١٢، ٣٢١
ئاموودەریا، ٨١، ١٩٠، ٣٢٩، ٣٧٣
ئامیتیس، ١٦١
ئامێد،٤٥٤،٤٦٤
ئامیرگی، ٢٢٦
ئاناهیتا، ١٤٤، ٢٢٩، ٢٣٢، ٣٠١، ٣٤٠، ٣٧٠، ٤٠٥، ٤٠٦، ٤٠٧، ٤٠٨،٤٠٩،٤٢٧،٤٤٣، ٤٨٤، ٤٨٥، ٤٨٦، ٤٩١، ٥١١
ئانتیۆخووس، ٣٢٨، ٣٣٢، ٣٣٣، ٣٣٨، ٣٤٠، ٣٥٢، ٣٦٦، ٣٧٠،٣٧١، ٣٧٢، ٣٧٩، ٣٩٦، ٤٠٧
ئانتیۆخووسی چوارەم، ٣٣٣، ٣٥٢
ئانتیۆخووسی حەوتەم، ٣٧٠، ٣٧٢، ٣٧٩، ٣٩٦
ئانتیۆخووسی دووهەم، ٣٢٩، ٣٣٨
ئانتیۆخووسی سێهەم، ٣٢٨، ٣٣٢، ٣٣٨، ٣٤٠، ٣٥٢، ٣٦٦، ٣٧٠، ٣٩٦، ٤٠٧
ئانتیۆخووسی یەکەم، ٣٢٨، ٣٣٨
ئانتۆنیووس، ٣٨١، ٤٣٦
ئاڵبانی، ٣٨٨، ٤٧٠
ئاڵبانییەکان، ٤٨١،٤٨٣
ئاڵمان، ٣٥
ئورووپا، ٢٧، ٤٠، ١٠٠، ١٠٣،١١٣، ١٣٩،١٨٩، ٢١٥، ٢١٧، ٢١٨، ٢٢٠، ٢٦٥، ٢٦٩، ٢٨١، ٢٨٦،٢٩٢،٢٨٧، ٢٩٧، ٣١٨، ٣٢٦،٣٣٥، ٣٥٤، ٣٥٧، ٣٧١، ٣٩٨، ٤١٣، ٥١٦،٥١٨،٥٢٩،٥٢٢، ٥٣٦،٥٤١، ٥٤٦
ئورووپایی،٢٢٠،٣٠٧، ٣١٠،٣٦٠، ٥٢٣، ٥٤١
ئوقیانووسی هیند، ٣٥، ١٨٥، ٢٢٤
ئوور، ٥٩، ٧٢، ٧٤، ٧٧
ئوورارتوو، ١٠٢، ١٢٠،١٢١، ١٢٢، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٦، ١٢٧، ١٢٨، ١٣٠، ١٣٢، ١٣٣، ١٣٥، ١٣٧، ١٥١، ١٦٢، ١٧٦،١٧٧، ١٨٧، ٢٠٣
ئوورارتووەکان، ١٢٥
ئوورارتییەکان، ٥٣
ئووراسی، ٧٧،١٠٣، ١٥٦، ٤٢٤، ٥٣٨، ٥٤٧
ئوورال، ٢١٦
ئووریمیدۆن، ٢٨١
ئوورۆپۆس، ٤٠٠، ٤٠٣، ٤٠٨، ٤١٤، ٥٠٥
ئووگوست، ١٨٥، ٢٥١، ٣٨٢، ٣٨٤، ٣٨٥، ٣٨٦،٣٩٢، ٤٢٨، ٤٢٩، ٤٣٦
ئوونتاش ناپیرشا،٧٥
ئەتڵەس، ٤٢٥، ٥١٦، ٥٤٦
ئەراک، ٣٣٦
ئەربیل، ٢١٣
ئەرتەبان، ٣٦٦
ئەردەشێر، ٢٥٢، ٢٦٣، ٢٧٦، ٢٨٥، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩٢، ٢٩٣، ٢٩٥، ٢٩٧،

٣٠٣، ٤١٣، ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٤٧، ٤٩٤، ٥٠١، ٥٠٦
ئەردەشێری پاپەکان، ٤٠٧، ٤٨٤
ئەردەشێری سێهەم، ٤، ٢٥٣، ٢٧٦، ٢٩٥، ٣٠٣
ئەردەشێری یەکەم، ٤، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٨٣، ٤٠٧
ئەردەوان، ٣٦٦، ٣٨٤، ٤١٣، ٤٤٤، ٤٤٥
ئەردەوانی پێنجەم، ٣٩٠، ٤٠٧، ٤٣٩، ٤٤٤، ٥٠٦
ئەردەوانی چوارەم، ٤٣٩
ئەردەوانی دووهەم، ٣٧٢، ٤٣٨
ئەردەوانی سێهەم، ٣٨٤، ٣٩٧، ٤١٠، ٤٣٩
ئەردەوانی یەکەم، ٣٦٦، ٤٣٨
ئەرشەک،٣٣٢، ٣٦٤، ٣٦٦، ٤٣٦
ئەرمەنستان، ٥٣، ٧٣، ١٠٢،٢٠٥، ٢٢٦، ٢٩٠،٣٣٢، ٣٥٨، ٣٧٤، ٣٧٥، ٣٧٦، ٣٧٧، ٣٨١، ٣٨٢، ٣٨٣، ٣٨٤، ٣٨٦، ٣٨٧، ٣٨٩، ٣٩٧، ٤٠٥، ٤٠٦، ٤٠٨، ٤٤٢، ٤٤٤،٤٤٥، ٤٤٧، ٤٤٨، ٤٥٢، ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٥٩، ٤٦٨،٤٧٠، ٤٧١، ٥٣٤
ئەرمەنییەکان، ٣٨١، ٣٨٢
ئەژدەهاک، ١٦٢
ئەسکەندەر، ٤،١٨٩، ١٩٣، ٢١٦،٢٢٣، ٢٣١، ٢٥٤، ٢٦٣، ٢٧٦،٢٩٧،٣٠٣،٣٠٤، ٣٠٥، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١١، ٣١٢، ٣١٤، ٣١٦، ٣١٧، ٣١٨، ٣١٩، ٣٢٠، ٣٢١، ٣٢٢، ٣٢٣، ٣٢٤،٣٢٥، ٣٢٦، ٣٢٩، ٣٣٤، ٣٣٨، ٣٤٢،٣٤٥،٣٥٣، ٣٦٠، ٣٦١، ٣٨٧، ٣٩٥، ٣٩٧، ٤٠٢،٤١٠،٤٢٧، ٤٣٥، ٥٤١
ئەسکەندەرییە، ٣١٢، ٣١٨
ئەسینا، ٢١٩، ٢٥٢، ٢٧٩
ئەشکانی، ٨، ٣٨٤، ٣٨٥، ٣٩٠، ٣٩٥، ٣٩٧، ٤١٠، ٤١١، ٤١٢،٤١٦، ٤٢٣، ٤٢٤، ٤٢٩، ٤٣٦، ٤٣٧، ٤٣٨، ٤٤١، ٤٤٤، ٤٧٠، ٤٧٧، ٥٢٢،٥٤٤
ئەشکانییەکان، ٢٠، ٣٨٨،٣٩٧، ٣٩٨، ٤١١،٤٢٣، ٤٣٥، ٥٣٢
ئەفریقا، ٢٧٩،٥٢٧،٥٣٤،٥٣٦، ٥٣٨، ٥٤٦
ئەفغانستان، ٧،٢٢٦،٣٢٩،٣٩٤
ئەفغان، ١١١
ئەکەد، ٦٥، ٦٧، ٧٠،٧٢، ٧٤، ٨٢، ٢٦٣
ئەلبورز ،١٨، ٢٠، ٢٣،٩٣
ئەلەشتەر، ١٣٩
ئەمریکا، ٣٥٤
ئەنتاکییە، ٣٢٧،٣٣١، ٣٣٢، ٣٣٦،٣٦٥، ٤٤٨،٤٤٩، ٤٥٩، ٤٦٧، ٤٧٠،٥٠٤
ئەنشان، ١٧٢
ئەنووبانینی، ٦٩، ٧١
ئەوبەر قەفقاز، ١٢١
ئەوبەررووبار، ٨١، ٩٩
ئیبێرییەکان ، ٥٣، ٣٨١
ئیتالیا، ٥٢٧
ئیحسانی یارشاتر ، ٢٠، ٥٤، ٤٥١
ئیرۆس، ٤١٥
ئیسپارت، ١٨٨، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢٢، ٢٧٩، ٢٨٤، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٤، ٣١٠
ئیسپانیا،١١٩، ١٨٦،٥٣١، ٥٤٧
ئیستەخر، ٢٤، ٣٤٦، ٣٤٨، ٣٥٠، ٤٠٧، ٤٤٣،٤٧٣، ٤٨٤، ٤٨٩، ٤٩٩، ٥٠٠
ئیسفەهان، ٢٤، ٧٢، ١٢٤، ١٣٢، ٣٦٧،٤٢٠، ٤٤٤
ئیسلام، ١، ٢، ١٠، ٢٠٩، ٥١٦، ٥١٩، ٥٢٢،٥٢٥، ٥٢٦، ٥٤٨، ٥٤٩
ئیشکووزای ، ١٣٦، ١٥٣
ئیندرا، ٧٩
ئینشووشیناک، ٦٧، ٨٢، ٨٤، ٨٧
ئۆتریش، ١١١

ئۆخۆس، ٢٩٤، ٣١٢
ئۆرلێئان، ٥١٦
ئۆرۆتێس، ٢٠٧، ٢١٥
ئۆرۆد،٣٧٦،٣٧٧، ٣٧٨، ٣٧٩، ٣٨١،٤٣٩
ئۆرۆدی دووهه‌م، ٢٧٦، ٢٧٧، ٤٣٨
ئۆسێته‌کان، ١٠٠
ئۆلیمفیا، ٢٧٢
ئێترووسکییه‌کان، ٥٣، ٥٤
ئێـــران، ١، ٢، ٣، ٧، ١٠، ١٤، ١٥، ١٦، ١٧، ١٨، ١٩، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٣، ٢٤، ٢٥، ٢٧، ٢٨، ٣٠، ٣٥، ٣٦، ٣٨، ٤١، ٤٦، ٤٨، ٤٩، ٥٢، ٥٣، ٥٥، ٥٦، ٥٨، ٥٩، ٦٠، ٦٢، ٦٣، ٦٨، ٧١، ٧٣، ٧٤، ٧٧، ٨٧، ٨٨، ٩٢، ٩٤، ٩٥، ٩٨، ٩٩، ١٠٠، ١١١، ١١٥، ١١٦، ١١٧، ١١٨، ١١٩، ١٢١، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٨، ١٣٥، ١٣٧، ١٣٨، ١٤٦، ١٥٩، ١٦٠، ١٦٤، ١٧٤، ١٧٦، ١٧٧، ١٨٤، ١٨٦، ١٩٠، ١٩١، ١٩٣، ١٩٩، ٢٠٢، ٢٠٥، ٢١٢، ٢١٤، ٢١٦، ٢١٧، ٢١٨، ٢١٩، ٢٢٢، ٢٢٣، ٢٢٩، ٢٣٦، ٢٣٩، ٢٥٢، ٢٥٤، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٨، ٢٧٢، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٨، ٢٧٩، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٥، ٢٨٦، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٥، ٢٩٦، ٢٩٨، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٠٦، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١٢، ٣١٣، ٣١٥، ٣١٦، ٣١٧، ٣١٨، ٣١٩، ٣٣٠، ٣٣١، ٣٣٢، ٣٣٥، ٣٣٨، ٣٤٠، ٣٤٣، ٣٤٦، ٣٤٧، ٣٥٣، ٣٥٤، ٣٥٦، ٣٥٨، ٣٦١، ٣٦٢، ٣٦٤، ٣٦٦، ٣٦٧، ٣٧٢، ٣٧٤، ٣٧٦، ٣٧٨، ٣٨٤، ٣٨٦، ٣٨٨، ٣٩٠، ٣٩٤، ٤٠١، ٤٠٤، ٤٠٩، ٤١٢، ٤١٨، ٤١٩، ٤٢٠، ٤٢٤، ٤٢٥، ٤٢٧، ٤٢٨، ٤٢٩، ٤٣٠، ٤٣١، ٤٣٣، ٤٣٤، ٤٣٥، ٤٣٦، ٤٣٧، ٤٤١، ٤٤٢، ٤٤٤، ٤٤٨، ٤٥٢، ٤٥٣، ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٥٧، ٤٥٨، ٤٥٩، ٤٦٠، ٤٦١، ٤٦٢، ٤٦٤، ٤٦٧، ٤٦٨، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٧٤، ٤٧٥، ٤٧٨، ٤٧٩، ٤٨٢، ٤٨٤، ٤٨٥، ٤٨٦، ٤٨٨، ٤٩٠، ٤٩٢، ٤٩٤، ٤٩٦، ٥٠٥، ٥١٦، ٥٢١، ٥٢٣، ٥٢٤، ٥٢٧، ٥٢٨، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٣٥، ٥٣٦، ٥٣٧، ٥٤٠، ٥٤٤، ٥٤٥، ٥٤٦، ٥٤٧
وێڕای زۆربه‌ی لاپه‌ڕه‌کان
ئێرمیا، ١٣٩، ١٦٢
ئێژه، ٥٣٩
ئێفیسووس، ٢١٣
ئێگینا، ٢٢٠
ئێلیفانتین، ٢٠١

(ب)

بابل (بابلی = بابلییه‌کان)، ٤،١٨، ٦٣، ٦٤، ٦٧،٦٨، ٧٠،٧١،٧٢،٧٤،٧٨،٨٢،٨٣،٨٤،٨٥، ٨٦،٨٧،٨٨،٩٠،٩٢،٩٦،١٠١،١١٨،١٢٧، ١٣٢،١٣٤،١٦٠،١٦١،١٦٢،١٧١،١٧٢،١٧٥، ١٧٦،١٧٩،١٨١،١٨٥،١٨٦،١٨٧،١٩١،١٩٢، ١٩٤،١٩٥،٢٠١،٢٠٤،٢٠٥،٢٠٦،٢١١،٢١٣، ٢٢٥،٢٢٦،٢٢٧،٢٣٢، ٢٤٠،٢٤١،٢٤٢،٢٤٣، ٢٤٤،٢٦٩، ٢٧٠،٢٧٢،٢٧٥،٢٧٨،٢٧٩،٢٨٣، ٢٨٥،٢٨٧،٢٨٩،٢٩٩،٣٠١،٣١٤،٣٢٠،٣٢٦، ٣٢٧،٣٣٤،٣٣٥،٣٣٦،٣٦٧،٣٧٤،٣٨٧،٣٨٩، ٤٠٣، ٤١١،٤١٢،٤١٥،٤٣٠،٤٨٧،٤٨٨،٤٩٠، ٤٩٨،٥٢٢،٥٢٥
بارام، ٤٥٨، ٤٦٩، ٤٩٦
بارامی پێنجه‌م، ٤٥٧، ٤٥٨
بارامی چووبین، ٤٦٩
بارامی دووهه‌م، ٤٥١، ٤٥٣، ٤٨٦، ٤٨٩، ٥٠٧
بارامی سێهه‌م، ٤٥٢، ٤٩٦
بارامی گۆڕ، ٥١٦
بارامی یه‌که‌م، ٤٥١، ٥٠٧

باسکاکان، ٥٣
باڵەک، ٧٢
برۆتانی، ١١٣، ١١٩، ٣٥٦، ٥٢٥
بوخارا، ٤٦٥
بوقرات، ٥٢١
بوودا، ٤٨٥، ٤٨٧، ٥٢٤
بوودایییەکان، ٤١٨
بووران، ٤٧٣
بووشێهر، ٦٥، ٣٣٦
بەتالیسە، ٣٢٦، ٤٧٩
بەتلیمووس، ٢٩٩
بەردان، ٤٣١
بەردیا ،١٩٨،١٩٩،٢٠٢،٢٠٤،٢٠٥،٢٠٦
بەعل، ١٩٢، ٢٠٥، ٢٧٨، ٢٨٥، ٣١٤
بەغدا،١٧، ٦٨، ٤٩٦
بەگرام، ٢٠٦
بەلاش، ٣٨٥، ٣٨٨، ٤٠٥،٤١٠،
٤٢٤،٤٣٩،٤٦٢
بـــەلخ، ٥٢، ٨١،٩٩، ١٩٠، ٢٠٦، ٢٢٦،٢٤٣،
٢٨٣، ٣٠١، ٣١٧، ٣١٨، ٣٢٢، ٣٢٩، ٣٣١،
٣٣٢،٣٣٥، ٣٤٣، ٣٥٤، ٣٥٨، ٣٦٣، ٣٦٤،
٣٦٥،٣٦٦،٣٧٠، ٣٧٣،٣٩١، ٤٠٢،
٤٠٨،٤٤٨،٤٥٣،٥٤٤
بەلخییەکان، ١٣، ٣٣٢
بەلووچ، ٣٤٣
بەلووچستان، ٢١، ٥٢
بەندەرعەبباس، ٢١، ٣١٩
بەنیئیسرائیل، ١٣٩،٤٨٨
بەیتولموقەددەس، ١٣٩، ١٩٢، ٢٨٦، ٣٨٠،
٤١١
بیاس، ٣١٩
بیزانس، ٢١٧، ٢٢١،٤٢٠، ٤٥٥، ٤٥٨، ٤٦٠،
٤٦٤، ٤٦٧، ٤٦٨، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٧١،٤٧٢،
٥١٧،٥٢١
بیشـــــاپوور،٢١٤،٤٥٠، ٤٨٤، ٤٩٤، ٤٩٥،
٤٩٦، ٤٩٩، ٥٠٠، ٥٠١،٥٠٢، ٥٠٤، ٥٠٦،
٥٠٧،٥١٠،٥١٢
بیک، ٥١٨
بیکنی، ١٢٣، ١٣١
بۆرێتاس، ٨٤
بۆســفۆر، ٧٧، ٩٧، ٢١٥، ٢١٧، ٢٨١، ٢٨٨،
٢٩٢، ٣١٨، ٣٣٣، ٣٨٦، ٤٧٠
بێستوون، ١٣٤،١٧٣، ٢١٣، ٢٢٤، ٢٢٥،
٢٣٢، ٤٢٢، ٤٢٣، ٥٠٤
بێهبەهان، ٢١٣، ٤٢٢
بێهفرووزی، ٧، ٨، ٩، ١٠، ١١، ٣٠٥، ٣٦٣،
٤١٨، ٤٣٨، ٤٨٧، ٤٩٣

(پ)

پاپەک،٤٤٣، ٤٤٤، ٤٨٤
پـــــارت، ١٤٤، ١٩٠، ٢٠٦، ٢٢٦، ٢٣٦،
٣٢٩، ٣٣١، ٣٣٦، ٣٤٣، ٣٥٤، ٣٦٤،
٣٦٥،٣٦٧ ٣٦٩، ٣٧٠، ٣٧١، ٣٧٢،
٣٧٣، ٣٧٤، ٣٧٥، ٣٧٦، ٣٧٧، ٣٨٠،
٣٨٢، ٣٨٣، ٣٨٥، ٣٨٦، ٣٨٨، ٣٨٩،
٣٩٢، ٣٩٣، ٣٩٥، ٣٩٧، ٣٩٨، ٣٩٩،
٤٠١، ٤٠٣، ٤٠٤، ٤٠٦، ٤٠٧، ٤١١،
٤١٢، ٤١٤، ٤١٥، ٤٢١، ٤٣٠، ٤٣٥،
٤٤٣،٤٤٥، ٤٧٦، ٤٨٠، ٤٩٤، ٥٤٣
پارتاتوا، ١٣٧، ١٣٨، ١٥١
پارتـەکان، ٥، ١٤٤، ٣٢٧، ٣٢٨، ٣٣١، ٣٣٢،
٣٣٣، ٣٣٦، ٣٣٩، ٣٤٣،٣٤٦، ٣٥٤، ٣٦١،
٣٦٢، ٣٦٣، ٣٦٤، ٣٦٥، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٧٠،
٣٧١، ٣٧٢،٣٧٣، ٣٧٥، ٣٧٧، ٣٧٨، ٣٧٩،
٣٨٠، ٣٨٢، ٣٨٣، ٣٨٤، ٣٨٧، ٣٨٨، ٣٩٠،
٣٩١، ٣٩٢، ٣٩٣، ٣٩٥، ٣٩٦، ٣٩٧، ٣٩٨،
٣٩٩، ٤٠١، ٤٠٢، ٤٠٤، ٤٠٦، ٤٠٨، ٤١١،

٤١٢، ٤١٣، ٤١٨، ٤١٩، ٤٢٠، ٤٢٢،
٤٢٣،٤٢٤، ٤٢٥، ٤٢٧، ٤٣٠،٤٣٤، ٤٣٧،
٤٧٥، ٤٧٧، ٤٨٢، ٤٨٥، ٤٨٦، ٥٤٣، ٥٤٤،
٥٤٥، ٥٥٦
پـارتی، ٢٥٧، ٣٤٣، ٣٤٨، ٣٦٢، ٣٦٣، ٣٦٤،
٣٦٨، ٣٧١، ٣٧٣، ٣٧٦، ٣٧٨، ٣٧٩، ٣٨٢،
٣٨٤، ٣٨٧، ٣٩١، ٣٩٦، ٤٠٠، ٤٠٨، ٤١٣،
٤١٤، ٤١٦، ٤١٧، ٤١٨، ٤١٩، ٤٢٢، ٤٢٤،
٤٢٥، ٤٤٤، ٤٨٣، ٤٩٦، ٥٠٦، ٥٠٩
پارس، ١٩،٢٤، ١٢٤، ١٢٧،١٣٠، ١٦٣، ١٧٠،
١٧٣، ١٧٩، ١٨١، ١٨٤، ١٨٦،١٩٥، ٢٠٦،
٢٠٩، ٢١٤، ٢٢٦، ٢٢٨، ٢٣٩، ٢٤٦، ٢٦٨،
٣٠٦، ٣١٥، ٣٢٩، ٣٣٢، ٣٣٦، ٣٤٥، ٣٦٧،
٣٦٨،٣٧٠، ٣٩٥، ٣٩٧، ٤٤١، ٤٤٤، ٤٤٩،
٤٨٤، ٤٩٠
پارسووا،١٢٤
پارسوا، ١٢٤
پارسووماش، ١٢٦، ١٣٨، ١٧٠، ١٧١، ١٧٢،
١٧٥، ١٧٦، ١٨٠
پارسە،١٨٠
پارســـــەکان، ٣، ١٣، ١٤، ١٩، ٩٧، ١٢٤،
١٢٥، ١٢٧، ١٢٨، ١٢٩، ١٣٣، ١٣٥، ١٣٨،
١٦٠، ١٦٣، ١٧٠، ١٧٢، ١٧٣، ١٧٦، ١٧٧،
١٧٨، ١٨٩، ١٩٠، ١٩٥، ٢٠١، ٢١٩، ٢٢٧،
٢٢٨، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٣٩، ٢٤٠، ٢٦٣، ٣٠٥،
٣٩٤، ٣٩٧
پارسەگرد، ٢٤، ١٩٥
پارسەگەد، ٢٤، ١٩٥
پارسی، ١٧٣، ١٨٦، ٢٠٥، ٢٠٩، ٢١٩، ٢٢٥،
٢٢٨، ٢٤٠، ٢٤١، ٢٦٥، ٢٧٩، ٢٨٥، ٢٩١،
٣٠٠، ٣٠٤، ٣٠٩، ٣٣٢، ٤٠٢، ٤٠٦، ٤٢٠،
٤٤٤، ٤٨٤، ٥٠٥
پارنی، ٣٦٤، ٣٦٦، ٣٩٥
پارەتاکین، ٣٢٠
پاریس، ٧، ٥١٤، ٥١٧
پاســـارگاد، ٤، ٢٤، ١٢٧، ١٧٨،١٨٠، ١٩٣،
١٩٥، ١٩٦، ١٩٧، ١٩٨، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٤٦،
٢٨٩، ٣١٩
پالمیری، ٤٢٤
پالمیرییەکان، ٣٧٨
پامیر، ٤٧، ٣٣٦،٣٩٣، ٤١٦، ٤٢٩
پایکوولی، ٤٩٦
پایکۆلی، ٤٩٦
پشتکۆ، ٢٢
پلاتە، ٢٨٠
پلاتێ، ٢٨٠
پلووتارک، ٢٥٤، ٤٣٠
پووزوور، ٦٧، ٨٤
پەرویز، ٤٧١
پەسوێ،١٢٤
پەنجاب، ٩٩، ٣٧٣
پەهلەوی، ٢٤٠، ٤٩٦، ٥١٥
پیرووز، ٤٦٠، ٤٦١، ٤٦٢، ٤٨٧
پۆلیکراتیس، ١٩٩، ٢١٥
پۆلیناس، ٢٢٣
پۆمپیئووس، ٣٧٦، ٣٩٦، ٤٠٨
پۆنت، ٣٧٤، ٤٠٨، ٥٤٤
پۆنتووس، ٤٠٨
پیترا، ٤٣١
پێرسید، ١٨٠
پێریکلیس، ٢٨٤
پێرینووس، ٢٩٧
پێسامیتیخی سێهەم، ١٩٩
پێشاوەر، ٢١٤
پیلۆپۆنیز، ٢٨٧، ٢٨٨، ٣٤٩
پێنیلۆپ، ٢٥٤

(ت)

تاخۆس، ٢٩٤
تاران، ٢، ٧، ٩، ٢٠، ٢٣، ٣٠، ٦٨، ٨٤، ٩٣،
١١١، ١٢٣، ١٦٥، ٢٠٦، ٣٣٦، ٤٢١
تارلوونی، ٦٩
تاسیتووس، ٤٠٥، ٤٠٨
تاشکەند، ٤٤٨
تاق‌بوستان، ٥٠٢، ٥٠٣، ٥٠٧، ٥٠٨، ٥١٦،
٥١٧
تاکسیلا، ٤١٧، ٤١٨، ٤٩٩
تاماریتوو، ١٧٤
تراژان، ٣٨٦، ٣٨٧، ٥٠٧
تراکییە، ٩٧، ٢١٧، ٢١٨،٢٢٤، ٢٩٦، ٥٣٤
ترایانووس، ٢٨٧
تریوومڤیر، ٣٧٧
ترزوا، ٩٨، ٣٠٩
ترێر، ١٣٦
تورک،٥٥٠
تورکستان، ١٤، ٥٢، ٥٧، ٣٧٢، ٣٩٣، ٤٢٩،
٤٥٣،٥١٠،٥٢٠، ٥٢٥، ٥٣٤، ٥٤٣
توورووس، ٣٣١
تەجەن، ٣٦٤
تـەختی‌جەمشـید، ٢٤، ٤٤، ٥١، ١٢٧، ١٥٨،
١٧٨،١٧٩،١٩٨، ٢٠٨، ٢١٣، ٢١٤، ٢٢٤،
٢٣١،٢٣٢،٢٤٠، ٢٤١، ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٤٨،
٢٤٩، ٢٥٠، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٥٥،
٢٥٦ ، ٢٥٧،٢٥٨، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦١،٢٦٢
٢٦٤،٢٦٩،٢٧١،٢٧٤، ٢٨٢، ٢٨٣، ٣٠٠،
٣٠١، ٣١٥، ٣١٦، ٣١٧، ٣٤٥، ٣٤٨، ٣٤٩،
٤١٨، ٤٢٢،٥٠١،٥٠٩، ٥٣٩
تەختی‌سولەیمان، ٤٠٨
تەقی‌زادە، ٤٥١
تەورێز، ١٢٤
تیتان، ٣٠٠
تیر،٤٠، ٢٨١
تیرداد، ٣٦٤، ٣٦٥، ٣٦٦،٣٨٥
،٣٩٧،٤٠٥،٤٠٧،٤٣٦،٤٣٨،٤٣٩
تیسافرێن، ٢٨٨
تیسفوون، ٣٦٦،٣٧٨،٣٨٨،٣٨٩،٤١٢،
٤١٤،٤٥٤،٤٦٧،٤٧١،٤٧٢، ٤٧٤،٤٩٦،
٤٩٨،٥٠٤،٥٢١
تیگران،٣٧٤،٣٧٥
تۆخارەکان، ٣٧٣
تێبیس، ٢٩٢، ٣٠٨،٣١٠
تێرمۆپیل، ٢٧٩
تێسالی، ٢٧٩، ٢٩٦، ٣٤٩

(ج)

جوولەکـە، ٣٥، ١٣٢،١٩١، ١٩٢،١٩٣، ١٩٤،
٢٠١،٢٠٧،٢٢٥،٢٨٦،٣٠٠،٣٨٧، ٤١١،٤٥٦
،٥٢٢،٥٢٥
جەبەل لوبنان، ٢٤٣
جەمشید، ٥٤
جەیحوون، ٥٧،٨١، ١٨٧،١٩٠،٣٢٩، ٣٥٥،
٣٧٣،٣٩٠،٣٩٢،٤٤٨،٤٦٧،٥٤١

(چ)

چۆغا زەنبیل،١٧٥
جۆڤیانووس، ٤٥٨
چیای خواجە، ٤١٥
چیش‌پیش، ١٧١، ١٧٢، ١٧٥، ١٧٨، ٢٠٤،
٢٣٩

چـین، ١٣، ٤١، ٨٨، ١١٩، ١٢٢، ١٤٨، ٣٣٠، ٣٧٢،٣٥٥، ٣٧٤، ٣٩١، ٣٩٣، ٤٢٤، ٤٢٩، ٤٣٠، ٤٣٣، ٤٥٣، ٥١٦،٥١٥، ٥٢٥،٥٢٠، ٥٣١، ٥٤٣ ، ٥٣٤، ٥٣٥، ٥٤٧،٥٤٦
چۆمی ئاراز، ٣٨٩

(ح)

حامووڕابی، ٨٣،٨٢
حەبەشە، ٢٠٠، ٢٠١، ٢٤٣، ٢٩٥، ٤٦٨، ٤٧١
حەڕان، ١٦١، ١٦٢، ١٨١، ١٨٨، ٢١٣، ٣٧٧، ٤٤٥
حەسار، ٤٥، ٥١، ٥٦، ٦٣، ٧٧، ٨١، ٨٨، ٩٢
حەلەب، ٩٨، ٢٦٦
حەما، ٩٨، ١٣٣، ٢٣٩
حەمووڕابی، ٨٢، ٢٢٤
حیرە، ٤٥٧
حزلوان، ٨٥، ٢١٣
حیلوولی، ١٧١

(خ)

خارەزم، ٢٤٣،٢٢٦، ٣٦٠،٢٩٩، ٤٦٥
خشەسریتە، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٦، ١٣٨، ١٥٠
خوتییەکان، ٥٣، ٧٨
خوراسان،٢٠، ١٢٥، ٢٦٧
خوسـرەو، ٣٨٧، ٣٨٨، ٤٣٩، ٤٤٤، ٤٦٥،٤٦٤،٤٤٥، ٤٦٧، ٤٦٨، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٧١، ٤٧٢، ٤٧٦،٤٧٣، ٤٨٣،٤٨٢، ٥٣١،٥٢٨،٥٢١
خوسرەوی دووهەم، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٧٢، ٤٧٣
خوسرەوی یەکەم، ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٦٥، ٤٧٤، ٤٧٦، ٤٨٢، ٤٨٣، ٥٢١، ٥٢٨، ٥٣١
خووزستان، ٢١، ٢٢٣، ٣٨١، ٣٩٦، ٤٤٩، ٥١٦، ٥٣٠
خوڕڕەمئاباد، ١٣٩
خەزەر، ٨٤، ١٢٥، ٣٥٥، ٣٩٢، ٣٩٥، ٤٠٨
خەشایارشا، ٤، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٥٤، ٢٦٤،٢٦٣، ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٧٨، ٢٨١،٢٨٠، ٢٨٣، ٢٩١، ٣٠٩، ٣١٣، ٣١٤، ٣٣٢،٣١٥
خیۆس، ٢٢١
خۆرزاد، ٤٦٥
خۆروین، ٩٣، ٩٤

(د)

داتیس، ٢٢١
دارابگەرد، ٤٤٤،٤١٢
داردانێل، ٢١٥، ٢١٨، ٢٧٩، ٢٨١، ٢٨٨، ٢٩٢، ٣٠٨، ٣١٨
داریـووش، ٤، ١٣٤، ١٥٩، ١٧٣، ١٧٨، ١٨٣،١٨٠، ١٨٤، ١٨٥، ١٩٢، ١٩٧، ٢٠٣، ٢٠٥، ٢٠٦، ٢١٠،٢٠٨، ٢١١، ٢١٢، ٢١٤، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٧، ٢١٨، ٢١٩، ٢٢١، ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٢٧، ٢٣١،٢٢٩، ٢٣٢، ٢٣٦، ٢٣٩، ٢٤٠، ٢٤٢، ٢٤٦، ٢٤٩، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٥٤، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦٣،٢٦٢، ٢٦٤، ٢٦٥، ٢٧٠، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٨، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٦، ٢٨٩،٢٨٧، ٢٩٠، ٢٩٢،٢٩١، ٢٩٩،٢٩٦ ، ٣٠٣ ، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١١، ٣١٢، ٣١٣، ٣١٤، ٣١٥، ٣١٦، ٣١٧، ٣٢٠، ٣٢٢، ٣٧٥،٣٢٤، ٤٥٢،٤١٤، ٥٤٢

داریووشی دووهەم، ٤، ٢٣٢، ٢٨٧، ٢٨٩
داریووشی سێهەم، ٢٧٦، ٣٠٣، ٤٥٢
دامغان، ٢٣، ٢٤، ٤٩، ٥٦، ٢٣٦، ٣١٧، ٣٦٦
دانووب، ١٠٤، ٢١٧، ٢١٨، ٢٧٠، ٤٠٨، ٥٤٣
داود، ٢٠٧
داودییەکان، ٢٠٧
داهە، ٣٦٤
درەنگ، ٣١٨، ٣٢٢، ٤٧٣، ٥٢٢
دزفوول، ٤٩٤
دنیستێر، ٢١٨
دووچۆمـان، ٢١،١٨، ٢٥، ٤٦، ٤٨، ٥٣، ٥٥، ٥٦، ٥٨،٥٧، ٦٠،٥٩، ٦٣، ٧٠، ٧٣، ٧٤، ٧٦، ٧٨، ٨٣، ٨٨، ٩٤، ١٠١، ١٢٦،١١٧، ١٢٧، ١٤٧، ١٦٤، ٢٥٨،١٨٤، ٢٦٣، ٢٦٦، ٢٧١، ٣٤٧،٣١٢، ٣٧٠، ٣٧٢، ٣٨٧، ٣٨٨، ٣٨٩، ٤١١،٣٩٠، ٤١٢، ٤١٤، ٤٣٠،٤٢٠، ٤٤٨، ٤٥٢، ٤٦١، ٤٦٤، ٤٦٨، ٤٧٤، ٤٨٩، ٥٣٨
دوور ئوونتاشی، ١٧٥
دوورا، ٣٨٩، ٤٠٠، ٤٠٣، ٤٠٨، ٤١١، ٤١٤، ٤٢٤، ٤٣١، ٥٠٥
دووکانی داود،١٦٨
دورگەی خارک، ٣٩٣
دەربەند، ٤٦٧
دەرەی سێند، ٥٢
دەریای باڵتیک، ٣٥
دەریای خەزەر، ١٥، ١٧، ١٨، ١٩، ٢٠، ٢٢، ٧٨، ١٢٥، ١٨٥، ٣٢٤، ٣٣١، ٣٥٥، ٣٦٤، ٣٦٥، ٣٦٧، ٣٩١، ٣٩٣، ٤٦٧
دەریای سوور، ٢١٥، ٣٥٥
دەریای عومان، ٢١، ٢٥
دەریای ڕەش، ٧٧، ٥٢٥،٢١٦
دەماوەند، ١٨، ١٣١، ١٣٨
دەمیشق، ١٣٩، ٢٣٩، ٢٦٦، ٣٠١، ٣١٠، ٤٧٠،٤٣٠،٣٧٨
دیاکۆ، ١٢٢، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٥، ١٦٣
دیالە،٧١، ٨٧
دیانا کیرکبراید،١٠
دیجلـــــە،١٠٢،١٨، ١٦٤، ٢٠٥،١٨٨، ٢١٣، ٢٢٠، ٢٦٧، ٢٧٣، ٣١٢، ٣٢٧، ٣٢٨، ٣٣٣، ٣٣٦، ٣٥٤، ٣٦٧، ٣٧٠، ٣٨٤، ٣٨٩، ٣٩٧، ٤٠٣، ٤١٣، ٤٧١، ٤٧٢
دینەوەر، ٣٣٦، ٣٥٢
دیۆکلێسین، ٤٩٠، ٥٣١
دۆڵی دیجلە، ٨٧
دیلفیس، ٢٧٢
دیلۆس، ٢٧٢، ٢٨١
دیمۆستێنیس، ٢٩٧
دیمۆکدێس، ٢١٧
دیمۆکریتووس، ٢٨٧
دیمیتریووس، ٣٧١
دیمیتریووسی دووهەم، ٣٦٨، ٣٩٦، ٤٢١

(ڕ)

ڕاگا، ١٦٥
ڕاین، ١٠٤، ٢٧٠، ٣٨٩، ٤٠٨
ڕووباری ئاراس، ١٢٦
ڕووباری سوێر، ٢٢٦
ڕووبـــاری ســـێند، ١٣، ٢٧٠، ٣٢٢، ٣٧٤، ٣٩١، ٣٩٢، ٤١٨، ٥٤١، ٥٤٧
ڕووباری نیل، ٢١٥، ٢٨٤، ٤٧١
ڕووس، ٥٢، ٥٧، ٥١٠، ٥٤٣
ڕووسا، ١٢٢، ١٣٣، ٢٠٣
ڕووســـیا،١٩،١٣، ١٥٦،١٤٧،٧٧،٢٥، ٢١٥، ٢١٦، ٢٦٠، ٣٥٥، ٣٦٤، ٤٢٤

ڕەی، ٢٣، ٢٤، ٤٩، ١٦٥، ٢٠٦، ٣٣٦
ڕۆخج، ٩٩، ١٩٠،٢٠٦، ٣١٨، ٣١٩، ٣٢٦، ٣٣٢، ٣٧٣،٣٩٢
ڕۆژهەڵاتی دوور، ٤٥٣، ٥٣٢، ٥٤١
ڕۆژهەڵاتی نیزیک، ١٠، ٣٤، ١٤٣
ڕۆستەم، ٢٢٥،٤٧٤
ڕۆم، ١، ٢، ٧، ١٤، ٩٠، ١٠٣، ١٨٤، ٣٢٧، ٣٢٨، ٣٣٣، ٣٣٤، ٣٥٤، ٣٥٥، ٣٧٦، ٣٧٧، ٣٧٨، ٣٧٩، ٣٨١، ٣٨٢، ٣٨٣، ٣٨٤، ٣٨٦، ٣٨٧، ٣٨٨،٣٨٩، ٣٩٠، ٣٩١، ٣٩٣، ٤٠٥، ٤٠٨، ٤٢٧، ٤٢٨، ٤٢٩، ٤٣٠، ٤٣١، ٤٣٣، ٤٣٥، ٤٣٦، ٤٤٩، ٤٥٢، ٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٥٨، ٤٦٠، ٤٦٤، ٤٦٨، ٤٧١،٤٨٧، ٤٩١، ٤٩٢،٤٩٩، ٥٠٧، ٥٢٢، ٥٢٨، ٥٣١، ٥٣٢، ٥٣٣، ٥٤٠، ٥٤٣، ٥٤٥، ٥٤٧
ڕۆمـــــی، ١٤، ١٨٥،٢٩٢،٢٩٨، ٣٢٨، ٣٧٥، ٣٧٧، ٣٧٨، ٣٧٩، ٣٨٠، ٣٨٢، ٣٨٥،٣٨٧، ٣٨٩، ٤٠٨، ٤١١، ٤٢٨،٤٢٩، ٤٣٣، ٤٣٥، ٤٤٥، ٤٤٩، ٤٥٤،٤٥٦،٤٥٨، ٤٦٧، ٤٨٥، ٤٩٤، ٤٩٦، ٥٠٢، ٥٠٥، ٥٠٦، ٥٠٨، ٥١٥، ٥٢٧،٥٢٨، ٥٣١، ٥٣٥، ٥٤٦
ڕۆمییـــــــــەکان، ١٢٣، ١٤٥، ١٨٣، ١٩٤، ٣٢٨،٣٣٤، ٣٦٧، ٣٧٤، ٣٧٦، ٣٧٨، ٣٨١، ٣٨٢، ٣٨٣،٣٨٦، ٣٨٩، ٣٩١، ٣٩٢، ٣٩٦، ٣٩٩، ٤٠٢،٤١٢، ٤١٣، ٤٢٩، ٤٣٥، ٤٤٢، ٤٤٥، ٤٥٢، ٤٥٣، ٤٥٩، ٤٦٠، ٤٦١، ٤٦٨، ٤٧٥،٤٧٩، ٤٨٣، ٤٨٤،٤٩٠،٤٩١، ٥٤٠، ٥٤٤، ٥٤٥، ٥٤٦
ڕۆها، ٤٤٩، ٤٧٠

(ز)

زاگـــــــــرۆس، ١٥،١٨،٢٢، ٢٣، ٢٥، ٥١،٦٤،٧٢،٧٨،٨٠،٨٤، ٨٧، ٨٩، ٩١، ٩٢، ٩٦، ١٠١،١٠٢، ١٢١، ١٢٣، ١٢٤،١٢٥، ١٣١، ١٣٢، ١٣٩، ١٥٠، ١٦٠، ١٦٧
زاماسپ، ٤٦٤
زانکۆی کەمبریج، ١٠
زرەنگ، ١٩٠، ٣١٨، ٣٣٢
زەردەشت، ٢٣٦،٢٣٧، ٤٠٥، ٤٠٨، ٤٨٥، ٤٨٧
زەردەشـــتی، ٢٣٧، ٢٣٨، ٣٠١، ٤٠٤، ٤٥١، ٤٥٥، ٤٥٧، ٤٥٩، ٤٦٤، ٤٦٥، ٤٧٩، ٤٨٤، ٤٨٥، ٤٨٦، ٤٩١، ٥٢١، ٥٣٣، ٥٤٨
زەرووبابیل،٢٠٧
زەهاو، ١٦٧
زیکیرتوو، ١٢٤
زێ ، ٦٥
زیئووس، ٢٥٦، ٣٢١، ٣٤٠
زینۆن، ٤٦١
زێی بچووک، ٧١
زێی گەورە، ١٢٨

(ژ)

ژووپیتێر، ٣٠٠
ژێرمەن، ٥٢
ژێرمەنەکان، ١٦٦، ٤٢٥، ٥٤٨

(س)

سائیس، ٢٠٧
سارد، ١٨٨، ١٨٩، ١٩٩، ٢١٣، ٢٢٠، ٢٢٦، ٢٤٣، ٢٨٧، ٣٠١

سارگۆن،٦٥، ٦٨، ٧٢، ٧٣، ١٢٠،
١٣٦ ،١٣٥ ،١٣٤،١٣٣،١٣٢
سارگۆنی دووهەم، ١٢٠، ١٣٢، ١٣٥، ١٣٦
ساسان، ٤٤٣، ٤٨٤
ساسانی،٤١٥، ٤٥٨، ٤٧٩، ٥١٠، ٥١٦،٥٢٢
ساسانییەکان، ٣٦٢،٥،٣٨٦،٣٩٠،٤٢٠، ٤٣٧،
٤٤١، ٤٤٢، ٤٤٣، ٤٥٧،٤٧٥، ٤٧٦، ٤٧٧،
٤٨٣، ٤٨٥، ٤٩٤، ٥١٦، ٥٢٨، ٥٣٢، ٥٣٤،
٥٤٤، ٥٤٥، ٥٥٧
ساگارتی، ١٢٤
سالامیس، ٢٢٠، ٢٧٩، ٢٨١، ٢٨٤
سامەڕا، ١٣٢
سامی، ١٤، ٥٢، ٦٥، ٧٣، ٨٢، ٢٤٠، ٢٩٠،
٣٠١، ٣٠٤، ٣٦٨، ٤٠٧
سامییەکان، ٣٧٨،١٠٢
سامیرەگەز، ٦٧، ٦٨، ١٠٢
سامۆس، ١٩٩، ٢١٥، ٢٨١
ساوە، ٤٩
ستاتیرا، ٣٢٠
سترابۆن، ٨٤، ٢٢٤
سکووتاری، ٤٧٠
سکیلاکس، ٢٧٠، ٣٢٤
سلۆکووس، ٣٢٦، ٣٦٥
سلۆکووسی دووهەم، ٣٣١، ٣٦٤
سلۆکووسی یەکەم، ٢٢٠، ٣٢٨، ٣٥٤
سلۆکی، ٣٢٧، ٣٢٨، ٣٣١، ٣٣٢، ٣٣٣، ٣٣٤،
٣٣٨، ٣٣٩، ٣٤٠، ٣٤١، ٣٤٣، ٣٤٧، ٣٥٥،
٣٥٧، ٣٥٨، ٣٦٣، ٣٦٥، ٣٦٧، ٣٧٠، ٣٧١،
٣٧٥، ٣٩٦، ٤١١، ٤٢٧، ٤٣٥
سلۆکییە،٣٢٧، ٣٢٨، ٣٣٣، ٣٣٥، ٣٣٦، ٣٦٧،
٣٦٨، ٣٧٠، ٣٨٤، ٣٨٦، ٣٩٧، ٤٠٢، ٤٠٣،
٤١٣، ٤٥٧
سلۆکییەکان، ٤، ٢١٢، ٣٢٥، ٣٢٦، ٣٢٧،
٣٣١، ٣٣٣، ٣٣٤، ٣٣٨، ٣٣٩، ٣٤٢،٣٥٢،
٣٥٧، ٣٥٨، ٣٦٣، ٣٦٨، ٣٧١، ٣٧٦،٣٩٦،
٤٣٥،٤٣٦
سندووس، ١١١
سوورەکوتەل، ٤١٨
سووریا، ٧٨، ٨٤، ٨٩، ٩٨، ١٣٣، ١٣٥،
١٣٩، ١٤٧، ١٥٥، ١٦٢، ١٨٤،١٩٢، ٢١٦،
٢٦٥، ٢٨٥، ٢٩٣، ٣٢٤،٣٢٦، ٣٢٧، ٣٣١،
٣٣٤، ٣٣٥، ٣٦٥، ٣٧١، ٣٧٢، ٣٧٥،٣٧٦،
٣٧٧، ٣٧٩، ٣٨٠، ٣٨٤، ٣٨٧، ٣٨٨، ٣٩٠،
٤٠٩، ٤٢٧، ٤٣٠، ٤٣٦،٤٤٨، ٤٤٩، ٤٥٩،
٤٦٧، ٤٧٠، ٤٩٠، ٥١٦، ٥٢٣، ٥٣٤
سووزیان، ٢١، ٤٨، ٦٣، ١٠١، ١٧٩، ٢٠٥،
٤٤٤
سووزیانا، ٢٢
سەبا، ٤١، ٥٧، ٦٣، ٨٩، ١٣٧، ١٥٠، ٢٦٤،
٣٤٣، ٥٠٧، ٥١٠
سەتدەروازە، ٢٣، ٣٣٦، ٣٦٦، ٣٧٢، ٣٩٣
سەرپێڵی زەهاو، ١٦٩،١٦٨،١٦٧،٦٩
سەرمەت، ٤٢٤، ٤٢٥، ٥٤٣
سەرمەتەکان، ٤٢٥،١٣، ٥٤٤
سەرەندیب، ٢٧٠
سەفەوییەکان، ٢٠، ٥٤٩
سەقز، ٣، ١٥١، ١٥٣، ١٥٧، ١٥٩، ١٦٧،
٥٥٣
سەکاکان، ٣٧٣
سەکایی، ١٣٧، ١٣٨، ١٥٢، ١٥٣، ١٥٤،
١٥٥، ١٥٦، ١٥٩، ١٦٠، ١٦٢، ٢١٧، ٢٦٠،
٣٦٥، ٣٧٢، ٣٩٠
سەکاییەکان، ٣، ٨٠، ١٣٥، ١٣٨، ١٥٠،
١٥١، ١٥٣،١٥٦، ١٦٦، ١٧٢،٢١٥، ٢١٦،
٢١٧، ٢١٨، ٢٩٩، ٣٦٦، ٤٤٥
سەگزییەکان، ١٣
سەمعەل، ٢٣٩
سەمەرقەند، ٣٢٢، ٤٤٨

سەن دینی، ٥١٤
سەن مارک، ٥١٥
سەیحوون، ٥٧، ٦٤، ١٨٧، ١٩٠، ٢٠٨،
٣١٨، ٣٧٣، ٥٤١
سیبێریا، ٣٣٠
سیپار، ٢٩٩
سیستان، ٥٢، ١٢٣، ٢٢٦، ٢٦٧، ٣١٨، ٣٦٧،
٣٧٢، ٣٧٣،٣٧٤، ٣٩٢، ٤٤٥، ٤٥٢، ٤٧٥،
٤٨٣، ٥٣٠
سیلا، ٣٧٤
سیماش، ٧٢، ٧٤
سیمۆن، ٢٨٤
سین، ٦٥، ٦٧، ١٦٢، ١٩١
سینۆپ، ١٣٦، ٣٠٥
سۆرین، ٣٧٧
سۆغد، ٢٢٦،٢٤٣
سۆغدییەکان، ١٣، ٣١٨
سۆمێری، ٦٤، ٦٥، ١٠٢، ١٦٣، ٢٦٣
سۆورێنا، ٣٧٧، ٣٧٩، ٣٩٩
سێراپیئووم، ٢٠٢
سێلا، ٢٤٤
سێلکە، ٢٤، ٣٢، ٣٣، ٣٥، ٣٧، ٣٨، ٤١، ٤٢،
٤٥، ٤٩، ٥١، ٥٧، ٥٩، ٦٠، ٦١، ٦٢، ٦٣،
٧٤، ٩٢، ٩٤، ١٠٥، ١٠٩، ١١٠، ١١١،
١١٢، ١١٣، ١١٤، ١١٩، ١٢٠، ١٣١،١٤٥،
١٤٦، ٤٢٠
سیند، ١٣، ٢١٣، ٢١٤، ٢٢٤، ٣٠٠، ٣١٨،
٣٢٣، ٣٣٦، ٣٧٣، ٣٩٣،٤٤٨

(ش)

شاپوور، ٢١٤، ٣٩٥، ٤١٠، ٤٤٣، ٤٤٤،
٤٤٧، ٤٤٨، ٤٤٩، ٤٥٠، ٤٥١، ٤٥٢، ٤٥٣،
٤٥٤، ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٥٧، ٤٥٨، ٤٧٦، ٤٨٤،
٤٨٦، ٤٨٧، ٤٨٩، ٤٩٤، ٤٩٦، ٤٩٨، ٥٠١،
٥٠٦، ٥٠٧، ٥٢١، ٥٣٢
شاپووری دووهەم، ٤٥٣، ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٥٧،
٤٧٦، ٤٨٦، ٤٩١، ٤٩٤
شاپووری سێهەم، ٤٥٨
شاپووری یەکەم، ٣٩٥، ٤١٠، ٤٥٠، ٤٥٣،
٤٨٤، ٤٨٧، ٤٨٩، ٤٩٤، ٤٩٦، ٤٩٨، ٥٠٦،
٥٢١، ٥٣٢
شاردووری دووهەم، ١٣٠
شارلیمانی، ٢١٢، ٥٤٦
شارەزوور، ٦٨
شالا، ٨٢
شنۆ، ١١١
شووترووک ـ ناخوونتێ، ٨٦
شووش، ١٤، ٢٢، ٣٩، ٤٥، ٥١، ٥٥، ٥٧،
٥٩، ٦٣، ٦٥، ٦٧، ٧٢، ٧٥، ٨٢، ٨٧،
١٠١، ١٢٠، ١٤٣،١٧٤، ١٧٥، ١٧٩، ١٨٠،
١٩٥،٢٠٠، ٢٠٥، ٢٠٨،٢١٤، ٢١٩، ٢٢٠،
٢٢٢، ٢٢٤، ٢٢٥، ٢٣٢، ٢٣٤، ٢٣٥، ٢٣٩،
٢٤٢ ، ٢٤٣، ٢٤٥، ٢٤٦، ٢٤٩، ٢٥٢،
٢٥٣، ٢٥٤، ٢٦٢، ٢٦٧، ٢٧١، ٢٧٥،
٢٧٧، ٢٨٢، ٢٨٣، ٢٩٢، ٢٩٧، ٣٠١،
٣٠٣، ٣٠٩، ٣١٤، ٣١٦، ٣١٧،٣١٩، ٣٢٠،
٣٢٦، ٣٣٢، ٣٥٢، ٣٩٧، ٤٠٣، ٤٠٧، ٤٠٩،
٤١٠، ٤١٤، ٤١٧، ٤٢١، ٤٢٣، ٤٢٥، ٤٢٦،
٤٤٤، ٤٩٤،٥١٥،٥٢٤
شووشتەر، ٢٨، ١٢٦، ١٧٠، ١٧٥، ٤٩٤،
٥٢٤
شەلمانسەری سێهەم، ١٢٤
شەمی، ٣٥٢، ٤٢٠، ٤٢١
شیراز، ٢٤، ٤١٢
شیرکەری، ١٣١
شیز، ٤٠٨،٤١٠، ٤٨٨

شیکاگز، ٢٥٤
شیلهاک ـ ئینشووشیناک، ٨٦، ٨٧
شنیخخان، ٦٩

(ع)

عەرەب، ٥٤، ٢٧٠، ٤٤٨، ٤٧٤، ٥٢٩، ٥٣٢، ٥٣٦،٥٥٠
عەرەبستان،٥٤، ٢٢٦، ٣٢٤، ٥٢٥
عەرەبەکان،٢٠٩،٣٧٨، ٣٩٧،٤٩٠، ٥٤٨
عەزرا، ٢٨٦
عیسا، ٤٨٧، ٤٨٩
عیسایی، ٤٩٠
عیلام، ٦١،٣، ٦٣، ٦٤،٦٥، ٦٧، ٧٠، ٧٣، ٧٤ ، ٨٢، ٨٥، ٨٦، ٨٧، ٨٨، ٩٤، ١٠١، ١٣٣، ١٣٤، ١٦٢، ١٧٠، ١٧١، ١٧٢، ١٧٤، ١٧٥، ١٩٥، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٢٦، ٢٤٠، ٢٤١، ٢٤٢، ٢٤٣، ٢٤٤، ٢٦٧، ٣٥٢، ٤١٤
عیلامیی بەرایی، ٥٥، ٥٦، ٥٨، ٦٠، ٦١، ٦٢، ٨٧
عیلامییەکان، ٥٣، ٥٤، ٦٤، ٨٢، ١٢٤، ١٧١، ١٧٦، ١٨٦
عێراق، ٧

(غ)

غالیا، ١١٩، ٤٢٩، ٥٢٧، ٥٤٧
غەززە، ١٩٩
فارس، ٦٥، ١٢٧، ١٧٨، ٤٤١، ٤٨٥

(ف)

فازیس، ٣٩٢
فاسیس، ٣٥٥
فالانژ، ٣٠٦
فرانکەکان، ١٦٦
فرەوەرتیش، ١٣٤، ١٣٨، ١٥٠، ١٦٠، ١٧٢، ٢٠٥
فورات،١٣،١٨، ٧٨، ١٠٢، ١٢٦، ١٣٠، ١٦٤، ٢٦٧، ٢٩٣، ٣١٢، ٣١٣، ٣٢٤، ٣٣١، ٣٥٤، ٣٦٧،٣٧٠، ٣٧١ ، ٣٧٤، ٣٨٧، ٣٨٨، ٣٨٩، ٣٩٠، ٣٩٣، ٣٩٦، ٤١٢، ٤٣٥، ٤٤٥ ،٤٥٧، ٤٩٢
فەخریکا، ١٦٩
فەرانسە، ٩، ١٠،٣٥، ١٧٢، ٢١٢، ٢٢٠، ٢٣١، ٢٤٢، ٣٥٦، ٣٠٧،٤٨٧، ٥١٥، ٥١٨، ٥٢٣، ٥٢٤
فەرهاد، ٣٧٠، ٣٧١، ٣٧٢، ٣٧٦،٣٨١، ٣٨٢، ٣٨٣، ٤٢١، ٤٣٣، ٤٣٨، ٤٣٩
فەرهادی پێنجەم، ٣٨٣، ٤٣٣، ٤٣٩
فەرهادی چوارەم، ٣٨١، ٣٨٣، ٣٨٤، ٤٢١، ٤٣٣، ٤٣٨
فەرهادی دووهەم، ٣٧٠، ٤٣٨
فەقرەقا،١٦٧، ١٦٩،
فەلەستین، ٧٨، ٩٠، ١٣٥، ١٣٩، ١٦٢، ١٩٢، ٢٠٢، ٢١٦، ٢٦٧، ٢٨٦، ٣٢٤، ٣٢٦، ٣٧٨، ٣٨٧، ٤٠٩، ٤١٢، ٤٣٠
فەهلیان، ١٧٨، ٢١٣
فیدیاس، ٢٥٢
فیرووزاباد، ٤١٢،٤١٤،٤٩٤، ٤٩٨، ٤٩٩، ٥٠٠، ٥٠١، ٥٠٢، ٥٠٣،٥٠٦
فیساغۆرەس، ٣٥٢
فیلیپ، ٢٩٦،٣٠٣، ٣٠٦، ٣٠٧، ٣٠٩، ٣١١، ٣١٣، ٣٢٦، ٤٤٨

(ڤ)

ڤالێریانووس، ٤٤٩، ٥٠٢، ٥٠٦
ڤان، ٥٣
ڤاندالەکان، ١٦٦
ڤەردان، ٤٣١
ڤەهیزداتە، ٢٠٦
ڤەهیوو، ٢٢٩
ڤۆلتێر، ٣١٦
ڤێنیز، ٥١٥
ڤێنۆن، ٣٨٤

(ق)

قاجارەکان،٢٠
قارین،٤٤٥
قریم،١٣٦
قوباد، ٤٦٢، ٤٦٣، ٤٦٤، ٤٦٥
قوبروس، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٩٣، ٢٩٧، ٢٩٩، ٣٠٤، ٣٨٧
قوتەیبە، ٤٦٥
قوستەنتەنییە، ٥٤٧
قوم، ٢٤، ٤٩
قەرەتەپە، ١٤٧
قەزوین،٢٣، ٨٤
قەشقایی، ٣٤٣
قەفقاز،١٩،٥٢، ٧٨، ٩٩،١٠١،١٢٦، ١٣١،٣٥ ، ١٣٦، ١٤٧، ١٥٠،٢٢٤، ٢٦٧، ٣١٨، ٣٥٨، ٣٨١، ٣٨٦، ٤٣٦،٤٤٥، ٤٤٧، ٤٥٨، ٤٦١، ٤٧١

(ک)

کابول، ٨١، ٢٠٦، ٢١٤، ٢٣٢، ٣٩١
کاپادۆکییە، ٥٧، ١٨٨، ٢٢٦، ٢٨٩، ٣٠١، ٣٣٨، ٤٠٨،٤٤٩، ٤٥٩، ٤٧٠
کاتار، ٥٣٤
کادووسییەکان، ٢٨٩، ٢٩٥
کاراکالا، ٣٩٠
کارتاژ، ٢٧١، ٣٢٠
کارتاژەکان، ١٨٦، ٢٠٠، ٥٤٣
کارە، ٣٧٧، ٣٧٩، ٣٨١، ٣٩٩
کارکاسۆن، ٥٣٤
کاروون، ١٧٠، ١٧٨
کاریاند، ٢١٤
کارینەکان، ٢٤٣
کارییەکان، ٥٣
کاسی، ١٨، ٨٠، ٨٤، ٨٦
کاســـییەکان، ٣، ٥٣، ٦٤،٧٩، ٨٣،٨٤، ٨٥، ٨٨، ٩٠، ٩٢، ٩٩
کاشان، ٢٤، ١٠٤
کاشوو، ٨٤
کانیشکا، ٣٩٣، ٤٨٩، ٥٢٢
کراسسووس، ٣٧٧، ٣٧٩،٣٨٣، ٤٢٨، ٤٣٦
کرماشان، ٦٨، ١٣٩، ٢٠٣، ٣٣٦، ٣٥٢، ٤٩٦
کرمان، ٢٦٧،٢٤٣، ٣٣٢،٤٤٤، ٤٧٥
کریمێ، ١٣٦
کرێزووس، ١٨٧
کلیکییە، ١٣٧، ١٨٧، ٣٠١، ٣٠٥، ٣١٠
کلێئۆپاترا، ٣٨٢
کوردستان، ٥٣، ٥٤، ١٢٥، ١٥٢، ١٦٧، ٣٤٣
کورهە، ٣٤٦، ٣٤٩، ٣٥١
کولتەپە،٥٧
کووتیر ـ ناخوونتێ، ٨٢، ٨٦
کـــووروش، ١١٢،٤، ١٦٣،١٧٣، ١٧٥،١٧٩، ١٨٠، ١٨٣، ١٨٥، ١٨٦، ١٨٧، ١٨٨،١٨٩،

١٩٠، ١٩١، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٤، ١٩٥، ١٩٦،
١٩٨،٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢١١، ٢١٤،
٢٢٣، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٧٥، ٢٧٧، ٢٨٦، ٢٨٩،
٢٩٠، ٣١٥، ٣٣٩، ٣٦٥،٣٧٠، ٣٧٥، ٣٩٢
کووروشی دووهەم، ١٦٣
کووشان، ٣٩١، ٣٩٣، ٤٢٥، ٤٢٦، ٤٢٩،
٤٤٥، ٤٤٧، ٤٥٢، ٤٥٣، ٤٥٤،٤٥٧،٤٧٥،
٤٩٩،٥٣٢، ٥٤٣،٥٤٤
کووشانەکان، ٣٩١، ٣٩٣، ٤٠٢، ٤٥٢، ٥٣٢،
٥٤٣
کووەیتە، ٢١
کەرخ، ٩٨
کەرخی میسان، ٩٨
کەرسە، ٢٢٦
کەرکووک، ٨٧، ١٤٧
کەرنەک، ٣١٢
کەرەج، ١١١
کەسپاپیرۆس، ٢١٤
کەمبووجییەی، ١٨٠، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠٤،٢١١
کەمبووجییەی دووهەم، ٢٠٤
کەمبووجییەی یەکەم، ١٨٠، ٢٠٤
کەنداوی فارس، ١٥، ١٩، ٢٥، ٣٥، ٥٥، ٦٥،
٨٧، ٢٦٧، ٢٧٠، ٣١٩، ٣٣٢، ٣٣٦، ٣٥٥،
٣٨٧، ٣٩٣، ٤٢٠
کەویری لووت، ٢١
کەویری نمەک، ٢١، ٢٤، ١٣١
کیاکزار، ٣، ١٥٠، ١٦٠
کیاکسار، ٣، ١٥٠
کیدینوو، ٢٩٩
کیزیکووس، ٢٢١
کیشێسیم، ١١٥
کیمیرییەکان، ٣، ٨٠، ١٣٥، ١٣٦، ١٣٨،
١٥٠، ١٦٦
کۆپێرنیکووس، ٢٩٩
کۆسایوویی، ٨٤
کۆنکیستادۆر، ٣٥٤
کیلێرمێنس، ١٥٥

(گ)

گابینیووس، ٣٧٦
گاداتێس، ٢٦٥
گرانیکووس، ٣٠٩
گنۆسی، ٤٨٨
گورگان، ٢٠، ١٩٠، ٢٠٦، ٢٣٦، ٣٢٩، ٣٦٥،
٣٨٤، ٣٩١، ٣٩٦، ٤٦٧
گوندی شاپوور، ٤٩٤، ٥٢٤
گووپتا، ٥٣٦، ٥٤٦
گەندارە، ٢١٤
گیتا، ٢١٧
گیرشمەن، ١، ٢، ٧، ٨، ١٠، ١٤
گیلگامێش، ١٤٧
گۆبی، ٢١
گۆتەکان، ٤٢٥
گۆدەرز، ٤٢٢، ٤٣١، ٤٣٨، ٤٣٩
گۆدەرزی دووهەم، ٤٢٢، ٤٣١، ٤٣٩
گۆردیانووس، ٤٤٨
گۆگاملە، ٣١٣
گۆل، ١١٩، ٥٤٧
گۆلی وان، ١٠١، ١٢٦، ١٣١، ٤٧٠
گۆندۆفار، ٣٩١
گۆندۆفێر، ٣٧٤

(ل)

لائۆدیسە، ٢٣٦، ٣٣٨، ٣٤٩

لابینووس، ٣٧٩، ٣٨٠
لارسا، ٨٢
لوبنان، ٢٦٦، ٢٦٧
لووکوولووس، ٣٩٦
لووڤر، ٧، ١٤٤
لوڕستان، ٣، ١٨، ٢٢، ٨٣، ٨٩، ٩٣، ١١١، ١٣٩، ١٤٠، ١٤٥، ١٤٦، ١٥٠، ١٥٨،٢١٤، ٤٢٠، ٥٥٣
لیبی، ٢٠٠، ٢١٦
لیدییە، ١٢٠، ١٦١، ١٦٢، ١٨٧، ١٨٨، ١٨٩، ٢٦٤، ٢٨٩، ٢٩٣
لیکییەکان، ٥٣
لۆفتووس، ٣٥٢
لۆلۆبی، ٦٤، ٦٧، ٦٨، ٦٩، ٧١، ٧٤
لیسبۆس، ٢٢١

(م)

مــاد، ٣، ٨، ١٩، ٢٢، ٧٤، ١٢٤، ١٣٢، ١٣٣، ١٣٤، ١٣٥، ١٣٨، ١٥٠،١٥٩، ١٦٠، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٤، ١٧٢، ١٧٩، ١٨٠، ١٨٥،١٨٦، ١٨٧، ١٩٠، ٢٠٥،٢٠٦،٢٢١، ٢٢٦، ٢٢٨، ٢٣٠، ٢٣٦،٢٤٣، ٢٤٨، ٢٥٤، ٢٦٠،٢٦١، ٢٦٥، ٢٨٣،٢٨٧، ٢٨٨، ٣٢٠، ٣٣١، ٣٣٢، ٣٣٥، ٣٤٥، ٣٦٧، ٣٦٨،٣٨١، ٣٨٢،٣٨٤، ٣٩٥، ٣٩٦، ٣٩٧،٤٠٨،٤١٠
ماداکتوو، ١٧٥
مادای، ١٢٤
مادەکــان، ٣، ١٣، ١٩، ٨٤، ٩٧، ١٢٤، ١٢٥، ١٣١، ١٣٢،١٣٤، ١٣٥، ١٣٧، ١٣٨،١٤٥، ١٥٠، ١٥٩، ١٦٢، ١٦٥، ١٦٧، ١٧٢، ١٧٩، ١٨١، ١٨٦، ١٩٦،٢٣٠، ٢٧٩، ٢٨١، ٣٩٤،٥٢٥
مادی ئاترۆپاتکان، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٨١، ٣٨٤، ٤٠٨، ٤١٠
مادیس، ١٣٨، ١٥١
مارا، ٣١١، ٥٣٤
ماراتۆس، ٣١١
ماراتۆن، ٢٢٢، ٢٢٣
ماردووک، ١٩٤
ماردۆنیووس، ٢٨٠
مارسیاس، ٢٢٠
مارگاریت مون ڕانکین، ١٠
ماساژێتەکان، ١٢٠
ماکرینووس، ٣٩٠
مالۆوان، ١٠
ماننا، ١٢٥، ١٣٣، ١٣٧، ١٣٨، ١٥٣، ١٦٠، ١٦٢
مانناکان، ١٣٧، ١٣٨، ١٦٠
مانی، ٣٤، ٤٥١، ٤٦٣، ٤٨٧، ٤٨٩، ٥٣٤
مانیشتووسوو، ٦٥
ماڵەمیر، ٣٥٢، ٤٢٠
موعین، ٧، ٨، ٩، ١٠، ١١، ١٤٩، ٢٥٨، ٣٠٠، ٣٦٣، ٤٠٤، ٤٠٦، ٤٠٧، ٤١٨، ٤٨٧
مووراشی، ٢٧٢
مووریا، ٣٠٠، ٣٣٢
مووشکی ، ٩٨
مەترا،٥٣٤
مەدیتەرانە، ٢٧٠، ٣٨٧
مەردووک، ٨٦، ٨٨، ١٩٤، ٢٨٥
مەرکەند، ٣٢٢
مەرو، ٥٢، ١٩٠، ٣٧٢، ٣٧٨، ٤٤٥، ٤٧٤
مەزدایی، ٢٣٦، ٤٥١، ٤٨٦، ٤٨٩، ٥١١، ٥٣٤، ٥٤٥
مەزدەک، ٤٦٣، ٤٦٤
مەزدەکی، ٤٦٢، ٥٣١

مەسجیدسولەیمان، ١٧٦، ١٧٧، ١٧٨، ٤٠٦، ٤١٦، ٤٨٥
مەسیح، ٤١٢، ٤٦٠
مەسیحایەتی، ٣٠٠، ٣٠١، ٤٨٧، ٤٨٩، ٤٩٢، ٥٤٨، ٥٤٩
مەسیحی، ٣٥، ١٩٤، ٣٥٩، ٤٥١، ٤٥٦، ٤٥٧، ٤٦٠، ٤٦٤، ٤٦٥، ٤٧٠، ٤٨٠، ٤٩٠، ٤٩٢، ٥١٧
مەشەد، ٢٤
مەغۆل، ١٩، ٥٥٠
مەقدوونی، ٢٧٦، ٢٩٦، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣٠٩، ٣١٠، ٣١٢، ٣١٤، ٣١٥، ٣١٩، ٣٢٠، ٣٢٢، ٣٢٣، ٣٢٤، ٣٢٦، ٣٢٩، ٣٣٤، ٣٤١، ٣٤٢، ٤٠٥، ٤٢٧
مەقدوونییەکان، ٢٩٧، ٣٠٦، ٣١٠، ٣١٧، ٣٢٢، ٣٢٥، ٣٣٨، ٣٤٧
مەلاتییە، ٩٨، ١٨٩
مەلەتییە، ٢٢٠
مەهاباد، ٩، ١١١، ١٦٩
میتانی، ٧٨، ٧٩، ٨١، ٨٤، ٨٩ ، ٩٦
میتانییەکان، ٥٣، ٧٩، ٩١، ٩٩، ١١٨
میترا، ٧٩، ١٤٩، ٢٢٩، ٤٠٥، ٤٠٨، ٤٨٦، ٤٩١، ٥١١، ٥٣٤
میداس، ١٣٧
میسر، ٣٩، ٤٠، ٧٨، ٧٩، ٨٥، ٩٤، ٩٨، ١١٧، ١٣٥، ١٣٩، ١٥٠، ١٦١، ١٦٣، ١٦٤، ١٨٤، ١٨٧، ١٨٨، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢١٣، ٢١٤، ٢١٦، ٢٢٢، ٢٢٦، ٢٤٠، ٢٤٣، ٢٤٩، ٢٥٤، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٧٠، ٢٧٨، ٢٨٣، ٢٨٤، ٢٨٥، ٢٨٧، ٢٩٠، ٢٩٣، ٢٩٥، ٢٩٧، ٢٩٩، ٣٠٤، ٣١٢، ٣٢١، ٣٢٦، ٣٢٨، ٣٣٣، ٣٧٦، ٣٨٧، ٣٨٩، ٣٩٢، ٤٢٦، ٤٧٠، ٤٩٠، ٥١٩، ٥٢٧، ٥٣١، ٥٣٤، ٥٤٣، ٥٤٧
میسرییەکان، ٥٣، ١٠٢، ١١٨، ١٩٣، ١٩٩، ٢٠٢، ٢٢٣، ٢٣٢، ٢٨٠، ٢٨٨، ٣١٢، ٣٥٦، ٤٧٩، ٥٠١
میسییەکان، ٥٣، ٩٨
میکال، ٢٨١
میلنێزیان، ٢٢٠
مۆوزا، ٤٢١
مێرۆئێ، ٢٠١
مێرۆڤینژی، ١٧٢، ٥٢٣
مێمفیس، ٢٠٠، ٢٠١
مێنوا، ١٢٨، ١٢٩
مێهر، ٧٩، ٢٢٩، ٣٠١، ٤٨٦
مێهرداد، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٧٠، ٣٧٢، ٣٧٤، ٣٧٥، ٣٧٦، ٣٨٣، ٣٨٤، ٤٠١، ٤٠٧، ٤٢١، ٤٢٢، ٤٣٨، ٤٣٩، ٥٤٤
مێهردادی دووهەم، ٣٧٢، ٣٧٤، ٣٧٥، ٤٢١، ٤٢٢، ٤٣٨
مێهردادی سێهەم، ٣٧٦، ٤٣٨

(ن)

نائیری، ١٢٦
نابۆپۆلەسسار، ١٦٠
ناخوونتێ، ٨٢، ٨٦
نادعەلی، ١١١
نارام سین، ٦٥، ٦٧، ٦٨
نازانیا، ٧٩
نانایا، ١٤٤، ٤٠٧
ناهید، ٢٣٢، ٣٠١، ٤٠٧
نوسەیبین، ٤٤٥
نووح، ٥٢
نوێکەندی سۆئێز، ٢١٥
نەبووریماننوو، ٢٩٩

نەبوونید، ١٦٢، ١٨٨،١٨١، ١٩١، ٢٠٥
نەبەتییەکان، ٥٤، ٣٧٨، ٣٨٠
نەخشـی ڕۆسـتەم، ١٧٨، ١٩٧، ٢٢٤، ٢٣١، ٢٣٣، ٣٤٦، ٣٤٨، ٤٠٦، ٤١٠، ٤٤٨، ٥١٧
نەرسی، ٤٥٢، ٤٥٣، ٤٨٦، ٤٩٠، ٤٩٦
نەستووری، ٤٦٠، ٤٦٥، ٥٣٥
نەسیبین، ٤٤٥
نەغەدە، ١١١
نەهاوەند، ٣٣٦،٥١، ٣٣٨، ٣٤٠، ٤٧٤،٣٤٩
نەینەوا، ١٣٨، ١٦١،١٦٠، ١٦٥، ١٧٤، ٣٨٩،١٧٩
نیپوور، ٢٧٢
نیل، ١٠٢، ١٦٤، ١٩٩، ٢٠١، ٢١٥، ٢٧٣
نۆردیک، ١١٢،١٠٨،١٠١، ١٤٥، ١٩٣
نۆشیروان، ٤٦٦،٤٦٥
نێئارخووس، ٣١٩
نێرۆن، ٣٨٥، ٣٩١، ٤٠٥
نێسا، ١٣١، ٣٣٦، ٣٥٢، ٤٠٨
نێکائۆ، ٢١٥

(و)

وان، ٥٣، ٣٦٦
وانییەکان، ٥٣
ورمێ، ١٨، ١٩، ١١١، ١٢٤، ١٢٥، ١٢٨، ١٣٧، ١٣٨، ١٥١، ١٥٤، ١٦٩، ١٧٧
وەلاش، ٣٨٥، ٣٩٠،٣٨٨، ٣٩٤، ٤٠٥، ٤٢٤
وەلاشئاباد، ٣٨٦
وەلاشی دووهەم، ٣٨٨
وەلاشی سێهەم، ٣٨٨، ٣٩٤، ٤٢٤
ویشتاسپ، ١٨٠، ١٩٠، ٢٠٤، ٢٠٦، ٢٣٦

(ه)

هاترا، ٤١٢، ٤١٤، ٤١٦، ٤١٧، ٤١٨، ٤٩٦
هادریانووس، ٣٨٨
هارهار، ١٦٠
هالیس، ١٣٦، ١٦٢، ١٨٨، ٢٨٤، ٣٠٤، ٣١١
هالیکارناسووس، ٣٠٩
هان، ١٢٢، ٢٠٦، ٢١٥، ٤٢٤
هاڵشتات، ١١١
هووری، ٩١، ٢٦٣
هوورین، ٦٩
هوورییەکان، ٧٩، ٩٩، ١٤٧
هوون، ٤٥٨، ٤٦١
هوونەکان، ٤٦١، ٤٦٢، ٤٦٤، ٤٦٨
هووەخشتەرە، ١٣٤، ١٥٠، ١٦٠، ٢٠٥
هەخامـــەنش، ٣، ١٧٠، ١٧١، ١٧٨، ١٨٣، ١٨٤، ١٨٦، ١٨٩، ١٩٠، ٢٠٤، ٢٣٠، ٢٥١، ٢٥٤، ٢٦٣، ٢٩٨، ٣٠٠، ٣٠١، ٣٢٢، ٣٣٤، ٣٣٨، ٣٣٩، ٣٤٠، ٣٥٧، ٣٧٨، ٣٩٨، ٤٠٤، ٤٣٥، ٤٣٧، ٤٤١، ٤٤٤، ٥٤٢، ٥٥٤
هەخامەنشـــی، ٤، ٨، ٦٠، ٦٤، ١٤٦، ١٧٨، ١٨٠، ١٨٣، ١٩٦، ١٩٨، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٢٥، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٣٩، ٢٤١، ٢٤٢، ٢٤٦، ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٥٦، ٢٦٣، ٢٦٦، ٢٦٩، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٩٨، ٢٩٩، ٣٠٠، ٣٠٣، ٣١٦، ٣١٧، ٣٢٠، ٣٢١، ٣٢٣، ٣٢٤، ٣٢٧، ٣٤٦، ٣٥٢، ٣٦٨، ٤٠٦، ٤٠٧، ٤٠٨، ٤١٤، ٤١٧، ٤٢٦، ٤٧١، ٤٧٤، ٤٨١، ٥٠٩، ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٥
هەخامەنشـییەکان، ٣، ٦٠، ١٧٠، ١٨٣، ١٨٤، ١٨٦، ١٨٩، ٢٢٩،١٩٠، ٢٤٠،٢٣٠، ٢٥١، ٢٥٤، ٢٦٩،٢٧٢،٢٦٣، ٢٩٨، ٣٠٠، ٣٠١، ٣٢٣،٣٢٢، ٣٣٥،٣٣٤، ٣٣٨، ٣٣٩،

٣٤٣،٣٤٠، ٣٥٧، ٣٧٨، ٣٩٨،
٤٠٤،٤٠٥،٤١١،٤٣٠، ٤٣٥، ٤٣٧، ٤٤١،
٤٤٤،٤٧٦،٤٨٢، ٥٤٢، ٥٥٤
هەرات، ٢٣، ١٢٥، ٢٢٦، ٣١٨، ٣٢٠، ٣٦٧،
٣٧٠، ٣٧٣، ٣٩٢، ٤٤٥
هەرسین، ١٣٩
هەرەیڤە، ١٢٥
هەگمادانە، ٢٣، ١٦٠، ١٦٥، ٣٢٠، ٣٧١
هەگمەتانـە، ٢٣، ٨٣، ٨٤، ١٢٤، ١٣١، ١٣٤،
١٣٧، ١٦٠، ١٦٥، ١٨١، ١٨٦، ١٩٥، ٢٠٣،
٢٠٦، ٢١٣،٢١٤، ٢٣٢، ٣٠١، ٣١٣، ٣٢٠،
٣٣٢، ٣٣٦، ٣٤٠، ٣٦٦، ٣٧١، ٣٧٢، ٣٧٥،
٣٩٣
هەمـــــەدان، ٢٣، ٥١، ٦٨، ١٣٤،١٣٨، ١٦٠،
١٦٧، ١٧٣، ١٧٩، ١٨٦، ٢١٣، ٢٣٢، ٣١٣،
٣٣٢، ٣٣٦، ٤٧٤
هەورامان ، ٣٤٣
هەولێر، ٢١٣، ٣١٣
هەیاتەلە، ٤٥٧،٤٥٩، ٤٦٠، ٤٦١، ٤٦٢، ٤٦٤،
٤٦٧
هەیاتەلەکان، ٤٦١
هەیاتەلەی خیزنی، ٤٥٤، ٤٥٧، ٤٨٣
هیپپاس، ٢١٩
هیپۆداموس، ٣٦٠، ٤٩٤
هیتی، ٩٧، ١٤٧، ٢٦٣
هیتییەکان، ٥٣، ٧٨، ٧٩، ٨١، ١١٨، ١٥٥
هیدالوو، ١٧٥
هیرکانی، ١٩٠، ٢٠٦، ٢٣٦، ٣٢٩، ٣٣١،
٣٦٥، ٣٧٠، ٣٨٤، ٣٩١، ٣٩٢، ٣٩٦
هیرمەند، ١١١، ١٢٣، ٤٩٢
هیفاسیس، ٣١٩
هیندوچین، ٥٤٩
هیندوکوش، ٩٩، ٢٠٦، ٣١٨، ٣٩٣، ٤٢٩،
٤٤٨،٤٥٧
هیندووستان، ٢٥، ٢٣٨، ٢٧٠، ٣٥٥، ٤٣٥،
٥٤١، ٥٤٣
هینـــــد، ٨١، ٨٤، ٢١٤، ٣٠٠، ٣٤٧، ٣٥٣،
٣٥٦،٣٨٧، ٣٩٢، ٤٣٠،٤٣٣، ٤٥١،٤٥٧،
٥٢١، ٥٣٦، ٥٤٦
هۆرمزد، ٤٥١، ٤٥٢، ٤٥٣، ٤٦٩
هۆرمزدی چوارەم، ٤٦٩
هۆرمزدی دووهەم، ٤٥٢، ٤٥٣
هۆرمزدی یەکەم، ٤٥١
هۆرووس، ٢٣٤
هێراکلیووس، ٤٧٢
هێرتسفێڵد، ٤٩٦
هێرقیل، ٤٧١
هێرکوول، ٢٧٠،٤٠٦، ٤٧١
هێرۆد، ٣٨٠
هێـــرۆدۆت، ١١٩،١٣٢، ١٣٤، ١٣٦، ١٣٧،
١٣٨، ١٥٠، ١٦١، ١٦٥، ١٧٢، ١٨٠، ١٨٥،
٢١٥، ٢١٨، ٢٢٣، ٢٢٨،٢٢٩، ٢٣٠، ٢٣١،
٢٦٧، ٢٨٧،٤٠٥
هێفاستیۆن، ٣٢٠
هێلێنی، ٣٥٣
هێلێنیسم ،٣٧٨، ٤٣٣،٥٣٥، ٥٤٣،٥٤٧
هێلێنییەکان، ٢٩٦، ٣٠٥، ٣٠٩، ٥٤١

(ی)

یافس، ٥٢
یاقووب، ٢٧٢
یووەچی، ٣٧٣، ٣٩١،٥٤٤
یەزدگرد، ٤٥٦، ٤٥٧،٤٥٩، ٤٧٣،٤٧٤
یەزدگردی سێهەم، ٤٧٣
یەزدگردی یەکەم، ٤٥٦، ٤٥٧
یەمەن، ٤٦٨

یەهوودی، ٤٥٩
یەهوودییە، ١٣٥، ٢٠٧، ٢٨٦
یەهوودییەکان، ٤٥٩
یۆنان، ١١٢، ١١٧، ٢١٥، ٢١٦، ٢١٩، ٢٢١،٢٢٢، ٢٢٩، ٢٥٤، ٢٥٦، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٩، ٢٧٢، ٢٧٦، ٢٧٩،٢٨١، ٢٨٦،٢٨٧، ٢٩١، ٢٩٣، ٢٩٦، ٢٩٨، ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٠٦، ٣٠٨،٣١٠، ٣١٦، ٣٢٤، ٣٢٩، ٣٤١،٣٤٣، ٣٤٧،٣٥٣،٣٧٤،٣٨٣،٣٨٩، ٤٠١، ٤٠٤، ٥٣١، ٥٤٠، ٥٤٤
یۆنانی (یۆنان= یۆنانییەکان)، ١٤، ١٠٠، ١١٨، ١٢٤، ١٣٢، ١٧٦، ١٨٤، ١٨٧، ١٨٨، ١٨٩، ١٩٢، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٠١، ٢١٤، ٢١٧، ٢١٨، ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢١، ٢٢٣، ٢٤٤، ٢٥٢، ٢٥٤، ٢٧٠، ٢٧٩، ٢٨١، ٢٨٢، ٢٨٧، ٢٨٨، ٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٢، ٢٩٥، ٢٩٦، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣٠٨، ٣٠٩، ٣١٣، ٣١٤، ٣١٦، ٣١٧، ٣٢١، ٣٢٢، ٣٢٤، ٣٢٩، ٣٣٤، ٣٣٥، ٣٣٧، ٣٣٨، ٣٣٩، ٣٤١، ٣٤٢، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٥، ٣٤٧، ٣٤٨، ٣٤٩، ٣٥٢، ٣٥٨، ٣٦٠، ٣٦١، ٣٦٢، ٣٦٣، ٣٦٥، ٣٦٨، ٣٧٠، ٣٧١، ٣٩٠، ٣٩٧، ٤٠١، ٤٠٣، ٤٠٥، ٤١٥، ٤١٨، ٤١٩، ٤٢٠، ٤٢١، ٤٢٢، ٤٢٧، ٤٣٤، ٤٣٥، ٤٥١، ٤٧٠، ٤٨٥، ٤٩٢، ٤٩٣، ٥٠٥، ٥٢١، ٥٣١، ٥٣٩، ٥٤٠، ٥٤١، ٥٤٢، ٥٤٣، ٥٤٤، ٥٤٥، ٥٤٦، ٥٤٧
یۆنانییەکان، ٥، ٨٤، ١٩٤، ١٩٩،٢١١، ٢٢٠، ٢٢١، ٢٢٣، ٢٢٩، ٢٦٥، ٢٧٦،٢٨١، ٢٨٦، ٢٩٦، ٣٠٤، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣٢٣،٣٢٥،٣٣٠، ٣٣١، ٣٣٨،٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٥، ٣٥٣، ٣٥٧، ٣٥٨، ٣٦١، ٣٦٢، ٣٦٧، ٣٧١، ٤٠١، ٤٠٢، ٤٣٣، ٤٣٤، ٤٣٥، ٥٤٢